

ЧЭНУБИ
АЗЭРБАЙЧАН
ЭДЭБИЙЈАТЫ
АНТОЛОГИЯСЫ

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЙЛАТ ИНСТИТУТУ

Ч Ә Н У Б И
АЗӘРБАЙЧАН
ӘДӘБИЙЛАТЫ
АНТОЛОКИЯСЫ

УЧ ЧИЛДДӘ

„ЕЛМ“ НӘШРИЙЛАТЫ
БАКЫ—1983

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЙДАТ ИНСТИТУТУ

Ч Ә Н У Б И
АЗӘРБАЙЧАН
ӘДӘБИЙДАТЫ
АНТОЛОКИЯСЫ

ИКИНЧИ ЧИЛД

„ЕЛМ“ НӘШРИЙДАТЫ
БАКЫ—1983

Тәртиб едәнләр

Мирэли Мәнафи, Заһид Экбэрнов, Рәфигә Гасымова,
Тамилла Мәммәдов, Хураман Гулијева, Фәрман Хәлилов

Изархар, шәрхәләр, лүгәт
Әшрәф Ағазадә вә Хураман Гулијеваныңдыр

Китабын редактору

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасының академики,
республиканын халг јазычысы
Мирзә Ибраһимов

Ч73 „Чәнуби Азәрбајҹан әдәбијаты антолокијасы“.
II чилд (редактору академик Мирзә Ибраһимов).
—Бакы: Елм, 1983—

«Чәнуби Азәрбајҹан әдәбијаты антолокијасы»нын икинчи
чилди нәср, поэзија, фолклор бөлмәләриндән, мүгәддимә, лу-
гәт вә шәрхләрдән ибарәтдир. Икинчи чилдин әнатә етдији
1940—1941-чи илләр Иран халгларының тарихинде күчлү ич-
тимай чарышмалар дөврү олдуғуна көрә, бу чилддә әсасен
сипи мұбариә, милли истиглалийјәт, ичтимай азадлыг, мә-
дәни јүксәлиш вә тәрәггини тәрәннүм едән әсәрләр топланыб.

A 4702060000
M—655—82 14—82

С(Аз)1

(C) «Елм» нәшријјаты, 1983

ИНСТИТУТДАН

Низами адына Әдәбијат Институту «Чәнуби Азәрбајҹан әдәбијаты ше'бәси»нин назырламагда олдуғу «Чәнуби Азәрбајҹан әдәбијаты антолокијасы»ның биринчи чилди 1981-чи илдә чапдан чыхыбыдыр. Орада XIX әср әдәбијатындан нұмұнәләр верилмишdir. Антолокијаның II чилдиндә XX әсрин гырынчы илләrin гәдәрки (1900—1941) әдәбијатдан нұмұнәләр топланыштыр.

Биринчи чилдә олдуғу кими, бурада да хронология гајда илә әvvәlчә шаир вә жазычыларын мұхтәсәр тәрчүмеji-налы, сонра исә опларын әсәrlәrinдән нұмұнәләр верилir. Бә'зи мүәллифләr XIX әсрин сону XX әсрин әvvәllәrinдә жазыб-јаратдыглары үчүн онларын әсәrlәrinдән XX әсрә аид нұмұнәләр дә бу чилдә дахил едилмишdir. Лакин тәрчүмеji-наллары тәкrap олунмамыштыr, адларынын гарышына улдуз ғоулумуш, 1-чи чилдә мурачиәт етмәk көстәрилмишdir.

Мә'lумдур ки, мұстәбид шаһ зулмүндәn, империализм соғуңчулугундан чана кәлмиш Иран вә Чәнуби Азәрбајҹан халглары 1905-чи ил рус ингилабындан вә Бејүк Октjabр социалист ингилабындан руһланарағ XX әсрдә күтләви гијамлара, силаһлы үсјанла-ра башлајыб, шиддәтli ичтимai-сијаси мубаризеләr мејданына атылды. Буна көрә дә, тәбii оларaq, антолокијаны икинчи чилдиннен әнате етдиji 1900—1941-чи илләr Иран хәлгларынын тарихинә соh күчлү ичтимai чарышмалар дөврү кими дахил олмушшудur.

Һәmin дөврә jашајыб-јаратмыш олан жазычылары бир соху-нун әсәrlәrinдә синфи мубаризәләrin, набелә милли истиглалиj-јет, ичтимai азадлыq уғрунда, мәдәни jүksәliш вә тәrәggи уғрун-да вурушма вә чырпынтыларын сәдалары ешидилмәкдәdir.

Чәнуби Азәрбајҹан әдәбијаты антолокијасының охучулара тәгдим олунан икинчи чилдинә дахил олмуш әсәrlәrin бир гисми ачыг ичтимai руһдадыr, мүрәkkәb, эндиij-јетli, мараглы дөврүн бә'зи сәcijjәvi хүсусијjәtlәrinи экс еdir. Бу әсәrlәrdә дөврүн вә-чib һадисәләrinи аз вә ja чох, бу вә ja дикәр шәкилde тохунулур.

Биринчи чилд кими, икинчи чилд дә мүгәddimәdәn, поэзијадан, нәср вә фолклор белмаләrinдәn, лүгөт вә шәрһlәrdәn ибарәтdir. Тәэссүf ки, бурада материал тапмадығымыздан, драматуркиja белmәsi бош галды. Элбәttә, биз һәmin дөврә драм әсәrlәrinин де жазылдығыны билирик. Лакин, hәlәlik бу әсәrlәri әлдә етмәk мүмкүн олмамыштыr.

Икинчи чилдин дә мүгәddimәsinи ше'бәnin мүдири, халг жазы-чысы, академик Мирзә Ибраһимов жазымшыдыr. Онун rәhbәrliji илә әдәbi материаллары ше'бәnin әмәkдашлары тәртиб етмиш-лар:

Сејид Рза Сәrrафын, Мирзә Әлихан Лә'линин, Маһмуд Гәни-задәnin, Мирзә Мәһәmmәd Нағы Мәрагинин, Нимтач ханым Сәл-масинин, Шури Бәхшайшин, Песjan Тәбрizинин, Беништи Тәбрى-

зинин, Миллэтчи Чешмәкәннинин, Җәфәр Хамнејинин, Азэр Тәбризинин, Мир Эбдулһүсейн Хазин Тәбризинин, Мирзәли Сиггәтүлсламын, Сүһејли Тәбризинин, Сәид Сәлмасинин, Әләкәр Дәхуданын, Мәммәдәли Сәфөтин, Мәммәдәли Солтан Нерислини, Мирзадә Чшгинин, Пәрвин Етисаминин вә Мирәз Әбдүррәним Талыбовун әсәрләрини Мирәли Мәнафи; Бајрамәли Аббасзадәни (Наммал), Җаббар Әскәрзәдәни (Бахчабан), Шәһријар Тәбризинин, Дилкирин, Мәшһәди Экбәр Җавадинин, Молла Аббас Зинузинин вә Сеид Җәфәр Җавадзәдәни (Пишәвәри) әсәрләрини Зәнид Экбәров, Тәги Рүф'эт Тәбризинин, Мир Меһди Етимадын вә Нәбіб Сәнирин әсәрләрини Рәғигә Гасымова, Зејналабдин Марағајинин вә Шејх Мәһәммәд Хијабинин әсәрләрини Тамилла Мәммәдова, Сеид Әшрәфддин Киланинин вә Ирәч Мирзәниң әсәрләрини Хураман Гулијева, Доктор Тағы Әранинин әсәрләрини Назим Ризванов, Мирәз Эли Мә'чүз Шәбустәринин әсәрләрини Фәрман Хәлилов тәртиб етмишләр. Фолклор һиссәсин исә Рза Хәлилов башламыш, онун узунмۇддәтли е'замиятты илә әлагәдар олараг, Бәһилүл Абдуллаев әсас зәймәти бојнуна кетүруг башламышыр. Йүғәт вә шәрһләр Эшрәф Ағазадә вә Хураман Гулијеваныңдыр. Нәбіб Сәнирин шә'рләринин сечимләсүнә диссертант Вәфа Элијев, Тағы Рүф'этин тәртибиндә Адыширин Ағазадә, Әләкәр Дәхуданын тәртибиндә Җәфәр Рәмзи Исмаїлзәдә ишә кемәк етмишләр. Оны да гејд етмәлијик ки, нәм биринчи, нәм дә икинчи чилдин һазырланмасында гочаман тәдгигатчы Гулам Мәммәдлинин республика әлјазмалары фондундакы тәэкирәвари материалындан вә 1949-чу илдә нәшр олунмуш «Хијабани», Җәфәр Мучириинин Мәһәммәд Тағы Песјани нағында јаздығы китабындан истифадә олунмушшур.

Материалларын тәртиби просесиндә Иранда нәшр олунан бир сыра китаблардан, хүсусилә Әбдулһәмид Халхалинин «Тәэкирәч-шүәраи-муасири-Иран», Эзиз Дөвләтабадинин «Сүхәнварани-Азәрбајҹан», Эли Нәэмминин «Дөвист соханвәр», Мәммәдәли Мүддәричин «Рејнатанәтүл-әдаб», Сәламуллаһ Җавидин «Достларла көрүш», «Азәрбајҹан фолклорундан нүмүнәләр» вә «Фәдакарани-Фәрамуш шодеји-азади» китабларындан шө'бәнин әмекдашлары бәһрәләнмишләр.

Нәһајт, охучуларын нәээринә чатдырмаг истәјирик ки, бу иш, је'ни «Чәнуби Азәрбајҹан әдәбијаты антолокијасы»нын тәртиби вә чапы әдәбијат тарихиндә илк тәчруبәдир. Буна көрә дә мүәյҗән дәрәчә ағыр ишдир. Узун илләр Чәнуби Азәрбајҹанда ана дилинде әдәбијатын гадаған вә тә'гіб олунмасы узундән мүәյҗән материаллары ja лазымы гәдәр, ja да гәтийжән әлдә етмәк олмур. Хүсусилә мутәргәгги, ингилаби, демократик руһлу јазыларын чохусуну тапмаг соң дәрәчә чәтиндир. Бу чур јазылар истибадын тәэжири нәтичәсүндә соҳ вахт яјыла билмәмиш, ja итиб-батыш вә ja айры-айры шәхсләрин архивләрindә сахланылыр. Қөрүнүр, драм әсәрләrinin дә башына белә фачиә кәлмишdir. Бу кими соҳ вә ja az әһәмийјәтли әсәрләrin үзә чыхмасы учун хүсуси шәrait вә мүәйҗән заман лазымдыр ки, инди хошбәхтилкән Иран ингилабы сајесинде ишыг јолу көрүнмәкдәdir.

Дедијимиз чәтинликләр үзүндән айры-айры мүәллифләrin jaрадычылыгындан соҳ аз нүмүнәләр верилдијиндән бә'зи һалларда кәмийјәт тәнасүбү позулмушшур. Нәтта антолокијанын биринчи

вә икинчи чилдләринә салынмамыш јазычылар да вар ки, онларын әсәрләрини әлдә етмәк мүмкүн олмајыбыр.

Ше'бә чалышаачат ки, яни нәшрләрдә мұхтәлиф үсуулларла тәд-гигаты дәрниләшдирсін, көстәрилән кәсипр чәһәтләри, көзә көрү-иән чатышмазлығлары яни тапынтылар вә әлавә китабчаларла ләғв етсін, көзә дәјән башлуғлары долдурсун. Бу шәрәфли ишдә биз һәм совет Азәрбајчанының, һәм дә Иран вә Җәпуби Азәрбајчан алымләрниң, тәрәгги вә көзәллик пәрәстишкарларының көмәjnә үмид бәсләјирик.

Әзиз достлар! Архивләрдә, кечмиш гәзет вә журнал сәhiфәләrinde, әлјазмалары хәзинәләrinde вә шәхси китабханаларда нә көрсәнiz биzә хәбәр верин, мүмкүн оланда сурәтини биzә көндәрин. Бу әвәзсiz, бу гијмәтсiz һәдиijә үчүн бизим һәдсiz мүниәтдар-лығымыз минләрлә охучуларын вә бүтүн халгын разылыг дујғусу. сәмими мәһәббәти сизин мұкафатыныз олачагдыр.

ДУР, ВӘГТИ-СӘНӘРДИР

(XX әсрин биринчи гырх илиндә Ҙәнуби Азәрбајчан
әдәбијаты)

Ийирминчи әср!

Бөյүк елми кәшфләр, көрүлмәмиш сүр'етли инкишаф, дәрин ичтимаи зиддијјәтләр, әмәклә капитал арасында, әзилән зәһмәткеш синифләр вә халгларла истисмарчы тәбәгәләр вә мүстәмләкәчи дөвләтләр арасында шиддәтли мүбәризәләр, чарышмалар әсри!

Бу әср капитализмин сон мәрһәләси—игтисади, сийаси, ичтимаи зиддијјәтләrin сон дәрәчә кәркиnlәшиди империализм мәрһәләсидир вә социалист ингилаблары әсридир. Бу әсрдә ади сәнаје очаглары, ајры-ајры фабрик вә заводлар артыг капитал саһибләрини тә'мин етмир, бөյүк картелләр, синдикатлар, нәһәнк сәнаје вә тичарәт бирликләри мејдана чыхыр. Истисмарчы паразитик капитал мәркәзләшәрәк мәнсуб олдуғу өлкәнин һудудлары илә кифајәтләнмәјиб өз чајнағыны қәнарлара узадыр, құндән-құнә һөрүмчәк тору кими бүтүн өлкәләрин һәјатыны бүрүмәје башлајан ири банклар әмәлә кәлир. Соғуңчұ, таланчы, паразитик капитал халглар һәјатынын бүтүн саһәләринә сохулур, зәли кими онларын ган дамарларыны сормаға башлајыр вә беләликлә дә өз өлүмүнү һазырлајыр.

Мәзлум халглara, зәһмәткеш тәбәгәләр зүлм вә тәзіjig vasitәlәri һәdsiz дәрәчәдә артыр вә елә шиддәтли шәкил алыр ки, артыг она дәэмәк мүмкүн олмур. Һәр жердә шәһәrlәrin вә кәndләrin әn'әnәvi һәјат вә тәсәrrүfат формалары туфан гарышындақы бүнөврәсиз дивар кими учулуб дағылыр. Сајсыз-несабсыз ишсизләр ордусу әмәлә кәлир, еһтијаč, юхсуллуг, сәфаләт һәр тәрәфи бүрүjүр, инсан һәјаты дөзүлмәз бир чәһеннәмә чеврилир... Империализмин халглara кәтирдији будур.

Белә бир вәзиijәтдә боллу кәлир әлдә едәрәк һарынлашмыш, гудурмуш капитал саһибләri, һаким тәбәгәләр нәинки зәһмәткешләrin еһтијаčларына көз јумур, һәтта онларын е'тиraz сәсини ешитмәк белә истәмиirlәr. Ади митингләр, тә'тилләр, күчә нұмајишиләри һеч бир нәтичә вермир, истисмар олунанлар, сутканын он

алты-он сәккиз саатыны пис шәрайтдә, рүтубәтли, га-ранлыг биналарда ағыр зәһмәт ичиндә кечирәрәк бу-нун мүгабилиндә күндәлик рузисини белә чыхара бил-мәјән зәһмәткешләр вә милли сәрвәтләри талан олунан мүстәмләкә халглары башга мүбәризә васитәләринә, тез-тез силаһлы үсҗанлара әл атмалы оулурлар.

Наким тәбәгәләр вә империалистләр чыхыш јолуну бирчә онда көрүрләр ки, тәэјиги, террор васитәләрини бир аз да күчләндирсингләр, полис, жандарм, гошун һиссәләри, кизли хәфијәләр, сатыналма ганлы чәллад-ларын һамысы зәһмәткеш халг күтләләринин вә мүс-тәмләкә халгларының наразылығыны боғмаг, өлдүрмәк, мүбәризәсини дајандырмаг, онлары мүт'иләшдирмәк учун сәфәрбәр едилир. Нәтичәдә мүбәризә бир аз да шиддәтләнир, наразылыглар даһа да артыр, үсҗанлар, гијамлар, силаһлы чыхышлар һәр јаны бүрүյүр.

Ингилаблар дөврү башланыр.

Беләліклә, XX әсрдә капитализмин империализм мәрһәләсинә кечиди онун һәр чәһәтдән чүрүмәси, өлү-мә тәрәф адымламасы илә әlamәтдар олду...

Дикәр тәрәфдән, халглар арасында көзә көрүнән вә көрүнмәјән сәрһәдләр—милли, дини, е'тигади мә'нәви сәрһәдләр дағылмаға үз гојур, һеч бир өлкә өз ҷографи вә сијаси һүдудлры даирәсindә мәһдудлашыб гала билмир, мин бир телләр узаныб узаг-јахын бутун өл-кәләрин һәјатыны бир-биринә јахынлашдырыр, бир-бирилә бағламаға башлајыр...

Империализм—она көрә империализмдир ки, дојмаг билмир, онун чанавар иштаһасы һүдудсуздур. О кун-дән-куңә керидә галыш, зәиф өлкәләри талан етмәк васитәләрини артырыр, күчләндирir. Бу өлкәләри па-зитик, таланчы капиталын нұмајәндәләри илә, ҹүрбәчүр «мүтәхәссисләрлә» долудур, мұхтәлиф өлкәләрин импе-риалистләри зәиф халгларын тәбии сәрвәтләрини чапыб таламагда бир-бирилә шиддәтli рәгабәтә кирирләр... Бу сәрвәтләр үстүндә, јә'ни зәиф өлкәләрә саһиб олмаг үстә империалистләр арасында өлүм-диirim мүбәризә-си башланыр, капитал дүнjasынын башга зиддијјәтлә-рилә бәрабәр «Дүнjanы јенидән бөлмәк» уғрунда зид-дијјәтләр дә биринчи дүнja мұнарибәсими мејдана кәтирән сәбәбләрдәндир.

Иран узун әсрләр ири, гәсбкар, мүстәбид дөвләтләр вә капитал чанаварлары арасында шиддәтli, ганлы бо-

гушмалар төрөдән јағлы тикә олмушдур. Хұсусән, ијир-минчи әсрин башланғычында Ирана, онун түкәнмәз нефт сәрвәтләринә һаким олмаг јолундакы мұбариизәләр чох шиддәтли шәкил алмышдыр. Тәбиидир ки, Иранын бөյүк стратеги әһәмијәти, океанларын, дәрјаларын, дүнja ѡолларынын чарпазлашдығы өнграffiti мөвгеji бу мұбариизәләрә амансыз рәнк верирди.

Иран халглары јени әсри белә ағыр бир шәрайтдә гаршыладылар. Онлар үчүн бу әсрин башланғычы јерли феодал тәбәгәләрин вә шаһ истибададынын һеч бир инсани һүгуг вә ләјагәтлә һесаблашмајан зұлму илә, о бири тәрәфдән өлкәнин истиглалийәтини тамамилә мәһв етмәjә, она там һаким олмаға чалышан, өз сојфунчу, таланчы мәгсәдләри наминә мин чүр фитнә-фәсада әл атан харичи дәвләтләrin, хұсусилә инкилис империализми вә чар Русијасынын гәсбкар сијасәти илә сәчиј-жәләнириди.

Данышдығымыз дөврдә һәм дахили истибададын, һәм дә харичи мұстәмләкәчилијин ағыр тәэjиги Иран халглары һәјатынын бүтүн саhәләриндә дәрин шырымлар ачыр, инсанлары сајсыз-һесабсыз физики вә мәнәви әзаблар, ишкәнчәләр, мәһрумиyәтләр гаршысында гоjурду. Өлкәнин габагчыл, вәтәнпәрвәр адамлары вәтәнләрини феодал керилијиндәn, орта әср һәјат тәрзинин сә-фаләтләриндәn гуртармаг, әсрин ирәли сүрдүjү мәдәни тәләбләрлә, сәнаje вә тәсәррүfат инкишафы илә ајаглашмасына наил олмаг јолунда бөjүк арзулар бәсләjир, мұбариизә еdir, азадлыға чан атырды. Империалистләр мұrtәche феодал даирәләrinә әсасланарағ, онларын керилијиндәn, вәтәn вә халга зидд варлығындан истифадә едәrәk бу мұtәrәggi, азадpәrәst меjлләri көкүндәчә боғурду. Эн хырда мұtәrәggi тәшәbbүslәrin, игтисади, ичтимай, сијаси, мәдәни һәјатда көзә дәjәn һәр hансы јенилијин гаршысыны амансызчасына алыр, өлкәнин ирәлиjә һәrәkәtinә ѡол вермир, ири капитал инһисарлары васитәсилә онун тәsәrрүfат һәјатыны позур, ишсизлиji, ehtијачы, јохсуллуғу, сәфаләti күн-дәn-күnә дәринләшдирирди.

Әсрләри әhatә еdәn узун тарихи, гәdim мәдәниjәti вә дәвләти олан халглар, о чүмләdәn Иран халгларыны әзиб мұt'иләшdiрмәk o гәdәr dә асан мәsәlә dejil. Bu халглар империализмә вә сојфунчу тәбәгәlәrә гаршы мұбариизәni даha да күчләndiрирди. Һәлә XX әs-

рин астанасында, жәни 1896-чы илдә Нәсрәддин шаһ өлдүрүлдүкдән соңра нисбәтән мұлајим хасијәтли оғлу Мұзәффәрәддин шаһлыға кечир вә бә'зи күзәштләрә кедир. Лакин бунунла азадлыг ғә демократиктәләб гуввәләр сакит олмур, мұбаризәни давам етдириләр. Ийирминчи әсрин әvvәлиндә бүтүн дүнінда ән гүдрәтли ингилаб олан 1905-чи ил рус ингилабы баш верир вә о, Иран халгларының азадлыг уғрунда мұбаризәсинә күчлү тә'сир көстәрир.

Мә'лумдур ки, бириңчи рус ингилабы тәкчә Ираның дејил, бүтүн Асијанын, Африканын вә дикәр өлкәләrin халгларыны, зәһмәткешләрини өз милли вә синфи һүгуглары уғрунда мұбаризәје руһландырышдыр. Онуң Иран халгларының мұбаризәләринә даһа күчлү тә'сири исә тамамилә тәбиидир, һәм өсірафи, һәм дә сијаси сәбәбләрлә шәртләнир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан халгы ийирминчи әсрдә Ирандакы азадлыг мұбаризәләринин габаг ҹәркәсіндә кетмиш, барагдары олмушду вә бу да тәсадүfi дејил: ийирминчи әсрә дөгру Азәрбајҹаның ән бөյүк сәнаје, мәдәнијәт, маариf вә ингилаби фикир мәркәзинә чеврилмиш Бакы шәһәри, онун гүдрәтли фәhlә синфи 1905-чи ил ингилабында фәал иштирак етмишди. Һәтта Столипин иртичасының түfјан етдиши 1907—1908-чи илләрдә бир чох јерләрдә ингилаби чыхышлар зәйфләдиди һалда Бакыда фәhlәләrin тә'тилләри, ингилаби чыхышлары давам едириди. Тәкчә 1908-чи илдә Бакы мә'дәнләриндә вә фабрик-заводларында 228 тә'тил олмушду. О заман Ленин Бакы пролетариатының бу мұбаризәсинә чох јүксәк гијмәт вериб јазмышды: «1908-чи илдә тә'тилчиләrin сајы чох олан губернијаларын бириңчиси 47 мин тә'тилчиси олан Бакы губернијасыдыр»¹.

Бу дөврләрдә Бакы илә Җәнуби Азәрбајҹаның ән бөйүк шәһәри, мәдәнијәт вә сијасәт мәркәзи Тәбрiz бир-бирилә чанлы әлагәдә иди. Үмумијәтлә, Аразын о тајы илә бу тајы арасында бүтүн маниәләрә баҳма-јараг кениш кет-кәл варды, һәр ики тәрәфин адамлары, хүсусән јохсуллар вә зәһмәткешләр бир-бирилә мүнтәзәм әлагә сахлајырды, габагчыл зијалылар, ачыг фикирли адамлар, ингилабчылар исә тез-тез көрүшүр, јазышырдылар.

¹ «Бакы» гәзети, 24 апрел 1982.

Тамамилә чүрүмүш, вахтыны кечирмиш феодал мұнасибәтләринин һәлә дә бүтүн Иранда, о чүмләдән Җәнуби Азәрбајчанда һәким сурмәси, амансыз мүлкәдар зүлмү, мүстәбид үсул-идарәнин халга гарши террорчу сијасәти нәтичәсиндә қәндә, шәһәрдә халг күтләләри қүн-күндән вар-јохдан чыхыр, үзүнү сәнаје вә тичарәтиң нисбәтән чанландығы јерләрә тутур, иш тапмаг үчүн һара кәлди кедирди. Тәбиидир ки, онларын бөјүк бир гисми нефт сәнајеси дурмадан артан Бакыја қәл哩ди. Онлар Рузијанын башга јерләриндән дә иш тапмаг фикрилә Бакыја қәлмиш фәһләләрин сыраларына ғошуулур, мә'дәнләрдә, фабрик-заводларда, фәһлә қазармаларында биркә әмәк вә јашајыш шәраитиндә формалашмыш бейнәлмиләл Бакы пролетар айләсінин үзвү олур, онун мүбәризәләринә چәлб едилдиләр. Җәнубдан қәлмиш бу јохсул вә зәһмәткеш инсанлар 1904-чү илдә Бакыдакы декабр үсјанында фәал иштирек өтмишдиләр. Беләләринин ичәрисиндән Мир Бәшир Гасымов, Ңејдәр Әмниоглу кими мәшһүр ингилабчылар јетишмишdir. Бакы, Тифлис вә саир шәһәрләрин зијалылары илә мүтәрәгги рус мәдәнијјәт вә рус ингилаби фикрилә танышлыг, чанлы әлагә һәм Җәнуби Азәрбајчанын, һәм дә Иранын бир сыра көркәмли маарифпәрвәр шәхсијјәтләринин јетишмәсінә чох мүсбәт тә'сир қөстәрмишdir. Мә'лумдур ки, «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамә»си, «Әһмәдин китабы», «Азадлыг хүсусунда» кими гијмәтли әсәрләр мүәллифләри олан Зејналабдин Марагайи вә Әбдүррәһим Талыбов белә бир јол кечмишләр...

Жухарыда дедијимиз кими 1905-чи ил ингилабы нәнки Рузијадакы халгларын, бәлкә дүнjanын бир чох башга халгларынын, о чүмләдән Иранда јашајан халгларын һәјат дәнйизини дәриндән чалхаландырды, тәлатумә қәтирди. Үмунијјәтлә, о илләр Иранда вә Җәнуби Азәрбајчанда ичтимаи-сијаси һәјатын сон дәрәчә гејри-сабит, дәјишкән, қөзләнилмәз һадисәләрлә зәнкин олдуғу дәвр иди. Бу дәврдә јалныз мүтәрәгги ингилаби гүввәләр дејил, әкс әбнәни тәшкил едән мүртәче зүлмекар, мұһафизәкар, гаракүруһ гүввәләр дә фәал сурәтдә әлләширди, бәрк әл-ајагда иди. Онлар, мүтәрәгги гүввәләрин Мүзәффәрәддин шаһдан гопардыглары мәшрутә һәекмүнүн әмәли олараг һәјата кечмәсінә јол вермәдиләр вә 1907-чи илдә, ј'ни Рузијада Столипин иртичасы-

нын һөкм сүрдүјү, һәр чүр гансоранларын мејдан сула-
дығы дөврдә күтбеин, сатғын Мәммәдәли шаһы һаки-
мијјәт башына кәтириләр. О исә һәм чаризмин, һәм дә
инкилисләрин көмәји вә тәһрикилә мәчлиси топа тутду,
мәшрутә тәрәфдарларына һүчум етди.

Данышдығымыз дөврдәки әдәби просесин бир сыра
хұсусијәтләрини, чәсарәтли демократик фикирләр ирә-
ли сүрмәсини, һәм дә эиддијјәтләрини шәрһ етмәк учун
бир мәсәләнин дә үстүндә дурмаг лазыымдыр: о заман
Русија илә Иранын ичтимай, сијаси һәјаты гәрибә шә-
килдә, мұхтәлиф телләрлә бир-бириң چалашмышды.
Санки ёни дәрҗанын фыртыналары онлары чалхалан-
дырыб бир-бириң ғатырды. Бу саһилдә башланан фыр-
тына чох кечмәдән о бири саһилдә экс-сәда веририди.
О саһилдә курлајыб шаһә галхан далғалар чошуб-
дашараг кәлиб бу саһили титрәдирди. Бир-бирини әвәз
едән Иран Гачар шаһлары вә мүртәчеләр әлиндән кә-
ләни едирди ки, Русијада башланан ингилаб тез боғул-
сун, далғасы бу јана кечмәсин, рус чаризми бүтүн по-
лис вә жандарм гүввәләрини ишә салырды ки, бөյүк
Ленинин «Азәрбајҹан Пугачову» адландырығы Сәт-
тарханын башчылығы илә чошмуш мәшрутә ингилабы
бүтүн Ираны бүрүүб шаһлыг үсүл-идарәсини дарма-
дағын етмәсин.

Тәэссүф ки, мувәggәти дә олса, һәм о тәрәфдә, һәм
дә бу тәрәфдә, ингилаб чохлу ганлар баһасына јаты-
рылды, күлләбаран, дар ағачлары, зинданлар, сүркүн-
ләр дөврү башлады. Лакин нә орда, нә бурда ингилаби
мүбаризә бирдәфәлик боғулмады, сөнмәди, дајанмады...
Јени фыртыналар, јени тәлатүмләр, јени сыйрајышлар-
ла дәрҗаны чалхаландырыды, мүстәбидләrin истәдији
олмады; чәмијјәтин һәјатында әбәди дурғунлуг, өлүм
сүкуту, мүтилик дөврү јаранмады. Зүлм, истисмар үс-
түндә гурулмуш чәмијјәтдәки вә дөвләтләrin мұнаси-
бәтләриндәки зиддијјәтләр исә азалмады, јавашымады,
даһа да күчләнди вә нәһајәт, 1914-чү илдә бириңи
дүнja мүһарибәси илә өз зирвәсинә чатды...

Мүһарибә милжонларла инсанларын ганы, харабаза-
ра дөнмүш он минләрлә кәпдләр, шәһәрләр, јуз мин-
ләрлә ата-анасыз галмыш јетимләр, әлилләр, шикәст-
ләр, чох өлкәләри бүрүмүш дәһиәтли гытлыг, ачлыг,
хәстәликләр, дөвләтләр арасында сајсыз-несабсыз јени
зиддијјәтләр вә әдавәтләр, бүтүн бәшәрийјәtin дүчар

олдуғу чизмани вә рүни ағылар, әзаблар, фачиәләр несабына тамам олду. Ејни заманда чана кәлмиш халглар, зәһмәткеш күтләләр бүтүн өлкәләрдә, о чүмләдән Иранда вә Җәнуби Азәрбајчандың һәрәкәтә кәлдиләр. Јени ингилаби мұбариизәләр, күтләви үсјанлар вә гијамлар дөврү башлады.

Белә һалларда һәмишә вә һәр јердә олдуғу кими, Иранда вә Җәнуби Азәрбајчанды да халг өз ичәрисин-дән ағыллы, горхмаз, фәдакар мұбариизләр, ингилаби һәрәката башылығ едән дөјүшкән оғуллар јетирди. Онларын сырасында дәрин билиji, кәssин фәлсәфи тәфеккүрү, һәrapәtli вәтәнпәrvәrлиji, сарсылmaz ингилаби инамы илә сечилән вә мәшрутә һәрәкатында фәал иштирак етмиш, һәм дә Сәttарханын јахын си-лаһашларындан олмуш Шеjx Мәһәммәd Хијабанини јада салмаг истәрдик.

Хијабанинин шәхсијәти, ингилаби фәалијәти вә одлу-аловлу публистикасы барәдә гијмәтли «Хијабани» китабынын мүәллиfi олан гочаман мәдәнијәт хадимимиз, журналист вә јорулмаз тәдгигатчы Гулам Мәммәdли Хијабанинин Октjabr ингилабы әрәfәsinдәки фәалијәтиндән данышараг көстәрир ки, Хијабани Тәбризин шәһәр бағында тәшкىл олунмуш јығынчагларда һәр ахшам чыхыш едәрди. О, «Иран дәвләт гурулушуну көкүндән дәжишдирмәк лазым қәлдијини ирәли-сүрүрдү...» (Г. Мәммәdли. «Хијабани», с. 498).

Ийирминчи әсрин ән бөյүк тарихи һадисәси 1917-чи илдә Русијада баш вермиш Бөjүк Октjabr Социалист ин-ингилабыдыр ки, о бәшәријәtin һәјатында тамамилә јени дөвр ачды. Бу мисилсiz әзәмәтли ингилаб инсана зүлм, чәмијәтә зүлм, халглara зүлм үстүндә гурулмуш үч јүз иллик романовлар ханәданыны мәһів етди, Ленинин «халглар һәбсханасы» адландырығы чар Русијасынын хәрабәләри үзәриндә јени чәмијәт јарапанды. Ингилаб әмәк вә инсан азадлығыны, сұлhу, халглар арасында хеjирxah инсани мұнасибәтләри мүгәddәs e'лан етди. Русијада јашајан бүтүн халгларын һәр чәhәтдән истиглалијәти вә бәрабәрлиji әсасында гурулмуш со-сиалист чәмијәтини јаратды.

Инкаролунмас тарихи һәгигәтдир ки, Октjabr социалист ингилабы Русијада јашајан бүтүн халглара, о чүмләдән Азәрбајҹан халгына әбәdi азадлығ вә истиглалијәт верди, онун гаршысында арасы кәsilmәz тәrәggi, jүk-

сәлиш јоллары ачды, ичтимай вә милли һүгугларының һәр чәһәтдән тә’мин олунмасыны дөвләти гәрар вә сәнәдләрдә тәсбит етмәклә бәрабәр, бунларын һәјата кечмәси учун, халгын орта әср керилијиндән гуртарыб мұасир иғтисадијат вә мәдәннәттин зирвәләринә галхмасы учун лазым олан бүтүн шәраити јаратды.

Еjni заманда Октјабр социалист ингилабы бүтүн дүнјада империалистләрә өлүмчүл зәrbә олду, онлары дәһшәтли ваһимәјә салды, зәһмәткешләrin, әзилән халгларын исә азадлыг, хошбәxt һәјат барәдәки хәjal вә арзуларына реал зәmin јаратды. Онлары ингилаби мубаризәләрә руһландырыды.

Буна көрә дә дүнјанын һәр јеринде, бүтүн өлкәләрдә, бүтүн дилләрдә Октјабр ингилабыны илhamла тәrәnnүm едәn әsәrlәr jaранды. Бәli, дүнјада елә бир халг тапмаг олмаз ки, онун шаирләri өз доfma дилләrinde Бөjүk Октјабр социалист ингилабыны вә bu ингилабын бешиji олан Советләr өлкәsinи, ингилабын даhi jaрадычысы Ленини тәrәnnүm еdәn әsәrlәr jaz-mamыш олсунлар. Bиз ifтихарла гejd etmәlijk ки, Иранда jaشاјan халгларын да әdәbiyätinда Октјабр-ингилабы тәrәnnүm олунмушdур. Bu чох tәbiidir; axы, mәhәz Октјабр социалист ингилабынын вә Совет дөвләти-ниñ tә’siri nәтичәsinde Иран, чаризмин вә империалист дөвләtләrin зорла онун боғазына кечирдиji aғyr, соj-ғunчu мүgavilәlәrdәn, инсафсыz, әdalәtsiz сазиш-lәrdәn aзад oла билdi. Ингилабын ilk дөвләrinde Ленин чаризмин Ирандақы бүтүн имтијазларыны lәfв eтdi, онун иғтисадијатынын вә сәrbәst инкишафынын позулмазлығыны бүтүн дүнjaja билdirdi.

Mә'lумdур ки, чаризmlә инкилис империалист дөвләti арасында Иран әtrafyndakы мубарizә вә чәkiш-mәlәr Ираны «tә’sir даирәlәrinә bөlmәk» мүaһидә-namәsi ilә nәtiçelәnmishdi. Октјабр ингилабынын ilk ajlarыnda da kәnч совет дөвләti «Bүтүn Русијa вә Шәrg мүsәlman zәhмәtкешlәrinә» хитабында tәntә-nәli surәtdә haman mүaһidәnamәnin lәfв eidlidijinи билdirdi. Bu хитабда деjiliр: «Bиз e'lan eдиrik ки, Ираны bөlmәk haggynidakы mүaһidә чыrylmыш вә lәfв eidlismishdir».

Октјабр ингилабы Иран халгларынын һәjатына, ичтимай, сијаси мубаризәlәrinә күчлу tә’sir көstәrdi. Онларын әsrlәr boju үrәklәrinde bәslәnәn bөjүk ar-

зуларыны јенидән чичәкләндирди, зүлмән, әсарәтдән, харичи мустәмләкәчи дөвләтләрин зоракылыг вә тәэзи-гингән гуртартмаг уфрунда мубаризәләрини аловландырыды. Дүнjanын һәр јеринде олдуғу кими, Иранда да зәһ-мәткешләри өз инсанни һүгуглары уфрунда мубаризәјә галдырыды.

Тәбриздә, Төhrанда, Иранын башга әжаләт вә шә-һәрләринде «милли истиглалијәт, азадлыг, тәрәгги вә демократија» шуарлары алтында күчлү нумайшләр олду. Иран гәзетләри Ленин идејаларынын Шәрг аләминә мисилсиз, гүдрәтли тә'сириндән язылар чап етмәјә башладылар. Мәсәлән, «Көвәби-Иран» гәзети язырыды: «Ленинин өлдүрүлмәси шајиәси барәсиндә кәлән телеграмларын хошбәхтанә јалан олдуғу мә’лум олду. Биз Иран нәgteji-нәзәриндән Ленин һәкумәтини Русија һәкумәтләrinин ән яхшысы билдијимиз үчүн мәзкур шајиәнин тәкзибиндән јана өзүмүзү хошбәхт са-жырыг».¹

О дөврүн мәтбуатындакы язылар Ленин идејаларынын Шәрг аләминә нечә дәрин тә'сир көстәрди, нечә бөյүк үмидләр ојатдығы барәдә кениш тәсәввүр јаралыры: «Ленин тәблиғаты Дарданел боғазына вә Иран көрфәзинәдәк узанан саһәјә елә бир нәһәнк вә сүр'әтли адымларла яјылыш ки, неч бир заман падشاһ ордудары белә бир сүр'әтлә ирәлиләмәшишләр, чүнки Ленин идејалары мүсәлман халгларынын арзу вә диләкләри нә әмәл олунмасына јардым едир. Һалбуки падшаһлар јалныз бунлары тәһгир етмиш вә мүсәлман халгларыны алчалтмаға вә өзләргиң табе етмәјә чалышмышлар».

«Мүсәлман халгларынын арзу вә диләкләринә әмәл олунмасыны», азадлыг вә истиглалијәtin гәләбә чалмасыны, бу халгларын зүлмән, әсарәтдән, јохсуллугдан гуртарыбы мәдәни халгар җәркәсина чыхмасыны түфејли һәјат кечирмәјә, халгын ганыны сормаға алышмыш бир овуч паразит тәбәгәдән башга һамы сәбиризликлә истәјир вә буна мејл едирди. Јерләрдә халг күтләләри һәрәкәтә җәлир, азадлыг бајрағы галдырырды.

Мәшрутә ингилабындан соңра Чәнуби Азәрбајҹанда башламыш вә бүтүн Ираны ләрзәјә салмыш, һәрәкәтә кәтиришиш ән күчлү ингилаби һәрәкат 1917—1920-чи илләрдә Шејх Мәһәммәд Хијабанинин башчылығы илә

¹ Г. Мәммәди. Хијабани, сәh. 51.

олан һәрәкатдыр ки, о Азәрбајҹан халгынын азадлыг мұбариәләри тарихинде шәрәфли јер тутур.

Лакин һәмишә харичи гәсбкарларла әлбир һәрәкәт едән мұртәчеләр бу һәрәкаты да ған дәрјасында боғдулар, Шејх Мәһәммәд Хијабанини вә онун мәсләк, мұбариә жолдашларыны вәһиҷәсінә һәлак етдиләр.

Беләликлә, 1917—1924-чу илләр Иран халгларынын һәјатында ән мүрәккәб дөврләрдән биридир. Бу дөврдә мұртәче, сојғунчы һаким тәбәгәләр Октябр социалист ингилабы идејаларының тә'сирилә күчләнмиш халг һәрәкатындан дәһшәтли вাহимәјә дүшмүшдүләр. Онлар өзләрилә бирликдә вәтәнләрини дә кимә десән сатмаға назыр идиләр ки, мәһз Совет Русијасындан, онун ингилаби тә'сириндән тәчрид олуна билсингиләр. Бу дөврдә империалистләр, хүсусән Ираны вә башга Шәрг өлкәләрини мұстәмләкә зұлму алтында сахламагда зәнкин тәчрүбәси олан инкилис имперализми, кәңч совет дәвләтини боғмаг үчүн, ингилабын азадлыг идејаларының Шәргә яјылмасынын гарышысыны алмаг үчүн һәрби интервенсијадан тутмуш көрүлмәмиш һијләкәр, икіншілү, халглары вә дәвләтләри алдадан сијаси, иғтисади мұбариә vasitәләrinә гәдәр һәр шејә әл атырды. Хүсусән Иранда бу фәалийјәт чох ријакар вә амансыз иди. Бүтүн бу мүрәккәб мұбариәләр бир нечә илин әрзинде Иран дәвләт дәсткәһинде چүрбәчүр һадисәләрлә, мұхтәлиф шәхсијәтләрин дәвләт башына қәлиб дүшмәсилә, нәһајет, чар казак полкунда солдатлыг еләмиш кобуд, амансыз, ejni заманда һијләкәр вә ријакар Рза ханын јухарылара галхмасы илә, истибдад тәрәфдарлары илә демократлар әрасында гурдуғу ојунлар нәтижәсіндә 1924-чу илдә Қәјан тахт-тачына саһиб олуб ғанлы Пәһләви сулаләси һакимијәтинин жаранмасы илә тамамланды...

Өлкәдә кетдикчә күчләнмәкдә олан, компрадор буржуазија группаларынын вә тичарәт капиталының тә'сирилә, һәмчинин заманын вә елми-техники тәрәггинин бүтүн дүнјада ирәли сүрдүјү зәрури мәсәләләри һәлл етмәк мәгсәдилә мұстәбид шаһ үсул-идарәси бир сыра реформалар апармаға мәчбур олду: «Истәр өлкә дахилиндә, истәрсә харичдә тәһисил алалларын сајы артды. гадынлар инзибати үсулларла да олса, чадрадан азад едилди, дин хадимләринин дәвләт ишләринә гарышмасы мәһдудлашдырылды. Бә'зи сәнаје очаглары жаранмаға, дәмир вә шосе жоллары чәкилмәјә башлады. Лакин бу

реформалар халг һәјатынын, күзәранынын торпаг ислаһаты, зәһмәткешләрин һүгуг вә ихтијараты кими вачиб мәсәләләринә нәинки тохунмады, бәлкә дә истәр кәнддә, истәрсә шәһәрләрдә зулму, тәэзиги бир аз да күчләндирди, ишсизлик, еhtiјаç күн-күндән артмаға үз гојду. Харичи капитал өлкәjә ајаг алды. Иранын ән бәjүк сәrvәti олан нефт харичи инһисарларын әлин-дә галды.

Бу вәзијәтә гарши е'тираз сәсини учалдан, мүстәбиd үсул-идарәни тәнгид едәnlәр шиддәтлә тә'гиb олунду. 1929—1930-чу илләрдәki тә'тил һәрәкатына башчылыг етмиш Иран Коммунист Партиясы 1931-чи илдә рәсмән гадаған олунду. Шәһәрләрдә вә кәндләрдә онун тәшкилатларына диван тутдулар, фәал вә көркәмли хадимләrinи һәбс етдиләр. Минләrlә adamlar өмүрләrinи суркүнләрдә, мәшhur «Гәср-Гачар» зинданында ағыр шәраитдә кечирмәjә mәhkum олундулар, дар ағачларында, зинданларда өлдүрүлдүләр. Лакин бу террор вә тә'гибләр дә Иранда ингилаби фикри, ингилаби һәрәкаты өлдүрә билмәdi. Елә һәmin илләрдә мәшhur ингилабчы, Азәrbajchan халгынын бәjүk oflu, alim вә философ Тафы Эрани «Дүнja» журналыны чап етмәjә башлады. Бу журнал ингилаби идеялары, марксист-материалист дүнja-көрүшүнү jaимaga бәjүk рол ojnады. 1937-чи илдә Иранда чохлу jени һәbсләr олду. Эрани башда олмагла Иран Коммунист Партиясынын 53 әn көркәmli хадимини зиндана atdylar. Bir az sonra mәshhur «53-lәr mәhkәmәsi» bашлады ки, haman mәhkәmәdә Эранинин besh saatlyg «mудафиә нитги» Иран ингилаби фикринин эn гиjmәtli сәnәdlәrinдәn олмагла sijasи-bәdii публистиканын да kәsәrli әsәrlәrinдәndir. Rәsmان Эранини он иллик һәbс чәzасына mәhkum etсәlәr дә, tezliklә zindanda xainchәsinә она диван tutub өлдүрдүләr.

Бу дөврүн Иран һәjатына әsаслы тә'cир көstәrmиш вә Rza шaһы тахт-taчdan әl чәkmәjә mәcbur етмиш эn мүhум nadisәlәrinдәn biри ikinchi дүnja мүhariibәsi вә 1941-чи илдә Rza шaһын eзүnә daјag һesab еtдиji hитler Алманиjасынын gәflәtәn аллаhыzчасына Совет Иттифагына hүchum etmәsi, Совет халгларынын Bәjүk Bәtәn мүhariibәsinin bашlanmasы олду.

Juxarydakы чох мүхтәsәr схемdәn дә көrүndүjү кими, ijirminchi әsрин биринchi гырх или истәr дүnja migjасында, истәrсә Иран үчүn мүrәkkәb, kәsskin, tarixi ha-

исдәләр вә мүбәризәләрлә долу олмушдур. Элбәттә, онлар бәдии фикрә, хүсусән, әдәби јарадычылыға тә'сир етмәјә билмәзди вә бу тә'сириң, һәр шејдән әvvәl, мүтәрәгги, ингилаби чәһәтләри бизи марагландырымыш вә антолокијамызын икинчи чилдиндә ән'әнәви әсәрләрлә јанаши мүмкүн гәдәр бу руһдакы әсәрләрә дә кениш јер вермәјә чалышмышыг.

II

Әсрин әvvәлләриндә Чәнуби Азәрбајҹан вә Иран әдәбијјатларында харичи тә'сирләрә, керилијә, чәһаләтә гарши маарифпәрвәр, демократик фикир о гәдәр күчлү олмушдур ки, һәтта өмрүнү ән чох ашиганә, ән'әнәви гәзәлләр јазмаға һәср етмиш шаирләр белә гәләмини бу тәрәфә дөндәрмиш, халга сәһәр ачылдығыны билдиրән, онун көзүнү ачмаға чалышан, ону аյылмаға чағыран ичтимай мә'налы шे'рләр јазышыдыр. Бу чәһәтдән Сәррафын «Дур, вәгти-сәһәрдир» ше'ри о заман үчүн сәчијјәви вә әlamәтдардыр. Ше'р јазылан кими халг арасында елә јаялмыш, ичтимай фикрә елә тә'сир етмишdir ки, ону Тәбриздә, инкилис консулханасынын габағында кениш күтләнин нұмајиши заманы охумушдулар. Тәбиидир ки, бәдии әсәрләрдә онларын јазылдығы дөврдәки чәмијјәтин фикри сәвијјәси дә әкс олунур. XIX әсрин сонларына, XX әсрин әvvәлләrinә гәдәр бир сыра мүсәлман өлкәләриндә халгларын милли мәнсубијјәти илә дини әгидәләри ејниләшдирилир, «Ислам милләти» кими ифадә ишләнирди. Бизим бир сыра маарифпәрвәр, демократик идејалы јазычыларымыз белә чох вахт бу ифадәјә мурачиәт едириләр. Сәррафын адыйны чәкдијимиз ше'риндә дә бу анлајыш өзүнү көстәрир. Лакин ше'рин әсас һәдәфи вә мәзмуну—о дөврдә мүсәлман өлкәләринин һамысы үчүн бир бәла олан керилиji гырмачламагдыр, бу керилиji арадан галдырымaga чағырышдыр. Бу исә Сәррафын ше'риндәки «Милләти-Ислам» анлајышына башга чалар верир, санки шаир дејир, ej мүсәлманлар, һамыныз бир дәрдәсиниз, ајылын, сәһәр ачылыб, һәрәкәтә қәлин, јатанлары тапдалајыб кечирләр. Иранын о заманкы ичтимай, сијаси вәзијјәтindә вә чәмијјәтдә кедәn мүбәризәләр фонунда бу ше'р демократик, ингилаби руһу күчләндирди:

Еj миллиeti-ислам, ојан, вәгти-сәһәрдир!
Көр бир нә хәбәрдир!
Бәсdir, көзүн ач, сәндә кәсаләт нә гәдәрдир!
Дур, вәгти-сәһәрдир!
Јатмаг белә олмаз, бу өлүмдән дә бетәрдир.
Дур, вәгти-сәһәрдир!
Бу дөврдә hәр кимсә јата—ганы hәдәрдир,
Дур, вәгти-сәһәрдир!
Сән јат, гој олар дурсун, олар чүнки бәшәрдир,
Дур, вәгти-сәһәрдир!

Мәшрутә hәрәкаты дөврүндә бу руһда јазылар тәбии иди, халгын чохданкы арзуларыны ифадә едирди. О заман Тәбриздә, Җәнуби Азәрбајҹанын башга шәһәр вә кәндләриндә дилдән-дилә дүшмүш, мүәллифи мә’лум олмајан ингилаби маһнылар вә онларын сөзләри дә буңу тәсдиг едир. Џәмин маһныларда Сәттархан вә халг азадлығы тәрәннүм олунур, муртәчеләр лаға гојулур, лә’нэтлә јад едилердиләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һаман дөврдә ичтимаи вәсијаси hәјатда олдуғу кими әдәбијатда да шиддәтли мубаризә кедирди. Јазычылар әсасән ики чәбһәдә мөвгеге тутурдулар. Бириңчи чәбһәдә заманын мүтәрәгги, демократик ингилаби мејлләрини ифадә едән јазычылар дурмушду. Онлар зұлмұ, керилиji, чәналәти, наданлығы атәшә тутур, халг азадлығыны ән јүксәк идеал кими тәрәннүм едирдиләр.

Икинчи чәбһәдә исә көһнә, әдаләтсиз гурулушу горујуб сахламаг, истәjәнләр, hәр чүр јенилиji бидәт, динсизлик е’лан едәнләр, зәһмәткеш күтләләри адам јерина гојмајанлар, hәјат тәрзи вә мә’нәви әхлаги көрүшләри чохдан көһнәлмиш, чүрүмүш адамлар дурурду. Онлар ичтимаи мұнасибәтләrin, hәјатын тәрәггијә, јүк-сәлишә әнкәл олан формаларыны сахламаға чалышыр, мұнағизәкар, муртәче фикирләри тәрәннүм едирдиләр.

Ингилаби чәбһәдә jaранан реалист, демократик әдәбијітын өзү дә мұхтәлиf истигамәтдә иди, айры-айры рәнкләри вә аһәнкләри варды.

Үмуми шәкилдә кетүрсәк, бу әдәбијат әсасән үч истигамәтдә әсәрләр jaрадырды: Әvvәла, ачыг-ачығына азадлыг идеалыны, hәјатын демократикләшмәсини, јә’ни ичтимаи гурулушун көкүндән дәјишишмәсини тәблиғ вә тәрәннүм едән әсәрләрдир ки, бунлар әсасән мубаризәнин өн хәттиңә мејл едән јазычыларын гәләминдән чыхырды.

Онлар мөвчүд һәјатын керилијини, ичтимаи гурулушун хүсусән дәвләт дәсткәһынын тамам чүрүдүйүнү, јуха-рыдан ашағы бүтүн дәвләт гуллугчуларынын мә'нән позулдуғуны, вәзиғәсіндән анчаг өз хејриә истифадә етдијини, халғын, дәвләтиң мәнафејини хайнчәсінә сат-дығыны, рүшвәтхорлуға, јалана, һијләкәрлијә, јалтаглы-ға, икиүзлүлүjә гапылдығыны дејир вә һәјатда әсаслы тәбәддүлат тәләб еидриләр. Икинчи истигамәтдә әсәр јазан јазычылар ачыгдан-ачыға демократик, ингилаби фикирләри тәблиг етмәсәләр дә, чәмијјәтиң мәрәзләрини, хәстәликләрини көстәрмәклә һаман амала јол ачырды-лар, ичтимаи гурулушда әсаслы дәжишиклијин зәрури олдуғу барәдә инам ојадырылар.

Үчүнчү истигамәтдә олан әсәрләр исә мә'нәви паклы-ғы, мәһәббәти, көзәллиji, достлугда сәдагәти, дүзлүjу тәрәннүм едән ән'әнәви лирик әсәрләрdir ки, бунларын ичәрисиндә көhnә тәшбеh вә ifadәlәri тәкrap едәnlәr-лә јанашы дил, бәдии образ вә үслуб чәhәтдәn jени ifa-дәlәr вә tәshbehләrlә, dәrin инсанı һиссләrlә парла-јанлары да az деjildir. Bu чүр әсәрләрдәki пак duj-гулар, һуманизм вә көзәллијә, o чүмләdәn көzәl бәдии сөзә мәhәbbәt халг күтләләринин зөвгүнү тәрbiјә eдәn, онлары демократизm, ингилаби идеаллara доғru чәкир-ди.

Мараглы чәhәt орасыдыр ки, реалист, демократик ингилаби әдәби чәрәjan нәср жанрында даhа парлаг вә долғун ifadәsinи тапырды, jә'ni, XIX әсрин икинчи ја-рысына гәdәr, даhа доғrusу, Мирзә Фәtәli Ахундова гәdәr бәdии тәfәkkүrүn һисбәtәn az инкишаф etmiш формасы XX әсрә доғru һәjаты, чәмијјәtin фикри вәзиј-јәtini даhа kениш әкс etmәjә bашлаjыrdы. Биз бunu, Мирзә Фәtәli мәktәbinin jетirmәsi вә давамчысы олан Һачы Зејналабдин Марагајинин јарадычылығында, хү-сүsәn онун парлаг «Ибраһим бәjин сәjаhәtnamәsi»ndә вә Эбдулрәhим Талыбовun тамамилә һәjатdan, дәvрүn габагчыл ичтимаи идеалларындан ilhamланan, bu идеал-лары Азәrbajҹan, Иран вә дикәr Шәrg халгларынын һәjатыны әкс etdirәn «Әhmәdin kitaby», «Еlm јuklu eшшәk», «Azadlyg haggыnда» kими kitablарында кө-рүruk.

Бурада чох мараглы bir чәhәti dә gejd etmәlijik: Антолокијанын бириңи чилдинә јаздығымыз мүгәddи-мәdә dediјimiz фикри, jә'ni Аразын о тајында вә бу та-

јындақы мұхтәлиф сијаси, дөвләти шәраитә бахмајараг, Азәрбајчан халғы мә'нән, руһән позулмаз бирлијини сахлаја билмишdir. Бу кејфијјет һәм о тајда, һәм дә бу тајда јаранан әдәбијјатын вайид бир вүчуд кими инкишафында да көзә дәјир: бу тајда Һагвердиев, Нәчәфбәј Вәзиров, Нәriman Нәrimanов, Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Абдулла Шаиг вә башгалары зұлму, әннәләти, керилиji шиддәтлә тәнгид едән, халғы азадлыг вә тәрәгги ѡолунда мұбариизәјә ҹағыран ингилаби руһда гүдәрәтли әсәрләр јарадырлар ки, бу мотивләр, һиссләр вә фикирләр (сөз јох ки, мүәјјән чаларлары илә) Аразын о бири тајындан олан Сәрраф, Зејналабдин Марағаји вә Талыбов кими јазычыларын да јарадычылығы учун сәчијјәвидir.

Бу бөјүк јазычыларын әсәрләри Азәрбајчан бәдии фикринин өлмәзлик сәнифәсиндә шәрәфли јер тутур. Онлар үмум Азәрбајчан, хұсусен Җәнуби Азәрбајчан вә Иран әмијјәтләринин һәјатыны, фикирләр, душунчәләр аләмини, феодал керилијинин вә мүстәбид шаһ үсул-идарәсінин бу әмијјәтләрин мә'нәви аләминдә ачдығы јарапары елә дәриндән, елә мәһарәтлә вә үрек јанғысы илә, даима доғма торпағынын талејини душунән гејрәтли оғуллары кими елә һәјәнчанла, еңтирасла тәс-вир етмишләр ки, онларын әсәрләри мұасирләрини дә, сонракы нәсиllәри дә тәрәгги үғрунда мұбариизәјә сөвг етмиш, Азәрбајчан халғынын ичтимай фикринә күчлү тә'сир көстәрмиш, халғын азадлыг мұбариизәсиндә бөјүк рол ојнамышлар.

Сөз јох ки, һәм Зејналабдин Марағаји, һәм дә Эбдүррәһим Талыбов доғма халғын тарихинә, һәјатына мә'нәви сәрвәтләринә дәриндән таныш иди, милли һәјатдан. милли мәдәни, әхлаги, фәлсәфи, әдәби мәнбәләрдән гидаламышды. Ејни заманда онлар гоншу мүсәлман халгларынын—фарсларын, әрәбләрин, түркләрин—дилини, һәјатыны, тарихини, мәдәнијәтини јаҳшы билирдиләр. Лакин онларын әлиндә бир ишыглы мәш'әл дә варды ки, онун зијасы илә бу мәнбәләри ишыгландырырдылар, милли мәдәни мәнбәләрдә феодал һәјат тәрзинин пәрдәләди бир сыра бөјүк кејфијјәтләри ашкара чыхарырдылар.

Беләликлә дә, Мирзә Шәфи Вазеин, Аббасгулу аға Бакыхановун, һамыдан да артыг Мирзә Фәтәли Ахундовун вә бу руһда олан дикәр Шәрг халглары көркем-

ли јазычыларынын, ичтимаи хадимләринин, философларынын әдәби-ичтимаи фәалийјети илә башламыш, бәјүк просес—Шәрг халглары ичтимаи фикри вә мәдәнијјәтләринин габагчыл Авропа вә рус ичтимаи фикри вә мәдәнијјәтләри илә бирләшмәси синтези Ыачы Зејналабдин Марағајинин вә Әбдүррәһим Талыбовун ярадычылығында даһа дәринләшир, јени инкишафыны тапырды.

Инди габагчыл рус вә Авропа мәдәнијјети илә, Шәрг халгларынын мәдәнијјети синтезинин нә гәдәр сәмәрәли нәтичәләр вердијини көстәрән јени фактлар тапылыр. Мәсәлән, Тәбриз университетинин кечмиш дил вә әдәбијјат мүәллими доктор Мәһәммәд Тафи Зеңтаби «Варлыг» журналында чап етдириди «Мәшрутә ингилабы дәвру әдәбијјатымызын мүгәddәраты» адлы мәгаләсиндә Макили Эли адлы «јазычынын» «Фачиәли издивач» кими бу вахта гәдәр heч јердә чап олуммамыш вә көстәрилмәмиш фачиәсиндән данышараг онун драм жанрына бәләдлијини бунунла изаһ едир ки, Тифлис, Бакы, Ирәван, Эрзурум вә Истанбул шәһәрләrinә дәнә-дәнә сәфәрләр етмишdir вә бу «сәфәрләр» заманы Азәрбајҹан, түрк вә фарс әдәбијјатлары, Азәри вә фарс әдәбијјатлары васитәсилә рус әдәбијјаты илә таныш олмуш-дур. («Варлыг», 1982, №-3-4, сәh.51).

Ајдындыр ки, Зејналабдин Марағајинин вә Әбдүррәһим Талыбовун галдырдығы мәш'әл јашадыглары әсрин, зәманәниң мүтәрәгги фикирләри, инсан азадлығыны мүгәddәс сајан идеаллары иди. Мәһә буна көрә дә онларын әсәрләри, онларын тәблице етдири фикирләр, мәшрутә ингилабынын јетишмәсindә, сонракы азадлыг һәрәкатында бәјүк рол оjnамышдыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Мирзә Фәтәли Ахундов, Һәсәнбәј Зәрдаби, Сәрраф, Чәлил Мәммәдгулузадә, Нәrimanov, Сабир, Лә'ли, Мәһәммәд Бағыр Халхали, Шүкуни, Зејналабдин Марағаји, Әбдүррәһим Талыбов вә бир сыра башгалары дахил олмагла XIX әсрин икинчи јарысындан XX әсрин әvvәllәrinә гәдәр јетишмиш, формалашмыш камил вә гүдрәтли әдәби мәктәбә чеврилмиш Азәрбајҹан реалист, демократик әдәби чәрәјаны сонralар да Азәрбајҹан бәдии тәфәkkүрунүн һәјатла чанлы элагәдә инкишафына, даима ҹәмијјети дүшүндүрән вә нараһат едән мәсәләләри дәгиг мәркәzinә чәкмәsinә бәјүк тә'сир көстәрмишdir.

Елә бу мәһкәм зәмин үстүндө дә сонралар Җәнуби Азәрбајчан әдәбијатында вә ичтимаи һәјатында Шејх Мәһәммәд Хијабанинин, доктор Тағы Әранинин бириңчи сәтриндән ахырынчыја гәдәр чанлы сијаси, ичтимаи, фәлсәфи фикирләрлә нәфәс алган гүдрәтли, одлу-аловлы публистикасы јаранды.

Азәрбајчан халгынын бөјүк вә шәрәфли оғлу, одлар јурду Азәрбајчанын од үрәкли мүбаризи, Азәрбајчан азадлығынын چесур мүчәниди Шејх Мәһәммәд Хијабанинин публистикасы дөрд тәрәфә алған пускүрән шүрлү вәтәнпәрвәрлик еңтирасынын иfadәси. Пајтахты Төхран олан Шаһ үсул-идарәсинин вә фарс шовинизминин Азәрбајчанда јандырылыш чырағын дөнә-дөнә сөндүрдүйнә ишарә едәрәк, Хијабани дејирди: «Елә чыраг јандырмаг лазымдыр ки, ихтијари өз әлимиз-дә олсун!»

1917—1920-чи илләрдә Җәнуби Азәрбајчанда ингиләби һәрәкат күчләндүи вә харичиләрин планы илә һәрәкәт едән Төхран һаким даирәләри бу һәрәкаты ган дәрҗасында боғмаға чалышдыглары, дөнә-дөнә Тәбриздә вә Җәнуби Азәрбајчанын башга шәһәр вә кәндләриндә ингилабчыларын ганыны төкдүкләри заман Шејх Мәһәммәд дәјирди:

«Һәлә дә Азәрбајчан ган ичиндәдир. Төхран исә инди Азәрбајчанын ганлы چәсединә нәзәр салыр вә бу ил гана бојанмыш бәдәнә рәһмли нәзәрләрлә бахыр.

Анчаг, ej гејрәтли Азәрбајчан халгы!
Ej вәтәнин эсирилкәдә јашамыш икилдәринин оғул
вә гызлары!
Ej азадлыг јолунун горхмаз гәһрәманы!
Ej Азәрбајчан!

Бу тә'риф, тәһсинләрин һамысы вердијин гурбанларын ган баһасыдыр. Иран фәзасында јүксәлән бу тә'риф, тәһсин сәсләри сәнин өлмәз чаванларынын, мәрд гочаларынын, ирадәли ушагларынын, һәлә дә тәсәлли тапмајыб овунмајан гадын вә гызларынын сәсидир.

Аյыл!
Гулаг ac!
Ej Азәрбајчан, ej Азәрбајчанын демократик
гүввәләри, башыны галдыр!

Туталым ки, һазырда дөшүнә гәдәр фәлакәт, бәд-

бәхтлик бурулғанында батмысан, бәдәниң өндирилмиш зәрбәләр нәтичәсіндә тәфәккүр гүввәсіни итири мәсән вә ән дәһшәтли еһтијаң ичәрисіндә ачыз галар аг чапалајыран.

Туталым ки, гышын шахтасы чылпаг бәдәниң дәһшәтли сурәтдә парчалајыр, дүшкүн, пәришан олмусан, ач-јала вач галмысан.

Туталым ки, һәddән артыг бәдбәхт олмусан.

Ахы мұһарипбәдә иштирак едән өлкәләр сәнин тәк корлуг чәкмәмишләр.

Тәгсиркар олан миллиятләр сәнинтәк әзаб, ишкәнчә көрмәмишләр.

Дүнјада ән ағыр ҹәзаја лајиг олан залимләр хилас олмушлар, сән исә һәлә дә әзаблара мүтәласан.

Туталым бәдәниң башдан-ајаға дешилиб јараланмышдыр. Буна баҳмајараг сән јенә дә шәрәфли башины галдырып.

Өлкәдән јүксәлән бу сәмими тә'риф, тәһсин, һәмрә'ј-лик сәсләриңе гулаг ас...

Гој бу сәсләр сәнин үрәјиндә, руһијјәндә күчлү бир туфан, бир интибаһ тәрәтсін!

Сән зәифләмиш бир пәһливана, күчдән дүшмүш бир гәһрәмана охшајыран ки, ону ҹәсарәтләндирмәк, јенидән ајаға глдырмаг учун онун гејрәт, һејсијјәт вә иззәти-нәфәсінә тә'сир етмәкдән күчлү тәдбири вә васитә ола билмәз. Һамыдан әввәл сән өзүн-өзүнә јардым көстәрмәлисән.

Сән өзүн-өзүнә ничат верәчәксән!» (Шејх Мәһәммәд Хијабан и. «Азәрбајҹан вә Азәрбајҹаның демократик гүввәләри», Азәрбајҹан рузнамәсінин нәшријәси. 1340—1961, сәh. 9—10).

Һәмән илләрдә Азәрбајҹан әдәбијаты вә ичтимай фикринин көркәмли нұмајәндәләриндән бири Сеид Җәфәр Пишәвәри дә гүдәтли публицист жазыларла мәтбуатда чыхыш етмишdir. Онун әсәрләриндә Октjabр социалист ингилабына, бәjүк Ленинә вә совет өлкәсінә Шәрг халгларының мәһәббәти, үмиди әкс олунмушдур. Пишәвәри коммунизм идеалларына инам кәтири мәшиш бир дәјүшчү иди. Буна көрә дә онун бир сыра мәсләк ѡлдашлары илә Рза Шаһ истибдады мәһкемәјә чәкиб узун мүддәт һәбс ҹәзасына мәһкүм етди. Пишәвәри зинданда да голуну жаңына салыб отурмады. Гәләм көтүрүб «Зиндан хатирәләри»ни жазды. О жалныз икинчи дүнија

мұнарибәсінин гызығын вахтында Һитлер ордусунун Совет Иттифагына басғын етди және заман мұттәфигләрін гошунлары Иранда фашизм тәhlүкәсіни мәғів етмәк үчүн ора дахил олдугда зиндандан гуртара билди вә жеңіл өз ингилаби фәалиjәтинә башлады. Пишевәринин публистикасы, хұсуса 1945-чи илдә Ҙәнуби Азәрбајҹан демократик һәрәкат галиб кәлиб Азәрбајҹан демократик дәвләти јарапандыры заман бөյүк вүс’етлә инкишаф етди. Онун нұмұнәләри антолокијамызын үчүнчү ҹилди-нә дахил олачагдыр.

1930-чу илләрдә Ҙәнуби Азәрбајҹан әдәбијатында публистиканың ән парлаг нұмұнәләріндән бири шаһ истибадының зиндана атдығы Тағы Эранин мәһкемәдә «Мұдафиә нитги»дир.

Тағы Эрани дә дәрін билик вә мә’лumat саһиби иди. Кениш елми вә фәлсәфи мә’лumatы вә тәфәккуру илә әсримизин ән мұтәрәгги ичтимай идеалына, социализм мәғқурәсінә инам кәтирмиш вә бу инамдан гәddар Рза шаһ мәһкемәсіндә дә дөнмәмиш бөйүк ичтимай ҳадим, философ вә мубариз публисист иди. Алманијада Берлин университетіндә мүкәммәл тәһисил алмышды. Тегран университетинин мүәллими иди. 1930-чу илләрін бириңи յарысында мәшһүр «Дүнja» журналыны нәшрә башламышды. Бурада ичтимай вә тәбии елмләрә аид чох гијматли мәгаләләр чап олунурду. Бу мәгаләләrin чоху деспотизм әлејінің азадлығ идеаллары јајыр, зәһмәткешләрін һүргүл вә ихтијарларыны мұдафиә едирди. Рза шаһ истибадады әлбеттә, буна дәзә билмәзді вә 1935-чи илдә журналы бағлајыб Тағы Эранин бир дәстә мұтәрәгги азадпәрәст достлары илә зиндана атдыры. Гапалы мәһкемәдә Тағы Эрани мәшһүр «Мұдафиә нитги» илә чыхыш етди, бөйүк мәрдлик, әсарәт вә ағылла Иран шаһ үсул-идарәсінин, полис дәстқаһының мәһкемә вә әдаләт органларынын халга, инсаниjәтә зидд мәниjәтини ачыб төкду. О, нитгіндә «Дүнja» журналыны мұдафиә едәрәк деди ки, Иранда «Бәшәриjәtin мүгәддәс идеаллары әлејінің, инсан әхлаг нормаларына гаршы һәрәкәт етмәк елә иjrәнч шәклә салынмышдыр ки, сүлһ вә азадлығдан, ған төкмәjин, юхсуллуғун, позғунлуғун вә фәhiшәлиjин гаршысыны алмагдан данышан әгидәләр 10 иллик һәбс өзасы илә тә’гіб олунурлар» (Тағы Эрани, «Дифаиjә», «Азәрбајҹан» рузнамәсінин нәшриjәси, 1961, сәh. 14-15).

Әранинин мәһкәмәдәки нитги бөјүк тарихи-әдәби сәнәттөр ки, ону өз мәнтиги күчү, чесарәти, зәканын гүдәрәти, бәдии парлаглығы е'тибарилә бу гәбиләдән олан ән яхши тарихи сәнәтләрлә, мәсәлән, Сукарнонун, Дмитровун мудафиә нитгләри илә мугајисә етмәк олар. Әранни өз нитгиндә Иран зәһмәткешләринин ағыр вәзијәтини тәсвир едәрәк мәһкәмә просесини онларын һүгүгүну истисмар деспотизмдән мудафиә просесинә чевирди: «Зәһмәткешләрин тәрәфдары олмаг вә онларын һүгүгүну горумаг үстүндә бу гәдәр шиддәтли чәза верилмәси чәмијәт учун олдугча бөјүк русвајчылыгдыр. Нә учун зәһмәткешдән бу гәдәр горхурсунуз? Үстүндә зәһмәткеш сөзу язылмыш бир вәрәгәје полис мә'мурларынын көзу саташан кими бүтүн варлыглары илә она һүчүм етмәләри нә гәдәр дә икраһ ојадычыдыр. Төхрәнин полис идарәсинин зәһмәткешдән горхдуғу гәдәр, чин бисмиллаһдан горхмур. Мәкәр сизин һәјатынызын бүтүн еһтијаçларыны зәһмәткешләр тә'мин етмир, мәкәр Иран милләтигин онда дөггүз эксәријәттә зәһмәткеш дејилдирми? Зәһмәткешә гаршы чыхмаг мәкәр Иран милләтинә вә һәмин демократик мәшрутә ганунларына гаршы чыхмаг дејилдирми? Онда бәс нә учун полис идарәсинин бүтүн гүввәси зәһмәткешләрин тәрәфдарларыны тә'гиб етмәк ишинә сәрф едилир. Бу чүрә тә'гиб вә муһакимәләр сизин јалныз күтлә әлејинә олдуғунузу дејил, ејни заманда онлардан бәрк горхдуғунузу көстәрир. Бу шиддәтли тә'гибин горхудан, титрәмәдән башга өзкә сәбәби ола билмәз. Беләликлә дә сиз өзүнүз истәмәдән күтләниң гүдәрәтини е'тираф едирсиз... (јенә орада, сәh. 15).

III

Мәвчуд ичтимай гуруулушдан, еһтијаçла, ачлыгla, мәшәggәtlәrlә долу гаранлыг күзәрандан наразылыг, демократик азадлыглар арзусу, ингилаби әһвали-рунијәјә данышдығымыз учун дөврүн ше'риндә дә өз иfadәсими тапмыштыр. Шаир Маһмуд Гәнизадә һәјатын јаландарла долу олдуғундан, инсанларын зүлм вә еһтијаçдан көз ача билмәдијиндән данышараг дејир:

Зиндан киминди дүнja бизә, кимдә вар мачал
Бир вахт тапыб да сөјләјә доғру, јалан һаны?

О үмумбәшәр һәјатына ишарә өдәрәк һајгырыр:

Ганлы сәһнәдир тамам јер үзү
Сәһнә јох, фачиә олубдур дүзү...

«Һәјат вә өлүм һаггында дүшүнчәләр» индә јенә ичиндә җашадығы өмөттүүлүк һәјатына гајыдараг јаныглы-јаныглы јазыр:

Һагг бу виранәдә тапылмаз инан,
Әбәди көчмүш о бизим дүнјадан...

Шаирин үсјанкарлыг руһы о гәдәр шиддәт едир ки, «Бир күн әлим фәләјә чатмыш олса, көjlәрдә елә атәш яхарам ки, онун әсрарыны өртмүш пәрдә јанар, мән халигә доғру кедиб:

Аларам орадакы дәфтәр-гәләми,
Вурагам башына бир күрз кими.
Чырарам шәрлә долу дәфтәри мән,
Чыхар ашкара о батылләр һәмән.
Бу чаһан халгы тамам вагиф олар
Пәрдә ардында јох имиш әсрар...

Мә'лүмдүр ки, бүтүн ингилаби тәлатүмләр заманы халг күтләләринин фәал мүбризәсинә сују буландырмаг гәсдилә چүрбәчүр нахәләф, сатгын вә тамам экс чәбінә-дән олан маскаланмышлар да гошуулур. Җәнуби Азәрбајҹан вә Иран азадлыг һәрәкатында Иранын түлкүсифәт полис органларынын әлилә сатгын, һаким тәбәгәләр өз часусларыны бу чүр һәрәкәтләрә сөвг етмишләр вә беләләри Җәнуби Азәрбајҹан ше'риндә һәм һәчв, һәм дә лә-нәтлә јад олунмушлар. Ејни заманда шаирләр иш башында олан, јени мөвгө тутан адамларын мәмләкәти дәрд вә фәлакәт ичиндә көрә-көрә лагејд, сүст, һәрәкәтсиз дурмаларыны, иш јеринә бош сөзләрлә халгын көзүндән пәрдә асмаларыны тәнгид һәдәфи етмишләр. Бу барәдә шаир Шури Бахшаиши јазыр:

Мәмләкәтин хәстәлиji лајиг дејил тәдбиrlәрә
Тәбиб кедиб, дәрд галыбыр, хәстәләнән јегин өләр.
Дөвүәт иши мүгәддәсдир—әмәл кәрәк, сөз нә кәрәк,
Әмәл һара, онлар һара? Онлар иши сөзлә кәрәр!..

Бош сөзбазлығы, лагејдлиji, эталәти шаир Сејид Әш-рәф Қилани белә тәсвири едир:

Ганун дејә нә’рә чәкәк, фәрјад едәк һачанаң?
Фағырларын әһвалыны вармы соран, она јанан?
Һаны елә бир алим ки, һагг јолуны верә нишан?
Кимдир она гулаг асан?
Мүгәddәслик ше’бәсіндән мәһрум олуб бүтүн аләм,
Чулғалајыбы һәр јаны гәм.
Әjjашлардан, гатилләрдән, нә көзләрсән белә күнде
Еј кунаһқар аси бәндә?
Һарададыр бу мүшкүллү, бу чәкилмәз дәрди јазан?
Кимдир она гулаг асан?

Килани «Ананын гызына нәсиһәти» адлы орижинал формалы ше’риндә көнч нәсли савадлы, биликли, елмли көрмәк арзусуну көзәл ифадә едир:

Бүтүн Авропа сәрасәр,
Тәһисил едир елмұ һүнәр.
Мүбарәкдир илк гәдәмин,
Ојан, көрпә гызым, ојан!

Мәшрутә ингилабы боғуланда исә о «Еј-вај, вәтән вај!» ше’рини јазыр вә дәруни кәдәрини белә ифадә едир:

Гәм дәрјасына гәрг олду вәтән, вај!
Еј вај, вәтән вај!
Мәшрутәси Иранымызын
Гејб олду нәдән, вај!
Еј вај, вәтән вај!

«Шәфа тапыб һачан вәтән» ше’риндә исә о доғма јурдун башга дәрдинә—мұстәбид һәјат шәраитиндә сағалмаз ентиячлар бәласына тохунур. Һәмин ше’рдә гызы анындан сорушур:

Нечә јазмаг дүздүр, сөјлә
Гијмәни «гафла», «гајынла»?
Угунараг кетди ана
Чаваб верди о шејтана:
«Гыјмаја һәр шејдән габаг
Әт лазымдыр, би дә ки, яғ»...
Бу сөһбәти билиб әфәэл

Жаздым, олсун зэрбүл-мәсәл.
Милләтиндә дәрдләри бил,
Вәэирлик, вәкиллик дејил.
Ким вәтәни азад едәр?
Ким вәтәни агад едәр?
Чох ешидиб лаф вәтән,
Шәфа тапыб начан сөздән?

Мәшрутә һәрәкатының фәал иштиракчысы олмуш шаир Хазин Тәбризи исә бош-бош данышыглардан бир фајда насиł уммајағыны демәклә галмајыб, һәмвәтәнләрини ингилаби фәалијәтә чағырыр. Бу фәалијәтин инсандан чәсарәт, һүнәр, сәдагәт тәләб етдијини дә көстәрир:

Гурү сөз илә вәфа тухму әкмә—бәрсиз олур,
Бу тухма ган илә су вермәсән—сәмәрсиз олур.
Гәдәм бу даирәјә гојма—гојсан ешг илә гој,
Хәјал еләмә раһи-вәфа хәтәрсиз олур,
Сабах оланда чыхар афитаби-һүрријәт,
Бу тирәшәб елә фикр етмәјин сәмәрсиз олур...

Азад кәләмәјә инам, әvvәл-ахыр залимләрин мәһв едиләчәјинә, гаранлығын чәкилиб сәһәр ачылачағына сарсылмаз инам шаирләrin үрәјинә халг вә вәтән мәһәббәтилә долмушдур вә бу мәһәббәтлә дә нәсилдән-нәслә кечмишдир. Бәли, вәтән ешги, халга мәһәббәт инсанын фикрини һәрәкәтә кәтирән, ирадәсини мәһкәмләдән е'чазкар гүввәдир вә бу ишыгсачан гүввә һәмишә чәнуб шаирләрини илһамландырмышдыр. Сиггәтулислам көрүн халга мәһәббәти нечә Иранын о заманкы шәраити илә, сатгын шаһлара вә јадларын нәкәри олан вә-килләрә нифрәтлә бирләшдирир:

Ач зүлфүнү күнәш үзүнә сән никаб елә.
Өз һүснүн күнәшлә аја бир чаваб елә.
Јох бир киши бу эсрәки, мәрдлик ejләсин,
Сән ej гадын, бу эсрә бир ингилаб елә!
Мәһв елә бир шәһи ки, олуб өзкәнин гулу,
Сонра ганыјла элләрини сән хизаб елә.
Виран елә о мәчлиси ким јад вәкилидир.
Халга көнүл верән кәси сән интихаб елә...

ХХ әср Җәнуби Азәрбајҹан ше’риндә чох ибрәтамиз, дәрин мә’налы ше’рләр вар. Бу ше’рләрдә санкы бәшәр тарихинин кечдији јоллары тәдгиг едәрәк инсанлығын дәрдән-гәмдән гуртармасының дүзкүн јолуну қөстәрән бир философ дилә қәлир. Шаирә Шәмс Қәсмаи сәрвәт әсиријинин вә хұсуси мүлкиjjәт һәрислијинин бәшәриj-јәт үчүн бир бәла олдуғуну белә ифадә едир:

Нә گәдәр ки инсанлыг архасыны зәрү-зибаја
сөјкәjәчәк,
Гардашлыға, иттифага инанма сән.
Нә گәдәр ки, бәрабәрлик өз күчүндә дејил һәлә,
Гәдим Шәргин ничатыны һеч анма сән.

Доfма вәтәnin вә ағ сачлы гәдим Шәргин ничаты барәдә фикирләр ХХ әср шаирләrinin демәк олар ки, эксәриjәtinи һәjәчана кәтирәn мәтләбләрдәндир. Мәh вәтәnin сәадәti һиссилә онлар әтрафа көз кәздирәндә көрдүкләри чиркаблары, вәтәn хайнләrinin чиркин дахили аләмини үrәkдәn гопан одлу сөзләrinin атәшинә тутмушшур.

Хәфијја кизли, кешикчи кедиб јатыб евдә.
Вурурлар оғрулар инди гумарбаз илә гумар.
Нә чүр, де, рәгс еләjәк биз бу јад һавалар илә?
Чалыр бу сазы өзүн бахкы һансы бармаглар...

—дејәрәк вәтәnin јадлар, оғрулар, әјриләр әлиндә әсир олmasындан налә чәкәn Сиггәtүлислам јенә тәсәллини әбәdi, позулмаз вәтәn ешгиндә тапыр.

Нәhәjәt, өлдүрәчәkдир мәни вәтәn ешги,
Онунла фәхр едиrәm, чүnки хејирхәlымдыр.
Кәjәrsә, гәбримин үstә чичек колу, о, билин
Аловлұ лалә кими һәр баһар аһымдыр!..

Охучу антолоқијаның икинчи чилдиндә бу рүhда шер’ләрә тез-тез раст кәләчәkдир вә кәrәchәkдир ки, онлардакы сәтиралты мә’налар, идиоматик ифадәләр, ej-namлar, rәmzләr, hec dә tәssadуfi dejildir. Rza шaһ истибадының үrәklәrdә oјatdyры jانгрынын ифадәси-дир. Afyr истибад илләrinde Җәnуби Азәrbaјҹандакы bачы вә гардашларымызын aзадлыры, xоsh hәjat arzuлары

кобуд истибдад чәкмәләринин алтында тапдаланса да, халғын руһу сарсылмамышды. О, мин бир јолларла бәдии әдәбијатда өз ифадәсини тапырды. Демәк, тә'гибләр, зинданлар, халғын мүбәризә руһуну өлдүрә билмәмишdir, бәркитмишdir вә бу руһ дәрин мә'налы бәдии сөз усталарыны ағыр шәрайтдә олса да, јазыб-јаратмаға илhamландырырды. Антолокијадакы әсәрләр дә бизә белә дејир...

МИРЗӘ ИБРАһИМОВ

*халг јазычысы, академик, Сосиалист
Әмәji Гәһрәманы.*

І Ү И С С Э

ШЕ'РЛЭР

СЕЈИД РЗА СЭРРАФ*

ДУР, ВӘГТИ-СӘНӘРДИР*

Еj миллиети-ислам, ојан, вәгти-сәнәрдир!
Көр бир нә хәбәрдир!
Бәсдир, бу гәдәр јатма, чүрүрсән, нә хәбәрдир,
Дур, вәгти-сәнәрдир!
Гафил дүшүбән динини дүнjaја сатыбсан,
Jүз илди јатыбсан.
Бәсдир, көзүн ач, сәндә кәсаләт нә гәдәрдир,
Дур, вәгти-сәнәрдир!
Мин јердән аյылдыр сәни бичарә әнибба,
Тәрпәнмисән әсла!
Јатмаг белә олмаз, бу өлүмдән дә бетәрдир,
Дур, вәгти-сәнәрдир!
Тапдар сәни hәмсајәләрин, дурма, дејир јат.
Кечмиш ола, hejhat!
Бу дөврдә hәр кимсә јата ганы hәдәрдир,
Дур, вәгти-сәнәрдир!
Күн олду күнорта, һамы јатмышлар ојанды,
Өз ејбини ганды.
Сән јат, гој олар дурсун, олар чүнки бәшәрдир,
Дур, вәгти-сәнәрдир!
Чох тәрләмисән, heч хәбәрин јохду, биширсән,
Тәрпәнмә, үшүрсән!
Чәк јорғаны баша, бәдәнин шып-шыпа тәрдир,
Дур, вәгти-сәнәрдир!
Бидәрдилиji бошлама, ахтарма hәмиijәт,
Лазым деји гејрәт!
Гејрәт дедијин баша бәла, чана хәтәрдир,
Дур, вәгти-сәнәрдир!
hәр кимсә десә «милләту дин кетди», инанма,
Неч бир сөзү ганма!
Ганмазлығының гәдрини бил, јахши сәмәрдир,
Дур, вәгти-сәнәрдир!

* Тәрчумеји-һал үчүн баx: I чилдә.

МИРЗЭ ӘЛИХАН ЛӘ'ЛИ*

«ШӘРГИ-РУС» ГӘЗЕТИНӘ ДАИР*

Нејрәтдә гојду аләми-исламы «Шәрги-Рус»,
Үздән нигабын ачды бу түркизәбан әрус.
Афагы тутду шә'шәеси бу чәридәнин,
Ярәб, бу шәрги-рус иди, ja мәтләи шүмүс?
Бир хош тәранә башлады, мизраби-хамәси,
Бу хоштәранәдән һамы хошнуд олур нүфус.
Вәчдү сима' үчүн јығышыб әһли-зөвгү шәвг.
Тәртиб вердиләр она бир һәчлеји-чүлүс.
Сәнчидә гылды нитгини мизани-һәгг илә,
Авазы тутду аләми, дәјдүрдү тәблү-кус.
Кәфтары сидг, нијјәти халис, лисаны пак,
Нә әхз, нә тамаһ, нә музәввир, нә чапилус.
Јол кәстәриб азанлара чөлләрдә, чүн җәрәс.
Бидар елир јатанлары евләрдә, чүн хорус.
Та еjlәsin бу милләти-исламы мүттәфиг,
Нәр жана јазды намеји-тәблиг әләррәус.
Кеј милләти-нәчибә, бир ибрәт көзүн ачын,
Бах көр јетиб нә пајәj һәм өзбәкү мәчүс,
Нә кәрмүсүз бу шаһиди-гәфләтдән, әл чәкин,
Бир бејлә рәhәэн илә ким еjlәр кәнару бус.
Тәһсили-елми-әлсинә лазымды бу заман,
Истәр зәбани-хариç ола, ja лисани-рус.
Ет кәсби-елму сән'етү фанни-зираәти,
Бәсdir һәдиси-Рүстәму Сөһрабу Эшкәбус.*
Дүшдү тамам дөвләту милләт мәзәлләтә,
Нә шәһрү-бәһр галды, нә мәни, нә бир фүлүс.
Симурғ* үрүч сләјиб куһи-Гафыдан,*
Бу сөзләри хитаб едәр ислама «Шәрги-рус».
Нәр кәс ешитсә сөзләрини қүш-һүш илә,
Бәшшаш олур, әкәрчи ола фитрәтән әбүс.
Күл тәк ола һәмишә һәважаһы сүрхәнк.
Бәдхәһы зәрдру гала, манәнди-нәндәрус.

* Тәрчүмеји-һал үчүн баx: I чилдә.

ЈАҒЫШ

Бу јағыша дајанаармы дәмиру-даш, көрүм,
Галајды хејрин, илаһи, гапында каш, көрүм,
Јағыш көрәк чөлә јағсын, нә шәһру базара,
Нә хејри вар мәнә үстү-башымы јаш көрүм.
Јағыш нә ваҳт јағыб, күчәләрдә ит боғулуб.
Долу нә ваҳт јағыб, сыйндырыбы баш көрүм.
Нә бағ галды, нә һасил, нә сәғф галды, нәbam,
Бунун һарасыды рәһмәт? Ди бир јаваш, көрүм!
Бу рәһмәтинді һәлә, бәс нечә олур гәзәбин?
Дәјәр бу зәһмәтиң, вердијин мааш көрүм?
Нә вермисән, јахамыздан бизим көтүрмүсән әл?
Бу беш күн өмрү қөзүм көрмәједи каш, көрүм.
Әкәр сәнинди һамы, мәзһәб ихтилафы нәдир?
Нәдир араја салыбсан бу иғтишаш, көрүм?
Бу хәлгин эксәри шамсыз јатыр гуру јердә,
Буларилән өзүн ол бир кечә һәмаш, көрүм.
Баһалыг илләр ачындан өләнләри көрдүн?
Тапардылар оларын гырхы бир лаваш, көрүм?
Нәдәнди һикмәтидән олмасын суал көрәк?
Бу һикмәтин мәнә бир сиррин еjlә фаш, көрүм.
Һәмишә бадеји-вәһдәтлә мәст олан Лә'ли,
Деди бу халиги-јектаја бир долаш, көрүм,

ГИТ'ӘЛӘР

Көрдүм кәлир Әбдүл Әли эммамә башында,
Куја чыхарыр... сәләсин дама башында,
Эммамә нәдир башына чөндәрмисән; ешшәк?
Куја апарыр чешмәjә, бу, чамә башында.
Палтар јујана бунда дәхи варды шәбаһәт,
Куја апарыр чешмәjә, бу чамә башында.
Билмәм нијә тәрк етди үзү гара қулаһы?
Бәрпа еләди, көр нечә, һәнкәмә башында.

Учалды кенә әһли-мәчлис сәси,
Гәнидән гәвитәрди мүфлис сәси.
Дәјүб бәс ки, мис, мискәрани-Һүсејн,
Чыхыб синәләрдән көjә, мис сәси.
Јоруб өзкә әшхасы шивәнчиләр,
Мәни дә миначатчынын пис сәси.
Учалданда сөвтүн о бәд һәнчәрә,

Кәлир hәр тәрәфдән «сәсин кәс» сәси.
Дејәрди бири: Мән дә гој охшајым,
Ки, вар hәр кәсин бурда бир hиссәси.

ИСТИДӘН ШИҚАЈӘТ

Де көрүм бир мәнә, худавәнда,
Бу бәдән гургушумду, ja мисди?
Құрәхана дејил бизим мәнзил,
Нәјә лазымды бу гәдәр исти?!
Бизим ев Мәккә, мән әрәб дејиләм,
Әрәбистан дејил, бу Тифлисди!
Шәһрә од јағдырыр, чөлү сојудур,
Билмирәм бу нечә мүһәндисди?
Нә билир кәндли пәшишевү чүчүнү.
Жухлајыб, көр нечә фыса-фысады.
Истинни гышда вер ки, бәндәләрин
Чоху үрајну уру мүфлисди.
Бирәвү мығмығаввү кор милчәк
Чәм олуб, бир гәрибә мәчлисди.
Нә сәбәбдән бизә мүсәлләт олуб,
Нәки, дүнјада рәтбү јабисди?
Чүчүләр долдуруб китаб арасын,
Бири молла, бири мүдәррисди.
Қүчәдә ләһіләр истидән итләр,
Жыхылыблар јер үстә, биһисди.
Кечәләр пешшәхак зәмзәмәси,
Мәчлисә банијү мү'әссисди,
Бу нава хәтти-истивада кәрәк;
Сакинани-шимала чох писди.
Нә чәһәтдән көрүм, бу музиләр,
Кечә-күндүз бизилә мунисди?!

ГАЧАР* ШАҢЛАРЫНДАН БИРИНӘ

Дад еј мәлик, ки өмрүн олуб сәрф рузү-шәб,
Бу мүлк ичиндә бәччәжи-хану бәј ешгинә.
Мәшгулусан һәмишә гијабу һүзүридә,
Аваzәхану таризәнү дүмбәк ешгинә.
Милләт дүшүб нә атәшә көр, сән дә дүшмүсән,

Кәһ дүббә, қаһ мәсхәрә, кәһ тәлхәк ешгинә.
Вердин тамами-садәләрә мәнсәбу ләгәб,
Сатдын һамы рәијјәти бир қөјчәк ешгинә.
Әзбәс ки инчијибди бу мәнзилдә кариван.
Дүшмүш бу кариван һамысы көчмәк ешгинә.
Саһиб чәм адәми, нә ки, вар әсб, ja шұтүр,
Қәсди аяғын, инди дүшүб ешшәк ешгинә.
Һәр јердә көрсә најиби бир хәркән ешшәји.
Дүнбал едиր бир аббасылыг пәшмәк ешгинә.
Кәлмир көмүрчү шәһрә, гачыр jaғчы горхудан,
Вурдуң нә сәдмәләр бизә бир зузәк ешгинә.
Кәтдин нә гәдри башымыза чиркин ишләри,
Дәздүк ки, бәлкә, хәтм ола бир қөјчәк ешгинә.
Бағланды јол, һамы кәсәбә дүшдү қәсбдән,
Фәршү газан сатылды, баҳыр чөлмәк ешгинә.
Бу шәһр ичиндә башысојуг олма бир белә,
Бир кәрм бах бу мүлкә, Һәсән Қәрмәк ешгинә.

МАНУД ГЭНИЗАДЭ

Мирзэ Махмуд Генизадэ Мирзэ Гэни оғлу илк Азэрбајҹан азадхাহларындан биридир. О, 1296-чы Ы. г. (1878 м.) илинин ҹәмадијјәлахир аյнда Салмас шәһәриндә анадан олмушдур. Кәнҹ яшларындан башлајараг, Қәлкүттәдә чап олунан «҆һәблүл-мәтиң» гәzetинин мүдири Сеjjид Ҫәмаләddin Кашани илә сахламышдыр. Бә’зән һәмин гәzetә мәгаләләр јазармыш. Гафгаза сәфәр едәндән соңра о, Мирзэ Әбдүрәһим Талыбовла таныш олур, онларын арасында достлуг јараныр. Генизадә бу сәфәрдән Ирана гајыдыр, 1325-чи Ы. г. (1907 м.) илин мәһәррәм аյндан е’тибарән Урмија шәһәриндә Азэрбајҹан дилиндә «Фәрјал» гәzetини нәшр етмәјә башлајыр.

Генизадә өзү бир сыра мүтәрәгги гәzetләр нәшр етмәклә јанаши, дөврүн башга ачыг фикирли мәтбуатында да мүнтәзәм чыхыш етмишdir. 1910-чу илин ахырларында, биринчи дүнja мүһәрибәси әрәфәсиндә Генизадә Берлинә кедир, арада мүһәррирлик фәалијјәти илә јанаши бир сыра классикләрин әсәрләрини чап етдирир. Бурада о, «Рөвшән бәјә чаваб» адлы кәssин тәнгиди бир китаб јазыбы нәшр етдирир. Бу китабы јазмагла о, пантүркистләrin «Азэрбајҹанын түрк олмасы» мүддәаларына гаршы өлдүрүчү бир зәrbә вурур.

М. М. Генизадә Берлин Milli Kitabxanasында узун мүддәт тәдгигат апарыр, орада Азэрбајҹанын тарихинә данир мә’хәзләрдән күлли мигдарда гијмәтли гејдләр көтүрүр вә бу барәдә бир елми әсәр јазмаға назырлашырыш, амма дејиләnlәrә көрә, өмрү буна вәфа етмири.

Әдib 1305-чи шәмси (1926 м.) илиндә Ирана гајыдыр, Тәбриздә «Сәhәнд» гәzetини нәшр етмәјә башлајыр. Бу дөврдә алман дилиндән бир сыра китаблары, һәмчинин Гоголун «Шинел» әсәрини фарсчаја тәрчүмә едәрәк «Сәhәнд» гәzetindә дәрч едир.

Мирзэ Махмуд Ганизадә 1313-чу илин бәһмән айнын 30-да (1935 м., 21 январ) Тәбриздә вәфат едир.

ТӘХӘЛЛҮР

Аздым бу чөлдә, тапмајырам бир нишан, һаны?
Ңеј ахтарышдајам, о мүгәddәс мәкан, һаны?!
О јол ки, биз о хатирә бир ھејмә ачмышыг,
Бир сөјлә, аллаһ ешгинә ھејмә гуран, һаны?
Биканәләр јолунда ајагдан дүшән мәнәм,
Мән кәздијим о мунисим, о меһрибан, һаны?
Тә'нә вурубду ңеј мәнә улдузлар һәр кечә,
Чәкмир бу зұлмәт үстүнә шәмшири дан, һаны?
Рәһбәрләрим чәкир мәни сонсуз дүзәнлијә,
Тутмаз әлимдән әһли-мұрұввәт олан, һаны?
Әфсанәләр дејиб мәнә, шәрһ еjlәmә наһаг,
Бош бәһсә мәндә һөвсәлә, имкан, ja чан, һаны?
Зиндан киминди дүнja бизә, кимдә вар мачал,
Бир вахт тапыбы да сөјләjә доғру јалан, һаны?
Бах, сел мисалды һадисәләр ңеј чошуб ахар,
Ондан јаха гурттармаға вармы аман, һаны?
Бир өлкәдә ки јохду ничнат тапмаға мәчал,
Мұлки-әдәмә тәкчә галыбдыр күман, һаны!?

НӘЈАТ ВӘ ӨЛҮМ ҺАГГЫНДА ДҮШҮНЧӘЛӘР

Нәди бу көрдүjүм, хәјалды белә?
Гара басмыш мәни? Нә һалды белә?!
Улдуз-улдуз бахыр фәләк никаран,
Мүнтәзирир ки, чан верир бу һачан!
Бәлкә бу көрдүjүм о Пәрвандир?
Табутумда бу шам'я мискиндиr.
Нешә сәссиз дуруб көрүн афаг,
Динләjир о мәни бу һал илә бах!
Өлүмүм амма чох мараг қәтирир,
Дүнија бир шаир оғлуну итирир...

Аja, нә олду ки, көрүнмүр о да?
Бәлкә, јол азмыш о,
Галыб һарада?
Јер дә, көj дә сүкута далмышдыр,
Ахы, бу аләмә нә олмушдур?!
Ганлы бир сәһнәдиr тамам јер үзү
Сәһнә јох, фачиә олубду дүзү...
Бу сүкут ичә тәкчә бир сәс вар,
Бир гуш «hәg, hәg» дејиб, одур охујар*.

Гэлбими парчалар бу сэс дэ мэним,
Нештэр алмыш кими сызлар бэдэним.
Алар элдэн һэр ихтијарымы о,
Жухуму, фикрими, гэрарымы о,
Дедим, еј гуш, чәкил дэ, дад елэмэ,
Бош јерэ сэн белэ фэрјад елэмэ.
Башына алма кэл бу дүңданы,
Сэн дејэнлэр чаһанда вармы? Һаны?!

Һэр бу виранэдэ тапылмаз, инан,
Эбэди көчмүш о, бу дүнјадан.
Јер үзү айды, бир дэ фэрјадыр,
Һэр өзү јохду, тәкчэ о аддыр.
Гэһр оду һэр тэрэфдэ одланмыш,
Күчсүз инсанларын еви јанмыш.
Бир алов, ган тутубду јер үзүнү,
Һарда һэр көстэрэ билэр өзүнү?!

Чәкил, әфсанэди о сэн дејэн һэг?
Гэлбими атэш ичрэ яхма нахэг?
Еј улу зати экс едэн, бир ан—
Мәни көзлэ, кәлиб чатым эл'ан.
Бил ки, дәркаһына фэган чатмаз,
Нә аман еjlэjим, аман чатмаз,
Кәлирәм, бирчэ ләһзэ көзлэ мәни,
Ријакарлыг тутуб бүтүн вәтәни.

Үрәјим одланыр әлиндэн инан,
Горх ки, бу одда сэн дэ јанмајасан...
Фәләјэ чатмыш олса бир күн әлим,
Еh, нәлэр еjlэрәм о дэм, нә билим!
Елә атэш яхарам көjlэрдэ,
Јанар әсрарыны өртмүш пәрдэ!
О јашыл гүббәни виран едэрәм,
Мән бөjүк халигэ доғру кедэрәм.

Аларам ордакы дэфтэр-гэләми,
Вурагам башына бир күрз кими.
Чырагам сирлэ долу пәрдәни мән,
Чыхар ашкара о батинлэр һәмән.
Бу чаһан халгы тамам вагиф олар,
Пәрдэ ардында јохимиш әсрар.
Бу нә атэшди башымдан галхар?
Ja чәһәннәм оду әтрафы яхар?
Бу нечә өмрди ки, мән јашарым,
Дәрд әлиндэн ола билмәм арам?

Көз јашымдыр кечә-күндүз көмәјим,
Јаныр өз атәшимә өз үрәјим.
Мән нечә ханыкаһа шәм олдум,
Шәм кими көз јашы төкдүм, солдум.
Неч кәсинг гәлби мәнә јанмады, јох!
Кимсә бу шө'ләмә одланмады, јох!
Ганлы көз јашы ахытдым һеј мән,
Әтәким көз јашыма олду вәтән.
Гара тале, мәнә аз уздур гәм,
Еj дөнүк бәхт, мәнә етмә ситәм.
Еj хәјаллар, чәкилин дөврәмдән,
Јох олун, раһат олум бәлкә дә мән,
Талејин гадир әли әvvәldәn.
Бәхтими гара јазыбыр дејәсән.
Истәрәм ки, уујам мән әбәди,
Мәни јормушду һәјатын дәрди.
Дәли сөвдалара мәскәнді сәрим,
Шум фикирләрлә алышмыш чикәрим,
Бәсти, зәһр илә долубдур бу бәдән,
Гуртарым «вар»ла «joх»ун дәрдиндән.
Көзләрим каш кор ола аләмдә,
Көрмәjәm дүнja боғулмуш гәмдә.
Хәбәрим олмаја бу варлыгдан,
Та мәни ejлиjә нәфсим һeјран.
Бу һәјата кәлишим олду әчәб,
Атам илә анам олмушду сәбәб.
Кәлмәсеjdим нә оларды көрәсән?
Бу кәлишлә нәji артырдым мән?
Зәррәjәm бу бәjүк аләмдә, инан,
Нә олар зәррә гопарса ондан?
Бәхтимин күлдүjү аилар кәм олуб,
Өмрүмүн күnlәри анчаг гәм олуб.
Бу һәјатдан кедәр олсам бир күн,
Онда раһат оларам бәлкә бүтүн.
Нечә дә хошду о раһет аләм,
Орда нә гәм, нә кәдәр вар, нә ситәм.
Нә заман руһ бу јазыг чандан учар,
Гара торпаг әбәди гојнун ачар,
Мән үчүн санки ана гојнуду о,
Истәрәм тез гәт едәм мән бу јолу.
Орда ачизләрә зүлм олмур инан,
Орда өз бәхтина күsmур инсан.
Гәбр евим, гој тез олум меһманын,
Чәкмәjим миннәтини дөвранын...

МИРЗЭ МӘНӘММӘД НАҒЫ МӘРАГИ

Мәрағи XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kərkəmli şəxsiyətlərinindən biri olmuşdur. O, keçmiş mədəniyyət mərkəzlərinindən biri saylan Məraғa shəhərinindən oлduyu və bu shəhərdə dofüldüyü üçün əzүnə «Məraғı» təxəllüsünü gəbul etmişdir. Onun atası və babası da Məraғanıñ məşhur alimlərinindən oлmuşlar. Müasirlərinin dediklərinə, təzkiyəciliklərin jazdyglaryna kərə, Mirzə Mənəmməd Naғы çox jaxshı xasiyətli bir alim və rəvan təbə'ə malik olan bir şair kimi, xalq icərisində shəhərə tapşışdır.

Atası vəfat edəndən sonra bir neçə parca mülk Mirzə Mənəmməd Naғyıja ipс galmyşdır. O, bu mülklərin һamısysıny satarag, fəqir-fügəraja xərçələmiş və onlaryn əlinindən tutmuşdur. Nəhəjət, əzü joxsullar sırasına keçir, işləjib əz zəhməti ilə dolanmağa bashaşdır. Nəjatıny nələləl zəhməti ilə tə'min edən şair bu vaxtlarında da çətinlik çəkənlərə əlinindən kələn kəməji əsirkəmir, zəhmətlə gəzandıfı pulun bir һissəsinə onlara əl tutmağa sərf eidi. Məhəz, həddindən artdıq əliyəcəklərini kərə, onu shərgdə cəhavətliyiñ rəmzi olan «Һatəmi-Tai» adlanдыrmışlar.

Şair əmrü boju jalanchı, fyryıldagchi, ikiyužlu, tuffeili, rijakar və c. bu kimi murdar үnsürlərlə barışmaz dushman oлmuşdur. İstər farşcha və istərsə azərbaychança jazdyfı şe'rərinde nəmin adamları təngid etmişdir.

Məraғinin bə'zən «Əminin» və «Turuμchi» təxəllüs lərinde də şe'rərlər jazmasы bəlliidir. Ondan bir «Şe'rəllər divanı» və bir də «Azərbaychança məsəllər və һikmətli cəzələr» məchmuəsi jadikar galmyşdır. Doğrudur, bu ədəbi ipс һələlik bizim əlimizdə joxdur, ançag dejə bilərik ki, jazdyfı şe'rərinin chohusu satirič olmuşdur. Ehtimal ki, bu naғa kərə də əsərləri chap olunub jaýlmağa jol tapmamışdır.

M. N. Məraғı əzüñün vətəni Məraғada vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur. Onun əlüm tarixi

һәләлик бизә дүрүст бәлли дејилдир, анчаг Иранда мәшрутә һәрәкатынын әввәлләриндә, 1906-чы илдә јаша-јырмыш. Ашағыда нұмунә олараг вердијимиз ше'риндән дә мәшрутә дөврүндә јашамасы бәлли олур.

ОЛМАЗ

Нолду мејхәнајә саги ки, дәхи чам олмаз?

Чам вер, чам кими рафеи-исгам¹ олмаз.

Бәд вәдә² јары вә ахырда дуруб чам кәтири,

Белә ағаз тапылмаз, белә әнчам олмаз.³

Дөври-«һүррийјету» сәрдар Шұчаәддөвлә⁴,

Мұхбируссәлтән⁵ вали, белә әjjам олмаз!?

«Гәләм азәдү» «дил азаду» «хәлајиг азад»,

Заһидин мән⁶и: ҹуз әфсанәвү сәрсам олмаз.

Заһида, ҹүн әмәлин нијјәти-гүрбәтлә дејил,⁶

Буду вәчхи, әмәлин габили-ән'ам олмаз.

О зијарәт ки ола گәсди рија, хәрчи риба,⁷

Һамысы мејкәдәдә гијмәти-бир чам олмаз.

Бу зијарәтләрә нә һүр верәрләр, нә ғүсур,⁸

Сәһлидир⁹ гәср ки, бир хишти-ләби-бам олмаз.¹⁰

***

Фарсча јаздығы бир рұбанин тәрчүмәси:

Кимдир ки, мәним Батирими шад етсин.

Чијнимдәки гәм јүкүндән азад етсин?

Тој хәрчими ја өндәсинә жетүрсүн,

Кимдир ки, мәним хатирими шад етсин.

(Тәрчүмәси тәртібчининдир)

¹ «Рафеи-исгам»—хәстәликләри, бәдбәхтликләри, чәтиңликләри, ғүссәни рәф едән.

² «Бәд вәдә»—пис вахтда мә'насында ишләдилмишdir. Азәрбај-чан дилиндә бә'зен «вә'дә» сөзү «вахт» мә'насыны дашиыыр.

³ «Ағаз»—«башланғыч», «әнчам» исе «сон» демәkdir.

⁴ Шұчаәддөвлә—если Марағалы олуб, орада мұхтәлиф вәзиғәләрдә ишләјән, 1911-чи илдә Тәбризә кәләрәк, азадхәллара диван тутан, өз чәлладлығы илә шәһрәт тапмыш бир шәксdir. О, һәтта азадхәллары көпек итләринин габағына атыб диддирмәкден белә һәзз алымрыш.

⁵ Мұхбируссәлтәнә—һәмии дөврдә дөв:әт адамларындан биридир.

⁶ «Гүрбәт»—јахынлығ демәkdir. «Нијјәти-гүрбәтлә дејил» ифа-деси «аллаһа јахынлығ мәгсәдилә дејил» мәғнумуну дашиыыр.

⁷ «Риба»—артығ фаязә борч верилминш пулдан алынан кәлир, сәләм.

⁸ Гүсур—әрәбчә «гәср» сөзүнүн чәмидир. Бурада беңишт гәсрлә-ринә ишарәдир.

⁹ Сәһлидир—«бир јана галсын» мә'насындадыр.

¹⁰ «Бир хишти-ләби-бам олмаз»—«дамынын гырағы үчүн бир кәрпич дә олмаз» демәkdir.

НИМТАЧ ХАНЫМ СЭЛМАСИ

ХХ əсрин биринчи јарысында јазыб-јаратмыш Нимтач ханым Салмас шәһеринин Ләкистан гәсәбесиндә анадан олмушдур. О, аз ше'рләрилә бүтүн Иранда бөјүк шәһрәт газамышды.

Исмајыл аға (Симидго) күрд үсјанчысыдыр—Сәлмаса басгын едәркән Ләкистан гәсәбесини дағыдыр, гәтлүгарәт едир, əналини əсир алыр. Белә бир вахда Нимтач ханым «Гадынларын кишиләрә хитабы» адлы ше'рини јазараг, күтләләри ајаға галдырыр. Тез бир заманда бу ше'р бүтүн Иранда дилләр əзбәри олур. Дејиләнләрә көрә, Мәликүшшүәра Баһар бу ше'ри охујаркән тәәччүбләнмиш, ше'рин бир бејтинә чатдыгда тәәччүбү һејрәтә чевриләрәк, өзүндән асылы олмајараг дик ајаға галхмышдыр.

Белә бир рәвајәт дә едирләр: Тәбризин көһнә фикирли əдәбләри дејирләрмиш ки, бу чүрә ше'р јазмаг гадын иши дејиллир, Нимтач ханымын гәлбинә шејтан дахил олмуш вә бу фикирләри шејтан она дедиздирмишдир. Бу мұлаһизә, əлбәттә, шаирәнин һәјаты үчүн дә тәһлүкәли иди.

Нимтач ханымын «Теһрана хитаб» ше'ри дә бөјүк шәһрәт газамышдыр.

Нимтач ханым əрә кедир, бир нечә ушағы олур вә ше'р јазмағы тәрк едир. Онун гәләм достлары буна көрә чох тәэссүфләнирләр.

ГАДЫНЛАРЫН ҚИШИЛӘРӘ ХИТАБЫ

Иран диләр ки, фәрри-Қәјан бәргәрар ола,
Эввәл бу јердә Қавә* қәрәк ашикар ола.
Бир мәрд ола бөјүк ки, бөјүк əзмилән кәлә,
Фитнә онун күчүлә бу јердән кәнар ола.
Тә'мир олармы бир бина, сынмышса пајәси?
Мин рәнкилә бојана дивары һамар ола.
Шәмшир əлиндәдир бу күн азадәлик, билин,
Һәр кәсдә о гылынча қәрәк е'тибар ола.
Гылмышлар Əндәлисдә чәмәэт намазы ки,

Ган Гадисијјә дәстәмазы үчүн ифтихар ола*.
Бир башга Нуһ ола, жени туфан гопа кәрәк,*
Та бу ләкәjlә дамғалы јер тарұмар ола.
Жыртылды ар пәрдәси, әфсус, әчәмләрин,
Вер биз тикәк ки, сизләр үчүн бәлкә ар ола.
Оз зұлфұнұ ачыб бу гадынлар дејир белә:
Ејби ачаг ки, накишиләр бурда хар ола.
Гызлар ачыблар Урмуда өз ай җәмалыны,
Мәгсәд будур ки, күчәдә бир аһұ-зар ола.
Сәлмасда чох бачы үзүнә ган жақыб бу күн,
Гардаш ганилә та ки, шәһәр лаләзар ола.
Хилгәт ки, бәнд едир бир ели ејшү-ишрәтә,
Истәр јәгин ки, мин чүрә дәрдә дүчар ола.

ТЕҢРАНА ХИТАБ

Жетирсингләр Төңрана, билсин гафил уңанлар:
Гурд сүрүнү дағытды, һарда жатыб чобанлар?

Бизим папаг гојанлар һарда итиб-батыблар?
Апарсын бир жајлығы сабаһ, гој өртсүн онлар.

Башчыларын мәскәни, парклар олубдур бу күн,
Ушагларын наләсин ешитсин пәһләвандар.

Жетимләрин көз јашы ахыб күчлү сел олсун,
Апарсын о парклары, боғулсун о наданлар.

Һаны бизим ијидләр, бир вахт вар иди бурда?
Тарихимиз јад едир, һејиғ, итиб-батанлар.

Һаны кәлә бир аслан, әзмлә, фәрјад илә,
Дола бу түлкүләрлә о мәһбәсләр, зинданлар?

Бизим пәри кезәлләр эсир олуб дивләрә,
Һаны о хошбәхт күнләр, һаны о хош заманлар?

Вәтәнпәрәстләр һамы узаг дүшүб вәтәндән,
Өзкәләрин эсири, һардадыр о чаванлар?

Өлүм һајанда галдын?! кәл тут мәним әлимдән,
Апар көрүм һардадыр, рө'jalара уңанлар?

ШУРИ БӘХШАЈИШИ

Мирзә Әбдүлһүсейн ханын ләгәби Гәвамүләдаләт, тәхәллүсү исә Шури иди. О, XIX әсрин биринчи јарысында Тәбризин јахынлығында Бәхшәшиш кәндидә анадан олмушдур. Мәшһүр шаир Пәрвин Е'тисаминин ана бабасы иди.

Шуриның көзәл хәтти олмагла јанашы, јахшы гәләми вә шаирлик исте'дады вар имиш. Чохлу шे'р јазмышдыр. Шаир ачыначаглы һәјат кечирдикдән сонра 1316-чы h. g. илиндә (1898 м.) јетмиш јашында Тәбриздә вәфат едир.

ЭМИР НИЗАМ ҚӘРРУСИНИН ҺӘЧВИ

Сынды биллур пијаләләр, мејләр ахыб кетди һәдәр,
Дәрдә-гәмә мәһрәм вармы бу дүнјада гәләм гәдәр.
Дағылын, ешг мәчлисиндә ашигләрин сөндү шамы,
Рәгибләрдир көзәллијин әтрафында дөврә чәкәр.
Баһар јашыл чадырыны јығыштырды чөл-чәмәндән,
Инди бизим даға-даша туфан адлы хәзан кәләр.
Бағбан дәнүб бир чәллада, бағчаларда күлләр солур,
Тикан үстә сары бүлбүл, ган ағлајыр ахшам-сәһәр.
Лалә даға сығышмышдыр, үрәйиндә дағы вардыр,
Гара даша мәскән олмуш тәпә, көрүн, чәкир нәләр.
Инди нәркис үмидсиздир, јашыл бағдан көз чәкибдир,
Алыр шимал улдузундан дағлар бојда гүссә-кәдәр.
Учубдур нәғмәхан бүлбүл чәмәнин күл сәркисиндән,
Фиданларын әләминдән нәғмә гошду, о, тәзә-тәр.
Сәрвин уча гамәтилә видалашды гырговуллар,
Гарға баға јијәләнди: дәрд олармы бундан бетәр.
Бәндә салыр нуру Эмир, зүлмәт олсун бүтүн аләм,
Азғынлығын ордусудур сәрһәдләрә һүчум чәкәр.
Бахышлардан кизләнибдир күнәшин дә зәррәләри,
Јарасадыр мејдан аchan: о көстәрир инди һүнәр.
Биллур мәш'әл зәррәсиدير сәмаларда донуб галан,
Зұлмәт долу зәманәjә атәш сәпәр, ше'лә төкәр.
Тәнһалыға сығынмышдыр мәмләкәтин саһибләри,

Бош мејданда див ордусу көрүн нечә әр олуб, әр!
Һүчүм чәкәр инди түлкү бизим бу шир овлағына,
Шир жатанда чаггallар да фұрсәт тапыбы ши्रә дәнәр.
Мәскән салсын кәрәк һұма сәадәтиң сарајында,
Леш ашиги чалағанлар сарајында һәјат сөнәр.
Мәмләкәти хәстәлиji лајиг дејил тәдбірләрә,
Тәбиб кедиб дәрд галыбдыр, хәстәләнән жә'гин өләр.
Дәвләт иши мүгәddәсdir—әмәл кәрәк, сөз кәрәkdir,
Әмәл һара, онлар һара? Онлар иши сөзлә көрәр...
Чөһрәләрдә о кизләнмиш һәја инди оғурланыб,
Әмәлләрин тәтиинидән мин хәбислик сузуб кәләр.
Гүссә, кәдәр дүнjasында сәдагәтиң итиб изи,
Ојунбазлыг мејдан ачыб, бу күн онлар чалыб-құләр.
Ah, вар иди сәдагәтдән сөһбәт аchan көзәл күнләр,
О күнләрдә өмрүм мәним гәм-кәдәрдән олду һәдәр.
Ah, о күнүн, о күнләрин өмрү нијә бәс аз олду?
Ah, сәадәт бағчасыда завал јели нә чох әсәр!

ГЭЗЭЛ

Тапылармы мәним тәк, жарәб, чаһанда һејран,
Әли чандан үзүлмүш, баһары олмуш хәзән?

Гәлби сыныг, вәтәндән дүшмүш ола дәрбәдәр,
Синәси ганла долу, гәмли көзләри кирjan?

Ким олубдур мәним тәк мәһнәт әлиндә эсир,
Кими мәним тәк әзиб гәм-кәдәр заман-заман?

Сәбир касам долубдур гаршымда меј чамы тәк,
Әжилмәји өjrәndi гамәтим гашларындан.

Көj жарпағын чөһrәси саралмышдыр үзүм тәк,
Бұлбұл дә өjrәнибdir мәним тәк едә әфған.

Гумру кими кәлмәрәм фәрjада көj будагда,
Өjүнмәрәм құл кими, жанымда сөрв-бостан,

Сүнбұл тәк баш гојмадым синәсинә бағларын,
Гузғун тәк аяғымла әзмәдим чөлдә реjhan.

Даға гачан Мәчнүнүн башында варды севда,
Мәним кими дејилди о өз евиндә зиндан.

Шуринин үрәини ајагладын, ej фәләк!
Мәним кими вармышдыр дүнjада еви виран?

ГӘЗӘЛ

Көнлүм о гәм мејин сачларындан ичибдир,
Бил ки, өмрүм, әзизим, нијә гәмлә кечибдир!

Севән гәлбим бир шүшә, сындырды дүшмән даши,
Дөзүрәм, чүнки үрәк ешг јолуны сецибдир!

Бәлкә сәһәр нәсими итириб мәнзилими?
Кәтирмәјир әтрини, дејәсән, анд ичибдир.

Узун һичран кечәси јуху гачыб көзүмдән,
Сән јухума кәләрдин—јухумса кечикибдир.

Сәни һарда ахтарым, нечә бахым үзүнә?
Дүшүнүрәм нә вахтдыр, фикримсә илишибдир.

Ләбләрин һәсрәтилә төкдүрәрдим ганымы,
Торпағымдан күзәнә билсәјдим, пај дүшүбдүр.

Чамалыны көрмәкдир Шуринин севинч пајы,
Һај-куйнлә хош күнү нә вахтса қөрүшүбдүр.

САГИНАМӘ

Саги, бир бадә вер, илһам сөнүбдүр.
Гәмдән көнлүм јенә гана дөнүбдүр.

Бир анлыг синәдән кетсин дәрдү гәм,
Көнлүмлә бәзәңсин гој бүтүн аләм.

Эдәбдән әлимә пијалә алым,
Јорғунлуг әлиндән узагда галым.

РУБАИ

Севинмәк хошдуру ej дост, гарагабаг олма кәл.
Онда ки, жар кәлмәди, чағыр, гој қәлсин әчәл.
Ja гәлбинин дәрдинә дәва елә вәсл илә,
Ja да ки, дәз һичрана, өлүмә тап бир әнкәл.

***

Билирсән Искәндәр чох чәкди зәһмәт,
Она «Аби-һәјат» олмады гисмәт.

Һинду гулуна баҳ, нечә архайын,
Онун кәнарында јатмышдыр раһәт.

***

Нәггаш гашларыны чәкәндә нурдан
Халындан үзүнә ох атды дүрдән.
Күнәш тәк одланыб шө'lә чәкди о,
Јанды бүтүн аләм—јаш да, гуру да.

СЕИД ӘШРӘФӘДДИН КИЛАНИ

Мәшрутә ингилаби дөврү поэзијасынын көркемли нұмајәндәләриндән бири Сеид Әшрәфәддин Қиланидир (1872—1934).

1908-чи илдән онун Рәштдә чап етмәjә башладығы «Нәсими-шимал» гәзети «Сури-Исрафил» гәзетиндән соңра һәмин дөврдә фарс әдәбијаты инкишафына мұс-бәт тә'сир көстәрән ән әһәмиjјәтли орган иди. Гәзетин әһәмиjјәти, һәр шеждән әvvәl, халг маһнылары вә тәснифләри формасынын фарс поэзијасында кениш jaјmasындан ибарәтдір.

Киланинин бу формаларда jaздығы вә гәзетин сә-нифәләриндә чап етдириди ше'рләрдә күнүн ән вачиб мәсәләләри бә'зән сатира вә јумор, бә'зән исә лирик формада башарыгла ифадә олунурду.

Киланинин ше'рләри, хұсусен мәшрутә һәрәкаты дөврүндә jaздығы әсәрләр ичтимай-сијаси сатиранын вә тәнгиди реализмин көзәл нұмунәләриндән сајыла биләр. О, өз әсәрләриндә Иран халғынын узун мүддәтли мүбаризәсіни вә фәдаиләrin ганы баһасына әлдә едил-миш конститусијаны руһ јүксәклиji илә алғышлајыр, жени тә'сис олунмуш мәчлисә бөjүк үмидләр бәсләдијини көстәрирди.

«Шаһнамә», «Фәгир-фүгәра», «Jохсулларын вә дөвләтлиләрин вәзиijәтинин мұгајисәси» вә с. ше'рләриндә Қилани өлкәдә һекм сүрән ачлыг вә диләнчилиji тәс-виr еdir, халғын белә ачыначаглы вәзиijәтә дүшмәсингә шаһ үсул-идарәсіни тәгсирләндиррирди. О дөврдә халг тәснифләри формасында сијаси мәзмунлу ше'рләр ja зан башга шаирләрдәn фәргли олараг, Қилани өз әсәрләриндә классик ше'р ән'әнәләри илә халг маһнылары садәлијини әлагәләндирмәjә дејил, мәhз бу садәлиji мүмкүн гәдәр габарыг шәкилдә вермәjә чалышырды.

Қилани jaрадычылығында мұrtәче Иран руhаниләринин ифшасы вә гадын азадлығы мөвзулары да мүhум jер тутур.

Киланинин ше'рләри 1928-чи илдә «Нәсими-шымал» ады алтында кичик бир мәчмуә шәклиндә Бомбејдә, сонракы илләрдә исә «Қитабе-баге-Беңишт» сәрлөвһәсү илә бир нечә дәфә Төхранда нәшр едилмишdir.

Килани 1934-чу илдә вәфат етмишdir.

ЗӘФӘР ТӘРАНӘСИ

Милләти-Тәбриз, худа јарыныз,
Һәgg ола имдадрәсі-карыйыз!

Намыныз, еј милләти-намускар—
Олду иқидликдә рәшадәтшуар,
Лөвнәжи-зәрриндә галыр јадикар—
Шәһрәтиниз, шаныныз, асарыныз,
Милләти-Тәбриз, худа јарыныз!

Зұлм көкүн еjlәдиниз тар-мар,
Бағи-вәтән олмалыдыр хүлдзар,
Галды о шанлы адыныз пајидар,
Фәхри-чаһан олду никәһдарыныз,
Милләти-Тәбриз, худа јарыныз!

Әhли-һәсәд рәғминә ол әрчүмәнд—
Еjlәди иранлылары сәrbүләнд*,
Пәшиш һүчуму оламаз судмәнд,
Бади-зәфәр олду инандарыныз,
Милләти-Тәбриз, худа јарыныз!

Еј вәтән, олсун сәнә биздән салам,
Әрзи-гәмәфза, сәнә олсун салам,
Гәбри-шәһидан, сәнә олсун салам,
Ширфиксәндир о әләмдарыныз,
Милләти-Тәбриз, худа јарыныз!

Ширпәсәнданә һүнәр етдиниз,
Сә'jlә eһрази-зәфәр етдиниз,
Хәл'әти-һүрриjәти хош ҝејдиниз,
Пәh... нә көзәл кисвfji-зәртарыныз!
Милләти-Тәбриз, худа јарыныз!

Сизсиниз Иранда шүчи'ан бу күн,
Милләт үчүн олмада гурбан бу күн,

Эдл сизинлә тапачаг чан бу күн,
Мин јашасын Бағырү Сәттарыныз,
Милләти-Тәбриз, худа јарыныз!

Бајрағыныз лөвһеји-фәтһү зәфәр,
Рәһбәри һүрријәтиңиздир һүнәр,
Бағи-һәгигәтдә учан руһләр—
Нұсрәти-фәјјаз мәдәдкарыныз,
Милләти-Тәбриз, худа јарыныз!

Рәшт насылдыр сизә олсун әјан:
Рәшт аյыг, ганлары атәшфәшан,
Олду Сипәһдар бизә пасибан,
Бәли, о да јару һәвадарыныз*,
Милләти-Тәбриз, худа јарыныз!

Рәшт беңишт олду о Салар илә*,
Көзләримиз айдын о рухсар илә,
Тов'эм ола һифәз бу дидар илә,
Шад едијор көnlүмү әхбарыныз,
Милләти-Тәбриз, худа јарыныз!

Ешг илә чан вермәјә киланијан,
Дурмададыр, дурмада пирү чаван,
Җүмлә мүсәлләһ дуур, еј гәһрәман,
Көзләри ҹујәндеји-дидарыныз!
Милләти-Тәбриз, худа јарыныз!

Җүнбүшә амадә сифаһанијан,
Шуришә һазыр һәмә киланијан,
Бүнлар илә фәхр едир иранијан,
Айдын ола чешми-әмәлбарыныз,
Милләти-Тәбриз, худа јарыныз!

Вәгти-сәфа, мөвсими-ишрәт дејил,
Һифзи-вәтәндән нә көзәлдир? Дејил,
Әшрәфә вардырмы сүхәндә әдил,
Көзләјирәм та кәлә әш'арыныз,
Милләти-Тәбриз, худа јарыныз!

ГУЛАГ АСАН КИМДИ

Ганун дејө нә'рә чәкәк, фәрјад едәк һачанаачан?
Кимдир буна гулаг асан?
Фағырларын әһвалины вармы соран, она јанан?
Кимдир буна гулаг асан?

Биһал дүшән сәрхөшларын мәканыдыр бүтүн базар,
намы диндән олуб безар.
Галмајыбыр абыр-хаја, галмајыбыр инсаф, виҹдан,
Кимдир буна гулаг асан?
Нә елм вар, нә тәрәгги, көрунмәјир мә’руф адам,
Дәјишибидир әхлаг тамам.
Һаны елә бир алим ки, һагг јолуну верә нишан?
Кимдир буна гулаг асан?
Мүгәддәслик шө’ләсіндән мәһрүм олуб бүтүн аләм,
Чулғаябы һәр јаны гәм.
Либас һаны биз ҝејинәк әjnимизә раһат, асан?
Кимдир буна гулаг асан?
«Әрбаб-речал» дәврүдүрмү, ашыб-даша һәр гәбаһет,
Шәхсијүтләр ола гәһәт?
Һаны, һаны бармаг илә көстәрилән бир мәрд инсан?
Кимдир буна гулаг асан?
Алимләр дә руһдан дүшүб, олубдурлар хәнәнишин,
Матәмкаһа дөнүбдүр дин.
Бәс биз нијә јас палтary ҝејмәмишик бу вахтачан,
Кимдир буна гулаг асан?
Тојдур бу күн ғоншулуғда, ај һәр сирә бәләд молла,
Бәрәкаллаһ, бәрәкаллаһ,
Нә вахт набат пајымызы алачағыг биз о тојдан?
Кимдир буна гулаг асан?
Jүз-жүз сәда әршә галхыб, нә’шәләрә верилмир соң,
Охудугча грамофон,
Көрәчәйик әмәлини фазилләрин бәс нә заман?
Кимдир буна гулаг асан?
Әjjашлардан, гатилләрдән нә көзләрсән белә күндә,
Еj күнаһкар, аси бәндә?
Һарададыр бу мүшкүлү, бу чәкилмәз дәрди јазан?
Кимдир буна гулаг асан?
Һарда галды «Ан серте мин әл Бәсрә иләл-Күфә», де,
Һарда галды «мөвгүфә», де!
Һарда галды гәрибләрә верилән о фитрә-еңсан?
Кимдир буна гулаг асан?
Шәраб, гумар мәчлисиндә тараҷ олур елин вары,
Боштур еңсан газанлары.
Мәсчинд әһли һарда галыб, гүдсијүјә ҹағырыш, әзан?
Кимдир буна гулаг асан?
Бири сорду: «Һара кетди рәһмидиллик, мәрдлик, һәја?»
Чаваб кәлди: «еһ... һаваја».
Һара учуб хош хәбәрләр муждәчиси? Дөнәр начан?

Кимдир буна гулаг асан?
Жедиләр елм һалвасыны кәнчләр дәрсә кедә-кедә,
Һәзм етдиләр мәдрәсәдә.
Лүт дәрвишин пајы һаны, ај бамәзә, лоту һәсән,
Кимдир буна гулаг асан?
Маарифдән узаг дүшүб Иран оғлу, Иран гызы,
Корду, лалды тән јарысы,
Мәзлумларын әлләриндә јохдур әлаң, јохдур эса,
Кимдир буна гулаг асан?
Әмәкчиләр әjlәшмишди чәмәнликдә гәмли, нашад,
Бирдән гопду налә, фәрјад:
«Һаны бизим Эшрәфимиз, дәрдимизи јазыб позан?
Кимдир она гулаг асан?

АНАНЫН ГЫЗЫНА НӘСИҮЭТИ

(кичик ихтисарла)

Хош дәмидир бу аләмин,
Ојан, көрпә гызым, ојан!
Jetкин чағыдыр адәмин,
Ојан, көрпә гызым, ојан!

Муштулуғу верди фәләк—
Гибтә едир сәнә мәләк,
Вармы өзкә дәрдү-гәмин,
Ојан, көрпә гызым, ојан!

Бұтун Авропа сәрасәр,
Тәһсил едир елмү-һүнәр.
Мұбарәқдир илк гәдәмин,
Ојан, көрпә гызым, ојан!

Едәндә һәр сирри бәјан,
Сөзләр құләш, сөзләр әјан.
Галхыр табы варса кимин,
Ојан, көрпә гызым, ојан!

Мәшрутәjlә шәнди вәтән,
Һүснү илә құлұр чәмән.
Құлдә құлән һәр шәбнәмин,
Ојан, көрпә гызым, ојан!

Кечмэз дәрсдә вахт һавајы,
Күнәшдән, Ајдан савајы.
Көјдә гуш да намәһрәмин—
Ојан, көрпә гызым, ојан!

Абад олуб виранымыз,
Нурла долуб Иранымыз,
Хошбәхтијин тапыб чәмин,
Ојан, көрпә гызым, ојан!

Тәбил вурун, чалын чәни,
Е'лан един һәјәчаны.
Һамы мәғшүшдүр аләмин,
Ојан, көрпә гызым, ојан!

Һәндәсәни, һесабы бил!
Jүз јол охусан чох дејил.
Бу ше'ри дә, чәксә тәб'ин,
Ојан, көрпә гызым, ојан!

EJ VAJ, ВӘТӘН ВАЈ

Гәм дәрјасына гәрг олду вәтән, вая!
Ej вая, вәтән вая!
Кәтирин она табут, кәфән, вая!
Ej вая, вәтән вая!
Бу јолда фәда олду чаванлар,
Тәкүлдү ганлар.
Ал кејди тамам сәһра, чәмән, вая!
Ej вая, вәтән вая!
Jох олду икидлик, итди нәчабәт,
Һардады бу милләт.
Jоллары тутуб сел-су, кәлән вая, кедән вая,
Ej вая, вәтән вая!
Галыбыр ајаг алтында, верир чан,
Эфус, мүсәлман.
Мәшрутәси Иранымызын гејб олду нәдән, вая,
Ej вая, вәтән вая!
Пәжмурдә галыб бағ да, чәмән дә,
Ислам да, вәтән дә.
Гызарыб үзү сары нәркизин,
Күл-чичәк һәзин.
Солуб күлә дөнмүш тамам аchan, битән вая,

Еј вая, вәтән вая!
 Гулдурлуг едиб, көзкөрсі յол да кәсиirlәр
     Бә'зи вәзиirlәр
 Тә'нә вуур алымә дә һәр јетән, вая,
     Еј вая, вәтән вая!
 Матәминдән јанды синән Халхалың
     Һәр елин, маһалын.
 Чыр-чындыр ичиндә галыб бәдән вая,
     Еј вая, вәтән вая!
 Урмија бир башчы Румдан кәлибидир
     Билән јох, бу нә сирдир.
 Виран гојуб Астараны јенә Шаһсевән, вая,
     Еј вая, вәтән вая!
 Әфсүс, дүшүб сәрвәт долу бу торпаг
     Бири-бириндән ираг.
 Эрбабындан көрмәјибдир көмәк әли,
     Фағыр кәндли
 Иши-күчү бу нөвһәдир; «Ja Һүсејн, Һәсән вая,
     Еј вая, вәтән вая!
 Гој мунисин олсун, Әшрәф, гәм лаләси,
     Тәкrap елә һеј бу сәси:
 «Еј вая, вәтән вая, вәтән вая, вәтән вая,
     Еј вая, вәтән вая!..»

ШӘФА ТАПЫБ ҺАЧАН ВӘТӘН

Іұхусуна гатыб һарам,
 Бир гыз деди арам-арам,
 «А меһрибан, әзиз ана,
 Аj билиji дәниz ана,
 Де, имланы, әлифбаны
 Сәнин кими билән һаны?
 Нечә јазмаг дүздүр, сөjlә—
 «Гијмә»ни «гаф»ла, «гајин»лә»⁴
 Үгұнараг кетди ана,
 Җаваб верди о шејтана;
 «Гызым, сәндә варса инсаф,
 Де, јејиләр һеч «гајн», «гаф»?!
 Гијмәjә һәр шејдәn габаг,
 Әт лазымдыр, бир дә ки јаг.
 «Гајн»ла «гаф» әфсанәдир,
 Әт вер дејим гијмә нәдир...

Бу сөһбәти билиб әфзәл
Jaздым, олсун зәрбүлмәсәл.
Милләтин дә дәрдләри, бил,
Вәзирлик, вәкиллик дәјил.
Ким вәтәни азад едәр,
Ким вәтәни абад едәр?
Чох ешидиб лаф вәтән,
Шәфа тапыб начан сөздән?

ЛАЈЛАЈ

Јат, көзәлим, шириң гызым,
Балам лајлај, балам лајлај,
Ичиндә мәхмәрин, гызым,
Балам лајлај, балам лајлај!

Јум көзүнү инчә-инчә,
Құлмә үзүмә кизлинчә.
Зилләт чәкәрсән бу кечә,
Балам лајлај, балам лајлај.

Нијә көзүн налан галыб,
Јат, евимиз виран галыб.
Нә улаг, нә палан галыб,
Балам лајлај, балам лајлај.

Нә дәјанәт, нә дә иман,
Гаршыгдыр бу күн чаһан.
Гејрәтдән дә јохду нишан,
Балам лајлај, балам лајлај.

Jaғыб бәхтиңә гар-jaғыш,
Назым, киш-киш, күлүм киш-киш,
Ағлама, баҳ, кәләр пиш-пиш...
Балам лајлај, балам лајлај.

Мә'бәдимиз хәрабәдир,
Мәсцидимиз виранәдир,
Һара баҳсан биканәдир,
Балам лајлај, балам лајлај.

Јат ej өзү, сөзү шириң,
Мәнә кәлсін бәлан-дәрдин.

Јад олубдур бизэ Гэзвин.
Балам лајлај, балам лајлај.

Зэлили-дүшмэн олмушуг,
Эсири-надан олмушуг,
Русваји-чэһан олмушуг,
Балам лајлај, балам лајлај.

Јат, јат даһа, а бичарә,
Тэрпэнмә, та кэлдим зарә,
Гэлбим олубду сэдпарә,
Балам лајлај, балам лајлај.

Некмдарлар едир һим-чим,
Бир фикир мин фикрэ гэним,
«Элиф»им «нун» олуб мәним*,
Балам лајлај, балам лајлај.

Јад етмә Рәшти, Киланы,
Сораглашма Исфәһаны,
Унут Шираэтәк унваны,
Балам лајлај, балам лајлај.

Зилләтдәйик Төһранда биз,
Гурујуб дәшләрим тәмиз,
Сән сүдсүзсән, мән чөрәксиз,
Балам лајлај, балам лајлај.

АРВАД КЭРӘК БИР ОЛСУН

Ики арвад кәтирмәк бир ханәјэ—јарамаз
Тәһгир едиб гадыны әри сөјэ—јарамаз,
Фүрсәт тапыбы һәлә бир шилләләјэ—јарамаз.
Киши чох арвад алса—јарамаз, һеч јарамаз.

Кечмишләрдә кишиләр кәтирмәдән бәһанә,
Гоша-гоша арвады салырды өз евинә.
Амма бу күн дејилдир зәманә о зәманә,
Киши чох арвад алса јарамаз, һеч јарамаз.

Вахт олур ки, әркәнә јахынлашыб бир рәммал:
«Ики арвад кәстәрир талејинэ,—дејир—фал».
Фәгәт бунлар бош сөздүр, һамысы да хам хәјал,
Киши чох арвад алса—јарамаз, һеч јарамаз!

Бир арвад ал, јарашын өмрүн баһар јашына,
Ики арвад һәмишә бәла ачар башына.
Бир арвадла күн кечир, зәһәр гатма ашына,
Киши чох арвад алса—јарамаз, heч јарамаз.

Гадын беһишт бағынын мејвәсиدير—пак, тәмиз,
О меһрибан мәхлуга һәрмәт едәк қәрәк биз.
Көрмәјәдик һәјатда бирини дә талесиз,
Киши чох арвад алса—јарамаз, heч јарамаз.

Ики арвад бир евдә олса мәһшәрди, мәһшәр,
Саггалыны бығына дүйүнләјәр, атар шәр.
Ачмаз сәнин гапыны таныш-билиш бир нәфәр,
Киши чох арвад алса—јарамаз, heч јарамаз.

Ики арвад алмаға сәбәб бир вахт шәһвәтди,
Белә јүнкүл адымлар инди башга тәһмәтди,
Ким гол гојса о ѡола, һамы дејәр «сәһв етди».
Киши чох арвад алса—јарамаз, heч јарамаз.

Әvvәл-әvvәл сејр елә бир қәзәлин бојуну,
Сонра башдан-ајаға диггәтилә сүз ону,
Хисләти дә гәшәнкә әј өнүндә бојнуны,
Киши чох арвад алса—јарамаз, heч јарамаз.

Арвад ки, алдын ону әэзиз сахла қәзүндән,
Бәһанәләр кәтириб сөз чыхарма сөзүндән.
Бичарәни инчилиб инчик салма өзүндән
Киши чох арвад алса—јарамаз, heч јарамаз.

Варды мәрһүм бир хаган, чохду дәвләти, зәри,
Истеһәяjlа саларды аллаһа да нәзәри.
Үч арвадла евләнчәк тор кәтирди қәзләри,
Киши чох арвад алса—јарамаз, heч јарамаз.

Дејирләр ки, тахтында әjlәшәндә Шаһ Аббас,
Бир гәрибә шәхс вармыш, ады да һачы Ләмас.
Үч арвад алан кими галыб о да башы даз,
Киши чох арвад алса,—јарамаз heч јарамаз.

Биринчиси арвадын бәсләр сәнә дуз илгар,
Икинчиси дәриндән дамарыны чыхардар.

Үчүнчүсү башына едәр кен дүнjanы дар.
Киши чох арвад алса—јарамаз, heч јарамаз.

Биринчиси арвадын јанар сәнин һалына,
Икинчиси саһибdir дөвләтиңә-малына,
Үчүнчүсү шәрикdir һавајыча ганына,
Киши чох арвад алса—јарамаз, heч јарамаз.

Биринчиси элинә, ајағына күч, тагәт,
Икинчиси кәтирәр һәр ан сәнә мәшәггәт,
Үчүнчүсү мәзара ѡола салар нәһајет,
Киши чох арвад алса—јарамаз, heч јарамаз.

Биринчи дер: «Бу ахшам нә кәтирдин, вер мәнә»,
Икинчиси: «Һардајын дүнән кечә, десәнә?»
Үчүнчүсү: «Өтән күн һарда батышдын јенә?»
Киши чох арвад алса—јарамаз, heч јарамаз.

Бири дејир: «Мирвари бојунбағы ал кәтир»,
Бири: «Қәклик әтиңә тамарзыјам, тез јетир».
Бири тојуг-пловла фисинчан да истәјир.
Киши чох арвад алса—јарамаз, heч јарама.

ФАТИҢЭ

Кетди кедәркәлмәз ѡола мәшрутә,
«Рәһмәтуллаһ, әла», мәшрутә*.
Гурулсун фатиңә мәчлиси әл'ан»,
Кәлсин ән биринчи гуран охујан—
«Рәһмәтуллаһ, ә'ла», мәшрутә.

Чамаат јығылыб мејдана долсун,
Фатиңә мәчлиси бәргәрар олсун,
Кәтирин гәлjanы, верин құлабы,
Охујун, мәрһумун олсун сәвабы:
«Рәһмәтуллаһ, ә'ла», мәшрутә.

Тәр-тәмиз қејинин, елә гарышын,
«Мәшрутә, мәшрутә»—дејиб ағлашын.
Ары пәтәјитек гајнајыб дашын,
«Мәшрутә, мәшрутә»—дејиб ағлашын,
«Рәһмәтуллаһ, ә'ла», мәшрутә.

Көндәрсін гој халы-халчаны Кирман
Құл-чичәк әклили ѡоласын Кашан.
Наринки сујуну бол етсін Қилан,
Қәлсін балыг, тојуг кәлсін фисинчан,
«Рәһмәтуллаһ, ә'ла», мәшрутә.

Дејин рөвзәхана тез қәлиб чыхсын,
Сәси үрәкләри јандырыб јахсын,
Ибадәт башлансын, гылынсын намаз,
Һамы бир авазла охусун «Һичаз»*.
«Рәһмәтуллаһ, ә'ла», мәшрутә.

Һәлә билән јохдур нәләр вар биздә,
Сирдиң башдан-баша фатиһәмиз дә,
Вај үрәјимиз вај, вај үрәјимиз,
«Рәһмәтуллаһ, ә'ла», мәшрутә.

Сәс-сәсә верибдир Јәзд, Кашан, Ираг,
Фәрәһан, Гум, Гәзвин, Хорасан, Нәраг,
Гәсри-Шириң, Қәрәнд, һәр көрпү, һәр тағ,
Дедирән бу сөзү чомагдыр чомаг.
«Рәһмәтуллаһ, ә'ла», мәшрутә,

Бүтүн халг олубдур чанындан бизар,
Қәндилләр зилләтә, зүлмә кирифтар,
Сәнәт саһибләри галыбы бикар,
Бу ишә нәш'әjlә бахыр варлылар,
Фағырса, истәрди гана мәшрутә,
«Рәһмәтуллаһ, ә'ла», мәшрутә.

Лотулар јахшыча һогга чыхарды,
Шириң, дадлы јалан гәлбләри сарды,
Бәдхәнлыг үмидин голуну гырды,
Дезашубда јаман бир ојун гурду—
«Рәһмәтуллаһ, ә'ла», мәшрутә.

Мәшрутә—әзәмәт, мәшрутә—кур сәс,
Бир атым құлләjlә нијә сусду бәс?
Вердик әлимиздән о не'мәти биз,
Инди налә чәкир минбәрдә вайз:
«Рәһмәтуллаһ, ә'ла», мәшрутә.

Теһран әһли сајсыз гурбанлар верди,
Тәбриз әһли билсін нә чанлар верди,
Киілан әһли мәғрүр چаванлар верди,
Беләчә құл әкиб онлар вая, дәрди:
«Рәһмәтуллаһ, ә'ла», мәшрутә.

Елм јохса, әмәл-гүдрәт жахшыдыр,
Әсил јохса әкәр сурәт жахшыдыр,
Гәнд јохса бал жахши, шәрбәт жахшыдыр,
Ше'рин авазилә рәһмәт жахшыдыр:
«Рәһмәтуллаһ, ә'ла» мәшрутә.

Ңејиф, зәһмәт әқиб chalышдыг һәдсиз,
Мүшкүлләр јенә дә галды ҹарәсиз.
Дәдәбәэмараадыр һәр истәјимиз,
Әлимиз көjlәрдә пычылдарыг биз:
«Рәһмәтуллаһ, ә'ла» мәшрутә.

ТӘСНИФ

Милләтә һәмишә дәвләт јар олар,
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha»!
Журда, мәмләкәтә о гәмхар олар,
Демә: Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду l.a.
Һәкмүндә о, Надир Өфшар* олар,
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha»!
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha,
Гарадан гырмызы?—Aj haј, олду l'a»...

Чанавар сүрүjә олар ашина,
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha»!
Шејтан да дәжишиб олар өвлија,
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha»!
Азғын ѡола кәләр, олар, рәһнүма,
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha»!
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha».

Дүшмә бәд ниijәтә, сән мовла чаны,
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha»!
Рәһм ет рәиijәтә, сән мовла чаны,
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha»!
Қемәк ол милләтә, сән мовла чаны,

Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha»!
Гээзилдэн алхара? Aj, haј олду ha,
Олмаз мовла чаны, aj haј, олду ha.

Виран олмуш Иран абад олајды,
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha»!
Еллэр мэшрутэдэн дилшад олајды,
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha»!
Мэтбуат да бир аз азад олајды,
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha»!
Олмаз һәриф разы, aj haј, олду ha,
Олмаз бөчәк газы, aj haј, олду ha.

Чох јатдыг, чатыбдыр ојанмаг дәми,
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha»!
Сајылаг јапонлар сајылан кими,
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha»!
Ајылаг Америка ајылан кими,
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha».
Демә: «Олмаз! Олмаз! Aj haј, олду ha,
Гарадан гырмызы?—Aj haј, олду ha.

ПЕСЈАН ТЭБРИЗИ

Коленел Мәһәммәдтағы Песјан Тэбризи 1309-чу h. г. (1891 м.) илиндә Тэбридә анадан олмушдур. 1317—23-чү h. г. (1899—1905 м.) илләр арасында әvvәлчә евдә хүсуси шәкилдә, соңра мәктәбдә, даһа соңра илк Тэбриз мәдрәсәси «Логманийјә»дә тәһсил алмышдыр. Фарс, әрәб дилләрини, Авропа дилләриндән бирини мүкәммәл өjrәнмишдир. 1324-чу h. г. (1906 м.) илдә тәһсилини тәкмиләшдирмәк учун Тéрана кедир, 1329 h. г. (1911-чи ил) һәрби хидмәтә дахил олур.

Песјаның һәртәрәфли исте'дады илә јанашы, чох рәван тәб'и-ше'ри дә олмушдур вә о, қөзәл шे'рләр јазмышдыр.

Мәһәммәдтағы Песјан 1300-чу шәмси (1921 м.) илиндә Гочан әjalәтинин Җәфәрабад кәндидә Рза шаһ тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

МАРШ

Вәтән шәрәфини чанла горујаг,
Вәтәндән дүшмәни бүсбүтүн говаг.
Бәсдир бу әталәт, бәсдир сәрхошлуг,
Галхын, даһа бәсдир, бәсдир лагејдлик.
Бизә јарашмајыр әсир јашамаг!

* * *

Алчаг јашамагдан өлүм јахшыдыр,
Бу өлүм инсана шәрәф бәхш едир.
Әкәр түфәнк јохдур, гылынч јохдурса,
Дүшмәни јумругла, ағачла говаг.
Бизә јарашмајыр әсир јашамаг!

* * *

Вәтән торпағында мәрд адымлајаг,
Һәр бир манеәни сындырыб атаг.
Вуруш бабаларын тарихиндәдир,
Еj икид оғуллар, қәлин, вурушаг.
Бизә јарашмајыр әсир јашамаг!

БЕҢИШТИИ-ТӘБРИЗИ

Тәбриз шәһәринин һәкимләрindән бири олан Мирзә Рәһим Беңиштинин ләгәби Мүшируләтүбба иди. Мәшhур шаир вә һәkim Лә'линин шакирди олан Мирзә Рәһим дә өз устадынын вә мүәллиминин јолу илә кетмишdir. Һәм һәkim вә һәм дә jaхши шаир олмушдур.

Беңишти шаирликдән әлавә елми китаблар да јазыб чап етдирмишdir. Xұсусилә спиртли ичкиләрин сағлам-лыға зәрәри һaggында јаздығы китаб әhәмиjјәтлиdir.

Беңишти Тәбризин маариф-мәдәниjјәт ишләrinә хеjли хидмәт етдикдәn соnra 1351-чи h. g. (1932 m.) илиндә һәmin доfma шәhәrinde вәфат еdir.

ВӘТӘН

Чандан әзиз олан, ej ана Вәтән,
Әзиз торпағына чанымыз гурбан.
Ешгинә гәлбиндә јер вермәjәnә,
Лә'нәтләр дәjәrәm, демәrәm инсан.
Анамын судуjlә кирдин руhuma,
Сәnsiz бу варлығым гуру бәdәndir.
Кәzүмү ачандан ағлар кәrmүшәm,
Бу ағлар тәбиәt сәндә нәdәndir?
Һардадыр гәhrәман Тәhәmtәnlәrin*,
Зал оғлу Рүстәmin дастаны һаны?*
Шүчәэт, гәlәbә, геjrәt дәmlәrin,
Бир вахт сарсыдарды бүтүн дүнjаны.
Жолунда ганыны төкә билмәsәm,
Кәzүмдәn текүләр гәlbimин ганы.

МИЛЛӘТЧИ ЧЕШМӘҚӘНАНИ

Шејхәли Милләтчи Рза оғлу XIX әсрин сону вә XX әсрин биринчи јарысында јашамышдыр. О, Чешмәқәнан кәндидә анадан олмуш, илк тәһисилини өз вәтәниндә алдыгдан сонра Нәчәф шәһәриндә руһани тәһисили алмышдыр. Сонра гајыдыб Урмијјә шәһәриндә мәскән салыр. Орада Әрәбачи адлы бир руһани илә мухалифәт етдији үчүн сыйыштырылыр, буна көрә дә орадан көчүр, өмрүнүн ахырына гәдәр Тәсүчда јашајыр. 1352-чи h. г. (1933 м.) илиндә, јетмиш јашында икән вәфат едир вә Шәрәфхана гәбристанында басдырылыр.

Шејхәли «Милләтчи» тәхәллүсү илә мәэмүнлу вә рөван ше'рләр јазмышдыр.

ШАҢИН ВӘ ҢӨРҮМЧӘК

Гәрара кәлди ки, һөрүмчәк бир күн,
Өзүнә бир рузи газаныб јесин.
Елә бу ваҳт көрдү ки, әлдән дүшүб,
Бир јердә бир јалгыз шаңин әjlәшиб.
Нөрүмчәк, буна бир тор гурум, дејә,
Башлады кәнардан ону һөрмәјә.
Ишиндә бир хејли һөркү ишләтди,
Бу јолда нә гәдәр әмәк сәрф етди.
Шаңин өз јериндән тәрпәнән заман,
Гырыг тордан башга галмады нишан.

ЧЭФЭР ХАМНЕИ

Чэфэр Хамнеи Тэбриз тачирлэриндэн Шејх Элэкбэр Хамнейнин оглудур. О, 1304 н. г. (1866 м.) Тэбридэ анадан олмуш вэ һемин шэхэрдэ тэхсил алмышдыр.

Чэфэр һэлэ кэнч јашларында мүтээссүб атасындан кизли оларааг франсыз дилини өјрэнмишди. О, јени Османлы әдәбијаты илэ дэ таныш олмушду. Бүтүн бунлар онун јарадычылыгына мусбэт тэ'сир бағышламышдыр. Буна көрө Чэфэр Хамнеи Иран вэ Җенуби Азэрбајчан әдәбијатында јениликчи бир шаир кими шөһрэт газанмышдыр. О, Тэбридзин ачыг фикирли вэ азадхай шаирлэриндэн бири олмушдур. Ше'рлэри «Һэбүл-мәтиң», «Чөһрәнәма», «Әсри-чәдид» вэ «Шәмс» гәзетләриндэ, набелэ «Данишкәдә» журналында чап олунурду.

Ч. Хамнеи Шејх Мәһәммәд Хијабанинин јаратдыры Азэрбајчан Демократ Фиргәсинин органы «Тәчәддүд» гәзетинин көркәмли мүһәррирләриндэн бири олмушдур.

ИИРМИНЧИ ЭСРЭ

Еj бэлалар сачан ийрминчи эср,
Ганлы фачиәләр, вәһшэт һejкәли.
О гара үзүнү кәнара чевир,
Сәнин һәр анында зүтмәтин әли.

Зүлмәтин гәбирдэн даһа горхулу,
Тәмәлин оддандыр, бәзәјин чандан.
Көзләри гарышыг матэм јухулу,
Һәр анын, нәш'әнин јурдуну позан.

Ганла маја тутмуш саллагханандан,
Көзәллијин руhy јараланмышдыр.
Дүнjaа ахышан бу наhаг гандан
Сифәтиң ләкәли, гырыш-гырышдыр.

Лә'нәтләр, ej јалан, ej гәddар эср,
Бәшәрә јағысан, шадлыға дүшмән.

Бајгуш нәфәсилә көр нечә гәср,
Хараба галыбыр сән кәлән күндән.

Кәлдин бу дүнjaа вә’дәсиз, вахтсыз,
Бөјүдүн, јенә дә сәрхөш ушагсан.
Ахы белә кетсә, ej өмрү бәхтсиз,
Сабана бир күл дағы јарадачагсан.

ВӘТӘНӘ

Дәјишир күнбәкүн ганлы мәнзәрән,
Чылвәндә бир үрәк јанғысы јашар.
Мәним көнүл гушум һәр ахшам-сәһәр,
Шә’ниңә кәдәрли нәғмәләр гошар.

Еj бәнизи гәмли, јаралы дијар,
Һајана бахырам—һәлә дардасан.
Еj зұлмә давамлы, ej көзу а麸ар,
Пәркар нәгтәси тәк һасарлардасан.

Өзүн шир олсан да, ачиз галмысан,
Горхаг бир түлкүнүн пәнчәсиндә сән.
Көзләри гапалы фикрә далмысан,
Гылынчлар асылыб башының үстдән.

Галх, бу шир күчүндән бизә нишан вер,
Ja чан ал, ja да ки, дөјүшдә чан вер.

ҰМИД ФӘЛСӘФӘСИ

Биз дә буш күнлүк лал өмрүмүздә
Нечә-нечә јашыл тарлалар көрдүк,
Нечә-нечә сары сүнбүлләр дәрдик,
Үрәклә әкмишләр бу не’мәтләри.
Елә кечмишдә дә әкән биз идик,
Кәләчәк дәни дә биз әкәчәјик.
Kaһ алан олурсан, kaһ бағышлајан,
Kaһ зұлмәт ичиндә, kaһ да парлагсан.
Дүнјада әбәди галан олубму?
Истәр биржә ола, истәр дағыныг.
Биз ки, заман-заман мәһв олуругса,
Јенә дә мөвчудуг, јенә дә варыг.

ТӘБИӘТИН НӘВАЗИШИ

Мәһәббәтин, наз-нәвазиши одунун,
Һәрарәтин, шәфәгин бол дадынын
Чохлуғундан

јенә фикир чәләнким,
Тәмиз фикирләрим, ал чичәкләрим,
О баһар нәфәсли кәпәнәкләрим
Солду, хараб олду, пәришан олду,
Бәрраг тәравәти кәдәрлә долду.
Инди ајагларын әтәјимдәдир,
башын дизимдә,
Яры вәһшилијин парлар көзүмдә,
Нә хејрә күчүн вар,
нә утанмаға.

Нә ох-гылынчын вар гәзәб сачмаға,
Нә дә аяғын вар дуруб гачмаға.
Элим өз чинсүнин әлиндән узаг,
Дүнja хилгәтиндән дүшмүшәм гачаг,
Анамын әтәji олуб пәнаһым—
Башымы чыхарыб дүнjaја бахым.

ШӘМС ҚӘСМАИ

Шәмс Қәсманнин атасы Хәлил, бабасы Һачы Мәһәммәд Садигдир. Бу аилә мәншәји илә Тифлис азәрбајчанлыларындандыры.

Шәмс Азәрбајчан дилиндән башга фарс вә рус дилләрини дә јаҳшы билирди. О XX əсрин 50-чи илләринә гәдәр јазыб-јаратмыш вә јени сәпкидә јазан шаирләр сырасында фәхри јер тутмушдур.

Шәмс илк гадындыр ки, Тәбриздә азад вә чаршабсыз кәзмиш вә буна көрә чүрбәчүр тәһигирләрлә үзләшмишdir. Ейни заманда, онун еви јазычыларыны, алымләrin вә маариф хадимләrinин јығынчаг мәркәзинә чеврilmishdi.

Өз көзәл ше'рләри илә Азәрбајчан вә бүтүн Иран əдәбијатында лајигли мөвгө тутан Шәмс Қәсман 1340-чы шәмси (1961 м.) илиндә вәфат етmişdir.

«ГАДЫНЛАРА ХИТАБ»ДАН

Үзүн бир Зөһрә, Aj, Күнәшдиr сәнин,
Өзүн дүијадан кәм—күнәшсiz күндүз.
Сән бу ғанлы, күскүн дијарда харсаң,
Өзүндәn архајын, јаддан үмидсиз.

Сәчдәнә дүшәрәk сәни севәnlәr,
Кечәли-күндүзлү hәсрәтиндәdir.
Сөһра вәһшиси тәк бу севдалылар
Бир овун далынча баш алыб кедәr...

ИФТИХАР

Нә гәдәр ки, инсанлыг өз архасыны
зәрү-зибаја сеjkәjәчәk,
Гардашлыға, штифага инанма сән.
Нә гәдәр ки, бәрабәрлик өз күчүндә дејил hәлә,
Гәдим Шәргинничатыны һеч анма сән.

Ајағымыз алтына да көз тикилиб,
Үстүмүзә тамаһ јүклү, ох чәкилиб.
Шәмс, Гәмәр азад кәэзир сөјләсәләр,
инанма сәи.

Жалвармагла сәсимизә сәс верилмәз,
Жасдығымыз—гејрәтимиз, бәлкә јағы буны билмәз,
Иранын өз кечмишилә фәхр еләјәр—
алданма сән!

АЗЭР ТЭБРИЗИ

Эбүлгасим Мұртәзәви Тәбризи Сеjjид Мұртәза сәррағын оғлудур. О, 1250-чи h. ш.-дә (1871 м.) Тәбриздә анадан олмушдур. Азәри тәхәллүсү илә ше'рләр жазан Ә. Мұртәзәви азадихаһ вә нәчиб бир шәхс олмушдур.

Азәр 1310 h. г. (1892 м.) илиндә Истанбула сәфәр едир, орада мәшһүр Сеjjид Җәмаләддин Әсәдабади вә бир сыра башга шәхсләрлә көрушүр. Ыңмән сәфәр Эбүлгасим Мұртәзәвинин фикир инкишафына көмәк едир. 1334-чу h. г. (1915 м.) илиндә онун «Әвраги-пәришан» адлы бир китабы чапдан чыхмышдыр.

Азәр Мұртәзәви М. Ә. Талыбовла достлуг етмиш вә онунла мәктублашмышдыр. О, 1311-чи шәмси (1938 м.) илиндә Тәбриздә вәфат едир вә Сеjjидһемзә гәбрестанында басдырылыр.

ВЕРӘР

Билирсән, еј инсан, еј чам дүшкүнү,
Бадә бу дүнјада нә бәһәр верәр?
Ағлыны, башыны, рүһуну алыб,
Јеринә гарышыг бир зәһәр верәр.
Бу зәһәр ичинә јол арадыгча,
Сәнә хәстә үрәк, даш чијәр верәр.
Агил бу тохуму әкмәз рүһуна,
Бу тохум өлүмләр, лал гәһәр верәр.
Еһтирас әлиндә ачиз галма сән,
Хејри тапдалајар, сәнә шәр верәр.
Азәр, ағыллы да бир гәдәһдән һеч
Гара өлүм алыб, она зәр верәр?

МИРЗЭ ӘЛИ МӨ'ЧҮЗ ШӘБҮСТӘРИ

Мирзэ Әли Мө'чүз Шәбүстәри Азәрбајҹан ичтимаи, фәлсәфи вә бәдии фикри тарихинде бөјүк хидмәтләри олан «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин көркәмли нұмајәндәләриндән биридир. Зәнкин вә мараглы јаралыгында жолу кечән Мө'чүз XX әср Азәрбајҹан сатирик поэзијасының дәјәрли нұмұнәләрини јаратмыш, Җәнуби Азәрбајҹан поэзијасында ичтимаи сатира дилинин эсасыны гојмушдур.

М. Ә. Мө'чүз 1873-чү илдә Җәнуби Азәрбајҹаның Шәбүстәр гәсәбәсинде һачы аға адлы јохсуллашмыш бир тачирин айләсіндә анадан олмушдур. О, ибтидаи тәһисиленни моллаханада алмыш, соңалар исә шәҳси мұталиә жолу илә әрәб, фарс, түрк дилләрини вә әдәбијатыны мукәммәл шәкилдә өјрәнмишdir.

16 жашында атасыны итирән Мө'чүз «кулфәтә бир лөгмә тәам» кәтирмәк үчүн Истамбула кетмиш вә 16 ил орада јашамышды.

Мө'чүз Истамбулда јашадығы илләрдә Иранын истиглалийјети уғрунда мұбаризә апаран сијаси тәшкілаттарын нәшр етдирилдикләри мұнацир Иран гәзетләринин һәм фәал охуучусу, һәм дә фәал тәблиғатчысы олмушдур.

Бу гәзетләрлә әлагәси дөврүн бир сыра мүһум проблемләrinә ачыг көзлә баҳмасына чидди тә'сир көстәрмишdir.

Мө'чүз Истамбулда јашадығы илләрдә јени јаранды олан мұтәрәгги түрк әдәбијаты илә дә марагланыш, Т. Фикрәт, М. Емин, Н. Камал вә башгаларының әсәрләрини мұталиә етмишdir ки, бу да онун дүнәнде рүшүнә вә јарадалығына тә'сирсиз галмамышдыр.

Мө'чүз Истамбулда оларкән гәзәл әдәбијатының тә'сирі алтында лирик шे'рләр јазмыш, өз интим һиссләрини тәрәннүм етмишdir.

Мө'чүз Истамбулда јашадығы илләрдә мұхтәлиф јарамазлыглары ифша едән сатирик ше'рләр дә јазмышдыр.

Шайр 1905-чи илдә биринчи рус ингилабы әрәфәсинге-

дә вәтәнинә гајытмыш вә өзү јаздығы кими, «вәтәнин ағлар һалыны көрүб» онун хиласы үчүн мұбаризә мејданына атылмышдыр.

Мадди вәзијәтинин ағырлығы, һабелә мүртәче гүвәвләрин тә'гиб вә тәкфириндән јаха гуртара билмәмәсінә бахмајараг, Мө'чүз һеч вахт рүһдан дүшмәмиш, бөյүк инам вә чошгунлугла јазыб-јаратмыш, ичтимай фәалийјәт мејданындан кери чәкилмәмишdir.

Түкәзин чәһли олмаса занл
Оғлу олмаз тәмәддүнә маил

—дејән вә гадынларын мә'нәви-игтисади тәкамүлүнү «тәһисил кәмал етмәкдә» көрән Мө'чүз Шәбүстәрдә бир гыз мәктәби ачмаг тәшеббүсүнү дә ирәли сүрмүш, узун мүддәт чидди манеәләрә раст кәлмәсінә бахмајараг, 1931-чи илдә бу мәктәбин ачылмасына мүвәффәг олмушдур.

Вәтәнә гајытдыгдан соңра Мө'чүзүн бир јарадычы сәнәткар кими үстүнлүjү онда олмушдур ки, о, өз сәнәттинин вахтында хејир вермәси үчүн мұнасиб јарадычылыг үслубу тапа билмишdir. Бу, «Молла Нәсрәддин» үслубу, «Молла Нәсрәддин» жолу иди.

Бир молланәсрәддинчи шаир кими Мө'чүзүн јарадычылыг жолу чох зәнкин вә мараглыдыр. Шаирин әдәби ирсинин эксәрийјәтини сатирик ше'рләр тәшкىл едир. Ыу ше'рләрдә Мө'чүз, демәк олар ки, дөврүнүн бүтүн ичтимай-сијаси мәсәләләринә өз мұнасибәтини билдиришишdir. Ана дили, әлифба, гадын азадлығы, маариф вә мәдәнијјәтин тәблиғи, дини фанатизм, чәналәт вә керилийин ифшасы, империализмә гаршы мұбаризә, сүлһ вә демократијанын тәрәннүмү вә с. мәсәләләр Мө'чүзү марагландыран ән үмдә проблемләр олмушдур.

1917-чи илдә Русијада Бөйүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәси, 1920-чи илдә Азәрбајчанда вә Нахчыванда Совет һакимијјәтинин бәргәрар олмасы Мө'чүзүн јарадычылығына мөвзү вә мәзмүн јенилиji кәтиришиш, онун реализминин сүр'әтлә кампиләшмәсінә чидди тә'сир етмишdir.

Мө'чүз 1934-чү илдә Шаһруд шәһәриндә вәфат етмишdir.

Шаирин әдәби ирсинин бөйүк гисми индијәдәк 4 дә-

Фә Тәбридә, 5 дәфә исә (бунлардан үчү қичик нәшрдир) Бакыда китаб шәклиндә чап едилмишdir.

1956-чы илдә Азәрнешр шаириң әсәрләринин бир гисмини П. Панченконун тәрчүмәси илә рус дилиндә чап етмишdir.

ВӘТӘН

Нечин аһ еjlәдин, ej бүлбүли-налани-вәтән,
Јадына дүшдү мәкәр hали-пәришани-вәтән?!

Хәсү хашак басыб қулшәни, қулләр саралыб,
Нијә бу hала галыб бәс бу құлустани-вәтән?

Нә јатыбсан ајыл, ej милли-бичарә, ајыл!
Сатыр ахыр вәтәни дүшмәнә ә'јани-вәтән!

Дәрү диварыны ган ejләјиб әлван, ej дад!
Нә гәмәнкизиди, ja rәб, бу шәбүстани-вәтән?!

Балыши-тазә гојуб башыны, наз сјләмә, дур!
Сүрүнү гурд дағыдар, iухуласа чобани-вәтән?!

Әчинәби мүлкү долуб бисәрү па миллиәтлә,
Нијә, ja rәб, белә хар олду әзизани-вәтән?!

Дүшмән елм илә бизи ejләди һәммал өзүнә,
Ким зәлил етди бизи?—Чәhl! А мусолмани-вәтән!

Вәтәниз чисмиди, сиз дә вәтәнә чан кимисиз,
Разы олмун гала чансыз вәтән, ej чани-вәтән!

Верәлим әл-әлә, тәһисили-кәмал ejлијәлим,
Хаби-гәфләтдән айлысын кәрәк ихвани-вәтән!

Олмајыб шад, үзү бир қулмәјиб эфсус, эфсус,
О замандан ки, олуб Мө'чүзә Иран вәтән!

ЧУМҺУРИЙЛӘТӘ

Сагија! Бир бадә вер әбнаји-чүмһуриjjәтә,
Тәшнәдип әһли-вәтән сәһбаји-чүмһуриjjәтә.

Сакит ол, аһестә кәл, түнд әсмә, ej бади-сәба!
Горхурам тоз әjlәшә симаји-чүмһуриjjәтә.

Бир пара надан киши «башсыз бәдән олмаз» дејәр,
Бәс демәк вагиф дејил мә'наји-чүмһурийјәтә.

Гурда верди кәлләни чүн кәлләсиз чобанымыз,
Ол өшөтән дүшмүшүк сөвдаји-чүмһурийјәтә.

Гамәти олду хәмидә бинәва иранлынын,
Бәс ки, күрнүш еjlәди ә'даји-чүмһурийјәтә.

Гиблеји-аләмләр јуз ил «бәли, гурбан» дедик,
Бир заман да «һән» дејәк ағаји-чүмһурийјәтә.

Истәсән гејди-әсарәтдән хилас олмаг әкәр,
Гој гәдәм Муса кими дәрјаји-чүмһурийјәтә!*

Етди әһја Јенки Дүнja мүрдәканын биттәмам*.
Сән дә јалвар, ej огул, Исаји-чүмһурийјәтә!

Бир гарыш јер юхду ләмјәэрә Фирәнқистанда,
Еjlә бир әтфи-нәзәр сәһраји-чүмһурийјәтә.

Мөһтәкирләр аситанын бус едән ҹүһналыдыр,
Үз сүрә агил кәрәк туғраји-чүмһурийјәтә.

Гәдри-зәр Мө'ҹүз шұнасәд, гәдри-көвһәр көвһәри,
Олмаз һәр кәс мүштәри калаји-чүмһурийјәтә.

ВАР, JA JOX?

Сагија, чиллә чыхыбы, әријиб гар, ja jox?
Һәм мәнә сөјлә көрүм, шишәдә меј вар, ja jox?

Билмирәм вар нәфәси, ja ки өлүбдүр Мө'ҹүз,
Саги, гој шиши ода, бас кәрәк анлар, ja jox?

Белә биһисс дүшүб бу, дејәсән пулсуздур,
Бир гәдәр зәр төкәсән овчұна галхар, ja jox?

Жылдығы гәсрләри бир дә тикәрми, саги!
Төкдүjү ганлара залим фәләк ағлар, ja jox?

Сәнә гурбан олум, ej дәфтәри-чүмһурийјәт,
Бу қөзәл тәхм бизим јердә ҹучуглар, ja jox?

Али-Гачары* фәләк салса ајагдан, чана.
Көрәсән миллиети-Иран кенә јухлар, ja јох?

Де көрүм, шаһи-әчәм, Әһмәди-бигүссәвү гәм*,
Мәрәзи-силлә дүчар олса, арыглар, ja јох?

Тари·шәр'ә тохунармы, әчәба, бу мәтләб,
«Һән» дејәрми бу ишә бојнујоғулар, ja јох?

Еj мүнәччим, мәнә бир сөјлә көрүм, бајрамда,
Мәни бир бусә илә хошдил едәр јар, ja јох?

Истирәм күркү сатам, горхурам амма, ej бәхт,
Бах көрәк қөјдәки әнбарыда гар вар, ja јох?

ЛЕНИНӘ

Тутаг Ленин әтәјиндән, она пәнаһ апараг,
Зәманәмиздәки һәллали-мүшкүлат одур!
Һәмишә вирд елә, мәһдү сәнасыны, Мә'чүз,
Фәгирә гејди-ситәмдән верән ничат одур!

ШУРА НАХЧЫВАНЫ

Шүкри-лиллаһ миллиэт олду камиран,
Хәл'әти-һәмра keletalди Нахчыван.

Дөвләти-Шура гурулду әдлилән,
Тудеји-мәзлум олду һөкмран.

Шаһ мат олду, вәэзир атдан дүшүб,
Фил аяғы алтда галды бәј вә хан!

Мәвшими-күл кәлди, ачды гөнчәләр,
Бүлбүли-шејда өтәр хош даситан.

Һәр тәрәфдә бәэмси-ишрәт чидәдир,
Нахчывана рәшк едәр бағи-чинан.

Рәшк едәр Тәбриз, Шәбүстәр, Хамнә,
Рәшк едәр бу мүлки-Азәрбајичан.

Гибтәмиз јерсиз дејил, вар илләти,
Орда тојдур, бурда матәм, әл'аман!

Мө'чүза, ган ағлама, бир күн кәләр,
Шәргдә галмаз әсарәтдән нишан!

НАДАН ОЛМАЙЫН

Ваиз дејир ки:—Чанын чыханда
Кетсән чаһандан, иман илән сән,
Бирбаш кедәрсән бағи-чинана
Жолдаш оларсан гылман илән сән!

Мө'чүз дејир һәм:—Чаји-тиладан,
Шаму сәһәр ич беш-алты финчан.
Ол шаду хәндән танс еjlә һәр ан
Бир маһиپејкәр чананилән сән!
Ваиз дејир ки:—Севмә чамалы,
Тек гаш-табағын, чалма гавалы.
Чалсан гавалы, гыхсан саггалы,
Мәшнүр оларсан, османилән сән!
Мө'чүз дејир ки:—Меј ич хумар ол,
Гыхдыр саггалы, мисли-әнар ол,
Чәк гаш-табағын, гәмдән кәнар ол,
Ојна, даныш, күл чананилән сән!
Ваиз дејир ки:—Иманы сахла,
Үч јүз отуз күн вур баша, агла.
Башын јарылса, дәсмалы бағла,
Кәл һәшркаһә, о ганилән сән!
Мө'чүз дејир ки:—Сындырма башын,
Бахма сөзүнә ваиз дадашын,
Чүн фәрги чохдур баш илә дашинын,
Һәммәсләк олма наданилән сән!

ФӘРЗӘНДАНИ-ШӘБҮСТӘР

Јемијәк, ичмијәк, бош сөзләр данышмајаг,
Мөһтәч оллуг душмәнә биз әкәр чалышмајаг,
Фәрзәндани-Шәбүстәр, вәтән биздән елм истәр.

Иззәти, дәвләтидир һәр инсанын сән'ети,
Һүнәрсиз милләтләрин јохдур гәдрү гијмәти,
Фәрзәндани-Шәбүстәр, вәтән биздән елм истәр.

Елмсиз әкәр биз јашајаг кечә-кундуз,
Валлаһ-биллаһ вәтәндә құлмәз һәркіз үзүмүз,
Фәрзәндани-Шәбүстәр, вәтән биздән елм истәр.

Чалышан алишан олур, олмаз пәришан,
Фәрз едиң ахәр, елми бизә нәбији-зишан,
Фәрзәндани-Шәбүстәр, вәтән биздән елм истәр.

Охујаг, аллыјаг, гардаш, ҹәнил галмыјаг,
Чәнил галаг биз? Нијә вәтәндән кам алмыјаг?
Фәрзәндани-Шәбүстәр, вәтән биздән елм истәр.

НӘДИР ХӘЈАЛЫН

Еј пири-салхұрдә, әлванды ришу јалын,
Алнын гырышларындаң бәллијди синнү салын.

Рәнку һәна әлиндә, һәмдү сәна дилиндә,
Јоғун гуршаг белиндә, билмәм нәдир хәјалын.

Риштә,.govurma, јарма лазымды гыш евиндә,
Јајда тәдарук еjlә, ач галмасын әјалын.

Дәф гызмаса чалынмаз, пулсуз чөрәк алынмаз,
Тәсбиһи гој кәнара, та рәф ола мәлалын.

Әзми-туланбар еjlә, чал битләрин гырылсын,
Гојмазла битпәрәсти Фирдовсә, анла һалын.

Һури сәнинлә јатмаз, мин ил галарса әрсиз,
Кәлмә кәләк, әзизим, биңудәдир чидалын.

Бир башытүклү көрсә, јолдашына мырылдар,
Даз кәлләсиндә јох чүн, бир түк бу бикәмалын.

Аби-һәмам тәjjиб, әтри-бәнөвшә мурдар,
Әсрар вар буларда кәч кетмәсин хәјалын.

Сал гәнди истәкана тәрпәт хұрама кәлсин,
Лә'нәт әвамә кәлсин, Мө'чүз, битир кәламын.

ЭЛЭ КЭЛМЭЗ

Гэм чэкмэк илэ мејли-тэбиэт өлэ кэлмэз,
Тэсбиһ чевирмэклэ шэриэт өлэ кэлмэз.

Бир дүрри-киранмајэди намусу шэрафэт,
Зэһмэгсиз, эзизим, о шэрафэт өлэ кэлмэз.

Намус үчүн алэмдэ нэ гэдри төкүлүб ган,
Намус кедэндэн сонра гијмэт өлэ кэлмэз.

Исмэт арама зүмреји-эсрар арасында,
Ахтарма ки, тирјакидэ гејрэт өлэ кэлмэз.

Гачмагдан өлүм јахшыды сэрдари-гэјура,
Сэрдар چунун олса, гәнимэт өлэ кэлмэз.

Чэһл илэ гэдэм басма тилисмати-чаһана,
Елм олмаса, мүфтаһи-фэзилэт өлэ кэлмэз.

Саги, мәни мәсмум елә, мүтрүб, дур ајаға,
Сәнсиз көзэлим, зади-фэзилэт, өлэ кэлмэз.

Мө'чүз, демэ диванэјэ лазым деји зэнчир,
Бу сүр'эт илэ етсэ өзимэт, өлэ кэлмэз.

АНАН ТЭ'ЛИМ ЕДЭН ДИЛДЭ

Мәнэ лүтф еjlэ, ej саги, кенэ ол чами-сәршары
Ки, та рәф ejләјим наштабгарын рәнчи-хүммарь.

Нэ пустэм вар, нэ бадамым, нэ түхми-шур,
нэ нејтағым,
Мәзэ олсун мәни-бичизэ јарын лэ'ли шэһвары.

Де кэлсин мәчлисэ мүтрүб, әлиндэ сазу мизрабы,
Чалыб тару дәфи, шад ejләсин мән ашиги-зары.

Нэ кисәмдэ зэrim вардыр, нэ амбарымда бир hәббә,
Әлим бошдур, үзүм гара, дојунча меј ичим бары.

Нэ мәллакам, нэ түччарам, нэ хани-мәрдүмазарам,
Мәтаем ше'рдир, анчаг онун да јох хиридары.

Дилим түрки, сөзүм садә, өзүм сөһбаја дилдадә,
Мәним тәк шаирин, әлбәт, олар касад базары.

Дүнән ше'р илә намә апардым шәни-Ирана,
Деди:—Торки нәмиданәм, мәра то беччә пендары?*

Өзү түрк оғлу түрк, амма дејир түрки җәналәтди,
Худаја, мүзмәнил гыл тәхтидән бу али-Гачары!

Үмидин кәсмә, Мө'чүз, јаз анан тә'лим едән дилдә!
Кәзәр бир әрмәған тәк дәфтәрин Чини вә Татары.

ЕЈ ӘЗРАИЛ!

Аризу еjlәдијим шејләрә олдум наил,
Инди раһәт верирәм чан, кәл, еј әзраил!

Отуз ил ишләди навдан башыма бу кәтдә,
Итлән гол-бојун олдум кечәләр зүлмәтдә.
Ичди зәһри-әчәли галмады тагәт итдә,
Инди раһат верирәм чан, кәл, еј әзраил!

Јанды һәр јанда чыраг, олду көзүм нурани,
Комисjon гејзә кәлиб салды јерә новдани,
Ачды мејхәнә, ичиб тазәләдим иjmани,
Инди раһәт верирәм чан, кәл, еј әзраил!

Ач көзүн, еjlә нәзәр мәдрәсеји-нисвана,
Көр нечә намә јазыр гызларымыз һәр јана,
Вер хәбәр мүрдәшире, ревзәхана, коркана,
Инди раһәт верирәм чан, кәл, еј әзраил!

Верди бир мүждә бу күн, милләтә шејхи-фазил,
Деди:—Җәннәтдә нә вар чај, нә мәшд Исмаил,
Гәлбидән чај, чыгала-гүссәси олду заил,
Инди раһәт верирәм чан, кәл, еј әзраил!

Саәти-нәһсдә һәркиз сәфәр етмәз үммәт,
Нә тој еjlәр, нә дә шәнлик белә мө'мин милләт,
Гәмәр әгрәбдә дејил, хошдур бу күnlәр саэт,
Инди раһәт верирәм чан, кәл, еј әзраил!

Ејди-Новruz кәләр, хошдил едәр бәззазы,
Әр фәгир олса, боғар гүссәвү гәм Құлназы,

Чит баһадыр, ханымы мән нечә ејлим разы?
Инди раһәт верирәм чан, кәл, еј әзраил!

Чыхды гыш, дәрзи тикәр халга либаси-фахир,
Варлы саггалы бојар рәнкүлә, јохсул бахыр,
Өлмәдим, ахыри чәршәнбәни қөрдүм ахыр,
Инди раһәт верирәм чан, кәл, еј әзраил!

Мө'чүзүн синни-шәрифи олуб атмышдан чох,
Јүз мин ил дә јашаса агибәти јохдур, јох,
Јемишәм једи лөвини, плову гарным тох,
Инди раһәт верирәм чан, кәл, еј әзраил!

РАЗУ НИЈАЗ

Олсун кәрәк аллаһ илә бир разу нијазым
Мәни-рәмазанды.
Неч кәс дејә билмәз ки, ибадәт нәјә лазым
Бу көвнү мәканда.

Он алты saat гојмарам неч ағзыма бир шеј,
Каһи јатарам, каһ дурагам, каһ едәрәм геј,
Нәр вәгт ачалсам јејәрәм әт, ичәрәм меј,
Гәм чәкмәрәм әсла, ола кәр фәвт намазым
Әлшәһда, Мајанда
Амма јемәрәм мән оруч, еј Мәшһәди Қазым,
Илла ачаланда.

Гур'ан охурам сүбһәдән ахшама ки үли мән,
Тәзвир едәрәм саһиби-әммамә кими мән,
Һаңва јејәрәм хәлевәти бајрама кими мән,
Амма сәнә сөјләр буну бу бәндеји-назим
Хәлевәтә чатанда,
Нәркиз јемәрәм мән оруч, еј Мәшһәди Қазым,
Сән тәк бир ачанда.

Нәркиз демәрәм мән сәнә сигаруву јандыр,
Чәк күчәвү-базаридә, мәниjjәтиң андыр,
Гој саггалы, гырхдыр башы, баггалы доландыр,
Тәзвир нечүн? Саггалу тәсбиһди лазым
Мәни-рәмазанды.
Жых халгын евин сән белә, еј Мәшһәди Қазым,
Хар олма чаһанда.

Нисјә сатарам мән сизә һури, аларام пул,
Амма өзүм һәр ил аларам гыз, едәрәм дул,
Аллаһ мәни аға јарадыб, сизләри чүн гул,
Сән ишлә, газан, вер јејә әшрафу әазим,
                        Һәр дөврү-заманда
Чүн онлара сән фәһләсән, ej Мәшһәди Қазым,
                        Бу әсрү заманда.

ӘМОҒЛУ

Беш күпдү ҹанан, дөвләти нејләрсән, әмоғлу?
Елми, һүнәри, сән'әти нејләрсән, әмоғлу?

Өлч көлкәни күндүз, кечә баҳ улдуза, аја,
Кафәр гајыран сәти нејләрсән, әмоғлу?

Бозбаш дедикин башә бәла, чана хәтәрдир,
Јат, дур сәһәр олсун, эти нејләрсән, әмоғлу?

Үрјан кәләчәк мәһшәрә мәхлуг тәмамән,
Алма ҹисијә хәл'әти нејләрсән, әмоғлу?

Бигејрәт едәр ағламаг инсаны дејәрләр,
Хәрҹ еjlә, кедә, гејрәти нејләрсән, әмоғлу?

Бағла бөлүвә гејрәти, намусу, һәјаны,
Сат гәddәрәни, һаҷәти нејләрсән, әмоғлу?

Арха јаралы, баш хоралы, синә ҹәраһәт,
Бу зәһмәт илә ҹәннәти нејләрсән, әмоғлу?

Сән рум гызыны бәслә Бәјоглунда, даныш, күл,
Ирандакы ач күлфәти нејләрсән, әмоғлу?

Һури, верәчәкләр сәнә, хәрмән кими зүлфү,
Бир кәлләси даз өврәти нејләрсән, әмоғлу?

Ваиз ки сатыбыр сәнә ҹәннати-нәими,
Шаһидди худа, һөччәти нејләрсән, әмоғлу?

Саггалы узун, кәлләси күт, фикри дарысгал,
Сән сурәтә баҳ, сирәти нејләрсән, әмоғлу?

Мө'чүз данышар бал кими, ач ағзуви, динлә,
Гәнди, рүтәби, шәрбәти неjlәрсән, әмоғлу?

МӘКТУБЛАШМА

Шәбүстәрдән Истамбула

Әрзанды чөрәк гијмәти, юждур никәранлыг,
Гәнд-чај алырам күндә, фәгәт бирчә гранлыг.
Чит бурда баһадыр, кәлән олса беш-он аршын—
Көндәр мәнә, һәм гызлара шаллыг вә туманлыг.
Кәлсән Қүнејистана, әмоғлу, кечинәрсән.
Бахсан сөзүмә, әл-әлә веррик дә газанныг.
Кәлсән вәтәнә, он түмәнә бир инәк алсан,
Бир төвлә гајытдырсан әкәр, бир дә саманлыг
Мән дә сафарам, һәм пејинин јаппа гајыррам,
Алтын силәрәм, сән дә отар еjlә чобанлыг.

Истамбулдан Шәбүстәрә

Бу әмри-мүһәggәди ки, биз милләти-Иран
Хортдана вә һәм гули-бијабана инанныг.
Әфсус ки, нисвани-вәтән көрмәди бир күн,
Ираны мин үч јүз сәнә чәһl етди гаранлыг.
Та, әмгызы, вар кәздә ишыг, тәндә тәвана,
Һәр зәһмәтә, һәр мәһнәтә гүrbәтдә дајанныг.
Јатдым мән, узан сән дә, һәлә вахта галыр чох,
Сүбни-мәдәниjjәт ачылан дәмдә ојанныг.
Вахта ки, түлү'ејләди хуршиди-тәрәгги,
Онда ки ишыгланды бизим дә абаданныг,
Мән дә кәләрәм јанува, јә'ни о заман ки,
Нә сәндә тәравәт галы, нә мәндә чаванныг.
Мән саггалы, сән зүлфү һәна илә бојарсан,
Веррух о заман әл-әлә булвары доланныг.
Мө'чүз утаныр, гыхмыры саггалы дејирләр,
Jox! Биздә һәја олса, чәһаләтдән утанныг!

РӘШБӘРИН

Сагија, Иранда чох мүшкилдү һалы рәшбәрин,
Алты ај ишләр, јенә долмаз чувалы рәшбәрин.

О әкәр буғданы, һачы долдууар амбарына,
Гышда јармасыз галар әһли-әјалы рәшбәрин.

Хан сатар арпаны, дарыны, төкөр пулун чибә.
Борчлу саггалы јолар башы бәлалы рәшбәрин.

Хидмәт еjlәр мүфтә рәшбәр ханлар илә бәjләрә,
Етмәсин! Мән неjlәjим, јохдур камалы рәшбәрин.

Нәкәри сахлар afa та вар дизиндә гүввәти,
Үзүүн истәр чүн чохалды синнү салы рәшбәрин.

Әглии ишләтсә едәр ағаны нәкәр бәрзикәр,
Билмирәм һарда кәзәр фикрү хәјалы рәшбәрин.

Мө'чүза! Бир фикр едәрди рәнчибәр бу барәдә,
Леjk бурнун силмәjә јохдур мәчалы рәшбәрин.

ОНУ

Шәрарәт олса бири, хәлг едәр мәзәммәт ону,
Оғурлуг етсә рәиijjәt, дөjәр һәкумәт ону.

Һәкумәтин күчү чатмыр бу сағрыбашмаға*
Кедәк кимә, көрәсән, еjlәjәk шикаjәт ону?

Бәсани-Рүстәми-дәстан кирибди меjдана,
Сәғир ушаг кими горхур, көрәндә милләт ону.

Кәтири гулағыны, бир сөз деjим наjани сәнә:
Чәмаэтин күчү чохдур, јыхар чәмаэт ону.

О әл хәјанәт едибди әманәтә, саги!
О, һијләкәр әлидир, еjlәmә зијарәт ону.

О мө'тәгид дәji рузи-гијамәтә һәркиз,
Кәр е'tигады ола, горхудар гијамәт ону.

Дедим:—Экәр лотусан гојма башына дәстар!
Мәгами-геjзә кәтириди бу сөз нәhajәт ону.

Деди:—Бу, рәdd данышды, кәнар олун бундан
Ки, горхурам кәлә од, јандыра бу саэт ону.

Инанды бу сөзә филфөvr бинэва кәтди,
Дағылды һәр бири бир јана, етди раhәт ону.

Тәзә имарәтинә үч гапы ғојуб фазил,
Гәрибә хош јашадыр биздәки чәһаләт ону.

Дедим:—Бунун пулу һардан кәлиб? Деди:—Сәнә нә?
Дедим:—Һәмин фәгәрә еjlәjiб имарәт ону.

Деди:—Чахыр сәпәрәм үстүнә, дилин гыссалт!
Дедим ки, дүздү, аға, сөjlүрәм зәрафәт ону.

СӨЙБӘТ

(1909-чу илдә таҳтдан салынмыш Иран шаһы Мәһәммәдәли илә
чар Николајын сөйбәти)

—Өвгатымы тәлх еjlәdi милләт мәним, ej вaj!
Еj вaj, чаным, ej вaj!

Текду башыма хаки-мәзәлләт мәним, ej вaj!
Еj вaj, чаным, ej вaj!

—Jүз јол сәнә мән гарны јофун, башы бәлалы,
Көвтәм: «Бә гәмишлүх мәров, ej hәzрәти-али!»

—Кәс, дәрдими артырма кәдә, аj Мәмәдалы!
Кәс, дәрдими артырма, әлач ет мәни-зарә,

Гыл дәрдимә чарә!

Кәлмәз ишимә инди нәсиһәт мәним, ej вaj,
Еj вaj, чаным, ej вaj!

Нолду о заманлар ки мәнә атлы, пијадә
Еjlәrdi итаэт нечә етсәјдим ирадә.

Инди мәни бир зурначы да салмыры јадә,
Час вермири салдат мәнә, сајмыр мәни, ej вaj!

Нә кунаh ejlәdim, аллаh!

Кәлди башыма бунча фәлакәт мәним, ej вaj!
Еj вaj, чаным, ej вaj!

—Милләтләри инчитди ишин мүшкүлә дүшдү,
Зүлмү ситәмин шөһрәти дилдән-дилә дүшдү.

Ахырда кирибани-шәрифин әлә дүшдү,
Шитләнмә, әзиزلәнмә, дедим ахир сәнә сәд бар,

Кәрдүн ки, а хунхар?

—Jыхды евими кибру мәниjjәт мәним, ej вaj!
Еj вaj, чаным, ej вaj!

—Дурду габағында ики аjинеji-ибрәт,
Устад Һәмид илә мән авареji-милләт
Кәрдүн ки мәним башыма кәлди нә мусибәт,
Шаh олду пүсәр, леjk пәдәр дәрбәдәр олду,

Олду, бәтәр олду!
Тачи-зәр онун, аһү нәдамәт мәним, еј вај!
Еј вај, чаным, еј вај!

Милләт деди: «Дур исмәтини ејлә вүгаја,
Бу бојнујоғун Распутини гојма сараја»,
Сөз динләмәдин, гышларыны көтди һаваја,
Һәм иjlәди, һәм пиjlәди, ол мани-чәмали,
Еј һәэрәти-али!
Инди де ки сән: «Бадә кедән исмәтим, еј вај!
Еј вај, чаным, еј вај!»
Чох мөһиэтү-азара давам ејләди милләт,
Сөз динләмәдин, һәрчи пәјам ејләди милләт,
Ахырда кәлиб гејзә гијам ејләди милләт,
Бир дә Никола тәхтә чыха, шаһ ола... hejhat!
Та вар нәфәсин јат!
Зиндан сәнин, күшеји-гүрбәт мәним, еј вај!
Еј вај, чаным, еј вај!

БАҢАЛЫГ

Кечәп замана бәнзәмәз, дөнуб зәманә, еј Түкәз,
Фәләк шәрарәт охларын гојуб кәманә, еј Түкәз.

Сорушма нирхи-дүнбәни ки, дөт түмәнди батманы,
Нечә кедим алым ону төкүм газана, еј Түкәз?

Баһады нирхи-гәнд һәм, кирандыр қусифәнд һәм,
Атыр ләпә кәмәндә һәм, бу натәвана, еј Түкәз.

Кәһи јатыр, кәһи дурур, улаг ачындан ангырыр,
Саманчы бығларын буурур, чәкил о јана. еј Түкәз.

Верим беш-он граны мән, нечә алым саманы мән?
Кәрәк сатам дананы мән, верәм самана, еј Түкәз.

Одун да биәдәбди чох, гојур о да камана ох,
Үч ај гыш өчүн-чочух нечә дајана, еј Түкәз?

Нохуд киран, гуру киран, хүсус масти-Вајиган,
Нечә верим ики гран ачы соғана, еј Түкәз?

Долу вурубду мин јара о бинэва.govунлара,
Гыра, габаг кејиб гара вә һиндиванә, еј Түкәз....

Нә зұлму дәф' едир намаз, нә шәккү сәһіви дәстамаз,
О зәһримарыдан бир аз төк истәканы, еј Түкәз.

Кәтири шәраби әргәван, ичим олум бәбир бәјан
Дејим беш-алты пис јаман о пис чаһана, еј Түкәз.

Демә ки тар олуб көзү, дүшүбду гүввәдән дизи,
Меј етсә мәст Мө'чүзү, чыхар тавана, еј Түкәз.

ИНШАЛЛАҢ*

Көнүл шад ол, ачыл гызыл құл кимин,
Аһұ-фәған еjlәмә бүлбүл кимин,
Гарадағдан гошун кәлиб сел кимин,
Аллаh тутар Смиткону, иншааллаh,
Жахши олар ишин сону, иншаалланh.

Мәэлумларын аһы чыхды сәмаја,
Нәг лүтф етди Сәрдар қәлди һәраја,
Аj гардашлар, әл кәтүрүн дуаја,
Аллаh тутар Смиткону, иншааллаh,
Жахши олар ишин сону, иншаалланh.

Залымлар жандырды Гарагышлағы,
Дағытды Үрмұну, һәм Гарабағы,
Бојады ган илә Савучбулағы,
Аллаh тутар Смиткону, иншааллаh,
Жахши олар ишин сону, иншаалланh.

Смитко гошуны сәнкәрә јатды,
Гызылча кәндінә топларын атды,
Сәрбаз чох чәнк едиб ган-тәрә батды,
Аллаh тутар Смиткону, иншааллаh,
Жахши олар ишин сону, иншаалланh.

Гарадағ сәрдары јетишиді дада,
Үч мин рәшид атлы қәлди имдада,
Гарышды бир-бирә атлы-пијада,

Аллаһ тутар Смиткону, иншааллаһ,
Жахши олар ишин сону, иншааллаһ.

Сәрдар Әршад фәрман верди даваја,
Рәшид атлы күрдү алды араја,
Дүшмән сыңды, гашды Алмасараја.

Аллаһ тутар Смиткону, иншааллаһ,
Жахши олар ишин сону, иншааллаһ.

ШӘБҮСТӘРДӘ

Нә тар вар, нә каманча, нә дәф Шәбүстәрдә,
Амандыр, еjlәмә өмрүн тәләф Шәбүстәрдә!

Нә үз күләр, нә көнүл шад олар, нә кез рөвшән,
Сөнүб чирағи-сүруриб-шәэф Шәбүстәрдә.

Бириси саггала ирад едәр, бири бығыва,
Һәзар дәрдә оларсан һәдәф Шәбүстәрдә.

Худанәкәрдә, башында әкәр ола какил,
Јолар ахунд ону мисли-әләф Шәбүстәрдә.

Чәһәннәм әһли кими карын аһу зар олачаг,
Боғазына салачаг гәм тәнәф Шәбүстәрдә.

Әмуду ал әлә, гој таскулаһы башына, чүн,
Чәкиб супани-гәму гүссә сәф Шәбүстәрдә.

Белинә бағла бәрәк, һәм јатырт дабанларыны*,
Ки, истәсән оласан башәрәф Шәбүстәрдә.

Онун ки вардыр әлиндә силаһи-тәкфири,
Оламмасан сән онуңла тәрәф Шәбүстәрдә.

Мәбада еjlәjәсән үст-башыны сән хошбу,
Ки, бирди әтр илә буји-кәнәф Шәбүстәрдә.

Кәрәк гәбул едәсән, Мә'ҹуза, бә хатири-жәлг,
Аға зогала дејә кәр сәдәф Шәбүстәрдә.

ГЭЗЭЛ

Мэризи-ешгэ, ej дилбэр, тэбиби-меһрибан истэр,
Элили-дәрди-һичранам, көнүл арами-чан истэр.

Дәһанын гөнчеји-пүстэ, ачылса гэлби шад ejлэр,
Бу вазеһдир ки, jar јарын һәмишә шадиман истэр.

Ләбин сөјлэр ки:—Мэн гэндэм! О гэндэ мэн дә
хәһэндэм.

Нә тәнһа мэн сәнә бәндэм, сәни чүмлә чаһан истэр.

Дедим:—Чаһи-зәнәхданын нә гәдри тулу вар, сөјлә?
Деди:—Ашиг, чүнүн олма, мәһәббәт имтәһан истэр!

Мүжән бир ох вериб, гојду кәманә гашларын, дилбэр,
Пәришан ашиг әл бағлыб, һүзурунда аман истэр.

Чәмалын күлүзарындан әјил бир күл дәрим, чана
Никарын көрмәјә ашиг әлиндә әрмәған истэр.

Чаһанда јохду манәндин, мисалы зүлфи-дилбәндүн,
О рәфтири-хошајәндүн көрәнләр һәр заман истэр.

Әлиндә дәстеји-нанә, верәрсән Мө'чүзә, ja нә?
Кедирсән тәк күлүстانا, јанында пасибан истэр.

РУБАЙЛЭР

Сә'ди ки дејиб, «һәр ан ке дәндан даде
Нан һәм бедәһәд»,* heјф, дејил дүнјадә,
Та сабит ёдәјдим она ки ачындан
Чан верди һезар-һезар ушаг бәлвадә.

* * *

Җәннәтдә, дејәллә, һуру косәр вардыр,
Эмма, ики мин дилбәрә бир әр вардыр.
О һуриләрә кәрәк ким олсун талиб?
Ол шәкс ки онда зури-әждәр вардыр!

* * *

Мәшгулду хәлг фәнни-тарих илә.
Истир даныша аләми-Мәррих илә,

Қафәр гајырыр електрики-бисим,
Мө'мин киши дә дәлір дәшүн мых илә.

* * *

Чүн доғду Тұқәзибан беш-алты данә,
Бағла далыва сүфрәни, гач Тेңранә.
Аллаһа тәвәккүл еjlә, вәгти ки, ачар
Жохсуллар үчүн беш-он чөрәкчиханә.

* * *

Елму һүнәр илә бағла әvvәл сәдди,
Гојма долаша әјаға, гыхдыр хәтти,
Саггалын әкәр ола бир аршынылғда
Һифз ејлијә билмәз о бизим сәрһәдди.

* * *

Хәлг ејләмисән ләби-никары балдан,
Ашигләри салмысан бекүлли һалдан,
Мүмкүн дәji мән кечәм о шириң балдан,
Ваиз һа десин «бахма, чыхарсан ѡлдан».

АХЫР ЧӘРШӘНБӘ ДУАСЫ

Илаһи, сәнә анд веририк сәдринин сәдагәтинә, кәрә
јағын кәрамәтиң, чәми Эли шиәсил ахыр чәршәнбә
кечәси һәлванын гәбринә зәзвар елә. Илаһи, сәнә анд
веририк пловун зүлфи-пәришанына, сән бизим әлимизи
хүрушун дамәниндән кәм вә күтаһ ејләмә. Ja ғәффар,
худаја, худавәнда, сәнә анд веририк пүстәнин дәһани-
тәнкинә, хурманын хош рәнкинә, биз әһли-Шәбүстәри
мубарәк једди лөвүнүн шәфаэтиндән мәйрум вә бинәсіб
ејләмә. Илаһи, сәнә анд веририк абдуғ илә гәндабын,
плов дөврәсинин әтрафында чәкдији зәһмәтә, о кечәки
өvrәтә бир һуш вә баш кәрамәт еjlә, jaф-дујуну хәраб
едиб өвгатымы тәлх ејләмәсин, ушағы афлаја-афлаја го-
јуб гоншуја чубуг чәкмәjә қетмәсин. Еj ахыр чәршәнбә
кечәси јатыб, сәһәр тездән кејиниб гоншулар зијарәтинә
кедән ханымлар, амин дејин!

Ej чеңил јасин сују кими кәндөв сујуну исте'mal
едиб мәрамына наил оланлар, учадан амин дејин. Худа-
ја, пәрвәрдикара, сәнә анд веририк күчәләримизин зы-
ғына, һәммамларымызын кәсаfәтлијинә, ҹаванларымы-
зын гојдуғу бығына, сән бу јаланчы мұсәлманларын

иманыны камил еjlә. Ej он түмән јүз түмән мұамилә алланлар, ej евин, бағын киров гојанлар, амин дејин!

Илаһи, сәнә анд веририк дәвләтлиләримизин тохлуғуна вә фүгәраларымызын тохлуғуна, Херов сујунун јохлуғуна, ja бизи өлдүр тәләбкарын јахасын гурттар, ja тәләбкары өлдүр бизим јахамыз хилас олсун. Ej арпа чөрәјини бир-биринин әлиндән гапанлар, ej сојуг ѡарма ашына һәсрәт галанлар, амин дејин!

Илаһи, сәнә анд веририк түмәни он шаһијә һөччәт јазан моллаларын гәләм-дәватына, истамбулчуларын баратына, тифлисчиләрин манатына, бу нәэр саһибинин әмвәтына ахирәтдә нејнијим күнү көстәрмә! Ej бир қағыз лирә вериб бир чут чораб алыб аяғына соханлар, јатмысыз, ja бәнк атмысыз?! Учадан амин дејин!

Ej нәэр саһиби, аллаһ көрүм сәнин пулларын фалчыја, иланчыја гисмәт еjlәмәсин. Ej бачылар, аллаһ фалчылары сизә вә сизи фалчылара чох көрмәсин! Учадан амин дејин!

Чәнаб Һачы, аллаһ нәзрини гәбул еjlәсин. Сәнин ки әлиндән су сувармаг вә ҹәназәјә јапышмаг вә хејру шәрдә ишләмәк кәлмәз, пәс аллаһ јанында әjlәшән касыбын өмрүнә бәрәкәт эта еjlәсин, сәнә дә бир өлүм версин, та беш-он касыб фөвтүндән хејир көрсүн. Ej дәвләтлиләрин хејратында ашаға башда әjlәшиб дојун гарын плов јејәnlәр, учадан амин дејин! Ej молла горхусундан сәггал гојуб вә баш гыхдыранлар, амин дејин! Ej истамбулчу гардаш, нә јапдың кәлдин вәтәнә, олдум этәнә. Экәр нәнән Чарыды, сәнин өмрүн јарыды. Ej чәми Эли шиәсин мурдар вә өзүн пак билән Чары, өлдүрсүн сәни тары! Амин дејин! Худаја, худавәнда, бари-пәрвәрдикара, бир сөз дејәчәјем, ачығын кәлмәсин, олу ки, јадындан чыха, сән бу нәэр саһибинин гәдим өләнләринә вә чәдид өләнләринә рәһмәт еjlә. Эләлхүсүс, ики јүз дохсан дөггүз ил бундан габаг ахшама үч saat галанда гајнанасы Түкәзбан хала ки, баш тирә хакә чәкиб, она рәһмәт еjlә вә ондан јахши мүтәвәччең ол, чан сәнин, чан Түкәзбан халанын. Амин дејән лал олмасын. Илаһи, сәнә анд веририк бу нәэр саһибинин бурдуғу көвләләрә вә чыхардығы көвләләрә, әvvәла, чәми бағ саһибләрин бунун шәриндән мүһафиэ еjlә вә санијән һәлал кәсбинә бәрәкәт эта еjlә. Ej бағына һәр һәфтә гапы алланлар, ej алты ај зәһмәт чәкиб һасилдә әли бәнд

олмајанлар, амин дејин! Амин једди пејфәмбәрин адыйыр, учадан амин дејин!

Илаһи, сәнә анд веририк кирдәканын кирдәлијинә, фындығының хырдалығына, Сискун гәбристанлығына зибыл төкәнләрин башына гојуб аяғына јаман даш вурма. Еј иjidәни јејиб чәрдәжи һәсир алтына соханлар, еј бурнун әтәйинә силәнләр, еј пырпышлы кими донбаланлар, мәбада аллаһын бејтиндә сиздән бир һадисә бирузә кәлә, һәр ики дүнјада русијаһ оласыз! Галхын, учадан амин дејин! Бәһ-бәһ Тағыдан да бир нәэр вердиләр. Еј бачы, билмирәм мүсәлмансан, ja кафирсән, бојнува гызыл та-хырсан, намәһрәмләрә баҳырсан, илаһи, анд веририк учубынығын гәддинә, вәләззалинин мәддинә, бу өврәтин чәддинә, чәннати-әднә јер кәрамәт ејлә! Учадан амин дејин! Амин дејәнләр мин бәрабәр.

Илаһи, сәнә анд веририк рибанын мүбаһылығына, гумарбазларын сағлығына, Фир'онун аллаһылығына, Кәрбәлаји Һүсеңгулунун чәрраһлығына, бу нәэр саһибини әсрин Әзраил һәкимләринә вә идарәләринә меңтач ејләмә! Еј учадан амин дејән, сәни көрүм Вәнганлы Зүлфәлинин сөвтиңе раст кәләсән. Бәһ, бәһ, уста Аббасәли дә бизә бир нәэр көндәрди, ушаг, учадан амин дејин! Худаја, бари-пәрвәрдикара(сәнә анд веририк Мәшһәди Лүтфәлинин иштәһасының азлығына, һирор Җәфәрин кефинин сазлығына вә Кәрбәлајы Һәсәналының көзлүјүнә, Аға Мирзә Мәһәммәдәли Ағанын нәхорлуғуна, бирәјүз мин бу дүнja, бирәјүз мин ахирәтдә әчр вә әвәз кәрамәт ејлә! Еј башын уста Аббасәлијә гыхдырыб пул вермәјәнләр, учадан амин дејин! Илаһи, сәнә анд веририк Қүлшәнин диварларына вә Имамзадәнин дағылан тиғагына, сән бу нәэр саһибини Султан бабанын гәбринә зәзвар ејлә! Еј бу нәэр саһиби, кет бу дәрә күчесиндәки пир мәтләбин версин, Һүсејн баба кәмәрин бағласын, гышын тутәтүт вәгтиндә мәсцидин минарәсindә әзан дејәсән. Еј Имамзадә гапысына гәндил бағлајан бачылар ,учадан амин дејин! Илаһи, сәнә анд веририк Молла Мәһәммәд Әли(Молла Мәмдали) Ахундуң гәбринә, падшани-исламын тифи-бидригини ә'даја гате' вә бүрра ејлә. Бу мәсцидин баниләринин өлүләринә рәһмәт, галанларына тоғигин кәрамәт ејлә. Учадан амин дејин! Илаһи, бу әми ки, адын танымырам мәнә пул илтифат ејләди, еј әми, аллаһ гаданы-баланы әгрәби-иланы, ма-мылы-мытаны, јанында јатаны, рәһмәтлик атаны јерин-көјүн бәлијјатындан мәһфуз ејләсин!

МИР ЭБДҮЛНҮСЕЈН ХАЗИН ТӘБРИЗИ

Мир Эбдүлнүсејн Хазин Тәбризи 1873-чү илдә Тәбриздә Хијабан мәһәлләсиндә јохсул аиләдә доғулмуш-дур вә тәһисил алмышдыр. Ачыг фикирли мүбариз шаир-дир. Сәттархан һәрәкатынын мүғәнниси олмушшудур. Ирти-ча гүввәләри илә әлдә силаһ вурушмушшудур. 1918-чи ил-дә вәфат етмишдир.

МУЧАНИД

Гуру сөз илә вәфа тухмун әкмә, јерсиз олур,
Бу тухма ган илә су вермәсән сәмәрсиз олур.
Гәдәм бу даирәјә гојма, гојсан ешгилә гој,
Хәјал ејләмә раһи-вәфа хәтәрсиз олур.
Мүчанид олмакилән, олсан ол һәбиб кими,
Мүчаниди-һәг олан һаг јолунда сәрсиз олур.
Сабаһ оланда чыхар афитаби-һүрријјәт
Бу тирә шәб елә фикр етмәјин сәһәрсиз олур.

ОЛСУН

(«Бу» рәдифли гәзэлиндән)

Ајагдан дүшмүшәм саги, әлимдән тут әјағилә,
Әлиндә сағәри-зәррин көрүм һәмварә вар олсун.
Гызыл қүл гөңчәси тәк лахта-лахта ган олан көnlүм,
Ачылмаз бир дә аләмдә, әкәр јүз мин баһар олсун.
Нә шәһдән чарә вар биз милләтә, јаран, нә
мәчлисдән,
Бизә һәр кимсә јар олса, она аллаһ јар олсун!

JOХДУР БӘРАБӘР ҺУСНҮНӘ

Еj көзәл, вар көзләриндә күлли-дүнjanын көзү,
Сәнсән аләмдә, никара, чүмлә хубанын көзү.
Јохду бу Тәбриздә һеч бир кәс бәрабәр һүснүнә,

Вар әчәб гашын, көзүн, еј мүлки-Иранын көзү.
Мән сәнә гурбан олум, кизләт чәмалын хәлгән.
Көрмәсин рүхсарыны һәр намусәлманын көзү.
Кәр кәрәјди құл жүзүн, ол чешмү, хәттү-халыны,
Нәэрәти-Јусифдә галмазды Зүлејханын көзү*.
Кәл өпүм қаһи үзүн, қаһи гашын, қаһи көзүн,
Гој бу бусәмлә кор олсун ҹүлә ә'данын көзү.

БАЈРАМӘЛИ АББАСЗАДӘ (ҺАММАЛ)

Бајрамәли Аббасзадә (Һаммал) 1859-чу илдә Җәнүби Азәрбајчанда Сәраб маһалынын Дүнни кәндидә, әкинчи айләсіндә анадан олмушшур. О, мәдрәсәдә (молчаханада) охујуб јазмағы өјрәнмишсә дә, тәһисилини давам етдиримәјә имканы олмамышдыр.

Кәнч јашларындан ше'р јазмаға башлајан Бајрамәли бир чох мејханалар, бәдјәләр, һәҹвләр демиши, хүсусилә, јерли бәjlәri, ханлары вә руһаниләри һәҹв етмишdir. Бајрамәли илк ше'рләрини «Мирзә Құлзар» тәхәллүсү илә јазмышдыр. Шайрин о заман јаздығы әсерләр һеч јердә чап едилмәшиш, дилдән-дилә кечәрәк, күтләләр ичәрисинде севилә-севилә охунмушса да, онларын јазылы нұсхәси галмамышдыр.

Бајрамәлинин ачы һәгигәтлә долу һәҹвләриндән инчијән иртичачы бәjlәr, руһаниләr, онун евини гарәт етдириши вә өзүнү дидәркин һалда өләлләрә салмышлар. Узун илләр давам едән сәфаләтдән соңра јенилән өзүнә ѡурд салыбы қүзәран дүзәлдән шайрин уни мәшһүр мүртәчеләрдән олан Тәбризли Имам-Җумәниң фитвасы илә гарәт едилмишdir. Лакин гара гүввәләрин вәһши һүчүмлары јенилмәз тәбиэтә вә азад руһа малик олан Бајрамәлинин сарсыда билмәмишdir.

Җәнуби Азәрбајчанда мәшрутә ингилабы башланан кими Бајрамәли фәдаи дәстәләринә јазылараг, халгын азадлыйы жолунда чарпышмышдыр. Яраландыгдан соңра кәндә гајытмышса да, өзүнә бир даһа тәсәррүфат гура билмәјиб, Җәнуби Азәрбајчанын минләрлә башга зәһмәткеши кими, бир парча чөрәк әлдә етмәк учун јенә дә гүрбәтә чыхмышдыр. О, бир чох јерләри кәздикдән соңра Бакыja кәләрәк «Меркури» көрпүсүндә һаммаллыға башламышдыр. Ше'р вә әдәбијата бөյүк мәһәббәти олан Бајрамәли хүсусилә халг шайри Мирзә Эләкбәр Сабири севмиш вә онунла шәхсән таныш олмушшур. Сабир ону јазмаға, мәтбуатда иштирак етмәјә һәвәсләндирмиш вә әсерләрини «Һаммал» тәхәллүсү илә имза етмәji мәсләһәт көрмүшшур. Һаммал, Саби-

рин јардымы илә о заманкы демократик мәтбуат органларында иштирак етмәjә имкан тапмышдыр. О, өз сијаси вә ичтимаи көрүшләри илә молла нәсрәддинчиләрлә бир сырода адымламыш вә јарадычылыгында Сабир услугу вә мәсләкинә садиг галмышдыр.

Апрел социалист ингилабындан сонра шаир јени совет гурулушунун јорулмаг билмәjән бир тәблизигатчысы вә тәшвигатчысы олараг өз јарадычылыгыны даһа да инкишаф етдиришишdir. Җәнуби Азәрбајҹан халгының һәјатыны вә мубаризәсини тәрәннүм етдиши кими, кәнҹ Совет Азәрбајҹанынын әлдә етдиши наилиjәтләри дә ишыгланьрмаға чалышмышдыр.

Анчаг Совет һакимиjәти илләриндә һаммал бир шаир олараг, гијмәтләндирilmиш вә о заман јеничә тәшкил едилмиш «Гызыл гәләмләр» җәмиjәтинә үзв олуб, мәтбуат органларында иштирак етмиш вә «Коммунист» гәзети редаксијасында ишләмәjә башламышдыр.

Һаммал 1926-чы ил ијун ајынын 3-дә Бакы шәһәриндә вәфат етмишишdir. О, һәм Җәнуби Азәрбајҹанда, һәм дә Совет Азәрбајҹанында зәһмәткеш күтләләр тәрәфиндән севилән һәгиги бир фүгәра шаири иди. Онун јарадычылыгы өз сијаси вә ичтимаи әhәмиjәтини бу күн белә сахлајыр, халгымыз бу мубариз шаирин әсәрләрини сөвә-сөвә охујур.

МӘШРУТӘ

Мәшрутә бизим чанымызы алды, дадушчан,
Аварә едиб, чөлләрә дә салды, дадушчан.
Һәр јердә олур меjвәси ширин бу дирәхtin,
Иранда јетишишиби, һәлә калды, дадушчан.
Хан рушвә вериб, молла алый олду мұвафиг,
Бир сөjlә, көрүм милләтә нә галды, дадушчан?
Иранлыларыг, шаһсевәник, көhnәпәrәстик,
Мә'будумуз әммамә илә шалды, дадушчан.
Хайнләр едибләр вәтәнә чохлу хәјанәт,
Исрафил ону Сурда да чалды, дадушчан.*
Мәл'үн деjилән милләти-ислам арасында,
Гырхыгбаш илә гырмызысаггалды, дадушчан.
Дәччал да едир чүмлә ишә инди дәхаләт,
Ганун ады дилләрдә фәгәт галды, дадушчан.
Тәбриздә мұчаниләрә фәрман верән инди,

Һашымды, Бағырды, нә гырышмалды, дадушчан.
Иранда бу күн талиби-мәшрутеи-камил,
Бир шаһды, Мұчәлләлди* вә Шапшалды*, дадушчан.

ИРАНЛЫЛАРЫН НАЛӘСИ

Билмәм нә күнаң етмишик, еј гадириү-гәһһар,
Құндән-құнә Иранымызын бәхти олур тар.
Жетмәзди бу ким, шаһымызы бир пара әһрар,
Тәхтиндән атыб еjlәдиләр нағгыны инкар.
Шаһ ендирилиб, рәсми-итаёт дәјишилди,
Ганун позулуб, вәз'и-вилајёт дәјишилди.

Милләт јырылыб, Мәмдәли атды гыраға,
Кечди голугуввәтлиләрин әмри габага,
Тәслим олунуб тәхти-әдаләт бир ушаға.
Башда отуранлар һамысы дүшду аяға.
Иш тәрсинә дөндү, бүтүн адәт дәјишилди.
Ганун позулуб, вәз'и-вилајёт дәјишилди.

Аварәләрә دائреи-шәм' јер олду.
Мәнсәблиләр ишдән.govулуб дәрбәдәр олду.
Фәзлуллаһымызы өлдүрүлүб, иш батәр олду*,
Һәр һијлә төрәтдиксә, тәмамән һәдәр олду.
Жахышыла писи анлады, милләт, дәјишилди,
Ганун позулуб, вәз'и-вилајёт дәјишилди.

Әңди-пәсәри-мадәри-хаган унудулду,**
Ирана мүсәлләт олан ә'jan унудулду.
Бәj, молла, әмир, малик илә хан унудулду,
Һәгги-үләма, рүтбеji-әркан унудулду.
Һәр шәхсә көрә әмри-мәишәт дәјишилди,
Ганун дәјишиб, вәз'и-вилајёт дәјишилди.

Бунлар һәлә јејдир, јенә вар башга хәбәр, аh,
Дерләр бу күн иранлы дејил һәр ишә ақаh.
Авропада тәһисил еләмиш бир нечә күмраh,
Чәлб етмәли Ирана ки, ишләр ола ислаh.
Әфсус ки, милләтдәки геjrәт дәјишилди,
Ганун позулуб, вәз'и-вилајёт дәјишилди.

ҢӘЛЛАЧ

(«Зэнбур»ун 36-чы нөмрэсивдэки
Һәллачын эш'арына һаммалын чавабы)

Сән нә бу гәдәр тә'нә вуурурсан мәнә, Һәллач?!
Ваизлик едиб вә'з охујурсан мәнә, Һәллач!

Беш илди едир чәңкү-чәдәл түрфә чаванлар,
Әтрафи-вәтәндә төкулүб су кими ганлар.
Бу рәмзә чәңк ejләр әчәб әсбәвандар,
Һәллачбашы бу мә'рәкәни бисәмәр анлар.
Бүнлар гырылыб чәңкәдә, хошдур сәнә, Һәллач!
Ваизлик едиб вә'з охујурсан мәнә, Һәллач!

Ja әнчүмән ол, күһ илә сәһраја доланма!
Ja шаһсевән ол, мәчлиси-шураја доланма!
Мәчнүнсифәт ол, мәнзилү-мә'ваја доланма!
Бу дәһрәдә мәчлис нә кәрәкдир сәнә, Һәллач!
Ваизлик едиб вә'з охујурсан мәнә, Һәллач!

Мән рузи-эзәлдән демишәм:—Әнчүмәнәм мән,
Кәр дәјсәлә, өлдүрсәлә дә, инчимәнәм мән
Сөз вермәрәм әғјара, мәкәр мә'tәмәнәм мән?
Милләт јолуна өлмәjә һазыр кәфәнәм мән.
Мән вермишәм аләмдә хәчаләт сәнә, Һәллач?!
Ваизлик едиб вә'з охујурсан мәнә, Һәллач!

Бу әнчүмәни-миллијә сән бир дә саташма!
Чыхма мән илә мә'рәзи-чәңкаһа, савашма!
Диндирмә мәни, Эрдәбилин сиррини ачма!
Һаг әнчүмән иләнди, сән өзкә јерә гачма!
Мән вурмамышам тә'нә, шәмадәт сәнә, Һәллач!
Ваизлик едиб вә'з охујурсан мәнә, Һәллач!

Ахыр билирәм, шәһрдә консул олачагсан,
Дүнjanы атыб Һәллачи-Мәнсур олачагсан*.
Алчаг-уча дүзәлтмәjә мә'mур олачагсан.
Дүнjanы атыб Һәллачи-Мәнсур олачагсан.
Бәсdir бу гәдәр нәэмми-мәзәммәт сәнә, Һәллач!
Ваизлик едиб вә'з охујурсан мәнә, Һәллач!

ИРАНА ДАИР

Меј ичиб дилдар әлиндән, һәп хумарам, доғрусу,
Гүссәвү-гәмдән кәнарам, нәш'әдарам, доғрусу.

Төкмәрәм Ирана даир, кәзләримдән әшки-тәр.
Онларын әфганлары етмәз мәнә һәркиз әсәр.
Гој бүтүн Иран гырылсын, парәләнсүн сәр-бәсәр.
Өз јеримдә мән өзүм хош рузикарам, доғрусу.

Шаһсевәнлә сјләјир дә'ва Сәмәдхан, неjlәjim?*
Милләти ja Әрдәбилдә етди талан, неjlәjim?
Етди Иран өлкәсүн, яхуд ки, виран, неjlәjim?
Иртичайләрлә мәчлисдән кәнарам, доғрусу.

Неjlәjim мән, Мәмдәли Ирана кәлди, кәлмәди,
Онларын намусуну, бәрфәрз, билди, билмәди.
Онларын пабусуна тәклиф гылды, гылмады.
Мән ки, өз пишәмдә саһиб-ихтијарәм, доғрусу.

Кәр мұсәлманлар һүгугун ганса да, ганмазса да,
Кәр вәтән уғрунда бунлар јанса да, јанмазса да.
Ја гапаз алтында јексәр галса да, галмазса да.
Мән өзүм дә чүн мұсәлманәм, биарам, доғрусу.

Аллаһым вар, јерли-дибли олмасын һеч кабинә.
Ја гојулсун зүлм ашы бу милләтин бошгабына.
Вар мәним мејлим һәмишә конјакын һәп габына.
Рәхши-бигејрәтлијә чүнки сәварам, доғрусу.

Неjlәjim Ираны талан етди истибдад әли,
Ja мијанындан чапыр, шәмширилә چәллад әли.
Ja верир ол нүгтәни, «инсаф» әли, һәм дад әли.
Jох дамарымда мәним ган, бидамарам, доғрусу.

Моллалар гој сөjlәsin, һәр ваҳт лај-лај милләтә,
Аллаһым вар кәлмәsin һеч ваҳт ханлар гејрәтә.

Нифрәтә онлардан әvvәл мән дүчарам, доғрусу.

Нә ишим иранлылар олду ачындан пајимал,
Мән недим олмуш ачындан ҹүмләси әһли-суал.
Етмәjir иранлылар, яхуд бу ишдән инфиал,
Гејд-милләт чәkmәdәn, мәn шәrmәsarәm, доғруsu.

Өмрүмү пуч етмәрәм Ирана даир јанмаға,
Вәгтими сәрф етмәрәм, гардашларыма баҳмаға,
Пејсәри бәркитмишәм, амадәјәм шаплатмаға,
Иш бу гәфләтлә чәфаја, чешмдарам, доғрусы.

ИРАНЛЫ ОЛМАСАЙДЫ

Билмәм нә төвр оларды, иранлы олмасајды,
Аләм нечә јашарды, иранлы олмасајды.

Иранлы олмасајды олмазды һеч Сәмәдхан*,
Тәбридә һансы һаким еjlәрди бејлә диван.
Әмнү-аман үзүнү көрмәзди һеч бир инсан.
Тәбриз дә мәһв оларды, иранлы олмасајды.

Дүнja доланмаз иди, аләм оларды бәрбад,
Фәһлә тапылмаз иди, олмазды бир јер абад.
Еjlәрдими «Едиссон»* милjonча һаммал ичад?
Валлаһи мат галарды, иранлы олмасајды!!

Кимләрдә вардыр, аја, иранлыға дәрајет,
Кәрпиччи, дашчылыгда чүмлә тапыб мәһарәт,
Ешшәкчиликдә мәһир, фургончулугда бабәт,
Ким бунлары јапарды, иранлы олмасајды?!

Қанканлыг ихтираын «Ерлих»*де анлыјармы?
Мејмун нә төвр ојнар, бир философ ғанаармы?
Палчыгдан афтафаны «Дарвин»* кәлиб јапармы?
Бу сирри ким ачарды, иранлы олмасајды.

Бакы заводларында, аја, ким иш көрәрди?
Һәр күндә јүзләр илә кимләр дүшүб өләрди?
Кимләр дивар дибиндә гүрбәтдә чан верәрди?
Ким сәбр едиг дурагарды, иранлы олмасајды?!

Дәрвиш, молла, сејид, һәм ровзәхану-рәммал,
Һардан чыхарды бунча саһиб кәламу-фә'ал.
Бунлар көр олмасајды дүнja оларды памал.
Ким илан ојнадарды, иранлы олмасајды,
Ким хәлги ағладарды, иранлы олмасајды.

Кимләр фала баҳарды, бәс ким тасы гуарарды,
Ким мејмун ојнадарды, ким ровзәхан оларды.

Кимлэр јүз ил јатарды, ким јурдуну атарды?
Гүрбэтдэ ким јашарды, ким чөллэрэ гачарды,
Ким зүлмэ гатланарды, чаныны ким сатарды.
Алэм нэ төвр оларды, иранлы олмасајды.

ШАҢЫН ҚӘЛМӘСИ МҮНАСИБӘТИ ИЛӘ

Кәлмишәм, еј шәһи-Иран, сәнә нә!
Олду Иран һамы виран, мәнә нә?!

Билмисән өзддим едиб әзми-фрәнк,
Ширү-хуршид* дөнүб, олду пәләнк.
Јох гылынчым валлаһы етмәјә ҹәнк,
Битәрәф галмышам һәр ан, сәнә нә!
Олду Иран һамы виран, мәнә нә?!

Нәсли-Гашара нә лазымды бәзәк?
Ешгилә дөвреји-дүнјаны кәзәк.
Борч алыб олмаса ѡолларда әзәк,
Долу-бош олду чибишдан, сәнә нә!
Олду Иран һамы виран, мәнә нә?!

Һагг бизи хәлг еләјиб «зиллуллаһ»,
Өлдүрәк, ja јарадаг, ҳаһ-нәхах;
Фүгәралар нә гәдәр чәксә дә аһ,
Едәрик евләри талан, сәнә нә!
Олду Иран һамы виран, мәнә нә?!

Демә мәшрутә, бизә қәлмә қәләк,
Нә ганырсан ону сән, ај, пәзәвәк.
Фәһләјә, рәнчбәрә нану-нәмәк,
Олса билмәз нәди бәј-хан, сәнә нә!
Олду Иран һамы виран, мәнә нә?!

ИРАН ХАНЛАРЫ

Ким гојуб зүлмүн бинасын, әvvәл? Иран ханлары!
Ханлары ким хан едибдир? Милләтиң наданлары!
Моллалар мәһр еләјиб, ханлар јазан фәрманлары,
Һәр ики гуввә бир әллә мәһв едиб инсанлары.
Хан вә хайн моллалар үрjan едиб деһганлары.

Һәр нә пис иш, бәд әмәл Иранда вар, хан еjlәди,
Хан дағытды зүлмлә Ираны, виран еjlәди.
Шаһсевән, Йуртчу, Поладлы җүндә јуз ган еjlәди,*
Адәми дүнjaја кәлмәкдән пәшиман еjlәди.
Жер үзүндә төкдүләр, бир метрес үстә ганлары.

Бир нәфәр ханын ола, баҳ, әлли мин өвлады вар,
Әлли мин өвладынын да әлли мин дамады вар.
Әлли мин дамадынын да әлли мин чәллады вар.
Милләти үрjan гојуб, әjnиндә көр бир зады вар?
Хаби-гәфләтдә јатыбыр саһиби-диванлары.

Һәр нәки, бәд бид'ә вардыр, һакими-Иранда вар,
Нечә өвлади-вәтән һәбс еләјиб, зинданда вар.
Ган төкән, ган төкдүрән бир саһиби-диван да вар,
Ханда вар, ган-ган да вардыр, хан да вар,
хаган да вар,
Һәр деhата, һәр билада ишләјир фәрманлары:
Өлсүн өвлади-вәтән, гүrbәтдә чыхсын чанлары.

ӘIMәD ШАНЫН НӨВНЭСИ

Солду қули-јасәмәним, haj-haj,
Олмады ахыр кәфәним, haj-haj!

Еj гуру јерләрдә јатан милләтим,
Кетди мәним, сәлтәнәти-иззәтим!
Инди ки, билдим, јох имиш һөрмәтим.
Чыхды әлимдән вәтәним, haj-haj.
Солду қули-јасәмәним, haj-haj!

«Гахгадылар сәnки-әдәм әnкимә»*
Түф ола сәrbазыма, сәрһәnкимә,
Алмыш идим мәмләкәти чәnкимә.
Шаһсевәним, јол кәсәним, haj-haj!

Јох кәмәјим фиргеji-әшрарыдан,
Залиму хунхару хәтакарыдан.
Салдыла дишрә мәни дәрбарыдан.
Әфхәми-пири-куһәним, haj-haj!
Солду қули-јасәмәним, haj-haj!

Шаһ бабамын артыг имиш иззәти,
Тәхтү сұпаһу шәрәфү шөвкәти,
Андыра галсын белә һүрријәти.
Мирзә Кәримү Һәсәним, haj-haj!
Солду қули-јасәмәним, haj-haj!

Фәтһәли шаһ, Мәммәдаға, Мәммәд Нәсир
Мәмдәли, Әһмәдлә Мүэззіфәр бәсир,
Жедди шаһын нәслини милләт кәсир.
Һарда галыб Мә'тәмәним, haj-haj!
Солду қули-јасәмәним, haj-haj!

РӘНЧБӘР НӘГМӘСИ

Бәј-хан илә мүлкәдар,
Инчитмишди милләти.
Рәнчбәрләр сиз көрүн,
Чәкәрди нә зилләти.

Құлбаба, гәһр еләјиб,
Кедиб сығын чешмәјә,
Қәндирі вер Қулсәнәм,
Бағлајырам рәшмәјә.
Өкүзләрин мән дедим,
Һүлкүб арха дүшмәјә.
Мүлкәдарын ишләмәк,
Олмамышдыр адәти,
Рәнчбәрләр сиз көрүн,
Чәкиб неңә зәһмәти.

Исмајыл бәј саларды
Қәндә бөйүк төјчүнү,
Биздән аларды арвад,
Ушагларын хәрчини.
Әлдә пул олмасајды,
Сатардыг биз хурчуну,
Һәр нә верәрдик она,
Гојмаз или гијмәти.
Рәнчбәрләр сиз көрүн,
Чәкәрди нә зәһмәти.

Мән сәнә жүз јол дедим:
«Арвад, бу јердән көчәк».

Сән сөjlәдин гоj киши,
Бу илин рәнчин бичәк.
Инди јаын күнүндә,
Ағарты јохдур ичәк.
Јағыш да јағмаз јерә,
Қәсиб биздән рәһмәти,
Рәнчбәрләр сиз көрүн,
Чәкәрди нә зәһмәти.

Өкүз һүлкүб кечән күн,
Жәвәч дә парчаланды,
Чувал дүшүб далымдан,
Бүгда јерә чаланды.
Су касасы сыныбыры,
Әлимдә хырдаланды.
Нәzmә чәким түкәнмәз
Бу сөзләрин сөһбәти,
Рәнчбәрләр сиз көрүн,
Чәкәрди нә зәһмәти.

Үччә тағар буғда мән,
Хәрмәнә борч алмышам.
Гураг кечир мәмләкәт,
Өзүм дә мат галмышам.
Ағламышам кечән күн,
Саггалымы јолмушам,
Түкәтди бу өмрүү
Мүлкәдарын хисләти.
Рәнчбәрләр сиз көрүн,
Чәкәрди нә зәһмәти.

ӘҮМӘД ШАҢЫН ИРАНА ТЕЛЕГРАФЫ

Чыхдым арадан сәһфеји-дөвран сизин олсун.
Мән истәмәдим, кишвәри-Иран сизин олсун.

Шаһәншәһи-Иран идим әzzәлки заманлар,
Бир тәһфеји-дөвран идим әzzәлки заманлар,
Һешмәтдә Сүлејман идим әzzәлки заманлар.
Чаj, чешмә, булаг, һәм дә мүгилан сизин олсун,
Мән истәмәдим, кишвәри-Иран сизин олсун.

Үч јүз гадын галмыш бабамын сәлтәнәтиндән*,
Галмыш гуру бир ад атамын мәрһәмәтиндән,
Ңеч зад тата билмәсиз онун бош сәбәтиндән,
Чөлләрдә кәзән гули-бијабан сизин олсун,
Мән истәмәдим, кишвәри-Иран сизин олсун.

Хош кечди құнұм индијәдәк мәмләкәтимдә,
Ејш-иширәтә мәшғул идим өз сәлтәнәтиimdә,
Гүрбәтдә дә оллам, јенә баги сәнәтиmdә.
Карвансаралар, мәсчиди-виран сизин олсун,
Мән истәмәдим, кишвәри-Иран сизин олсун.

Шантанда ичиб јатмағын асајиши мәндә,
Пул хәрч еләјиб, вермәје бәхшајиши мәндә.
Ңәр ңекм еләсәм, етмәјә фәрмајиши мәндә,
Ңаммаллар илә көһнә дәјирман сизин олсун.
Мән истәмәдим, кишвәри-Иран сизин олсун.

САБИРӘ НӘЗИРӘ

(Иран һағында јаздыгларым бир нечә
иранлынын ачығына кәлмишdir)

Эшhәдүбиллаһүл-әлијүл-әзим,
Милләти-иранам, а... иранлылар.
Мән дә сизин тәк кәзиrәм чөлләри,
Саһиби паланам, а... иранлылар:

Шеjх Ңәсән ниттг дејиб, анладым,
Јазмыш идим, соnра пәшиманладым.
Фикр еләјиб, өз-өзүмү данладым.
Иди пәшиманам, а... иранлылар.
Саһиби-паланам, а... иранлылар.

Јазмыш идим мән ону, теһранлылар—
Сакит олуб, теj олуб иранлылар.
Сабирә дә сөjlәди ширванлылар:
Руһуна гурбанам, а... иранлылар,
Саһиби-паланам, а... иранлылар.

Салды Ирана киши, һүрриjjәти (?!)
Зұлмдән азад еләди милләти.

* Бурадакы вәзн позғунлуғу оригиналдан көлир.

Тәгдирә шајандыр онун гејрәти!?
Тәэти-фәрманам, а . . . иранлылар:
Саһиби-вичданам, а . . . иранлылар.

Сиздән узаг көһнә мусафир мәнәм,
Бир башы шех, балдыры кафир мәнәм.
Сөз јазан һаммали-мұчавир мәнәм.
Хош сүфәт инсанам, а . . . иранлылар.
Саһиби-паланам, а . . . иранлылар.

ЭССӘБРҮ-МИФТАҢҮЛ-ФӘРӘЧ*

Еj һакими-Иран-зәмин,
Эссәбру-мифтаңүл-фәрәч.
Чох ҹәкмә дүнјанын гәмин,
Эссәбру-мифтаңүл-фәрәч!

Неч етмәјирсән јад-бүд,
Олдум мәкәр Аду-Сәмуд*.
Нәфтад мин батман әмуд,
Гаршында етсингләр сүчуд.
Эссәбру-мифтаңүл-фәрәч!

Дөвран һаман дөврандыр,
Нәрбә, гылынч-галхандыр,
Иран һәмән Ирандыр,
Сәбр еjlә, дүнja фанидир.
Эссәбру-мифтаңүл-фәрәч!

Иранда Иран галмајыб,
Jүz чанда бир чан галмајыб,
Jүздән бир инсан галмајыб,
Эсриндә деһган галмајыб.
Эссәбру-мифтаңүл-фәрәч!

Бағланды һәр јан ѡол, булаг.
Палчыглара батды улаг,
Jох гујруғу, һәм ѡох гулаг,
Нәм саһиби голдан чолаг.
Эссәбру-мифтаңүл-фәрәч!

Бирдән верирләр эссәлат,
Әлмө'минин, әлмө'минат,

Элмұслимин, әлмұслимат,
Кир торпағын алтында жат!
Әссәбрү-мифтаһұл-фәрәч.

РЗА ХАН

Нечә биз әмн деjәк мәмләкәти-Ирана,
Рза хан әңкі-мұсават салыб Төhrана.

Јазыг иранлыларға олмаса бир сәмти-пәнаh,
Гојмаз азад ола, моллаву хани-руj-сијаh.
Олачаг илдәn илә, милләти-Иран тәбаh.
Тазэ хан көhнә ханы кәсди, кәлиб мејдана,
Рза хан әңкі-мұсават салыб Төhrана.

Нечә мүddәт Николај ejlәdi кәz-гаш сизә,
Инди дә әhли-Амерка олуб оjнаш сизә.
Jejәчәксиз бишириб, дәмдә гојуб аш сизә.
Рahи-ahәn дәшәjib, чәкдирәчәk hәr jана,
Рза хан әңкі-мұсават салыб Төhrана.

Әзминин гәdричә hәr кимсә гуруб, биздә сүрүp!
hәr заман сирри-әчајиb олур Иранда зүhур!
Бәхш едәр молланұma, мұфлисә әңнәтдә gүsур.
Күндә бир ejшу-бәшарәt, јетирир инсана,
Рза хан әңкі-мұсават салыб Төhrана.

Нечүн өз мәмләкәти тәnк олуб иранлыларға?
Күчү чатмаз оларын боjну юғун ҹанлыларға.
Пул алыр, молла тәrәфдар олур ганлыларға.
Јазырам бу сөzү мәn ариф олан инсана,
Рза хан әңкі-мұсават салыб Төhrана.

hәr JANA БАХЫРАМ

Бахырам hәr тәrәf иранлыдыр әтфалә кими,
Дағылыб чөлдә қәzir хырдача әтбалә кими.

Јазмағы истәмиrәm, таб еләmәz виҹданым,
Мәnә бир сөjlә қөrүм, падшәhни-Ираным.
Гибләкаhым, мәdәdim, зилли-худа хаганым,
Ровзахан, кәnkәnү, дәrvish илә, рәммалә кими,
Бахырам hәr тәrәf иранлыдыр әтфалә кими.

Шаһ оланда нә олар, һеч јох имиш мәрһәмәтиң!
Өзүн инсаф илә бах, көр долудурму сәбәтин?!
Де көрүм имдијәдәк бәс нә олубдур сәнәтиң?!
Гејрәтиң јохду сәнин, вәэнидә мисгалә кими,
Бахырам һәр тәрәф иранлыдыр этфалә кими.

Мәйсәбә фабрик ачыб пајламысан һәр кәсәнә,
Мүхбири-сәлтәнәјә, тирјәки Мәшди Һәсәнә...
Милләтә зұлм еләдин, еjlәди милләт дә сәнә.
Үрәјим парчаланыб, дағда битән лалә кими,
Бахырам һәр тәрәф иранлыдыр этфалә кими.

Башына нохта вуруб үммәти сиз нохталадыз,
Молла, хан, шаһ бир олуб, һәр үчүвүз тапдаладыз.
Мәһв едиб милләти-мәрһүмәни чапдыз-талаудыз,
Молладыр, мәрсијәхан үммәти-көвсалә кими,
Саггалы жыраланыб, һәэрәти-боғалә кими.

БИР ИРАНЛЫНЫН ДИЛИНДӘН

Мүнтәзириң көзүм Иранда галан ѡлдашыма,
Текүб Иранын о ханзадәләри күл башыма.

Дејән олмазды мәнә, еј гоча пабәстә киши!
Он ики пут тајын алтында олан хәстә киши!
Нә олар еjlә һүчүм хан илә бәj үстә, киши!
Һәсрәтәм бир нечә мүддәтди бачыву-гардашыма,
Текүб Иранын о ханзадәләри күл башыма.

Һејф ола өмрүмү бәрбад еләдим ханлар илә,
Үлфәт етдим нә јаман елмсиз инсанлар илә,
Күнүмү баша јетирдим ачы гәлjanлар илә,
Бәj илә молла вә хан гатды сојуг су ашыма,
Текүб Иранын о ханзадәләри күл башыма.

Чатар имдадым ахыр фүгәра дадрәси!
Кәсиләр онда бәjү молла вә ханлар нәфәси!
Вардыр һүрриjjәтә һаммал башынын чох һәвәси!
Өзүм өлсәм дә жазын бу сөзүмү баш дашыма,
Текүб Иранын о ханзадәләри күл башыма.

ШАЙНАМЭ

Сэфэрдэн шэхэншаһы-Иран кэлир,
Гојан мүлки-Ираны виран кэлир.

Бэшарэт олунсун вэтэндашлара,
Сеид, молла, хан, гырхылы башлара,
Чэза вермэжэ јарү-жолдашлара.
О нэввадеји-үмми-хаган кэлир,
Гојан мүлки-Ираны виран кэлир.

Вэтэн мүлкүнэ зэлзэлэ салмаға,
О Төхрана бир вэлвэлэ салмаға,
Кэлир хэлгдэн интигам алмаға,
Элиндэ тутуб ганлы фэрман кэлир,
Гојан мүлки-Ираны виран кэлир.

Шэхэншаһ гојуб баша чыгасыны,
Дағытын кэлир миллэт ичласыны,
Вуруб сындыра тирјэк ноггасыны.
Жен ўммэтэ, зилли-јэздан кэлир,
Гојан мүлки-Ираны виран кэлир.

ШЕХХЭЗЭРИН ИНКИЛИС ДАЈЫСЫНА ШИҚАЈАЁТИ*

Бивэфа чэрх мәни етди һэрасан, дајычан!
Ахири олду ишим налэвү-эфған, дајычан!

Вэ'дэ вердин мәнэ сэн алэмэ е'лан едэсэн.
Накими-мүтлэг едиб, сэрвэри-дэвран едэсэн.
Пајитэхтим Эрэбистан, шэни-Иран едэсэн.
Эмэл етдим сөзүвэ шадү-хураман, дајычан!
Ахири олду ишим налэвү-эфған, дајычан!

Јахши дэ'ва елэјиб чох елэдик чэнкү-чэдэл,
Бир тэрэфдэн мэн өзүм, бир дэ о Сэргари-эчэл.
Мүхтэсэр галмыш иди биз вураг Ирана хэлэл,
Гопду бирдэн башыма бир јекэ туфан, дајычан!
Ахири олду ишим налэвү-эфған, дајычан!

Чүн шикар етди бизи гэфлэтэн ол меһтэри-пир*,
Оғлуму тутдулар, ондан өзүмү гылды өсир.
Мэнэ имдад елијэн олмады һеч хурду-кэбир.

Атама вурду бир од јахшы бу дөвран, дајычан!
Ахири олду ишим наләвү-әффан, дајычан!

Истәјирләр мәни һәм ѡллујалар Төһрана,
Кәсәләр башымы, чисмим булаша ал гана.
Көр әлач еjlәmәсән мән оларам диванә.
Етдиләр мәскәними зүлм илә виран, дајычан!
Ахири олду ишим наләвү-әффан, дајычан!

КӘЗҮН АЙДЫН

Мус-мус—дејә ахыр Рза хан мустафалашды,
Кизлин бәзәниб, чыхды үзә, масгасын ачды.
«Нүрријәти-Иран» дејәрәк, тача јанашды,
«Ел шаһлығыдыр» сөјләди, амма ки, о чашды.
Дырмашды сәнин тахтына Иран, кәзүн айдын!

Топланды нұмајәндәләрин мәчлиси-амма,
Сән башладығын ишләри чатдырды тәмама.
Мәңтач имиш Иран он үчүнчү бир имама,
Гојду јенә дә көһнә тасы, көһнә һамама.
Фырланды јенә көһнә дәјирман, кәзүн айдын!

Әvvәлдә дедим мән сизә: бунлар бир ојунтур,
Ишләр дүзәлиб кетди, чал иранлы, тојунтур.
Мәчлис деди: ел бир сүру сағмалча гојунтур,
Галмыш дејәсән бир нечә шалвар, ди сојунтур!
Лазым дејил иранлыја јорған, кәзүн айдын!

Дед-дед «демократ» дедин, чыхды шәһәншәһ,
Әсрин дили кәлмәз буна, јыхсын евин аллаһ.
Әһсән! Рза хан, мерси, тәшәккүр, баракаллан;
Дүнja ки, құлұр, сән дә күл иранлы, де ган-ган...
Бош галмады ахыр гоча Төһран, кәзүн айдын!

Кечмиш, Рза хан, лајла чал, иранлыја де: «јат!»
Иран да демишдим сәнә, ојнатмада шаһмат!
Вар сәндә «пијадә» дүзүлүб гаршија топ, ат.
Сән «шәһ!»—дедин, Иран да, сагын,
сөјләмәсин «мат».

Олмазсан әкәр сонра пешиман, кәзүн айдын!

Һәр ил дејәсән борчулудур Авропаја Иран!
Бир көһнә Иран шаһы вә бир наркилә гәлjan.

Борч вермәјэ тапдын, гоча Иран, женә имкан,
Бир хан жетишиб дада, жазыг тутду голундан.
Етди сәнә hәр мүшкүлү-асан, көзүн айдын!

Топланды нұмајәндәләрин мәчлисә долду,
Тапды сәнә инсаф илә дәрман, көзүн айдын!
Бош галмады тәхтин, бир иккىд чыхлы бу жандан,
Дырмашды сәнин тахтына Иран, көзүн айдын!

ИРАНЛЫЛАРЫН

Күчү вардыр демәјэ hәр сөзү иранлыларын,
Вар чини, вар чәкичи, дәрәзәси иранлыларын.
Дејил hеч бир шејә мөһітач өзү иранлыларын.
Нә сәбәбдәндир, ачылмаз көзү иранлыларын.

Нә гәдәр бәс жатачагсан, евини, hаг жыхсын,
Жери вар ким нә едәрсә сәнә чанын чыхсын.
Сән газан, малыны бәјзадәләр алсын, тыхсын.
Ишләмәкдән әзилиб, жамбузу иранлыларын,
Нә сәбәбдәндир, ачылмаз көзү иранлыларын.

Һара бахсан елә кәнтдир, чапылыб, жа таланыб,
Нәрә бир моллаја тәглид еләјиб нохталаныб.
Индидән бел-башыма даш жыхылыб, тапдаланыб.
Бајрағы олмаса кәр гырмызы, иранлыларын,
Нә сәбәбдәндир, ачылмаз көзү иранлыларын.

Каһ ушағы қәтириб, тәхтдә султан еләјир,
Әзл едәр-етмәз ону, бир ханы хаган еләјир.
Зұлм евин мөһкәм едиб, аләми виран еләјир.
Билмәк олмур, нәдир аја сөзү иранлыларын!
Нә сәбәбдәндир, ачылмаз көзү иранлыларын?!

ӘКИНЧИ

Назырланыб хәрмән, кәлир жүз чанлы бир чан
үстүнә,
Ағзын ачыб hәр мүфтәхор бичарә деңган үстүнә.

Жұз мин нұфусун нәфсинә тәк нејләсін бир бәрзиқәр,
Рузи жеңір ондан тамам, һәр бир заманда мурұ-мар,
Сеjjид алыр, саил алыр, дәрвиш апарсын һәр нә вар,
Вәхти-зимистан тапмајыр бир көһнә јорған үстүнә.
Ағзын ачыб һәр мұфтәхор бичарә деңган үстүнә.

Исти күнәш алтда јери еjlәр јазын фәслиндә шум,
Фәсли-пајызды етдиши шума салыр зәһмәтлә түм,
Хәрмән оланда үстүнә молла, сеjjид еjlәр һүчум,
Куја чөјириктә жұз гојуб чөлләрдә бостан үстүнә,
Ағзын ачыб һәр мұфтәхор бичарә деңган үстүнә.

Мұлки-вәтәндә һәр заман зәһмәт чәкәндир рәнчбәр,
Даим вәтән өвладына рузи әкәндир рәнчбәр,
Абад едіб виранәни евләр тикәндир рәнчбәр.
Вар етиијачы қәлмәj бәjзадә, бәj, хан үстүнә.
Ағзын ачыб һәр мұфтәхор бичарә деңган үстүнә.

Фејзу кәрамәт даима ондан алыр хәлги-чаһан,
Ондан вәзиfәдар олур рузи жеңирләр һәр заман,
Мискин фәғи्रә дәһрдә олмуш әкинчи пүштубан,
Пәрваз едәр загу-зәғән бағу-жүлустан үстүнә,
Ағзын ачыб һәр мұфтәхор бичарә деңган үстүнә.

ИСЛАМДА ЕЛМ

Бу мұсәлман гәрибә милләтдир.
Чүмләси талибани-чәннәтдир.
Ким дејир жохдур елмимиз, аja.
Сәр-бәsәр биздә елму-сәn'әтдир.
Ганмајырлар улуми-исламы,
Бизләрин елми чүмлә һикмәтдир.
Бахма Авропанын چемаәтинә,
Чүмләдә өчілдир, өчіаләтдир.
Елмисиздир тамам әңнәбиләр,
Биздәки елмидир, мәһарәтдир.
Ким дејир биз кими—«вәләzzалин»
Онларын һәр иши һәкаjәтдир.
«Зәрәбә, жәзрибү-һүвәzzәrbә*»
Бәли, һәр һәрфи бир фәсаһәтдир.
Әңнәбиләр һамысы, рұсвадыр,
Рузу-шәб ишләри хәјанәтдир.
Бир бизик намидари-руji-зәмин.

Фе'лимиз, гөвлимиз әдаләтдир.
Нә балон, нә кәми, нәдир мина?...
Чүмләси бунларын сәфаһәтдир,
Дадү-бестәд јохдур онларда,
Амма бизләр үчүн тиҷарәтдир.
Әчнәбиләрдә зәррә јох ганачаг,
Онларын шүглү гыздыр, өврәтдир.
Амма бизләрдә бәччәдир-бәччә...
Әчәба мәнбәи-вәчаһәтдир.
Өзкә милләтләрин јамандыр иши,
Сән'ети бир-бирә әдавәтдир.
Мәрһәба милләти-мусәлмана,
Чүмлә дилдадәji мәһәббәтдир.
Кишилик башга гөвмәдә јохдур,
Һамы чандадеји-бәталәтдир.
Бизләрик бир-бирин едән мәгтул,
Машәллаһ нечә шүчаәтдир?!
Һаны дүнјада биз кими милләт,
Ваһ нә иззәт, нечә шәрафәтдир.
Мүхтәсәр еjlә, ҹәhd-гәтл, бизә,
Мирзә Гошшунәли кифајәтдир.

КЕЧӘР КЕДӘР

Әтфалыны вәтәндә унутсан, кечәр кедәр,
Дүнјаны һәр гәрар илә тутсан, кечәр кедәр.

Јасты папаг көрүб, вәтән ичрә һәвәсләнир
Исламијан јатыб һәлә гәфләтдә, бәсләнир.
Мирзә һәсән сәдаји-чиһад илә сәсләнир.
Тәрк еjlәјиб аf ешшәји, ата һәвәсләнир.
Бир аja кими тахтын учалтын, кечәр-кедәр.
Дүнјаны һәр гәрар илә тутсан, кечәр кедәр.

Чох талибәм заманәдә сөвмү-сәлата мән,
Мали-имам алмаға, хұмсү зәката мән.
Мејл еjlәрәм шириң чаја, гәндә, нәбата мән.
Җаным чыхар ҹанда кедим шеш ҹәһата мән.
«Иjjакә-нәстәин»и узатсан, кечәр кедәr*.
Дүнјаны һәр гәрар илә тутсан, кечәр кедәр.

Гуртармады бу мәс'әләји-каризарымыз,
Чыхды сәмаја аһи-дили-пүршәрарымыз.

Чохлашды, ваәсәф, күнү-күндән фәрарымыз,
Олдуг чәлаји-вәтән гырылыбыр гәтарымыз.
Әлсән, чәһими, чәннәти атсан, кечәр кедәр.
Дүнjanы hәр гәрар илә тутсан, кечәр кедәр.

Исламијансыныз һаны сабиг шұчаәтиз?
Рүкнү-әсасу дәбдәбеји-шә'нү шевкәтиз.
Әлдә бир аз галыб кедә әтвар-һөрмәтиз.
Дүнja үзүндә галмаға да choхду вәһшәтиз,
Ариф олуб чәһаләти атсан, кечәр кедәр.
Дүнjanы hәр гәрар илә тутсан, кечәр кедәр.

Хурду хәрәк шикәстә дилә зәһримар олуб.
Бир накәһан бәла бизә ахыр дүчар олуб.
Кәркәс әлиндә хәлг нечә көр шикар олуб.
Бу милләтин мәлалы, гәми-бишүмар олуб.
Мали-јәтими гурд кими удсан, кечәр кедәр.
Дүнjanы hәр гәрар илә тутсан, кечәр кедәр.

Һаммал, ше'рин илә учалт гилу-талыны
Чүм'ә имамы алды сәнин мүлки-малыны,
Гәт еjlәди, ситәмзәдә, бихи-нәһалыны,
Иранзәминдә тәрк елә әhlү-әјалыны.
Jүз ил бу гүrbәт өлкәдә јатсан, кечәр кедәр.
Дүнjanы hәр гәрар илә тутсан, кечәр кедәр.

ГЫЗ ВӘ АНАСЫ

Г ы з

Әр дәjүб өлдүру мәни, рәһм ет, амандыр, аj ана!
Бу башы батыш әр дејил, әф'и иландыр, аj ана!

А на

Динмә, данышма, сәбр елә ҹөврү-чәфаја, аj гызым!
Кәлсә нә гәдр таб гыл дәрдү-бәлаја, аj гызым!

Г ы з

Мәһнәту, дәрдү, гүссә, гәм, гәddими еjlәмиш каман!
Каш ки өләjdim, аj ана, мән әрә кетдијим заман!
Дидеji-хунфәшаныма рәһм ет, амандыр, аj ана!
Бу башы батыш әр дејил, әф'и иландыр, аj ана!

А на

Рәсмидир әр дөјәр, сөјәр, ај бала, даим өvrәти,
Гол, гычыны вурап әзәр, едәр она әзијjәти,
Һәмишә арвадын, бала, чәфадыр иззү-шөвкәти,
Бу гәдри кәлмә неј кими аһү-нәваја, ај гызым!
Динмә, данышма, сәбр гыл чөврү-чәфаја, ај гызым.

Гыз

Каһ чулуну јаматдырыр, каһ мәнә јапдырыр чөрәк,
Рузү-шәб ишләдир мәни, күндә мәнә чәкир көтәк,
Каһ дејир: ај ҝавур гызы, лап сәни өлдүрәм кәрәк,
Бу көзү чыхмыш әр дејил, Шүмрү Сән'андыр,*
ај ана!

Joxса бу өлдүрәр мәни, рәһм ет, амандыр, ај ана!

А на

Таб елә һәр чәфаја сән, чөврү-чәфадан инчимә,
Кәлсә нә гәдри башына дәрдү-бәладан инчимә.
Еjlәсә зүлми-биһесаб дөврү-гәзадан инчимә,
Динмә, данышма, сәбр гыл чөврү-чәфаја, ај гызым!
Кәлмә бу гәдр неј кими аһү нәваја, ај гызым!

Гыз

Му кими инчәлиб тәним, дәһрдә бәс ки, гүссәдән,
Һалымы кимсә билмәјир, јох мәнә бирчә рәһм едән,
Ja мәни өлдүр ај ана, ja буна чарә ejlә сән,
Бу чолаг олмуш әр дејил, әф'и иландыр, ај ана!
Joxса бу өлдүрәр мәни, рәһм ет, амандыр, ај ана!

А на

Өvrәт һәмишә, ај гызым, дәһрдә харү-зар олар,
Атәши-зүлм илә јаныб, дидәси әшкбар олар,
Зилләт илә чыхар ҹаны, дәрдү-гәмә дүчар олар,
Динмә, данышма сәбр гыл чөврү-чәфаја, ај гызым!
Кәлсә нә гәдр таб елә дәрдү-бәлаја, ај гызым!

ВӘСИЛЛӘТ

Сөјлә Молла, нијә сән бизләри бидар еләдин,
Јүз мин илдән јатан исламы хәбәрдар еләдин?
Чаны чыхсын һәрә бир бәрру-бијабанда галыб,
Үрәјин јандымы сән онлары һушјар еләдин?
Һәфтә бир мән дедим: еј милләти-ислам, аյлын,
Дедијин сөздән усандыны вә ja ар еләдин!
Сән дејирсән ки: кедин елми-ријази охујун,
Буна ким разы олур ким, белә қәфтар еләдин?
Киши әл чәк, бу гәдәр фитнә-фәсад етмә дәхи,
Ки, һамы халгы өзүндән дәхи бизар еләдин.
Кәр нәсиһәт еләсән, бунлара heч ар еләмәз.
Чүн олубдур бу бәла, дәрдә кирифтар еләдин.

«ЈЕНИ ЈОЛ»*

Көһнәлик өлкәни хар етмиш иди,
Мәскәни-аһ илә зар етмиш иди.
Аләми бизләрә нар етмиш иди.

Еjlәди бунлары бир јан «Јени јол»
Јашасын дәрдләрә дәрман «Јени јол».

«Јени јол» кәр нечә туфан еләди,
«Јени јол» бир бөјүк үсјан еләди,
«Јени јол» вәһшәти кирјан еләди.

Еjlәди әdl илә диван «Јени јол»,
Јашасын дәрдләрә дәрман «Јени јол».

«Јени јол» бир јенилик бәхш едәчәк,
«Јени јол» хәлгә маариф верәчәк.
«Јени јол» чүмләни шад еjlәjәчәк.

Јашасын ханеји-үрфан «Јени јол!»
Јашасын дәрдләрә дәрман «Јени јол».

ИШЧИ

Көрүсән бу ризикары, чыхыб асимана ишчи,
Пишијә дејәндә пиштә, дөјүләрди хана ишчи.

Башына гојубду шапка, габағында вар китабы,
Охујуб бир аз заманда, баша дүшдү һәр несабы.
Оны фикр едир ки, кетсин, нәди көрсүн афитабы.

Чајы ширнисиз тәкәрди гуру истәканы ишчи.
Пишиjә деjәндә пиштә, дөjүләрди хана ишчи.

Ики гат баш ендиrәрди бәjә, хана, кәнтхудаја,
Башына гапаз вуранда о дүшәрди аhу-ваја.
Гочулар вуруб јыханда, дәшәнәрди моставаја.

Тоза-торпаға батарды, бәләшиб, самана ишчи,
Пишиjә деjәндә пиштә, дөjүләрди хана ишчи.

Бириңе оланда борчу дивар үстә хәт чәкәрди,
Отуранда мәнзилиндә Шүвәланда турп әкәрди.
Күнүзү иш ишләjәндә, кечәләр јамаг тикәрди.
Мачал еjlәмәэди кәлсін базара, дүкана ишчи.
Көрүсөн бу рузикары чыхыб асимана ишчи,
Пишиjә деjәндә пиштә, дөjүләрди хана ишчи.

МААРИФӘ ДОҒРУ

Халгымызда jени бир сұлh-сәламәт көрүнүр,
Тарламызда әсәри-февзи-фәлаhәт көрүнүр.

Өз ишиндә һамы һәмкарларын вар hәвәси,
Јашасын чүмлә чаһанда фүгәра дадрәси!
Қасыбын, рәнчбәрин онлар олуб һәмнәфәси,

Санчылыб орталыға беjрәги-нүсрәт көрүнүр,
Тарламызда әсәри-февзи-фәлаhәт көрүнүр.

Фүгәра халгымыз олмушшуду чәһаләтдә нәһан,
Елмү үрфанды бүтүн кәзләрин ачмыш бу заман.
Торпаг алтында галан сәрвәтимиз олду әјан.

Ишчиләрдән һамы јерләрдә шұчаэт көрүнүр,
Тарламызда әсәри-февзи-фәлаhәт көрүнүр.

Атмышыг геjз илә биз, хайн оланлар дашыны,
Ишчинин хайнин һәр јанда тәкүр кәz јашыны.
Орда шah, бурда хәлиfә јерә гоjду башыны.

Зәрәбә, зејдә асари-зәлаләт көрүнүр*,
Тарламызыда әсәри-февзи-фәлаһәт көрүнүр.

ЕЈ ШӘМСИ-СӘАДӘТ

Кәл бунча һиңаб еjlәмә, ej шәмси-сәадәт
Инсаф дејил аләми тәсхир едә зүлмәт.

Бу һүсн илә олма, кәзәлим, пәрдәдә мәстур,
Мин дүрлү хәжалат илә гылма, көзүнү кур.
Истәрсән әкәр өмр едәсән, дәһрдә мәсрүр,
Тәһсили-үлум еjlә, јетәр, ejләмә гәфләт,
Ач пәрдеји-рухсарыны, ej шәмси-сәадәт!

Мәһрум олунуб елмдән һәркаһ гадынлар,
Бир фәлсәфәдән олмајыб ақаһ гадынлар,
Мин зилләт илә күн кечириб, аһ, гадынлар.
Билмәм бу нә ганун, нә шәриәт, бу нә адәт.
Ач пәрдеји-рухсарыны, ej шәмси-сәадәт!

Хәффаш кими ejләмә зүлматыда мәскән!
Шәрг өлкәси сәнсиз ола билмәз ки мүзәjjән.
Сач пәртөви-рухсарыны гыл аләми рөвшән!
Гој кәсб едәләр, фејзи-сәадәт бәшәриjjәт,
Ач пәрдеји-рухсарыны, ej шәмси-сәадәт!

Јүксәл, сәнилә јүксәләчәк чүнки һәјатым,
Јүксәлтмәк илә кәшф олунур раһи-нәчатым.
Јүксәл, түкәниб, гәлбәдә јох зәррә сәбатым.
Јүксәл, бу нә зилләт, бу нә мөһнәт, бу нә һаләт?!
Ач пәрдеји-рухсарыны, ej шәмси-сәадәт.

Гәм шәрбәтини нуш гылыб, дүшмә һәвадан,
Неј тәк кәсилиб севдицијим, галма әدادан.
Дур олмаг әкәр истәрисән ҹөвр-чәфадан,
Кет мәктәбә, һәр ләһзә јетир дәрсинә диггәт,
Ач пәрдеји-рухсарыны, ej шәмси-сәадәт.

ШӘРГИН СӘАДӘТИ

Шәргә һүрриjjәт доғарса, мәнчә, зәһмәтдән доғар,
Шә'ну-шөвкәт, бирлик етмәкдән, һәмиjjәтдән доғар.
Әлдә ал бајраг, додагда, дилдә һүрриjjәт сөзү,

Наил олмаг мәгсәдә, әлбәттә, гејрәтдән доғар.
Зұлмұ јыхмаг, һагги алмаг, халғы азад еjlәmәk,
Һагги истәрсән, бу күнку, ұшанлы гүввәтдән доғар,
Еj гызыл әскәр, гызыл кәндчи, гызыл ишчи, бу күн,
Шәрги азад еjlәmәk, әзм илә һүммәтдән доғар.
Гол, чәкич, кәssин орагла парлајар бил иттифаг,
Ел дүшүнмүш ки, сәадәт варса, сән'әтдән доғар,
Пәрдеji-зұлмәтдә һагг мәстур исә, лакин јарын,
Кизли галмаз бу һәгигәт, нур зұлмәтдән доғар.

ГӘЗӘЛ

Чаһанда, бинәвалар хайн һәр јердә хар олсун,
Учалсын, бејрәги-Шура һәмишә пајидар олсун!

Ачылсын пәрдеji-зұлмәт, ишыглансын чаһан јексәр.
Бүтүн дүнјада күлшәнләр ачылсын, лаләзар олсун!

Гутардыг падишәни-кәчмәдарын кәч мәдарындан,
Онуңла кәрдиши-дөвран һәмишә кечмәдар олсун!

Кечән күнләрдә залимләр һәмишә камиран олду,
Бу күнләрдә көрүм онлар јаман дәрдә дүчар олсун!

Бәни-адәм бир адәмдән вүчудә қәлди аләмдә,
Нечин бир нәфс, јүз мин нәфсә күллән ихтијар олсун!?

Һамы ә'зада бир инсан, бири хандыр, бири султан,
Нәдәндир о, јесин јатсын, бу баҳсын, дағыдар олсун!?

Дәжишди гургулар јексәр, бәрабәр олду инсанлар,
Бу гургу кәндли, һаммал, фәhlәләрчин бәргәрар
.олсун.

МИРЗЭЛИ СИГГЭТҮЛ-ИСЛАМ

Мирзэли Сиггэтүл-ислам Муса оғлу 1277-чи һ. г. (1860 м.) илиндә Тәбриз шәһәриндә мәшһур бир рунани айләсингәндә анадан олмушшур. Анасы Телли ханым Тәбризин мә'тәбәр айләләриндән бири олан Шалчылардан иди.

Анасы һәлә чаван вахтларындан вәфат етмиш Мирзэли өз ушаглыг дөврүнү чох ағыр вә әзијјәтли кечирмишdir. Нәһајәт, «Ханғызы» ләгәбли Нушафәрин адлы нәнәсинин һимајәсингәндә јашајараг, һәртәрәфли гајғы көрүр вә ибтидаи тәһсил алдыгдан сонра Әтәбатда 9 ил охујур вә 1308-чи һ. г. (1890 м.) илдә вәтәнинә гајыдыш. О, үсүл, фигһ, һикмәт, кәлам, әдәбијат, ријазијат, тарих вә нүчум елмләрини мүкәммәл өјрәнмишди.

Сиггэтүл-ислам һәртәрәфли билијә малик иди, бир сыра елми, бәдии әсәрләр јазмыш вә тәрчүмәләр етмишdir. Онун јазылары ашағыдақы шәкилдә тәсниф едилибdir:

1. Лаллар китабчасы. 1326 һ. г. (1908 м.) илиндә чап олан бу әсәр, мүәллифин өзүнүн дедији кими, онун «гәлби мәсләки», јәни сијаси манифестиdir.

2. Телеграфлар мәчмуәси. Тәбриздә мәшрутә уфрунда вурушмалар заманы Басмунч гәсәбәсиндән Төһрана вурдуғу телеграммларын мәчмуудур.

3. «Бәссүл-шиква»нын тәрчүмәси. Эбулнәср Мәһәммәд бин Эбдулчәббар Әтәбинин һәмән адда әсәринин тәрчүмәсидir. Азәрбајҹан валиси Әмирнизам Қәррусинин хәниши илә тәрчүмә етдији бу әсәр ән көзәл тәрчүмә нүмүнәси сајылмагла јанаши, бурада тәрчүмәнин нәзәри мәсәләләри барәсингәндә Сиггэтүл-исламын чох гијмәтли фикирләри вардыр.

4. «Изаһул-әхбар» («Хәбәрин изаһы») тәдгиги-тарихи бир китабдыр.

5. «Тарихи-әмкәнеји-шәрифә вә ричали-бәрчәстә» («Шәрафәтли јерләрин вә қөркәмли шәхсијјәтләrin тарихи»). Ики һиссәдән ибарәт олан бу китабын биринчи бөлмәсингәндә Тәбриздәки Сејидһәмзә, Ејналы вә Зејналы,

Саһибуләмр јерләринин тарихиндән бәһс олунар; икинчи һиссәдә исә Тәбриздә баш верән зәлзәләрин хараба-карлығы вә Шимал Бағынын салынмасы әһәмијјәти ба-рәдә сөһбәт кедир.

6. «Мәр'атул-күтүб», ja «Әсмаүл-күтүб» («Китаблар күзкүсү», ja «Китабларын адлары»). Једди чилдән ибарәт олан бу әсәр әдибин шаһ әсәри сајылыры.

7. Мәктуб вә мәгаләләри. Бу әсәр гијмәтли сәнәдләр вә рәмзи јазылардан ибарәтдир. Тәдгигатчылар бу јазылары М. Э. Талыбовун «дузлу јазылары»на охшадырлар.

8. «Китаби-тәсчили-зејчи-һинди» («Һинд астрономија-сынын асанлашдырылмасы һагда китаб»). Адындан да мә'лум олдуру кими, нүчумдан бәһс едән әсәрдир.

9. «Әкәр милләт» вә ja «Әкәр биз азәрбајчанлылар гәфләт етсек».

10. «Сијасәти-исламијјә».

11. «Сејидһәмзә вә Шаһәли тағы тарихи».

12. «Вагони-милләт бе коча мирәвәд» («Милләтин вагону һараја кедир?»). Соңра мүәллиф бунун адыйы «Милләтин балону һараја кедир?» етмишdir.

13. «Зұлми-валид бе вәләд» («Нәсилдән-нәсилә зұлм»). Гәдим әрәб дилиндә јазылмыш ejni адлы бир китабын тәрчүмәсисидир.

14. «Рисалеji-сијасәт». «Сијасәти-исламијјә»дән баш-га бир китабчадыр.

15. «Мәшрутә, ja мәшрутә?». Тәбризин мүртәче мөвге тутан Дәвәчи мәһәлләсіндә «Исламијјә»чиләрин тәнги-динә даирдир.

16. «Һашијәләр вә шәрһләр».

17. «Елми-ричал» («Дәвләт шәхсијјәти һагда елм»).

18. «Чәнки-хүсуси» («Хүсуси мұһарибә»). Бу әсәр һә-лә әлдә јохдур.

19. «Китаби-мәчмәли-һәвадиси-јовмијјеji—мәшрутә» («Мәшрутәниң қундәлик һадисәләри мәчмуу һагда ки-таб»). Мәшрутә һадисәләри барәдә қундәликдир. 1324 h. г. (1906 м.) рәчәб аյындан б мәһәррәм 1330-чу h. г. (1911 м.) илинә гәдәр дөврү әнатә едир.

20. Ше'рләри. Бунлар күлл һалда һәлә топланма-мышдыр.

СИГГӘТҮЛ-ИСЛАМЫН СЕВДИЈИ ГАДЫНА ІАЗДЫҒЫ МӘКТУБЛАРДАН БИРИ

Мәним Вәнусум! Мәним гәлбим мүшк гохулу мәкту-
буна руһланыр. Ики кәлмә јаз, үрәјімә сакитлик ба-
ғышла. Қөндәрмәјә шәклини јохдур, неч олмазса хәјалы-
ны қөндәр ки, мәним хәјалымла һәмағуш олсунлар.

Зира:

Әдәби-ешг тәгаза нә конәд бусо кәнар,
До никәһ чон беһем амихт һәман ағушәст¹.

Билмирәм нә үчүн ики кәлмә јазмағы мұзайигә едир-
сән?

Анке бәр кәшто өзін кәрдо бе һичәм бефрухт,
Бе һәмә аләмәш әз мән нәтәванәнд хәрид².

Дүнән шириң ибарәләрлә, үрәјәттан ләтифәләрлә вә
дүзлү ше'рләрлә долу мәһәббәтгарышыг мәктубунуз чат-
ды. Буны «ашиганә һиссләрин лөвһәсі», «садиганә мәһәб-
бәт рәмзләринин јазылмыш сәһифәси» адландырмаг
олар. Е'чазкар гәләминә афәрин!

Зе хәтто хале то бордәм кәман: аһује Чини
Чо пәнче бато зәдәм, дидәмәт ке шири-жәјани³.

Хејир мәчлисисинин васитәси олан... ханыма демишәм
ки, мән о мәни-табанын вә сәрви-рәвәнанын хидмәтинә чат-
дырысын. Беләликлә, «Чан фишианәмәш чо зәро сим дәр
гәдәм», бир анлыға јашла долу көзүмү Күнәш гарышы-
сында өртүм, кечмиш гәрамәти истәјим, әбәди өмүр вә
ики чаһанын ләззәтини әлдә едим. Чүнки «Jек дәме ди-
дари-дуст һәр до чәһанәш беһест». Амма көрүшә мұ-
вәффәг ола билмәдим. Нә етмәк олар?

«Ашегонра коштиjo баре дикәр зиндә кони,
Ке бе кәф тиғо бе ләб чешмеји-һејван дари».⁴

¹ Тәрчүмәләри: Ешг әдәб гајдасы јахындан өпүшу тәләб етмири,
Ики бахыш бир-биринә гарыштыгда, һәман гу-
чаглашмадыр.

² О шәхс ки гајытды, өзін етди, мәни нечә сат-
мады,
Бүтүн аләми версәләр ону мәндән ала билмәз-
ләр.

³ Сәнин хәт вә халыпдан Чин аһусу олдуруну
куман етдим.

⁴ Ашигләри өлдүрүр, јенидән дирилдирсән,
Әлиндә гылынч, додағында исә «һәјат сују
чешмәси» варындыр.

«Ja дел бе ма деңи ке деле-ма бе дәсте-тост,
Ja мәнре-хиштән зе деле-ма бедәр бәри»⁵
Аман сәнин бу ганысојуглуғундан!
Ahe-Сә'ди әсәр конәд дәр күн,
Нә конәд дәр то сәнкдил әсәри.⁶
«Исмәт» тәхәллүслү бир шаңр дејир:
Душ рәфтәм бе хәрабат, мәра раһ нәбүд,
Безәдәм наләво фәрјад, кәс ээмән нә шонуд.⁷

Хұласә, пәрәстишқарынам! Мәктубу гуртарырам.
«Лаллар китабчасы»ндан:

«Доғрудур, елә бир күн кәләчәк ки, дүнјада бир ганун вә бир нәфәр һөкүмәтлик едәчәкдир, зәманын кедиши белә бир күнү јетишдирмәјә заминдир,—амма, һәләлик, о күн чатана гәдәр кәрәк һәр бир өлкәнин гануну олсун вә өзүнү идарә етсин. Бурада бир мәзмун барәдә сәһбәт етдик вә с.-да будур».

«Нәштад ил бизи довшан јухусуна вердиләр, биз кери галдыг, башгалары инкишаф етдиләр. Мәшрутә бир жана дурсун, шәриәт вә милләт сорушмады: Нә үчүн белә?!

До кәштије-мүтәсави әсас әндәр бәһр,
Жеки рәсиid бе саһил, дикәр бе туфан рәфт*.

Мәшрутәчиләр гәләм азадлығы вә дил азадлығы истәјирләр ки, әмр бе мә'руф вә нәһj әз мүнкәр һүгүгу әлдә етсилләр. Бунлары ондан өтәри истәмиirlәр ки, истибад сифәтини мұстәбидләрдән алыб, өзләри она јијәләнсінләр».

Азадхайлара атылан бөһтанлара гаршы ҹаваб ола-раг јазмышдыр:

«Әкәр ингилабын ишиндә бә'зи нөгсанлар нәзәрә чарпырса, билмәк лазымдыр ки, мұһарибә дәврү вәзијә һөкмү сүлһ шәрәитиндәкіндән тамамилә фәрглидир. Мәшрутә мәһкәмләнәндән соңра һәgg өз мәркәзинде гәрар тапачагдыр».

«Дејирләр ки, шәһәр тәслим олмајынча Тәбризи өз һөкмләриндән мүстәсна едәчәкләр. Тәбриз әһалиси мил-

⁵ Ja бизә гәлб вер, чунки бизим гәлбимиз сәнин әлиндәдир. Jaxud өз мәһәббәтини бизим гәлбимиздән чыхарт.

⁶ Сә'динин аһы даға тә'сир едәр,
Сән дашгәлбіліjә исә әсәр етмәз.

⁷ Субh тездән хәрабата кетдим, мәним үчүн јол јох иди,
Налә вә фәрјад чәкдим, бир адам мәни ешитмәди.

ли һүгуг тәләб едириләр вә едиirlәр. Милли һүгуг тәләб етмәк истибдаддан суваж һеч бир мәнтигдә «шәрапәт» адландырылмыр».

«Лаллар китабчасы»нын «Ишин ахыры нәдир?» бөлмәсіндә жазмышыр:

«Әкәр дәвләт мәшрутәни вермәсө, халг илә дәвләт арасында бирлик вә әмн-аманлығ олмаса, тәрәфләр бир-бириндән архајын олмасалар, кет-кедә фәсад кеңишиләнәр, бүтүн өлкәдә әмнијјәт олмаз, чапавуллуг жаялар, беләликлә нә баш галар, нә папаг...»

...Әкәр биз тәбризилләр дә өз тәклифләримизә әмәл етмәсек, өзүмүзү һәр шејдән азад вә мәс'улийјәтсиз һесаб етсек дүшмән сагинни әлиндән қомәксызлик бадәсими илк ичән биз олачагыг,—вәссалам!»

КӨЗЛӘРИМ

Јашында бир көз ачмады бичарә көзләrim,
Јанында бир дојунча баҳа јарә көзләrim,
Чох баҳса зүлфүвә, она ејб етмә, үзрү вар,
Ағ синәнә баҳанда, дүшүб гарә көзләrim.
Билмәм ки, һансы үзвүнә јарын нәзәр салым,
Бир чарә гыл көнүл, галыб аварә көзләrim.
Јардан фәләк ситәмлә аյырса, һәјатидән
Көз өртмәрәм ки, дүшмәјә өфјарә көзләrim.

СӘНСИЗ

Хәјалын јахшы муниздир мәнә шамү-сәһәр сәнсиз.
Ки сәнсән, өзкә јох гәлбимдә, бир фикри—дикәр
сәнсиз.

Өзүн көрдүн сәләни-кары, мәндән әл чәкиб кетдин,
Мәкәр сәнсән галан, гәм бир дә мәндән әл чәкәр
сәнсиз.

Вәтәндән айры дүшдүн, айры дүшдүн руһи-чисминдән,
Көзүмдән әшкүлә баһәм ахар хуни-чикәр сәнсиз.
Чыхыб заһирдә әлдән дамәнин, лакин јәгинимдир:
Мұвағиғ олмасын бу зүлм илә һөкми-тәдәр сәнсиз.
Кәләрсән, горхурам бир күн, сәни көрмәк мәһал
олсун,

Кедәр шајәд фәрагында—бу аз нури-бәсәр сәнсиз.

НӘЛЛИР*

Нәччәтүл-ислам Нәјир бир күнәш тәк дүнјада,
Нур сачырды аләмә, бир мәнбәи-әнвар иди.
Елму үрфан мәркәзи, соңсуз фәзиләт үмманы,
Елм илә фәзл аләминдә санки бир пәркар иди.
Көз јумуб кетди чаһандан ахирәт дүнјасына,
Бөјлә ки: «Җәннати тәчри тәһтәһәл-әһәр» иди*.
Тарихиндән өтрут қәлди гејбән бир бөјлә сәс,
Сөјләди көjlәр сәдасы: исми «Әлгәффар» иди*.

ГИТ'ЭЛӘР

Вәслин кечәси гојма сәһәр көз ачсын,
Ејшин евини бир даһа виран еләмә.
Јарын үзү күн тәк бизә нур сачмададыр,
Көjlәр күнүнә чыхмағы имкан еләмә.
Тале гушу салмыш башыма көлкә көрүрсән,
Бир бөјлә көзәл һалы пәришан еләмә.

Кечә зұлмәт, кечид дашлығ, өзүм мәст,
Гәдәһ дүшду әлимдән сынмады әсла.
Ону салим ким исә сахлады бөјлә,
Нечә чамлар сыныбыдыр дүшмәдән бурда.

Түркүн, әрәбин, румун сөзилә
«Әнкүр» ла «инәб» ады дәжишмир.

Бир мәктубуну белә башлајыр: (азәрбајҹанча),
Еj ешг, билдијин кими баҳ, јых дәрупуму,
Бир кимсәсиз бәлазәдәни ханиманыдыр.

Чаны, малы, шәһрәти тәрк ејләмәк,
Илкин аддым шәртидир севда үчүн.

Дилсиз оланын сән һалыны анларсан,
Бичарәләрин әһвалыны анларсан,
Јанмыш синәмин наләсини динләрсән,
Бир сөз демәсәм, лал дилини анларсан.

РУБАИЛӘР

Ничранда көнүл ешгилә Мәҹнун олду,
Ган ағлады о, әрсәдә Җејһун* олду.

Бир гэк кечэ ки, баходы көзэл үзүнэ,
Көз чашлары өмрү боју үлкүн олду.

Іинчран кечэсийдэ о гијамэтдэн өсэр вар,
Онда о көзэл гэмзэли гамэтдэн өсэр вар.
Эсла ки, чата мэгсэдэ, мэгсүдэ һөјатда,
Һэр кимдэ ки, бир зэррэчэ дэхшэтдэн өсэр вар.

Тутмаға олар учмуш оху сэ'йилэ имкан,
Бэлкэм дэ шэкэр алмаг ола чөл гамышындан,
Фил бэлкэ гарышга јувасында тута мэскэн,
Бунлар олар, олмаз јетишэк вэслинэ чанан.

Ев олмуш өзүлдэн дамадэк кэр нечэ виран,
Мэсчидлэри мејханэ едиг горхулу дөвран,
Учду евин, еј ханэхэраб, бир нэээр еjlэ,
Сэбрин түкэнэрми? Де көрөк, еј јанан инсан!

СҮҢЕЈЛИ ТӘБРИЗИ

Мирзә Әһмәд Сүңејли ачыг фикирли, азадхаң, вәтән-пәрвәр бир әдіб вә һәм дә исте'дадлы бир шаир олмуш-дур.

Сүңејли башга јарадычылыглары вә әдәбијата хидмәтләри илә јанаши, 1321-чи һ. г. (1903 м.) илиндә өзүнән дән әvvәлки шаирләрин әсәрләrinдән ибарәт бир бөјүк ше'рләр мәчмуәси тәртиб етмиш, өзүнүн бир сыра ше'рләрини бураја салмагла чап етдиришишdir. Бу мәчмуәје Һилали, Әхли, Шејх Әттар, Әбүсәид Әбулхејр, Әвһәди, Вәһши, Баба Тәһир, Һатиф, Чами, Мәс'үл, Сә'д, Низари, Ибн-Жәминин ше'рләрини дахил етмишишdir.

Мирзә Әһмәд Сүңејли 1330-чу һ. г. (1911 м.) илиндә, мәһәррәм айынын 10-да чар мә'мурлары тәрәфиндән дар ағачындан асылмышдыр. Бу фачиәли өлүмүнә көрә Тәбриздә елә адам тапмаг чәтиндир ки, ушаглыгдан бәри бу барәдә сөһбәтләр ешитмәсин вә онун ше'рләриндән динләмәсин, ja өзү әзбәрдән билмәсин.

ЈАЛВАРДЫМ

Јетишдим чанә, аз бәс бимүриввәт јарә јалвардым.
Қәсилди чарәм ахир, сәнқидил әғјарә јалвардым.
Құлумдән наумид олдум, мәни-бичарә бүлбүл тәк,
Кедиб бир құлдән өтру ахира мин харә јалвардым.
Сәри-кујун күнүзләр шам олунча еjlәдим мәскән,
Қәләндә зүлмәти-шәб, үз гојуб диварә јалвардым.
Кәмали-ичзлә бир қүн әл атдым, дамәпин тутдум.
Сиришки-аһими қөздән төкүб рүхсарә јалвардым.
Дедим чана, мәризи-ешгинәм, гыл дәрдимә чарә,
Деди кет, дәрдинә мәндән тапылмаз чарә, јалвардым,
Нә көрдүм? Накаһаң, гојду кәмана тири-мужканын,
Атыб бир-бир о вурдугча, мәни-бичарә јалвардым.
Дедим: бәлкә, верәм баш, дәрди-сәрдән та олам
фариг,

Одур, вурдугча јарә-јарә үстән, јарә јалвардым.
Сүңејли, сакит ол, дилдарә ичз етмәк сәадәтдир,
Демә бир дә дәхи: дил билмәjән дилдарә јалвардым.

ЧАББАР ЭСКЭРЗАДЭ БАҒЧАБАН

Бағчабан ләгәби илә мәшһүр олан Мирзә Җаббар Эскэрзадэ 1885-чи илдә Урму шәһәриндә зијалы аиләсендә дөгүлмушшур. Өмрүнүн баһарыны тә'лим вә тәрбијә ишләринә сәрф едән Бағчабан нәинки тәк Азәрбајчанда, бәлкә бүтүн Гафгазда вә Иранда да мәшһүрдур. О, бир мүддәт Җәлил Мәммәдгулузадәnin мүдирлиji илә нәшр олунан мәшһүр «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндә құлмәли ше'рләр жазып, сонралар исә Ирәван шәһәриндә «Лејләк» адлы мәзһәкәли мәчмуә нәшр едиреди. Нәхәјәт, о, 1920-чи илдә Җәнуби Азәрбајчанын Мәрәнд шәһәринә қөлир вә орада «Әһмәди» мәктәбиндә тәдрисе башлајыр. Бағчабанын тәдрис саһәсиндә усталығы Мәрәнд әһалисинин һүсн-тәвәччөһүнү чәлб едиреди вә Азәрбајчанын мәркәзи олан Тәбрiz шәһәринә е'зам олунур. О, Тәбриздә «Данеш» үнванлы мәктәбдә мүәллимлик едиреди. Тәбрiz маариф идарәси тәрәфиндән Мирзә Җаббарын тәдрис үсулу тәгdir олунур вә кичик ушагларын тәрбијәси саһәсиндә онун тәчрүбәсіндән истифадә едилir. Нәхәјәт, 1923-чү илдә Мирзә Җаббарын рәһібәрлиji илә илк дәфә олараг Тәбриздә «ушаглар бағчасы» ачылып вә бу мұнасибәтлә о, Бағчабан ләгәбилә шөһрәт тапыры.

Тәбрiz әһалисинин бүтүн тәбәгәләри—зијалылардан тутмуш кениш күтләләринә гәдәр Бағчабана бөյүк һүсн-рәғбәт бәсләјир вә ону алғышлајыр. Бағчабан 1925-чи илдә Тәбриздә «Мүәллимләр иттифагы»ны тә'сис етмәклә оналарын һүгугуну мудафиә едиреди. О, халг тәрбијәси үчүн ән мүһум очаглардан бири олан театр мүәсисесі вә актјор һej'ети тәшкىл етмәклә мүнтәзәм сурәтдә тамашалар вериб, халга бу саһәдә дә хидмәт етмәjә башлајыр.

1928-чи илдә Җәнуби Азәрбајчана доктор Мөһсүни адлы бир нәфәр мүртәче маариф рәиси тә'јин олунур. Мөһсүни Азәрбајчан дилиндәки китаблара од вурур вә азадхан шәхсијәтләри маариф саһәсиндән кәнар едиреди.

Азәрбајҹан халгынын сәдагәтли хадими олан Мирзә Җаббар да Мөһсүниниң гәзәб туфанына гурбан олан мүәллимләрдән бири иди. Мөһсүн Бағчабаның «ушаглар бағчасыны» бағлатдырыр.

Бағчабан бу дөврдә, көһнә досту Әбулгасым Фүјузатын тәшвиги илә Шираза кедир вә орада «ушаглар бағчасы» јарадыр. Шираз маарифпәрвәрләри она миниэттар олдугларыны билдирмәк учун Шираз «ушаглар бағчасына» Бағчабан ады верирләр.

Бағчабан 1933-чу илдә Төһранда карлар вә лаллар учун бир мәктәб ачыр. Йәттә 1935-чи илдә карлар вә лалларын ешиitmәси учун бир чиһаз ихтира едир вә бунунла да ҹәмијјәтин нагис үзвләрини һәјата сөвг етдирир.

Бағчабан 1942-чи илдә маариф вәзарәти тәрәфиндән ҹаван мүәллимләр тәрбия едир вә тазэ тәдрис үсулuna рәвач вермәјә мә'мур олур. Лакин хаинләр онун тәшәббүсүнү гырырлар. Нәһајәт, 1943-чу илдә Төһранда мүәллимләрә мәхсус ајлыг бир мәчмуәни нәшр етмәјә башлајыр. Бағчабаның «Зәбан» адлы бу мәчмуәси бүтүн әjalatләрдә мүәллимләrin һүсн-рәғбәтини газамышдыр. Бу мәчмуәдә мүәллимләrin һүгугу мудафиә олунур вә маариф тәшкилатларынын нәгсанлары тәнгид едилир. Бағчабан 1969-чу илдә Төһранда вәфат етмишdir. Онун ады һәмишә Азәрбајҹан халгынын ән сәдагәтли хадими кими гејд олуначагдыр.

САБИРӘ

Фәхр едәр хаки-мәзарын зати-пакынла сәнин,
Чүн шәрафтәјаб олубдур зати-пакынла тұраб.
Ол гара хаки ишыгландырмысан хуршидвар,
Бизләри зүлмәтдә гојдун, еjlәдин сән еңтичаб.

БАЛАЧА ФЕЛДЕТОН

В а и з:

Хәлгә вә'з еjlәјирәм һијләвү-әфсанә илә
Мәһтәрәм аjlары әтрафыма хәлги јығарам.
Бағларам јахшыча тәглид иpinә онлары мән,
Мән нара нохталы олсам, олары нохталарам.

Һ ә к и м:

Сечмәсәм ким нахощ олса мән онун илләтини,
Онда дәрманларымы һәр гәдәр олса сынарам.
Бир заман көрдүм әлачым ки, кәсилди ондан,
Оны чох һөрмәт илә гәбрә тәрәф јоллајарам.

М о л л а:

Құндә бир өврәтә мән он кәрә кәбин кәсәрәм
Һәрәсіндән оларын алтыча шаһи аларам.
Һеј гур'андан, намазындан, нәзриндән јетишир,
Хәрчләрәм кен боллұна саггалы әлван бојарам.

М ә р с и ј ә х а н:

Башларам шур илә шәһназы сәри-минбәрдә,
Һеј «ағам вај» дејәрәм, гышгырарам, бағырарам.
Һәр әда етмәли олсам, бу сөзүн мұхтәсәри,
Үммәтин пулун алыб көзләрини исладарам.

Ә' ж а н:

Мәни тәнгид елијән олса газетләрдә, јәгин,
Пул гојуб, чалышарам ол ишин үстүн ачарам.
Нә заман ки, о ишин мұхбирини тапдым мән
Бир беш-он шаһи вериб ону мән тез тапдадарам.

Һ ә в ә с л и:

Нә гәдәр олса чәтиң рол, ону мән мәшг еләмәм,
Чыхарам сәһнәјә һәр төвр олуса ојнајарам.
Мән гримсиз олараг јахшы грахмаллы «ашиг»
Наизус олмаса да, орда өзүмдән тохурам.

Б ә з з а з:

Нә гәдәр касыб адам олса, ону алдадарам,
Аршынында читимин бир шаһи артыг аларам.
Нисјә олса да һеч јохду зијаным онда,
Вексил аллам, мән онун үстүнә тәнзил гојарам.

Б а г ғ а л:

Дүканымда сатылан гатыг әкәр көһнәлсә,
Торбаја долдурарам, мән ону бир дә сатарам.
Ачымыш јағ нә гәдәр олса мәэttәл дејиләм,
Дана да хејр елијәр мән она гүјруг гатарам.

А ш б а з:

Jaј күнү бозбаш әкәр сатылмајыб галса¹
Мән ону дузлујуб үч күн еләчә сахлыјарам.
Елә ки, көрдүм она азча галыб гурд дүшсүн
Ону мән тапдалајыб лүлә кабаб сазлајарам.

Г э н н а д ы:

Нә гәдәр зирт-зибил, ja шәкәрин олса кәфи,
Ону саллам патыла бир-ики баш гајнадарам.
Сатарам гырмызы саггаллар илә кәндлиләрә,
Мән хәмирә адына чохлу ушаглар гыраррам.

Д ә л л ә к:

Бири бир шаһи-һәчамәт гојарам, лиш чәкәрәм,
Каһ солган саларам, каһи дә мән ган аларрам.
Ајаг үстүндә кәзиб мүштәрини ахтарарам,
Һарада растыма кәлсә орада хыхладарам.

П а п а г ч ы:

Бәркчүлүкдә мән өзүм камил олан устадам,
Истәјирсә ким она бирчә дәнә бәрк гајырам.
Чәкәрәм вәзни ола дүз он ики қирвәнкә,
Демәјин әскик олан вахтда мән пул аларрам.

Ирәван ајагчысы:

Нә гәдәр кәндли, кәсәкли тәкулүб кәлсә бура,
Арабајнан шалағы мүфтәчә ондан аларрам.
Данышыбы истәсә һаггын јазығым кәлмәз она,
Гарнына бирчә тәпик, бојнуна бир шип саларрам.

¹ Бурадакы вәзи позгунлуғу илк мәнбәдән кәлир.

Башмагчы:

Дикдабан башмағыма пул верән адам олса,
Сағрынын алтына қөндән дәхи астар гојарам.
Дост адам олса о јердә тәмән аз еләрәм,
Һәр тая бир-ики кирвәнкә гәдәр нал чаларам.

Дәрзи:

Гоншулар бир «плаш»а беш манат алса, мән өзүм
Үч маната бир узун дон тикәрәм дә, сатарам.
Бирчә палтон олар он құндә бачармаз тиксін,
Он дәнә палтону мән бир құнә һазырлајарам.

Нәччар:

Хөзејнләр һамысы гоншулары ишләдијор
Мән өзүм юхса олардан да көзәл иш жонарам.
Инди амма пилләкан сазлыға да јохду ѡолум,
Разыјам иш верән олса мән одун да јарагам.

Бәниң:

Алтыча аббасы һәр қундә мәним һаггымды,
Сүбіндән ахшама тәк күн габағында жанарам.
Кенә һәр вахт ушаглар гаралыр ачлығдан,
Мән өзүм дә илин он пајыны лап ач ғаларам,

Ирәванлы Закир:

О замандан ки, мәним адымаш шайр дедиләр,
Әглимә кәлсә мәним һәр нә чүр һәдјан, јазарам.
Тазә мәзһәб сөзүнү сәбт едәрәм ноһәмдә,
Үрәфаја долашыб, синә вуруб, баш ачарам.

Дәрвиш:

Чарсада, күчәдә, ја гәһвәдә, ја мәсжиiddә
Начағы товлајарам, ағзыны бирдән ачарам.
Пул јығыбы, ҹушә кәлиб, шөвгилә «јаһу!» дејәрәм,
Чох түпүрчәк дағыдыбы халғын үзүн исладарам.

Газетчи:

Мән газет јазмаға чох зәһімәт илә изн аларам,
Чалышыб милләти гандырмата сөзләр јазарам.
Алмаз амма нәдән исә бу мұсәлманлар ону,
Әли гојнунда чәкиб аһ, мәттәл галарам.

МОЛЛА ВӘ НӨРҮМЧӘК

Молла бир күн һөрүмчәйин јанына
Кетди, та етсин илтимас она.
Деди: ақаһ олун һөрүмчәкләр!
Сиздән еjlәр килаjә милчәкләр.
Ұзмәйин чанларын оларын сиз,
Сормајын ганларын оларын сиз.
Вар оларын да сиз кими чаны,
Жемәси, ичмәси, эти, ганы.
Олары сиз мәнә бағышлајын,
Бу фәна ишди чүнки бошлајын.
Чүн көрүмчәк буну белә көрдү,
Башыны галдырыб бахыб құлду.
Деди: јолдаш! Нә чарә? Сиз деиниз,
Сора биздән сиз илтимас единиз.
Деди молла: ки, бәндә молладыр,
Саһиби-зөһд, әһли-тәгвадыр.
Илтимасым будур ки, әл чәкәсиз,
Милчәjә бир дә зұлм етмиjәсиз.
Башыны товлады һөрүмчәк та
Деди: зәһімәт чәкибсән, аj молла!
Сән өзүн ганыны мұсәлманын
Сорма гардаш! Варынса вичданын.
Илтимасын бизә гәбул олмаз,
Дедијин сәндә чүн вүсул олмаз.
Писдисә өзкәнин ганын ичмәк?—
Сән өзүн кет, ган ичмәдән әл чәк!

ТӘФАХИР

Күпәдә милләти гатыг кими мән чалхаларам,
Кәрәсин ишләдәрәм, ајраныны, һәм јаларам.

Узадыб саггалымы, пејсәрими бәркидәрәм,
Күндә мин төвр мұсәлманлара тәзвир едәрәм,

Інег данышса ким, ону фөврчә тәкфир едәрәм,
Һаша лиллаһ! Ки бу әхлагымы мән тәрк едәрәм.
Күпәдә милләти гатыг кими мән чалхаларам,
Кәрәсин ишләдәрәм, ајраныны, һәм јаларам.

Јејәрәм мән о гәдәр, дүнбәјими саз едәрәм,
Бојарам саггалымы, һәм башымы даз едәрәм.
Күндә мин шә'бәдәјә миллиләти ағаз едәрәм,
Киришиб һијләјә мән онлара мин наз едәрәм.
Күпәдә милләти гатыг кими мән чалхаларам,
Кәрәсин ишләдәрәм, ајраныны, һәм јаларам.

Нә гәдәр баша сала миллиети бу әһли-гәләм,
Иш кәрәнмәз, бу јегинимди олар хамды һәләм,
Бирчә јол гырмызы саггалымы мән тәрпәдәрәм,
Кеф мәним, нәш'ә мәним, һәр нә ки, билсәм едәрәм.
Күпәдә миллиети гатыг кими мән чалхаларам,
Кәрәсин ишләдәрәм, ајраныны, һәм јаларам.

Нә гәдәр бичлик әкәр кәтдисә онлар әмәлә
Дүшмәјиб баша бу миллиәт һәлә неч бирчә белә.
Бәс мәним бичлијими билмир олар неч һәлә.
Гурмушам мән олара кәр нечә бир зорба тәлә.
Күпәдә миллиети гатыг кими мән чалхаларам
Кәрәсин ишләдәрәм, ајраныны, һәм јаларам.

Минмишәм онлары, һәр бир тәрәфә мән сүрәрәм,
Інәр нә онлар газаныр мән јејәрәм, кеф кәрәрәм.
Сорарам ганларыны, чанларыны һәм үзәрәм,
Кимсә билмәз нә гәдәр кизлин иш олса кәрәрәм.
Күпәдә миллиети гатыг кими мән чалхаларам,
Кәрәсин ишләдәрәм, ајраныны, һәм јаларам.

Мүфтә чај, мүфтә шәкәр, мүфтә бадымчанды мәним,
Мүфтә аш, мүфтә плов, мүфтә фисинчанды мәним,
Мүфтә һәрмәтди мәним, мүфтәчә гәлҗанды мәним,
Мүфтәдир рәнк, һәна, саггалым әлванды мәним.
Күпәдә миллиети гатыг кими мән чалхаларам,
Кәрәсин ишләдәрәм, ајраныны, һәм јаларам.

Мүхтәсәр сөјләмәли, кәлди кенә мәни-сијам,
Пиши-чешмимдә вураг һалга мүридан тамам.

Вә'зи-әфсанә илә хәлгә кенә дам гурарам,
Кисә долдурмаға бир вахт қәлиб хәтми-кәлам,
Құпәдә милләти ғатығ кими мән чалхаларам,
Кәрәсин ишләдәрәм, ајраныны, һәм јаларам.

ҚИШМИШ ВӘ МОЛЛА

Бир ата, бир оғул вә бир гардаш—
Үчү бир јердә еjlәр иди мәаш.
Вар иди һәр үчү мәһәббәтдә,
Јејиб-ичмәкдә, сөздә, сөһбәтдә.
Һәр үчү пак, мә'мину-диндар,
Әhли-тәгваву зеһдү-хошкирдар.
Газанар һәр үчү бә шөвги-сәлим,
Кәтирәр бир јерә едәр тәслим.
Үчү дә бир хәјалилә долана,
Бир-бириин ризасыны газанар.
Бир-бириин һәр үчү едәр тәкрим,
Һарда көрсә едәрдиләр тә'зим,
Ким олары көрәр бу һаләтдә,
Белә бир иттифаг, тәфгәтдә,
Мат олуб еjlәjирди бир әhcәn.
Фәтәбарәк охурду һәр дүшмән.
Олара кимсә әл тапанмазды,
Айрылыг дашины атанмазды..
Бу мәһәббәт бир аз давам етди,
Бир аз онлары шадкам етди
Сонра бу рузикари-шум, дәfәл,
Жәтди башларына гәрибә әмәл.
Эз гәза бир нәфәр мүсәлмана
Үчү дә дә'вәт олду eһсана.
Дәшәниб суфрәләр; плов һазыр,
Әфшәрә сиркә, күфтә вә чашыр.
Вар иди ҹүрбәчүр мүрәббалар,
Гисмәт олmuş ләтиф тутмалар.
Гатығ ашы, гурутлу шорбадан,
Неч јеjән доjмаз иди долмадан.
Жемәмиш кимсә **ҹүчәниң әтини**,
Демәк илә биләрми ләzzәтини.
Сөз көдәк, јахшы саһиби-ханә
Бәзәмишди тәами шаһанә.
Вар иди орда хәлгдән башга,
Хәлг илә беjлә бир нәфәр молла.

Охуду бир дуа әлин атды,
Тикәни вурчағын галаг жатды.
Нәзәри елә ки, хуруша дүшүб,
Плову көрдү кишиши илә бишиб.
Тикәни сахлады әлиндә о дәм
—Еј чамаат! Үмүм галә нәэм.
Варды бир мәсәлә бу јердә чәтин,
Мән дејим, сиз дә һуш илә ешидин.
Бујуур фазил бадымчаны:
«Кишиши еjlәр нарам eңсаны»
Дүшдү ол дәм ораја чәнк, чәдәл,
Мәчлисин ики пајы чәкдиләр эл.
Молла та мәчлиси көрүб хали,
Өзкә бир рәнкә дүшдү әһвалы.
Деди: «Сәд шүкр, еј худаји-чаһан,
Јарадыбсан әчәб көзәл һејван».
Тикәни вурду, бығларын бурду,
Дүнбәкин саз едиб дә долдурду.
Бу једи, өзкәләр дуруб баҳды,
Бирбәир ағзынын сују ахды,
Молладан башга, һәм мүридани
Жедиләр ләzzәт илә долманы.
Јемәjәnlәр чәкирди көз дағы,
Цүнки бәрк олмамышды гуршағы,
Молла таинки лап једи дојду,
Фатиһә вермәjә бина гојду.
Сүфрәләр галхды, бош галыб орта
Сулу гәлjan кәлиб вуруб хорта.
Молла галхды ајаға иш битди,
Һәр кәс өз карына дуруб кетди.
Инди баҳ, бурдады ишин тәләси,
Кимә дүшдү јүкүн ағыр шәләси.
Ики гардаш вә бир нәфәр өвлад
Чәкдиләр бу гәзиijәдән фәрјад;
Бири тәглид едиб бадымчана,
Бириши һәм аға чибишдана.
Бири етди сулотганы тә'јид,
Деди: мән етмишәм она тәглид.
Һәрә бир фикрә олдулар малик,
Һәрә бир мәсләкә олуб салик.
Сөзләрин олмујуб мұтабигәти,
Иттифагын кедиб мұвағиғәти.
Үчү дә мат, чарәсиз галды,

Ордача јад олуб да ајрылды.
Инди тәгсир бу мүәммада
Олду кишишідә, ja ки моллада?

БАШЫ БАТМЫШ КИШИ

Молла әму! Бу башы батмыш киши,
Синни кечиб атмыша чатмыш киши,
Геіретү-намусуну атмыш киши,
Башымы мин әнкәлә гатмыш киши,
Салды кенә тазәчә бир әнкәлә,
Та нә гәдәр мән еләјим һәвсәлә?

Мәшгә дүшүбдүр ки, кедә Мәшһәдә,
Орда едиб сиғә, чата мәгсәдә.
Истәјирәм кетмә дејим һәр вәдә,
Мәнлә о saat еjlәjir әrbәdә.
Кәс донузун доғдуғу, динмә һәлә,
Мән гајыдынча бурада сәбр елә.

—Сөјләјирәм хәрчимизи бары чәк,
—Жохду-дејир-һеч гара пул бир чәтәк..
Мән кедирәм шаһи—Хорасаначәк
Кәр јемәјә олмаса, арват, чөрәк,
Фәһләлик елә далына ал шәлә,
Сән дә адамсан, газаныб хәрч елә.

Инди ушаглар еләјирләр фәған,
Валлаң, ачындан кечә јатмыр инан.
Јалварырам, ај киши, Мәшди Заман,
Инсаф елә, бир јазыға, ә'ламан.
Топ кими һәрдәм ачылыр: чых чөлә!
Үстүмә аз баш-көзүнү силкәлә.

ШЫЛЛАХ

Ирәвана тәзә бир доктор қәлиб—Әбдүлһүсејн
Һәр визитдә уч шаһы алдыгда хидмәт еләјир.
Чүнки Эзраил илә достлуг гатыб, гардаш олуб.
Гәбзи-руһ етмәкдә Эзраилә фүрсәт вермәјир.

БИР ШЕЖХИН НАЛЭСИ

Лап чијәрим јанды, мәним ај һавар,
Галмады гөвлүмдә мәним е'тибар.
Инди, сабаң мә'мүн олуб гуртарар,
Әрсәјә та чөһрәтәрашлар чыхар,
Башыма мин күнә ојунлар ачар,
Шөһрәтті-рәсмиим позулар, пуч олар.

Вар јери әшким јеринә ған аха,
Қәшф олунур еjlәдијим ифтира.
Ишләмәјир кизб, дүруғу рија,
Чөһрәтәрашлар еләмир иғтида.
Ваги-чәмәэт сәфимиз бош галар,
Ах! Белә һаләт мәни дилдән салар.

Фитрә-зәкатын пулу әлдән чыхыр,
Мали-имамсыз чибимиз бош галыр,
Дәбдәбәм ишләр өзү үстүн ачыр,
Чүмлә мүридан јанымдан гачыр,
Нохтаны бунлар һамысы гырсалар,
Бунлары ким бир дә тутуб нохталар?

Сүннү вә шиә сөзүнү атдылар,
Бирлик илә милләти алдатдылар.
Малы мала, чаны чана гатдылар,
Ашымыза јахшыча зәһр атдылар.
Бејлә ки, бунлар һамы ѡолдан чыхар,
Индичә бағрым, ај аман, чатдыјар.

Разы дејилләр ки чавуш чар сала,
Гаплыја чарси-базары сәс-сәда.
Ермәни, күрчү, һәм урус мат гала,
Азма, јазыгсан, јолуну, ај бала!
Шәхс ки, Дәччалы сәнин тәк данар,
Һәшр күнү чүмләси одда јанар,
Ишләри онда ганар.

МАЗАГ

Зурначы, дүнбәкчи еләр арзу: олсун зифаф,
Бир беш-он шаһи алыб кетсинлә дүнбәк чалмаға.
Моллалар да арзу еjlәр ки, бир мә'мүн әлә,
Дүнбәји долдурмаг илә јахшыча кам алмаға.

ЧЫХЫР

Санма ки, бу газет-матез һәр күнү тәкбәтәк чыхыр,
Һәр күнү мин ојун ачыр, һәр күнү мин кәләк чыхыр.
Каһ сијасәти јазыр, каһ дејир мәишәти,
Каһ чағырыр сәнаэтә, мәктәбә дә көмәк чыхыр.
Тә'риф едир театрлы, сәһнәни халга көстәрир.
Мө'минә ришхәнд едир, саггалы бир чәрәк чыхыр.
Каһ үламәјә лағ едир, әксини журнала чәкир,
Бир дә бахырсан ортаја молла узун этәк чыхыр.
Рәмл атан, дуа јазан, тас гуранла чин тутан,
Догуздуран чадукәрә көр һәлә мин дүдәк чыхыр.
Рәғбәти јохду моллаја; дини, тәригәти даныр.
Молладакы кәрамәтин бириңе минчә шәкк чыхыр.
Өз бәбәйиндәки тири гылча да көрмүјүр булар,
Молла көзүндәки гылы арифә бир дирәк чыхыр.
Моллаја ришхәнд едир, саггалына бахыр, құлүр,
Саггалы гырхдырыр өзү, буғларына једәк чыхыр.
Молла данышдығы сөзү бир пула алмајыр киши,
Өзләри һәр нә сөjlәсә гәшәнк, банәмәк чыхыр.
Өзләри сә'і едир фәгәт өз сөзүнү кечирмәjә,
Чалхалајыр маарифи хәлбир олуб әләк чыхыр.
Молла деіңндә бизләрә елму-әдәб кәрәк дејил,
Даркәз олур әләкләри, јырғалајыр кәпәк чыхыр.
Вазени лап будур сөзүн: һәр нә ки, вар зәманәдә
Вачиб едир мусурмана, ҹүмләси дә кәрәк чыхыр.
Дәмир-дүмүр, шүшә-мүшә, машын-мушун, атыш-вериш,
Сөзләринә балон кими һеj веријор бәзәк, чыхыр.
Јатма, ојан, кәтири-апар, әкиб-бичиб, чалыш-вuruш,
Һеj үүждүр, тәкүр сөзү, көр нечә бир, зирәк чыхыр.
Молла илә газетчиләр бир јерә су ахытмајыр,
Бу ики фирғенин сөзү, бахыш илә кәсәк чыхыр.
Газетчиләр дејир: балам молла, бу халга рәһим слә,
Молла дејир ки, кәс кәдә, бурда мәнә чөрәк чыхыр.
Чаj, шәкәр, һалва илә долма плов, фисинчаны,
Құфтәси мұфтәчә кәлир, дүjү, күкү, тәрәк чыхыр.
Одун, көмүр, јағ, кәрә сиғәси мәт'әси һәлә,
Үстә дә пулу, мүлкү вар, пан чыхыр, нәмәк чыхыр.
Милләти говларам, киши, бир дә газет охумасын,
Әлдән алыр гијамәти; һури чыхыр, мәләк чыхыр.
Мән нечә еjләjим гәбул журнал илә газет сөзүн,

Мәи о шеји көрән кими көз кор олур, бәбәк чыхыр.
Әсрин иши дәјишди лап, инди бир азча сәбр един,
Сөз гүртарубмы, јохса вар! Даһа иәләр көрәк чыхыр?

ТУРШУЛУ АШ

«Кәлинијјэт», о һансы айдыр милләтин
Ничәлир бојну, боязы гыл кими?
Сәи тапарсанмы бу сиррин һикмәтин,
Молланыш олдугда бојну фил кими?!

ГИСМӘТ ГАЗАНЫР

Ишбу дүнјада һәрә бир чүрә не'мәт газаныр!
Һәр кәсә олса бу аләмдә нә гисмәт газаныр.

Мәсәлән, ариф әкәр мин дә едә сидг, сәфа,
Олмыја онда нә тәзвир, нә кизбү, нә рија,
Јүз дә дүз сөјлүјә, дүз тәрпәшә, доғру даныша.
Мин дә фәрјад едә вермәзләр әһәмијјэт она.
Јенә һәр вәгт бу бәдбәхт елә төһмәт газаныр,
Бәлкә төһмәтмиш әзәлдән она гисмәт, газаныр.

Чүнки һәр вәгт едиб бәһс маариф сөзүнү,
Истијор зүмреји-инсанлара гатсын өзүнү,
Сөјлијор молла да нә ејб тутарса дүзүнү,
Гојмајор шејх јума чүнки әвамын көзүнү,
Молладан ол сәбәбә боллуча лә'нәт газаныр,
Хәлги асудә севәркән өзү зилләт газаныр.

Харичиләр ... ки, дејип шејх олара «кафәрдир»,
Кимиси әһли-сәнаәт, кимиси тачирдир.
Кими докторду, мүһәндисди, кими наширдир,
Чүмләсиндән әмәли-хејр оларын заһирдир,
Ки, бу аләмдә олар исмилә шөһрәт газаныр,
Бәли, дүздүр газаныр, лејк нараһәт газаныр.

Әглиңә кәлсә, гәрәз, һәр нә гәдәр мәхлугат,
Чүмләси зәһмәтилә еjlәјир әмрари-һәјат.
Бир пара наң газаныркән көрү јүз мин зәһәмат,
Бирчә раһәт күзәран саһиби вар, биисбат,
О да моллады ки, асудә мәишәт газаныр,
Ки, долур чибләринә һәр нә бу үммәт газаныр.

Бир заман та доланыр ил, рэмэзан ајы кәлир.
Долушур мәсчидә хәркүш отуур, ајы кәлир.
Јэ'ни ким һачы кәлир, мәшһәди, кәблаји кәлир,
Моллаја шорба кәлир, гәнди кәлир, чајы кәлир,
Молла асуð јејир ејшилә ишрәт газаныр,
Халг мәсчиддә көзүјашлы мүсибәт газаныр.

Кәр, фер илә сәрмәнбәрә молла ки, чыхар
Мин чүрә шивә илә гырмызыча хәлги соjar,
Мұслиминә пешәси фөһүшди та ағзын ачар;
Залымын, баһәмә, һәр вәгт чибишданы доллар.
Халга сөjdүкдә јенә һөрмәт, иззәт газаныр,
Көрәсән ким бу чаһанда белә не'мәт газаныр?

Мәнчә, бу әсрдә биһудә тәлаш етмәк әбәс,
Мәктәб, елм, маариф далыча кетмәк әбәс!
Чоочуғун хырда икән тәрбијәсин етмәк әбәс!
Сә'и-биһудә едән ахыры төһмәт газаныр,
Һәр кәсә олса бу аләмдә нә гисмәт газаныр.

ТӘБРИҚНАМӘ

(Эввәл иранлылара, соңра мусурманлара)

Еj мә'ҹүзәвү мүкарим әһли,
Еj хәлги сојан әмайм әһли,
Бу ајда олан гәнаим әһли,
Мәхлугу санан бәһаим әһли,
Бу ејд сизә мүбарәк олсун.
Таәтләриниз гәбул олунсун.
Еj рөзеји-һәг билиб тутанлар,
Тәзвир, ријаја гуршананлар,
Саггалларына һәна гојанлар,
Еj моллалара мүрид оланлар,
Бу ејд сизә мүбарәк олсун.
Еj Қә'бәјә,* Мәшһәдә кедәнләр,
Даду ситетдиндә анд ичәнләр,
Еj фөһүшилә сүбһи шам едәнләр,
Ифтардә өvrәти дөјәнләр,
Бу ејд сизә мүбарәк олсун.
Таәтләриниз гәбул олунсун.
Еj рәнкли чајлар ичәнләр,
Еj һогганы халга пүфләдәнләр

Рузэ јејәнә инад едәнләр,
Еј мәдһи-Әмири сөјләјәнләр
Бу ејд сизә мүбарәк олсун,
Таэтләриниз гәбул олунсун.
Еј падвала мәхфичә кедәнләр,
Кашjak, шәраб мејл едәнләр,
Гастиндә, малочнада кәзәнләр,
Хәлвәт дејәрәк оруч јејәнләр,
Бу ејд сизә мүбарәк олсун,
Таэтләриниз гәбул олунсун.
Еј нурији-чәннәти сатанлар,
Бөһтанилә халгы ағладанлар,
Һәдҗанилә халгы алдаданлар,
Халгын илийн, ганын соранлар,
Бу ејд сизә мүбарәк олсун,
Таэтләриниз гәбул олунсун.
Еј мәктәбә хидмәт ејләјәнләр,
Еј һәр ишә диггәт ејләјәнләр,
Еј формалары кәдәк кејәнләр,
Еј пәрчәми баш, сапог кејәнләр,
Бу ејд сизә мүбарәк олсун.
Таэтләриниз гәбул олунсун,
Еј баша дөјүб дә афлајанлар,
Бир аббасыја бешишт аланлар,
Моллаја өзүн фәда гыланлар,
Арифләри еј даشا басанлар.
Бу ејд сизә мүбарәк олсун,
Таэтләриниз гәбул олунсун.
Еј арифә кафәр ад гојанлар,
Чаһилләри башына јығанлар,
Арифләри боллу тапдаданлар,
Мәгсуду-мурадына чатанлар,
Бу ејд сизә мүбарәк олсун,
Таэтләриниз гәбул олунсун.
Еј «маһур» илә салам верәнләр,
«Сарәнк»* илә нәһәләр дејәнләр.
Мәрсијиә әвәз «секаһ» дејәнләр,
Еј мүфтәчә сиғәләр едәнләр,
Бу ејд сизә мүбарәк олсун,
Таэтләриниз гәбул олунсун.
Еј журнал илә газет јазанлар,
Еј дүз јолу кәч едиб азанлар,

Ең моллаларын кефин позанлар,
Тәзвир, рија көкүн газанлар,
Бу еід сизэ мұбарәк олсун,
Таэтләриниз гәбул олусун.

ИСФААНЛЫ ОҒЛУ ДЕЈИР:

Бәһемдуллаһ ки, гырхыг баш, юғун пејсәр, гафа биздә;
Ики пут башда әммамә, әба биздә, гәбә биздә.
Юғун шал, дикдабан башмаг, узун сағат
Дүшүбдүр гуршаға рәнк еjlәjiбdir гапгара биздә.
Гојуб бу милләти дүшкүн сәнаједән, маарифдән,
Һәгигәт кизләдән мин пәрдә вар, зұлмәтнұма биздә.
Әчаib зөвгпәрвәр, һијләкәр бир нөв мәхлугуз;
Мәсачид биздә, мәнбәр биздә, бөһтану-рија биздә.
Ки, биздә рәһим јох, вичдан јох, гөвли-һәгигәт јох,
Дәруни-гәлбимиз сәршари-гөвли-ифтира биздә.
Јалан, доғру демәкдә минбәрин үстүндә сәrbәстиз
Тәбии бир зәка јандырмаға кәскин дәва биздә.
Чәһеннәм биздә, чәннәт биздә, һури биздә, һәр шеj
биздәdir, биллан!

Алыб-сатмаг бизимдир, чәннәтә гојмаг бәһа биздә,
Гарын биздә, қәдән биздә, аловлу мә'dәdir биздә.
Нә долса, мә'dәмиз һәэм еjlәjәr, гојмаз гала биздә.
Әчаниб чәкмәдә өз миллиятин һәр вәгт пиша-пиш.
Дејиб лајлај јатыртдыг, јухладыб салдыг дала биз дә.

БИР ЛӨГМӘ НАН ҮСТҮНДӘДИР

Санма биһудә ки, һәр гөвлүм јалан үстүндәдир,
Тири-тәкфири мәбәс санма кәман үстүндәдир.*
Аһу-зарым чүмлә бир әмри-ниһан үстүндәдир,
Фикри-зикрим чүмләси бир лөгмә нан үстүндәдир.
Ол сәбәбдән гәлби-нашадым фәған үстүндәдир.

Ағларам дүшдүкчә јада чүн кечән күн һалыма,
Ол кечән дөвраныма, парлаг олан иғбалыма,
Алданырды халг әбаву һәм гәбаву-шалыма,
Кимсә құлмәзди мәним бир гырмызы саггалыма
Инди һәр кимсә мәнә бир бәд құман үстүндәдир,
Ол сәбәбдән гәлби-нашадым фәған үстүндәдир.

Ејими фаш ејлиjән бу чөһрә гырхыхлардылар,
Бу әдәбсиз, бу қәдәк палтарлы сыртыхлардылар,

Бундан әввәл ҹүмләси әһвалымы јохлардылар,
Һөрмәтими һәр заман тә'зим едиб сахлардылар.
Әсл дәрдим бу гәзет-журнал јазан үстүндәдир,
Ол сәбәбдән гәлби-нашадым фәған үстүндәдир.

Галмышам инди пловла чаја һәсрәт, вај дәдә,
Аш гәндабсыз дурур, бәс һаны ләззәт, вај дәдә,
Чулғалар, кәлдикчә, гәлби дәрд-мөһнәт, вај дәдә,
Кетди әлдән қөһнә ләззәт, қөһнә ишрәт, вај дәдә,
Бош галыб гајнамајан чөмчә газан үстүндәдир.
Ол сәбәбдән гәлби-нашадым фәған үстүндәдир.

Бундан әввәл хәлг дә бир өзкә нијјәтләр диләр,
Паји-мәнбәрдә кирибанларыны битләрдиләр,
Һәр нә сөз чыхсајды ағзымдан гулаг чүтләрдиләр,
Эскинасы овчума басдыгча хәлвәтләрдиләр,
Көрпәләр ач галмыш инди, ҹүмлә чан үстүндәдир.
Ол сәбәбдән гәлби-нашадым фәған үстүндәдир.

ГАН ЕЈЛӘЈИР

Јенә тәб'и-ше'rim рәван ејләјир
Көзәл бир һекајәт бәјан ејләјир:

Гызышмыш бәли, Ирәван әһли чәнкә,
Дөнүбләр бүтүн ширә, бәбрә, пәләнкә,
Әл атмыш тәмамән «револвер», түфәнкә.
Кәлиб әлләриндән бүтүн шәһр тәнкә.

Мүрүввәт, һәмијјәт фәған сјләјиң,
Тәрәһһүм дүшүб әл'аман ејләјир.

Һамы бүғз, кин илә етмиш тифаг,
Инада јетирмиш бүтүн иштијаг,
Әдавәтлә һәмдәст әзәлки сәјаг,
Нә вар меһр, нә үлфәтү иттифаг.

Мәһәббәт өзүнү ниһан ејләјир,
Әдавәт, шәрапәт әјан ејләјир.

Бахырсан ики күндә бир ган олур:
Бири гатилү зиби-зиндан олур.
Гапы бағланыры, ханә виран олур,
Сәфаләт, рәзаләт фираван олур.

Зәлаләт өз һөкмүн рәван еjlәjир,
Һәјаты позур, бинишан ejlәjir.

Мәкәр сиздә јохдурму рәһим, ej чәмаәт?..
Нәдир бу гәдәр кинү-бүгзү әдавәт?..
Мәкәр етмәмишми пејғәмбәр вәсиijәt! —
Бизә иттифаг, иттиһаду үхүввәт?

Үхүввәт буму,—хәлги ган ejlәjир?
Белә вәһшәти-биаман ejlәjir?

ВӘЛВӘЛӘ

Билмирәм, јарәб, юнә һардан, hajanлардан дејим!
«Једди јер»дән башлајым, ja асыманлардан дејим?

Ханумандан башлајыммы? Ja дејим ә'янларын,
Һүммәтү миммәтләрин, ол саһиби-милјонларын,
Ja дејим ач-мач галан јохсулларын, кәнканларын
Кирли-мирли, чыб-чырыг палтарларын, паланларын,
Вәсф едим ja евдәки чыплаг галанлардан дејим?
Башлајым ja Ираванда тазә гәтлү-мәтлдән.
Ja пачотник, ja мачотник баш-бачағы әтлидән,
Ja дејим әрбаби-кин гејрәтлидән-мејрәтлидән.
Ja јазым саһибһүнәр; чүр'әтлидән, мүр'әтлидән
Ja ки, пис-мис вахтыда күллә атанлардан дејим!
Ja ки, Насир-масирин Закиләрә ирадыны,
Зикр едим? Ja ки, дошабчы Сеjjидин иншадыны?
Ja ки, сөһбәт-мәһбәтиң ахыр гачырдыб дадыны?
«Мов-мов»ын јаинки бәjlә бош гуру фәрјадыны
Әлдә дәставиз едиб һәдјан јазанлардан дејим?

Ja газет-мазет кими боллу јаланлар бағлајым?
Ja ки, шакирдин севән «чәкмәдүз»а күн аглајым?
Һәrb сөзү тәк... әслини фәр'ин чағлајым?
Қаһ да бир аз дағлајым, қаһ да бир аз да јағлајым,
Ганмасын бир кимсә дә дүздән, јаланлардан дејим?

ИЛЛӘР ХӘСТӘСИ

«Тути», мәнә ejlәkилән мәрһәмәт,
Вар јели, һәм ағрылыдыр балдырым.
Јаз ачылар, hансы олар мәсләһәт,
Ган алышым, ja ки, зәли салдырым?

Көзләримин сују ахыр, дәрди вар,
Чарпыныјор гәлбим олур бигәрар,
Фырланыјор башыма јер, дәр дивар,
Билмәјирәм инди зәли салдырым,
Ja ки, кедиб дәлләкә ган алдырым?

Жатмајырам ил кечәсин сүбһә тәк,
Мәндә аман гојмады бу өскүрәк,
Зәһрә дәнүбдүр мәнә ичмәк, јемәк,
Жахшымыдыр бир һәчәмәт алдырым?
Ејб еләмәзсә, гулағым кәсдириим?

Ил узуну һеч дә јығылмаз јерим,
Чан үзүлүбдүр гырышыбыр дәрим.
Ач галыб алты нәфәр өврәтләрим,
Мән дејирәм ки, кенә раһәтди бу.
Гүввәтим артарса зәли салдырым?

Жахшы олурса дишими чәкдириим,
Ејб сләмәзсә гулағым кәсдириим.
Мән дејирәм ки, кенә раһәтди бу:
Ган алышырим, ja ки, зәли салдырым?

ТИРЈАҚИЛӘРӘ СӘР СӘЛАМӘТИ

Кәлин, ај тирјакиләр, бир јени һәдјан охујун!
Јени сөз, тазә хәбәр, тазә бир үнван охујун!
Охујун, бөһт көтүрсүн сизи, һејран охујун,
Ајылыб, баша дүшүбдүр јени Иран, охујун.
Көрүн Әһмәд шаһ едибдири нечә диван, охујун,
Ев јыхан, нәш'ә позан бир јени дастан охујун!

Нечә ким олду Русетдә гәдәғән шүрби-әраг...
Ичкијә адәт едәнләр үзүлүб олду начаг.
Етди Ирана да ахырда сирајәт бу сәјаг,
Олду Иранда да тирјак иши таинки јасаг,
Көрүн олду евиниз бир нечә виран, охујун!
Ев јыхан, нәш'ә позан бир јени дастан охујун.

Бир ағыр хәрч гојулмуш ону һәр кимсә әкә,
Вар хүсусән дә бөյүк шәрти әкәр бирси чәкә,
Көрмәмишди бир иш Иран һәлә бу бојда јекә,
Бир дә мүмкүнмүдү ме'рач едәсиз сиз фәләкә?

Бу хәбәр еjlәjәчәкдир сизи бичан, охујун,
Ев јыхан, нәш'ә позан бир јени дастан охујун!

Бу хәбәрләр билирәм ки, позачаг һалынызы,
Еjlәр әфсүрдә һамы пүхтәнизи, қалынызы,
Көзүнүз јашы верәр селләрә мәнгалынызы,
Зор јазыб дәсти-гәза намеji-әмалынызы,
Ки, салар ногганызы ахыры ходдан охујун,
Ев јыхан, нәш'ә позан бир јени дастан охујун.

Тирјакын ады сизи әсдиrәчәк нанә кими,
Шәрhә-шәрhә едәчәк бағрынызы шанә кими,
Олачаг бирчә манат бир пәнабатлыг чәкими,
Шашдырыб ejlәjәчәкдир сизи диванә кими:
Худ сизә садир олуб бу јени фәрман охујун!
Ев јыхан, нәш'ә позан бир јени дастан охујун!

Кәрәк

Кәсби-камал ejlәjә инсан кәрәк,
Чисм дири олмаг үчүн чан кәрәк.
Елмсиз адәмләр үчүн hәр заман
Хәр кими бир нохта вә палаң кәрәк.
Ләzzәтини анламајан бозбашын
Мејл еләjә јонча вә саман кәрәк.
Бејләди гануни-тәбиэт әзәл,
Гапзалана тәб'еи-Иран кәрәк.
Бунда нәдир һикмәти мән билмирәм,
Мин јерә мә'ни ола Гур'ан кәрәк.
Олса пулу беш шаһи hәр бир кәсин,
Олмыја һеч саһиби-вичдан кәрәк.
Олса да елм әhли бүтүн әчинәби,
Чаһил ола чүмлә мусәлман кәрәк.
Һарда мусәлман чох исә мүхтәсәр
Күндә бири ганына гәлтан кәрәк,
Адәм одур ки, ола чох фитнәчу,
Ондан ала тәрбијә шејтан кәрәк.
Һачы кәрәк беш нәфәр арвад ала,
Бир-ики дә садәчә оғлан кәрәк.

АРИФ ГӘЗӘЛИ

Ариф одур ки, қөзләмиjә еһтирамыны.
Рұсваји-аләм ejlәjә өз нәнкү-намыны,

Кәлди-кедәрлә сабити-тәшхис гылмыја,
Фәрг етмијә кәда илә шаһын мәгамыны.
Jүз ил бирилә һәмдәм олуб дуз-чөрәк јејә,
Бир қүндә jүз илин поза һәггүссаламыны!
Хәлгә нишан верә өзүнү хадими-вәтән
Амма дүшүнмүjә вәтәнин еңтирамыны.
Һал әhли зәнн едә өзүнү рузу-шәб, вәли
Гал илә мүттәсил кечирә сүбhу-шамыны.
Һәр кәчникәhlә һәмдәм олуб дүз hесаб едә
Неj кими сузи-дил едә Рүстәмлә камыны.
Бәhси-камали-әгл едә, нагис икән өзү,
Чәрхин һилал зәнн едә мәни-тамамыны.
Худ касәлис ола, сана әhбаби касәлис,
Кәnlүм кими шикәст едә Чәмшид чамыны.
Бүчәhl икән, сана өзүн әлламеji-заман,
Нәфсә уjуб бәjәнмәjә әсрин имамыны.
Варлы көрәндә сәчдә едә бүтпәрәст кими
Jохсул көрәндә дәндәрә һәчвә кәламыны.

ГЫЗЫЛЛЫ ЈАРПАГ,

Jaхуд

ЗӘКАЛЫ ӘНВӘР

(Мәктәбли балалар үчүн)

Сабаh олду балладылар хорузлар,
Охуду бағчада бүлбүлләр, гушлар,
Күнәш чыхды ишыгланды бағчалар
Чығыллашыб учушдулар сәрчәләр.

Чобан сүрдү гоjунлары отлаға,
Гузулар мәләjиб, дырманды даға.
Меhрибан аналар севиб охшујур
Бу нөв илә чоچуглары аýлдыр:
Сүбh ачылыб, чан оғлум,
Аýыл уjгудан, оғлум.
Охур гушлар, бүлбүлләр,
Ачыб бағчада қулләр,
Jашыллашыб сүнбүлләр.
Сүбh ачылыб, чан оғлум,
Аýыл уjгудан, оғлум.

Һәјәтдә вар көзәл су,
Әл-үзүнү тәмиз ју.
Бәсdir, оғул, бу ујгу,
Сүбһ ачылыб, чан оғлум,
Ајыл ујгудан, оғлум.

Дур, чајыны ичкілән,
Формаларын қејкилән,
Мәктәбә тез кеткилән,
Сүбһ ачылыб, чан оғлум,
Ајыл ујгудан, оғлум.

Охумаға һәвәс вер,
Дәрсини елә әзбәр.
Мүәллимин инчијәр,
Сүбһ ачылыб, чан оғлум,
Ајыл ујгудан, оғлум.

Охумаға мејл еләјән чоңуглар
Аналары чағырчағын тез дурап.
Кедәр, јујар әл-үзүнү тәр-тәмиз,
Олар ана јанында о, чох әзиz.
Һәјәти, бағчаны доланаr, кәзәр
Чичәк дәриб, кәсаләти мәһв едәр.
Бир-ики истәкан чај ичиб дурап,
Дивардақы саата бир јол бахар.
Бахар ки, вар һәлә бир јарым saat,
Мәктәбин вахтына... әjlәшәр раhat.
Ачар китабыны бир дә әзбәрләр,
Дәрси әзбәр, һесабы һазыр едәр.
Бир дә бахар, аз галыбыр вахтына,
Jығар бир-бир китабы чантасына.
Кедә-кедә дәрсләрини зикр едәр,
Үрәjинде бу сөзләри фикр едәр:
«Дәрсим рәвандыр мәним,
Беш верәчәк мүәллим,
Дана мәним нә ғәмим?
Дәрсимә етдим диггәт,
Олмачағам хәчаләт.
Jазыларым көрүнчә,
Эһсән дејәчәк хачә.
Олачағам баш уча,

Дәрсімә етдім диггәт,
Олмағам хәчаләт.

Чәтиң ода, ja асан,
Дәрсими гыллам рәван.
Дана көзәл о бундан,
Дәрсімә етдім диггәт,
Олмағам хәчаләт.

Шүурлу чочуглар ha белә олар.
Јазысыны, дәрсини назыр гылар.

Энвәр адлы бирчә чочуг вар имиш,
Охумаға чох да hәвәскар имиш.
Інәр заман дәрсини назыр едәрмиш,
Мәктәбә вахтында, еркән кедәрмиш,
Савашғанлыг, шулуглуг билмәз иди,
Вел-вел базар-күчәни кәzmәз иди.
Мүәллими ону hәр вахт севәрди,
Она дәфтәр, гәләм бәхшиш едәрди.
Дәрсиндә hәр заман бешләр алармыш,
Мүәллими ондан разы галармыш.
Јолдашлары чыханда ојнамаға,
Бу, чәкилиб дурагы бир гыраға.
Дәрсини охујуб едәрди рәван,
Гојмазды дәрсиндә гала бир нөгсан.

Јолдашлары ојнајарды, гачарды,
Јыхарды бир-бирин, тоза буларды,
Инчиждәрди бир-бирини hәр заман
Үз-көзләри чызыг-чызыг ахар ган.
Јолдашлары буна тәклиф едәрди,
Онлар илә ојнамағы деjәрди.
Чавабында Энвәр деjәрди, амма:
— «Бу нәвилә ојнамаглыг нәдир ja?
Гачырыныз, дүшүрсүнүз торпаға;
Батырыныз белә суja, палчыға.
Нечин кедиб, гачыб, белә чырпышаг?
Кәлиниз бир дәрсимиздән бәhc ачаг,
Лазымдыр ки, едәк дәрсләри рәван,
Бу күн, сабаһ кәлир вәгти-имтаһан».
Јолдашлары буна баҳырды, каһ-каһ,
Тәһгир едиб, күләрдиләр гаһ, гаһ, гаһ.

Жығышырды һамы шакирд бир јерә,
Бу сөзләри дејирдиләр Әнвәрә:
«Әнвәрә бах, Әнвәрә,
Гашы көмүрдән гәрә.
Һушун вериб дәрсләрә,
Јазын адын дәфтәрә.
Әнвәр, Әнвәр, чан Әнвәр,
Ојундан горхан Әнвәр.

Кәлин бизләр ојнајаг,
Бир-биrimизи јыхаг.
Бу сөзләри сөјләјиб,
Ојан бу јана гачаг.
«Әнвәр, Әнвәр, чан Әнвәр,
Ојундан горхан Әнвәр».
Әнвәр бахыб онлара,
Јазыг лабуд галырды.
Бу да чәпик чалырды,
Оnlara сәс салырды:
«Ушаг, ушаг, чан ушаг,
Кәлир имтаһан ушаг.
Мәнә ришхәнд едәрсиниз,
Белә атылыб-дүшәрсиниз,
Сөзүмү сонра биләрсиниз,
Онда баша дүшәрсиниз.
Ушаг, ушаг, чан ушаг,
Кәлир имтаһан ушаг».

Мүәллим зәнк чалды, долду отаглар,
Һәр кәс кәлиб өз јериндә отдулар.
Мүәллим онлары севәр, охшујар,
Дәрсләриндән бир-бир онлардан сорар.
Бә'зиләри аз-аз чаваб верәрди;
Билмијәnlәr бахыб көзүн дәјәрди.
Һәр бир сөз ки, сорушарды Әнвәрдән,
Чаваб алыб сөјләјәрди: чох эһсән.
Әзбәр дәрс олајды, јаинки несаб,
Әнвәр дурухмајыб, верәрди чаваб.
Мүәллим онлара етди нәсиһәт,
Деди:—Чоочугларым, еjlәјин һиммәт.
Зеһинли шакирдләр әмәк итиrmәz,
Мүәллим һеч вахт хәчаләт етмәз.
Көрүрсүнүз нечә әзиздир Әнвәр?
Сәбәб одур ки, дәрси әзбәр едәр.

Дәрсизи тәкрап еләјин әзбәр;
Гапаначаг бир һәфтәчик мәктәбләр.
Алты күндән сонра башлар имтаһан,
Бачардыгча един дәрсләри рәван.
Нәйди, кедин! Аллаһ әманәтиндә,
Беш күн сонра кәләрсиз вахтында».
Мүәллим гурттарды та бу кәламы,
Кетди чолуг-чочуг орадан һамы.
Бу чочуглар чыхылар та күчәјә;
Даш атдылар фајтунчуја, сүдчүјә
Долашдылар јолда кәлиб-кедәнә,
Сөјуб, гачыб, олдулар һәрзәчәнә.
Евләринә кедиб етдиләр шухлуг,
Галдырдылар чығыр, бағыр, гышгырыг.
Ана, бачылары чәкдиләр фәрјад,
Бунларын әлиндән еләдиләр дад.
Күндә бир гошуулуб кетдиләр баға,
Дырмашдылар бу тәпәјә, о даға;
Дағ башында дәстә илә, чөвг илә
Бу сөзләри охудулар шөвг илә:
«Кәлиниз кедәк кәзмәјә,
Гырғы кими сүзмәјә.
Бу кәлләрә кирәлим,
Балыг кими үзмәјә.
Нәјә лазым имтаһан,
Гој, биз олаг пешиман.

Бағы, дағы сејр едәк,
Бағчаларда құл дәрәк.
Бејнимиз лап гаралды,
Дәрси нијә фикр едәк.
Нәјә лазым имтаһан,
Гој биз олаг пешиман.

Ојнујалым кизләнпаč
Нәйди қәлдим, дурма, гач!
Бу писдирсә ојнајаг
Намы «папаг алды гач.»
Нәјә лазым имтаһан?
Гој биз олаг пешиман.

Ондан сонра ојнајаг,
Атылын, башмаг јыртылсын,

Дәббағда көн вар һәлә,
Башмаг тикән сағ олсун.
Нәјә лазым имтаһан?
Гој биз олаг пешиман.
Ләzzәт будур, јолдашлар,
Кеф еләјин, гардашлар.

Неч биримиз кетмәрик,
О вахтда ки, дәрс башлар.
Нәјә лазым имтаһан?
Гој биз олаг пешиман.

Бунлар ујушдулар ејлә һәвәсә,
Бир күн бөјлә баҳмадылар һеч дәрсә.
Әнвәр о қүндән ки, кәлди мәктәбдән,
Әл чәкмәди дәрси әзбәрләмәкдән.
Анасына һәр вахт етди итаәт.
Бачысына һәр вахт етди мәһәббәт.
Күчәјә чыхмајыб, савашмаз иди,
Надинч ушаглара јанашмаз иди.
Олдугча һәр кәсә һәрмәт едәрди,
Кәзиб, кәлиб дәрси әзбәр едәрди.
Алты күндә һәр бир иши сазлады:
Несабыны, дәрсини һазырлады,
Өјлә ки, имтаһан вахты јетишди,
Алты күн кечмишди мәктәбә кетди.
Кәлмишди мәктәбә әкабир, ә'jan,
Мүдир, мүәллимләр вәгти-имтаһан.
Кәлиб бир-бир јығылдылар шакирдләр,
Һәр кәс өз јериндә отду бирбәйир.
Мүәллим башлады имтаһаныны,
Әсмә тутду ушагларын чаныны:
Һәр кәсин ки, дәрси гәләт галмышды,
Саралмышды, баш ашағы салмышды.
Мүәллим сорушараг едәрди хитаб,
Зирәк ушаглар тез верәрди чаваб.

Мүәллимләр данышдырды Әнвәри,
Кәрдуләр ки, рәвандыр һәр дәрсләри.
Ону ә'jan, әшраф еидирди алғыш,
Һәр бир дәрсә имтаһанда алды беш:
Бәхшиш етди она әшрафу-ә'jan
Јазы дәсткаһына лазым задлардан.

Эңвәр бу иөвилә ки, алгышланды;
Тәнбәл чочуглар да бахыб утанды.
Эңвәр тутуб јолдашлара үзүнү,
Онлара сөјләди ишбу сөзүнү:
«Мән ки, сизэ дејирдим,
Нәсиһәт еләјирдим,
Бу күнләри билирдим,
Дәрсизи охујун,
Сонра хәчил олмујун.

Сиз атылыб-дүшәрдиниз,
Мәнә бахыб құләрдиниз,
Бу сөзләри дејәрдиниз;
«Сөзләринә уймујун!
Дәли олуб гојмујун!»

Бу сөзләри бәјүкләр
Еләки ешилдиләр,
Кечән иши билдиләр,
Намы бирдән дедиләр:
«Сағ ол, зәкалы Эңвәр,
Вар ол зәкалы Эңвәр».
Бүјурдулар ушаглар,
Ајаг үстә дурдулар,

Бир ағыздан һәр нә вар
Дејиб чәпик чалдылар:
«Сағ ол, зәкалы Эңвәр,
Вар ол, зәкалы Эңвәр.

Биз әvvәлдән билмирдик,
Сәнә бахыб құлұрдүк,
Наһаг тәһмәт едирдик.
Инди анладыг билдик.
Сағ ол, зәкалы Эңвәр,
Вар ол, зәкалы Эңвәр.
Јаша, Эңвәр, чох јаша.
Охун дәјмәсин даша.
Тоғиг версин танрымыз,
Тәһсилин чатсын баша.
Сағ ол, зәкалы Эңвәр,
Вар ол, зәкалы Эңвәр».

Мұәллимләр етдиңләр
Ушаглары мүрәххәс.
Кедә-кедә һамысы
Бир јердә вурдулар сәс:
«Сағ ол, зәкалы Әнвәр.
Вар ол, зәкалы Әнвәр».

Әнвәр өпдү хачәсинин әлиндән,
Хејир-дуа алды мүәллиминдән.
Өзү кими зирәкләрдән беш нәфәр
Мүәллимә худаһафиз етдиңләр,
Евләринә кетдиңләр шаду-хәндан,
Мүждәләр алдылар аталарындан,
Изң алдылар, сәјаһәтә кетдиңләр,
Чәмән-чичәкли бир баға јетдиңләр.
Булаглар гајнајыб, сулар ахырды,
Чичәкләр бунлара мат-мат бахырды.
Ағачлар бир-бириң алыб гојнуна.
Гол салыблар бир-бириңин бојнуна.
Җәһ-җәһ вуруб өтүшүрләр бүлбүлләр,
Құлұшүрләр чичәкләр, гөнчәли құлләр.

Шу аләмә бунлар етди тамаша,
Дүзүлдүләр бунлар ҹүфт, гоша-гоша.
Гушлар кәтди бунлары та һәвәсә;
Бу сөзләри гошду бунлар сәс-сәсә:
«Өтүшүн, ај гушлар, бүлбүлләр,
Құлұшүн, ај гушлар, бүлбүлләр.

Хош кәлибдир сизә бу құлләр,
Сүсәнләр, чичәкләр, сүнбүлләр,
Бу дағлар, дәрәләр, мешәләр.
Өтүшүн, ај гушлар, бүлбүлләр,
Құлұшүн, ај гушлар, бүлбүлләр.

Бәхтәвәр бизләрик, бизләрик.
Елмин құлзарыны қәзәрик,
Мин чүр чичәкләр дәрәрик,
Өтүшүн, ај гушлар, бүлбүлләр.
Құлұшүн, ај гушлар, бүлбүлләр.

Вермишик бу құн биз имтаһан,
Алмышыг алғышлар һамыдан:

Өтүшүп, ај гушлар, бүлбүлләр,
Күлүшүн, ај гушлар, бүлбүлләр.

Мә'рифәт күлшәни бизимдир,
Сүнбүлү, сүсәни бизимдир.
Нәм күлү, сәмәни бизимдир,
Өтүшүн, ај гушлар, бүлбүлләр,
Күлү чүн, ај гушлар, бүлбүлләр.

Кәзирик елм күлзарыны,
Көрүрүк күллү бағларыны,
Жамјашыл уча дағларыны.
Өтүшүн, ај гушлар, бүлбүлләр,
Күлүшүн, ај гушлар, бүлбүлләр.

Билмәрик јавалыг, тәнбәллик,
Етмәрик шулуглуг, чәдәллик,
Мәктәби еләрик биз шәнлик.
Өтүшүн, ај гушлар, бүлбүлләр
Күлүшүн, ај гушлар, бүлбүлләр.

Вәтәндир өлкәмиз, јувамыз,
Жашасын мүәллим хачәмиз,
Жашасын охудан атамыз.
Өтүшүн, ај гушлар, бүлбүлләр,
Күлүшүн, ај гушлар, бүлбүлләр.

СӘИД СӘЛМАСИ

1889-чу илдә Сәлмасда Мәшәди Хәлил адлы шәхсиян айләсиндә дөгулмушдур. Һәјатының илк дөврләрини Хој вә Сәлмас әтрафында јашамыш, сонра исә Бакыя көчүб, бир мүддәт бурада галмышдыр.

Сәид Сәлмаси чох мәзмунлу бир һәјат юлу кечмишдир. Ингилаби фәалијәтилә јанаши, көзәл бәдии ярадычылығы да олмушдур. О өзүнүн мәзмунлу вә јени формалы ше'рләри илә ингилаба хидмәт етмишдир.

1906-чы илдә Иранда ингилаби һәрәкат башланан кими Сәид вәтәнә гајыдыр вә азадлығын мубариз дөјүшчүләри сырасына гошуулур. Сәид 1909-чу илдә иртича гошуулары илә мәрдликлә вурушдуғу заман 20 јашында һәлак олмушдур.

СОНА ҮСУЛУНДА

Ah, ej јариҹан, ej муниси-шәбһаји—изтираб
Базәм тоји?! Фәдаји-никаини-мәлули-то¹.
Кәл ej мұдам кирјәвү әфган едән вәтән,
Базәм чера гәриги-хәјали-тәэссүри?²
Һәр шәб ахан сиришки тәэссүр иәдир, нәдән?
Бихабу биһүзүрији-чешмани һәсрәтәт,³
Еjlәр ләјали-ешгими бәрбад, ej вәтән.
Еj хәстеји-тәбијү, ej бағи-хатират.⁴
Еj сәбзәзары шөвгү сусуздан солан чәмән
Аһи ки әз дәруни-мән ајәд мәанијәм⁵.
Мәгсудумуз хиласи-вәтәндир, вәтән, вәтән!..
Әjjами-деј қүзәшт сәбаһи-баһари-маст⁶.
Үгрунда һазырыз ки едәк бәзм-чан вәтән.

ТӘРЧҮМӘЛӘРИ:

¹ Јенә сәисән?! Сәнин мә'лүл бахышына гурбан.

² Јенә нә үчүн кәдәрли хәјала гәрг олубсан?

³ Һәсрәт кәзләринин јүхүсузлуғу вә һазыр олмамасы.

⁴ Еj хастәнин һәкими, ej хатирәләр бағчасы.

⁵ Ичәримдән кәлән аһ мә'наларымдыр.

⁶ Гыш фәсли кечди бизим баһарымызын сәһеридир.

ХӘЈАЛИ-МӘНФҮР

Чәкил, һәјатымы мүдһиши едән хәјал, чәкил.
Мүдам нифрәтә баис о һали-тәнназын.
Чәкил дә гылма мәнә шух мүшрибанә никәһ,
Субати-әзмими гырмаз о чешми-гәммазын.

Данышма! Сус дејирәм, истәмәм; јәгин етмә,
Кәлирми јадына бир шәб башын синәмдә икән
О алмалыг денилән јердә биз отурмушдуг...
Ағачларын арасында гүруба гаршы јенин.

Гәмәр үфул еләјәркән, дәрин-дәрин бир аһ
Чәкиб, япышдың әлимдән, о дәм дедин. ej ваһ.
Сабаһ яхлашыјор мәнчә сиздән аїрылмаг.

«Тәһәммули-бәшәрин харичиндә никбәттир»
Шу сөз аһ... јаланмыш, бу бир хәјанәттир.
Чәкил, чәкил! Мәни алдатма!.. истәмәм мүтләг.

ТӘҢЕССҮР

Јетишир күшә дади-истимдад,
Һәр тәрәфдән һаваји-истибад.
Еләјир чисми-милләти мәсмүм,
Һөкмәрмә, нифагү-мәһв вә дад.
Шад олур дил көрүнчә милләтинин
Бир бәлүк мә'рифәтли еһрарын.
Гәт едәрләр гәләмлә ришәсини
Шәчәри-зулм олан мәләинин.

АМАЛИ-ВӘТӘН

Амалымыз, эфкарымыз үгбали-вәтәндир.
Сәрһәд бизә, гәл'ә бизә хаки-вәтәндир.
Дә'ва күнү јексәр көрүнән ганлы кәфәндир,
Иранлыларыг, чан верибән нам аларыг биз.
Дә'вада шәһадәтлә һамы кам аларыг биз.

Ганилә гылынчдыр көрүнән бајдағымызда,
Чан горхусу јохдур дилимиздә, чанымызда,
Һәр күшәдә бир шир јатыб торпағымызда,
Иранлыларыг, чан верибән нам аларыг биз,
Дә'вада шәһадәтлә һамы кам аларыг биз,

ТӘГИ РҮФ'ӘТ ТӘБРИЗИ

Тәги Рүф'әт Тәбризи Җәнуби Азәрбајҹан әдәбијатында исте'дадлы шаир, көркәмли әдәбијатшұнас вә журналист кими таныныр. Онун әдәби фәалијәти тәхминән бириңчи дүнja мұһарипеси дөврүнә тәсадүф едир.

Рүф'әт Тәбризи 1890-чы илдә Тәбриз шәһәринде анадан олмушшудур. Ибтидаи тәһисилини алдыгдан соңра атасы Аға Мәһәммәд Тәбризи ону Истамбула көндәрмишидир. Бурада тәһисил алан Тәги Рүф'әт түрк вә франсыз дилләrinни дә мүкәммәл өірәнir. Белә ки, соh чәкмир кәңç Тәги Рүф'әт фарс дилиндә олдуруу кими, түрк вә франсыз дилләrinндә дә ше'рләr јазмаға башлајыр. Онун илк гәләм тәчрүбәләrinдә демократик әһвали-руhiijә, вәтәнпәрвәрлик вә хәлгилик башлыча јер тутур.

Рүф'әт Тәбризи Түркиjәnin Трабзон шәһәrinдә иранлы ушагларын тәһисил алдыглары «Насири» мәктәбиндә бир нечә ил мүдир ишләмишидир. 1915-чи илдә доғма җүрdu Тәбризә гајыдыр, бурада мүәллимлик фәалијәтини давам етдирир. Бу дөврдә Тәги Рүф'әти халгын милли-азадлыг һәрәкаты дүшүндүрүр. 1915—1921-чи илләрдә «Тәчәддүд» гәзетинде вә «Азадистан» журналында чап етдириди мәгаләләrinдә јени һәјатын ирәли сүрдүjү проблемләрә тохунурdu.

Шеjх Мәһәммәд Хијабанинин редакторлуғу илә чыхан «Тәчәддүд» гәзетинде әмәкдашлыг едәn Рүф'әт Тәбризи сонralар гәзетин баш катиби вәзиfәsinde ишләjir. Еjни заманда, демократик һәрәкатын башчысы Шеjх Мәһәммәд Хијабанинин јахын көмәкчisi вә һәмкары олур. Бу она кениш имканлар јарадыр. О, «Тәчәддүд»дә, «Азадистан» журналында ачыг имза илә вә ja «Фемина» тәхәллүсү илә дәрч етдириди ше'рләri, ejни заманда дәрин мәзмунлу мәгаләләri илә милли-азадлыг һәрәкатаına јахындан көмек көstәriр. Рүф'әт Тәбризи ше'rin көһинәлмиш формаларыны сахлајан, һәр чүр јенилиjә гарышы чыхан мұһафизәкарлара, хүсусен Мәһәммәд Тағы Баһарын башчылыг етдиji «Данешкәде» әдәbi журнальнын либерал мөвgejinә гарышы кәskin мүbarizә

апарыр. Рүф'эт Тәбризинин әдәби фәалијәти, хидмәтләри Иран «әдәби тәчәддүд», «әдәби ингилаб» просесинә чидди тә'сир едир, «јени ше'рин» (ше'ре-нов) әсасыны гојанлардан биридир. Беләликлә, Рүф'эт Тәбризи Иран демократик әдәбийјатында јени ше'рин јарадычысы кими таныныр.

Ингилаби һәрәкат Рза хан гошунлары тәрәфиндән боғулдуғдан соңра Шејх Мәһәммәд Хијабанинин өлдүрүлмәси Рүф'эт Тәбризини сарсылтыш, о. 1921-чи илдә 31 јашында икән Гызыл Диәәч кәндидә интинар етмишdir.

НОВРУЗ ВӘ КӘНДЛИ

Новруз бајрамыдыр, баһар нәсими,
Кечәли, күндүзлү құл әтри јајыр.
Тәбиәт севинир бир ушаг кими,
Кечә аj, күндүзләр күнәш парлајыр.

Кәндли мәһисулуундан разыңдыр бу јаз.
Жығыб дөврәсиндә өз күлфәтини.
Дејир: белә кетсә дәрдимиз олмаз,
Торпаг әсиркәмәз өз не'мәтини.

Новруз, еj көjlәрин дәринлијиндән;
Бизә үмид долу севинч кәтирдин.
Әжилмәз башымы дик тутурам мән,
Нә јахшы олду ки, сән белә кәлдин.

Новруз, јадымдадыр Урумијәдә,
Чәмшид бајрамында чошду чәмијәт,
Азуш кәндлиләри туулду дәрдә,
Нејнәвадаки* тәк гырылды милләт...

ГАДЫНЛАРА ХИТАБ

Сәнә Зөһрә. Aj, Қүнәш, ад гојдулар ҹаһанда,
Анчаг өзүн дунјада бир қүн көрә билмәдин.
Сән бу зүлмәт өлкәдә, бу ганичән дөвранда,
Үрәјинчә севиниб, бир дојунча құлмәдин.

О кәсләр ки, гаршында диз чөкүб сәчдә едир,
Инанма сән онларын ешгинә, үлфәтинә.
Чөлдәки вәһшиләр тәк, онлар фәгәт ов құдур,
Онлар лајиг дејилдир сәнин мәһәббәтинә...

ЕЈ ИРАНЛЫ ЧАВАН

Галх јериндән вәтән оғлу, нәзәр ет асимана,
Үфүгүн рәнки күнәшди, нечә көр дөндү гана.
Галх құләр үзлә саламла ачылан ал сәһәри,
Галх ки иш вахты чатыб көзләмәйин ол сәһәри.
Галх ири аддым илә кет ирәли, башла ишә,
Мә'јус олмаг сәни бил мәһв едәчәкдир һәмиша.
Бил дөјүш көзләјир инди јолуну өндә сәнин,
Сабаһа сәсләјир һәр ан сәни доғма Вәтәнин...
Бир тәзә фәсл кәлибдир, јени нәслин баһары,
Бағларын, бағчаларын көр нечә артмышды бары.
Галх ки, хошбәхтлик өзү гаршына кәлмиш құләрәк,
Галх, дүзәлт гамәтини, мејдана чых Рүстәм тәк.
Зал кими бармағыны гој камана, сән оху ат,
Сәсләјир, бах, сәни хош күнләрә инди бу һәјат...

МИРЗАДӘ ЕШГИ

Азадлыг уғрунда сон нәфәсинә гәдәр мұбаризә апармыш Мирзадә Ешгинин ады Сеjjид Мәһәммәдрәздыр. Онун атасы Һачы Сеjjид Әбүлгасим Һәмәданидир.

Еши 1893-чү илдә Азәрбајчаның гәдим мәркәзи олан Һәмәдан шәһәриндә анадан олараг, илк тәһисилини дә орада алмышдыр. О, кәнч յашларында харичи дил өјрәнмәк фикринә дүшүр, буна көрә бир франсыз тачириниң тичарәтханасына ишә дахил олур вә һәмин диلى мүкәммәл өјрәнир. Франсыз дилини билмәк кәнч шаирин фикри инкишафына бөйүк көмәк едир. Тәхминән 15 յашындан вәтәнин ағыр вәзијјәтинә даир сијаси шे'рләр јазмаға башламышдыр.

Кәнч шаир, о дәврдә гисмән мүтәрәгги мөвге тутан «Сијасәт» гәзетиндә мәзмунлу вә тәнгиди мәгаләләрлә мүнтәзәм чыхыш едир. Нәһајәт о, өзү «Гәрни-бистом» («Ийирминчи әср») адлы гәзет нәшр етдиրәк, бу орған васитәси илә өзүнүн идејаларыны јајырды.

Мирзадә Еши аз өмүр сүрсә дә сох зәнкин вә мәзмунлу бир әдәби ирс гојуб кетмишdir. «Ешгинин идеалы», «Новрузнамә», «Ејди-хун» («Ган бајрамы») кими ше'рләри, «Гурбанәли Қашани», «Чәмшиди-накам», «Һәлваул-фүгәра» адлы драм әсәрләри, «Рәстахиз» («Дирчәлиш») адлы кичик операсы шаирин сәнәткарлығыны экс етдиrән әдәби әсәрләrinдәndir.

Еши 1924-чү ил ијул айынын 4-дә чүмә құну мәшһүр چәллад Рза шаһ тәрәфиндән фачиәли шәкилдә өлдүрүлүр. Ингилабчы шаирин һәјат вә јарадычылығы лазыми сәвијјәдә тәдгиг олунмамышдыр.

ЕШГИНИН ИДЕАЛЫ

БИРИНЧИ ТАБЛО

АЙДЫНЛЫГ КЕЧӘ

Јазын сонујду, бүрүнмүш гызыл құлә құлзар,
Даш үстә тутмуш идим бир дивар дибиндә гәрап.
Өнүмдә бир дәрә, архамда јүксәлир дағлар,

Күнәш гүруба жаҳындыр, фәзаји-Шимран тар—^{*}
Чәкилмәмишдир үфүгдән һәлә изи Күнәшин...

Дағын далында Күнәш тазәчә олур пунһан,
Думан кими көрүнүр шәһри-Реј узаглардан.*
Демәк олар нә кечәјди, нә дә қүндүз бу заман;
Фәздалакы шәфәгин нисфи бейрәги-үсјан,
Икинчи нисфи сары, мисли-пәрдеји-зэррин...

Күнәш гуруб еләјәркән, фәза гаралды бир аз,
Ағачларын арасындан Ај олду әксәндәз;
Алышды әршдә он минләр илә шәм'и-нијаз,
Аյын зијасы илә јер үзү бүрүндү бәјаз.
Чаһан кәлин кими киршанлады бүтүн бәдәнин...

Кечә гаранлыг олур, рәсмдир чаһанда мудам.
Нәдәнсә суд кими ағды бу сирли ахшам.
Көзәл көрәндә Аја охшадыр хәвасу-әвам...
Бу ахшамын аյыдыр ким, верир мәнә илһам,
Одур чаһаны едән бир пијалеји-симин.

Чаһан көзүмдә көзәл фикирләрдән ағрагдыр,
Букунку вәчдимә бир кизли ешг ортагдыр.
Мәним дүшүнчәләрим садә, лејк парлагдыр.
Бу ајлы ағ кечә тәк гәлбим ағ, үзүм ағдыр.
Кечә гаранлыг оланда, үрәк олар гәмкин.

Отурдуғум уча јердән көрүнмәдә һәр јан,
Көнүл көзәллијә, көз һүсни-хилгәтә һејран,
Едәр башымда гәрибә дүшүнчәләр туғјан,
Мән аризу едирәм қәjlәрә учам һәр ан,
Һејф, јаранмамышам мән ганадлы бир шаһин!..

Сөјүл будаглары мәһтабы еjlәмиш исар,
Суда, чәмәндә чичәк тәк сәпилмиш ағ халылар,
Бу мәизәрә мәнә сөjlәр:—Усанма, үммид вар!
Чаванлыгым мәним, ej каš, башлана тәkrar,
Фәләк иijрми едә синнимин отуз рәгәмин!..

Мешә ичи гаралыр чулғаныб бәјаза чәмән,
Ағ илә гарадыр Тәчришидә көзә көрүнән,
Бу гара күндә ишыг кечмишими андым мән.

Һаны ағ-гара күнлөр, һаны о еішү-мүһән?
Зәманә қаһ ачыдыр, адәтән, кәһи ширин...

Айын шұасы ичиндә булуд, кәзир, доланыр,
Баханда санки о, мәһлиқдир, од тутуб да, жаныр.
Хәјал узаглара сеір еjlәjir, кәлам узаныр.
Чаһанда чаһил олан һұсни-хилгәти нә ганыр?
Мәним тәк олмалыдыр гәлби хилгәт ашигинин...

Нә рәнк олур кечә жашыл чадырда ѡанса чыраг,
О рәнкідә көрүнүр маһитаб дүшмүш баҳ.
Ағачларын будағында әсәндә бир жарпаг,
Көнүл тәлаш илә өз ешгини едәрди сораг.
Дејәрди:—Jap һаны, та мәнә верә тәскин...

Бу сејри-мәнзәрәдән кечди бир-ики саэт,
Көрүнду хејли узагларда бир көзәл афәт;
Гәдәм гојанда јерә санки һурији-чәниәт,
Бахан дејәрди о дилбәр јерә гојур миннәт.
Бахышларында фәгәт горху, шұбһә, шәккү јегин...

Бүрүнмүш иди абы чадраја вүчуду онун,
Шұа сачырды күнәш мисли-чөһреји-кулжун.
Баһар илә көрүнүр қаһ шад, қаһ мәнзүн...
Бахан дејәрди бу гыз севқидән олуб дилхун.
Додагларында жазыб ешг өлмәјин әсәрин...

Кејим чәһәтдән о шимранлы гызлара бәнзәр,
Нә кәндлидир, нә шәһәрли она гыланда нәзәр,
Көзәллијин нәжи варса, пај алмыш ол дилбәр,
Мәләк десәм јарашар, һеч олармы бејлә бәшәр?
Дејәммәрәм о бәшәрди вә ja ки һурул-ејн...

Сујун башында чәмәнзары еjlәди мәскән,
Чәмәндә күл кими битди, бәзәнди сәрв, сәмән,
Баханда дәстә күлә охшадыб о дилбәри мән,
Дедим: Қулу бәзәмиш јарпаг илә сәһни-чәмән.
Чәмән она јарашығдыр, одур күлу чәмәнин...

Ағ алнына тәкүлүб зүлфү һәр ики ѡандан,
Нечә ки күзжү парылдар күнүн шұасындан—
Онун чәмалы да мәһтабыдан олуб табан,
Кичик бир үзвүнү дә нагис етмәмиш јарадан,
Мән ачизәм нә дил илә ону едим тәһсин...

Көі жаңынан тикилмиш онун көзләри, мә'лүл бахар.
Бахан дујар, бу бахышларда бир мұемма вар,
Жәгін ки, һәг гапысындан диләк диләр, пај умар.
Кәһи көзалты саға, кәһ сола бахар, о никар,
Көрән биләр, јолуну көзләјир о, бир нәфәрин...

Бу дәм үзагда бир аз, бир гаралты јұксәлди,
О бир چаван иди көркәмли, чүн յахын кәлди,
Нәзәр јетирдим она, бәд дејилди, чиммәл иди;
Либасы да күнә уйғуң, тәзә мүкәммәл иди;
Фирәнки кастјум илә бәрк, аягда исә потин.

Чаван — Салам, Мәрjәми-мәһпарә!

Мәрjәм — Вај аман, кимсән?

Чаван — Мәним күлүм, де көрүм чохму бурда
көзләмисән?
Мәрjәм — Бојун фәдасы олум, бәс нәдән кечикдин
сән?...

Бу айлы хош кечәдә өз көзүмлә көрдүм мән,
Чаван отурду јанында о дилрүба көзәлин.

О айлы ағ кечәдә чох узанмады сөһбәт,
Өпүшлә башлады-битди рұсуми-рәсмијәт.
Хоша о саэтә ким, ләбләр етмәјә һәрәкәт,
Бахышла јарын үзүндә охуна һәр һикмәт,
Бу һадисә нечә јол башыма кәлиб өзүмүн...

Әл атды голтуғуна кәнч бир гәдәр сонра,
Ики шүшә чыхарыб чәлд ғојду орталыға
Бу шүшәләрдән о, өз дәрдинә диләрди дәва...
Биринчи чамы көзәл дилбәрә единчә әта;
Мәрjәм—Мән ичмирәм, сәнә мин дәфә сөјләдим,
ол әмин!

Чаван—Ал ич, шәраб дејил, халис аби-көвсәрdir!
Мәрjәм—Мәнә ки, ичмәмишәм, зәһридән дә

бәдтәрdir,
Шәһәр чәмәэтинә меј-мәзә мүjәссәрdir;
Рәиijәtin меји башга, гәзасы дикәрdir:
Жаван чөрәклә судур назу-нејмәти кәндін...
Чаван — Бурах бу сөзләри, бәсdir кәтирмә

Мәрjәм — Гәсәм худаја,* ичә билмирәм, чох үз
вурма.

Чаван—Ал ич, ал ич, сәни танры, әлими гајтарма!
Мәржәм — Жахамдан әл чәк, амандыр, ичәммәрәм,
  ај аға...
  Өзүн ич, инди ки, вардыр мејә бу чүр һәвәсин!..

Чаван — Ал ич, ал ич, о бадам көзләрин фәдасы,
  ал ич!

Бу чанымда о шәкәр ләбләрин гадасы, ал ич!
Ал ич, ал ич! Сәни динин, ал ич, гадасы, ал ич!
Сәнә мұнағиз ола јер-көйүн, худасы, ал ич!
Мәржәм—Шәраб үчүн бу гәдәр анд вермә, ей бидү

Чаван — Сәни гәсәм верирәм ашиги-пәришана,
Ачылмадан, сараган гөнчеји-құлустана,
Үрекдә һәсрәти, накам өлән чаванана,
Ярымча гәтрә, бир аз ич, гадан кәлә чана!
Позулмады јенә дә гыздакы бөjүк тәмкин...

Чаван пијаләни доллурду ал шәраб илә,
Апарды ләбләринә дилбәрин шитаб илә,
Гыз ичмәди, ону рәдд етди ичтиаб илә...
Мән исә, доғрусу, бир һисси-изтираб илә
Диләрдим ағзыма долсун меји о бир гәдәһин.

Хұласә, үз вурааг салды дилбәри үздән,
Гызарды, пәртдү, һәјадан, чыхаммады сөздән.
Бу рәсмдир ки, алар өвч күчлү күчсүздән...
Гәдәһ-гәдәһ далысынча, нә кизләдим сиздән,
Төкулду ағзына мејдан о «ичмирәм» дејәнин...

Беш-үч дәгигә сора кечди шылтаға оғлан,
Сөз ачды севкідән, играрыдан вериб пејман.
Деди—Нә гәдр көзәлсән, сәнә бу чан гурбан,
Көзәллик ашигинин чүмлә дәрдинә дәрман,
Ширилијиндә бәрабәр дејил сәнә сахарин.

Күлүш, зәрафәт илә сөз ачылды һәр ѡандан
Атылды орталыға тој, кәбин, рүсуми-нишан...
Бири-биринә вериб сөз, јаратдылар пејман,
Бу дәм зәрафәт илә Мәржәмә әл атды чаван,
Кечиртди чәнкинә зүлфи-мүәнбәри чин-чин...

Деди ки — Бу кечә Дәрбәнд* бағи-чәннәтдир,
Мурадына јетәр ол кәс ки, аризумәнддир.

Ики әлим сәри-зұлфи-никара пејвәнндиr,
Шәрабы ағзыма төк жар, әлләрим бәндидиr,
Ноғул жеринә додағыма гоj ләби-шәкәрин.

Чәмәндәjәm, кечә аjдын, жанымда шүх дилбәр,
Пијалә вер ки, едим, шүкри-халги-әкбәр.
Жетәn кими сона бу инчи тәк қөзәл сөзләр,
Бири-бирина тохунду пијаләләр, пејдәр,
Шүкүр жеринә гулағыма чатды, чин-чин-чин.

Узанды hәр икиси јан-јана онлар
Хәбәрләри юх иди ким, бу һалә шаһид вар.
Говушду шәһd илә шәккәрмисал оl ики жар...
Әзилди онларын алтындақы јашыл отлар.
Бәјана һачәти јохдур даhа бу надисәнин...

Бүтүн чөлү-чәмәни маһтаб ағартмышдыr,
Баханда, санки чаһан суд көлүнә батмышдыr.
Јашыл чәмәндә ики мәст жар јатмышдыr,
Баһар мәндә әчәб һиссләр ојатмышдыr...
Чәкәjдим әксини, ej каш, мәn бу мәnзәрәнин.

Даf үстә гыjha чәкәn бир гушун сәdasы кәлиr,
Шәлаләдәn төкүлүr су, гыжылдамасы кәлиr.
Узагдан инчә, hәzin бир тарын нәвасы кәлиr,
Гулағыма ики жарын пычылдамасы кәлиr...
Әмирләr hәr икиси ләбләрини бир-бирини.

Әсир Точал* тәрәфиндәn, hәzin күләk hәr an,
Ағач будаглары қаһ-каһ тәкан алыr ондан.
Кечир нәсим ики жар хабыкаһындан,
Мәhәббәt әтри алыr, аләmә еdir eһсан.
Бу әтрә гибтә еdir сүнбулу кули-нәсрин.

Деjим сизэ буны да: аjрылан заман онлар,
Гызын о үзвләри ким һичабә һачәti вар,
Ачылды... көрдү Aj, Улкәr вә башга улдузлар,
Фәләкләрин дә қөзу истәr-истәmәz, начар,
Саташды, көрдү қөзәл дилбәрин о үзвләрин.

ИКИНЧИ ТАБЛО
МЭРЛЭМИН ӨЛҮМ КҮНҮ

Пајыз кәлиб ики айдыр, дөјүр күлүстәнү,
Күләк эсир, бүрујуб тоз, фәзаји-Шимраны,
Сојуг һава мәнә хатырладыр зимистаны
Нечә замана гочалдар чаван бир инсаны,
Jaшыл баһар олуб сары пајыза мүнчәр.

Сәһәр тәзә ачылыб наз илә күнәш парлар,
Дибиңдә һәр ағачын гәмли көлкәләр гаралар,
Хышылдајыр, учушур, һәр тәрәфдә јарпаглар,
Һаман даш үстә, һаман нөгтәдә, һаман дивар.
Jaнындајам, јенә вәз'и-зәманәдән мүзтәр.

Даһа габагкы әсәр юх күнүн зијасында,
Хәзан олуб һамы құлләр хәзан һөвасында.
Башын чәкиб гынына гушлар өз јувасында.
Тәбиәтин позулан еһтишамы јасында,
Көзүмдә сәрв ағачы гарә беірәгә бәнзәр.

Һәмишә қүл будағында мәкан едән гушлар.
Мәлал ичиндә, даш үстүндә тәк отурмушлар.
Баханда дәрреји-Дәрбәндә һәр тәрәф сарапалар,
Jetәр гулағыма һәр ләһзә сөвти гар-гар, гар...
Jығын-жығын ала гарға солу-сағында кәзәр.

Көзәл чичәкләри шахта вуруб хәзан етмиш,
Гәдид шахәләри гаргалар мәкан етмиш,
Ағачларын бојну јел бүкүб кәман етмиш.
Jазын-көзәллији җајлағыдан көчүб кетмиш,
Әтәкләриндә дағын галмамыш сәфадан әсәр.

Baһар һәр нә гәдәр хош, тәмиз вә зибадыр.
Пајыз о гәдр кәсафтли, мөһиң-тәфзадыр.
Вәфасызын бөјүү бил, таны бу дүнјадыр.
Һәгигәти бу сөзүн һәр гәдәмдә пејдадыр:
Көзәл җаратдығыны агибәт хәраб еjlәр...

О ајлы хош кечәни хатирә кәтирдим мән,
Беш ај тамам кечиб, сајмышам һаман кечәдән.
О назлы Мәрjәм һаны бәс? — дејә сорушсан сән,

Беш-он гәдәм о тәрәфдә дүшүб о сәрви-чәмән.
Хәзан олуб күл үзү, күлмәјиб күләр ләбләр.

Бир ағ кәтана бүрүнмүш бүтүн вүчуду онун,
Мисали-гәнчә бүкүлмүш о гамәти-мөвзүн.
Газыблар кур, узанмыш ичиндә ол қурун
Әрус Мәрjәм: әмма һәлә дејил мәдфун...
О дилбәрә нә үчүн тирә-хак олур бәстәр.

Дүрүб мәзар кәнарында бир гоча ағлар,
Сулар мәзары қөзүндән ахыб кәлән յашлар.
О ганлы қәзләрә һәр кәс баҳарса, тез анлар
Ки, бу зәманә онун бағрына чәкиб дағлар.
Зәманәнин ситәминдән о неј кими инләр.

Төкәр мәзарә гоча чәнкә-чәнкә торпагдан,
Јәгинки истәмәјир Мәрjәми ола пүнһан.
Мәзар ичиндә о бәдбәхт, бинәва инсан
Гызын атасыдыр, анчаг бир аз габаг бундан.
Тәсадүфән мәнә бу маңәраны сөjlәдиләр.

Бели бүкүк, гычы ахсаг, әчүзә бир өврәт,
Көзүндә յаш, үрәйиндә түкәнмәјән мөһнәт.
Дејиб чәмаәти-Тәһрана әлли мин лә'нәт,
Кечәндә нифрәтилә еjlәди мәнә диггәт...
Дедим: — Ана, сәнә бир пислијумми кечди мәкәр?

Мәним суалыма верди гары бу нөв'и чәваб,
Ки көрмәдим едә тәһранлылар бир әмри-сәваб.
Ачыгланыбы јөрә вурду өзүн, олуб битаб,
Ганатды үз-көзүнү дырнағыјла, ханәхәраб...
Дедим: — Ана, де амандыр, де, вар нә тәзә хәбәр?

Деди: «Оғул, нә дејим, биз чәмаәти-Шимран
Кимә шикајет едәк зүлми-әһли Тәһрандан?
Нәзарә гыл, нечә көр бәхти гара бир деһган,
Кәтирмиш өз гызыны дәфи едә белә пүнһан...
Хәбәр јохунду мәкәр маңәрадан, еј сәрвәр?»

Бу сөзләри ешидинчә нә киэләдим, әбәдәм,
Хәбәрсиз идим һәлә маңәраји-мәтләбдән.
Билинчә һадисәни, диггәт илә баҳдым мән,
Чаванә бир гызы қөрдүм, ата әлилә һәмән
Кәфәнләјиб гара торпаглара вәдиә верәр.

Гары бир аһ чәкиб, сонра башыны булады,
Деди ки: — Мәрjәм иди бу чәванә мәркин ады.
Бу сөзлә гәлбими санки јанарап ода галады,
Дәвам едиб сөзүнә, чүмлә чүмләјә чалады.
Деди:—«Бу гыз ки, көрүрсән зәлил дәфн едиләр.

Јанарап чыраг кими Дәрбәндә, бәхш едәрди зија,
Бу күн гәминдә јанарап гәлбим одлара, а бала,
Чаван иди, јашы он сәккизи кечирди таза;
Өзү гәшәнк, әдәбли, сәлигәли, нејфа,
Нәсиби олду гара торпағын, о шух әлләр.

Десәм нә гәдр көзәлди, јәгин инанмазсан,
Бојуна сәрв десәм, бил ки, јох сөзүмдә јалан.
Бу күн ки өмрүнү вермиш сизә о тазә чаван,
Бу ил баһаридә, ј'ни беш ај габаг бундан,
Чаван бир оғланы алданды, чаны кетди һәдәр.

Фокуллу, шух, һәрамзадәликдә чох устад,
Чаван вурууб ики ил ешгән, көнүлдән дад.
Деди: — «Сән һүснүдә Ширинсән, мәнәм Фәрһад,
Мәни мурадымча чатдыр ки, мән едим сәни шад,
Далынча көндәрим елчи, үзүк, зәрү-зивәр.

Сәнә елә тој едим ки, бахан десин, эһсән!»
Бу гыз тамам ики ил рәдд едиб чаваны һәмән,
Фәгәт баһарыда алданды хош дилә, көрүнән,
Нәсиби бејлә имиш бинәваның әvvәлдән,
Нә чарә ейләмәли, күчлүдүр гәзаву-гәдәр...

Беш-алты ајды, кәэирләрди меһрибан баһәм,
Пајыз кирәндә фәгәт һисс ејләди Мәрjәм
Ки, рәһми мајә тутуб гарны јүксәлир кәм-кәм...
О күндән ешг бүсатыны етдиләр бәрһәм.
Бири-биринә кәсилди гәним севкилиләр.

Демишидди Мәрjәм она: «Еј ээзиз чаным аға!
Тоја тәләсмәлијик, чунки галмышам ушаға...»
Чаван демишидди: «Нә тој, нә нишан, еј ағзы јава,
Сәнин кими јүзүнә вә'дә вермишәм, амма,
Көрән олубму, гуру вә'дәләр верәндә сәмәр.

Ешиит мәним сөзүмү «Шәһриновда» тут үлфәт*.
Јаша онунла-бунунла, беш-алты күн раһәт!..»

Тфу, бу нөв һәјасыз чаванлара, лә'нәт.
Гијам едәндә гијамәт, бу гөвми бәдтиңәт,
Нә үзр көстәрәчекләр һесаб истәсәләр.

Кәсилди рабитәси онларын бу қүндән, аһ,
Нә өвөр чәкдијини Мәрҗәмин билир аллаһ.
Илан кими ики ај гыврылыб ачылды о маһ,
Нәһајәт олду атасы гәзијјәдән акаһ.
Хәчаләтингән о бичарә олду хуни-чијәр.

Көрүнчә гыз атасы сиррини билибди пак,
Тәдарүк етди қүнүздән, кечә једи тирјак.
Кечә сабаһа гәдәр чан чәкишди олду һәлак,
Гәмијлә сјләди бәдбәхт атасыны дилчак,
Салыб гоча кишини гүввәдән мәлалу-кәдәр...

О ағламаз боғазында дүјүнләниб нифрәт,
Үрәкдә кинини кизләтмәјә едәр һүммәт.
Хұласә, олмады разы о саһиби-гејрәт,
Билә чәмаәти-Шимран гызыны биисмәт,
Одур ки, хәлвәт ону дәғні едәр өзү бу сәһәр.

Чағырмады јаса бир кимсә кәнд әһлиндән,
Дурууб киришди ишә бинәва сәһәр тездән.
Гызына гүсл вериб, өз эли илә бичди кәфән.
О нури-дидәсинә газды һичлеји-мәдфән.
Худа, чәмаәти-Теһрана вер өзүн кејфәр!

Ки биз фәгириләр илә о зүмреји-әшрар,
Нә төвр истәсә хатирләри едәр рәфтар.
Җәфавү-зүлмән әфганымыз қөјә галхар,
Мүсибәтин, бала, нә әvvәли, нә дә соңу вар...
Жазылса чүз'и тапылмаз ҹананыда дәфтәр.»

Гары бу сирләри бирчә-бирчә етди бәјан.
Мәлалындан үрәјим јанды, ағладым ал ган.
Будур, о гәбри тамашаја дурмушам әл'ан,
Бир ағ кәфәнлә гара торпаға кедир о ҹаван.
Мәлалыдан үрәјим јанды, ағладым ал ган.

Ата гучуб дизини әjlәшиб тәку тәнһа,
Едәр чәназәјә баҳдыгча аһу вавејла.
Овуч-овуچ көтүрүб торпағы сәпәр башына,

Кәхи мәзара төкәр, чәнкә-чәнкә хак, гоча...
Худа, бу мәнзәрәниң интигамыны көстәр.

О ағ кәфән гара торпагда олду чүн пүнһан,
О назәниң бәдәндән көрүнмәјирди нишан.
Мәзар үстүнә бир баш даши гојуб налан,
Чәкилди гәлби кәдәрлә долу, көзү кирјан.
Дејирди санки: Худаһафиз, еј әзиң пәдәр!

Гара мәзарыда бидад, Мәрјәм, еј Мәрјәм,
Нә јатмысан белә нашад, Мәрјәм, еј Мәрјәм!
Гәми-зәманәдән азад, Мәрјәм, еј Мәрјәм,
Үјү, әзиз гызыым, шад Мәрјәм, еј Мәрјәм!
Үјү, һәмишә бу бәстәрдә, еј Мәләкмәнзәр!

Ү Ч Ү Н Ч У Т А Б Л О

(Мәрјәмин атасының мачәрасы вә онун
идеалы)

Үчүнчү күндүр кечир Мәрјәмин вәфатындан,
Мәзары үстә отурмуш, гоча көзү кирјан.
Башы ениб дизинә, налына јанар инсан...
Дағын башындан енирдим қою-кәзә бу заман
Дедим, јазыг гочанын дәрдинә верим тәскин.

Мән — Сизә бу фачиәдә сәбр әта едә аллаһ!
Јаныр сизә үрәјим сиз гәдәр мәним, валлах...
Гоча—Гәзијјәдән нечә олмуш чәнабыныз акаһ?
Мән — Ешиитмишәм күлүнү зүлм илә дәрибләр, аһ,
Чаван икән јерә батсын вүчуду күл дәрәниң!

Гоча — Беш-алты күн јашасын та ки, бир чаван
дишшад,
Гызыым көмүлдү гара торпаға белә нашад...
Мән — О нанәчиб чавандан јанымда чәкмәјин ад,
Худа билир ки, о мәл'уну мән едәркән јад
Бәшәр әлејінә гәлбимдә шиддәт ејләр кин.

Бәшәр демә бу хәтакар нәсли-мејмуна,
Бир әл-ајаглы илан де, бу вәһшији-ду'а.
Тфу, зәманәјә, лә'нәт бу чәрхи-кәрдуна.
Адам донунда төрәнмиш бу шум мәл'уна.
Нә чох чинајетә амадә, гатилү бидин!..

Гоча: — Сән ол чаванә көрә олмусан
әдувви-бәшәр...

Нәдир о, сән бәшәрин зұлмұну дүшүнсән әкәр!
Нәдир о, көрмүшәм ондан даңа шәги, бәдтәр...
Отур дејим сәнә мән чәкмишәм нә мәһнәтләр
Ки та сәнә ола айдын чинајәти бәшәрин!

Отурдум, етди гоча һалыны бу нөв'и бәјан,
Гоча: Оғул, ана вәтәнимдир, мәним көзәл

Кирман.

Әзиз идим, мәни хар етмәшишди дәври-заман,
Варым чох иди, өзүм исә хадими-диван.
Адым танынмыш иди һәр бир ишдә доғру, әмин.

Доланды дәвр, јетиши мин үч јүз он сәккиз,
Җаван бир оғланы Тәһрандан һаким алдыг биз.
Мәни ки, тәңрүбәли көрдү, шәртү миннәтсиз.
Мұавин еjlәди, һәм хатириими туттуду әзиз.
Рәһини-миннәти олдум о кани-мәрһәмәтин...

Ики аj сора деди бир құн зарафат илә мәнә:
Гонағынам, гәрибәм, бир ишим дүшүбдүр сәнә,
Ханым киривә кечәрсә өтүр кәлә ләләнә!..
Дедим: — Аға, бу нә сөздүр? Ханым нәдир
ләлә нә?...

Бу әмриниз мәнә гаршы олар бөյүк товһин.

Гәсәм худаја, бу шәһр ичрә бир нәфәр мәрдәм,
Мәни һамы таныјыр, нә рәзил, нә намәрдәм!..
Җаваб верди ки: — Гурбан, сәннилә һәм дәрдәм,
Зарафат еjlәјирәм, достунам, җаванмәрдәм.
Мәни бағышла, әзизим, сөзүмдән олма гәмин...

Көрүнчә ашмајағадыр онун иши мәндән,
Мәнимлә дәјди арасы, узащы қүн-қүндән.
Бәһанә олмаса да, олса да, һәр үч қүндән.
Сојундурарды либасымы, әмр едәрди һәмән,
Резин чомагла дөјәрләрди қүндә бир нечә чин.

Мәни чыхартды нәһајәт тамам гуллугдан,
Нә рүтбә галды әлимдә, нә иш, нә наму нишан.
Зәманәмиз беләдир: минләр илә мәрд инсан,
Өмүр боју чалышар, тәр төкәр, кечәр ҹандан,
Нечә кедәр әмәји һиккәсилә бир кәдәнин.

Бизим шәһәрдә бир әчлаф мурдәшу вар иди,
Шәрәфсиз иди, рәзил иди, шуму биар иди,
Гијафәси јаман, әтвары, хулгу мурдар иди,
Нә ар биләрди, нә намусдан хәбәрдар иди.
О һакимин јанына кетди бир кечә о ләјин.

О сөз ки мән ешидәркән, дедим: Данышма һәдәр,
Јахамдан әл көтүр аллаһыны севирсән әкәр...
Она дејәндә, баш әјди деди ки: — Еј сәрвәр,
Вәзиғәмиздир, утанма, нә хатириң истәр,
Бујур бу ишләрә амадәдир сәнин нәкәрин.

Бириңчи өз гызыны хәрчә верди бәдтиңәт,
Бир аз сонра бачысыны апарды бигејрәт.
Јетишди арвадына бир гәдәр сора нөвбәт.
Дејәндә һаким она. — Қејфим истәмир өврәт.
Апарды истәдијини ашикар, нә кизлин...

Бу юлла һакимә олду јаҳын қунү-қундән,
Кечә-қундүз икиси дә пијалә, һәммәскән.
О мурдәшуја мәвачиб гојулду дәвләтдән,
Барынды сәрвәту мүлкү чәлалу мәнсәбдән.
Тәрәгги ејләди игбалу бәхти бишәрәфин...

Чәкилди һеј ирәли, вермәди ики ај ара,
Вәзиғәмә јијәләнди мәним о гәлби гара.
Дејин, һәкумәти-Кирман һара, бир оғраш һара?
Тәкулду башына рүшвәт, һәдијә, о авара
Әлә кечиртди чох әмлак, ат, гатыр нечә мин...

Ешиит дејим мәнә үз верди сонра нә гәмләр,
Ачындан өлдү әјалым, дүзүн сорушсан әкәр,
Нә фәрш галды евимдә, нә зәрф, нә бәстәр,
Сојуг, мүсибәт, ачлыг, мәлал, һүзүн кәдәр
Әниси олду мәни-бинәваји-дәрбәдәрин.

Үч ил белә јашадыг зилләт илә Кирманда,
Ешиитдим онда ки, бир дәстә халг Төһранда
Тәләб едир ки, јарансын әдаләт Иранда.
Мәни ки, зүлм әсир етмиш иди, бир анда,
Қәсилдим ашиги-алудәси бу хош хәбәрин.

Унутдум һәр гәмими, әнҹумән дејиб дурдум,
Кечә комитә, қундүз парти мәчлиси гурдум.

Диварлара кечә шәбнамәләр јазыб вурдум,
Бу јолда дөврү бәрими адамла долдурдум.
Жығылды башыма еңрапы чүмлә бир шәһәрин...

О мурдәшу мәни бир күн чағырды өз јанына.
Нә галмысан, деди, мәшрутә, әнчүмән һајына?
Худа салыб өзү шаһы бу милләтиң пајына,
Бурах бу ишләри, гал өз һәјатынын вајына.
Дедим она ки: «Ләком динәком вәлијә дин!»*

Дәјишмәдим юлуму, етди һәр гәдәр тәһидид,
Сәдагәтимдә, мәрамымда еjlәдим тә'кид.
Ки тәнкә кәлди, нәһајәт, о мурдәшуji-пәлид,
Кечә икән мәни Қирмандан еjlәди тәб'ид,
Деди:—Шәһәрдә позур нәзми, филтәвү-шәррин.

Кечә чағы мән ики оғлум илә Қирмандан
Әлачсыз чөлә чыхыдиг, сәфил сәркәрдан.
Сојугда, гарда, гарын ач, бәдән вә баш үрjan,
Дејәммәрәм ки, нә тој тутду бизләрә боран...
Јетишиди Наинә нә'ши, јазыг биз үч нәфәрин.

Шәһәр чамаәтинә машәрам әјан олду,
Тамам ашиги-мәшрутә бағры ған олду.
Һамы гонагчы, һамы јару-меһрибан олду.
О дөвр адамлары қи, шәһреји-чаһан олду.
Дејилдиләр бу күнүн әһли тәк белә бәдбин.

Мәнимлә јахшы таныш олмадан һәлә онлар,
Фәгәт она көрә ки, ингилаба мејлим вар,
Бири ианә, бири јер, бири вериб палтар,
Дүэлтәндиләр ишими та ки евләним тәкрар,
Верәндә сәрхәти-мәшрутә шаһ Мүзәффәррәддин.*

О күнү ки еjlәди шаһ өз гәрарыны е'лан,
Доғулду ол кечә мәһпарә Мәрjәмим анадан.
Тамам хәлл о күн шад иди бу фәрмандан.
Мән исә шад-фәрәhнак идим ики јандан,
Бириси Мәрjәми новзад, бириси вәз'и новин...

Мүзәффәр оғлу бир аз сонра һөкмран олду,
Jәгин билирсән өзүн, һалымыз јаман олду,
Шаһын рәjјәтә хәсм олдуғу әјан олду,

Топ илә мәчлиси-милли дағылды, ган олду,
Мурада чатды јенә мұртәче, рәзил, хайн.*

Дүбарә мұтләг үсул олду өлкәдә е'лан,
Чаһан кәсилди мәним башыма гара зиндан.
Бир өзкә шәһірә гачыб олмаг истәдим пүнһан,
Кәләндә Тәһрана, начар, шәһри-Наиндән,
Жолу гојуб, сәфәр етдим ичијлә дағ-дәрәнин

Рејә чатыб, орада кизләнинчә бир нечә күн
Полис әмәлләрими кәшф еjlәмишди бүтүн.
Әсир едиб, мәни зиндана салдылар бир күн.
Һавасы јох, ишығы јох, бачасы көрмәз күн.
Сијаһатәдә галдым, ичиндә бит-бирәнин.

Хұласә, кечди ики һәфтә бу гәрар илә,
Мусибәт илә, фәған илә, аhy-зар илә.
Бәрабәр иди гара һәр күнүм, һезар илә.
Фәгәт буну дејирәм һисси-ифтихар илә...
Мәни хилас еләди илтимасы бир мәрдин.

Хилас олуб, јашадым далдада, бучагда бир аз,
Дедим, јәгин ки, заман дайма белә галмаз.
Тәрәгги еjlәди, чанланды ингилаб аз-аз.
Позулду рөвнәги-бидад, олду кејфим саз.
Едәндә Багиры Сәттар* ингилаба ѡюмин...

Даһа гәрибә хәбәрләр алынды Қиylanдан:
Ки чанланыб һәракат, өлдүрүлду Ағабалахан.
Бири-биринә гарышды ҹемаәти-Тәһран.
Дејирдиләр ки: рәијјәт гисас алар шаһдан,
Көрәр нәтичәсини шаһ етдији ситәмин.

Оғулларымла бәрабәр алынча бу хәбәри,
Кечә икән јол алыб Рәштә атладыг ирәли.
Жатыб јол устә беш-алты кечә, нечә көчәри,
Мурада чатмаг учүн көзләдик ишыг сәһәри.
Чатынча хәттеји-Қиylan гәлбим олду әмин.

Јетишчәк, өз чибимиздән түфәнкәлә ат алдыг,
Нә пул һајына, нә дә рутбә гејдинә галдыг.
Комитәдән дедиләр: «Пул верәк», һарај салдыг!!.
Хұласә, бир нечә күн мәшг едиб дә, дәрс алдыг,
Бәрабәр әэм еләдик ҹәбһәјә нечә табин...

Бириңчи күллә о күн ки фәзаја сәс салды,
Ики чаванымы атдан гуру јерә салды.
Бири синәмдә башы, чан вериб дә кам алды,
Көзүм өнүндә гызыл ганда әл-ајаг чалды
Ики балам, гучуду онлары гоча Гәзвин...

О Дәштидә ики оғлум шәһид олду чаван,
Белим бүкүлдү, көзүмдән сиришким олду рәван.
Дедим үрәкдән: Илаһи, азадлыға гурбан!!!
О вахт азадлығы Фәрһад тәк севәрдим, инан,
Нејф, ачымыш о шејдасы олдуғум Шириң!

Вурушду өзбеки-мәшрутәдә сұвариләр,
Фәдаиләрлә сипәһдар, бәхтијариләр,
Завала уграды иззү-шәрәфдән ариләр,
Вәзири-хайн гачды, нечә фәрариләр.
Шаһ исә галды пијадә, мат олду гачды һәмин.

Вәзири-әзәм едән күн бизим сипәһдары,
Дүбарә топлады дәрбара али-Гачары.
Бири вәзир, бири олду орду сәрдары,
Сајылдылар һамысы дәвләтин һәвадары,
О дәврдә ки сипәһдар олду рүкнү-рәкин.

Мәнә ки, чатыш иди һәр өзбеки-мәшрутә,
Ики чаван балам олмуш фәдаји-мәшрутә,
Нәсиб олмады һәркис сәфаи-мәшрутә,
Әризә вердим. Әја, өвлијаји-мәшрутә,
Ки мән габаг ким идим, олмушам ким инди
билин!..

О күндән олду јерим баби-неј'әти-вүзара,*
Әризәмә кедиб етдим чаваб истид'а.
Дүз алты ај мәни һеј салдылар бу күн-сабаһа.
Нәһајәт атды сипәһдар әризәмә имза,
Деди, — Әризәнә бу ше'рдир чаваб сәнин:

«Нәлә мүгәддимеји-ешги-дил, шитаб етмә.
Мурадына чатачагсан, чох иэтираб етмә.
Нәсиһәтими ешиш, ганыны хәраб етмә!
Неј «ингилаб» дејиб, бағрыны кәбаб етмә!
Бир еjlә иш ара тап ки, чыха әтин, чөрәјин!..»

Бу сөзләр ишләди гәлбимә одлу хәнчәр тәк,
Дедим, нә олду мәним гојдуғум о сә'ј, әмәк?
Нечә базарда олум пинәдүз, ја дәлләк!
Бир аризум вар иди, ингилабдан керчәк,
Ки мән габагки ишимлә олам јенә тә'мин.

Гәмимлә арвадымын олду бағры ган өлдү.
Үч ај јатагда чәкиб наләвү фәған, өлдү,
Әманәт етди мәнә Мәрjәми, аман, өлдү!
О гыз да ки, белә накам, нөвчәван, өлдү!
Кәбинсиз исмәти олду шикары бир нәфәрин.

Гәрара кәлдим, олум садә бир нәфәр деһган,
Мәканым олду о күндән бу гәрјеji-Шимран,
Нәләр бу јердә кәлиб башыма, бу јердә аман!
Бүтүн ишим, қүзәранымдыр бир кичик бостан,
Хәраб құлбәдә өмрүм кечәр, өзүм гәмкин.

Нечә дејим сизә, бу ингилаби-бәдбүнјад,
Вәсилә олду, онун сајесиндә һәр шәjjад,
Барынды, чохларынын олду ханәси абад,
Бәс ингилаб бу исә, вар олсун истибад!
Һәзар мәртәбә хошдур, чәфасы мүстәбидин!..

Мән ингилаб адына чәкдим ол гәдәр зәһмәт,
Дедим мәни едәчәк бәхтијар һүрриjәт.
Гоча чағымда мәнә олду бел, құлұнк гисмәт,
О мүрдәшудан едим инди бир гәдәр сәhбәт.
Көр ингилаб нечә, артырыб онун шәрәфин.

Топа тутанда Мәһәммәд Эли, шәhi-мәнфур,
Бинаи-мәчлиси, милләт олан заман мәғhур
О мүрдәшу иди Кирманда һәр ишә мә'mур,
Чох ингилабчылары тутду, етди зиндәбекур.
Газанды шөһрәт о хунхар, мүрдәшуji-ләjin.

Салынды тахтыдан ол дәм ки, шah Мәһәммәд Эли,
О мүрдәшу мәни кечди мин гәдәм ирәли.
Hej «ингилаб јашасын!» — сөjlәди о қөһнә зәли,
Филанүддөвлә олуб, һәр ишә гарышды эли,
Бу күн она верилиб ихтијары мәмләкәтин!

Онун ады чәкиләндә, ғопур үрәкдән aһ...»

Мән — Мәнә танышдыр о ад, бир нәфәр

тәчәддүд хah.

Гэээтдэ јазмыш иди ки, филан өршпэнэх.
Нэр ишдэ гадирү чүмлэ үлумудан аках.
Жахында һакими тэ'јин олур филан шэһэрин.

Гоча—«Огул, дејилсэн әкэр өз евиндэ биканэ,
О мурдэшуну тутуб ад, дүшүнмэ бир данэ,
Олуб тамам идарат мурдэшуханэ,
Одур, галыб гоча Иран мүлкү виранэ,
Инанмасан, кет кэз, бу јурдун һэр тэрэфин.

Бујур, вүзарәти-малијәдэ нэлэр вар, көр,
Бу мурдэшулары миз архасында ахтар, көр,
Бу бишәрәфләри нээмийжэдэ һәвадар, көр,
Ричали-нәһс илэ әдлийжэмиздэ мурдар, көр,
Бу мәмләкәтдэ шәрәфсизләр олду мизнишин.

Бу миз далындақылар чүмлэ мурдэшу-бәдзат,
Бүтүн әлалтылары бишәрәф олар мин гат.
Үрэкдэн әлбир олубдур тәмам рәзил һәшарат,
Позулду наңәчиб алчагларын әлијлә һәјат.
Шәрәфсизи көрәчексөн, һара дүшә нээрин.

Бир ингилаб ки, сипәһдариләр кәфил олар,
О мәмләкәт дағылар, милләти зәлил олар.
Вәзири хайн, әмири дәхи сәфил олар,
О мәрдәшуј кәләр мәчлисә вәкил олар.
Бизэ о, гайдә-гануну еjlәjәр тәдвин...

Бир аз кечәр олар о мурдэшу вәзирләрдэн,
Зәманәнин бу ишинэ тәәччүб еjlәmә сән.
Бу наәсил гоча дүнjanы ахтарыб биләсән.
Кәлим* бузавдан худа јаратды һәмән,
Фәгәт унутду нә хидмәтләр еjlәмиш Дарин.

Бир алты јашлы ушаг мәст оларса шаму мәса,
Она нә көзлә баҳар бир нәфәр ағыллы гоча.
Мәниим көзүмдә дә бу бивәфа рәзил дүнja.
Ојунчаг олмуш, өзү охшајыр о мәст ушага.
Һәмишә ојнамаг етмиш бүтүн ишин-пешәсин».

Мэн — «Јетәр дәхи мәнә мә'лумдур сәнин һалын,
Ачы һәјатын, һәмишә мүкәддәр әһвалын.
Нәдир белә јашамагдан мурадын, амалын,

Күнүн дили илә даныш, шәрһ ет өз идеалын,
Бу бир һәјат дејил, арзусунда ол әчәлини!»

Гоча — «Мәним мәрамымы, амалымы сорушдун сәи,
Һәјат мәнчә һәдәрдир, һәгигәт истәрсән...
Бу күн өләрсәм әкәр, җашыдыр сүрүнмәкдән,
Фәгәт чаһанда бир амала бағлыјам гәлбән,
Нә кизләдим, севирәм вәслини о хош әмәлин.

Мәним чаһанда фәгәт кизли бир мәрамым вар,
Одур мәни бу һәјата едән бу күн вадар...
Ачанда ағзыны етсин мәрамыны изһар,
Ики ишыглы көзүндә охунду һисси-вүгар,
Тәчәссүм етди о көзләрдә ингилаби-Ленин.

Дили тәлатумә кәлди мән ағзына бахчаг,
О дил көрүндү мәнә ганлы бир гызыл бајраг,
Онун көламына бир ләһәз мән гулаг асараг,
Дедим, дијари-Фиридуң од тутуб јаначаг,
Од илә ган јуячаг ләккеји-фәсады, јегин!»

О өз мәрамыны сөзлә едән заман изһар,
Бу чүмләләр олунурду ара-сыра тәкрар:
«Мәним кими бу дијар, ичрә бинәва чох вар,
Җәфаја, зұлмо, бәлаја һәдәф о милjonлар,
Билир мәним кими дәрди нәдир бу күтләләрин!

Мәним кими чохуна мүрдәшу тутуб диван,
Чоху чаһанда гара бәхт олубдур онлардан,
Бир аризу јашадыр халғы, һәр кәсә бахсан.
Дејәр сәнә ки, јегин тез дөнәр бизим дөвран.
Кәләр бир еjlә заман ки үрекдә галмаз кин.

Нә јашы күндүр о күн халг интигам алачаг,
О күн чәза көрәчәк һәр шәрәфсиз, һәр алчаг.
Бу мүрдәшулара гисмет тәнаби-дар олачаг.
Чинајәтин көкүнә халг балталар чалачаг,
Җәзасыны көрәчәк хайн өз әмәлләринин.

Бу мәмләкәт о заман башга бир дона кирәчәк,
Мәзалим-әһли гисасын нә олдуғун көрәчәк,
Хәјанәт әһлини јер-көj несаб көстәрәчәк,
Бу мүрдәшулары халг дәстә-дәстә өлдүрәчәк,
Бүтүн чаһан олачаг нәһс ган илә рәнкин.

Вәэзири-малијә дарын башында јер тутачаг,
Рәиси-нәэмийәни гәһр илә мәзар удачаг.

Қәфили-әдлијә өмрү боју олуб дустаг,
Вәэзири-харичеләр чан вериб вәтәндән узаг,
Һүзурұна кедәчәк чүмлә малики-сәгәрин.

Шәрәфсизин олачаг онда шеһрәти бәрһем,
Җәзасына чатачаг, бил ки, гатили-Мәрjәм,
Нә мүштәри олачаг мүрдәшуја, нә һәмдәм,
Бу мәмләкәт олачаг онда бир беништи-бәрин.

Шәрәфсиз етмәјәчәк сәрвәти өзүнә шуар,
Нә әшрәфи олачагдыр шәрафтә ме'јар,
Нә фәһлә муздуну кәсмәк, пул илә истисмар,
Шәрәф сајылмајачагдыр вә гәср, нә талар.
Шәрәф сајылмајачаг фајтон илә ат, машын.

Мәрәммәт олмајачаг бу хәрабә мүлк, мәкәр,
Суланмыш олмаја хайн ганыјла сәртасәр,
Демә, буза јазылыр сөзләрим, учуздор, һәдәр...
Јозар мәним јухуму бир зәманә, бу сөзләр.
Бир ингилаб атасындан сәнә олур тәлгин.

Будур мәним әмәлим, шәрһ еjlәдим садә,
Нә гәм варымды, әкәр олмаса да дүнjadә,
Әмәлләрим галачагдыр, өзүм тәк азадә,
Сирајәт еjlәjәчәк һәр фәгири-нашәдә,
Бүтүн бир ел олачаг ашиги, әмәлләримин.»

ЕҢТИЈАЧ, ЕЈ ЕҢТИЈАЧ

Һәр хәта ким, адәми аләмдә бәдрәфтәр едәр,
Ол хәтаја еңтијач инсанлары вадар едәр.
Joxса инсанлар хәтаны өзләринә ар едәр,
Һансы бир адәм «хәтакарам» дејә играр едәр?
Еңтијач инсанлары тәб'и сөнүк бимар едәр;
Бир илин хош һалыны бир қүндәчә а麸лар едәр;
Еңтијач инсанлары биһөрмәт еjlәр, зар едәр.
Мәрди намәрдин јанында бәндә еjlәр, хар едәр.
Ким едәр асланлары түлкү мәзач?
Еңтијач- еј еңтијач!

Бир нәфәр бәдбәхт олунмуш чүмлә хидмәтдән кәнар,
Жолда кәсмиш сәбрини палчыг, күләк, бирәһм гар,

Арвады салмыш ушаг, евдән кәсилмәз аһу-зар,
Он јашар оғлу сојугда налә еjlәр бигәрар.
«Еj ата өлдүм ачымдан!..»—сөјләр ,ағлар ,јалварар.
Гоншуда бир өлкә чапмыш, халгы сатмыш оғру вар.
Кетди бир шеј чалсын ондан ол киши биихтијар,
Горхудан әсди вүчуду, дүшду дамдан. өлдү хар...
Өлдүрән кимдир ону мәһтәч, ач?
Еһтијач, ej еһтијач!

Бир јазыг юхсул гызы әсрин бөјүк әлламәси,
Сәрв бојлу бир чаван севмиш, олуб дилдадәси.
Бирчә ejби вар чаванын, чүнки боштур кисәси,
Бир нәфәр кафттар одунчу, шәһвәтин үфтадәси,
Дүшмәз ағзындан көмүр, хакә, сөјүд, күл кәлмәси,
Леjk вардыр дәккәсиндә кисә-кисә сиккәси...
Гыз анасы пул ки көрдү, олду гызын јенкәси,
Гара зүлфә салды ағ саггал һәгарәт ләкәси,
Неч рәвадырмы бу јерсиз, издивач?
Еһтијач, ej еһтијач!

Бир нәфәр ағзы јава, ахмаг гоча, бир биһүнәр,
Һәм биликдән, һәм фәзиләт, һәм әдәбдән бихәбәр,
Тахтын үстүндә, гучагында қөзәл гыз, кеф едәр,
Гәсри-шаһәнә онундур, вар чибиндә боллу зәр...
Мән чаван бир шайрәм ки, шөһрәтимлә өлкәләр,
Фәхр едәр, лакин, мәканымдыр дарысгал күчәләр.
Сүбһидән шама гәдәр мәһтәч, мәһзүн, дәрбәдәр...
Чүн јохумдур симү-зәр, чыхсын јоха бу симү-зәр!
Өлсүн ол кәс ки, она вермиш рәвач,
Еһтијач, ej еһтијач!

РУЗИКАР, ЕJ РУЗИКАР!

Фитнә јағмагда көјүндән, торпағындыр фитнәзар,
Тухми-гәм сәпмиш әлини дүнјада, тухми-дилфикар.
Ваһ, гәрибә бир әкинчи, ваһ, әчәб бир тухмизар,
Гәлбә дүшмүш тухмләр, қәздән көјәрмиш зар-зар...
Дад әлиндән ej шәги, ej фитнәкар!
Рузикар, ej рузикар!

Дүшмәнинлә дост олурсан, достуна дүшмән әјан,
Гафилә һәмдәм икән, арифләри қәздән салан!
Сән нәчиби нанәчибә бәндә гылдын, һәр заман,
Дайма олдун рәгибим, сән мәнә вурдун зијан.

Еј рәгибимә олан гәмхару јар,
Рузикар, еј рузикар!

Сөјлә, бу аләм, нәдир? Вармы, чәһеннәм ја Ирәм?
Кәлмишәм јохдан, кәрәк мән јохлуға лабуд җедәм,
Рәһмдән гәбрә гәдәр бир јол узанмыш һәр гәдәм.

Вар бу јолда фитнәвү мөһнәт, фәсаду дәрдү гәм,
Каш ана бәтниндә бу сирри билејдим, лачәрәм,
Бәтни еjlәрдим өзүмә бир мәзар,
Рузикар, еј рузикар!

Хирәсән, јох е'тибарын нә јола, нә јолдаша!
Нәр гәдәмдә бир гују олмуш јолум башдан-баша.
Сән Қүнәшлә Ајы тутсан, мәңчә чырпарсан даша!
Қүндүз истәрсән гаралсын, кечәләр олсун гоша!
Нәр гәрарында олурсан бигәрар
Рузикар, еј рузикар!

Хош олар кәр сәnlә мән бир мәчлисә дүшсәк бир ан,
Та мудәлләл еjlәjәм тәгсирини мән ол заман.
Аһ, гијамәтдә кәрәкдир мән олам сәnlә әјан,
Та бүтүн рәфтарымы һагга едәм бир-бир бәјан.
Еј чинајәткар, чәрхи-нәғмәдар!
Рузикар, еј рузикар!

Сән әдаләтхаңсанса дәһридә залим нәдир?
Хәлги бир хәлг етмисәнсә чаһулу алым нәдир?
Сән өзүн қәр салим исән, фе'ли-насалим нәдир?
Бинәва мәһкума чөврү әүлм едән һаким нәдир?
Рузикар, еј бивәфаји-бәдшүар!
Рузикар, еј рузикар!

Сәрчәни мәһв етмәјә гырғыны етдин зүлмкар,
Сән верән дишләрлә аслан јүз маралы парчалар,
Бу јаратмагда, бу өлдүрмәкдә бир һикмәтими вар?
Бир әлин күзә дүэлдәр, бир әлин күзә гырар
Јох сәнин тәк дәһридә биे'тибар,
Рузикар, еј рузикар!

Сән қәзәлләр рујуну күн кими табан еjlәдин,
Бинәва ашигләрин гәлбини ал ган еjlәдин,
Ешги бир һәг сөз данышды, гојмадын, ган еjlәдин.

Одлу сөзләрлә долу гәлбини үмман еjlәдин,
Олду ширин рузикары зәһrimар...
Рузикар, еj рузикар!

ЕШГ УСТАДЫ!

Севмәјин шәрти фәгәт наләвү-фәрјад дејил!
Ким ширин чаныны гыјмағса о Фәрһад дејил!
Олмаса дәһридә рүсваj әкәр бир ашиг,
Она ашиг демә, бу фәннидә устад дејил!
Сәндән, еj Мәчлиси-милли, мән еj азад вәтән.
Нә јазым? Чүнки әлимдә гәләм азад дејил,
Намизәд истәсәләр мәндән әкәр мәчлис үчүн,
Дејәрәм:—Сечмәјин ол шәхси ки, Шәддад дејил!
Бунча наһаг сөзү Фир'овн* јегин сөјләмәмиш,
Һамы Чинкизи унутмуш ки, о чәллад дејил.
Сән бу зүлмүн вәтәни мәмләкәти виран ет,
Еj худа, баҳма ки, бир күшеси абад дејил.
Баш тутарса бу үсул иjlә әкәр чүмһури,
Һеч бир азадә бу күн хәсми-ситибдад дејил.

ШАИРИН СӘРКҮЗӘШТИ

Бир нәгтә вар ки, орда хијабан гуртараар,
Теһран кәнарыдыр, орада бир хәрабә вар.
Мәһтаб фәршинә дәшенибдир хәрабәнин,
Етмиш сөјүд будаглары ол фәрши халдар.
Саәт вураг он икини, чатыш јары кечә,
Тәк бирчә бајгушун сәси сакитлији позар.

Синни ијирми, һалы пәришан бир нәфәр
Шаир далыб хәјала, хәјалаты дилфикар...
Көһнә аяггабы дәјүб әзбәс аяғыны,
Аддымлајар, уфулдар, әзабындан һопбанар.
Аварә шаирин нә иши бу хәрабәдә?
Јохду јегин јурду онун, мәңзил ахтарар.
Хураки гәлбинин ганыдыр, башга шеj јемәз,
Чијинидәки әбаны кәрәнләр кәфән санар.

Ачмыш бүтүн күнү о јазыг күнбатан заман,
Бир әл боју чөрәклә едиб шам, һәм наһар,
Јатыш гуру јер үстә, чәкиб башына әба,

Башын гојуб даш үстө, јатыб зару бигерар.
Бирдән сүкуту позду онун һычгырыг сәси:
Бәдбәхтәм, еј худа!—дејә һенкүрду зар-зар.
Ешги-вәтәнлә мән етдим хәрабәни,
Фәрjad ким вәтән јенә дә олду тарұмар!...
Бичарә сызлады, сәси дүшду хәрабаја,
Әкс еjlәjir онун сәсини hәр јыхыг дивар.
Торпаг совурмаг истәjирәм башыма, фәгәт,
Һардан алым о торпағы? Ираны сатдылар!

МӘММӘДӘЛИ СӘФВӘТ

Мәммәдәли Сәфвәт Тәбризин гочаман маариф хадим-ләриндән биридир. О, һәм исте'дадлы алым вә һәм дә көзәл тәб'ә малик шаир иди.

Сәфвәт 1257-чи шәмси (1878 м.) илиндә Тәбриздә анадан олмуш, илк тәһсилини доғма шәһәриндә алмыш-дыр. Соңра али тәһсилини Гум шәһәриндәки руһани мәктәбидә баша чатдырмышдыр. О, 1328-чи гәмәри (1910 м.) илиндә Тәбриздә тәшкіл олунан Маариф Ән-чүмәнинин баниләриндән бири олмушшур. Азәрбајҹанын мәшһүр азадиҳаһларындан Шејх Мәһәммәд Хијабанинин јахын ѡлдашларындан бири сајылан Сәфвәт азәр-бајҹанча вә фарсча көзәл ше'рләр јазмагла јанаши, һәм дә бир сыра елми-әдәби әсәрләrin мүәллифидир. Бун-лардан «Мизанул-инсан»¹, «Мәнабеүл-һәкм»², «Данишу пәрвәриш»³ «Бир дәстә құл», «Мин бир шаир», «Даста-ни-дустан» вә с. геjd етмәк олар.

Гочаман маариф хадими Сәфвәт узун мүддәт Совет Иттифагы илә мәдәни әлагә сахлајан Иран Чәмијјәти-нин Тәбрiz ше'бәсинин сәдр мұавини вә бу چәмијјәтин әдәбијјат ше'бәсинин рәиси кими фәалијјәт көстәрмиш-дир.

Нәчиб мүтәрәгги нијјәтинә ахыра гәдәр садиг галан шаир өмрүнүн сон вахтларында мәнфур Мәһәммәд Рза Пәһләви хәфијјәси тәрәфиндән изләндији үчүн вәтәни Тәбрizи тәрк етмәjә мәчбур олур; о. Гум шәһәринә ке-дәрек, демәк олар ки, өмрүнүн ахырына гәдәр, бу шә-һәрдә далдаланыр. Орада вәфат едир, орада да бас-дырылыр.

ЧАНА КӘЛДИМ

Нә ешг олајды, нә ашиг, нә дил, нә дилбәр олајды,
Нә күл олајды, нә бүлбүл, нә меј, нә сағәр олајды.
Нә һүсни-руј, нә аһу кими бахан көзләр,

¹ «Инсанын өлчусу».

² «Һәкм мәнбәләри».

³ «Тә'лим вә тәрбијә».

Нә зүлм олајды, нә какил, нә мишку әнбәр олајды.
Нә бағ олајды, нә сәһни-чәмән, нә аби-рәван,
Нә саз олајды, нә авази-шурұ шүштәр олајды.
Нә вәсл олајды, нә чансуз олан фәрагын оду,
Нә чәңк олајды, нә ислани-чәнкпәрвәр олајды.
Нә һирсү аз, нә фашизм олајды, нә нәсизм,
Нә бәһрү бәррү нә кануни-фитнә олајды
Нә капитал*, нә сосјал олајды, нә...
Нә фәрг олајды, нә сәрвәт, нә зәр, нә зәркәр олајды.
Нә һәкм олајды, нә һаким, нә әдл олајды, нә зур,
Нә каркәр, нә рәијјәт, нә сәр, нә сәрвәр олајды.
Нә бу ҹаһани-чәһәннәм нишан, нә хилгәти-адәм,
Нә һүр олајды, нә гылман, нә аби-көвсәр олајды.
Нә ашина вә нә сурәтдә меһрибан дүшмән,
Нә сидгү-Сәфвәтә доғру јаланчы рәһбәр олајды.

ҺӘЈАТЫН КӘЛИШИ

Көнүл вұсал диләрсә фәраги-јар кәлир,
Ки, айрылығ нә кими қәлсә дилфикар кәлир.
Ғубар-хатирими көз јашымла пак едирәм,
Һавада нәмнәм әкәр олмаја ғубар кәлир.
Рәгиб наләми көрчәк тәһәммүл еjlә деди,
Мәһәббәт әһлинә фәрјаду дад ар кәлир.
Мәрама јетмәј ашиг кәрәкди сәбр етсин,
Әлинә құл дәрәнин қаһ олар ки, хар кәлир,
Дејирди бүлбүли-налана бағбан, кәрдүм:
Кечәр зәмани-хәзан, мөвсими-баһар кәлир.
Јетәр ниһајәтә һичрин гара құнү, ej дил,
Сықылма, шам кечәр, сүбһ олар, наһар кәлир.
Дедим ки, доғруду қаһ jaј кәлир, кәһи гыш олур,
Вәли, нә қәлсә бу дүнјада нақұвар кәлир.
Әзәл құнү бу евим кәч гојубла гибләсини,
Һәмишә кә'беји-мәгсуддан кәнар кәлир.
Дејилсә нәшәвү зөвгә «һәјат» дүнјада,
Мәним һәјатым әчәбдир ки, мәркбар кәлир.

ЗӘМАНЫН КӨСТӘРИШИ

Һәгку олан нишанеji-тири-чәфајымыш,
Јансын дилим ки, өз башымса бир бәлајымыш.
Билдим ки кимијаji-сәадәт демәк нәдир,
Иксир сөјләдикләри сидгү сәфајымыш.
Һәр ejби, һәр гәбаһәти, һәр хубс тинәти*

Ситр еіләjәи фәгәт бу чаңанда чиңајымыш.
Хадимләри тәрачуми-әһвалы көстәрир,
Затәи бу мұлтқы милләтә хидмәт хәтајымыш.
Та көрмәjәм чинаjәт едәнләр гијафәсин.
Әввәл өлүмдү ҹарәси, соң инзвајымыш.
Бү феjзи рәһнүмаји-тәригәтдән алмышам,
Сәһни-сәфа дедикләри матәмсәрајымыш.
Куја тәбиетин дә бу хилгәтдә мәгсәди,
Мәхлуга бүсбүтүн ғәмү рәңчү әнајымыш.
Сәфвәт, мәлал хатиримә ҹарасаз јох,
Дил әһли һәр заман арасан бинәвајымыш.

АЧЫ БИР ҺӘГИГӘТ

Аләм өвлады үчүн ҹаһ кәрәк.
Ким деjир, өмр узуну аһ кәрәк?
Неjә лазымдыр ола фәзлү кәмал,
Та ола веjл адына ҹаһ кәрәк.
Варлы дәрбар гурур һәр бири башга-башга,
Деjири һәр ишә бүнкаh кәрәк.
Јохсулуn һәр гәдәр олса һүнәри,
О гәдәр гүссеjи-чанкаh кәрәк.
Фүгәранын бу сајаг олса иши,
Онлара жару һәвахаh кәрәк.
Варлы һәрчәнд ола мәстү-хумар,
Әглилә һуша кәлә каh кәрәк.

ФАШИЗМ НӘ ДЕМӘКДИР?

Лазым дүшүбдүр атифәт инсан нәжадына,
Јохса, фәгәт нә һасил олар интисабдан.
Инсана хилгәтин мәдәниjјәтди ғаjәси.
Хеjири иәdir вәкәрнә ҹаhани-хәрабдан.
Тәssвири-фачиаты көзүм көрдү, көрмәjим,
Од вурду, յыхды көnlүм евин илтиhabдан.
Етсәм бәjан һалымы сөз јох дилим јанар,
Јазсам тәэссүратым өтәр jүz китабдан.
Нәэмми-нөвин сәркисинә ибрәт илә баҳ,
Jүзләр фашизм элилә асылмыш тәнабдан.
Бир јердә күштәләр ҹәсәдин атәшә յахыб,
Бир јердә евләри յыхыб артыг һесабдан.
Бир јердә сахлаjыбыла сусуз, ач, чочуглары,
Титрәллә мисли-бәрки-хәзан изтирабдан.
Зұлмүн ҹезасы олмаја билфәрз залымы,

Бәсdir ки јох нәсиби һәјаву һәчабдан.
Шәмшири-әдл ришеji-зүлмү кәсәр, атар,
Јох шүбһәси ки сајә гачар афитабдан.

ОЛАЛЫ

Бир өмүрдүр сәнә еj јар пајбәнд олалы,
Көнүл о зүлфи-сијаһа әлагәмәнд олалы.
Дүшүбдүр арифү ами далынча сајә кими,
Җаһанда ким бу гәдәр сејд едиб кәмәнд олалы.
Сәнин гәләмрөви-һүснүндә бир дили-азад,
Инамырам тапыла бөйлә дилпәсәнд олалы.
Көрүлмәјиб ола шаһүд шәкәрдә ширинлик,
Ләбин һәлавәти тәк ихтираи-гәнд олалы.
Ләбиндә гүдрәти-Исаја гаиләм, амма,
Мәризи-ешгинә јох фејзи дәрдмәнд олалы.
Сипаһи-һүснүнә һеjһат чешми зәхм олмаз,
Жәгинидир мәнә халын она сәпәнд* олалы.
Гәминдән Сәфвәтә һәр гәм јетишди сәбр етди.
Әләлхүсүс ки әfјарә ришхәнд олалы.

НӘ ГӘДӘР ТАБ ОЛСУН

Нә гәдәр бу дили-зарымда сәбру та 5 олсун?
Кәл еj көзәл ки, шәби-сәлх маһтаб олсун.
Кәл еj ситареji-бәхтим, хилас олум ғәмдән,
Түлүи-сүбһ үмидилә фәтһи-баб олсун.
Кәл еj никар ки, камым да зәһридир сәнсиз,
Әкәрчи аби-һәјат олмасын, шәраб олсун.
Жечәни сүбһә кими ағларам фәрағында,
Мәһалдыр ки көзүм ашинаји-хаб олсун.
Әсири-зүлф олалы, мән ки ханәбәрдүшам,
О ханәкаһы, илаһи, көрүм хәраб олсун
Әкәрчи хошдур едә кибру наз јар, вәли.
Сәлаһ одур арада мұхтәсәр һесаб олсун.
Дејил бу базији-шәтрәнч, ешгидир. Сәфвәт.
Гумари-ешгә кәрек дөвреji-шәбаб олсун.

ЈАД ЕЈЛӘ

Ja мәни күшеji-чешминлә, көзүм, јад еjlә,
Ja әсирәм, мәни бу гејдидән азад еjlә.
Һүнәрим меһрү-вәфадыр, әмәјим өөврү-чәфа,
Елә инсаф, бу сөвдаја, мәни шад еjlә.

Бавэр еjlэ ки, көнүл ханәсидир кә'беји-һәг.
Етмә тәхриб, чалыш кә'бәни абад ejlә.
Нә сәмәр, наз едәсән, әһли-нијазә, көзәлим,
Мүмкүн олдугча нијаз әһлинә имdad ejlә.
Дуталым верди тәбиэт сән үчүн гүдрәту-чаһ,
Өзүнү халгымыза ким деди чәллад ejlә?
Тудәнин наләвү әшки сәнә кәр зәһмәт олур,
Чарә јалныз буду, лафејд, она дад ejlә.
Һәр нә әксән бу јегиндир бичәчәксән дә ону,
Инди көnlүм нә дә истәрсә, пәризад, ejlә.

JAP JARYM OLA

Едим нә чарә, илаһи, ки, jар jарым ола,
Рәгибә та сәбәби-иззү* ифтихарым ола.
Фәраги-jар хәзан ejlәјиб баһары мәнә,
Мәкәр о күл үзү көрмәк мәним баһарым ола.
Нолур ки, чанымы чанана ejlәјем тәгдим,
Әлимдә тари-сәри-зүлфи-jар тарым ола.
Дедим үрәкдәки кизлин сөзүмү дилдара,
Үмид вар, о бәјаным сәләхи-карым ола.
Нолур никарым едә наз, мән нијаз, вәли
Ајағына үзүмү гојмаг ихтијарым ола.
Нолур ки, чанымы чанана ejlәјем тәгдим,
Ки сәбт сәфھеји-тарихә јадикарым ола.
Бу шәрhi-һалымы әшкимлә јазмышам, Сәфвәт,
Ки гәбрим устә мәним лөвھеји-мәзарым ола.

JAP OLA, KULZAR OLA

Хошдур, ej дил, мөвсими-кул jар ола, құлзар ола,
Бадә нушануш ола, аваз олурса, тар ола.
Сүбһ ола, нәрмәк нәсими-сүбһ мишк әфшан ола,
Нәм-нәми баран, күлустан ичрә көвһәрбар ола.
Дилкүша олмаз күли-дил әһли-үрфана мәкәр,
Гәтрейи-әши ашинаји-сәфھеји-рухсар ола.
Синәдә хошдур жана дил, шәм' тәк шө'lә чәкә,
Јандыра әтрафда һәр кунә хәс, ja хар ола.
Һөвзәји-әшаби-мә'ни, мәһфәли-әрбаби-дил,
Бәэмми-иширәт олмаз илла, fәм ола, fәмхар ола.
Нәр нәдән хошдур мәһәббәт әһлинә сөһбәт, вәли,
Әһли-дил бәэмминдә дәрди-дил кәрәк көфтәр ола.
Дил ады бөйтандыр ешгин дәрди онда олмаса.
Каркәр ады дејилмәз бир кәсә та кар ола.
Дәрди-дил, ешг инсана мәхсус, чәкинмә ешгдән,
Дидеји-дилбәр олур дилкәш әкәр бимар ола,

Кимсә намуси-шәрәф истәр, вәтәндири, өһдәдар,
Олмарам лагејд, Сәфвәт, мәнзилим кәр дар ола.

ҢӘР ҚӘСИН ӨЗ АРЗУСУ ВАР

Өмр еjlәдикчә сејр еjlәдим бу чаһаны мән,
Күл дәјмәниш баһарда көрдүм хәзаны мән.
Бу мә'бәдин әзәлдә гојуб гибләсими кәч,
Мә'зур дутмарам бу ишә асиманы мән.
Һаша ки, дәрди-ешгими кизли тутам, вәли.
Чанаң өлүрсә мајиләм өлсүн бу чани-мән.
Вар ихтилаф мүшиrimiz ол шејхилән мәним,
Ол чәннәт истәр, Азәриабадәканы мән.
Инсанлар ичрә вар вәтәни севмәjән ола?
Ja тәк мәнәм ки, чох севирәм ханиманы мән.
Әкдим көнүлдә тохмуну меһру-мәһәббәтин,
Jазсам жәгин китаб олу, бу дасытаны мән.
Верди нә қүл, нә мејвә, ниһали-мәһәббәтим,
Jүзләрчә ejlәдим бу ачы имтәһаны мән.
Jарәб, кәрәкдир ашиг олан рәнчә туш ола,
Ja һәтмдир ки, тәкчә көрејдим чәфаны мән.
Еj ешг, сән нәсән, нә көзәлсән ки, fәмләрин,
Mүштагы көрмүшәм, һамы пирү чәвәны мән.
Сөэсүз, үрәкдә һәр қәсин өз аризусу вар,
Мәнчә, будур көрәм қүл ачыб ашијаны мән.

БАҚЫДАН АЖЫЛАРҚӘН

Кәлди зијарәтә сәни, ej хак, өвладын,
Илләр бојунча чанымга гүввәт вериб адын.
Одлар жығынчағы јерин алтында сәндәдир,
Jохса сәбәб одур ки, сојугларда солмадын.
Еj ша'ну-шөһрәти дутан афагы сәрбәсәр,
Еj гәһрәман доған ана, ej меһрибан гадын,
Шән гал, көзәл јаша, аналар јурду ej вәтән,
Зилләт кәмәндинә өзүнү чүнки салмадын.
Дүшмәнләр өлкәсингә әсир пәрчәмин сәнин,
Гайтармаға фашизм елин аварә галмадын.
Тарих сәһифәсингә жазылмыш фәзиләтин,
Фәхримди бу ки, онлары тапдын, унутмадын.
Үрфана доғру елму тәмәлдүн јолун дутуб.
Дәрк ejләдин дә мә'рифәтин ләzzәтин, дадын,
Ачдын сәадәтин јолуну хәлгинә бу қүн,
Көрдүм сәни ки, бир кечә олсун да жатмадын.

МИРЗЭ ЧЭЛИЛ НАМЫНА

Мүһити-чэһлдэн ишсанлары үрфана сөвг етмәк,
Олур мүмкүн зэкадан, олса элдә мәш'әли-фильтрэт.
Сәадәт хидмәти-милләтдир, анчаг кимсә истәрсә,
Зәфәрјаб олмаға лазымдыр олсун һүммәтү ғејрәт.
Нечә бәвәр олур бинаја набина ола рәһбәр.*
Кәрәк иршад үчүн ајинә олсун сурату-сирәт.
Мәкәр һәр тифли-әбчәдхан олурму Молла Нәсрәддин.
Гәләми пәрчәми-һүрријәт олмуш, дәфтәри фикрәт.
Вәтәнә ашиги-шејда чәлилүлгәр олан Молла,*
Жашасын һәрмәти дүнja дурунча, мән алым ибрәт.
Кечәнләр јадына әшким қөзүмдән чешмә тәк ахды,
Кәләнләрдә мәним һалым фәгәт тә'сир едиб һејрәт.

МЭММЭДЭЛИ СОЛТАН ҮЕРИСЛИ

«Топчу» тэхэллүсү илэ көзэл ше'рлэр јазан Мэммэдэли Үерисли XIX əсрин сонунда вэ XX əсрин өввэллэриндэ յашамышдыр. Онун диваны гээл, гэсидэ, мухэммэс, мэтлэ' вэ ше'рийн башга нөвлэриндэн ибарэтийр. Дивана шаирин ики дилдэ — азэрбајчанча вэ фарсча јаздыгы ше'рлэр дахил едилмишдир. Будур, шаирин өли-миздэ олан фарсча бир гэзэлиний тэрчүмэсини чап едирик.

ГЭЗЭЛ

Сагија, бадэ кэтир, дэрдли көнүл мэһзундур,
Көзлэримдэн бу ахан јаш елэ бил Чејхундур.
Чатмадым дүнјада мэгсудума, hej ахтардым,
Талеин көһлэни јолларда галыб јорғундур.
Дөвлэтэ, чаһ-чэлала кэрэк алданмајасан,
Онларын рэхбэри бу чөрхи-фэлэк мэл'ундур.
Заһид өмрү боју алэмдэ ријакарлыг едиб,
Бир белэ һијлэ илэ анчаг өзү мэғбундур.
Рэсмдир Лејлинин ардынча дүшэрги Мэчнун,
Бу заман Лејли өзү Мэчнун үчүн мэчнундур.
Бир гэдэх бадэ вер, еї сагији-үрфанд, нэ олар.
Топчуун гэлби хэзэн зүлмү илэ солғундур.

ИРЭЧ МИРЗЭ

Чэлалүлмәмалик лэгэби дашыјан Ирэч Мирзэ, Гуламһүсейн Мирзэ оғлу 1291 h. г. (1874 м.) илиндэ Тэбриздэ анадан олмушдур. О, кичик јашларындан ики көркәмли шэхсхин—Арифи-Исфаһани лэгэбли ага Мэхәммәдтагинин вэ Мирзэ Нәсруллаһ Баһар Ширванинин хидмәтиндэ тэһсил алыр. Бу ики мәшһур устаддан үмуми тэһсиллэ јанаши франсыз дилини дэ мүкәммәл өјрәнир.

Ирэч өдәби јарадычылыгla јанаши бир сыра дөвләт вәзифәләриндэ ишләјир. Нәһајэт, о, 1343-чу h. г. илинин Шә'бан айынын 28-дэ 1304-чу h. Ш. илиндэ Исфәнд айынын 22-дэ (1925 м.) хәстәликтән вәфат едир.

АНА

Сөјләрләр анам мәни доғаркән
Әvvәл мәмә тутмаг өјрәдибdir.

Та сүбһә кими аյыг галыб о.
Назла мәнә јатмаг өјрәдибdir.

Салмыш, јанына, тутуб әлимдән,
Жолда ајаг атмаг өјрәдибdir.

Күл гөнчәсинә додагларымда,
Күлмәклә бој атмаг өјрәдибdir.

Бир, бир, ики-бир ширин дилилә,
Һеј кәлмә јаратмаг өјрәдибdir.

Хәлг олду мәним вүчудум ондан,
Баш әјмәлијәм өнүндә һәр ан.

АНА ГЭЛБИ

Деди бир ашигэ мә'шүгэ гэзәблә, ај аман!
Јола кетмир мәним илә, гәним олмуш бу анан.

Һарда көрсө о, мәни һај ғопарыб дад еjlәр,
 Туршудар чөhrәсини, бош јерә фәрjад еjlәр.
 Түнд бахышларла мәним гәлбимә охлар санчар,
 Џох белә дәрдләр үчүн мәндә даһа сәбүгәрар.
 Гапыдан рәdd еjlәjib гојмаз о, әсла ичәри,
 Јетирибdir, боғаза чанымы бу зұлмләри.
 Диридиr та ки, бу дашгәлбли анан дүнjада,
 Өмр едә билмәрик әсла ки, инан азада.
 Бизә rәhм етмәjәчәk гәлби онун ejlә jәegin,
 Ганына ejlәmәsәn гәltan онун өз үrәjin.
 Истәjирсәn чатасан ешg ѡолунда вұsала,
 Она бу дәмдә кәрәk геjzilә mәhшәr гурула.
 Кет бу an хәнчәрини тахкылан о синәsinә,
 Гәлбини тез чыхарыб төhфә kәtiр дурма мәnә.
 Ганы үстүндә икәn исти jетир, чәhд ejlә,
 Соjудум гәлбими bәlkә белә бир чәhд ilә.
 Кетди наданчасына бир белә минвал ilә,
 Нә деjim артыг она мәn белә әhval ilә.
 Атды гәлбиндәn о надан аналыг hәrmәtinи,
 Ofул уғрунда онун чәkdiji min зәhмәtinи.
 Вурду, jыхды, ананы дәрhал ағыр зәrbәjлә,
 Чырпынан гәлбини kәksүндәn онун алды әлә.
 Дәndү ketsin ки, jетиrsin ону тез дилбәrinә,
 Сөjләsin ки, jетишибdir сәnин әмрин jerinә.
 Ajaғы дәjди бу дәмдә гапынын кандарына,
 Aғры үз верди дәjәrkәn jерә o голларына.
 Өлмәмишди, дири иди ананын гәлби hәlә,
 Сүрүшүb дүшду әлиндәn jыхылан дәмдә jерә.
 Дурду ofлан ки, ону орда kәtүrsүn jerdәn,
 Kечикәr ѡoxsa ки, дилдарынын әмри бирдәn.
 Эjилиб o ѡаралы гәлби ки, та алды әлә.
 Көрдү бу налә ilә kәldi ana гәлби дилә:
 —Элләrin aғryиды, дәjдин jерә, ej ваj, бalaчan,
 Ajaғын инчиди, oflum, anan olсun гурбан.

ӘДӘБИ ИНГИЛАВ ҺАГГЫНДА

Бу бөjүкләr ки, мәни истәrlәr,
 Hej деjәrlәr ки, олуб тәb'и kүhәr.
 Kәlmәz анчаг бири гәmdәn гутара,
 Ejlәjә dәrdlәrimә birchә chara.
 Верә бир kәndә mәnә хырдача баf,
 Bir gojун, chox demirәm, bir tәk улаf.
 Gojmaja bir бу gәdәr dәrdlә mәni,

Солмаја аһилә тәб'им чәмәни.
Бахма ки, инди бу малијјәдәјәм,
Неч дә малијјәјә билмәм нә дејәм.
Мән кими шәхс һејфdir ки, белә
Бу хурафата өмүр сәрф ејләјә.
Нејф ола бәјлә кирифтарам мән,
Joxса, мәчмуеји-әфкарам мән.
Чәһлини бил ки, силәрдим бу елин,
Јохдур имкан, һејфи олсун ки, чәтин;
Јаздығым јашы-писи каш ки, бүтүн,
Вахт ола мән көчүрәм милләт үчүн.

БАЛАЧА СИЧАНЛА ПИШИИН НЕҚАЈӘТИ

Гулаг ас, ај огул, бир аз мәнә сән,
Бу нағылдан нә исә өјрәнәсән,
Варды бир чүт јазыг, заваллы сичан,
Бириси пир иди, бириси чаван.
Вар иди бир евин таванында
Јувасы о гоча, чаванын да.
Бурада бир пишик дә сакин иди.
Бу сичан нәслинә о, хайн иди.
Көзү дүшдү сичанлара бир күн,
Нијләкәрликлә о, дәјишди үзүн.
Деди: бәһ-бәһ, сән еј, севимли сичан.
Нечә дә сән қөзәл јаранмышсан. .
Нә диләр бу көнүл, о вар сәндә.
Кәл ки, хидмәт едим сәнә мән дә.
Гочасы динләјиб дүшүндү бир аз,
Кичијә сөјләди, огул, олмаз,
О јаландан дејир бу сөзләри бил,
Пишик әсла сичанла дост дејил.
Балача сөјләди, нә горхум вар,
Нә олубдур ахы, арада нә вар?
О пишик дә бизим гәбилдәндир,
Нә үчүн биз дејәк ки, дүшмәндир?
Бах онун да гулағы, гујруғу вар,
Додағында бизим кими буғу вар.
Нечә көр бир кий, қәзләри аладыр,
Гулаг ас бирчә, көр нә хошсәдадыр .
Јенә дә сөјләди бу дәмдә гоча.
Анла бил ки, јазыгсан, ај балача,
О гоча гурда сән гулаг асма.

Јанына, ај аман, ајаг басма.
О гулаг-гујруғу кечир көздән,
Нә өлар, охшајыр, дејил биздән.
Јох, деди, горхмурам пишикдән мән,
Дејил әсла бизимлә о, дүшмән.
Ешидиб бу сөзү пишик құлду,
Бир гәдәр дә дуруб јаҳын кәлди.
Һијлә илә деди ки, јох горхма,
Гоча һәр нә дејәрсә сән баҳма.
Пишијин фикрини билирди гоча,
Анламырды фәгәт буну балача,
Анлајырды буну о јашлы сичан,
Јејәчәк онлары пишик, ај аман,
Балача сөјләди, јемәз билирәм.
Гој кедим ки, бу ан дөнүб кәлирәм.
Јенә дә сөјләди гоча ки, дајан,
Тутса вермәз сәнә пишик бир аман.
Анла, бил ки, пишик бизә јаддыр.
Танымырсан јаманча чәлладдыр.
Дост ола билмәјиб пишиклә сичан,
Нә дејәрсә јалан дејир, балаchan.
Јенә дә динләди онун сөзүнү,
Тутду мәзлум кими пишик өзүнү.
Деди ен кәл, ки, сәни алдадыр о,
    Танымыр анд ичим ки, һеч мәни о.
Гочалыбыш ишләмир јэгин ки, башы.
Онун илә дајанма сән јанаши.
Ноғулум, кишишим, бадамым вар,
Кәл, је, дој, сән қедәндә дә ал апар.
Алданыбыш һијләјә о, душду јерә.
Душдују дәмдә дә о душду кирә.
Доғру санды белә јекә јаланы,
Башы чәкди бөյүк, ағыр бәланы.
Гышгырырды:

— Көмәк, көмәк, өлүрәм!
Ким вар иди дејә: «Дајан, кәлирәм»?

АЈЫНЫ ӨЛДҮРМӘМИШ ДӘРИСИННИ САТМА

Бир мешәдә варды јекә бир ајы,
Јохду онун һејвәрәликдә тајы.
Варды ики овчу: Екост, Алферә,

Кәлди мешә сәмтдә јахын бир јөрө.
Сөз ајыдан дүшду бу јердә јенә,
Башладылар вәсфинә, тә'рифинә.
Сөјләдиләр ки, тајы јохдур онун.
Дүшсә әлә гијмәти јохдур онун.
Чохлу кедибидир бураја овчулар,
Һеч бириңә олмады анчаг шикар.
Кечди Екост сөјләди ки, биз ону,
Бәндә салыб сындырығ бојнуну.
Биз икимиз горхмарыг ондан билин,
Өjlә ки, сиз горхмусузын ондан јәгин.
Кетдиләр онлар икиси чәнкәлә,
Та гуралар о аյыја бир тәлә.
Чох тәрәфә етдиләр орда күзәр
Көрмәдиләр о аյыдан бир әсәр.
Дәндүләр ахшамчағы ордан евә,
Тапмадыг о һејваны әфсус, дејә.
Једди күн орда бу ҹүрә галдылар,
Һәр нә кәрәкди данышыб алдылар.
Верди чөрәк ев саһиби онлара,
Еjlәди һөрмәт белә меһманлара.
Бағладылар вә'дилә бөјлә гәрар.
Еjlәjәrik бир күн ону биз шикар,
Пул аларыг биз дәрисиндән онун,
Онда чатар бил ки, сәнин дә пулун.
Бир дәфә дә о мешәјә кетдиләр,
Ахтарыб о һејваны сејр етдиләр.
Чыхды бу јандан ајы салды наraj.
Овчуларын гәлбинә өкідүрдү вај.
Тутмадан, ал-вер еләjәn овчулар,
Көрдү кедибидир даһа әлдән гәрар.
Көрчәјин о фил кими бәд һејваны,
Әсди чаны, донду дамарда ганы.
Алферәниң дүшду әлиндән туфәнк,
Бир чинара сөјләди, чыхмаг кәрәк.
Бирдән Екост дәјди бу дәмдә јөрә,
Тез өзүнү вурду өлүмчүллүjә.
Кәлди ајы баҳды она, иjlәdi,
Көрдү данышмыр, өлү фәрз ejlәdi.
Дурмады артыг, бурадан кетди о.
Нә'рә чәкиб онлары тәрк етди о;
Дурду Екост, тутмуш ону дәрд-гәм,
Алферә дә дүшду ағачдан бу дәм.

Мәсхәрә илә деди, сөјлә мәнә,
Кәлди айы бир нә данышды сәнә?
Верди Екост бөјлә чаваб дурмадан:
— Сатмајын һеч вахт дәрини сојмадан.

ДҮРРӘТҮЛ-МӘАЛИ ХАНЫМА

Құл фәсли қәлиб құләр чәмәнзар,
Охшар чичәji бу хош һавалар.
Сүбһүн күләji әсир фәрәhlә,
Инчә нәфәсиндә бир сәфа вар.
Бұлбұл јетишиб вұсала бағда,
Ачмыш нечә дадлы мачәралар.
Әфсүс, јерин көрүндү хали,
Еj Ханими-Дүррәтүл-Мәали!

Ағлар еләјибдир иштијагын,
Јандырды бизи сәнин фәрагын.
Дәрдилә, әламлә ѡлдашыг биз,
Кәлмәз нә едәк ки, бир сорағын,
Һәсрәтлә һамы фәғанә қәлдик,
Галды синәләрдә одлу дағын.
Әфсүс, јерин көрүндү хали,
Еj Ханими-Дүррәтүл-Мәали!

Дөндү жазымыз ачы хәзәнә,
Солдурду о құл үзү зәманә.
Ган олду чикәр сәнин гәминлә,
Көзләрдән олунду ган рәванә.
Әфсүс, јерин көрүндү хали,
Еj Ханими-Дүррәтүл-Мәали!!

АШИГИН ҢӘДИЛЛӘСИ

Ешг үчүн бир нәфәр құнү гара,
Јетди Дәчлә іанында дилдара.
Әлинә јетмәмиш о тазә чичәк.
Башга бир құл суја өтүрду фәләк.
Көзүнү тикмиш иди јар чаја,
Билмәјир ашиги қәлир ораја.
Мәнә лајиг деди, көзәл құлдур,
Тутмағы чох һејф ки, мүшкүлдүр.
Һејф олсун ону ки, чај апарыр,
Нәзәримдән мәним гырыб, гопарыр,

Ешидиб бу сөзү чаван оғлан,
Чаја атданды дурмадан ордан.
Бир мисал гыз билирди кечмишдән.
«Жахшылыг еjlә at суja ону сән».
Истәјирди о. гәмдән азад ола,
Күл адыјла бу тәрз атды суја.
Деди, кет һичр әлиндән ол азад.
Гојма сән «бивәфа» мәнимчүн ад.
Жахшылыгla сәнә сәбат вердим,
Гәм әлиндән бу чүр нәчат вердим.
Үздү ашиг балыг кими чајда,
Көнлү ешгила бир дәниз бојда,
Олду о думдуру суја нејран,
Деди, айрылмајым даһа ондан.
Күлү тутду, толазлады кәнара.
Та ки, чатсын севимли, назлы јара.
Деди, мән кетдим, еj сачы сүнбүл,
Гал о саһил, бу сән. бу да күл.

ДӘРС ОХУМАГ ҺӘВӘСИ

Шүкүр олсун о танры хидмәтинә
Охумаг шөвгү бәхш едиб о, мәнә.
Көзүмә нур вериб баҳам китаба,
Ордакы һәр чүрә суал-чаваба.
Вар башымда бу шөвгилә рәфбәт,
Үрәјимдә мүәллимә һәрмәт.
Атама сағлыг еjlәјибдир әта,
Сағ гала, та мәним һәјаным ола.
Анамы меһрибан едиб јарадан.
Ки мәнә пәрвәриш верә һәр ан.
Чалышыр валидејнләрим һәр күн,
Мәни дүніада бәхтәвәр көрсүн.
Вурғунам мән бу дәрсилә мәшгә,
Дүшмүшәм бир белә көзәл ешгә.
Дәрсләрим та ки, натәмам олду,
Ојнамаг да мәнә һараг олду,
Бош иши сајмарам һәјатда шәрәф,
Вахтымы етмәрәм инан ки, тәләф.

ГИТ'Э

Нұсрәти-дәвлә ки, дивани-әдаләтдә дураг,
Ше'римин мүздүнү вермәк нәсә тә'хирә дүшәр.

Жөхса, шаһзадә әлилә Гарадағ гулдуру тәк,
Ше'римин пуллары да бәндилә зәнчирә дүшәр?
Вәслинин вә'дәсиidlir ки, кечикир бир бу гәдәр,
Ајрылыгдырымы ки. һәлл олмасы тәгdirә дүшәр?
Ja гуран аjәсиidlir ки, белә тә'виl олунур,
Ja мүэммадыр о ки, сөһбәтә, тәфсиrә дүшәр?
Ики дәвләт арасында јекә бир иш кимидир,
Мәсләhәtlәр олунар, сорғуя, тәдбиrә дүшәр?
Сөзләrim бәлкә учуг бир гала кәлмиш нәзәрә,
Сила вәчhилә онун тә'мири тә'сирә дүшәр.
Ирәч, аз сөjlә, «сәn аллаh» бу чүрә сөзләри сәn,
Горхурам ки, узанар, илләтә, тәгсиrә дүшәр.

МӘКТӘБ УШАГЛАРЫ

Биз ушаглар бу күн бу мәктәbdә,
Һамымыз өвладыг бу Ирана.
Һамы гардаш доғулмушуг бурда,
Бәнзәрик биз о чисмилә чана.
Варлы, юхсул бутүн бу милләtlәр,
Бағlyыг биз эзәлки дәврана.
Анадыр бу вәтәn бизим халга,
Баш әjek һаммы бу қулустана.
Вәтәни севмәji ушаглыгдан.
Өjрәdiб бизләrә ата вә ана.
Вәтәни истәmәk имандандыр,
Биз дә ки, табejик о имана.
Бир нәffәr гарши чыхса бу вәтәnә,
Кирәрик илки, анда мејдана.
Вәтәни бәхтиjар гылмаг үчүн,
Дурмушуг биз вүгарла мәрданә.

АРИФ ГЭЗВИНИ

Әсл ады Мирзә Әбүлгасым олан Ариф Гэзвини 1300-чү h. ш. (1262 h. г.) вә (1882 милади) илиндә Гэзвин шәһәриндәки бир руһани аиләсиндә анадан олмушдур. Илк тәһсилини һәмин шәһәрдә алыр. Он үч јашында икән һачы Садыг Харәзми адлы бир мусиги мүәллиминин јанында да тәһсил алыр. Џашы сәси олдуғу үчүн, атасы молла һади ону рөвзәхан һазырламаг истәјир. Лакин Ариф руһанилиә јүксәк дәрәчәдә нифрәт бәсләдији үчүн гәтийjен бу ишә јахын дурмур.

Ариф чаванлыгдан ше'р јазмаға башламышдыр. О, кәнчликдә Рәзахан Әфшар адлы бир бөյүк мүлкәдарын гызы илә севишир, бунун үстүндә башына чох мачәралар кәлир, ону өлүмлә тәһид едирләр, доғма шәһәрини тәрк едәрәк, Иранын башга шәһәрләринә кедир.

Достларындан бири ону Музәффәрәддин шаһын сарајына апарыр, орада Арифә «јаҳшы шәрайт» јаратмаг истәјирләр. лакин о, сарајын мурдар мүһитини көрдүкдә бурадан да бир тәһәр јаҳасыны гуртарыб гачыр. Ариф јаздығы хатирәсиндә сарајын дәһшәтли һәјатыны хүсуси усталыгla тәсвир едир.

Ариф Гэзвини бир ханәндә, бир мусигишүнас вә бир шайр кими өз дөврүнүн набигәләриндән сајылыр. Ма-чәра долу бир һәјат сүрдүкдән соңра о, 1312-чи h. ш. (1933 м.) илиндә һәмәдан шәһәриндә вәфат едир. Әбу-әли ибн Синанын мәгбәрәси јанында басдырылыр.

АШИЈАНЫМДЫР

Эсири-мүлки-ешгәм мән, пәришанлыг нишанымдыр,
Бу јолда ән учуз, чанан, мәним бу хәстә чанымдыр.
Мәни ешгин дијарында нә лазым имтаһан етмәк,
Белә аварәлик бурда көзәл бир имтаһанымдыр.
Мәни севда бу аләмдә елә мәшһүр гылмышдыр,
Кәзән дилләрдә дүнјада мәним бу даситанымдыр.
Чаванлыг, бу јәгиндири ки, өмүрләрчүн баһар олмуш,
Мәним өмрүмдәсә кәнчлик сојугүзлү хәзанымдыр.
Бу гамәтләр бәла олмуш мәнә һәр јаны сејр етсән,

Белә зәнн еjlәjирдим мән ки, онлар бағыбанымдыр.
Еви бәрбад ола, жарәб, һичабын чүмлә аләмдә,
Бәдән гәсриндә мәһбүс тәк галан бичарә чанымдыр.
Бу көjnәkdәn мәним чаным инан фанусда бир шәмдир,
Жанан дайын бәлаларда мәним сирри-ниhanымдыр.
Нәдәнсә бәдкүман олдум баҳанда мән бу мәхлуга,
Нәгигәт ахтаран јалиыз бу дүнјада құманнымдыр.
Нәләр көрдүм дилимдән мән, нәләр чәкди башым
ондан,
Мәни бөjlә салан дәрдә билин ки, өз лисанымдыр.
Фәгәт пакдыр бу вичданым, онунла шад олур көnlүм,
Нара жетсәм рәзаләтдән һәjanым, пасибанымдыр.
Мәни ешгин одундан сән усандырма даһа, Ариф,
Сәмәндәр хәлг олуб руһум, бу атәш ашиjanымдыр.

БӘН, БӘН, БӘН!

Дараадын телләрини, олду пәришан, бәһ, бәһ, бәһ!
Олду көnlүм сәнин о зүлфүнә һејран, бәһ, бәһ, бәһ!

Жүз машаллаһ ки, нечә гәлби әсир ejlәmисән,
Киприинлә еләдин онлары ган, бәһ, бәһ, бәһ!

Нә тәәччүб бу ала көzlә нечә ган едәсән,
Алданар бөjlә сәни сејр едә шејтан, бәһ, бәһ, бәһ!

Үзүнү меjlә гызартмышсан алов тәк, нә көzәл,
Горхмадын ки, жана бу аjeji-гур'ан, бәһ, бәһ, бәһ!

Мән зәиф, бөjlә сәнинсә биләjin мәрдjыхан,
Дөзә билмәз буна о Рүстәми-дастан, бәһ, бәһ, бәһ!!

ГАЛМАЈАЧАГ

Ешгән башга бу дүнјада нишан галмајачаг,
Галачаг ешг бу дүнјада, чаһан галмајачаг.
Мәним өмрүм ки, хәзан олду, сәнин жазындыр,
Новбаһарын сәнин, ej тазә чаван, галмајачаг.
Бир учуг дивара сөjkәndi башым, ejb етмәз,
Бу сүтун илә өзу дөврү заман галмајачаг.
Дариуш* илә Чәмин* өлкәси дайы бу ҹүрә,
Өзкә зүлмилә жәгинидир ки, виран галмајачаг.
Сөjlә зәlімәткешә мәндән ки, әмин олсунлар,

Онлара зұлм еjlәjib, бир дә сојан галмајағ.
Мәшгүл ол өз ишин илә даһа бундан сонра,
Ачизи мәlів еjlәjөn кәндхуда, хан галмајағ.
О хәрабата кедиб сөjlә īамы шад олсун,
Итәчәк рәdd олачаг шаһ бурадан, галмајағ,
Мүждә ки, әдл юнә lөkm еdәchәk аләmдә,
Зұлмү илә көчәчәк Нуширәван, галмајағ.
Арифә сөjlә ки, ej евсиз, ешикисиз. бикәс,
Танрыдан башга инан көвнү мәкан галмајағ.

ЈАШАСЫН

Зұлфүнүн этри едиб көnlүмү агад, јашасын,
Бөjlә bir һал илә гылмыш мәни o, шад, јашасын.
Сәндә ахтарды шириң өмрүнү Хосров бир вәgt,
Сәндән өтру башыны гојду o Фәрһад, јашасын.
Өлмәсин өjlә ата ки, сәнә тә'lим вериб,
Бөjудубдүр o ана ки, белә өвлад, јашасын.
Нә олар Хизр* ичиб аби-һәjат зұлмәтдә,
Ким ки, орда еләjibdir она имдад, јашасын.
Зұлмилә Зөhакын ејваны дағылды көkdәn,
Кавә етмишdir ону әdlilә бәrbад, јашасын.
Вәтән уғрунда чоху чаныны гојмуш, Ариф,
Һәр кәс ejlәr белә онлары бу күн jad, јашасын.

ОЛМАЗ

Ким әдаләт севә, o, зұлмә мәdәdkar олмаз,
Әdlә сәn jар oл, әkәr залим она jар олмаз.
Мәzлумун наләси залымлара tә'sir еlәmәz,
Даш кими гәлbi онун бир эзилиб хар олмаз.
Инқилис көr Әrәbiстанa нә.govfa salмыш,
Бу гәdәr талан еdәr, бирчә она ar олмаз.
Исламын ruhunu tәhgiр еlәjәr hәr janда,
Ел бахыб көrcә dә, әfсус, ки, бидар олмаз.
Daғыдыb аләmi бир башга чаһan gurmалыjыg.
Бу rәzalәtлә dөnәn чәрхdә pәrkar олмаз.
Zәnidә сөjlә ки, bәsdir бу rijalar, бир utan,
Inсаfa kәl ки, adam bөjlә zиjankar олмаз.
Varлыдан зорла kәrәkdir аласан haggynы sәn,
Dejәsәn ки, a балам, бир бу гәdәr var олмаз.
Hәr jетәn хainи millәt wәkiли ejlәdilәr,
Onлар әsla ки, jazыg xәlgә tәrәfdar олмаз.

Хаини сән өз әлинлә әкәр ассан дардан,
Ачылар гол-танаңын, һеч дә јерин дар олмаз.
Ким ки, әғјара нәкәрdir, сәнә хидмәт еләмәз,
Олса вичданы әкәр, халгына әғјар олмаз
Анласа кәндли әкәр сечкидә сечмәз ағаны,
Тутуубдур көзу әфсус ки, һүшјар олмаз.
Су јериндә ган әкәр ахмаса бу чөлләрдә,
Бош јерә сә'ј еләмә, данә битиб бар олмаз.
Јохсула, Ариф, о накәс нә чүрә һами олар,
Гарныны өлчсән әкәр тај она анбар олмаз.

ХӘЛГ ОЛАРДЫ АЗАД

Әдл адыјла бу гәдәр зүлмләр еjlәр чәллад,
Кәсиб о ришәсини, ејлијәлим қәл бәрбад.
Су үзүндә гурулан бир бинадыр хәндәксиз,
Мин чалышсан да инанма ки, олунсун абад.
Өлкәнин саһиби милләт јараныб аләмдә,
Кимдир о анламырам мән ки, Фиридун*, Губад*?
Демә Җәм өлкәсиدير. Җәм ким иди дүнјада,
О Кәјан* илә Кеји* санмалыјыг бош бир ад
Тәкчә чүмһүр қүчилә јыхыб о Зөһнакы,*
Өнлүjү бајраг едиб әзмилә бир күн һәddад.
Бу күн олсајды инан Хосровун о гәсри әкәр,
Өз құлۇнкүjlә јыхарды ону мүтләг Фәрһад.
Галдырыр бајрағыны инди о чүмһуриjjәт,
Еjlәjib тәбрик ону, сөjlәjәlim көnlүn шад!
Кетсә Гачар әкәр, кәлсә көзәл чүмһури,
Хәлг бајрам еjlәjib бир дәм оларды азад.
Севинир көnlүm илаhi ки, учубдур сарајы,
Бир дә јанмаз чирағы, ha еләsin дади-бидад.
Бир бахышла о, фирәнкә удузуб вар-joхуну,
Бу гумар илә дүшүбдүр деjесән ағзына дад.
Она бир «rәhмәt» оху сән дә қәл, Ариф, бурдан,
Де ки. лә'нәтләр онун руhуна, мәһв олду фәсад.

(СИГГӘТҮЛИСЛАМА)¹

Аз нәсиhет елә ашигләрә, ej шеjx, дајан,
Ешг олан јердә, дүшүн, әглә верилмир мејдан,
Санма бәdnам оларам, нам. нәдир, исм нәдир,
Ад чыхартмаг белә бир јердә јалан олду, јалан.
Көр нечә чаныны гурбан ejlәjәn кәсләр вар.
Неч нәдир мәсләки уғрунда онун чисмилә чан.

Диггэт ет 330 да нә олуб Тәбриздә*
Көр нечә фачиәләр јапды о накәс дөвран.
Көр нә ашура јаратмыш о чарын әмрилә,
Бу күнү матәм едәр өмрү бојунча Иран.
Үрәим Тәбризә бахдыгда асылды синәдән,
Сиггәтүл-ислами санки дара чәкмиш дүшман.
Бурда азадлыг үчүн көр нечә чандан кечмиш,
Ганына торпағынын үстә олубдур гәлтан.
Көһнә милләт кими дүнҗада јолу кәч олмуш,
Апарыб әјри јол илә ону дайм карван.
Әфинин заһид илә башыны әзмәк даш илә,
Онда вар хејли зәһәр, бунда исә чохлу јалан.
Заһидин сән күчесиндән аյыг ол кечдиңдә,
Тор гурууб һәр тәрәфә та тутуб етсин талан.
Бу гәзәл о Шәфәгин* әмри илә нәэм олду,
Бу фикирләр дә онундур мәнә етмиш еңсан.
Арифин зүлмәтә дөнмүш күнү, рузкары бүтүн,
Кетди бир сүбһ кими та ки, Шәфәг Ирандан.

ЕЛӘ

Ач зүлфүнү күнәш үзүнә сән нигаб елә,
Өз Һүснүнү Қүнәшлә Аja бир ҹаваб елә.
Бир наз охујла Рүстәми гојма ки, көз ача,
Әфрасијаб көnlүнү бурада кабаб елә.
Шух көзләринлә агулары сән әсир гыл.
Сал ширләри кәмәндә, дәјунча әзаб елә.
Галмыш сәниң далынча көзү елләрин бу дәм,
Бир гәмзә илә евләрини јых, хәраб елә
Jox бир киши бу әсридә ки, мәрдлик еjlәsin
Сән ej гадын, бу әсридә бир ингилаб елә.
Мәһв ejлә бир шаһы ки, олуб өзкәниң гулу,
Сонра ган илә әлләрини сән хизаб¹ елә.
Виран гыл өjлә мәчлиси ки, јад вәкилидир,²
Халга көнүл верән кәси сән интихаб елә.

ПУЧДАН

Нә әdl көзләјисән сән әдаләти-пучдан?
О тәхти-тачы ријадан, сәдагәти пучдан.
Кәјанла Чәмшидин о тәхтини вериб бада,
Нә истәjәк белә варилә дөвләти-пучдан.
Ону сичан јеринә гојмајыб бахыб дүшмән.
Рәзиllик анчаг умаг биз о гејрәти пучдан

Бир одлу аһилә кәл јандыраг о дәсткаһы,
О чүр ки, галмаја күл дә о һүммәти пучдан.
Јатыб гојун кими бир «мән» дејиб нарај чәкмәз,
Нә кәзләјәк көрсән биз бу милләти-пучдан.
Бизим бу мәчлис олуб милләтә бәла гујусы,
Бәла јағар бизә анчаг о фитрәти пучдан.
Баһар кәлди, фәгәт, Арифин үзү құлмәз,
Нә чүр ки, шад ола, јарәб, бу зијнәти-пучдан.

ГАДЫНЛАР ҮЧҮН

О јазыг гуш ки, иши наләвү әфған олду,
Өзү мәһбуси-гәфәс, фикри құлустан олду.
Апар, еј бади-сәба, мәндән о дилдара хәбәр,
Ки, онун мәскәни көр бир ки, нә виран олду.
Еј вәтән әһли, гырын зәнчири, азад јашајын,
Бу вәтән յох, сизә бир горхулу зиндан олду.
Елә бир ев ки, ону абад едир биканә,
Гылмаға намусу талан о, мејдан олду.
Қәфән олсун вәтән уғрунда кәрәкдир көjnәк,
Мәрддир о кимсә ки, о, ганына гәлтан олду.
Јад кәлән јердә гадын палтары қејисин кишиләр,
Нечә мәрддир ки, онун иззәти талан олду.
Әһриман олду бизә ким ки, бу күн јурдумда.
Е'тимад етдик она халга Сүлејман* олду.
Варлылар Хосров олублар сизә бир Шириң тәк,
Фәрһадын бағры фәгәт сизләр үчүн ган олду.
Демократын торуна бәнд олуб Ариф нечә ки,
Парлајан тасда гарышга дүшүб һејран олду.

КИШИ ТАПЫЛАР

Дәјиши, дөндү хәјалым, оланлар олмушлар,
Демократам нә дә ки, «е'тидали» фикрим вар.
Чыхыб пуча һамысы шаһларын мәгамы бу күн
Мәһәббәт исә јенә өз јеринде тутду гәрар.
Кимин гулағы бурулду дејин бу мәчлисдә,
Сез ачды пәрдә ичиндә мүгамат илә с тар.
Заваллы руһуму дөвран салыб мәним әлдән,
Һүзүруна кәлә билмәм бу зә'филә, еј јар.
О гәдри ағламышам кәзләримдә јаш јохдур,
Бу һалилә һалыма инди езкәләр ағлар.
Чәкилмишәм кәнара, бир бучагда пүнһанам,
Хошам буна ки, көрүнмүр көзүмдә бир әфјар.

Үрэкдэ мэскэн едib эхли-һал риндлэрлэ,
Хәјалда олса да инди мәнимләдири дилдар.
Гуру чанымды фәгәт етмәјә сәнә гурбан,
Хәзәнларын ситәминдә бу бағда галмады бар.
Дејин о гејрәтә, намуса ки, көрәндә сизи,
Өлүб јерә кирирәм, өлдүрүр вүчудуму ар.
Фәгәт демә бошалыбыр бу Иран, ей дүшмән,
Дүйүнлү јумруг илә беш нәфәр киши тапылар.

ЕЈЛӘРӘМ

Сел кими һәр јердә олсам аһү-әффан ејләрәм,
Һәр нә чыхса гаршыма гәһрилә виран ејләрәм.
Кечмишимдә һәр нә олмуш мән пешиман олмушам,
Билмирәм бундан бу јана мән нә туфан ејләрәм.
Һәр ишә әл атдым онда мин рија көрдү көзүм,
Бадә илә көнлүмә мән инди дәрман ејләрәм.
Кәл, кәл, ей пири-муған, тәнһа үмидим вар сәнә,
Бир рија көрсәм әкәр мејханәдә, ган ејләрәм.
Етмәсә ифша тәбиэт, галса пүнһан оғрулар.
Танры јар олсун, өзүм хакилә јексан ејләрәм.
Тәрк едib әммамәни,¹ һәм хиргәни² атмаг кәрек,
Мән буна тезликлә дә әлбәттә имкан ејләрәм.
Һәр вәзиғә бојну ма гојмушсан, ей дәрди-вәтән,
Чанымы әмрин јолунда бил ки, гурбан ејләрәм.
Зәһидин баҳым сөзүнә, тәрк гылдым бадәни,
Дарга гојмазса, ичиб мән бағрыны ган ејләрәм.
Гоншулар јох, инди өз көлкәм олуб дүшмән мәнә,
Һарда көрдүкдә будур нифрәт бир инсан ејләрәм.
Ей өлүм, дөнмәм кери, әһдимдә мөһкәм дурмушам,
Мән вәфа өз әһдимә әмр етсә Иран, ејләрәм.

РӘЗАЛӘТДИР

Өлүм либасы бу күн бир чаһана зијнәтдир.
Бизим кејинмәјимиз бәс нечүн гәбаһетдир?
Жәтир пијаләни ки, тәрк едим өзүм-өзүмү,
Һәјатымын бүтүн анлары дәрдү-мөһнәтдир.
Жахыб о саги көзү, қаһ да меј салыб әлдән,
Нара дөнүб, көрүрәм далбадал рәзаләтдир.
Бычаг кечиб сүмүjә, бир нәфәр сорушмаз ки,
Һүдуду јохму бәланын, бу нә зәлаләтдир.
Кәләјди Чинкиз, илаһи, гырајды бунлары бир,
Дејәиди: сөјләјин, ей гөвм, бирчә бу нә адәтдир.

Дејин дилимдән о кабинәнин чәмаэтинә,
Бизи бу һала салан о јаланчы дөвләттир.
Бу ев бизимкиди, юа өзкәнин, десин мәчлис,
Биләк көрәк бу нә дәрддир, нә гәтл-гарәттир.
Сатыр бу евдәки оғру бизим јазыг вәтәни.
О өзкәдән нә дејәк, өзкә-өзкә афәттир.
Бу әдл дәскаһына бир нәзәр сала шејтан,
Дејәр ки, Адәмин о етдији хәјанәттир.
Дағылды, кетди Мәдаин*, о Бисүтун* учмаз,
Будур сәбәб ки, бунун ме'мары мәһәббәттир.
Чәкилсә бу гара пәрдә, һамы көрәр, Ариф,
Бизи бу һала салан һансы бир чинајәттир.

ПӘНАҢЫМДЫР

Кәдаји-ешгәму султани-һүсн шаһымдыр,
Һара кедәм бу көзәллик мәним пәнаңымдыр.
Һајанда хејмә вурарса о чөһрәнин хәјалы,
О јер гәрарым үчүн бир гәраркаһымдыр.
О јердә ки, көзүнә мән биләм рәгиб бахыр.
Инан ки, өлмәк үчүн ганлы гәтлкаһымдыр.
Бахарсан қүн үзүнә минләр илә јад көзләр,
О нурлу чөһрә мәним өз јерим, сабаһымдыр.
Долублар оғрулар, аллаһ, хәрабәдир Иран,
Нә еjlәмәк ки, мәним о пәнаһкаһымдыр.
Нәһајәт, өлдүрәчәкдир мәни вәтән ешги,
Онунла фәхр едирәм, чүнки хејрханаһымдыр.
Көјәрсә гәбримин үстә чичек колу, о билин,
Аловлу лалә кими һәр баһар аһымдыр.
Ким әјри юлла чатыб мәгсәдә бу аләмдә.
Дүзәм, бу дүз юл өзәлдән дә шаһраһымдыр.
Кечибидир иштибаһ илә бүтүн өмүр, һejнат,
Нә еjlәсәк кери дөнмәз, бу иштибаһымдыр.
Әкәрчи чох құнаһым вар сәнин һүзурунда,
Нұзуруна кәтирән дә мәни құнаһымдыр.
Ситәм әлиндән һәрә бир јана гачыр, Ариф,
Үмид јерим бу чаһанда о ханәкаһымдыр.

ШӘРАФӘТИ ВАР

О көз ки, уjгудан олмуш бу әсрдә бидар,
Айыглыг үстә әкәр кор ола шәрафәти вар.
Вурубса да өзүнү мәстлијә, мән анд ичәрәм,
Јатан бизик, нечә көз дә сатын алыб әғјар

Хәфијә киэли, кешикчи кедиб јатыб евдә,
Вурурлар оғрулар инди гумарбаз илә гумар.
Нә чүр де, рәгс еjlәjәk биз бу јад һавалар илә?
Чалыр бу сазы өзүн баҳ ки, һансы бармаглар?
Сән оғрудан нечә дүzlük көрәрсән аләмдә,
Ачыблар оғру илә әjриләр бу јердә базар.
Әлалты бәjlәr илә сатдылар бизи мүфтә,
Көрүн, нәләр алынар бурда, бир нәләр сатылар.
Дејин сиз әglә ки, кәлмә бу ешг мәнзилинә,
Дајанмышыг һамы диванә тәк, о да сәрдар.
О башда ки, вәтән ешги аловланыб چошмур.
Бу чијним үстә ону چәкмәjә едәрдим ар.
Чәкилсә ешги үчүн дара, ағрымаз Ариф!
Нечүн ки, галдырачаг қөjlәрә ону бу дар.

ДЕ, КИМ СӘНИ ҮНУДАР

(Мәммәд Тәрханың өлүмүнө)

Һәр бир гәтрә ганында тәлатум вар, һәјат вар,
Ганыны алмаг үчүн Сәјавушлар жаранар.
Сән Иранын јолунда кечмисән өз ганындан,
Вәтән вурғунларындан, де, ким сәни үнудар.
Сәнин һөрмәтиң үчүн мин ил дә јас сахлајыб,
Гара қејинсә Иран, онун буна һаггы вар.
Надир бир инсан идин, бу надирлик үзүндән,
Сәни Надирлә биркә алды гојнуна мәзар,
Шәрәф газансын деjә, шәрафәтиң өзү дә,
Шакирдин олмаг үчүн вермишdir гәти гәрар.
Икидлијин, мәрдлијин сөндү шәm'и өлкәдә,
Сәнинтәк бир гәһрәман чәтиң јетирә биләр.
Сәнин өлүмүн үчүн һөкм верән о чәллад,
Өз әлилә қејинди ганлы палтар.
Өләркән нечә сирри сән өзүnlә апардын,
Гәбрин ачылан заман ачылар бүтүн әсрар.
Гәбрин дағылса белә, һеч горхум юхдур инан,
Һејкәлин олмуш инди гәлбимиздә бәргәрар.
Бүлбүл күлүн ешилә дил ачыб өтдү шән-шән.
Ариф сәнин гәминдән сүкут етди ихтијар.

МИР МЕҢДИ Е'ТИМАД (НАТИГИ)

Азәрбајчанда өз ичтимаи мәнзүмәләри илә шөһрәт тапмыш Е'тимадын ады Мир Меңди, атасынын ады исә Сеид Мәһәммәддир. О, 1900-чү илдә Тәбриздә доғулмушдур. Эvvәлчә Молла Йусиф адлы бир көhnә үсуллу мәктәб мүәллиминдән, соңра исә Мирзә Әбдулгасим Ханын «үсули-чәдид» мәктәбиндә ибтидаи тәһсилини битирир. О, «тәләбә мәдрәсәсіндә» сәрф, нәһф, фигһ, үсул; вә һикмәтдән дәрс алараг дөврүнүн али тәһсилини газанмышдыр. Е'тимад тәһсиллә бәрабәр әдәбијат саһесиндә шәхси мұталиә илә мәшғүл олараг мә'лumatыны артырымышдыр. Мәктәб вә мәдрәсә тәһсилини битирдикдән соңра халг маарифи саһесиндә фәалиjјәтә башлајыб. Тәбриздә мәшhур «Е'тимад мәдрәсәси»ни ачмыш вә там 15 ил бурада жени нәслин тәрбијәси илә мәшғүл олмушдур.

Иранда Рза хан истибадады юыхылдығы заман азадлыг сурудуну тәрәннүм едән илк шаирләрдән бири дә Мир Меңди Е'тимад олмушдур.

Мир Меңди Е'тимадын өз халгына бөյүк хидмәти, әхлаги, گәрбијәви вә ичтимаи мөвзуларда жаздығы шे'рләри вә китабчалары вардыр: Мәсәлән, онун һәлә Рза шаһ диктаторлуғы дөврүндә жаздығы «Мәнәзеji-әдәби» адлы әхлаги китабчасы 8 дәфә, «Аjneji-әхлаг» ше'р китабчасы 20 дәфә, «Бәдиргеji-әл-сәбијан» 10 дәфә чап едилиб жаýлмышдыр. Элбеттә, бу китабларын һәлә Рза шаһ истибадады заманы белә чох охучу чәлб етмәсинин әсас сәбәби онларын дөгма ана дилиндә. Азәрбајчан дилиндә олмасы иди.

Бунлардан башга, шаирин: «Әлифбаji-чәдид», «Чидаjәтул-кәлам», «Тәхтүл-сәбијан», «Кәлинләр бәзәjи», «Құл гөңчәси» адлы ше'р китабчалары да аз мүддәт әрзиндә дәфәләрлә нәшр едилмишdir. Мир Меңди Е'тимад гәләми кәssин, сөзләри дүзкүн, кәлами мә'зүн, ифадәләри садә вә фикри аждын бир Азәрбајчан шаиридир. О, милли әдәбијатын инкишафында юрулмадан чалышмыш вә шаирләр мәчлисинин сәдри сечилмиш-

дир. М. М. Етимадың ше'рләринин эксәријјәти III чилдә дахил олачагдыр.

«КӘЛИНЛӘР БӘЗӘЈИ» ҚИТАБЫНДАН

ЧАҢИЛАНӘ ТӘЭССҮБЛӘР

Амма о да әфсус олуб, ejni тәгәржүд,
Бир кимсә десә ејбини, ејләрлә тәшәддүд,
Динар илә анчаг јығылан пуллары әгләб,
Базичәјә мәсрүф олан, насили мәтләб.
Пул да бечәһәннәм, дағылыр орда бу јанда,
Оғлан ки гызы қөрмүрү дәрд ондадыр, онда.
Елчи бәјәнән гызда жәгинимдир иш олмаз,
Кәр олса да, беш құнлұқ олар, инсана галмаз!
Бу јердә варымдыр сәнә мән күлмәли бир сөз,
Өз валидәнә шәрти будур вермәјәсән кәз.
Һәр бир гыза ки, валидә олду она елчи,
Нә валидә тәк, бәлкә бачы. һәм хала елчи.
Бир ачы чаја, бир чубуға, олдулар пабәнд,
Форәп үзүйү бармағына етдиләр пејвәнд,
Неч билмәдиләр рәсмү-руссумата бәләддир,
Тәһсили нәдир, хұлгу нәдир, јахшыдыр, бәддир?
Бир бейлә гызы лазым олар валидә алсын,
Әнкалты олуб, ев сүпүрүб, тамбура чалсын.

БӘ'ЗИ ГАЈДАЛАР

Ганун гојуб бурда бизә шәр'и-мүтәһһәр,
Оғлан гызы алмагда кәрәкдир ола әбсәр.
Жәни гызы чаиздир өзү еjlәjә rө'jәt.
Беш қүн сорадан чәкмәjә бир боллу мүсибәт.
Оғлан ки гызы билмәди чиркинди, кәзәлдир,
Тојдан сонра ишләр көрүсөн чәнкү чәдәлдир.
Вурсун башына, сөjlәsin: «Еj ваj, чаным ej ваj!»
Неч көрмәмишәм, мән бу сифәтдә ханым, ej ваj!
Вачибди беш-алты дүчүн һәр қүн дә дөjүшсүн,
Вур-сындыр әкәр олмаса, лазымды дејишиң.
Ja мәхфи шәбанә еләсин тәрки-вилаjәт,
Кәндистана гачсын, еләсин чаныны раhәт.

ШАИРИН ЗЕЙНИНӘ КӘЛӘН ЕТИРАЗЛАР

Мүмкүндүр күлүб сөjlәjәsәn: Шайрә бир баx!
Әлдә гәләми, фикри тотуг мајирә бир баx.
Олмаз белә зад, һансы шәрайтдә бу сөз вар,

«Күлсүмнән»нин дур кәтири һәр сәһфәсин ахтар.
Көр варды бу сөз орда, ки көрсүн гызы оғлан,
Ондан сора алсын ону, һеч варды бу беңтән?
Әлбәттә, филани бу сөзү ләғв յазыбыры,
Jox-joх, белә мә’лум олуру диндән азыбыры.

Е’ТИРАЗЫН ЧАВАБЫ

Гурбанын олум еjlәмә бу әрзими тә’бир,
Бу барәдә етмә мәни-бичарәни тәкфир,
Һәр алимә кәр еjlәjәсән бу сөзү изһар,
Гәт’ән буну тәсдиг еләјиб еjlәмәз инкар.
Илләт нә олубду ки, бу әмрә әмәл олмур,
Бир кәс дә әмәл еjlәсә, үрфән көзәл олмур?
Бу нүкдәдә вардыр елә бир нүктеји-барик,
Чүн фәрти-зуңурундан олуб мәс’әлә тарик.
Һәр кәс ки, адын гојду мүсәлман бу заманда,
Анлар ки буну әjlәшә асуðе дүкәнда.
Әскик сата, зүлм еjlәjә бу әһли-билиада,
Һеч бир зад она олмајачаг рузи-чәзада.
Анларла буну: еjlәjәләр бир кәси бәднам,
Билмәзлә нәдир шәр’и, нәдир мә’ниji-ислам,
Әфсүс ки, олуб шәр’и нәби мәнбә’и-көфтәр,
Билмиллә кәрәк бир ола көфтәр илә кирдар,
Башда јазыланлар бу сөзү еjlәди исбат,
Јохдур бу мүсәлманда һеч адабу русумат.
Вахти ки, гызы көрдү, она олмады мајил.
Һәр јанда еләр севмәмәјин нәглү мәфаһил.
Бу иш о мүсәлман гызы еjlәр елә бәдбәхт,
Алмазла даһа бир лә о бичарәни һеч вахт.
Кет дејнән о долансын о кәсә хүррәму дилшад,
Јахши гызы хошбәхт еләдин сән, евин абад!
Ондан сора гыз бәхтинә пис чыхса алышма,
Би «а өзүнү јорма, дуруб ләғв данышма.
Кет, ај башы дашлы, өзүнә бирчә хәјал ет,
Бәд хүлгүна, пис налына, тәһсили-кәмал ет.
Мәләм бу әхлаг илә, бу нал илә варсан,
Өмүн һә гәдәр олса бу зәһмәтдә јашарсан.
Гојмазла гызын сурәтини көрмәjә бир ан,
Чүн сәндә тапылмаз билирәм, мә’ниji-виҹдан.

АТАЛАРЫН ӨЗ ОГЛУНА ТӘКЛИФИ

Бу јердә варындыр аталарадан бу тәгаза,
Кәрчи гулаг асмазла мәним әрзимә әсла,
Оғланын һәмин ки, јашы он сәккизә јетди,
Евләндир ону, вәхти-түфулийјәти кетди.
Оғлан ки субај галды едәр бә'зи хәjalәт.
Фикри бу олар мәгсәдә јетсин һәмә овгат.
Лакин бу сөзү бир кәсә изһар едә билмәз.
Һәр гәдр, ишарә едәр, әш'ар едә билмәз.
Кәр анласалар да, бу сөзү ләғв сајарлар,
Һәг сөз дә дејәндә сөзүн ағзында јајарлар.
Амма атанын мејли будур, мәррә башында,
Евләндирә оғлун, ону да әлли јашында.
Бу ишдән ётәр еjlәjé һәр кимсә вәсатәт.
Бирдән әсабани олу, бу әмрә бу саэт.

— «Инди о ушагдыр һәлә, евләнмәji нејлир?
Чох... јејири, анламајыр, чох гәл'әт ејлир,
Бәдбәхт әлинин дал-габағын анламајыбыр,
Бир јер, билирәм. јохду ки, бу банламајыбыр.
Јох сөјләjé бир кимсә: һаны нәгdi гранын?*
Јаинки базарда һаны бир позлу дуканы?
Бу шөвгә дүшән инсана лазымдыр әзәлдә,
Һеч олмаса, өз гарныны әввәлчә дүзәлдә.
Гарным мәнә чакеш! Јекә бир мәһнәт олубдур,
Фикрин еләмәк башыма бир зилләт олубдур.
Өмрүмдә белә зурна чалан көрмәмишәм мән.
Дејнә, кәдә өлдүррәм әкәр һүчејрә кәлсән!
Залу кими сормагда мәни сән нә көрүрсән?
Кимдир ки, нишадыр сәнә гојмуш јүйүрүрсән?
Һәрчәndi буна дәэмүр үрәк, риштә гырылсын.
Шејтан дејири дур кет елә вур ки, чырылсын!»
Бичарә киши көрсә бу әһвали данышмаз,
Галхар, кәләр, һәркиз белә әһвала гарышмаз.
Бу иш олу баис евинә кәлмәjé оғлан,
Јаинки кәлә гашгабағын туршуда һәр ан,
Ja һеч заднан гәһр едә, евдән чыха бир баш,
Дум-дүз јатағын еjlәjé һәр күн «гара дамдаш».*

Бәjlә атаја бир белә өвлада туф олсун,
Күлзари-һәјатында көрүм күлләри солсун.
Бу сөзләrimin һүснүнү әһли-әдәб анлар,
Лакин өзүнү анламајанлар, тәрәб анлар.

ЕЛЧИЛЭРИН ГЫЗЫ КӨРМЭСИ

Елчи дејилэн һәр евә ки олду рәванә,
Су ичмәји, гыз көрмәјә ејләрлә бәһанә,
Кәм-кәм сөз ачарлар: О ханым гыз һаны, кәлсин?
Версин бизә су, хејр ишимиз бәлкә дүзәлсин.
Гыз анласа ки, елчи кәлибдир гачар ордан,
Фөврән сыхылар далда-бучагда олу пүнһан.
Сәсләр гыз анасы гызыны: Бирчә јубанма,
Гыз кәл ичәри! Тез су кәтири, дурма, дајанма!
Бирдән нә көрәр?—Гыздан әсәр јохду, чумубду,
Билмәз ки, онун вырғыны мәтбәхдә тумубдур.
Галхар, гојар евдә гонағы јеккәвү тәнһа.
Сүр'әтлә олар зирзәмини, мәтбәхи чуја,
Ахырда тапар, бир нечә чимдик көтүрәр бәрк,
Ағзындан о саэт сали батманча түпүрчәк.
Бир бамбача гејз илә вурар орда башындан,
Һәркіз жемәмишдир елә бил дүртмә јашындан.
Фикр ейлә, о гыз көр ёлә бир һалыда нејләр?
Ағлар, икиәлли гарама башына күпсәр.
Башлар дејинәр: Дејнә, көрүм, бурда нә вардыр?
Чохданды ки, сиз тајифәдән әгл кәнардыр.
Көрдү ки, гыза һәр нә дејир дурмур, едир наз,
Ачды јумшаг дилләрини, күлдү бир аз-маз:—
Дур кәл маманым! Вер өзүнә пәстуда, зијнәт,
Елчи кәлиб ахир, бала дур, кәл елә хидмәт,
Көрсүнлә ки, хошбәхт олар алса сәни һәр ким,
Амма, билисән, варид оланда елә тә'зим,
Гурбанын олум, јепјекә гызсан, һеч утанма.
Дәһлиздә дајан, «кәл» десәм һәр вахт, дајанма.

ГЫЗЫН ЕВӘ КӘЛМЭСИ

Элгиссә, о вахт олду ки гыз җирди отаға,
Көрсүнлә әдәб мә'дәнидир башдан-ајаға,
Хошбәхт олар, һәр кәс белә ајпарчасын алса,
Бәдбәхт олар өмрүндә, о кәс ки, далы галса.
Лакин башыны говзамыры шәрмү һәјадан,
Титрир эли, гәлби дөјүнүр сидгү сәфадан,
Су вермәк һаман, дөнду елә гачды о малбаш.
Аз галды јыхылсын, елә бил титрәди дамдаш.
Сәсләнди анасы гызына: — Кәл бура, ај гыз,
Кәл сөһбәт елә, гојма гонаглар гала јалгыз.
Көрдү, нә гәдәр өз гызыны сәсләди кәлмир,

Дурду өзү чај верди гонагларына бир-бир.
Эз бәс ки, чубуг чәкдилә, түстү еви тутду,
Ев саңиби ахыр нә десин, һирснин удду.

ГЫЗ АНАСЫНЫН ТӘ'РИФИ

Чајдан сора башлар гыз анасы белә қәфттар,
Бу барәдә истәр едә әфкарны изһар:
— Бу гыз ки кәлиб кетди, билин, корду, кечәлдир,
Бир иш бачараммаз беләдир ачиз шәлдир.
Вар биздә бу, истәр севәсиз, севмәјәсиз сиз,
Шүкүр аллаһа олсун ки, дејил тајфасы бичиз.
Билмәз сојуғу, истини, чох шејләри ганмаз,
Неч кәс вар олан бир зады вермәкдә утанмаз.*
Вәхти ки, ешигди бу сөзү елчи ханымлар,
Ағ бирчәји һәр ким олар, еjlәр белә изһар:
— Кәр фәрз еjlәjәk, бир гуру кәллә, ичи боштур,
Олса нәмәнә, бил ки, гәбулдур, бизә хоштур.
Бир кәрмәк илә анладыг һәр иш бачаандыр,
Ев гәдри билән. әлләри дүз, јахшы мамандыр.
Билдик бу гәдәр: һәр зада габилдир вүчуду,
Дур еjlәsin аллаһ бу гыза чешми-һәсүду!**
Чүн сөзләринин дамәнәси јетди хитама,
Филфөвр, олурлар һамы амадә гијама.
Өрпәкләрини тез көтүрүб орда вуарлар,
Бир-бирләринә гаш-кәз атыб, дәсти дуарлар.
Сөjlәrlәr: Ханым! Вердик әкәрчи сизэ зәһмәт,
Әмма бизә ваге'дә сәадәтдир бу вәсләт.
Ев саңибинин дә, нә десин, юхду ҹавабы.
Бир аз дурухандан сора еjlәр бу хитабы:
— Чох лүтф еләдиз, бәндәни дилшад еләдиз сиз,
Гәмдән бу сынаг гәлбими азад еләдиз сиз.
Дүшдү јола кетди, һамысы шаду хураман,
Өз евләринә варид олуб ҹүмләси шадан.
Оғлан, о гәдәр кечмәди, та олду хәбәрдар,
Кәлди евә көрсүн нә чүр олду, нәди қәфттар?

ОГЛАН БАЧЫСЫНЫН СӨЗЛӘРИ

Гачды бачысы, гардашына верди бәшарәт,
Дурду, гызын һәр бир сифәтин етди һекајәт:
«Тапдыг сәнә ахшамчағы чејран кими бир гыз,
Нәр бир зады саз, маһи-дирәхшан кими бир гыз.
Гыз сөjlәmә, сөjlә адына «Шәмси-мәһафил»!

Һәр бир баҳышы бир дана дүнјаја мүгабил.
Һәр вахт күлүб, күлмәкјиля мин чан алыйбыр.
Бир нарды ки, куја јетишиб парчаланыбыр.
Һүснүндә она шәһридә һәр киз чатан олмаз!
Бир дадлы, дамағлы белә шәккәр сатаң олмаз!!
Бир назлы ханымдыр, нә дејим мән сәнә, ах-ах!
Ичмә-јемә! Дур бирчә хәтү халына һеј баҳ!!
Шәһла көзү, гончә кими лә'ли-ләби вардыр,
Ағча бухағы, севмәли бир гәбгәби вардыр.
Нәггаши-гәдәр әјнинә бир донду бичибдир,
Бахсан она гызлар булағындан су ичибдир.
Әзбәски, көзәл түррәләри кәлһакәл еjlәr,
Әгвамы онун зүлфүнү зәрбүл-мәсәл еjlәr.
Көрсәјди белә севмәли мәһбубәни Фәрнад,
Етмәэди о Шириндән өтәр бир белә фәрјад.
Көрсәјди гызын гамәти-шымшадыны Мәчнүн,
Лејлинин бәjәнмәэди, олурду она мәфтүн.
Әлгиссә, тапылмаз гызын һеч јанда нәзири.
Мин дил олу бир гаш-көзүнүн көрсә эсәри.
Бир иjnә учу гәдричә бил илләти јохдур,
Бағы, зәмиси, чешмәси, нәгдинәси чохдур.
Вар бир ағасы шәһрдә әнкүштнүмадыр,
Һәр һәкм еләсә, һәкму һамы јердә рәвадыр.
Бир гардашы вардыр отурубдур һәмәданда,
Беш илди ки, вар алты дана оғлу Қашанда.
Һеј малды ки, бир башдан елә онлар алырлар,
Бир учдан елә малды јола фөври салырлар.
Вардыр өзүнүн хүлги көзәл, јахшы мәзагы,
Нөвкәр кими әл бағлар она тайфа-тифагы.
Евдә о гәдәр дам-дашы вардыр, сая кәлмәз,
Дам-дашда елә даш-гашы вардыр, сая кәлмәз.
Куја ки, еви шәм'и-шәбистанды, машалланһ,
Һәр бир тәрәфи мисли-күлустанды, машалланһ.
Он алты дана дәзкаһы вар, фәрш тохурлар,
Шакирдләри о карханада бејлә охурлар...

ФӘРШ ТОХУЈАНЛАРЫН МАҢНЫСЫ

Милләт бағында јатдым,
Һәр фикри башдан атдым.
Чәкмәди он једди күн,
Бир халчаны чыхартдым.

Нәјәтләри шафталы,
Фирәнки дон бафталы.
Сәндән хәнишим будур,
Кечәл башын чәк далы.

Чох хош охур гәнарә,
Чыхмамышам наһарә,
Өмрүм гуртулду аллаһ,
Чыхмады бу «кәнарә».

Чох-чох булара фәхр еләдим, башым учалды,
Дөн бир бу јана! Сөзләримин јахшысы галды.
Үч јүз пара вар кәнди, бәյүк һөрмәти вардыр.
Евдә, гапыда, һүчрәдә, пишхидмәти вардыр.
Күл тәк сары буғда лавашы, һәddән ашыбыр,
Сәдри дүйүсү бәс ки, кәлиб евдә дашибыр.
Ашпазханасында нечә зәнчирли газан вар,
Беш-алты нәфәр дайм она пишмиш асан вар.
Бир шәхсидә, ајә, бу гәдәр дәвләт олурмуш?
Ваһ, ваһ! Қөрәсән бир белә дә сәрвәт олурмуш?
Аллаһ јетирибдир сәнә бир дәвләти-ә'зәм,
Је, ич кечә-күндүз кефини еjlә дәмадәм,
Тез үстүнә дүш, бәлкә бу қүнләрдә дүзәлсин,
Кет валидәни бизлә, тез олсун, баша кәлсин.»

Бу сөзләри оғлан ешидиң ағзы суланды,
Нәтмән, бу јалан сөзләрә гәлбиндә инанды,
Бәс ки хошу қәлди, бачынын јахшы сөзүндән,
Салды әлини бојнуна, бир өпдү қөзүндән.
Шад олду, деди: «Инди бачы, өлләм аманды,
Бејлә ки, дедин, гәлбимин арамы таланды.
Бир дәст сәнә севмәли «ласти хотун» аллам,
Бир чут сәнә јахшы, давамлы потун аллам.
Дур кет! Ханымын јанына, башла елә сөһбәт,
Қөрдүн ки, әкәр варды сөзу ачмаға фүрсәт,
Амма бура баҳ, етмәjәсән бу сөзу изһар:
«Бу әмрә мәни хан дадашым еjlәди вадар».
Бәлкә елә сөзләр дејәсән, пич тутан олсун.
Бу әмрә өзу мајил олуб, башгатан олсун.»
Гардаш сөзүнә бачысы бир етди тәэммүл,
Дүшдү јола кетди, деди: Аллаһа тәвәккүл!
Әввәл кәлиб әjlәшди отаг ичрә мүәddәб,
Бир гәдр кечиб, дурду едиң шамы мүрәттәб.

Вәгтиki јејиб-ичдиләр, гуртардыла шамы,
Кәм-кәм бачысы салды араја бу кәламы:
«Кәр дүшсә узундурмаја бу иш, кәзәл олмаз,
Гыз өзкә әрә кетсә даһа мисли тапылмаз.
Бу ишдә кәрәкмәз тута агил олан арам.
Лазымды ки, фөврән верилә бу ишә әнчам».
Сөјләр анасы: «Варды мәним дә бу хәјалым,
Гуртулса бу иш тезликилә хош олар һалым».
Бир гәдр отаг ичрә хәјал еjlәди, дурду,
Кетди эринин јанына, салланды, отурду.
Изһар еләди: «Оғлуна тапдыг елә бир гыз,
Зәһирдә тутумлу, вәли батиндә чыбылдыз!
Бир гызды һәгигәт, әлинин һәр зады габил,
Вар јахшыча хұлгү, еләјиб тајфаны батил.
Бир анлајана вер даһа бу ишдә вәкаләт,
Кетсин, бу иши хәтм еләсін, олкилә раһәт.
Меһриjә хұсусунда кедиб тезли чалышсын,
Ондан сора әгдин күнүнү орда данышсын».
Бир гәдр дүшүндү, деди: «Неч ејби дә јохдур,
Бу иш кәр узанса, билирәм зәһмәти чохдур.
Әгвамыны бу ишдән өтәр еjlәди е'зам,
Таинки бу ајда верәләр хејр ишә әнчам.
Ахшамчағы кәлди, һамысы верди бәшарәт.
Сөһбәтләрини етдиләр бу гисми һекајәт:
«Нәрмәтдә бизә гојмадылар сөз јери галсын,
Бу тајфанын һәр јердә көрүм бәхти учалсын.
Меһриjәси миндән азачыг олду, әлавә,
Бир ајна-үзүк дә бу пула олду изафә.
Бир дә бу кәлән ҹүм'ә күнү әгд ола чари,
Һәр икки тәрәф орда белә гојду гәрары.
Бу ишдән ев әһли елә кәлмишилә тәнкә,
Арвад-кишили һәр нә ки, вар дүшдү шилинкә.
Кәсдирдиләр фөврән гыза үч дәст ипәк мал,
Бир тагә гојулду јанына, јахшыча бир шал.
Көндәрдиләр палтар, һәм дә бир дана јәхдан,
Бир ајна, ики хонча, о да аյын-ојундан.

«ЧӘРШӘНБӘ БАЗАРЫ» ҚИТАБЫНДАН ЧӘРШӘНБӘ БАЗАРЫ

Барилаһа бизә рәһим еjlә, аман күнләриди,
Базар әснафынын өвзай јаман күнләриди.
Кәсилиб алверимиз, мал дајаныб, нисjә батыб,

Итирибдиr өзүнү, лап дајапан күnlәридиr.
Нәр кими диндириcэн, «ох нечә олсунда» галыб,
Далысынча јекө бир дастан ачап күnlәридиr.
Аһ чәкиб, аһ-уф елир јасты кими, мат апарыб,
Ишинә нәгшә чәкир, фикрә чумаш күnlәридиr.
Јолу кетдикдә көрүрсөн данышыр өз-өзүнә,
Әли сағ. солда кәзир, әгли чашан күnlәридиr.
Зәнирән хәлти көрәндә данышыб-күlmәjи вар,
Воли батинде үрөкден атышан күnlәридиr.
Дүшүнәммиr нә чүр етсин, әли ишдәn сојујуб,
Диггәт етсәn көрәчәксәn сөзалан күnlәридиr.
Чарасиз дәрдә дүшүбдүр, јата билмир кечәләр,
Өлүм истәр, әлә дүшмүр, саралан күnlәридиr.
Ағачан, баxма бу халгын позуна, сурәтинә,
Батинни көрсәn әкәр, одда јанан күnlәридиr.
Бахма ағ көjnәjинә, ја кереват вурмағына,
Ичи бош тәблиди, даим чалынан күnlәридиr.
Мүтәвәссит тәб'лә һәр чүр олурса кечинәр,
Лакин иисизләрин һалы гарышан күnlәридиr.

ТАЧИРЛӘРИН ВӘЗИJЛӘТИ

Тачирии вәz'инә баxсан; о да бир чүр гәми вар,
Ишләри бәндә дүшүбдүр, сыхылан күnlәридиr.
Дағыдыб вар-жохуну иисәj кәпари-базара,
Кечә-күндүз һеj үрәк башын ован күnlәридиr.
Әсабани олур һеч бир заднан сөз деjәнә,
Күнү-күндәn гәми артыб чохалан күnlәридиr.
Деjинир өз-өзүнә, ја малымы, ја пулуму,
Боғулуб рәnки, баşын говзамајан күnlәридиr.
Диндириңдә «нечәсиз?», гаш-габагы јер сүпүрүр,
Һалы јохду едә хошибеш гаралан күnlәридиr.
Аллығы суфтәләри бир-бир олубдур протест,
Әл-ајағын итириб сөз јағалан күnlәридиr.
Халыдан аллығы чекләр јүзэ дохсан гајыдыб,
Жығышыб бир-бири үстә галапан күnlәридиr.
Дәстә-дәстә гајыдан чекләрә һәсрәтлә баxыр,
Билмири неj-тәjә, һалы позулан күnlәридиr.
Вердиji суфтәләре, јохду пулу банка гоja,
Далбалал суфтәси ваҳаст олунан күnlәридиr.
Бу чүр өвзәи көрәндә доланыб бәрзәх олур,
Дәллалы, миrзәни, шакирди гован күnlәридиr.

ГОЈМА ҢӘГГИНИ БАТСЫН

Аһ чәкмәк, жаха јыртмаг еләмәз дәрдә дәва,
Дајан ал һәггини, фикр етмә батан қүнләриди.
Позду әфкарыйы башда јазылан вагеәләр,
Жапышыб сөз-сөзә кәрдүм узанан қүнләриди.
Нәзәрим ахир-чәршәнбә қүнүн јазмаг иди,
Ки бу күн халг арасында һәјәчан қүнләриди.
Дил ачыб тутиji-тәб'им јенә қәфтара кәлиб,
Ел дәби сөзләrimә шәрhi-бәјан қүнләриди.
Бу узун гафијәләр ки, дүзүлүб шे'rimдә,
Билирәм бир чоху бармаг гојулан қүнләриди.
Ола билмәз бириси ше'р јаза гафијәсиз,
Алты јүз гафијә мүшкүл тапылан қүнләриди.
Үзрүнү истәрәм әрбаби- һүнәрдән бу ишин,
Сөз һесабы ола, тәсдиг олунаң қүнләриди.
Бари, мәтләбдән узаг салды бизи бир пара сөз,
Чүнки чәршәнбә қүнүндән јазылан қүнләриди.
Нечә күн бу күнә галмыш «кулә чәршәнбә»си вар,
Белә қүнләрдә јемишдән данышан қүнләриди.

ХОШҚӘБАР ДҮҚАНЛАРЫНЫН БӘЗӘНМӘСИ

Хошқәбарлар дәшәр һәр ил белә қүнләрдә бүсат,
Чүн бу қүнләр јемишин чох сатылан қүнләриди.
Дүканын сағ-солун, алт-устуну әvvәлчә бәзәр,
Үз гојуб халг тамашаја чыхан қүнләриди.
Мејвәнин габларынын алтына ағ һөвлү дәшәр,
Јемишин нәэм-низам илә дүэзән қүнләриди.
Нә гәдәр кәлсә әлиндән бәзәјин артыг едәр,
Чилвәләнсүн бүсаты, көз гојулан қүнләриди.
Нечә чүт халча асыб, башларына әкс вуар,
Неј бәзәкдир бәзәк үстдән салынан қүнләриди.
Түлкүнү, гурду көрүрсән ки, кедиб чөлдә дуруб,
Бүсатында олары көждән асан қүнләриди.

ЧӘРШӘНБӘ ЈЕМИШИ

Јемишин јахшысынын мәркәзи мејданда олур,
Нәр чүрә мејвә севәрсән тапылан қүнләриди.
Хурма, әнчир, сучуғун, пүстә, бадам. кирдәканын,
Тазасы, көһнәси айры јағылан қүнләриди.
Кишишиң, сәбзәнин һәр нөв'үнү јанларда дүзәр,
Нәрәсин јеккә табагларда гојан қүнләриди.
Шаириң дүшсә күзары, бу бүсаты көрсә,
Гәләм әлдә белә бир ше'р јазан қүнләриди.

НӘБИБ САНИР

Иран Азәрбайҹакынын көркәмли шаири Нәбиб Санир 1903-чу илдә Тәбриздә дүнјаја көлиб. Беш јашында икән атасыны итирмиш, һәјаты соң дәрәчә уғуғсуз олмушдур. Ушаглыг во қончилик илләри Тәбризин Сурхаб мәһәләссиидә кечмии Нәбиб Санир илк тәһисилини моллаханада алый.

Нәмин иллори хатырлајараг шаир јазыр: «О заманлар гибләје сары бир мөсчиидә бир молла мәктәб гурмушиду... һәнә алты јашыма чатмамышым ки, анам мәни о мәктәбә апартыб: «Ахунд, Нәбибин эти сөнни, сумукләри бизиз»—деди: вә мәни о чәлладын әлине тапшырды». Молла мәктәбинин сөрт гајда вә гануиларыны көрән шаир бу илләр чох чәтиңликләрлә гарышылашыр. Ибтидан вә орта тәһисилини Тәбриздә битирдик дән соңра Санир 1924-чу илдә Истамбула кедир вә орала университетин чөграфија фәкултәсинә дахил олур. Истамбул тәһисили шаирии дүнјакөрүшүнүн јеткинләшмәсүндә бөјүк роля маликдир.

Беш иллек Туркијә тәһисили баша чатдыгдан соңра шаир вәтәнә гајытмыш, үч ил Зәңчанды, бир ил исә Гәзвиндә мүәллимлик етмишдир. Соңра о, бирдәфәлик Тәбризә гајыдыр вә ана јурдуңда кәңч нәслин тә'лим-тәрбијәси илә мәшгүл олур. Бу илләрдә шаирии «Чөграфија-хәмсә», «Әфсанеји-шәб», «Сајәһа», «Шәфајә» адлы дәрс вә ше'р китаблары чапдан чыкмышдыры.

Шаир бир мудләт доғма јурдуңдан айры дүшмүш вә үч ил гүрбәт өлкәјө сүркүн едилмисидир. О, гүрбәт динарда ағыр мәһрумийјәтләрлә, чәтиңликләрлә гарышылашыр.

Ватәнидән узагларда гара күнләр көрән шаир бу илләрлә јерли мұртәчеләри тәңгил еләи әсәрләр јазыр.

Бу дөвр ше'рләрдә өз доғма елиндән айры дүшән, һәр ваҳт опун кәләчәк талејини дүшүнән һәғиги халг сәнәткарнын гәлбини дујур, сәсини ешидирик.

Үмумијјәтлә, Н. Санир сүркүндә олдуғу илләрдә дә өз халғынын мәнафејини вә азад кәләчәјини дүшүнмүш,

дүшмән гаршысында ачизлик көстәрмәмишdir. Бунун нәтичәсидir ки, Саһириң әсәрләри чохмилjонлу Иран Азәрбајчаны охуучуларының дәрин hөрмәт вә рәфбәтини газанмышдыр.

Өмрүнүн ихтијар чағыны вә јарадычылығынын ән камил дөврүнү јашајан бу мүгтәдиr сәнәткар сәдагәтлә доғма халгына хидмәт етмәкдәdir.

МӘНДӘН САЛАМ ДЕИН КӨЗӘЛ ТӘБРИЗӘ! (ПЕJFAM)

Шәфәгләрдә учан ахшам гушлары,
Мәндән салам дејин көзәл Тәбризә.
Гатар илә кедән вәтәнә сары,
Архадашлар! Бир баш вурун да бизә.

Ачын мәним тахта, сыныг гапымы,
Көрүн эзиз анам ѡлдан кәлдими?
Ушагларым көрүн, унутмуш гәмі?
Јоxса өлүм, ачлыг вериб диз-дизә?

Бурахмајын евим нәмдәn чүрүсүн;
Гојун сәба тозларыны сүпүрсүн...
Гызыл күнүн нуру ону бүрүсүн
Тохунмајын бәнөвшәjә, нәркизә...

Думан чөкүб үфүгләри гаратды,
Мәнә гүrbәt бир чәhәnnәm јаратды...
Хәзан јели бахчамызы саратды,
Дана нәләр дејим? Достлар мән сизә...

CÝRKÝH

Говулдум аh, вәтәнимдәn, елимдәи,
Илләр боју нәләр кәрдүм, нәләр мән.
Дашдан-даша дәжди башым гүrbәtдә,
Мөһиәт олду јар-жолдашым гүrbәtдә...
Туфан гопду, пәнчәләшдим јелләрлә,
Jaғыш jaғды, ахыб кетлим селләрлә!
Көлкәләр тәк дағы, даши долашым,
Өлүмләрлә, гаранлыгla далашым.
Һарам олду мәнә баба очагы,
Jурдум олду карвансара бучагы,
Ачлыг чәкиб, корлуг кәрдүм дүнјада,

Кечди шамым, сөнду одум, очағым.
Мәндән сонра ахмаз олду булағым.

Бәлалы аj һәлә баша чатмадан,
Боз дағлара күнәш ишыг салмадан,
«Су башындан» бир күн кечдим сұбічағы,
Көрдүм сөнүб халғын оду, очағы.
Гачыб кетдим о чәһеннәм одундан:
Көрдүм бүтүн јердә өлүм, атәш, ган!
Мәизил кәсиб, кетдим-кетдим икинди,
Нә чај көрдүм, нә бағ, нә бир тикинти!
Көрдүм жалныз, кәтдән ираг, бир аға
Бир әсирі салыб гара бир дама.
Су истәдим, чаваб алдың гырмачла,
Ағзы ганлы өтүб кетдим јамачла...
Кәздим чөлү, көрмәдим дә һеч кими,
Жол үзәрә дүшдүм гара даш кими!

Сәһәр мәни бир инчә сәс ојатды,
Үрәјимә жара ۋуруб ганатды.
Торпаг үстә нәдән белә јатыбсан?
Нардан кәлиб буралара чатыбсан?
Ағзы ганлы, үстүн-башын тозлудур!
Су истәрсән? Кәл ич сәрин, бузлудур.
Бахыб көрдүм: алны пуллу қәлиндир!
Бәстисинин сују шириң, сәриндир.
Ешиңдимсә онун ајдын, шән сәсин
Көзләриндә көрдүм гәмин көлкәсин.
Дедим: «Көзәл! Бурах мәни... кет жана!
Элләрини булашдырма ал гана...
Бурах мәни көлкәликдә динчәлим.
Сән кет кәндә, нара десән мән кәлим».
Ағачлыгда гара бир дам көстәриб,
Деди: «Тез кәл, сән гәрибсән, биз гәриб...»

Палчыг бир ев, гаранлыгдыр һәр жаңы!
Бир зиндандыр әзон, боған инсаны!
Јери шеһдир... диварлары шеһ, јыхыг.
Гапсындан дүшүр јерә ал ишыг.
Килим үстә отурмушдур бир гары,
Көзүјашлы, рәнки учуг сап-сары.
Бир бучагда көһиә бешик салланыр,
Нисли гара бир очагда од жаңыр.

Баһар кими қәлин кирир гапыдан!
Тутмуш әлдә сүдлә долу «Күмачдан»,
Сүффә салыб,—гонаг жаҳын қәл,—дејир,
Мәнә өзәк вериб өзү дә жејир...
—Нечә ев вар сорушурام бу кәтдә?
—Ахтарма сән, гонаг, адам бу кәтдә...
Горхудурду әрбаб бизи һәр кечә,
Өлүм дејүр гапымызы һәр кечә!
Қек салыбыр, гонаг, шејтан бу кәтдә!
Нә ахтарыр виран олан бу кәтдә?

Үрәјимдә сөзү јанғын варса да,
Ајагларым жара, башмаг дарса да.
Далымча аһ өлкүн қөлкәм сүрүнүр!
Гара өлүм мәнә айдын көрүнүр!
Жола дүшүб женә жолдан кечирәм,
Шоранлыгда ачы сулар ичиရәم.
Дүшүнүрәм: бөյүк кениш чаһана,
Ким гәм салды, гәрг еләди ал гана?
Гәмләнирәм кәндли јери сүрәндә!
Боз, ач, гара көшәнләри көрәндә...
Лүт ағаңдан гушлар учуб кедәркән,
Паязыз күнү дағдан гаш-көз едәркән.

Күнәш гызыл алов сачыр һәр жана,
Лакин аләм ондан олмуш гәмхана.
Түкәнмәэздир бу дүнjanын сәрвәти,
Жох кәндлинин нә өзәжи, нә эти.
Кәндли һаггын истәjәндә, мүлкәдар
Диван тутар она, һәм дә шәр атар!
Бәсләди жағдан она пај вермәз,
Ишләдәрәк өзәк вермәз, чај вермәз!
Вәһши кими кәндли јашар никбәтдә,
Говуларкән чаны чыхар гүрбәтдә.
Чан јандырар бу өлкәдә ким она?
Нәг данышса, бојанар о ал гана!

Саваланын оду, сују гаjnадыр,
Бахсан үфүг ачыг мави аjnадыр!
Бу жер јашыл бир чәннәтдир ел учүн,
Белә көзәл олмаз жапон һинди-Чин.
Бу жер бир аз Әрдәбилдән јухары,
Сәрејиндир исти сулар дијары,

Баһар сону дағларында әрир гар,
Jaј арасы гызыл күлләр ачылар.
Бал арысы онда мәкан салыбыр.
Бал рәнкүни кәірәбадан алышыр.
Чәннәтләрдән сүркүн олан көзәлләр
Сәреинде һәр jaј зүһур едәрләр.

Бурах бајгуш харабада башасын,
Халғы дүшмән сојуб-сөјуб данласын.
Лакин заман дәјиши мәздир мәдарын,
Гурумаздыр гызыл ганы әһрарын.
Шаир јенә шे'р жазар ел үчүн,
Гарлар әрир, чајлар үчүн, сел үчүн.
Боз булудлар күнүн өнүн тутаммаз
Өзкә ојмаг јурдумузу удаммаз...

МӘКТӘБ ХАТИРӘЛӘРИ

О күнләр ки, күн булуду сөкәрди,
Jел јоллара бадам құлу текәрди,
Шаир олан дәфтәрини бүкәрди,
Мәдрәсәјә, сәһәр еркән кедәрдик,
Хан-Назимә төрим едәрдик.

Унутмарам, сојуг гышы, дағ, jaјы,
Гызыл күнү, саф улдузу, ағ ајы.
Гачарлардан галан һәр бир мисрајы...
Бизи ора Хијабани көчүртдү,
Ноғул, набат вериб, шәрбәт ичиртди.

Орда күнәш пәнчәрәни бәзәрди,
Көзәлләрин көлкәләри кәзәрди,
Ајналардан ше'р, хәжал сүзәрди,
Jазыг олсун о јалдызылы евләрә!
Лә'нәт олсун ону позан дивләрә!

Хатырларам мәдрәсәнин баҳчасын,
Көј асмасын,* чичәкләнән алчасын,
Киласларын, зәррин тағын, тағчасын,
«Ајеји-јас» охујанлар јадымда,
Хәжал тору тохујанлар јадымда...

Чаванлыг aһ, нә хош күнмүш, нә не'мәт,
Jадымдадыр о мәнтигләр вә һикмәт

Чами-Чәмлә накам олан кәнч Рүф'әт*
(Әски әдәб харабәjkәn гуру јер),
Тәрвич етди о илк дәфә јени ше'р.

О әқдији ағач ел-ојмағында:
Чичәк ачыр бу күн Шираз бағында,
Јени ше'рин лап күлләнән чағында:
Кимсә демәз Тәги Рүф'әт ким имиш?
Ше'р јазан дәрин һикмәт ким имиш?

Јени ше'р бар верәркән хәзанды,
Хорасанда, Исфәһанда, Төһранда.
Анмаз ону кимсә бүтүн Иранда,
Кимсә она мәрмәр түrbә тикдирмәз!
Торпағыны гучагламаз јашыл рәз!

Өjlә шаир јохмуш азәр елиндә,
Чаваһирмиш ше'ри түркү дилиндә.
Мә'рифәт јох, јазыг Тәбриз эһлиндә,
Бу күн зұлмәт бизим јурду бүрүмуш!
Бир чох Рүф'әт торпаг ичрә чүрүмуш!

Атам мәним бәдәвијмиш, көчәри,
Дарвазадан бир күн кириб ичәри,
Бағдан совуб, атланаркән, чәпәри,
Гызылсулар мәһләсіндә көк салмыш,
Дәвәчиidәn көзәл, көjчәк гыз алмыш!

Анам мәним ортабојлу бир ханым,
Сијаһ сачлы, «Бајат» сојлу бир ханым,
Дејир, күлүр, haјлы, hујлу, бир ханым,
Зәнчирәли күләчәләр ҝеjәrdi,
«Нушафәрин» нағылыны деjәrdi.

Һәр сөз башы хумар бахыб күләрди,
Зұлфүн тәкүб башын аста әjәrdi,
Гыш кечәси бајтылар сөjләrди.
Руha охшар инчә сәси вар иди,
Көнулүндә ше'р һәвәси вар иди!

Анадыр ки, јардым едәр шаирә,
Нахыш вураг сојуг, гара бир јерә.
Илһам верән бәлкә одур Саһирә,

Аналарын гучаглары чәннәтдир,
Бу дүнјада доғма ана не'мәтдир.

Бизим евин абирусу вар иди,
Элван чамлы урусусу вар иди,
Гызыл рәнкли жөзәл сосу вар иди,
Кечән күнләр, кечән күнләр, хош күнләр!
Өмрүмүздән гопуб дүшән баш күнләр...

Пајыз күнү гиризантым ачмышды,
Сары күнәш солгун ишыг сачмышды,
Жетмиш иди атам, јохса гачмышды?
Жетди, әфсус бир дә кери дәнмәди,
Очағынын оду лакин сөнмәди,

Гурумады баҳчамызын ағачы,
Дәрд гардашлар галдыг, тәкчә бир бачы!
Қаһ күзәран шириң олду, қаһ ачы,
Нәр бир күнү күнләр үстә галадыг.
Жетимликтә бөјүјәрәк јашадыг.

Мән өзүмдән дастан демәк истәмәм,
Гәза-гәдәр чәрхи-фәләк истәмәм!
Дүшмәнләрдән јардым, диләк истәмәм...
Бир шаирәм кечәләри јатмајан,
Өз шे'рини гызыл пұла сатмајан.

Ушаглыгда гара јердә сүрүндүм,
Чаванлыгда дәрдә-гәмә бүрүндүм.
Үфүгләрдә сыныг ај тәк көрүндүм,
Күрдүстанда «қаһ мирә»лик еләдим,
Истамбулда бәхтијарлыг диләдим.

Мән јурдуму өзкәләрә сатмадым.
Хәләт алыб өз елими атмадым.
Мәхмәр, ипәк јатаг ичрә јатмадым,
Гадир мәнә ачы шәраб ичиртди,
Дүшмән мәни јад елләрә көчүртдү.

Бәхтијарлыг тәкбашына олармы?
Халғын көnlү севинчилә доллармы?
Чәһәннәмдә ачан күлләр солармы?
Јалныз әкән, јалныз бичән мәһв олар?
Өзү төкүб, өзү бичән мәһв олар!

Кәлин достлар, биз јаҳындан данышаг!
Доғма ше'рин рәвачында чалышаг,
Елимиzin атәшиjlә алышаг...
Қарван кечәр ѡол үзәрә кол галар,
Бахчабандан чичәк галар, күл галар.

Заман атды пәрдәләри арадан,
Су кәсиldи, ишдән дүшдү дәјирман.
Ел билди ки, ким дост имиш, ким дүшман?
Бир үzlәri гаранлыға әjилмиш,
Онлар күнәбахан күлү дејилмиш!

Нүрриjјәтдән заһирдә дәм вуранлар,
«Haj-күj салыб ел-ојмағы јораплар.
Халг ѡолунда дузаг, кәләк гуранлар...
Бу күнәдәк дуурур ширин ордуси!
Кәлир зұлмәт танрысының күр сәси!...

Күнүм кечди, олду гызыл күлүм хар!
Шам сөнмәкдә, көчә сојуг, мәнзил дар!
Бу бағланан гапылары ким ачар?
Ше'рин көрүб сәни андым, шаирим!
Вәтәндашы демә дандым, шаирим!

КҮЛМӘ

Нә гәдәр ағласан, ағла! Қи сәнин ағлајышын
Бу гараплығ кечә ичрә әријиб мәһв олачаг,
Нә сәнинчин дә, бу көjlәрдә, гызыл күн догачаг...

Кечәнин гәлби гара бир даشا бәнзәр вә көjүн,
Пәрдәji-зұлмәти алтында әрир aһу фәган...
Сәнин анчаг о фәғанынды бу көnlүмдә галан!

Уммајардым бу сәмадан, бу јашыл чардағдан,
Сәнә бу өлкәдә ганун гара бир дахма вериб,
Хана јалдызылса сарајлар вә јашыл асма вериб!

Јат бу виранәдә, hәсрәтләрә гатлан... Күлмә!
Күлмә! Солсун үрәкиндә ачылан лаләләрин,
Өл! Қи сөңсүн о күнәш рәнкли о хош зұлфи-тәрин...

Нә гәдәр ағласан, ағла ки, сәнин наләләрин
Бу гараплығ кечәнин гәлби ичиндә әријир.
Кимсә сормаз:—Бу гаранлығда, бу сәс, налә нәдир?

КЕЧЭ КЕЧМИШ ІАРЫДАН..

Кечэ кечмиш јарыдан көзүм ѡолда... ѡолларда,
Бу гаранлыг кечәдә нә кедән вар, нә кәлән.
Һава дурғун, јел әсмәз, пәрдәләри ојнадан,
О гәләмкар пәрдәји-чапгын хәјал сәнимисән!

Кечэ кечмиш јарыдан... чырағымын шө'lәси
Алагаранлыгларда бир улдуз тәк сөнмәдә.
Көрмәдим узагдан сөнүк сары бир улдуз
Таленмин улдузу үфүгләрә јенмәдә...

Сәһір узаг, јол узаг, тилисимили арзулар,
Зұлмәтләрин ичиндә тозлу галмыш, бош галмыш,
Карван кечмәз о ѡолдан, аjdынлатмаз Аj ону,
Бир кечәдир ки, она айрылыг көлкә салмыш.

Сәһір, јалныз дејипләсән, мави көјүн алтында,
Кечәләри јатмајан вә ѡоллара көз тикән.
Бир чохлары сәнии тәк итиб кетди бу ѡолда,
Сәнүб кечән көлкә тәк. Сәһір, сән-тәк дејипләсән...

Баша чатмыш бу кечә, хоруз сәси учалыр,
Јолу думан бүрүмүш, нә кедән вар, нә кәлән!
Һава дурғун, јел әсмәз—пәрдәләри ојнадан,
Бу айрылыг чағында, ej назәнни, сәнимисән?

СОН СӨЗ

Нә сөјүд көлкәси алтында, нә чај нәздинде,
Нә јашыл бағлар ичиндә, мәни басдырма, сакын!
Вә нә мәрмәрдән олан бөг'әдә hәбс еjlә мәни,
Гој, көј алтында јатым, бир дәрәдә, даға јахын...

Сүрхаб*ын, гырмызы дағлар әтәјиндә бөјүдүм,
Вә онун әтри мәни мәст еләди кәнчликдә...
Сирдашымдыр о гызыл дағ вә ағачсыз дәрәләр,
Көрмүшүк биз гара күнләр, ачлыг бирликдә.

Салмады севки мәнә сајә бу аләмдә... ишан,
Бир хәјал тәк гуру чөлдә әридим hәр ахшам.
Мәни күнәшләрлә, ишыгларла данышдым, нә кәрәк,
Гара торнағда галам... көлкәли јерләрдә мудам?

Гој көј алтында јатым, бош дәрәдә, даға јахын,
Һәр сәһәр бир гүш ојатсын мәни аһәнки илә!
Сүрхабын*, дағ әтәјиндә, бурах, асудә јатым,
Әријем мән гучагында, бојаным рәнкилә...

ЖОЛДАН ҚӘНАР...

Жолдан қәнар, дүзәнликдә,
Бир аз узаг чај бојунча
Алачылар гурулубдур,
Бә'зи алчаг, бә'зи уча.

Һәр јер көј от, һәр јер чичәк,
Түркмән сәһра бурасыдыр.
Бу јер зәнкін олса белә,
Фәлакәтиң јувасыдыр.

Икид түркмән ушаглары,
Отладарлар ат, гара мал.
Евдә галан гыз, кәлинләр
Халча тохур, күллү, хал-хал.

Жыртыг чадыр алтындақы
Гары арвад чөрәк јајар,
Өмрүндәки көрдүкләри
Солтанлары анар, сајар...

Уча дағлар әтәјиндән
Чошар, ахар, дуру чајлар.
Түркмәнләрин әмәјилә,
Памбыг битәр, чичәк ачар.

Нә гыш анлар, нә јај анлар,
Исти күндә тахыл бичәр.
Чыплаг кәзәр, ајаг јалын,
Корлуг көрүб, ачлыг чәкәр.

Һәр јер көј от, һәр јер чичәк,
Түркмән сәһра бурасыдыр.
Әли хәмирли, гарны ач
Инсанларын обасыдыр...

СӨЈЛӘ, ТАНРЫ

Сөјлә, танры, бу бош галан јоллардан,
Кечә вахты кимләр кечди, ким галды?
Ярый-ярдан һанкы әлләр аյырды,
Ел ичиндә айрылығы ким салды?
Мин әмәклә чичәкләнән јурдумуз,
Бир кечәдә нә тез солуб-саралды?

Елләр көчүб, јурдлар олду виранә,
Бу јерләри сүрән, әкән һарда бәс?
Хәзан олмуш мешәләрин ичиндән,
Ешидилмәз нә бир сәда, нә бир сәс...
Һәјатымыз о күл аchan һәдигә,
Сәраб имиш,—joхса танры, бош һәвәс?

Шахта дүшдү, думан басды дағлары,
Аиләләр матәмләрә бүрүндү.
О јердән ки, илыг јелләр әсириди,
Туфан гопуб, ачлыг, өлүм көрүндү.
Көзәл гызлар, кичик, көрпә ушаглар
Гапы-гапы диләнәрек сүрүндү...

Сөјлә танры, көчүб кедән елләрин,
Бу дүнјада бир дә үзү құләчәк?
Кәләчәј щирин үмид бәсләјән
Көнлүмүз ачачагмы күл-чичәк?
Виранәдә сусаңагмы бу бајгуш,
Верәчәкми баһар дүнјаја бәзәк?

АТЛЫЛАРЫН

Атлыларын кечдији јер,
Тапдаланды тоза батды.
Бир кечәдә дәли шејтан
Јурдумуза матәм гатды.

Күн парлады пајыз күнү,
Рәнки гызыл гана дөндү.
Јер титрәјиб, ев јыхылды.
Отагдакы атәш сөндү.

Евсиз, јурдсуз галан елләр, .
Гүрбәт елдә сүрүндүләр.

Шән үрәкли гыз-кәлинләр,
Матәмләрә бүрүндүләр.

Бир чох ијид дүшмән гыран,
«Бу дүнјаја кәлиб, кечди»
Бу дүнјада галанлар да:
«Қарван кими гонуб көчдү».

Мәкәр мунча гара күнләр
Аллынлара јазы олду?
Дүнја күлүб, күлләнәркән,
Бизим бағын күлү солду.

Нәдән дилин даныб шаир
Јалтагланыб сәна етди?
Хәнчәр вериб чәлладлара,
Ган ичәнә дуа етди?

ЖУРД МАҢЫСЫ

Диләрәм бир пајыз күнү,
Сәһәр доғсун гызыл күнүү,
Ал бајрағын ганад ачсын,
Ел-обалар тутсун дүкүн.

Диләрәм, ej көзәл јурдум,
Мурадына халгын јетсин,
Тоз гонубдур сачларына,
Силкин, силкин тозун кетсин.

Чајларын вар дәрја-дәрја...
Нәдән сусуз галсын елләр?
Сән нәсимин гајнағыјкән
Нәдән эссин гара јелләр?

Артыг сәнә јарашмаз ки,
Палчыг евләр, торпаг чадда,
Нәдәндирик ки, бир сахсыја
Җәвәһирин сатдын јада?

Әсарәтдә јашадығын
Кечмишләрин гәфләтидир,
Јетәр зиндан, јетәр зәнчири,
Зинданы јых, зәнчири гыр!

НӘЈАТ ШИРИНДИР

Нә гәдәр дә гара олса күнүмүз,
Бу беш күнлүк гыса һәјат шириндир.
Гаранлыгса кечә, сәһәр ишыгдыр,
Фикир дарса, мави дәниз әнкиндири.

Түркчә јаздым, шириnlәшди сөзләrim,
Көзлүк тахдым, аjdынлашды көзләrim.
Күндән-күнә солду јазыг үрәjim,
Даг јолупда итди ајаг изләrim.

СӘНЕНДӘ САРЫ

Сәһәр јолдан кечәркәn,
Салам вердик бәрәjә.
Күн батаркәn о ахшам,
Чатдыг гумлудәрәjә*.

Узаглардан бахана
Көлкәләр тәк көрүндүк.
Гарангүja* чатаркәn
Сәринлиjә бүрүндүк.

Икинчи күн дағ-арды,
Сөнүр икән јорғун күн,
Обалара јанашдыг,
Көрдүк вардыр тоj, дүjүн,

Күлләр этир сачыркәn,
Сел сулары дурулду,
Килим, халча дөшәниб,
Од. очаглар гурулду.

Күлләнәркәn бахчалар,
Бала долур пәтәкләр.
Гыз-кәлинләр ојнаркәn,
Далғаланаr әтәкләр.

Хош-бен! етдик елләрлә,
Ичдик сәрин аїрайлар.
Ешигдик ки, талајыр
Обалары солтанлар...

МАҢНЫ

Әкинчи әлилә дағ әтәјиндә,
Пајызда әкилән чаван киләнар.
Баһарда бәсләр бар ағ чичәјин дә,
Jaјда мејвә верәр гырмыз киләнар.

Чәкилән әмәклә ачылар құлләр,
Далғаланаң чөлдә сары сүнбулләр,
Бағларда көјәрән әтири күлләр,
Аjdынладыб көзү, көнүлү охшар.

Палчыг дахмаларда бөјүjән гызлар,
Jaбаны чичәкләр, сары улдузлар,
Jaғышлы пајызлар, күнәшли јазлар,
Бу гара торпағы едәрләр құлзар.

Онлар ки, дүнјадан сох тез көчәрләр,
Хырманлары дөjүб, буғда бичәрләр.
Гара чөрәк јејиб, шор су ичәрләр,
Бир күн кор јухудан оларлар бидар.

Сәhәр нәсимијлә құлләнән отлаг,
Чәмәндә ачылан сүсәни заибаг,
Дүнјаны бәзәjән әмәкдир анчаг,
Олмазса гара гыш, құлләнмәз баһар!

АРАЗЫН СУЈУ

Аразын сују гызыл,
Парылдајыр пырыл-пырыл.
Муғанлар құлләнибдир,
Кәл көзәл, тамаша гыл.

Көj атым, полад налым,
Бурахма ѡолда галым,
Дан јери ишыгланыр,
Jел эсир салхым-салхым.

Құл кәлир, реjhan кәлир,
Jар кәлир, чанан кәлир.
Узагдан тоз учалды,
Шималдан карван кәлир.

Ағаран дағ сисидир,
Гар јерин пәрдәсиdir.
Дујдуғун о нәғмәләр,
Шаирин өз сәсиdir.

Ничранлы күндәп бәри,
Кетмәди ешг әсәри,
Севки бир зәнчирдир ки,
Гырылмаз һәлгәләри.

Ширвандан гушлар гачар,
Савалан үстә учар.
О тајда, һәм бу тајда,
Бир күндә күлләр ачар.

САЛАМ

Салам мәндән Тәбризә,
Бағда ачан нәркизә...
Әқинчијә, ишчијә,
Журдсуzlара, јерсизә...

ҚӘНД МАҢЫЛЛРЫ

Чых дағ, ардындан гызыл күн,
Журдсуz галаны бир дүшүн!
Дүңjanы гыздыр, әрит гар,
Гоjма көрпәләр үшүсүн!

Дашма чаj! Дашма, бир чәкин,
Јол үстүндә вар бағ, әкин.
Дашма, кәндләри јыхма сәи!
Халг итиrmәsin әмәjии.

Еj бөjүк танры, ej пәдәр!
Геj јурддан чыхсын түстүләр...
Сейдүрмә шамы, очагы,
Елләр олмасын дәrbәdәr...

Јолупу кәs дүшмәnin,
Бурах күкәши, ет аjdын.
Бу јерләри күлләндирәn,
Мин кишидиr, мин гадын.

МАЙНЫЛАР

Дағлар дашды, гајады, күн үфүгү бојады,
Бизим еллэр севәрләр һәм ашнаны, һәм јады.

Истәр баһар, истәр гыш, даға вурап мин нахыш,
Дүнja көрмүш сәрабса кәнчлик гызыл рөјајмыш.

Әзизим, ej күн батды, кечә җәлди, јел јатды,
Јусиғ кими ијиди, бир јумаға ким сатды?

Гар ағ күллү чәмәндир, танры, бир гар әләндир!
Гар зәнкүнә ипәксә, јохсуллара кәфәндир.

Кечә эүлмәт, мәнзил дар! Гапы-бача гардыр, гар,
Өлүм! Гапы ачыгдыр:—Чынлаглары кәл апар.

Ишыг јохдур фәләкдә, ун галмамыш әләкдә,
Гара өлүм кәлиби, гапылары дөјмәкдә.

Лампада jaғ галмајыр, шаир фикрә далмајыр,
Аj дүңјаны бәзәсә, бизә ишыг салмајыр.

Јад бәзәди ордусун, гырғын салыб, тәкду хун!
Фәләк, чәрхин гырылсын! Күнәш, одун совусун!

Гырпыг кәзә ох дәјәр, надан бүтә баш әјәр,
Түлкү гурдан горханда, гүјруғуну тәрпәдәр.

Саһир кечә јатмазмыш, о елини атмазмыш,
Хәлгин исти ашына, сојуг сулар гатмазмыш.

Бу дүнјаны аj бәзәр, суда ишыглар кәзәр,
Бә'зән зүлмәт ичиндә, көнүл ајдының сезәр.

Гајалар јалчын-јалчын, сел сују ахын-ахын,
Үчурум ағыз ачыб, атыны сүрмә, сакын!

НӘРКИЗ

Нәркиз, узун сачлы, көзәл бир сопа.
Бир күн деди анасына:—Аj ана,
Гызлар бүтүн чај-чәмәнә кедирләр,
Бахчаларда кәзиб шәнлик едиrlәр.

Бу күн һава күнәшлидир, дағ-дәрә
Бојаныбыр јашыллыға, јексәрә.
Ичазә вер, мән дә кедим бағлара,
Оилар илә мән дә чыхым дағлара!
Кәтирәрәм, ана сәнә, бирчә бағ,
Дағ тәрәси, кәкликоту бир гучаг.
Деди ана:—Сән дә гызым, кет, амма,
Тез кәл евә, дағда, дашда јубанма.
Верирәмсә дә рұхсәт, сары чичәјим!
Билмәм нәдән рұхсәт вермир үрәјим.

О күн баһар бәзәмишди чөлләри,
Јағыш сују долдурмушду құлләри.
Дәрәләрдән ахап дуру булаглар,
Будагларда әсән тәзә жарпаглар.
Шәлб едәрди өлдә кәзән, гушлары,
Чағырарды хәлги бағлара сары.
О күнәдәк көрмәмишди дағ, дәрә
Нәркиз кими пәри кәлиб, құл дәрә...
Нәркиз чыхды даға... гызлардан узаг,
Дағтәрәси, лалә дәрди бир гучаг...
Лакин, баһар никітән илә мәст икән,
Батды аяғына бирдән бир тикан!

Ачиz олду јол кетмәкдән, јорулду,
Бир гајанын үзәриндә отурду.
Аяғындан чыхарапкән тиканы:
Көрдү ону, узаглардан, ел ханы.
Ел ханы ки, јашлы, башлы бир аға,
Кәлмиш иди обасилә јајлаға.
О, алтмыш ил јашамышды дүнјада,
Салмамышды гочалығын һеч јада.
Горхмајараг боранлардан, селләрдән,
Һәр ил бир гыз гачырырды елләрдән.
О, Нәркизи көрүб чыхды өзүндән,
—Ираг көздән, анасынын көзүндән.
Бир аслан тәк ова сары јүйүрдү,
Дувагсыз бир гыза тәрәф ат сүрдү...
Ханы көрән гыз чыхмады өзүндән,
Бир чејран тәк гачды аслан өнүндән...
Гачды, гачды, ахыр дүшүб бајылды.
Бир аз сонра көзүн ачыб аյылды.
Өзүн јашыл бир чајырда көрдү о...

Күллү, атлас .бир чадырда көрдү о...
Көрдү ханы ајаг үстә дајанмыш,
Кәнчләр кими мәхмәрләрә бојанмыш!
Өртмүш опун чүрүк башын боз дәри,
Ишылдајыр бир гурд кими көзләри!
Заваллы гыз јумду көзүн, ииләди.
Чарпан үрәк сәдасыны динләди...
Анлады ки, әсир олуб әлләрдә,
Анасындан узаг-узаг бир јердә
Чәкән јохдур артыг онун назыны,
Бир учурум она ачыб агзыны.
Зәһәрли бир илан ону дишләјир!
Үрәјинә гәдәр агры ишләјир...
Көрдү, рөја көрән кими назәниң!
Бир гоча гурт она дикмиш көзләри!
Көрдү, булут үфүгләрдән узаныр,
Узагларда, ганлы шимшәкләр јаныр.
Булудларын пәрдәләри сөкулүр,
Курулдајыб һава, јағыш тәкүлүр.
Бәрбад олур еви, јашыл бостаны,
Јаралапыб гәлби, ахыр ал ганы.
Солмагдадыр артыг, гызыл қүлләри,
Өлмүш ана, јохдур онун әсәри...
Севкилиси чобан ондан инчијиб!
О, галыбыр јад елләрдә тәк, гәриб!
Лакин, инсан олур икән кирифтар,
Бә'зән үрәк үмид илә нурланар.
Зәнчирләрә бағлы вәһши җанавар.
Бә'зәп полад зәнчирләрип дә гырар.
О билирди «дарда галан Құлзар»
Ону гапун дејил, ал ган гуртарар.

Ахшам олду, зүлмәт чөкду һәр јерә,
Сакит олду чајыр, чәмән, дағ, дәрә.
Уча дағлар думанларла бүрүндү,
Бир ишыглы улдуз көждә көрүндү.
Әзан сәси обалардан учалды,
Анасыны, Нәркиз јадына салды...
Көрдү ана сөдә јаныз отурмуш,
Тохур лампа ишыгында һир паҳыши.
Лампа ганлы ишыг салмыш тавана,
Солғун көлкә кими, гәриб о ана.
Гызын бир аз гоча кәлди көзүнә,

Өлүм тозу ғонмуш иди үзүнә!
Деди, мәним анам дәјилди гары,
Нә үчүн ағарыбыр гара сачлары?
Көрдү ки, көз гапаглары бүкүлүр,
Көз јашлары нахыш үстө төкүлүр.
Деди:—Ана, мәним үчүн ағлама!
Мәраг етмә тәслим олсам мән хана...
Күчүм чатса ону һәлак едәрәм,
Дишиләримлә парчалајыб, дидәрәм...
Сындырарам бир вәһши тәк гәфәси,
О мәл'үнүн гојмам чыха нәфәси...
Айдаңладан заман күнәш отағы,
Көзлә мәни, ана, сабаһ, сүбһ чағы.

Ики saat кечди о шум кечәдән,
Чагалларын сәси ғопду мешәдән.
Шамдан әлдә бир гыз кирди чадыра.
Деди:—Сәни кимләр салыбыр тора?
Һарадысан? Нәдир адын, гыз сони?
Һејіп олсун сәни кими бир көлии,
Жарашармы чүрүк гоча бир хана?
Бир ган ичән, диши дүшмүш һејвана...
Нәркиз баҳды гызын һејран үзүнә,
Көз јашлары пәрдә чәкди көзүнә.
Деди:—Олан олуб, кечәч кечибидир.
Тале мәни хана һәсиб едибидир.
Бурах шамы, кет ишинин дағынча,
Гој ағлајым өз һалыма дојунча...
Гыз деди ки:—Гонағ, мәндән чәкинмә!
Тутулмушам мән дә бу ләрд вә гәмә.
Үч илдир ки, обаларда ләјәрсиз.
Һәм арвадам, гоча хана, һәм кәниш!
Бу вичлансыз, көзәл гызлар овчусу,
Бу јолкәсән, карван сојан, бу аси.
Индијәдәк бир чох көлии гачырмыш.
Бир чох гүшүн гол-ганадыч о гырмыш.
Сәндән әвшәл мәни гапмыш, бу донгар,
Мән сонуичу овам, деди әсир гыз.

Бу арала чөлә бир сөс јајылды,
Алачыгып порләләри ачылды.
Хан көрүпдү... Нәркиз чыхды өзүндән,
Дөнүб башы шимшәк чаҳды көзүндән.

Бир бучага пишик кими сыхылды,
Одлу көзлә, нәзәр әтрафа гылды.

Яры кечә улашаркән көпәкләр,
Дағ башындан түлү', едәркән гәмәр,
Алачыгда гопду мұдһиши фыртына,
Сөндү шамдан, бојанды хан ал гана.
Хырылтылы, тутгун бир сәс учалды,
Бир аз соңра сүкут һәр јери алды...
Ай учалыб, салды суја ағ ләкә,
Чыхды алачыгдан чөлә бир көлкә.
Көпәкләрин сәси чөлү бүрүдү.
О, көлкә дә јола сары јүйүрдү.

ӘЛӘКБӘР ДЕҢХУДА

Гәзвинили Әләкбәр Деңхуда 1297-чи ш. г. (1879 м.) илиндә атадан олмушшур. Атасы Ханбаба Гәзвинин ортабаб маликләриндән бири иди. О, сонralар Төhrана көчмушшур. Он јашында атадан јетим галан Әләкбәр, анасынын һимајеси алтында тәһсилини давам етдирмишидир.

О, әввәлчә Шеjх Гуламhүсеjн Бәручәрдидән әrәb дили вә дини елмләр саhәсиндә тәhсил алыр, сонra исә Төhrанда ачылан «Мәdrәсәjи-сијаси»jә дахил олуб, тәhсилини давам едир. Еjни заманда франсыз дилини дә өjрәпмәjә башлајыр.

Сонрадан, Муавинүddөвлә Гәффари Балкана сәfir кедәндә Деңхуданы да өzү илә Авропаја апарыр. Вjана шәhәriпdә ики илә гәdәr олдуғу мүddәтдә франсыз дилини даhа дәриндәn өjрәнмәkлә, мұасир елмләrlә dә mә'lumatы камилләши. Мәшрутә hәpәкаты башлананда Төhrана гаjыдыр. Бу дөврүн көркемли гәzeti олан «Cуре-Исраfil»и Җаhанкир хәn вә Гасым хәn илә бирликдә nәшр етмәjә башлајыр. Бу гәzетин әn чох nәzәri чәlb едәn бөлмәси «Чәrәнд-пәrәнд» («Ordan-burdan») шө'bәsinдә Деңхуданын «Дәхү» имзасы илә јазылары дәрч едилir. Бу јазыларда дөврүн сијаси мәсәләләри зарафатјана халга чатдырылыр. Она гәdәr бу үсулда Иранда јазылар олмамышды, јәни, бу, мәтбуат аләминнәj јени мәktәb иди.

Мәhәmmәdәli шаh тәrәfinдәn мәchlis бағлананда, Деңхуда да бир сыра башга азадхәлларла бирликдә харичә сүркүн олунур. Иордан шәhәrinдә dә үч nәmrә «Cуре-Исраfil»и nәшр едәндәn сонra Истанбула көчүр. Орада олан иранлыларын көmәjилә «Сүруш» адлы гәzети фарс дилиндә он беш nәmrә nәшр едир. Мұчанидләr Төhrаны аландан сонra, Мәhәmmәdәli шаh тахтдан салыныр. Деңхуда Төhran вә Кирмандан мәmлисә нұмаjәндә сецилир. Мәшрутә башчыларынын хәнили илә Төhrана кәлиб мәchlisдә штирак едир.

Деңгүда 1334-чү шәмси илиндә (1955 м.) Төһранда вәфат етмишdir.

ЭСӘРЛӘРИ:

1. «Әмсал вә һүкәм» («Мәсәлләр вә һөкмләр») — Дөрд чилд, 1308—1311-чи (1929—1932 м.) илләрдә чап олунмушdur.

2. Монтескионун «Әзәмәт вә иниитати-румијан» вә «Руһул-гәванин» әсәрләринин тәрчүмәси.

3. «Фәрһәнки-фәрансе бе фарси» («Франсызча-фарсча лүгәт»).

4. «Мәчмуәji-мәгалат» («Мәгаләләр мәчмуәси»).

5. «Дивани-Деңгүда».

6. «Лүгәтнамә». Бу, онун ән бөյүк әсәридиr, өмрүнүн элли илә гәдәрини буна сәрф етмишdir. Фарсча олан бу енциклопедија елм аләминдә мәшһурдур.

Бүнлардан башга, онун Бируни Әбу Рейhan, Насир Хосров, Сеjjид Һәсән Гәзәнәви, «Дивани-Нафиз», «Jусиф вә Зүлејхә» вә саир әсәрләрә дә шәрh вә тәсчүнләри вардыr.

ШЕЙХӘЛИСЛАМ ӘЗАСЫНДА ҖӘНАБ «МОЛЛА НӘСРӘДДИН»Ә ТӘ'ЗИЈӘТ¹

Гафгазда дајан кечәндә бир аз,
Мәннән јетир ej сәба, бе ә'заз²:
Чохлуча салам о бигәринә,—
Тифлисдәки «Молла Нәсрәддин»ә.
Сонра, де ки, ej дүчари-алам³,
Бу чәрхи-фәләк кимә вериб кам?
Инсан қәбәрир, че бәндә, че шаһ,
Галмаз бу ҹананда ҹүз бир аллаһ.
Бәсdir! Нијә мәсләһәт көрүрсән?
Бир бөjlә гәм ejләмә, чүрүрсән.
Кәр етди вәфат шејхәлислам,
Зәнн етмәjәсән ки, олду күмнам.
Шүкр ejлә ки, Шејхи-Нуримиз⁴ вар.
Сонра да Һәсән Дүбүрүмүз⁵ вар.

¹ Тә'зијәт—башсағлығы.

² Э'заз—әзиزلәр.

³ Алам—эләмләр, гүссәләр.

⁴ Шејхи-Нури—мәшһүртәчиләрин, азадхаһларын гәddар дүшмәнни олар Шејх Фәзлуллаһ Нуридир.

⁵ Дүбүр—јашлы тәкә демәкdiр. Кобуд вә гапмаз адамы да бә'. эән дүбүрә охшадыrlар. Көрүнүр ки, Һәсән Дүбүр о заман мүстәбидләрни гочусу олумушdur.

Дин дирәји һеч вахт батмаз,
 Аллаһ бизи молласыз бурахмаз.
 «Кәр рәфт педәр, песәр бе манәд,
 Чаје хәрә күррә хәр бе манәд»⁶.
 Ол вахт ки, шејх сәрхөш иди,
 Техранда сәнин јерин баш иди.
 Та, динин олајды лап тазә,
 Руһун да кәләжди еһтизаза.
 Топханада бир saat дураjdыи,
 Көз күшәсилә баҳыб көрәјдин,
 Минләрчә әрәг күпү дүзүлдү,
 Йүз сүзләмәдән⁷ плов сүзүлдү.
 Бир јанда әссас чәрәс вә тирјак,
 Бир јанда бүсати-духтәри-так.
 Вә'з етдији һалда Шејхи-Нури,
 Чәкди арафы һәсән-Дүбури.
 Һәм дүмбәжи чалды, һәм дә тары,
 Шамдан сәһәрә күһәр хумары.
 Элгиссә, бетоври-мәһрәманә⁸,
 Җәннәт өтүрүлдү бу чаһанә,
 Бунлар һамы кечди кетди, әмма,
 Галды мәнә бирчә сөз ки, аја,
 Дин кефли илә бәпа олурму,
 Гочу илә кудета⁹ олуғму?
 Һәрчәнд ки, неччә баш кәсилди.
 Топлара чәназәләр асылды,
 Минләрчә дағылды ханиманлар,
 Чохлуча жыхылды дудманлар.
 Һәм дара чәкилди нә'ши-Мұслим,
 Һәм әхәлә булашды һами-алим.
 Һәм Сеjjиди-Жәэди кејфләнди,
 Каһ минди һимара¹⁰, каһ енди,
 Зигәдә аյы һәлалиләшди,
 Һәм мұслә¹¹, мұсәлмана ѡараңды.
 Чијинндә әбалар олду баби,

⁶ Бејтии тәрчүмәсі:
 «Әкәр ата кетсә, оғул галар,
 Ешшәјин јеринде годух галар».

⁷ Сүзләмә—ашсүзән.

⁸ Бетоври-мәһрәманә—қизлы һалда.

⁹ Кудета—һәрби чеврилиш.

¹⁰ Һимар—ешшәк.

¹¹ Мұслә—ибрәт чәзасы.

Палто «Шејәхи»¹², потун «Вәһаби»¹³.
Бағланды бир аja тәк дәқакин¹⁴,
Қасыб олду чоху мәсакин.
Буилар һамы кечди кетди, амма,
Галды мәнә бирчә сөз ки: аja,
Дин кефли илә бәпа олурму,
Гочу илә кудета олурму?
Башлар гарышыгды, иш азалса,
Мабә'ди јенә олур ки, олса.

---

¹² «Шејхи» сөзу ше'ринн вәзиннә көрә «Шејәхи» охунур. «Шејхи» шиәлийни сон голундаң биридин. Мәшрутә һәрәкатында буллар азадхаһларын тәрәфиңдә фәдакарлыглар етмишләр.

¹³ Вәһаби—Иранда хүсуси бир динә малик олан тајфаның адымыр.

¹⁴ Дәқакин—дүкапплар.

ШӘНРИЈАР ТӘБРИЗИ

Сейнә Нәһіеммәд Һүсейн Шәһријар Җәнуби Азәрбајҹаның он исте’дадлы мұасир шаирләриндәнди. О, 1905-чи илде Тәбридә зијалы айләсіндә анадан олмушшур. Нәмиән илләрдә Тәбридә баш вермиш ичтимай һадисәләр вә ингилаби һәрәкатла әлагәдар олараг Шәһријарын атасы Һачы Мираға айләсіни бир гәдәр сакит јерә—өзүнүн ата-баба журду олаң Ҳошқинаб кәндінә апарыр. Шәһријар үшаглыг илләрини Тәбридән о гәдәр дә узаг олмајан Ҳошқинаб, Гејиш, Гуршаг вә Шәнкилавада кечирир. Кезең тәбии мәнзәрәләр—уча дағлара, барлы бағлара, дегдан шаттылдајыб ахан чаjlара малик олан бу јерләр ин прии хатирәсіндә силинмәз изләр бурахмышдыр. Нәмиән хатирәләр көзәл бәдии таблолар шәклиндә онун өсөрүорини бәзэмешдир.

Шәһријар илк тәһсилини өз атасындан вә кәннәдеки молла Ибраһимдән алмышдыр. Сонракы тәһсилини Тәбридә башлајыб. Төңран даруlfұнунунда баша чатдырыр. О, Тибб Институтуна дахил олур, лакин гурттара билмир, сонунчук курсдан чыхыбы ишләмәк вә һәјатыны тәмин етмәк мәчбуријәтіндә галыр. Дәвләт гуллугчусу олур, узун муддәт һәмни вәзиғеде—кәнд тәсәррүфаты банкында ишләјир...

Шәһријар жарадычылыға кәнч јашларындан башла�性дыр. Онун ше’рләри Җәнуби Азәрбајҹан вә Ираның бир чох әдәби журналлары вә гәзетләrinдә чап олунараг охучуларын дәрин һөрмәт вә мәһәббәтини газанмышдыр. Белә ки, инди ону дәврүмүзүн «һафизи» адландырып вә «устад» ләгәби илә ҹағырырлар.

Шәһријар узун илләр боју өз дөрма журдундан узагда јашамасына баҳмајараг, ше’рләринин чохунда ана журдуну јад едир, онун адыны дәрин мәһәббәт вә јүксәк һөрмәтлә чәкир.

Шаир һарада олурса-олсун, өз ана журду илә, өз хөлгү илә јашајыр, онун хәјал гушу дөгулуб бој атдығы шәһәрдә, кәпдә, онун күчәләриндә, дағларында вә һамыдан әvvәл халғынын әтрафында чырпыныр. Өз дөрма

јурдуна бәсләдији дәрин мәһәббәт нәтичәсидир ки, Шәһријар узун илләр боју гүрбәтдә галдыгдан сонра 1953-чү илдә Тәбризә гајыдыб өмрүнүн сонуна гәдәр халгымызын гәдим мәдәнијјәт очагы олан бу көзәл шәһәрдә галмаг گәрарына кәлир...

Шәһријарын лирикасында Азәрбајҹанын кечмиш күнләрилә бирликдә, һазыркы вәзијјәти—бир үрәин ики јерә бөлүнүб парчаланмасы кими ағыр дәрди дә өз ифадәсини тапмышдыр.

Шәһријарын јарадычылығында империализмә гаршы мүбаризә мотивләри олдугча қүчлү вә дәрин тә'сир гүдәтинә маликдир.

Икинчи дүнja мүһарибәси дөврүндә Шәһријар өз кәс-кин гәләмини фашизмә гаршы чевирмишdir. Шаир яхшы билирди ки, фашизм империализмин Шәргдә төрәтдији чинајәтләрин үзәринә јени бир чинајәт, эсарәт зәнчиригин үстүнә јени бир зәнчир артырмаг чәһдиндән башга бир шеј дејилдир. Она көрә дә, Шәһријар, һаглы олараг, совет халгларынын фашизм ишғалчыларына гаршы мүбаризәсini ишыгла гаранлығын, инсанларла дивләрин арасында вурушма охшадыр. Шаирин «Сталинград гәһрәманлары» поемасы тәкчә онун јарадычылығында дејил, үмумијјәтлә, икинчи дүнja мүһарибәси һаггында јазылмыш бәдии әсәрләр сырасында көркәмли јер тутур.

Мүһарибәдән сонра Шәһријар халгларын динч һәјатыны позан, өлкәләр арасында достлуг вә әмәкдашлыг әлагәләринин јаранмасына мане олан мүһарибә гызышдыранлар әлејинә мүбаризәни унутмамышдыр. О, «Ейнштейнә пејгам» адлы ше'риндә атом бомбасы хулјасына дучар оланлары лә'нәтләндирир, Гәрб ҹәлладларыны дамғалајыр.

Шәһријар, сөзүн там мә'насында һуманист шаирdir. Онун бүтүн јарадычылығында миллијјәтиндән асылы олмајараг, инсанлыға дәрин һөрмәт дујулур. Шәһријар сөзә гәнаәт етмәји, ону јериндә ишләтмәји, халгын дили илә данышмағы бачарыр. Өз ше'рләриндә јени тәсвиirlәр јаратмаға, орижинал ифадә васитәләри ахтарыб тапмаға چалышыр вә бу саһәдә бөјүк мувәффәгијјәт газапыр.

Шәһријарын «Һејдәр бабаја салам» поемасы гүдәтли әсәрdir вә сөзүн әсл мә'насында бурада һәгиги, милли колорит вардыр.

Онда олан тәбиэт тәсвирләри Азәрбајчан кәндinin реал лөвһәләриди. Онда олан сәс халгымызын сәси, онда олан кәдәр вә севинч, халгымызын кәдәри вә севинчицир.

Шәһриярын сон ваҳтларда әсәрләри құллийјатынын ики чилдлиji нәшр олунмуш вә әдәбијјатшұнаслар тәрәфиндән жүксәк гијмәтләндирілмишdir. Мұасир Азәрбајчан әдәбијјатынын устад шаири Шәһриярын жара-дычылығы hәлә кениш әдәби тәдгигә мөһтачдыр. Белә бир тәдгигат, неч шубhәсиз, бундан соңра да өз ана дилиндә даһа гијмәтли әсәрләр жарадағаш шаирә жахындан көмек едә биләр.

БЕҢЧӘТАБАД ХАТИРӘЛӘРИ

Улдуз сајараг көзләмишәм hәр кечә јары,
Кеч кәлмәдәдир јар,jenә олмуш кечә јары.

Көзләр асылы, јох нә гаралты, нә дә бир сәс.
Батмыш гулағым, көр нә дөшүрмәкдәди дары.

Бир гуш:—Ајығам,—сөjlәjәрәк, қаһдан инилдәр,
Қаһдан опу да јел деjә лајлаj, hуш апары...

Жатмыш hамы, бир аллаh ојагдыр, даһа бир мән,
Мәндән ашағы кимсә јох, ондан да жухары.

Горхум буду јар кәлмәjә, бирдәn јарыла сүбh,
Бағрым јарылыр, сүбhум ачылма сәни тары.

Дан улдузу истәр чыха, көz јалвары:—Чыхма!
О чыхмаса да, улдузумун јохду чыхары.

Жәлмәз, танырам бәхтими, инди ағараp сүбh,
Гаш беjлә ағардыгча даһа баш да ағары.

Ешгин ки, гәрарында вәфа олмајағамыш,
Билмәз ки, тәбпәт ниjә гоjмуш бу гәрары.

Санки хорузун сон банды хәнчәрди, сохулду.
Синәмдә үрәк варса кәсиб гырды дамары.

Ришхэнд илэ гырчанды сәһәр, сөјләди: Дурма!
Чан горхусу вар ешгин, улдузун бу гумары.

Олдум гаракүн, айрылалы о сары телдән,
Бунча гара күнләрди едән рәнкими сары.

Әзбес мәни јарпаг кими һичранла саралдыб,
Бахсан үзүнә, санки гызылкүлди гызары.

Көз јашлары һәр јердән ахарса, мәни тушлар
Дәрјаја бахар, бәллиди, чајларын ахары.

Меһраби-шәфәгдә, өзүмү сәчдәдә кердүм,
Халг ичрә гәмим јох, үзүм олсун сәнә сары.

Ешги вар иди Шәһријарын, құллұ, чичәкли,
Әфсүс ки, гәза вурду, хәзан олду баһары.

ВӘТӘНӘ ГАЈЫДАРҚӘН

Јенә ганадланырам мән вәтән һавасы илә,
Нечә ганадланар һәр гуш баһар јувасы илә.
Вәтән сары јеријән гафилә дағы ојадыр,
О шад хәбәр кәтирән зәңкләрин сәдасы илә.
О дөгма јурда јетишсәм, үрәк дә һисс едәчәк,
Ахы Хотән гохујур јурдумун һавасы илә.
Она шүкүр едирәм, јар илә дијара јетиб
Говушмушам јенә дә достларын вәфасы илә.
Вәсатәт истәјирәм гәһрә кетмиш ешгин үчүн
Нечә ки, төвбәни ринд сындырар ризасы илә.
Ачыбы бүлбүлә бәнзәр тәбим јенә дәһәнин
Ки, гөнчәләр ачылар нәғмәмин нидасы илә.
Нә хошду нәғмәләрим бирләшә баһар јелинә,
Чәмәндә рәгс едә күлләр онун сәфасы илә.
Нәдәнди күл шахына гонмага јох ихтијары,
О бүлбүлүн ки, галыб һичранын чәфасы илә.
Фәгәт нә фајда ки, һәр јердә үзбәүз олурам.
Бу һијләкәр фәләјин мән јенә чәзасы илә.
Көчүб кедән о әзиз достларын јери көрүнүр,
Сәдалары гарышыб чөлләрин нәвасы илә.
Кәтирди оғлуну Кән'ана налә илә Іә'туб
Фәгәт мәзарда көрүшдү оғул атасы илә*.
Көзүмдә гәтрәләнән јаш дејил, үрәк ганыдыр,

Эгигэ бәизәјир о, рәнки, һәм бәһасы илә.
Баçыларым јығылыб дөврәмә бир һалә кими,
Нечә ки, һалә салар дөврә, ај зијасы илә
Инан ки, Шәһријарын гәлбдән гәми силинәр,
Фәгәт бу дөгма, әзиз торпағын дәвасы илә.

ӘФСАНӘ ШАИРИ*

Нима, бу дәрдә кәл ки, гәрибанә ағлајаг,
Бир јердә биз она ики диванә ағлајаг.

Сән Гаф дағындан ач мәнә сөз мән дә синәдән,
Өз көнлү илә биз белә чананә ағлајаг.

Түстүjlә долду ев, көзүмүз чыхды әл'әман,
Іардан јаныр дејәк ки, бу кашанә, ағлајаг.

Ејванда јанмадыг нә едәк ки, чирағ кими,
Бир шам кими баҳыб белә ејванә, ағлајаг.

Сачларымыз пәришан олубдур нә еjlәjәk,
Гисмәт бу иди һалын пәришанә ағлајаг.

Әфсанә вар синәмдә мәним дә сәнин кими,
Кәл, кәл ки, сөјләjәk нечә әфсанә, ағлајаг.

Вермиш әчәб ки, бир белә пејманә әсримиз,
Та вардыр әлдә кәл ки, бу пејманә, ағлајаг.

Тәрк етмәjәk о мејкәдәни, ел күләр бизә,
Олмуш пәнаһымыз, дејә мејханә, ағлајаг.

Сејр еjlәjәk заманы, баҳаг әјри бојнуна,
Асмыш фәләк она елә дүрданә, ағлајаг.

Әсла дејил ки, тој сәси, аһү-фәғандыр о,
Чатмаз ки, әл дејәк елә дастанә, ағлајаг.

Бүлбүл кими чәмәндә фәған гисмәт олмады,
Бајгуш тәк олду гисмәти виранә, ағлајаг.

Биканәләр һарај ки, күлүрләр бу һаләтә,
Бир сејр едәк ки, неjlәди биканә, ағлајаг.

Күсмүш ушаг кими белэ јолдан өтәнләрә,
Өз дәрдинә нолар ки, тәбибанә афлајаг.

НӘ ЧӘКМИШӘМ

Ешгиндә бир өмүр мәни тутду кәдәр, әләм,
Ашиг дә олмадын биләсән ки, нә чәкмишәм!

Ешг илә әгл кетмәдиләр һеч заман ѡюла,
Ашиг оларса кимсә даһа әглән нә гәм.

Рө'јадә кәрмүшәм ки, дүнән вәслә чатмышам,
Сүбһ олду кәрмүшәм јенә һичранла һәмдәмәм.

Бир бусә илә көnlүмү гәмдән хилас елә,
Бир бөjlә дәрдилә сәп өзүн олкилан һәкәм.

Бир күн Сәба саз илә деди: Шәһријар, аман,
Сәндән нә јазмајыб мәнә тале јазан гәләм...

ПӘРВАНӘН ОЛУБЛАР

Шәмләр сәнин о чөһрәнә пәрванә олублар,
Һәр әгли олан ешгдә диванән олублар.

Ајла күнәши чам еләјибdir сәнә әфлак,
Оилар белә бир шөвгилә пејманән олублар.

Пирләр ки, мәни мән' еләјиб кәнчләрә дайм,
Анчаг ки, сәнин өзләри мәстанән олублар.

Чан көзләрини тикди сәпә көплүнү верди
Чан, көз вә көнүл һәр үчү чананән олублар.

Көрдүм о гара көзләри, овсунлады јарәб,
Әфсунилә онлар сәнин әфсанән олублар.

Биканә билиб сирләрини, ашналыг етди,
Оилар ки, сәни дујмады биканән олублар.

Гоншу деди ки, Шәһријарым, сүбһ ачылды,
Гәмләр һәлә фәрјадилә һәмханән олублар.

ҮЧ ӨКҮЗ

(Тәмсил)

Дејир, үч өкүз ағ, гара, һәм сары,
Бир иди чәмәндә сөзү, илгары.
Әзәлдән олуб бир-бираңын һајан,
Сәләттәт галар еһтијатла јатан.
Күдүр чөлдә бир шир, јатыр бусгуда,
Ки фұрсәт тапыб онлары горхуда.
Чалышды нә чүр овластын онлары,
Гуруб һијлә та овластын онлары.
Вар опларда бәjlә көзәл иттифаг,
Кәрәк ки, дүшә ортаја бир инфаг.
Дүшүндү нәһајәт о, тапды нәсә,
Тутар һоггасы, јол тапыб сөјләсә.
Дајанмышды бир құн Сарыјла Гара,
Кедиб сөјләди:

—Ағ өкүз вар, о һа,
Узагдан баханда о дәм көрсәнир,
Белә рәнкләрилә ахы, ағ нәдир?
Пәләнкләр көрүрләр узагдан ону,
Чәкир, чәлб едир онлары ағ дону.
Кечә бир дә көрдүн кәлибләр бура,
Илаһи, мәбада вурублар јара.
Ону рәdd един ки, бәладыр, бәла,
Гој олсун ки, чаны сизинчин фәда...
Ешиңчәк шанды ики бишүүр,
Дана билмәдән ки, шириндир, ја шор.
Кәләркән Ағы говдулар бир тәһәр,
Једи шир ону бир кечә мұхтәсәр,
Јенә кәлди шир башга бир фәпидилә,
Нағыл ачды ахыр ки, тутду дилә.
Гарапы чәкиб бир јана сөјләди.
Сары кизличә сөһбәти билмәди.
—Жерикләр Сарыјчын ки, гурд арвады
Чыхыбыр көjә арвадын фәрјады.
Жығышмышлар онлар ону тутмаға,
Нә лазым онунчун гана батмаға.
Ичазән оларса бу дәмдә ону,
Тутум сыйдырым мән галын бојнуну.
Бәланы башындан бу чүр рәdd едим,
Әкәр билмәсән мәслөhәт, мән кедим...

Бу фэндилә кетди фәпајә о да,
Бу нөвилә кетди икинчи бада.
Гаянтды бу дәм шир көрүб тәк ону,
Бөյүртдү бајагкы јахын достуны.
Өләндә ајылды дүшүндү Гара
Ки, һардан кәлибdir бу гафил бәла.
Јох иди даһа орда бир чарәси,
Кәлпиди сон анда өләркән сәси:
«Аға биз едәндә хәјанәт о күн,
Биләјдик кәрәк вар белә гарә күн»

ТӘМСИЛ

(Мәнбәр илә дарын мұназирәси)

Көрдү баҳдыгда шишәдән Мәнбәр
Дајаныбыр гүрур илә бир Дар.
Ниссләниб сөjlәди ачыгла она:
—Нә дурубсан, еһеj хәјанәткар?
Сән дә бизләрдән олмусан бир вагт,
Инли көр ки, узүндә никбәт вар.
Кә'бәнин хидмәти мәкәр аз иди,
Олмусан дарғаларла сән һәмкар?
Сүлһидүр, һәм сәфа бизим ишимиз,
Сән исә олмусан чинаjәткар?!
Дар она чох әләблә веңди салам,
Сөjlәди:

—Еjlәрәм мән истиffар.
Шәр адамлар алан заманда ҹәза
Оларыг шә'rә биз дә хидмәткар.
Сән гәләм тутмусан, мән исә гылынч,
Дејилик әмринә сәнин әfjар.
Дара әмр етмәсә әкәр Мәнбәр,
Нәчүрә сөjlә ки, олар сәрдар?
Әввәл-әvvәl сизич олур сөlібәт,
Дар ичра едир ону начар.
Мәnбәр үстүндә әjlәшәнләрдән
Ким баҳыб сейр едәч заманда гачар.
Јыхыларды дејин мәкәр мәнбәр
Олмасајды о, иблис үстә сувар?
Дар даһа шиддәт илә гышгырды,
Динләди һәм гапы вә һәм дивар:
—Мәнбәр олсајды мәнбәрип—о, деди:
Дар да олмазды бөjlә мәрдүмазар.

ТЭБРИЗ КӨЗЭЛИ

Назлы, дузлу о пәричөһрэ ки, нәркиз күлүдүр,
Сәни көрчæk вурулар, санки чәмән бүлбүлүдүр.

Сәнин ол көзләринин чеврәсинин рәнкинә, бах.
Гәрг олуб көјдә Сүрәйя, о, бир улдуз көлүдүр.

Салам үчүн әјиләр сәчдәнә, Тәбриз көзәли,
О зәриф сәрв-Ирәм ки, өзү Шираз күлүдүр.

Ити хәнчәр гашын илә гара зүлфүн ојуну—
«Ләзки рәгси» јмшиш ады ше'рдә, Гафгаз селидир.

Јохдур ше'римдә гәдимләрдәки риггәт, шүбһә,
Бу, һекајэт данышан телли сазын өз дилидир.

Көзәлим, бир гулаг ас, дәрдимизин тәрчүмәси,
Мусиги варса, онун һәм бәмидир, һәм зилидир.

Сөјләјин, уста Сәба* титрәсин ол пәрдәдә ки,
Орда сиррин евинә пасибан ешгин элидир.

Чилвеји-һүсни-иләһинлә бачармаз рәссам,
Де ки, җығсын гәләми, рәнки, о рәнкләр өлүдүр.

Јаңдырыблар пәрими, сонра салыблар гәфәсә,
Гуша бах ки, һәлә дә учмаг онун нискилидир.

Үфүгүн шәргдә ишыгланмасы олмур әбәди,
Чүнки гәрб дә күнәшә өз јувасы, өз елидир.

Сәнә шөһрәт кәтириб мәндә һүнәр көзләмәјин,
Шәһријарәм, гәзәлим инчә көзәлләр түлүдүр.

МӘРҢУМ МИРЗАДӘ ЕШГИНИН ХАТИРӘСИНӘ

Өзү ешг әһли, мәрдләр ичрә ваһид, бинәэир әрди,
О Ешги ки, чәми ешги, чәми дәрди—Вәтән дәрди.

Она чан бәхш едән шәм'ин оду сөндү, фәгәт јох гәм,
Нә гәм ки, бузлу аһында алов, атәш чичәкләрди.

Ганад чалмагдадыр һәр ан шәфәгләр лаләзарыјчын
Хәјалы, руһы ол мәрдин ки, афагә ганад кәрди.

Чан атды иттифаг гурсун касыбла бинәсибләрдән,
Җәнаблар мәчлисиндәнсә үзүн нифрәтлә дөндәрди.

Бу ешгин нәрdbази өз чанын да вердисә әлдән,
Рәгибләр мат галыб нәрddә, нечә һај әкди, вая дәрди!

«Өләрми һеч о кәс ки, гәлби ешг илә нәфәс алсын?»
Хејр, өлмәз! Өләр дүшмән, галан Ешги—сәмәндәрди!

Өз ешгиндә о, бир али мәгамә јетди ки, мән чох
Жүjүрдүм јел кими, әфсус, тозундан јер хәбәр верди.

Дејирләр: —«Саһилә чатмаз кәмиси ешг-севданын»,
Оса јарды о туфаны, нә динчәлди, нәфәс дәрди.

Чанындан кечди пак Ешги, нә гијмәт алды? Өлмәкми?
О, хидмәт еjlәди, дөвләт әчәлдән музд көндәрди.

Бу саф құзқу тутармы пас? Хејр, солмаз хәјанәтдән,
Өләркән өшөрәсіндә ган гызыл афага бәнзәрди.

О тапды, Шәһријар, чан вермәк илә дәрдә дәрманын,
О Ешги ки, чәми ешги—Вәтән дәрди, Вәтән дәрди!

РУБАИЛӘР ВӘ ДҮБЕЈТИЛӘР

Итибидир чаванлыг, өмүр достлары
Һеj ону кәзиrlәr тапсынлар бары.
Сәба¹ да од илә сазы апарды,
Битди күл өмрүнүн гыса баһары.

Шикәстә бүлбүләм—чәмәнә лагејд,
Бир хәлвәт шамыјам—кәләнә лагејд,
Халга јад сөjlәmәk инсафдан дејил,
Халг досттур, сөjlәnsin гоj мәнә лагејд.

Бу дүнja бағындан еһмал кеч, үрәк,
Инсафа архалан, хошhал кеч, үрәк,
Сыхылсан гонаг ол ешг мешәсиндә,
Севдадан орада зөвг ал кеч, үрәк.

¹ Сәба—XX әср Иранының ән мәшhур мусиги хадимләриндән биридир.

Хатирәдән башга дост јох һәјатда,
Күләк дә танымыр бир кәс бу адда.
Мәһнәтлә, гочалыг олуркән абад,
Кәңчлик күлә дөндү Беһчәтабадда.

Бирдир күлүшүндә нәғмә илә саз,
Мәним дә наләмдә неј илә нијаз.
Дилимдә сәсләнир Сәба вә Нима²,
Говушуб гәзәлә јанғы илә саз.

Диварын үстүнә қөјәрчин кәлди,
О гуш дилдарымдан бир елчи кәлди,
Көчәнләрин руһу елә мәһзүнмуш,
Дивар да учараг қөрүшчин кәлди.

Көјәрчин ганадлы, мән ганадсызам,
Онун дәрди илә тәкәм, јалгызам,
Сәба пәнчәрәдән бахсајды әкәр,
Көрәрди нә күнә салыбы әјјам!

Кечикди дәрманын, көнүл, ишин тәрс,
Бу зәнкин аләмдән тез дојдун әбәс,
Гочаларын гәлби чаван галыркән,
Сән нијә гочалдын кәнч чағында бәс?

Мәнә кәрәк дејил һәјат шәрбәти,
Нә дә бир әбәди өмрүн сәрвәти,
Нәбибин вәслинә јетишсәм, бир дә
Диләрәм кәнчлији, саф мәһәббәти.

Кечә Ајы көрдүм, дүшүндүм сәни,
Хәјалын һејрәтә гәрг етди мәни,
Дедим ки, јарым да бахыр бу Аја,
Атдым үрәјимдән дәрди, мәһәни.

Бу кечә јенә дә ешгинлә мәстәм,
Саги, кәл вермә чам, әл сахла бир дәм,
О, мәләк чөһрәли кириб јухума,
Ничриндә өлмәрәм, өлән дејиләм.

Ициб арзу, хәјал аловларыны,
Сүбһ олчаг кәси्रәм арх кәнарыны,
Рејдән Нишабура эсәркән күләк,
Мүшк әтриндән дујур көнүл јарыны.

² Нима Йушич (1895—1961) мұусир Иран шаири.

Эввэлки дејилдир о сэрв гэддин,
Чан алан өзлэри сөjlэ, неjlэдин?
Иүснүн дэ итириб тэравэтини,
Мэним ешгим исэ hэмидир, hэмин.

Ихэлэ хатирэндэн эл чэkmэшишэм,
Кэзүнү андыгча һej артыр нэш'эм.
Экэр хэбэр алса һалмы чанан,
Гэмийлэ чан чэkmэк олубдур пешэм.

Яандырды гэлбими шэм кими о јар,
Гэмлэрин дэрманы—кул додағы вар,
Бу күн чан сирдаши тапмадырымдан,
Онун хэjалилэ јар олдум начар.

Бир кечэ шэhэрдэн узаг јатаjdым,
Мэчнунла чөллэрдэ үлфэт гатаjdым.
Еj кэзум, кэрэjдин о Леjламызы,
Мэн дэ бир хэjалэн она чатаjdым.

Долу бир чам кими дајаныб лалэ,
Гэлбим гэм меjинэ олуб пиjalэ,
Нэсимдэн дағылан пэришан тел тэk,
Далмышам кэдэрлэ мин бир хэjалэ.

Еj эблэh, одуна јанма тирjэкин,
Өлүм түстүсүндэ итэрсэн, чэкин,
Иогганын өлиндэ оларкэн эсир,
Ихяjтын соврулар кёjэ тоз тэкин.

Шылтаглыг елэjиб hэрдэн hаг-nahag
Тез-тез үзр истэrdи анадан ушаг,
Анасы үстүнэ hирслэнэн заман
Кимэ сығынарды? Анаja анчаг.

Өмүр көлкэjдими, зүлмэт әритди?
Ja ки, бир кечэлик гонагды, кетди?
Гарышыг көрунэн јухујду бэлкэ?
Бэлкэ бир шимшэкdi үфүгдэ итди?

Илаhi, бир нур сач сэн кэzумүзэ,
Сэфа вер, сафлыгла кул үзүмүзэ,

Дојдуг бу зұлмәтдә ләкәләнмәкдән,
Парлајан бир күнәш бағышла бизә.

Јохдур вәтәнимдән башга вәтәним,
Орда да тапылмаз һәмдәмим мәним,
Бәлкә дә сиррими гәбрә сөјләјим,
Бир мәһрәм кәсилсин мәнә кәфәним.

Гәмлијәм, гәмхар јох, гәфәс дә дардыр,
Артығам, дүнja да мәндән бизардыр,
Гала диварлары кәсиб архамы,
Јарәб, гәфәс дә дар, нәфәс дә дардыр!

Сел қәлди, достлары мәндән гопарды,
Баһар бұсатымы позуб апарды,
Көзүм үстләриндә жаң булудудур,
Дүрр тәкәр, санмајын јағышла гарды.

Қәсди өмрүмүзу дәврүн зәһәри,
Бир дә ачы дилин өлүм бәһәри,
Бәдән бир зиндандыр, чан гәфәсдәдир,
Өлүм, кәл, гуртарсын һәјатын шәри!

Инсана хош қәләр тә'риф олса саф,
Хисләтләр өлчүдүр, виҹданса сәрраф,
Варса бу не'мәтин, шүкр ет, пејғәмбәр:
«Динин јарысыдыр» демишdir инсаф.

Намус инсан үчүн ојунчаг дејил,
Бир чәмән күлгүдүр—јәгин ејлә, бил,
Гадын бир анадыр бәшәриjjәтә,
Өнүндә тә'зим ет, әдәблә әјил.

Јашамаг истәсәк бир өмүр әкәр,
Ону да сәрт өлүм камына чәкәр,
Бу јер дә, о көj дә доланыр бир чүр,
Дәјишишмәз бу һәјат һеч заман мәкәр?

Сән вердин аләмә ибрәт, мусиги,
Јорарды инсаны гәфләт, мусиги,
Динләркән бу јорғун үрәкләр сәни.
Верисән онлара ҹәннәт, мусиги.

Мәләк тәк газаныб сәма, Шәһријар,
Истәр надан ағзы јума Шәһријар.
Әбәди ешг илә вурдугча гәлби,
Јашајар һәр јердә һұма Шәһријар!

ТАРЫМ МӘНИМ

Сызлајыр әһвалима сүбіхе гәдәр тарым мәним,
Тәкчә тарымдыр гара күнләрдә дилдарым мәним.
Чох вәфалы достларым вардыр, јаман күн кәлчәјин,
Тардан өзкә галмајыр јари-вәфадарым мәним.
Јер тутуб гәмханәдә гылдым фәрамуш аләми,
Мән тарын гәмхары олдум, тар гәмхарым мәним.
Көзләримә һәр тәбәссүм санчылыр нештәр кими.
Кирпији хәнчәрди, аһ, ол бивәфа јарым мәним.
Асиман алды көнарымдан ај үзлү јарымы,
Јаш тәкәр улдуз кими бу чешми-хунбарым мәним.
Еj бу гәмли көnlүмүн табу гәрары сөjlә bir,
Әhdi-pejманын нә олду, нолду илгарым мәним.
Шәһријарәм, кәрчи мән сөз мүлкүнүн султаныјам.
Көз јашымдан башга жохтур дүрри-шәһварым мәним.

АТАМЫН МАТӘМИНДӘ

Јалғыз гојуб кедән мәни, бихәбәр ата,
Қетдин өзүн, мәни еләдин бипәдәр, ата!

Еj чан верән вәтәндә, өлән бир гәриб тәк,
Јандырды гәлбими бу әләм, бу кәдәр, ата!

Сандым әса олум сәнә, анчаг нә файдә,
Дүшдүм өзүм дә батлаға, билсән әкәр, ата!

Еj бизләри јетим гојуб, кимсәсиз гылан,
Хош кетдин, ej ата, сәфәрин бихәтәр, ата!

Кизлин баҳым чамалына гој бир дә сон кәрә,
Артыг бу сон сәфәрди, ағыр бир сәфәр, ата!

Сән торпаға апардын оғул һәсрәтин даһа,
Мән дә сәни јухумда көрән бил мәкәр, ата!

Гәлбин ганыјла бәсләjәn ej бағбан мәни,
Дүнјада көрмәjәn әмәjиндән сәмәр, ата!

Орлундан өтру еjlәмиш эгjар тә'нәләр,
Сарсыты бәлкә гәлбини бу тә'нәләр, ата!

Әфсүс, гафил имишәм аләмдә кәр нечә,
Неч билмәдим қәлибdir атамдан хәбәр, ата!

Сән рәһмдил, вәфалы, сән әһли-күзәшт идин,
Әфв ет мәни, бу олса мүjәссәр әкәр, ата!

Сәбрим, мәтанәтим дағ ола, сындырар гәмин,
Бу айрылыг дағын гырачагдыр кәмәр, ата!

Тәк мән дејил ки, әһли-һүнәр бипәдәр галыб,
Милләт галыб, бу јердә, инан, бипәдәр, ата!

Сөјлә, нечә дәнүм евә бир құн бу гәмлә мән,
Сәндән о евдә көрмәјим һеч бир әсәр, ата!

Мән галмышам, үмид галыб, бир дә дәрдү-тәм,
Онлар да олду пуч, гәминдә һәдәр, ата!

Кетдин өзүн, нә етмәли, туфани-рузикар,
Етди бу ханиманымы зирү-зәбәр, ата!

Сәндүн сәһәр құләндә сән, ej сүбһүн үлкәри,
Ачдын мәләк кими көjә сән балү-пәр, ата!

Өмрүндә шәм тәк јаныб, ахырда һәмнәфәс,
Олду сәһәр сәнә, бу нәсими-сәһәр, ата!

Өлдүн өзүн, үрәкдә адын дайма јашар,
Чәкдим гәминдә кәр биләсән мән нәләр, ата!

БИР КЕЧӘ ГӘМӘРЛӘ

Көзүн кор олсун, ej көjlәр, бу құн назлы Гәмәр бурда,
Кечә та сүбһәдәк, бәһ-бәһ, хошавазлы Гәмәр бурда.
Дилимдән сөjlәјин сиз тез фәләк гоj архајын олсун,
Кәзib ахтармасын наhаг, гонагдыр аj, гәмәр бурда.
О хош сәсли көзәл гумру, тәбиэт гумрусу, бәли.
Түкәнмәз бир мәhәббәтлә ачыбыдыр балү-пәр бурда.
Јаныр хәлвәтдә бир шәм тәк үзүндән нур сачыр дайм,
Одунда јанмаға һазыр дурууб пәрванәләр бурда.

Демә тәк мән бу мәчлисә өзүмдән бихәбәр олдум,
Бүтүн ашигләр олмушлар өзүндән бихәбәр бурда.
Үзүн көрмәкчүн евләрдән һүчум чәкмиш гоһум-гоншу,
Дивар үстдән дуруб бир-бир салырлар һеј нәзәр бурда.
Шириң бадә, көзәл нәғмә, көнүлләр охшајан бир тар,
Аман, еј дад, хәбәрсизләр, нә јатмышсыз, хәбәр бурда.
Һәјат бир дәрди-сәрдирсә, бу құн жа ки, гара зиндан,
Бир аныңда әкәр олса, кечир бир дәрди-сәр бурда.
Гәмәр мәфтуни, еј Ијрәч, сән еј накам бөյүк шаир,
Ајыл, дур, кәл мәзарындан, марал көзлүн құләр бурда.
Онун ај чөһәсин даим тутарды һалә тәк телләр,
О телләр бурдадыр, бурда тутулмушшур гәмәр, бурда.
Сәһәр лазым дејил, әсла, құнәш, дурма јатағындан!
Бу ахшам ки, Гәмәр бурда, Гәмәр бурда, Гәмәр бурда!

ГАРДАШЫМ ОҒЛУ ҢУШӘНКӘ

Сән еј тазә доғулмуш назлы Ңушәнк,
Гара көзлү, севимли, дузлу Ңушәнк.
Ојунчаг еjlәjib саггалымы сән,
Құлуб поэмаг диләрсән һалымы сән.
Нечүн әл чәкмәjирсән құлмәjиндән?
Сәнинчүн бир ојунчаг олмушам мән?
«Бизимдир нөвбә» јохса сөjlәjирсән,
«Сәнин вахтын кечибдир» сән деjирсән?
Бу сөздә, доғрусу вар бир һәгигәт,
Олур бәрбад абадлыглар нәһајәт!
Заман та ки сәни верди һәјатә,
Әмичанын даһа олду зијадә.
О халиг ки, сәни хәлг еjlәjibдир,
Мәнә бурдан даһа чых сөjlәjibдир.
Сәнә чан верди та мәндән чан алсын,
Көтүк өлсүн кәрәк шүвкә учалсын.
Сәни бир шам кими јандырмаг истәр,
Мәнә пәрванә тәк од вурмаг истәр.
Көчәрсән мән кими сән дә чаһандан
Ки, нөвбәjлә олур, оғлум, дәjирман.
Чапаркән атлары тазә нәсилләр,
Гочалмышлар даһа лајиг деjилләр.
Сәни чан тәк бечәртмәк истәрәм мән,
Бәлаји-чаным етмәк истәрәм мән.
Кечә көрсәм ки, јорғунсан бир аз сән,
Сусуб мәнлә данышмаг истәмирсән,
Сәни раһәт едиб дәрһал бешикдә,

Өзүм лајлај дејиб дуррам кешикдә.
Экәр өртулмәсә нәркизләрин, бил.
Сәнә лајлај демәкдән сахламам дил.
Сәһәр баш галдыранда мән јатагдан,
Көнүл пәрваз едәр гуш тәк марагдан.
Алыб ағуша өпдүкчә телиндән,
Алар шадлыг мәни дәрдләр әлиндән.
Кешийндә олум бир јахшы бағбан,
Сәни һифз еләјим гардан, борандан,
Күл ач даим тәравәтлә һәјатда.
Јаша һәр ан сәадәтлә һәјатда.
Сәни өз гәлбим илә севмишәм мән,
Мәнимлә олмусан сән исә дүшмән.
Мәни өлмүш диләрсән ја ки, хәстә,
Дејәрсән ки, кәрәждим табут үстә.
Гочалмыш көрчәјин үз дөндәрәрсән,
Гојуб табуга гәбрә қөндәрәрсән.
Әкәрчи истәјирсән инди аз-chox,
Гәрәз өз мәгсәдиндир, һә, мәни јох.
Әми хошdur ноғул, кишиши кәтирсә.
Сәнә һәр күн нини, бишиши кәтирсә.
Ноғул јохдурса, сән мәндән безарсан,
Тәләбкар тәк дуруб әјри баҳарсан.
Дејәрсән галмајам та мән јеримдә
Ки, әjlәшмәк диләрсән сән јеримдә
Мән исә истәрәм бејлә тез өлмәк,
Бәли, севмәм бу чүр мән вахтсыз өлмәк.
Ди кәл, оғлум, гајыт сән өз јолундан
Ки, сәндән хәниш еjlәр бу әмиҹан.
Гајыт, оғлум, ки бу дәвран бәзәнсин,
Һәјат, аләм, бүтүн инсан бәзәнсин,
Гајыт сөjlә о аллаһа дилимдән,
Ки, бағла бу һәјат дарвазасын сән.
Де ки, дојдурмасын һеч вахт һәјатдан,
Галым тазә, чаван аләмдә һәр ан.
Һәјат илә мәними чохлу ишим вар.
Көнүлдә гајнајыр арзу-хәјаллар.
Һәјат ешгилә көnlүм учмаг истәр,
Һаваји-ешгдә пәр ачмаг истәр.
Ичимдә көр нечә фәрјад едир ешг,
Јаныр вулкан кими һej дад едир ешг.
Һәлә истәр көнүл олсун пәришан,
Һәлә наз еjlәсин истәр ки, чанан.

Һәлә истәр ки, құлләр гәмзә сатсын,
Чәмәндә шејда бүлбүл сәс учалтсын.
Көзүм көрмәк диләр јарын јанағын,
Додаг өпмәк диләр лалә додағын.
Үрәк истәр баһар қәлсин, құл ачсын,
Шеир гошсун о, бүлбүл тәк дил ачсын.
Қөнүл истәр ача дағларда лалә,
Аха арзум кими көмкөj шәлалә.
Көзүм нәркиз кими мәст олмаг истәр,
Чәмәnlәрдә јатыб һәzz алмаг истәр.
Бәли, истәр қөнүл сүбһүн нәсимин.
Она өз дәрдин ачсын, сирри версин
Мәнә көз јашлары вермиш зәманә.
Јазам ондан кәрәк мән бир нишанә,
Қөнүлдә дәрдләрим вар, аh, ејваj!
Кәрәк дүнjalара гәмлә салым haј,
Охунсун сөзләрим, ше'rim чаһанда,
Ки, hejрәтләр јаратсын һәр заманда.
Чаванам, арзумун јохдур һесабы,
Будур гәлбин мәнә һәр ан چавабы,
Мәни дөвран бир ан шад етмәјибdir,
Едибdirсә әkәr, чох кетмәјибdir.
Данышмагчүн синәмдә сөһбәтим чох,
Тәэссүф ки, сәнин инди дилин јох.
Верәндә дил сәнә дөвран мәним тәк,
Әчәл бағлар дилим бир дүшмәним тәк.
Қимәм сән билмәсәn та ки, варам мән,
Таныркәn тапмазсан бир из әминдәn.
Охурсан, чан балам, дәрдим биләрсәn,
Фәгәт онда мәни тапмаг диләрсәn.
О ваҳт сөһбәt едәr ше'rim сәнинлә,
Данышдыгча мәни сәn дә јад еjlә.
Тәэссүф ки, гызым јохдур, нә етмәk,
Ону даим сәnә чананә етмәk.
Нә гәm, инди әkәr өвлад јохдур,
Әkәr өвлад јохса, ше'r чохдур.
Мәни јаддан чыхартмаг мүмкүн олмаз,
Мәни һеч ваҳт унутмаг мүмкүн олмаз.
Мәним сөздүр галан сон јадикарым,
Һәјатымда будур дөвләтлә варым.
Әkәr елм аләминдәn һасилин вар,
Бу хәрмәндә сәнин дә сүнбулүн вар.
Гызым јохдур, әkәr, неjним, сөзүм вар.

Бу чүр сөнмәз көзәл бир улдузум вар.
Бу дүррүн гәдрини билсән әкәр сән.
Учуб шиаһин кими һеј јүксәләрсән.
Бу құлшәндән ки. мән әкдим, чичәк дәр,
Әтир сачсын сәнә ғој о чичәкләр.
Фәгәт горхум будур ки, билмәјиб сән,
Далымча бир пара сөзләр дејәсән.
Нә дә мәғрур имиш, јолдан чыхырмыш.
Нечә көр бизләрә әјри баҳырмыш.
Дејирмиш бүсбүтүн дүнja гырылсын,
Онунчун бир јени дөвран гурулсун.
Чаван тутмаз хәбәр һеч ихтијардан,
Бәли, горхмаз өлүмләрдән, мәзардан.
Чаван билмәз нәдиր өмрүн сәфасы,
Дүшүнмәз дүнҗанын јохдур вәфасы.
Кечәр бир телдән өтрут өз чанындан,
Нә вар, бир бусә алсын чананындан.
Чаванлыг фәрз едәр даим галандыр,
Гочалмаг-зад нә вар, сөздүр, јаландыр.
Бәли, сән дә о чүр та ки, чавансан,
Көзәл мәһвәшләрә даим ујансан.
Мәним тәк бир гәдәр дүшдүкдә әлдән,
Чаванлыг сөһбәти дүшмәз о дилдән.
Көрәрсән кечмиш артыг рузикарын,
Бахыб үз дөндәрәр сәндән никарын.
Далынча кетмәјә кәлмәз ајағын,
Кедәр сәбрин, әсәр құл тәк додағын.
Дуруб һәсрәтлә онда дад едәрсән,
Мәни һисс еjlәјиб сән јад едәрсән.
Жемәк, ичмәк даһа ләззәтли олмаз,
Қөнүл мұлқундә артыг шөвг галмаз.
Даһа сејр етмәсән сәһраны, бағы,
Жанынча салмазсан бир құлјанағы.
Гачар сәндән бүтүн тазә чаванлар,
Һәјатдан зөвг алан, ләззәт аланлар
Баханлар јад кими анчаг узагдан,
Дајан һәсрәтлә сән дә бах узагдан,
Бахыб өз һалына көр дүз дејирмиш,
Эмин һеч вахт сәнин мәғрур дејилмиш.
Охурсан шे'rimi, нурлу чырагдыр,
Исин онда ки, бир сөнмәз очагдыр.
Чағыр әтрафына өз достларындан.
Вәфалы, гәлби пак, дүз достларындан.

Jaғыш, торпаг, күләк тәк чәм олун сиз,
Мәни гәбр ичрә бир јадә салын сиз.
Кимин кәлсә нәјә евдә күманы
Jемәк, ичмәк, сазы ja ки, каманы.
Шәраб, мұтрутб, чичәк, күл дәстәсилә,
Ноғул, бадә, шириң ел нәғмәсијлә.
Мәним диванымы мүмкүн оларса,
Сетарым да әкәр салим ғаларса.
Көзәлләр зұлғи тәк һәлгә вурун сиз,
Фәрәһлә бир көзәл мәчлис турун сиз.
Ичиб бир ан да олса сиз олун шад,
Мәни саз илә, нәғмәјлә един јад.
Бири чалсын, бири hej меj бошалтсын,
Бири көnlүм кими аваз учалтсын.
О күн намәрд фәләкдән бач алын сиз,
Учуб көjdә, күnәшдән таç алын сиз.
Көzәл саги әлиндән чам алын сиз.
Ичиб сәрмәст олуб бир кам алын сиз.
Гәми, дәрди силиб кекдән атын сиз,
Мәнимчүн бир белә матәм тутун сиз.
Гәдәһләр рәгс едәркән әлләр үстәдә,
Бәли, әлләр кәзәркән телләр үстә.
Мәнимчүн бир пијалә долдурубы сән,
Jавашча гәбримин үстә тәкәрсән.
Тәкулчәк торпаға бадә гәдәһдән,
Онун шөвгилә дурмаг истәрәм мән.
Мејин әтрилә мән дә бир пијалә,
Ичәјдим күлләр ичрә ламиһалә.
Дураждым гәбирдән мән тар сәсила,
Көзәл бир гыз, көзәл бир јар сәсила.
Jенә бир неj сәси лајлај чалајды,
Jатырдыб көрпә тәк айры салајды...
Көнүлдән гәмләри мејлә јујун сиз,
Мәнә мәстликдә бир рәһмәт дејин сиз.
Нәјатымда, инан, күн көрмәдим мән
Ки, хошбәхтәм дејәм чан тапшырапкән.
Мән елдум, өлмәјин дәрдли үрәклә,
Көмүлдум торпаға миң бир диләклә.
О мәстликдән оларкән сиз дә hушјар,
Дурун гәфләтдән, ej назәндә достлар!
Нәјатын сиррини һәр кәс ки, ганды,
Мәним тәк даими одларда јанды.
Кәрәк инсан олан илк ибтигадән,

Сәадәт ахтара дүнјада һөкмән.
Сәадәт истәсән һәр јердә ахтар,
Көнүлләрдә она бир шанлы ѡол вар.
Көнүлдүр көстәрән ѡол һәр заманда
Сәнә рәһбәр одур һәр бир мәканда.
Мәһәббәт телләри бир-бир сарылмыш,
Jумаг олмуш, о гәлбә тапшырылмыш.
Бу сирри анладын, оғлум, әкәр сән,
Jанар гәлбинлә гәбр үстән дөнәрсән.
Кедиб заһид вә ја ки, мејпәрәст ол,
Намаз гыл, сәчдә ет јаинки мәст ол.
Фәгәт инсанлығы атма көнүлдән,
Мәни сән јад елә мүмкүнсә, һәрдән.

Шәһријар Тәбризинин ше'рләрини (Азәрбајҹан дилиндә јазыл-
шиярләр «Беһчәтабад хатирәләри» ше'риндән башга) ашағыдақы
шиярләр тәрчүмә етмишләр: «Вәтәнә гаяждаркән»—Б. Азәроғлу;
«Әфсанә шири», «Нә чәкмишәм», «Пәрванән олублар», «Үч өкүз»
вә «Тәмсил», «Бир кечә Гәмәрлә», «Гардашым оғлу Һушәнкә»—
Әбүлфәзи Һүсеин; «Тәбриз көзәли», «Мәрһүм Мирзадә Ешгинин
хатиресинә», «Рұбаиләр вә дүбејтиләр»—Назим Ризван; «Тарым
мәпим»—М. Элизадә; «Атамын матәмийдә»—Һ. Бүллүри.

ПӘРВИН Е'ТИСАМИ

Пәрвин Е'тисами 1906-чы ил февралын 16-да Тәбриз шәһериндә зијалы айләсиндә анадан олмушдур. Ибтидаи вә орта тәһсилини хүсуси мүэллимләрдән, Тәбризин көркәмли зијалысы олан атасы Йусиф Е'тисамүлмүлкдән алмышдыр. Анасы дөврүнүн мәшһүр шаири олан «Шури» тәхәллүслү Мирзә Эбүлхүсејн ханының гызы иди.

Пәрвин һәлә ушаг икән атасындан әрәб, фарс, инклис, франсыз дилләрини өјрәнмишdir. 1916-чы илдә Тéhrандакы Америка гызы мәктәбинә дахил олур. Мәктәбдә өз чалышгандығы вә тәвазәкарлығы илә мүэллимләрин вә тәләбәләрин дәрин һөрмәтини газанан Пәрвин 1924-чү илдә тәһсилини мұвәффәгијјәтлә битирир вә бу мұнасибәтлә «Гадын вә тарих» адлы мә’ruzә илә чыхыш едир.

Кәнч шаирин ше'r тәб'i вә исте'dады әдәби мәчлиисин иштиракчыларының һејран едирди.

1934-чү илин июн айында Пәрвин әмиси оғлуна әрәкедир, лакин ики аj јарымдан сонра гајыдыб атасынын евиңә қәлир. Бундан сонра өмрүнүн ахырына гәдәр әрәкетмир, али тәбиәтә вә тәмиз нәфсә малик олдуғу үчүн ше'rләрindә һәјатындан шикаjэт дә етмир.

Гәзет вә журнал сәhiфәләrinдә тез-тез чыхыш едән Пәрвин өз диваныны 1935-чи илдә чап етдирир. Бачысынын вәфатындан сонра Пәрвинин гардашы Эбүлфәт Е'тисами 1941-чи илдә диваны икинчи дәфә нәшр етдирир. Пәрвинин диваны үчүнчү нәшринә қорә, Иран мәариф назирлигинин III дәрәчәли нишаныны алыр. 1954-чү илдә дәрдүнчү дәфә, 1962-чи илдә исә бешинчи дәфә нәшр олунур.

16 фэрвәрдин 1320-чи илдә (1941-чи илин март айында) 35 јашында икән вәфат едир. Онун гәбри Гум шәhәриндә атасынын гәбри јанындадыр. Шаирәnin башдашында өзүнүн јаздығы алты мисрадан ибарәт тә'sирли ше'r һәкк олунмушдур. «Нә көрдүн?» рәдифли бу ше'rин тәчрүмәсилә ашағыда таныш олачагсыныз.

ДЕИЛ

Жахасындан јапышыб тутду полис бир мәстин,
Деди:—Еј дост, бу јүjэндиrми? Де, палтар дејил?
О чаваб верди гэзэблэ:—Jыхыларсан күчэдэ,
Деди:—Jохдур кунаһым, јол өзү hэмвар дејил.
Деди:—Газијә кәрәк мән сәни тәһвил верәм,
Деди:—Гази өзү дә дәм јатыб, hушјар дејил.
Деди: — Валинин еви тиндәди, тәрпән дә кедәк,
Деди:—Гази кими, heч Вали дә бидар дејил.
Деди:—Рәисә дејим, кет кечәлә мәсчиддә,
Деди:—Бәс онда демәзләр ки, күнаһкар дејил?
Деди:—Дирhәм верәсән лал олачагдыр молла,
Деди:—Бәс онда шәриәт? Мәнә бу ар дејил?
Деди:—Гануна көрә тәрки-либас-ејләjәrәm,
Деди:—Чохдан үзүлүб, бир елә палтар дејил.
Деди: — Бәркүн дә дүшүбдүр јерә, ej ханә-хәраб.
Деди:—Бәрк јох, ағылын олмасы инкар дејил.
Деди:—Чох меj ичәнин hәрзә данышмагдыр иши,
Деди:—Сөз дүздүр, әкәр чохлуғу азар дејил.

ЕJ РӘНЧБӘР

Өмрүн боју тәр ахытмаг мәкәр
савабдыр, ej рәнчбәр?
Нијә бир парча нан үчүн гәлбин
кабабдыр, ej рәнчбәр?
Күнәш, торпаг кими дүшмән, hәлә
азғын күләкләр дә,
Де бир нәдән әмәк hаггын јалныз
әзабдыр, ej рәнчбәр?
Тапдаланмыш hүгугундан сорушсан
сән мүгәссири,
Деjәr jүz-jүz јекә гарын хандыр,
чәнабдыр, ej рәнчбәр!
Сорурлар зәли тәк ганын, чыхыр көр
бир нечә чанын.
Ju ганда әл-ајағыны, елә бил
абдыр, ej рәнчбәр!
О худпәсәнд, нарын дивин боғазындан
тутуб hәбс ет,
hәгигәтин бу үзүндән булуд һичабдыр,

еј рәнчбәр!
Гази гәрары рүшвәтдир, нә диндир,
нә шәриәтдир,
Фүгараја көз јуммағы ондан
чавабдыр, еј рәнчбәр!
Гузғун кими о, леш јыртыб,
амма саныр өзүнү пак,
Мәкәр билмир ки, вичданы тамам
чиркабдыр, еј рәнчбәр?
Чөрөк јејиб ушагларын гој һәр кечә
јатсынлар ач,
Кәклик кабабы, Хачәнин, чүнки
әрбабдыр, еј рәнчбәр
Әкәр чирағын әтрафа ишыг
салмырса гәмләнмә,
Ај ки, вардыр, нијә һалын белә
харабдыр, еј рәнчбәр!
Әмирләрдир бәзәк елмә, бир дә
ганмаз ушаглары
Кимә лазым сән биләсән бу нә
китабдыр, еј рәнчбәр?
Бирчә онлар сијасәтдән, ганунлардан
хәбәрдардыр.
Зәһмәткешиң иши исә тәк изтирабдыр,
еј рәнчбәр.
О кәсләр ки, зәрлибасын ичиндәдир —
мә'тәбәрдир,
Сәнин јамаглы күркүндән ким
фејзијабдыр, еј рәнчбәр?
Гараја ағ десә һаким, инанмагдыр
сәнин борчун,
Кимдир چур'эт едиб дејә о биһесабдыр,
еј рәнчбәр?

КӨЗ ВӘ ҮРӘК

Үрәкдән шикајет еjlәди көзләр,
Төкүлдү ағзындан су кими сөзләр:
—Шөвг сәни җөр нечә бәлаја салды,
Мәним дә нуруму әлимдән алды.
Дөндү көз јашларым чошгун бир селә,
Кечә дә, құндұз дә чағлајыр һәлә.
Сәнин мәканын од, мәнимки судур,

Жухум елә бил ки, гуш јухусудур.
Итди раһатлығын хам фикрә кетдин,
Мәни дә өзүн тәк сән бәднам етдин.
О күн ки, сәс вердин ешгин сәсинә,
Динчлијим чеврилди ган чешмәсинә.
Сән еј чан мұлкунүн шаһы, султаны,
Нијә көрмәјирсән бәс бу таланы?
Нијә бу таландан мәмнун олурсан?
Ешгин бәласындан Мәчинүн олурсан?
Ахы бир нијләдир бу тәлә, бу дән,
Әл чәк сән мәчлиси-диванәләрдән,
Ахы әфсанәдә һәгигәт һаны?
Јүз фитнә төрәдир ешгин умманы,
Јардан дәм вуранын чаны да итәр...
Үрәк дилә қәлди: «Еј достум, ятәр,
Бу тә'нә охлары!»

Дүзүнү билсән,
Мәни бу тәләјә сән салмысан, сән!
Кедәндә апардын мәни јанында,
Дустага чевирдин ешг зинданында.
Учуртдуң бир мұлқу өз тәмәлиндән,
Јандым бу одлара сәнин әлиндән.
Шөвгүм башга ҹұрду ушаглығымда,
Јердән көјәчәнди узаглығым да.
Буқунку һалымдан,

Нә гәм, нә кәдәр...
Бу тору, тәләни көрүрдүм мәкәр?
Һичран вар, вұсал вар—нардан биләјдим?
Қамал жох, камал вар—нардан биләјдим?
Көјүн гүдрәтилә о ваҳт ки, баҳдын,
Мәни көр бир нечә јандырыб јаҳдын!
Талеин өзкәдир, сән буну анла,
Мәним иш-күчүмү јаздылар ганла.
Вұсал, әһд-пејман, һичран һагда сән
Бирчә сөз охудун, јүз дәфтәрсә мән.
Кипријин дешдији о көвһәр ки, вар,
Мәнә өз дәрдиндән кизли данышар.
Мәндән маја кедиб, сәндән мәнфәэт,
Түстү мәндән галыб, күл сәндән фәгәт.
Сәнин шамын сөнуб, мәним бусатым,
Сәнин нурун итиб, мәним сәбатым,
Сән бәхтидөнмүш, мән һалы пәришан,
Рузун көз јашыдыр, рузум исә ган.

Ахы сән дүнәңсән, мән исә бу күн,
Бу јолда устадсан мән шакирд үчүн.
Дедин мәһәббәтдә һеч бир фитнә жох,
О мәнә фитнәли җөрүндү чох-чох.
Вусал арзусујла шадландын һәр ан,
Мәнимсә јолумда дајанды һичран.
Сәнә јумруг вурду бу залым фәләк,
Мәнимсә үстүмә гылынч чәкәрәк,
Өлдүрдү бир анда.

Әкәр бир дашы,
Јар өз үнванындан атдыса биээ,
Сәнин аяғына дәјди о нашы,
Мәнимсә башыма, дејил мө'чүзә.
Бир көзәл тушлады каман гашыны,
Мәндә ҹан охланды, сәндәсә палтар
Бу јерсиз тә'нәнин кәл ат дашыны,
Бир јаныг нәдир ки.... јаныгларым вар.
Сән нәгтә бојдасан, мән бир китаб сөз,
Сән этәк өпүрсән, мән јар кандары.
Сәни сарсытса да бир гара күн, дәз,
Аһдан бу ҹанымын чыхыб аһары.

НӘГИГӘТ ВӘ МӘЧАЗ

Шејда бүлбүл деди ачылмыш күлә:
—О күл үзүн чирағыдыр чәмәнин.
Чаваб верди:—Дүздүр,

Лакин гәшәнкәм,
Бирчә күнлүк көзләриндә мән сәнин.
Үрәкләри фәтһ еләјән палтарым,
Ахшам үстү тимсалыдыр кәфәнин.
Сабаһ бүтүн көзәллијим итәчәк,
Кимдир дејен нијә солуб бәдәнин?
Бу күн мәним ешгимсән, сабаһ да
Башга бир јер олачагдыр мәскәнин.
Этирилдири, хејирхәйдүр бу торпаг,
Анасыдыр јүз сәрвин, јасәмәнин.
Мәһәббәтин јурд-јувасы үрәкдир,
Сөзләр исә нидасыдыр дәһәнин.
Әсил ашиг ода вурар өзүнү,
Нә фајдасы бош-бошуна өтәнин.

Һәгигәти ајырырыг мәчаздан,
Вәфасы жох «Мән ашигәм» дејәнин.

ГӘЗӘЛ

Еј күл, бағ ара тәһлүкәдән гејри, нә көрдүн?
Нештәр кими сөздән, ләкәдән гејри, нә көрдүн?
Бәсdir бу гәдәр парладын улдуз кими, еј лә'л.
Жохдур оланын, сәксәкәдән гејри, нә көрдүн?
Дүшдүн чәмәнә, лејк нәсибин гәфәс олду,
Еј гуш, бурада мә'rәкәдән гејри, нә көрдүн?

БАШ ДАШЫНА ЈАЗЫЛСЫН

Гара торпаг олуб инди јасдығы,
Ше'рин дан улдузу шаир Пәрванин.
Бу залым заманын зәһәр чанағы,
Әлиндән дүшмәди сөзү ширигин.

Еј дост, сән хатырла ону һәр заман,
Ахы, гәбиридә дә галыб никаран.
Бәлкә фатиһәдир, Ясиндир, инан,
Бир аллыг севинчи белә гәмкинин.

Торпаг көзләрини өртүб чаһана,
Даш синәси үстдә дөнүб зиндана,
Бу јатаг ибрәтдир һәр бир инсана,
Чыхмаз јаддашындан һәгигәтбинин.

Дүшүнмә һакимсән, дәвләтин дә бол,
Бу сон мәңзилдир ахырынчы јол,
Гәза үз верәндә она тәслим ол,
Чарә жох, итмәсин әдәб тәмкинин.

Доғурдур, өлдүрүр, итирир дүнja,
Башына јұз ојун қәтирир дүнja,
Ишини бах бу ҹүр битирир дүнja,
Жашы хатирәдир жалныз тәскинин.

КӨЗ ЖАШЫНЫН СӘФӘРИ

Көз жашы исладыб жанағы кетди,
Елә бил бир чаным дустағы кетди.

Сон дәфә нур сачыб бир улдуз кими
Сөндү дә, үзүнүн чирағы кетди.
Бу вүчуд дәрјасы дөгма јеријди,
Бәлкә ганлы көрүб јатағы кетди?
Бир гәтрә ган ичиб...
    ган булағындан

Верди гијметини дамағы кетди.
Фәләйин чөврүндән аглајанда мән,
Күлдү бу наымда додағы, кетди.
Мән ки, бу гәтрәдән инчимәмишдим,
Бәс нијә көзүмүн гонағы кетди?
Гәм-кәдәр тозујла долду чан еви,
Бунданмы тәрк едіб отағы кетди?
О бир шәбнәм иди көнүл бағында
Бир сирми ешидиб гулағы, кетди?
Јашамаг рәмзини јазды дәфтәрә,
Сора да о бүкүб варағы кетди?
Өмүр јолларынын долашығындан,
Хәбәр тутан кими, ајағы кетди.
Гәлбин дә, көзүндән, нәш'әләриндән,
Долду елә бил ки, гучағы, кетди,
Ағылла үрәјин сөһбәтләринә,
Бир ан түкәнмәди марағы, кстди.
Өмрүн ачысындан, ширилијиндән,
Дашды көнүл адлы чанағы, кетди.
Ашигин үзүндән өпүб, ешгидән
Јаркилә бир гасид сајағы кетди.
О душду гәзанын тәрәзисинә,
Каш кәлә, вәзниин сорағы кетди.

ФАҒЫРЫН ДӘРДИ

Бир гары кечәдән јун әјирирди,
Килеј-күзарыны милә дејирди.
—О гәдәр үстүнә чөкүб галмышам,
Белим елә бил ки, әјри битибдир.
О гәдәр мән сәнә нәээр салмышам.
Чухур көзләримин нуру итибдир.
Булудлар бојланды күлбә далындан,
Төкдүләр башыма лејсан јағышы,
Әлимдә тәк сәңсән дүнja малындан.
Нәjlә гушлар јувасында сығынағ тапыб.

Һамы өзү үчүн тәдарүк көрүб,
Мәни исә үмид долајыб чапыбы.
Гызылсыз ким кимә де одун вериб?
Гачыб сүрүнәнләр хәлвәт бир јерә,
Ңеч әлсиз-ајагсыз әзизләнибdir?
Ишыг бачасындан дүшмәз бир кәрә,
Чохдан касыбы үчүн күн қизләнибdir.
Ахды јамаг-յыртыг әзијјетиндән,
Үрәјимин ганы бармагларыма
Үзүлүб көjnәjим, чорабларым, мән—
Нә кејим әjнимә, ајагларым?
Иjnәни сапламаг истәдим анчаг,
Нә көzlәrim көрдү, нә әлим тутду.
Гоншудан хәрәjin әтри кәлди баҳ,
Јенә дә ачлығы қөnlүм унутду.
Булуд көj үзүнү сардығы анда,
Суваг чәкмәдијим дам дәрдим олур.
Гопуб нечә јердән көhнә таван да,
Jaғыш дәшәмәjә төкулүб долур.
Үрәk даsh деjил ки, дәzә bu дәрдә.
Букүндә ким раhat јашаja биләр?
Һөрумчек торудур дәvrәmдә pәrдә,
Танрыдан ким белә bir өмүр диләр?
Чохлары заманын дәvрүn салдығы,
Bu бағда гөnчәdәn bәhрәlәniбdir.
Mәnim, hәr дәфә батыб галдығы—
Tикан аяғымда pөhрәlәniбdir.
Jүz өлүм, фачиә сели көrmүшәm,
Одур ки, көz јашым селә dөnүbdүr.
Эзаб чаjнағында өмүр сүрмүшәm,
Варлынын касыбдан үзү dөnүbdүr.
Pәrvин, кимә лазым bu чығыр-бағыр?
Һарын һардан ганыр нә чәкир фағыр?

БУ КҮН ВӘ САБАҢ

Бүлбүл пычыллады күлә bir кечә,
Билсәjдин севирәм сәни мән нечә?!

Сән дә мәним кими олсајдын әкәр,
Күлүб данышардыг сәhәрә гәдәр.
Деди: «Күлүстана учуб кәл сабаһ,

Көрөрсөн орда нә тамаша вар, ах!
Һәр јан бир көзәлиң ал јанағыдыр,
Торпаг башдан-баша қүл јарпағыдыр.
Һәр јерә санки јұз пәри долубдур,
Бағбанлар јухудан бидар олубдур.
Көрөрсөн лал көлү, кур шәлаләни,
Нәркіз гәдәһ санар гызыл лаләни,
Орда нә гузғун вар, нә дә чалаған,
Чәмәнләр рәнкбәрәнк, гушлар ал-әлван.
Јохдур нә бир барбичән, нә вар қүл дәрән,
Јалныз кеф-дамағдан вар хәбәр верән.
Үрәкләр пак, тәмиз, әһд-пејман дүз,
Һәр шеј көнүллүдүр һәр кәс қүләр үз.
О сирр ки, кизлијди мән етдим ашкар,
Де әкәр көрмәjә бачарығын вар.
Онда нараj чәк ки, билирдим буну;
Һәр узун кечәнин сабаһдыр сону».

КӘРӘКЛИ ВӘ КӘРӘКСИЗ

Иjnә нәзәр салыб сапа гыjғачы,
Деди гүрур илә о ачы-ачы:
«Һәр кәсик парчаны биз тикирик, биз,
Ахы нардан олдун де, шәрикимиз.
Нијә архамыза дүшүб һәмишә,
Сән ортаг чыхырсан җөрүлән ишә».
«Чүники чырырдашыг-дејиб-құлду сап,
Мәнсиз нә етмисән? Буjur ҹаваб тап,
Кетдијин ѡолларда ләпирин бизик,
Салдығын хәттләрдә һej, сиргин бизик.
Һәр ишин мәгсәди, мә'насы бىздән,
Бәсиндир ичрачы танынсан үздән...
Бир аныг јајынсаг биз нәзәриндән,
Атарсан тикмәји өз үзәриндән.
Сап назыр дејилсә иjнә нә едәр?
Нә гәдәр әлләшсә һәдәрдир, һәдәр.
Худпәсәнд олмусан һечәм көзүндә,
Лакин бил ки, мәнсиз һечсән өзүн дә.
Гоj олсун, зәифәм, кәрәксизәм мән,
Мәнсиз нә едәрсән, аj кәрәкли сән?»

АЗАДЛЫГ НИШАНЫ

Көјнәк килем едиб ијнәдән јенә,
Деди:—Сәнин зүлмүн әјандыр мәнә.
Көр нечә үрәјә жара вурурсан,
Санчыла-санчыла гәсдә дурурсан.
Иjnә җаваб верди:—Сән сәбр еjlә бир,
Дәрзинин әлиндә әсиrәм әсиr.
Жолу о көстәриб, әмри о вериб,
Мәним зәһмәтими hәр көјнәк көрүб.
Гуру ағачлары тиканлары бил,
Гопардан нә балта, нә ораг деjил.
Орагда, балтада күнаh нә кәэир.
Мәндән килемләнмә, де неjlәмишәм.
Тикә парчалары тикмәкдир пешәм,
Бу ағыр зәһмәтдән де hеч доjушам?
Йорғана, дәшәjә ѡамаг гоjушам?
Бүтүн өмрүм боju чалышмышам мән,
Садә ѡашамага аlyшмышам мән.
Нә сынмаг ар деjил, нә дә әjilmәk,
Замана уjушмаг адәтим олуб.
Мәним шүарымдыр азадлыг демәк,
Бунунчун касыбылыг гисмәтим олуб.
hәмишә тикирәм, өзүм чыллағам,
Елә бу чүрә дә ѡашајағам.
Еj дост, нә удан вар, нә дә удузан,
Бу нәрд оjунунда удузур заман.
Көксүнә нур сачыб бил ки, ахшамын,
Нәсиби ѡанмагдыр әзәлдән шамын.
Иjnә җәфасыны кәрмәсә әкәр,
Парча ѡахын олар бәдәнә мәкәр?
Сурәт илә мә'на бәлкә дә дәндир,
Мәлакәjә демә o, Эhrimәndir.
Jaғыш илә гарын мин сирри вардыр,
Jaзда буна көрә јер лаләзардыр.
Бах будур hәгигәт, баx будур мәнтig,
Бәдәхшандан көвhәр, Jәmәндәn әгиг.
Кәтиrmәк истәсән, заманын даf тәк
Исти-соjуfуна дөзәсән кәрәк.

ДИЛКИР

1927-чи илдә тәгрибән 38 јашларында олдуғу заман Тәбриздә Чустдузлар мәһәлләсіндә бојагчылығла мәш-ғул имиш. Дилкир илә көрүшәнләрин дедијинә көрә, шаирин һәјат вә мәишиети иғтисади чәһәтдән ағыр кечди-ји үчүн һәмишә гәмкин вә кәдәрли олмуш, буна көрә дә «Дилкир» тәхәллүсүнү گәбул етмишdir.

Эсәрләри әксәрийjәтлә нөвhә, мәдh, фәхриjә вә гәзэл-ләрдән ибарәт олмушдур.

КЕЧДИ

Сәhәр көрдүм никарым назилән базарыдан кечди.
Дејәрдин кәбки-хошрәфтар иди кәһсарыдан кечди.
Јапышдым дамәниндән ичз-вәлhалилә јалвардым,
Олуб рафи фишан чандан кечән дилдарыдан кечди.
Дедим, чана, кәбаб етди мәни бу атәши-һичран,
Деди: Сәбр еjlә, чанан сәһнеji-дилдарыдан кечди.
Мәни-Дилкир һәсрәтдә баханлар галды һејрәтдә,
Көзүмдән әшким ахды, сәфhеji-рухсарыдан кечди.

МЭШҮЭДИ ЭКБЭР ЧАВАДИ

Чавиди тэбризлидир. Сэнэти чини сатмаг олмушдур. Эсасэн гэзэл вэ гэсидэ ялан мүгтэдир шаирийн јазылары чох аз чап олунмушдур. 1946-чы илин эввэллэриндэ тэгрибэн 55 яшларында олдуу заман журналист Гулам Мэммэдли илэ көрүшмүүш вэ өзүнүн «Сэнсиз» рэдифли гэзэлини шэхсэн она тэгдим етмишдир. Наггында өтрафлы мэ'лумат вермэжэ өлимиздэ мүэjjэн бир сэнэд јохдур.

СЭНСИЗ

Нэрээ олсун мэнэ, чана, тамашаји-чэмэн сэнсиз.
Дэээм мүшкүлдү, ej арами-чан, бир лэһээ мэн сэнсиз.
Мэним фэсли-баһарым, күлситаным, күлшэним сэнсэн.
Нэ лазым сејри-кул, ej дилбэри күлпирэхэн, сэнсиз.
Нэ шөвги-сејри-багу сэrv вар бу ган олан дилдэ.
Нэ дил вар дэргими изһар едэм, шириндэхэн, сэнсиз.
Едэ өнчүм кими мэһпарэлэр кэр өнчүмэн тэшкил,
Мэнэ зиндани-мөһнэтдир елэ бир өнчүмэн сэнсиз.
Оlam кэр тару чэнкуу неј, күлүүм, hэр бээмийшрэтдэ,
О бээмий налэм илэ ejлэрэм бејтулхэээн сэнсиз.
Baһар өjjамы, күл фэсли мэнэ, ej нокүлүүм, бирдир,
Нэваји-эндэлибу налеји-загу зэған сэнсиз.
Кэлир күл шахэсиндэ шура бүлбүл сэһни-кулшэндэ,
Ачылмаз гэлби-зарым гөнчэвүү күл тэк нэдэн сэнсиз.
Никара, вермэрэм өтри-беништэ какилин өтрин,
Мэшами-чана хош кэлмээ шэмими-нэстэрэн сэнсиз.
Чэмэндэ сүнбулуу көрсөм кечэр зүлфүн хэјалымдэн,
Саралсын сүнбули-тэр, ясэ батсын јасэмэн сэнсиз,
Элэ пејманэ алсам бир дэ сэнсиз накувар олсун,
Долансын гана дөнсүн, ej бүти-пејманшикэн, сэнсиз.
Солуб зэрд олду зэр тэк рэнки-рухсарым фэрагында,
Кедиб сэбруу тэваным, дилбэри- симинбэдэн, сэнсиз.
Фэрагында көзүм яшы, көзүм јагути-хам олду,
Нечэ языны Чавади нээм үчүн дүрри-Өдэн сэнсиз.

МОЛЛА АББАС ЗҮНУЗИ

Аббас Зүнузи Җәнуби Азәрбајчанын Зүнуз гәсәбәсиндә доғулмуш вә орада да јашамышдыр. Тәвәллүд вә вәфат тарихи дәгиг мә'лум дејилдир. О өз әсәрләриндә кәндлиләри мудафиә етмишdir. Ширин сөһбәт, һазырчаваб вә ити сөзлү бир шәхс имиш. Иран мә'мурларынын зүлмүндән тәнкә кәлиб «Хәрмән» ше'рини јазмыш Зүнузи өз вәтәниндән гачыб кизләнмәjә мәчбурул олмушду.

Зүнузи икинчи дүнja мүһарибәси әрәфәсindә 65 јашларында вәфат етмишdir.

ХӘРМӘН

Яран, мәни җәтирмиш тәнкә бәлаји-хәрмән,
Бир јан гәми-зәманә, бир јан бәлаји-хәрмән.

Мәшһурдур ки, бирәнч аләмдә кәнч олмаз.
Бу рәмзи билмәjән кәс һәм нүгтәсәнч олмаз?
Бәс һикмәт илә рәнчин мәһсулу җәнч олмаз?
Мән рәнч чәкдим, ахыр көрдүм чәфаји-хәрмән.

Дүшдү бәлаја башым, чәкдим нә гәдр зилләт,
Үч аj тамам галдым әһли-әјала һәсрәт.
Еj бинәва рәиijәt, чәкмә белә әзиijәt,
Мәндән сәнә вәсиijәt: етмә бинаји-хәрмән.

Бир кәнддә, барилаһа, сәккиз мүбашир олмаз,
Бир җәмдәк үстә сәккиз ач ит мүашир олмаз,
Бәj, хан булара һаким, малик дә ашир олмаз,
Иману дин верибләр бунлар бәраји-хәрмән.

Һәэрәт чыханда,, көвшән дөнмүшду Қәрбәлаја,
Бичарә рәнчбәрләр вермиш сәда-сәдаја.
Хәрмәндә јалварырды ол Шимри-биһәјаја
Јердәn көjә чыхырды һәрдәn сәдаји-хәрмән.

Чүн хәрмәни әһатә етмишди бу өмәрләр,
Куја ки, хејмәкаһы еjlүб әһатә ләшкәр,
Од тутду хејмәләр тәк хәрмәндәки құләшләр,
Кетсин, евиндә рәнчбәр гурсун әзаяи-хәрмән.

Әрбаба бир деjән јох: «Бунлар нә машәрадыр?
Биз бинәваја ахир бу зұлм нә рәвадыр?
Қәл бир Зұнуз ичинә, көр нә худа-худадыр,
Бир хәрмәнә өтүрдүн сәккиз супаји-хәрмән!

Вердин ичарә кәндин дәрд ил бу гөвми-дуна.
Бу сали-әввәлинди, олсуғ сәнә нұмунә.
Дәрдүнчү ил көрәрсән кәндин бир өзкә кунә,
Заре'ләрин тәмамән олмуш қәдаји-хәрмән».

Бир хәрмәним вар иди, вердим јелә, совурдум,
Өвладымы өмән ејлиб бир понза әт.govurdum.
Гылдым намази-начәт, үз гибләjә чевирдим,
Әhд еjlәдим ки, етмим бундан сәваји-хәрмән.

II ҺИССӘ

НӘСР

МИРЗЭ ӘБДҮРРӘНІМ ТАЛЫБОВ

«Х Е И Р Х А І Л А Р Ы Н М Э С Л Э К И» РОМАНЫНДАН ПАРЧА

ЧУБЭ ГӘСӘБӘСИНДӘ МИРЗЭ МАҢМУД ИЛӘ ҚӨРҮШ

Бу күн бизим мәнзилимиз Чубэ гәсәбәсидир. Нечә илдөн бәри қөрүшмәдијим мәктәб юлдашларымдан бири олан Мирзэ Маһмуда бурада ики күн гонағыг. Һәр жерде язмышыг ки, бизим мәктубларымызы онун үнванына, жәни бураја қөндәрсінләр. Нә гәдәр заман етсә да, айрылығ мүддәти нә гәдәр узун олса да синиф юлдашлығы мәһәббәти, ушаглығ достлуғу, бир-бирилә қөрүшуб қәнчлик күнләри һағында сөһбәт етмәк арзусу, етән нағисәләри бир даңа хатырламаг ләzzәти һеч вахт унудулмаз, илк меһрибанлығ вә мәһәббәт нуру сөнмәз. Зира, мәктәб шакирдләринин әсас диггәт нәгтәси елм вә билик өјрәнмәк олдуғу үчүн онларын үрәк мәһәббәтигинин һакими үлви вә мүгәддәсdir. Буна қорға онларын меһрибанлығ вә мәһәббәт әлагәләри сәмими вә вичдани олар; һәмишә дәжишмәз һалда вә сабит галар.

Кедиб чатдыг, Мирзэ Маһмуд евдә дејилди. Бу жаһынлыгда жени лајиһә әсасында бир дәјирман тикмишdir. Өзу жаҳшы механикдир. Чохлу тахыл верән зәмиләри вардыр. Чох жаҳшы, бәһрәли вә мәнфәэтли иш дүзәлтмишdir. Евиндән дәјирмана гәдәр олан бир ағашлығ мәсафәjә телефон чәкибидir. Телефон дәстәјини көтүрүб ону чағырдым. Бир-биримизин үзүнү сөз илә өпдүк. О деди ки, жарым saatdan соңа сизин үзүнүзү әмәлән өпәрәм. Евдәкиләрә һазырлығ қөрмәк тапшырығы верди. Жарым saat кечмәдән җәлди, бир-биримизи өпдүк, бир дә өпдүк. Гызғын сөһбәтә мәшғул олдуг.

Юлдашлар өзләrinә мәктублар көзләдикләри үчүн бу һағда суал вердиләр. Мә'лум олду ки, бизим һәр биримизин адына бир нечә мәктуб вардыр. Үзр истәjәрәк кәтириб верди. Илк нөвбәдә гардашым оғлу һәмидин хәттинә көзүм саташды. Нә вахтдан бәри ондан хәбәрим олмадығы үчүн чох севиндим. Башга бир мәктуб гардашымдан иди. Үчүнчү пакет арамызда азачығ инчилик олан достларымдан бири тәрәфиндән Тәбриздән жазылмышды...

Електрик дәјирманында

Күнортадан сонра Мирзә Маһмуд бизи дәјирмана баҳмаға апарды. Ҷаын саңилиндә дәрдмәртәбәли бир бина тикмишdir. Дүзәлтдиji електрик мүһәрриki васитәси илә дәјирманы ишләдән һаман судан мүфтә енержи алараг, һәр бири он шамлыг һәштад електрик лампасы јандырыр. Сүн'и шәлалә дүзәлдiblәr. Дәјирмандан чыхан су дөрд аршын һүндүрлүкдән јерә дөшәнмиш дашларын үстүнө төкүлүр вә алты аршын енинде ахараг чох сәфалы вә тәравәтли мәнзәрә јарадыр. Дәјирманын гаршысында бир бағ салмышдыр. Јахшы ағачлар чалаг едәрәк, һәр چүрә ири чинсли мејвәләрдән јетиштирмишdir. Һоктер вә Фирәнкистандан чохлу тезјетишән мејвәләр кәтирибdir. Дүзәлтдиji гәшәнк бир јашыл галерея чох јахшы мәһсул верир вә бу мәһсул јахшы да сатылыр. Ики ҹүт рус чуғун дашы васитәсилә һәр күн гырх харвар кәпәксиз ун алараг, әлли түмән қәлир көтүүрүрләр. Мұхтәлиф Һолландия өрдәкләри вә тојуглары, набелә башга гуш нөвләри бечәрмишdir. Бунларын дөрд айлыг чүчәләринин јарым батман эти вардыр. Йумурталарынын чохусу ики сарылышдыр.

Онун зәһмәт вә сә'jlәринин нәтичәләриндән ләззәт алдым. Мәктәбдә ондан ешидијим кәләчәк тәсәввүр вә арзуларынын чохусуна наил олмушдур. Ону тә'рифләдим. О, белә данышырды:

«Гајыдандан сонра дөвләт апаратында ишләмәјин әһәмијјети олмадығыны көрүб евә гајытдым. Бунлары јүз зәһмәт вә чәтинликлә дүзәлтдим. Јахшы дәмирчинин, маһир нәччарын вә ишибилән фәhlәнин олмамасы үзүндән нәләр чәкдијими билмирсизнiz. Һамысынын лајиһәсими өзүм һазырламышам. Әvvәлчә нүмунә моделини гајырдым вә бундан сонра вердим дүзәлтдиләр. Үч илдир ки, дәјирман ишә дүшмүшдүр. Қәлири һисс олунан кими бизим варлыларымызын пахыллығы тутду. Онлар да дүзәлтмәк истәдиләр. Өзләринин савады олмадығы үчүн чох ваҳт ишләри јарымчыг галырды. Кедиб харичдән уста кәтирдиләр. Харичиләр өзләринин ара-бәрә фәhlәләрini дәјирман мүһәндиси кими гәләмә вериб, бир мәбләг пул алдылар. Нәһајәт, «филан шеји кәтирмәк, филан чиһазы алмаг лазымдыр» дејә һәр бир лазым олан әһәмијјетсиз һиссәчик үстүндә ики аj мүэттәл олдулар. Кәтириләндән сонра да мә'lум олду ки, һаман

һиссә жа дар, жа кен, жа узун вә жа да гысадыр. «Олмады, кәрәк, өзүм кедиб қәтирәм»—дејә уста кетди вә бир да-ха кәлмәди.

Вон дикәр похт һәмчинин һәвәси
Вон имарәт бесәр нә борд кәси*.

Чәһаләтин еви јыхылсын. Аjlар, илләр кечди, бир шеј дүзәлдилмәди. Қапитал јатды, ҹамаат қулду. Инди даһа һеч кәс аз капитал тәләб едән бу мәнфәети арзуламыр. Баша дүшдүләр ки, саһибкар өзү қәрәк елмли олсун. Ёхса, Һачы Рөвшәнин чини габ гајыран заводу кими олар. Һачы Рөвшән он дәфә Фирәнкистана сәфәр етди. Һәр дәфә ону бир чүрә алдатдылар, нәһајәт дығлајыб өлдү. Жаҳуд Маһмудабад дәмир јолу кими. Ајы беш түмәнлик фәhlәни бураја механик әвәзинә қәтирдиләр. Дәнис лиманын тә'мир етмәмиш, дәмир јол чәкмәјә вә сурсат дашымаға башладылар. Локомотив суја дүшүб, хараб олду. Экәр Хајинүзәррә* беш јүз харвар миси сиккә чалмаса иди, жа сиккә құмушұнүн гәлплијини артырыб, Иранын сәрвәти илә мүбадилә етмәсә иди, бу зәрәрин алтындан нечә чыхар вә нечә милжон ирси нечә ғојуб кедәрди?».

—Нә үчүн ханәнишин олдун?—дејә Мирзә Маһмуддан сорушдум,—Нәјә көрә өз шәхсинә хидмәт етмәји вә тәнә хидмәтдән үстүн туттун? Дәвләт гуллуғунда дәјирман тикмәкдән, бағ салмагдан даһа бөյүк ишләр көрә биләрдин. Рузијада Шаһзадә ханым гәннадыдыр, император шәраб сатыр. Инкілтәрә вә Алманијада задәканлары һамысы таширдирләр онларын фабрик вә заводлары вардыр. Франсанын мәрһум президенти Феликс Фор* дәббағ иди.

—Бу әһвалат узуңдур, данышсаг баш ағрысы қәтирәр—дејә ҹаваб верди.

—Мәним гәлбимдә узун әһвалатлар, бөйүк гүссәләр сығымаға јер вардыр,—дедим,—Ахыр билмәк истәјирәм ки, сизин атаныз назир олдуғу һалда нә үчүн сиз дәјирманчылығ илә кифајәтләндiniz?

—Сиз Парисдән Бејрута кетдиниз,—деди,—мән мин шөвг вә арзу илә Вәтәнә қәлдим. Гәбула кетдим. Ертәси күн кизли ишчиләр сырасында мәнә јер вердиләр. Ики-үч күн кечди. Соңра көрдүм ки, хејир, бу мәктәбин дә гүсурлары вардыр. Дәздүм. Нәһајәт көрдүм ки, али

мәгамлаг ағерәгги етмәк манеәләри вә чәтиңликләри мәним дөзүм дәрәчәмдән харичдир. Елә о чүрә гојуб евә гајытдым. Алты илдән сонра икинчи дәфә Төһрана кетдим. О вахт мәни Парисдәки сәфирилекдә ишләмәк учун көндәрмәк истәдиләр. Анам разы олмады. Инди ики оғлум вардыр. Онлары охудуб тәрбијә етмәк истәмирәм. Қөрүрәм ки, бизим вәтәнимизин алым вә охумуш адамлара еһтияачы јохдур. Иран дәвләт хадими олмаг учун сағадсыз гуламбечәләр кифајәтдир. Бә'зән фикирләширәм ки, милләтин чәналәт касасы долмушдур. Даһа бир дамчы да бош јери галмамышдыр. Элбәттә, бундан сонра бизим үзүмүз бир рәһмәт гапысы ачылар. Заман өз һөкмүнү верәр. Мәзлум милләтин талејинә бачарыглары илә замин олан дәвләт рәһбәрләри өз мәс'улийјәтләрини баша дүшәрләр. О вахт елм әмтәэсинә мүштәри тапылар. Јенә онлары охудуб тәрбијә етмәјим јахшыдыр. Һәләлик бу тәрәддүдәјәм, көрәк гисмәт нә олар.

—Бу дедикләрин һамысы доғрудур,—дедим—охудуб тәрбијә алмышларын чоху мәһіз тәрәддүдләринә көрә дә сәһв едирләр; чәкдикләри зәһмәтә пешманлылар, шикајәтләнирләр. Лакин һаглары јохдур.

Ахы, бизим Иранын нечә назири варлыр? Әкәр һәр бир тәһисл алана назирлик верилсә, онда қорок беш јүз назирлик тәшкил едилсин. Хүсусилә, мүһәндис, механик ја доктор олан ийирми ики јашлы тәчрүбәсиз чаван бир алымә нечә вә һарада назирлик вермәк олар? Мәкәр Авропада ийирми ики јашлы назирләр вардыр? Мәкәр башга дәвләтләрдә бир шәхс тәһисли битирдикдән сонра техники катибликтән башламыш мұавинилијә гәдәр ийирми-отуз ил өз мәктәб билийинә тәчрүбәни дә әлавә етмәјинчә, өзүнүн ишләдији назирлијин слми ихтисасына вә гајда-ганунларына даир нечә китаб јазыб чап етдирмәјинчә, милләтин һөрмәтини вә е'тимадыны газанмајынча, шөһрәт тапмајынча назир ола биләрми? Тәддисин вә билик алмағын зәһмәтләринә шан-шөһрәт газанмаг учун гатлашырлар, јохса дахили аләми тәмизләмәк вә нәфси мәһв етмәк учун? Мәкәр сиз милләтә миннәт гојмаг вә дәвләти өзүнүз борчлу һесаб етмәк, јүксәк вәзиғәдә отурмаг вә сијасәт гылышыны сыйрмаг учун дәрс охудунуз?! Гәрәэсиз алымин вәзиғәси чаһил руһлары вә сүст җәмијәти тәрбијә етмәkdir, јоҳса, сәрраф, баггал дүканындан чыхыб фәал олан о чагилләр җығымы илә сизин фәргиниз нә олар? Бәс сиз

өзүнүзүн һансы шәрәфинизи иддиа едирсиниз? Кечмиш-дә малик олдугуунузамы вә ja сонрадан әлдә етдијинизәми?! Мирзә Маһмуд нә дедијими баша дүшду вә:

—Дүздүр,—деди—елми өјрәнмәк онун шәрәфи үчүн-дүр, өзүнү өјмәк, өзүнү қөстәрмәк вә мәнфәэтләр әлдә етмәк үчүн дејилдир. Амма, хидмәтләрин тәрәгги дәрә-чәләри, тәчрүбә газанмаг мәрһәләләри вә онун нәтичәләри биабырчы һәрәкәтләр, јаланчылыг, јалтаглыг, чиркинликләр яјмаг вә ловғалыглар олан бир милләт арасында шәрәфли шәхс нечә мүәллим, јаҳуд тәрбијәчи ола биләр? Нә бујурурсунуз?! Мәкәр биз истәјирдик ки, кәлән кими бизи назир еләсингләр! Jox, һаман инсанлыг шәрәфинә анд олсун истәмирдик. Биз һаман тәдричи тәрәггини, тәчрүбә газанмағы, тәрәггијә лајиг олмағы истәјирдик вә истәјирик. Амма, јегин един, бир һалда ки, милләт чаһилдир, идарәләр вәһшиләр јығынчафыдыр, рәисләр хаин вә өзләрини өјәндирләр, дәјанәт јохдур, сәдагәт мөвһумдур, һеч бир пејғәмбәр белә бир азғын тајфаја јол қөстәрмәји гәбул етмәз вә онларын арасындан баш көтүрүб гачар, һарда галыштыр ки, мәним кими нагис вә баша дүшмәзләр. Мәним атам би-зим вәзиғәли шәхсијәтләrimiz һаггында бир мәгалә* јазмыштыр. Верәрәм охујун, мәним сөзүмү тәсдиг едир.

—Нә үчүн охујаг,—дедим—нәји биз билмирик, һансы пәрдәнин архасындан бизим хәбәримиз јохдур? Нә үчүн аксиому тәкrap едим? Мәним сөзүм бундадыр ки, вәтәнини севән «патриотлар» кәрәк өз вәтәнләrinә хидмәт етсингләр; әкәр гарышда манеәләр варса арадан галдырысынлар, чәтиңликләрә дәэсүнләр; јолуну азмышлары дүзкүн ѡюла дә’вәт етсингләр; қөзәл ишләр вә дүзкүн сөзләрлә чайилләрин нәзәриндә елмә мәһәббәти артырсынлар: худпәсәнд олмасынлар; алимлик хәрчә вермәсингләр; савадсызлары елмисизликләри үчүн тәһигир едәрәк, хәчалатләндирмәсингләр. Экс һалда, ийирми јашлы чаван јетмиш јашлы кишијә «сән билмирсән», «сән анламырсан» демәлидир. Бәшәр ганы бу алчаглығы гәбул етмәз вә һәгигәтән дә әдәбсизликдир. Afaji-мән! Чайилләрин мұхалифәти сизин сөзләринизә вә елмләринизә тә’сир етдији кими, чайилләрин характериндә дә бунун әксини билир.

Миркәрим вә Мирәзимин қәлмәси

Бу ваҳт хидмәтчи ичәри даҳил олараг:

—Сејид Әзим илә Миркәрим қәлирләр—деди.

Мирзә Маһмуд гашларыны чатды чијинләрини сыйхараг бир аз фикрә кетди вә деди:

—Кәлсингләр.

Мә'лум олду ки, онлар ичазә көзләмирләрмиш. Өртүлмүш гапыны ачараг уча сәслә, узун аһәнклә салам вериб вә јүксәклик хәрчә вермәк әдасы илә ичәри даҳил олдулар. Бир баш кечиб отағын јухары башында отурдулар. Аяға галхдыг. Қөрүшдүк. Онлардан бири деди:

—Аға Мирзә Маһмуд, нә үчүн ағаларын қәлмәсими бизә хәбәр вермәмишсиз? Қәрәкди биринчи күн хидмәтләринә јетишәйдик.

—Сизин зәһмәтиниэ разы дејилдик—дејә мән ҹаваб бердим.

—Jox, һеч белә дејилдир, биз бу шәһәрин сејидләрийк—деди. Һәр кәс бураја қәлсә кәрәк биләк вә хидмәтләринә чатаг...

Мән онун сөзүнү кәсдим, Мирзә Маһмуда франсызча дедим:

—Сыртыг вә әдәбсиз адамдыр.

—Гулаг асын,—деди—көрүн, һәлә нәләр гәлибә вурачагдыр! О, мәшһүр Аббаспәрәстләрдәндир, өзүнә шәчәрә* дүзәлдибdir. О бириси исә јазыг бир гочадыр. Бәлкә дә сејиддир.

Сонра үзүмү һаман сејидә тутараг:

—Чәнаб аға, савадыныз вармы?—сорушдум.

—Мәкәр ешиitmәмисән ки, бизим чәддимиз дәрс охумамышды!

—Дүздүр сејидләрин чәдди мәктәбә кетмәдән, хәтт жаzmадан јүз мүәллимә ағыл верирди—дедим. Шүбһәсиз ки, сизин дә һәмән ирсә фәзиләтдән пајыныз вардыр.

—Бизим чиддимиз Пејгунбәр иди; Биз исә охумадан нә биләк?

—Сизин чәддинизин атасынын ады нәдир?—дејә мән сорушдум.

—Абдулла.

—Абдулланын атасы ким иди?

—Сәркар бәj, мән сизин бу сөзүнүзүн мә'насыны ба-

ша дүшмүрәм. Мәним чәддимин атасының ады сизин нәжинизэ көрәкдир? Мәкәр ону бабасы илә танымаг лазымдыр?

—Жох, дедим—сизин атасында танымаг лазымдыр.

—Мәним атам Чомагвуран Сејид Фәттаһ... һәр кимә бир чомаг вурса иди иши битәрди—деди.

—Мұсәвисән, жаҳуд Һүсейни?—дејә сорушдум.

—Билмирәм нә данышырсан,—деди —биз пејгүнбәр өвладыңыг... Һүсейн вә Муса кимдир?

Мән онун әдәбсизлијиндән өз нараһатлығымы билдирмәмәк үчүн чох тәмкинлә вә сакит сөһбәт еидрдим. Һүсейн өзүнүн мәшіур құлұшұнү бир-биринни ардыңча хәрчә веририди. Сакитлик ишарәси еидрдим. Лакин өзүнү сахлаја билмирди. Сејид Әзим деди:

—Биз қулмәли адам дејилик, нә үчүн құлурсән? Сизин шалварынызын дарлығына көрә әкәр дәвләт адамы, жаңәр вә солтан да олсаныз горхмуруг... Аға Мирзә Маһмудун гонағы олдуғунуз үчүн онун евиндә сизә бир сөз демирик, чыхыб гапыда көзләјәрик. Сиз дә чыхын нә гәдәр истәсәнiz бизә құлұн...

—Аға Сејид,—дедим—сиз она фикир вермәјин, ча-вандыр. Онда «зәһк»* хәстәлиji вардыр. Бу күн бир гәдәр зәфәран да јемиш вә буна көрә даһа чох құлұр.

—Аға бәj, адыны да билмирәм, бизә зәфәран көстәрмәјин, бизим гулағымызын арды зәфәранлы дејилдир. Аға Мирзә Маһмуд шаһиддир ки, биз бигејрәт дејилик. Мә'лум олур ки, сиз дә о чинсәндесиниз. Өвлади-Фатимә мәjә һөрмәтсизлик еидрсиз...

—Aha!—дедим—Сејид, бајагдан «өвлади-пейғәмбәр» дејирдин, инди «өвлади-Фатимә» олдун?—Чыхарыб ийирми гран верәрәк—кәтүр ону сизин, ону да ѡлдашынызын.

Насејидин әсәбилиji дәрһал тәбәссүмә чеврилди. Башыны-бојнуну жыргалајараг; дуа-сәна етди. Аяға галхыб бизи раһат бурахдылар. Чох меһрибанлыгla вә тәвазәкарчасына бири-биримизә ахырынчы дәфә олараг вида етдик...

Мирзә Маһмудун атасының нәсиһәтнамәси

Мирзә Маһмуддан атасының мәгаләсими алыб охумаг жадыма дүшдү. Мәбада, инчијәр ки, нә үчүн охумаг истәмәдим. Хүсусилә, еңтијатсызлыг үзүндән һәр шеji

билдијими вә мәним үчүн ھеч бир сиррин кизли олмадығы һаггында иддиа етмишдим. Бу исә јерсиз өзүнү өјмәк иди. Сејидләрин кәлмәси үзр истәмәјимизә маңе олду. Дүніјада ھәр шеji билән кимдир? Мирзә Маһмуд мәндән ھәја еләди. Joxса, соруша биләрди: «Сәнин бәдәниндәки ганын алты дәғигәдә бәдәндәи үрәjә вә чијәрә төкүлдүйүнү, јенә гајыдыб бәдәнин ھәр јериндә дөвран етдиини билирсәнми? Жаҳуд хөрәк мәддәдә нә ваҳт вә нечә гычгырыр, нечә ھәзмә кедир, ган олур вә ган исә башга маддәләри төрәдир?»

Мә'лумдур ки, бүнлары билмирәм вә мұбаһисәдә мәғлуб олардым. Элбәттә, бәдәндән харичдә олан ھәр шеji билсәјдим, лакин бәдәнимин дахилиндәкиләри билмәсәјдим, јенә дә ушагчасына етдијим иддиамын хәчаләти үчүн кифајәт иди. ھеч ваҳт өзүнү ھәр шеji билән несаб етмәмәлидир, бәшәрин нагислијинин вә ja «фөвгә күллү зи елмүн елим* ајәсинин мұнкүру олмамалыдыр.

—Сиз вә'dе етдиниз ки, мәрһүм атаназыны мәгаләсиси ни верәрсииң охујум,—дејә Мирзә Маһмуда мұрачиәт етдим.—Верин, кечә жатагда охујарам. Мәктәб дөврүндәки һаман چаванлыг адәти ھәлә дә башымда галмышдыр—нә гәдәр јорғун олсам да, ән азы јарым saat мұталиә етмәсәм мәни јуху апармаз.

Мирзә Маһмуд кедиб тирмә чилдли, чох хош хәтлә жаңылмыш бир кичик китабча кәтирәрәк, мәнә верди. Мүгәддимәни охудум. Бу, оғлу Мирзә Маһмуда јаздығы белә бир нәсиһәтнамәдир:

«Мәним истәкли оғлум, сән мәним чанымдан да әзиzsән. Нечә иллик ھәјатымын нәтичәсисән. Іеканә варисимсән. ھәр нә варымдыrsa сәниндир. Мәндөн соңра мәним чанишиним ол, лакин Иранын назирлик вәзиғәсіндә jох. О ваҳтадәк ки, назирләр ھej'етини һамысы алим вә мә'sул олсан. Сәнә она көрә елм өjрәтдим ки, милли идарәчилиjә бәләд оласан, вәтән мәһiәббәтини анлајасан, дөврүн ھакиминә итаәт едәсән, өз адәт-ән'әнәләрини мүгәддәс саясан, ھеч милләтдән фаядалы елм, сәнәт вә мә'лumatdan башга бир шеj гәбул етмәjәсән; тәглидчи олмајасан, ј'ни ھәр јердә вә ھәмишә иранлы оласан. Елмин бәрәкәтindәn вә харичи милләтләрлә муаширәт нәтичәсіндә анлајасан вә баша дүшәсән ки, Мәшриг торпағы илә Мәғриб торпағы бир-бириндән та-мамилә фәргләнир. Күнәш бириндә доғур, дикәриндә исә батыр. Елә бу садә дәлил бизә әсас верир ки, өзү-

Мұзұ онлардан фәргләндирәрәк, өз исте'дадымызын тә-
фавұтуну биләк вә өлкәни идарә етмәк гајдаларындан
башга онлардан һеч бир шеј көтүрмәjәk. Һеч бир заман
онларын зәһири дәбдәбләри сәни алдатmasын. Мә-
бада онларын сүн'и мәдәниjјәtlәri, ja һәгиги вәһшәт-
ләри сәнин хошуна кәлсін!»

Мәгаләдә бу кими фајдалы мәсләhәtlәr жазыр, оғлу-
нун мұвәффәgijјәt газанмасы, вәтән севән вә миллиәт-
пәрвәр олмасы һаггында бир дуа едир, соңра мәтләбә
башлајыр. Онун бә'зи мәтләбләрини ejni илә дәрч еди-
рәм:

«Мәним көзүмүн ишығы! Башга дәвләтләрдә нази-
рин нә олдуғуну билмирәм, лакин Иранда дәвләт ида-
рәләринин әфсанәви шө'бәләриндән биригин рәиси'ә
назир дејирләр. «Нәрби назир», «Малијә назири», «Әд-
лийә назири», «Маариф назири», «Харичи ишләр нази-
ри», «Дахили ишләр назири», «Сарај назири», «Мәтбуат
назири», «Көмрук назири», «Пост вә телеграф назири»,
«Тичарәт вә әқинчилик назири», «Мәнфәэт назири», «Jол
вә кечидләр назири»... вә с... Әкәр бир адама назирлик
рутбәси вермәк лазым кәлсә һаман күн jени бир назир-
лик јарадарлар. Мәсәлән: «hумајун назири», буна ох-
шар башга назирләр.

Инди көрәк, бүтүн назирликләр Иран үчүн тәбии,
гәдим вә Қәјан дәврүнүн јадикарыдырымы, ja үздү сүн'и,
jени вә Авропа тәглидидирми? Айдындыр, Иран тарихиндә падшаһын бир баш назири, нечә сәркәрдәси, сұ-
вари пијада гошун башчыларындан башга дәвләтдән
мааш алан вә һеч бир иш көрмәjәn гуллугчусу олма-
мышдыр. Буну да билмәlijik ки, бу назирлиji тәшкил
етмәк Иран үчүн лазым иди ja jox? Бу тәглиди дәвләт
өз ихтијары илә едир, ja ичбари вә чыхылмаз вәзиijәt
үзүндәнми? Jox, дүнja вәзиijәtinin дәжишмәси, аләмин
сијасәт мејданынын кенишләнмәси бу назирликләrin ја-
радылмасыны вә Иран үчүн назирләр тә'jin олунмасы-
ны вачиб етди. Әкәр буну etmәsә jашамаг имканы јох-
дур. Joxса, бизи өз һалымыза гоjsa идиләр, һаман ата-
баба гајдаларымызы давам етdirәrdik. Нә шал вә па-
пағы Авропа еплити вә мундири илә (мундир, jә'ни рәс-
ми кеjим), нә дә гарапапаг вә шаһсевән сувариләrinи
тирjәki вә нә'шәхор газах дәстәләри илә әвөz etmәzdiк.
Демәли, мәчбури сурәтдә башга миллиәtlәrlә һәмрәнк
олмалыjыг. Буна көрә бу әлли ил тәглид дәврүндә*

Иранда елә бир бүсат ачылды ки вә елә бир лајиһә чәкілді ки, дүнja мұтәфәккірләри ондан баш чыхармагдан ачыз олдугларыны е'тираф етдирир. Бунлары мушанидә едән hәр бир адам өз-өзүнә суал верир: «Әкәр бу назирликләри тәшкил етмәк фирмәнкіләрин тәглидирирсә, бәс һаны, Авропа дөвләтинин савадсыз назири вардырымы? Һарада назириң ады вар, лакиң идарәси јохдур? Исми-бимүсәмма* нәдән өтәридирир вә һараның адәтидир?»

Мәсәлән, әдлијә назири белә бир шәхсdir ки, hүгуг елминин мөвчуд олдуғуну гәти гәбул етмир; он нәфәр ишчиси вә бир мұавини илә бирликдә сохлу отағы олан или бир бинада әjlәшәрәк, халғын давалы ишләrinә жетишәр. Әкәр бу идарәниң әсасы, јәни давалары гәт етмәк учун әмәли қөстәриш шәриәт үзүндәндірсә, шәриәт саһибләри hәр тиндә бу малдан сатыр вә хиридар ахтарылар. Jox, әкәр өлкәнин гануну үзүндәндірсә, бәс бизим hүгуг елми өjрәдән мәктәбимиз һаны? Бизим ганун китабларымыз һансыдыр? Ганунлар чыхаран дәскаһ нечәдир вә онларын ислаһы вә дәjиширилмәси нә јол иләдир? Әкәр нә шәриәт вә нә дә ганундурса, бизим әдаләтимизин әсасы յалныз назириң шәхси нәзәри вә хәјалыдырса, онда Иранын hәр јеринде дарғадан тутмуш һакимә гәдәр һамы өз шәхси рә'ji, нәзәри вә меjли илә hәм әмр верән, hәм дә һакимдирләр. Бу сурәтдә, нечә нәфәр адамы мәettәл етмәк, бу құлунч тәглид учун hәр ил әлли мән түмән пул хәрчләмәк нәдән өтәридири?! Бәшәри ганы олан, гәрәзи вә тамаһы олмајан кимдир ки, халғын ишләриндә әдаләт вә мүnsифлик хәрәчे верә билсін? Тутаг ки, қөjdәn бир нечә мәләк инсан сурәтиндә назил олуб Иранда ганун олмадан әдлијә назирлијини жараттылар вә онун гуллугчуларыны тә'jin етдиләр. Бәс о назириң һөкмләрини тез-тез ләғв олунмасы һагындақы гәрарлары һансы әдлијә дәсткаһы чыхарыр? Зұлм вә истибадад дәсткаһыны һансы лүfәтдә «әдаләт» адландырылар?

Башга мілләтләриң тичарәт назирлијинин јуз шөбәси вардыр вә бунун да мәгсәди тичарәти кенишләндирилмәк, фабрик-заводларын истеһсал етди жи маллары харичи базарлара чыхармағы низама салмагдан ибәрәтдирир. Иранда исә, назирлијин лүзумуну қөстәрән һансы тичарәт вардыр?! һансы алверә савадсыз бир шәхсин рәис олмасы зәурәтини қөстәрир?! Әкәр бу дәст-

каһ Төһран тачирләринин даваларыны кәсмәк үчүндүрсә, онда бәс гәзәвәтхананы нә үчүн «назирлик» адландырылар?! Башга дөвләтләrin маариф назирлијинин чохлу шө'бәләри олур. Иран гәдәр әналиси олан бир дөвләттин ән азы отуз мин мәктәби вә институту вардыр. Буна мұвағиғ олараг мәктәб вә институтларын рәисләрини, мүәллимләрини тә'јин етмәк, онларын қәлир-чыхарына јетишмәк, һәр күн вә һәр чүрә дәжишикликләр апармаг маариф назирлијинин ишидир. Һәлә он ибтидаи мәктәб олмајан, өлкәнин будчәсиндә маариф назирлијинин еңтијачлары үчүн хәрчләр аյрылмајан, ушаглар вә бөйүкләр үчүн он фајдалы китаб жазыб чап едил мәјән бизим вәтәнимиздә маариф назирлиji нә ыш көрүр? Онун мә'муријәти нәдир?! Рәјасәт даирәси һара-дадыр?! Мәкәр, ләтифә дејән ишсизләр учүн, бејар лотулар учүн ачылан бир дарүлфунун вә бир маариф чәмијәтинә назирлик лазымдыр? Иранда фәгәт малијә, һәрби, харичи вә дахили назирликләр лазымдыр. Бириңчиси јохумуздур. Икинчиси вә үчүнчүсү исә чарыгсыз пијадаларымыздан, һачы Мирзә Ағасы топларындан, го-шунсуз сәртибләрдән, бош жерә вәзиғә ишғал едән мә'лум консул вә сәфиirlәрдән ибарәтдир. Дөвләт аппаратыны идарә үчүн ән вачиб шө'бә сајылан дөрдүнчүсү исә биздә олмајачагдыр. Экәр варымыз олсајды јерсиз олмазды. Она көрә ки, Иран дејилән бир жер вардыр.

Мәним көзүмүн ишығы, бунлары жазырам биләсән ки, бу мә'насыз адлар үчүн һәр ил беш жүз мин түмән дөвләт пулу тәләф едилir вә харичиләрин күлүшүнү артырыр. Бу назирләрдән бири дә мәнәм. Сәһәр кәлиб әjlәширәм, әтрафымда нечә нәфәр мөһтач жалтаг аяг үстә дајаныр вә бә'зиси дә әjlәшир. Сәһбәт едирләр, дин-ләјирләр. Мән өз вәзиғәмә дахил олмајан ишләрлә мәшғул олурام. Нахар вахты чатыр, назирлијин әзиз адына дөшәнмиш мәчмәјиләри гарынгуулар јеирләр вә дағылырлар. Сабаһ да бу гајда илә. Бә'зән гәбула чағырырлар. Ja сәдри-ә'зәм далымча адам қөндәрир. Чох вахт бир сөз ешитмәдән кері гајыдырам. Бә'зән дә әмр олунур ки, шаһ өз ә'janлары илә шикара җедир, сиз дә ә'janлар сырасындастыныз, назырлашын... Бизим қүнүмүз кечмиш вә өлкәнин иши битмишdir. Инди бахын, вичданы вә фәалијәт гүввәси олан һансы адам белә бир сәнәдсиз посту ишғал етмәк, жаҳуд бу мәс'ул вәзиғәјә јијәләнмәк арзусуну чәкә биләр?...

Бир күн назирликләрин даирәви тәшкiliндән сөһбәт кедирди. Мән, сизин билдијиниз планы тәртиб етдим; әввәлчә мәркәзин бөյүк даирәсини чәкдим, соңра мәркәзи алты назирлик даирәсинә, даһа соңра ихтиярымыздан олан өлкәни дөрд гисмәтә, јә'ни мәмләкәтә, һәр мәмләкәти дөрд әjalәтә, һәр әjalәти бир нечә вилајетә, һәр вилајети бир нечә рајона бөлдүм. Һәр мәмләкәт үчүн хүсуси мәркәз, һәр мәркәз үчүн әлагәдар даирәләр вә алты назирлик чәкдим. Эжаләтләrin әлагәсини бир тәрәфдән өз мәркәзинә, дикәр тәрәфдән әjalәтә табе олан рајон вә наһијәләрә битиштирдим. Лазыми тәфсилаты әлавә едиб Дарушшураја тәгдим етдим. Алдылар, баҳдылар, сараја јахын оланлардан бириси деди:

—Аға, мән сизин бу даирәләриниздән бир шеј баша дүшә билмәдим. Экәр сизин мәгсәдиниз назирләrin даирәви әjlәшмәсидирсә, нә ејби вардыр, дуруб отураг. Экәр сизин мәгсәдиниз алты назирлиji мәlідудлашдырмагдыrsa, гиблеji-аләм јенә дә һәр ваҳт һәр кәсә назирлик рүтбәси мәрһәмәт бујурса верәр. Даһа артыг ваҳт итиirmәk нә үчүн?

Башгасы деди:

—Jох... аға истәјир ки, назирләр һәмишә дәјирман даши кими кирдә олуб, даим фырлансынлар!

Һамы гаһ-гаһ чәкиб күлдүләр... Соңra башга бириси деди:

—Бунлар Иранын дәрдинә дәјмәз. Бизим бабаларымыз мин илләрлә елә бу чүр назирлик етдиләр вә ўох да јашы етдиләr...

Назирлиji даирәви етмәk сөһбәти бурада бигди.

Бир күн банк тәшкىл етмәкдәn сөз дүшдү. Мән онун фајдаларындан данышырдым вә дејирдим ки, банкын сәмәрәсинин ләzzәтини Авропа миллитләри билдикләри үчүн онун тохумуну өз мәмләкәтләриндә ики јүз илдир әкмишдиләр. Дөвләт гуллугчуларындан бири деди:

—Мән күман етмирәм ки, авропалыларын баләнки* Иран баләнкиндәn ләzzәтли олсун. Нә ејби вардыр, кәтирин әкәк. Јејиб дадына баҳарыг. Гырмызы бадымчаны* да әкдиләр, једик пис бир шеј дејилдир. Эввәл ча маат нифрәт едиреди, «ермәни бадымчаныдыр» дејирдиләр. Инди адәт етмишик вә јејирик...

Бир күн гошуну артырмаг һаггында данышырдылар. Гошун назири деди:

—Инди биздә олан гошун һеч бир дөвләтдә јохдур. Аңчаг гошун адамларының һәр бири үчүн бир тилсім дуасы да лазымдыр ки, дүшмән құлләси онлара дәjmәсип. Мән белә бир адамы танысырам, әкәр гәбул етсә жазар вә тә'сири дә олар. Бизим гошунумуз һераты ахырынчы дәфә алан заман инкилисләр ачыгландылар, иш мұһарибә вә вурушмаға чекди. Һәрби қәмиләр лиманларда кәлтиләр. Гошун һератдан гајытды вә ораны бошалтды. Гарышылыгты мұнасибәтләри гајдаға салмаг үчүн шура иди. Назирләрдән бири «Мирзә Һәсән Қөвәри қәлсин,—деди—Инкілтәрә мәләкәсінин дилини бағлајан дуа жасын. Онда һәр иш јолуна дүшәр». Бұнлар үчүн дүшүнмәйі, рус вә франсызларын васитәчилигини ахтармаға дәjmәз...

Бир күн ләғабләр үстүндә сөһбәт қедирди. Шура рәиси деди:

—Сабаһ бајрам чатыр, чамаат падшаһын мәрһәмәтини көзләјирләр. Иран алты мин илдир ки, бу бајрамы туатараг, халимләрә, әмирләрә, һакимләрә бәхшиш вә дәрәчә мәрһәмәт етмишdir. Бир нәфәр сәфириңе өзөң бәйүк бир ләғәб вермәк лазымдыр. Билмирик нә етмәк кәрәк?

Орадакылардан бири:

—Өзүмүзүн ләғабләримизин ичәрисиндә лајигли бир шеј галмамышлыр, харичи үнванлардан «пренс»лиji ишләдәр вә ондан истифадә едәрик—дедикдә гәбул олунду вә ишә дүшдү.

Үбејдуллаһ құрд мұһарибәсіндә әvvәл хәјал етди-ләр ки, о, һәр нә етмишdirсә кечибdir, бизим гошунун һәрәкәтини ешидән кими гачар. Сөзсүз, сијасәтдән башы чыхан вә мәнимлә һәмфикир олан назирләрдән бири деди:

—Бизимлә гоншу олан дөвләтләрдән бири Иран дөвләтинин рәсмән е'лан етдији битәрәфлиji поздуғуну, онунла вурушан дөвләтә ѡол вә азугә вердијини бәнанә кәтирирәк Үбејдулланы тәһрик едир. О, бизим вәзијәтимиздән дә хәбәрсиз дејилdir. Билир ки, бу пулсузлуг, юлсуздылуг вә башга өткөн киша олмағымызла кифајәт гәдәр гошун қөндәрмәјимиз нә гәдәр чәтиң вә узун ишdir. Чалышган дүшмән бизим мәчлисләрдәки haј-куյумүзлә кери дөнмәз вә ваһимәjә дүшмәз. Ики күндән соңра ешидәрсиз ки, құрдләр Тәбризи мұнаси-

рә етдиләр. Гошун көндәрмәк лазымдыр, өзү дә мүмкүн гәдәр даһа тез көндәрмәк. Мә'насыз «кери гајыдар» сөзү нәдир?! Индијәдәк беш јуз адамы өлдүрмүш вә вәтәндашларын јарым милjonдан артыг малыны таламышдыр. Экәр бу иши он күн кеч етсәнiz, онун төрәдәчәji фитнәниң бөjүклюjүнү өлчмәк үчүн бизим шүурумузун күчү чатмаз.

Башга бириси аяға галхараг:

—Чәнаб аға,—деди—нә үчүн сиз бир овуч күрдләри белә шиширдисиз. Ыэлә иранлы өлмәмишdir. «Онларын һамиси» дедикдә һараја ишарә етдиинизи јахши билирәм. Аллаһын көмәклиji илә биз онлары дәфәләрлә мәғлуб етмишик. Гошун чәкмәк вә чохлу пул хәрчләмәк әвәзинә үч күнлүк «Надәли» дуасыны хәтм етмәк кифајетdir. Бизим Зұлфугарымыз вардыр, аға, Зұлфугар!... Сиз нә бујурурсунуз!.. Мәнә һәвалә един, көрүн едәрәм, ja јох...

Үчүнчү Напалионун Иран—Инкилтәрә данышыгларында һаким вә васитәчи олмасы үчүн бир күн Франса-ja фөвгәл'адә елчи көндәрирдиләр. Елчи, кечәҗәji үч дәвләтин торпағындакы мә'мурлара, гаршылајанлара һәдијүә вермәк, бәхшишләр етмәк үчүн шал, фирузә вә башга шејләр истәди. Дәвләт башчыларындан бири де-ди:

—Сизин үчүн ағ мөһүрлү, лакин јазылмамыш јүз әмр һазырламышыг. Шир-хуршид нишанынын һәр һансы дәрәчәсindәn һәр кимә истәсәнiz един. Бу барәдә хатирчәм олун. «Балиғән ма бәләғә»* сизин үчүн бәс-дир...»

Китабчаны сәһәрә кими охујуб гуртардым. Ондакы бә'зи сирләрин үстүндән кечирәм. Чүнки онлары јазан өзү һәја едир, галсын ки, дејән вә ешидән. Бу нәфис нүсхәни охумағым вә бә'зи киылси сирләри билдијим үчүн Мирзә Маһмуда тәшәккүр етдим.

Чиңазларымызы јығышдырыб кетмәк истәдик. Қердүм ки, папышларымызы тә'мир етмәк лазымдыр. Бу ики күндә меһрибан вә һөрмәтчил ев саһибинин мәһәббәтләри башымызы бәрк гатмыш вә белә бир вачиб иши унутмушуг. Мирзә Маһмуд севинчәк олуб деди:

—Бу һадисә көзләнилмәз көзәл бир васитә олду. Бу күнү галын. Бурада јахши бир мүһачир татар чәкмәги-кән вардыр, верәрәм тикәр вә дүзәлдәр.

— Мән дә бу иши, даһа бир күн сизин мәһәббәтинииз-дән разы галмағы өзүмә сәадәт билирәм—дедим—Аллаһ билир ки, бир дә нә ваҳт көрүшәчәйк.

Чәкмәләри кәтүрүб күчәнин тининә кетдик. Кичик бир дүканда ики нәфәр отурууб ишләјирди. Йә'ни ајаггабылары јамајырдылар. Саламлашдыг. Ајаггабылары вердик. Әлмуздуну сорушдуг. Бириси деди:

—Нә версәнiz разы оларام.

Мирзә Маһмуд кетди ки, дәјирмана баш чәксин вә тез гајтысын. Биз дүканын ағзында әjlәшдик. Устадан һарагы олмасыны, мұначират етмәсиин сәбәбини сорушмаг истәјирдим. Чүнки мән татар милләтини гәлбән севирәм вә онлардан хошум кәләр. Зирәнк, гонагпәрвәр вә чох һушлу-башлы олмагдан әлавә, һәм дә асијалы-дырлар, Иранын ајрылмаз үзвүдурләр. Бүтүн Асија милләтләринин үмуми зиндәканлыг мәнафеләри мүштәрәkdir вә онларын һамысы бир бәдәниң үзвләри кими бир-биринә көмәк етмәјә, мәһәббәт қәстәрмәјә мөһтач вә мәчбурдурлар. Мән бу хәјалда икән онлардан бири рус дилиндә деди:

—Бу мұсафирин saat зәнчири көр нечә дә јахшыдыр. Јүз түмәнә дәјәр. Әкәр хәлвәт јердә јалғыз чәнкимизә дүшсә иди ондан алардыг.

Башыны ашағы салараг бәхjә вурмагла мәшгүл олан башгасы деди:

—Бәс о бирисинин алмаз үзүүнә тамаша елә. Бу бөյүклүкдә алмаз мадам Тәрәниң чәвәһиrlәри ичәри-синдә дә јох иди...

Һүсејн рус дилини билирди. Үзүк дә онун бармағында иди. О, башыны галдыры вә сусмаг ишарәси вердим. О бириси ѡлдашы көзалты Һүсејниң бармағына баҳды вә деди:

—Дуз дејирсән, јох иди. Амма, бөлүшдүрмәэдән эввәл Зоринин өзү үчүн кәтүрдүү алмаз бундан даһа бөјүк нәзәримә кәлир...

Бир гәдәр сүкутдан соңра јенә бири башгасындан сорушду:

—Доғрудан да, Шабајевин саатыны нә еләдин?

—Сорушма,—чаваб верди—мәним дәрдими тәзәләмә. Гырх ики адам өлдүрдүм, малларыны апардым, һеч бириниң малы мәним үчүн фаждасыз олмады. О оғурлугдан өзүмә бир көjnәк дә тикдирдим. Онун саатыны саһибинин адыны поzmag үчүн јеңуди бир зәркәрә вер-

дим. Зәркәр баша дүшдү, сааты кери гајтармады вә ики һәфтәдән соңра Америкаја кетди. Һәрчәнд он нәфәр јеңди елдүрдүм, анчаг өзүндән гисас ала билмәдим...

Биз бир-биrimizлә елә сеһбәтә гызышмышдыг ки, бунлар бизим рус дилини баша дүшмәјимизи, гулаг ас-мағымызы вә сөзләрини ешишмәјимизи күман етмирдиләр.

—Сизин адыйныз нәдир?—сорушдум.

—Зәкәријја.—деди.

Бир гәдәр сүкутдан соңра сорушдум:

—Јолдашынызын ады нәдир?

—Һәбиб.

Дәрһал таныдым вә дедим:

—Сизин әслинин һарапалыдыр?

—Газан шәһәриндән,—деди.

—Нә үчүн вәтәни тәрк едибсизиз?

—Јашаја билмәдик,—деди,—Ислам вилајетинә қәлдик, шиә мәзһәбини гәбул етдик. Үч ил Төһраңда һәэрәти-Имамчүмәнин сүпүркәчиси идик. Рус сәфирилији рус тәбәәси олдуғумузу баша дүшүб, изләмәјә башлады. Бизи тутуб Русијаја көндәрмәк истәди. Нәһајәт, аға бизэ он түмән пул вериб, белә бир учгар јерә көндәрди. Чүнки бурада һеч ким бизә әзијјәт етмәз.

Мән һејрәтдә идим ки, көр һарада вә нечә бу ики нәфәр мәшһүр гатил оғру һәрифләрә раст қәлдик. Қөрүрдүм ки, өзләри үчүн нечә дә јахши јер вә хәлвәт күшә сечмишләр!

Зәкәријја Һәбибә деди:

—Тез ол, папышлары гуртaryб верәк. Бунлар дөвләт адамыдырлар, мән бу адамын көзләриндән горхұрам.

—Гәтијјән ола билмәз.—дејә Һәбиб чаваб верди— Бунлар Гафгазын шиә мүсәлманларындандырлар. Өзләри дә гарабағлыдырлар. Сәмәндәр шәһәринә зијарәтә кедиб, гаяитмышлар. Дүнән Мир Кәрим вә Сеид Әзимә ики түмән пул вермишләр. Дөвләт гуллугчусу сејидләре пул верәрми? Инди көрәрсән, бизим әлмұздумузу ики бәрабәр верәрләр.

—Сән дәлисән,—Зәкәријја деди—Баршенков бизим-лә достлуг етди жаңа да мән сәнә дедим ки, бу хәфијә полисидир, кәл кечә бурадан гачыб арадан чыхаг. Мәни өз ағлымга гојмадын. Нәтичәдә бизи тутуб Сахалинә көндәрдиләр. Јолда да гачмаг истәјәркән әкәр сәнин сө-

зунә гулаг ассајдым, инди даш көмүр мә'дәнләриндә бизим көнүмүз иjlәnмишиди.

Һәбиб деди:

—Иран һара, хәфијјә полиси һара! Әкәр бизим далы-мызча кәсәждиләр, нә үчүн ики saat бурада отурурду-лар, нә үчүн бизә чәкмәләрини јаматдырырдылар? Кә-ләрдиләр, тутардылар. Хәфијјә полисиндә jүз түмәнлик saat, беш jүз түмәнлик алмаз нә гаяырар? Архаын ол, Иранда шәһәр имамынын һүзүрунда шиә олан, ағачын мәһрү вә хәтти илә шәһадәтнамә алан бир сүнни әкәр ча-маатын көзү габағында адам өлдүрсә дә ону һеч кәс тут-маз; јол верәрләр ки, гачсын.

—Дүз дедин, һәр кәс шиә олду, бүтүн гапылар онун үзүнә ачыгдыр.—дејә Зәкәрија чаваб верди.

Чәкмәләр гурттарды. Зәкәрија дедим:

—Сән бунлары бизимлә мәнзилә гәдәр кәтири, сизин муздунузу верәрәм.

Бу ваҳт Миrzә Maһmud да гаяитди. Мәнзилә кәлдик. Зәкәријаны ичәријә апардым. Кәлмәк истәмириди, деди:

—Сиз бизим шиә гардашларымызысыңыз, кәлин әjlәшин. Бизим дә әслимиз татардыр.

Кәлди, өз јанымда отуртдум. Тәмиз рус дилиндә он-дан сорушдум:

—Дүзүнү де, нә үчүн мәним көзүмдән горхурдун?...

Зәкәријанын рәнки үзүндән гачды, дили тутулду.

—Биздән сизә һеч бир сәдәмә јетишмәз,— дедим — амма өз сәркүзәштини тамамилә даныш. Биз Баршенков дејилик. Сән Захар вә ѡлдашын Андреј Диаков дејил-дирми?...

Дүздүр, — деди — мән һаман Андреј, о бириси бир нә-фәр Абдулла адлы татар Волга саһилиндәки... шәһәрдә чәкмәтикән идик. Һәр нә күндүз тапса идик кечә шә-раба сәрф олурду. Абдулла бә'зән оғурлуг едәрди, ту-туларды вә бә'зән дә гуртараарды. Полисмејстер әвәз олду. Бир нечә көзәл гызы олан Зоров адлы бир ермәни онун јеринә тә'јин едилди. Татар дилини јахшы билирди. Чох гумарбаз иди, рүшвәт аларды. Бир күн Абдулланы јанына чағырараг кизлинчә она «оғурлуг сијаһысында сәнин адын да гејд олунмушдур.—Она дејир—Кичик вә хырда оғурлуг етмә, өзүн үчүн ики нәфәр зирәнк ѡлдаш тап, һазыр ол. Мән гәлб пул сахламаг, јахуд дәвләт әлејінә кизли мәктублашмаг иттиһамы бәһанәси илә кедиб варлыларын евини ахтарарам. Пулун вә чәва-

ниратын јерини, отагларын кирәчәк, чыхаҹаг јолларынын нәгшәсими чәкиб сизэ көстәрәрәм. Кечә кедиб қәтиրәрсиз. Јарысы мәним, јарысы сиз үч нәфәрин. Экәр сизи гана булашыг хәнҹәрлә тутсалар белә, хилас едәрәм». Абдулла кәлиб бизи чағырды. Әввәлчә өһдәмизә ҝөтүрмәдик, соңра гәбул етдик. Он ил тамам биз шәһәрин ағасы идик. Зоровун кәнч губернаторла чох јахынлығы варды. Гызлары онун ирәли кетмәсинин васитәси идиләр. Зоров бир күн бизи јанына чағыраг хәлвәтә чәкди вә «мадам Торе» адлы бир ханым вардыр—деди—јүз мин манатлыг чәваһиratы вардыр. Куja Авропа илә мәктублашыр вә һәкумәт әлејинә хәбәрләр верир» бәһанәси илә мән онун евинә кедиб, чәваһиrlәrin көрдүм. Амма, бир ити вардыр ки, онун чарпајысынын алтында јатыр, ораја дахил олмаг мүмкүн дејилdir. Сиз өзүнүз үчүн полис палтары тикин. Нөмрәләр дүзәлдин. Ңазыр олан кими мәнә хәбәр верин». Палтарлары назырладыг вә она хәбәр вердик. «Сабаһ мән јајлаға кедирәм—деди—Кечә сиз мадам Торенин гоншулуғундакы евә од вурун. Зәнкләри вуарлар, адамлар јүйүрәләр. О вахт сиз мадам Торенин евинә дахил олун, өз нөмрәләринизи нишан верин. Мадамын ев шејләрини бајыра дашијын. Балача сандыгчаны верән кими ҝөтүрүб арадан чыхын. Палтарларнызы чыхарыб адамлара гошуулун вә јанғыны сөндүрмәклә мәшгүл олун.. Мадам кәлиб сизин нөмрәләринизи мәнә көстәрәр вә мән баша саларам ки, ону алдатмышлар». Белә дә етдик. Чәваһираты қәтириб бөлүшдүрдүк... Әдлијә трибуналы јарадыларкән Зоров бизэ «бундан соңра кечмиш ишләри көрмәк олмаз—деди.—Бу ишләри полисин вәзиғесиндән алдылар. Нә гәдәр тезdir сиз бурдан чыхыб кедин. Башга јердә мәскән салын вә оғурлуг етмәјин. Мәбада сизи тутарлар вә кечмиш ишләринизи биләрләр». Бизэ кечид вәсигәси верди, Варшаваја кәлдик. Бир ұзук чыхарыб сатдым. Ертәси күн Баршенков адлы бириси бизим мәнзилимизэ кәлди. Бизимлә араны сазлады, меһрибан данышды, соңра мә'лум олду ки, хәфијjә полисидир. Бүтүн варжохумузу зәйт етдиләр, өзүмүзү тутуб һәбсә алдылар. Ики илдән соңра бизи Сахалинә көндәрдиләр. Йолда кечә гаровулчу олан салдата ики манат вериб гачдыг. Мин зәһмәтлә ѡлдан кәнар, мешәләrin вә сәһраларын ичәрисинде үч ај кәздик. Гыргыз сәһрасын-

дан карван илә Бухараја кәлдик. Ики ил орада галдыг. Бир нәфәр иранлы бизи Хорасана кәтирди. Хорасанда бир ил галандан сонра Төһрана вә орадан да бураја кәлдик.

— Дүз данышдын,— дедим— сизин Даңгапу мәнзи-линдән гачмағыныза кими һамысыны мәтбүатда охумуш-дум. Инди мән сизә дејим ки, Зорову Мадам Торенин мирвари бојунбағысы үстүндә тутараг, онун ишләринин үстүнү ачдылар вә Сибирә көндәрдиләр. Инди гызлары диләнирләр. Сизә јазығым кәлдији учун дејирәм ки, бу күнч сизин учун җаҳшыдыр, касыбчылыг един, чама-атын saatыны вә үзүүнү алмаг фикриндән дүшүн.

Он гран әлмұзду вердим, дуруб кетди. Сәһәриси күн мә'лум олду ки, биздән горхараг, кечә өз аләтләри-ни, хырым-хырдаларыны орада гојуб гачмышлар.

Мирәз Мәһмудла видалашыб ѡюл дүшдүк.

«Әли чешмәси» башында

Јолда елә шиддәтли үфунәтли иј кәлди ки, нәфәс алмаг мүмкүн дејилди. Көз ишләдикчә һәр тәрәф ачыглыгды. Җаҳынлыгда абадлыг да јохду, һејван ҹәмдәји дә көрүнмүрдү. Бурнумуза әтири дәсмал тутараг ирәли кетдикчә үфунәт даһа да артырды. Мә'-лум олду ки, гаршымыздакы дәрәнин ортасы илә зүв-вар зијарәтә кедир. Мејитләрин ҹәсәдләрини апарырлар. Йүз башдан артыг јук һејваны варды. Онларын бә'зисинин јүкү тәзә өлү олдуғундан мејит партламыш, назик тахта гутулардан, кечәләрдән, мүшаммалардан јағгарышыг ирин вә ган атларын паланларынын үстүнә сүзүлүрдү. Тәк сәвари бир човуш онларла кәлирди. Ат үстүндә, пијада вә кәчавәләрдә чохлу арвад, киши, набелә ушаглар вар иди. Човуш бизи узагдан көрән кими горхунч вә ејбәчәр сәси илә гәләт бир рубай охуяраг салават чәкди. Мин зәһмәтлә гафиләни өтүб кечдик.

Қүнорта чағы «Әли чешмәси» башына чатдыг. Әл-үзүмүзу јудуг. Сүфрә ачдыг. Гәза јемәк истәјирдик. Кәрдүк ки, сир тоз галхды; чохлу атлы кәлир. Ики нәфәр атлы чапараг кәлдиләр, бизим јанымыза чатма-мыш узагдан дедиләр:

—Галхын, чешмәнин башыны тутмајын! Уй!... Си-зинләйик, дурун!..

Ики нәфәр нәкәр иди. Мән онлара белә ҹаваб вердим:

—Ай баба, биз пијада вә јорғун һалда кәлиб, бурада наһар јеирик. Сизин үчүн дә жер вардыр. Бисмиллаң, кәлин бизимлә хөрөк јејин. Биз бир саатдан соңра кедирик.

Онлардан бири — һүндүр, енли саггалы гырхылма-мыш кими гышгырды:

—Ә!.. Жа аллаң!.. Сөзү узатма, галх! Бу саат сәрда-рын пишханасы* чатар. Бу јерләр Сәрдарын чадырынын јериidir...

—Бабачан,—дедим—Сәрдарын чардырларынын, ју-күнүн бураја чатмасы јарым саат чәкәр. Чатан кими биз өз јеримизи бошалдарыг.

—Жа аллаң, дејирәм галхын!..

Бизим ганымыз гаралды. Чаваб вермәдик. Хөрәјими-зи јеиридик. Нәкәр, геjзә кәлди, атынын чиловуну ѡолдашына верәрәк:

—Тут көрүм, — деди—бунлар түфәнкләринә лов-ғаланырлар!..

Франсызча Мустафаја дедим:

—Экәр өз ганынызын һәдәр кетмәсиин истәмирсиниз-сых, јарымчан икән бурах.

Нәкәр әјилис сүфрәни јығмаг истәди. Мустафа сыйбрајыб, елә һаман јарыәйлмиш һалда хиртдәјиндән тутду. Елә сыйхы ки, гурбан кәсилемиш гуш кими әл-ајағ чалырды. Ёлдашы деди:

Сиз јолкәсәнсиниз, падشاң нәкәрини өлдүрүрсүнүз!..

— Экәр өз ганынызын һәдәр кетмәсиин истәмирсиниз-сә, сакит олун, — дејә мән дилләндим — Наһарымызы јеирик, отурууб көзләјирик ки, Сәрдар кәлсин, сизи бу чүрә чәсарәтинизә вә әдәбсизлигинизә көрә тәнбенг етсисин.

Нәкәр донмуш буз кими дајанды вә һеч нә демәди. Хөрәјимизи једик, галхыб јухарыдақы бир ағачын көлкәсингәнде отурдуг. Гырх беш дәгигәдән соңра пишхана чатды. Атлылар вә нәкәрләр кәлдиләр. Тапшырдым ки, онларын көзләри гаршысында һәр түфәнкә он фишәнк гојун, та чәсарәт етмәсиләр.

Нәкәрләр узагда бизи бир-биринә көстәрәрәк «јә'-гин ки, онлар харичи вәтәндашырлар, дејирдиләр». — Жохса бу чүр'ети етмәздилир».

Аллаһјархан илә көрүш

Чадырлар гуруулду, Сәрдарын дәстәси узагдан көрүндү. Дүрбини чыхарараг баҳым, көрдүм ки, Мазандаранын һакими Сәрдар Аллаһјархандыр. Қөзләдик кәлиб чатды. Дөјүлмүш нөкәрләр шикајет етди. Отурдугумуз јери көстәрдиләр. Сәрдар өз оғлу Мәһэммәдгулу хан Чөвшәнүлсәлтәнәни бизи қәтирмәк үчүн көндәрди. Мәһэммәд ону узагдан таныды вә деди:

— Сәрдарын оғлу Мәһэммәдгулу хандыр. Мән она франсыз дили өјрәдирдим.

Мәһэммәдгулу хан кәлди. Салам вәриб дајанды. Мәһэммәдин үзүнә баҳды вә тәэччублә:

— Aj аллаһ! Сиз нара, бура нара! — деди — Бу нә көзәл тәсадуфдур! Мән кәлмишәм сизи бир мүгәссир кими һакимин јанына апарам...

Бир-бирини өпдүләр. Дуруб кетдик. Эһвалаты да-нышдыг. Сәрдар мәни таныды вә гарышлады. Бизимлә көрүшмәйі жаҳшы фал вурду. Нөкәрләри қәтирдиләр ки, дөјсүнләр, гојмадым, васитәчи олдум.

Сәрдар бизим мәгсәдимизи билдикдә деди:

«Сиз һичри илинин әсәд* аյындан тәзә Дәмавәндә чыха билмәссиңиз. Мән он дөрд күн јолда мәэттәл олдум. Һәр күн әлли сұвари кечәчәјимиз јолу ачырды. Бунунда белә мин чүр зәһмәт вә мәшәггәтлә кечиб кетдик. Үч-дөрд нәфәр адам вә һејван тәләфата угратдыг. Ән жаҳшысы будур ки, бир нечә күн мәнә гонаг олун, галыб истираһәт един. Дәрдләшәк. Алим адамларсыныз. Сизин көрүшүнүздән фејз алаг, јени хәбәрләр ешидәк. Ики һәфтәдән соңра сизи бәләдчи вә миниклә ѡюла саларам. Јолун бу мәрһәләсисиңи јанынызда Дәмавәнд саки-ни олмадан кечмәмәлисисиңиз. Экс һалда мәгсәдинизә наил олмамаг тәһлүкәси илә растлашарасыныз.

Мән тәрәддүд етдим. Чүнки Лондон мәләкәсисинин Җографија Җәмијәти тәрәфиндән Дәмавәнд гүлләсиси-ни тәһигигаты үчүн е'зам олунмуш инкилис Лабушер дә өзүнүн рапортунда јазыр: «Июлун 15-нә гәдәр Сари шәһәриндә галдыг. Қөзләдик ки, ѡоллардакы чохлу гарлар әрисин вә дәрәләрин селләри бир гәдәр азалсын. Соңра ѡюла дүшдүк. Мин чүрә маниә вә чәтиңликләрә чәнуб буз мә'дәнинин башланғышына гәдәр чатдыг».

Бу рапорт да бизим галмаг фикримизи гүввәтлән-дирди. Чүнки Лабушер өзүнүн ики ѡолдашыны чәнуб

буз мә’дәниндә дәғи едиб, өзү исә јарымчан һалда, бир иш көрмәдән, мәгсәдә наил олмадан гајытмышды. Буна көрә Сәрдарын тәклифи илә разылашыб, она тәшәккүр етдим вә:

—Сизин әмринизә тәслим олурут, — дедим. — Бизим кетмәјимизи, галмағымызы нечә вә һәр вахта мүәјјән бујурсаныз итаэт едирик.

—Бу шәртлә ки, гајыданда јенә бураја тәшириф кәтириб, бизим гонағымыз оласыныз—деди.

Наһар назыр олду. Биз ач олмадығымыз үчүн дағын јухарысындакы чешмә башына кәзмәјә кетдик. Бу мәнзәрәли, сәфалы вә јашыл јерин әтрафы көз ишләдикчә нар, армуд вә гоз ағачларыдыр; чыр үзүм тәнәк-ләри, палыц, шам ағачларына сарыларағ јухарыја кетмиш вә гора салхымлары салланыр. Қөрүнүр, баһарын әввәлиндән бәри бураны горуг етмишләр ки, бу јајын мәшһүр истиләри өтәнә гәдәр Сәрдар шәһәрдән көчүб бурада галсын.

Бура јахшы бир овлагдыр. Наһардан соңра туғәнк-ләри көтүрүб кетдик. Мешә ичәрисиндә чох кәздик. Сәрдар бир габана ики құллә бошалтды, лакин дәјмәди. Нәкәрләр бир нечә гырговул вурдулар. Гајытдыг. Бизим үчүн чох јахшы вә кениш бир чадыр гурмушдулар. Гонагчымыз Сәрдарын оғлудур. Қечә сәһрада шәһәрдән дә јахшы бир бүсат дөшәнди. Тәмтәраглы бир шам једик, мұхтәлиф сөһбәтләр етдик. Лакин сүфрә башында тәгрібән дөрд saat әjlәшдик. Бу узун-узады отурмаг мәни јорду.

Сәрдар ичикиә алудәдир. Мән вә ѡлдашларым күнаһ олмасына көрә јох, бәлкә һәэрәт пејғәмбәрин бујурдуғу кими, «ичкини пис» олдуғу үчүн аллаһа шүкүр, бу шејтаны ишә баш гошмамышыг. Қөрдүм ки, Сәрдарын бу һәрәкәти онун бүтүн мәһәббәтләрини зај едир. Онун мәрһәмәтини сиғәтинә бағышламаг лазымдыр; мән ики һәфтәни биш вахт итирмәклә, мә’насыз вә ҹәфәнк сөзләр ешиitmәклә кечирә билмәрәм. Мәст илә аյығын сөһбәти тутмаз.

Сәрдар бизи сүфрә башындан чадыра гәдәр мұша-jiэт етди. Јатдыг. Сәһәр күндәки гајда үзрә күнәш чыхмамыш айлым. Бизим хидмәтчимиз һәлә ахшамдан сөһәр нә вахт вә saat нечәдә дурачағымызы соруш-дуғу үчүн қөрдүм ки, никелли самавар да һазырдыр, гајнајыр.

Дуруб намаз гылдыг. Чешмә башына кедәрәк, орада халча дәшәдик вә әjlәшдик. Хидмәтчи өз ишинә кетди. Йолдашлара дедим:

—Дүздү кечән кечәки мәчлисин тәкraryна мәним һалым јохдур. Бу сәрдары таныјырам. Мазандаран мүлкәринин јарысы онундур. Иранын дөвләтли ханларындан биридир. Нечә ил бундан әввәл ики јүз мин түмән пешкәш верирди ки, һәrbә назир гојулсун. Инди јазыг ички дүшкүнү олмушшур. Әввәлләр белә дејилди. Нечә едәк, јол бағлы, меңрибан гонагчынын үзүнү көрмәк иjrәнч. Эчәб пис јердә кирифтар олдуг. Јәгин ки, ҹаван оғлу да атасынын тутдуғу пис әмәлләриндән өрнәк көтүрәчәкдир.

—Бизә нә вар, — Һүсејн деди — күндүз кедәрик җәзмәјә вә ова, кечәләр исә шам јемәјиндән имтина едәрик. Иран ханлары кечәләр ичирләр... Қөрдүн ки, дүнән күндүз, наһар башында һеч нә јох иди. Кечән кечә Сәрдар әдәбли һәрәкәт едирди, ше'рләр охујурду, мұнасиб мәсәлләр чәкирди. Әдіб бир адамдыр.

—Бизим ханларын фәзиләти елә јалныз бундан ибарәттир ки, һәр сөз башы ше'рлә бир мәсәл чәксинләр, ләтифә данышсынлар. — Дедим. — Онларын әдәбијатындан бизә нә фајда? Қәрәк кедәк дағын әтәјиндәки карвансарада галаг.

—Дүнән қәрәк айдын ҹаваб вермәјәдиниз, бурада галмағы гәбул етмәјәдиниз,—дејә Мустафа дилләнди — Экәр галмағы кетмәклә өвәз етсәк Сәрдарын һагы вардыр ки, юлдашлар бу чөлдән вә буранын һавасындан разыдырлар, кетмәк истәмиirlәр. Шам јемәмәк гәрарына кәләрәк галмалы олдуг.

Сәрдар јухудан дурааг, бизим мәнзилимизә кәлди. Һал-әһвал тутду, бизим вәзијәтимизи вә еһтијачымызы нәзәрдән кечирди. Бә'зи әкәр-әскикләри тәкмилләшириб тамамламағы әмр етди. Соңра деди:

—Бу күн юлдашлар вә рәисләр шәһәрдән кәлирләр. Бизим һәмсөһәтимизин сајы артар. Мән олмајанда һәкумәт ишләрини идарә едән Наибул-әжалә* али вә баշарыглы адамдыр. О сизин сөһәтинизи гәнимәт сајар. Шубһәсиз, бир неча күн бурада галмаг сизин үчүн пис кечмәз.

Сәрдарын гонагпәрвәрлијинә тәшәккүр етдик, кетди. Ики saatdan соңал шимал тәрәфиндән бир тоз галхды.

Сәрдара хәбәр вердиләр. Нәкәрләр атланараг гарышын ала маға кетдиләр.

Бир полк Фұрузкуң әскәри, һәр бириң алты өкүз тошулмуш ики ағыр топ әррадәси вә башгалары варид олдулар. Полкун чадырыны дағын әтәйиндә гурдулар. Топлары Сәрдарын чадырынын гарышында јерләшдирдиләр.

Ә'janларын пешкәш јүкләри чатды. Һамы кетмәк үчүн јол ахтарырдылар. Гуллугчулар өз ағаларынын вә әсасијә дашијан һејванларын ардынча јүйүрдүләр.

Еj!.. Бизим чадырымыз һансыдыр? — дејә бири сорушду.

— Элигулу, һардасан, нә үчүн кәлмирсән? — дејә бир башгасы нәкәрини сәсләјир.

Сандыгхана* гатырчылары чамааты итәләјәрәк:

— Јол вер!.. Јол вер!.. — дејә гышгырдылар.

Бири башгасынын ардынча јүйүрәрәк, онун чијниндән тутуб дартыр вә:

— Уj!.. Оғлан, ағ гатыры бураја чәк, бураја кәтири!.. дејир.

Мө'тәмән ханын оғлу ајаг үстә галараг, өз-өзүнә «Мәкәр-биз ҹагырлымамыш қәлмишик?» — дејир.

Бир башгасы гышгырыр:

Уj!.. Оғлан, ағ гатыры бураја чәк, бураја кәтири!..

Ики нәфәр бир чадырын јанында әлбәјаха олараг, бир-биринин қәлләсинә вуурдулар. Бириси чадыра саһиб олмаг, ағасынын әсасијәсини ораја јығмаг истәјирди; дикәри исә өзү саһиб олмаг истәјирди.

Тамаша варды, бир һәнкамә иди ки, кәл көрәсән. Һaj-күj адамын гулағыны кар едәрди. Бу ваҳт Сәрдарын оғлу тә'лим* чубуғу әлиндә кәлди вә адамлары сәсләди. Бир чадырдан әсасијәни јығыштырыб бајыра төкдүләр, башгасынын халча, сандыг вә әсасијәсини кәтириб ораја гојдулар. Һej адам иди ки, аяғы чадыр ипинә илишиб вә ағзы үстә јерә дәјирди. Бири елә берк јыхылды ки, чадырын мыхы қөзүнүн ичәрисинә кирди. Сонра мә'лум олду ки, кор олмушдур.

Бу һәнкамә тамам ики saat чәкди. Он нәфәр чадырыз галды. Һәр кәсин һәјасыз нәкәри вар үдисә дава-далашда өз ағасы үчүн бир чадыр өлдә етди. Сәрдарын оғлу икинчи дәфә қәләрәк галанларыны да бир тәһәр јербәјер етди.

Мән бу вәзијјәтдән чох әсәби идим. Өз чадырыма кетдим. Мәһәммәдгулухан јорғун вә сәси тутулмуш һалда кәлди. Дәрин бир аһ чәкәрәк деди:

—Һамысыны јербәјер етдим. Билмирсиниз ки, нечә һалдан дүшмүшәм.

—Сиз ки, билирдиниз шәһәрдән нечә нәфәр адам кәлир, —дедим — чадырлары әvvәлчәдән нәмрәләјирдиләр, кәлән кими һәр кәсин нәмрәсини өзүнә тапшырардылар, анчаг јүкләрин вә адамларын дахил олмасы гајдасына фикир верәрдиләр. Бу зәһмәт вә һај-кујдән раһат олардыныз һәр кәс кәлиб өз чадырынын гаршысында дүшәрди.

—Аға, сиз нә бујурисунуз, — деди — бизим адамларымыз ағача күшт* верәрләр, гајда-гануна күш вермәзләр. Дүнән сиз нәкәрләрә һесаби бир сөз дединиз. Нә чадыр, нә дә бархана вар иди. Анчаг сизин сүфрәнизи јығыбы атмаг истәјирдиләр. Бунлар һевандырлар, бәшәр дејилләр. Шәһәрдән кәлән бу адамлар һәр ил көрүрләр ки, ордуда бунларын нә кими һәрмәти вардыр; һазыр сүфрә башында отуурлар, јер дә, наһар да вә шам да онлар үчүн һазырдыр. Даһа бу гәдәр ағыр јүк, чохлу нәкәр вә әдәбсиз гуллугчулар нәјә лазымдыр? Бу әлли нәфәр филан аға, филан миrzә чағырылмамыш гонаглардырлар. Галанлары исә һәр бириси бир нечә маашсыз вә ач нәкәрлә нә үчүн тәшриф кәтирмишләр?! Сизин чаныныз учүн, билмирсиниз; әкәр бир адам шәһәрдә беш нәфәр алими, ja беш нәфәр ә'janы шама вә ja наһара гонаг чағырмаг истәсә кәрәк алтыш нәфәр «пейревәне-хәр, ja пейрәвәне-хор»а* јемәк тәдарүкү көрсүн, јохса русвај олар. Бизим айләмиз чәми он нәфәрдир. Нәкәрли-кәндли вә ағбиричәкләр дә дахил олмагла отуз адамдыр. Қуя адамбашына үч нәфәр гуллугчумуз вардыр. Амма һәр күн бизим карханамыз* ииyrми батман дүјү ишләдир. Атамын отуз мәчмеji наһар-шамы илдә он беш мин түмәнә баша кәлир, һәлә мәтбәхә лазым олан шејләрин јарысы— о чүмләдән јағы, эти, тојуғу вә дүйүсү өз мүлкләримизин мәһсулуңдандыр. Мејвәни вә мұхтәлиф туршулары да һәр ил, һәр јердән пај көндәрилир. Инди дејәчәксиниз ки, нә үчүн белә едирик? Нә едәк, елијә билмирик тачирләр кими гапыны бағлајыб ичәридә јарым батман дүйү илә кечинәк. Һәр кәс кәлди кәрәк наһар јесин. Һәр күн кәрәк ән азы он нәфәр шама дә'вәт олунсун.

Ңәр бири дә кәрәк-өзү илә он ач некәр кәтирсии. Бизим ишимиз чәтин олмушдур. Атам һәкумәт олдуғу бир нечә илдә өз әмлакынын жарысыны сатарал шам-наңа-ра хәрчләмишdir...

—Жахшы,—дедим— Тәһрандан даныш. Қөрдүнму шәһәр нә гәдәр бөјүмшүдүр? Демәк олар ки, тәмиэллик дә вә абадлыгда Авропа шәһәрләриндән биридир.

Мәммәдгулухан дәриндән бир аһ чәкәрәк:

—Дөргуданмы сизин әгидәнiz беләдир?—дејә соруш-ду. Мәкәр Тәһран отуз ил бундан әввәл белә иди? —чаваб вердим.

Бәли, бәлкә дә кашы гапылары вә су сәпилмиш хијабанлары јох иди. Амма... — дејиб сусду.

—Нә үчүн сусдуңуз?—сорушдугда о, белә чаваб верди: «Пајтахтын сирләриндән бир шеј ешиitmәк истәјир-сән?» Онкәһ бекујәмәт ке до пејманә-дәр кәшәм*. Шүкүр олсун ки, бадә ичән дејиләм. Дөрд ај Тәһранда галдыг. Дөвләтдән отуз мин түмән алачағымыз вар иди. Буна сәнәдимиз дә вар иди. Отуз мин түмән дә борчлу гајыт-дыг. Багидар олдуг!* Ңесабы айдынлашдырмағы Мирзә Гәзәнфәр Мұстофијә тапшырдылар. Үч ај бизә башағысы верди. Ңәр дәфә башга донда, башга шәкилдә өз тәмәннасыны тәкrap етди вә ағаларын тәмәннасыны артыгламасы илә истәди. Ишин кечмәси, сијаһыны имзалатмаг үчүн ңәр дәфә биз разы олдугда, о, кәлиб башга һава чалырды; башга ојунbazлыг едирди. Соңра ңәр вахт о кәләндә атам:

—Мәһәммәдгулу, — дејирди — гач гарышла, Мирзә Гәзәнфәр яни хәбәр кәтирмишdir.

Нәһајэт, ҹанымызы боғазымыза јығды, ңәр илә бир сијаһы, үч ил үчүн дүзәлтдији үч сијаһыја јенә бир сијаһы дүзәлдәрәк имзалатды. Ңәр сијаһыны өз гоnum-ларындан, танышларындан биринә верди. Кәтириб ән'ам вә верки алдылар! Бөյүк сијаһыны исә өзү кәтирди. Амма, нечә кәтирди, нәләр етди, нәләр алды, кимин адына вә нә гајда илә алды?! Бир дә аյылдыг ки, бизим тәләбимиз ортадан кетмиш, отуз мин түмән дә вермәли-јик, ңәр түмәнә үч јүз динар файз вердик, киров гојдуг, борч алыб өдәдик. Ертәси күн Тәһран лотуларынын на-мысы санки бизим ишләrimиздән — ңесабын кечмәсindәn, гуллуғун тәзәләнмәсindәn хәбәр тутмушдулар. Бир дәстә кәлди ки, биз баш гапычынын адамыыг, хидмәт етмишик, мәрһәмәт көзләјирик. Вердик! Бир дәстә кәлди

ки, биз сарай ишчиләри вә шаһын фәррашларыјыг, һәмишә Сәрдарын мәддаһы иди. Вердик! Бир дәстә кәлди ки, Сәрдар рәјасәтдән дүшмәсин дејә биз дуа етдик. Вердик! Һеј вердик... вердик! Бир күн гуллугчу кәлиб деди ки, үч нәфәр полис ишчиси кәлиб сизи зијарәт етмәк истәјир, сөзләри вардыр. Бајыра чыхым. Тә'зим етдиләр. Онлардан бири:

— Аллаһ шүкүр, — деди — сизин һаггынызда бизим етдијимиз дуа гәбул олунду. Мәрһәмәт қәзләјирдик. Хидмәти олмајан адамлар бу фејзәркаһындан мәһрум олмадылар, бу кәрамәт сүфрәсингән гисмәтсиз галмадылар...

— Чох јахшы,—дедим—бу өлкәнин иши мутләг талан вә гарәтдир. Сиз бизә нә хидмәт едибсизиз ки, әвәз ис-тәјирсиз?

Иман лотубашлардан бири деди:

— Аға бизим хидмәт вахтымыз кечмишdir, дүз бујуурсунуз. О кечмиш кечәләрдә ки, һәэрәти-алинин додаглары ширин додагларда иди. Һа... һеч бир адам билмәсин дејә биз сәһәр ачылана гәдәр гаровул чәкирдик... Гаравул чәкирдик ки, һәэрәти-али мәшһур һәчиб адамлардан бириңиз, сизин кечә көрдүүнүз ишләри гәзетләрдә јазмасынлар... Бир кечә мән ики түмән өз чибимдән маја гојдум. Чүнки һәэрәти валанын* фәррашлары сизин мәнзилиниздә олан о мәшһур эхлагсыз күрд гызынын сорағыны алыб, евә дахил олмаг, ону чәкиб апармаг истәјирдиләр. Мин «мән өлүм»лә, әлләрини вә үзләрини өpmәклә онлары кери гајтардым... Инди ихтијар сизинләди!

Мән бу иjrәn вә сарсыдычы сөзләри ешитмәкдән елә пәришан олдум ки, һушум башымдан чыхды, чаваб верә билмәдим. Евә гајыдараг, атамын гарышында ихтијарсыз олараг ағладым, әһвалаты она данышдым. Атам үч түмән гуллугчуја верди ки, онлара чатдырын. Мәнә исә, тәсәлли верәрәк деди:

— Лотубашыларын иши беләдир. Онлар кәлиб ә'јанларын вә рәисләrin чаванларына бөйтән атарлар. О јазыглар да абырларынын горхусундан бир шеј вериб онлары башдан еләjәrlәr! Бунлар сәнин үчүн тәчруубәдир. Бу дәфә чохлу сирләр өjrәндін. Һеч вахт унутма, амма һеч јердә данышма!..

Инди аға муһәндисбашы, пајтахтын вәзијјәтләриндән ешитдинми? Бәли, «Теһран Авропа шәһәрләриндән бири

кимидир». Амма фәрги будур ки, Авропа шәһәрләриндә адамын малы, чаны вә шәхси нејсијәти тохунулмаздыр. Төһранда исә јох! Авропа шәһәрләриндә чамаат өз вахтларыны ишә сәрф едирләр, төһранлы исә иши вахта сәрф едир.

—Бу тәкчә Төһрана мәхсүс дејиллdir,—дедим — бизим вәтәнимизин һәр јерindә беләdir. Инсанлар вахт капиталыны о заман ишә сәрф едәrlәr ки, ишин мәнфәэти һисс олуна вә бу мәнфәэт онун саһибинә айл ола. Экәр диггәтлә мұлаһизә етсәниz, бир нәфәр иранлынын вахты өз истәјинә сәрф едилмир. Јахшысы будур ки, вахт бәһсинин шәрһинин үстүндәn кечәk; јохса алман философу кими һамыны ҹүнүн һесаб едәk вә өз идеамызын үстүндә мәhkәm дајанағ... һаман философ дејир ки, һәр бир шүурлу өз әмәлләринин мәс'улүл олмалы вә һесаб вермәlidir. Экәр өзүмүздәn суал етсәk ки, нә үчүн тәнбәки чәкирик? Ләzzәt үчүнмү? Jox! Хејри вармы? Jox! Зәрәрлидирми? Сөзсүz! Бәs нә үчүн едирик? Һеч бир ағыллы адам бу суалын гәзавәти гаршысында өзүнү тәnlәшdirә билмәz. Демәli, «Әлчүнүнә фүнүнүн*». Бу бизим вәтәнимизә дә аидdir, әкәр дәринә кетсәk бу нәтичәjә кәләрик. Онда сирләрин ифшасында вә исрарын јаныб мәһв олмасына көмәk етмиш оларыг...

Бу вахт гуллугчу қәлиб бизи наһара дә'вәт етди. Мәһәммәd гулухана дедим:

—Бир нечә күн сизә чох зәһмәт верәчәјик. Аңчаг, бујурун бизи шамјејәnlәr сырасындан ҹыхсынлар. Җүнки биз шам јемәjә адәt етмәмишик. Мәn ахшам хөрөк јејән-дә сүст олурام, өзүмү ағыр һисс едирәm.

—Билирәm нә бујурсунуз, — деjә Мәһәммәdгулухан ҹаваб верди.—Дүнәn кечә мәn сизин һалыныза фикир верирдим. Сүфрә башы чох узун чәкди. Атам ики-үч илдир ки, бу пис ишә адәt етмишdir. Мәn дә нараһатам. Чох кечә бәһанә кәтирәрәk, шам јемирәm. Шәһәрләdә бә'зәn ики-үч нәфәр, о чүмләdәn Имадүлмүлүк, Кәнзүлмүлүк, Хикмәтуләjalәt вә Назимүшшүрәфа hej араг ичирләr, ше'р охујурлар. Амма, чох тамашалыдыr. Назимүшшүрәфа чох тәкәббүрлү вә рәјасәт севәn адамдыr. Шираз, Хорасан вә Күрдүстан кими бөjүк јерләрин һөкмранлығы ешги илә кәрнәшир. Нә гырх-әлли мин түмән пулу вардыr ки, вериб мәгсәдинә наил олсун, нә дә мин түмәнлик мүфтә маашла дайми дөвләт гуллугчусу олмаг истәjир. Эрәбчә охумасына, ше'ршүнаслығына, тарих вә

дилчилиji билмәси мә'зиijәтләирнә көрә бу гуллуғу өзүнә сығышдыра билмир. (Бә'зән рузикарын вәфасызылығындан, гәddар чәрхи-фәләјин кәч рәфтарындан шикајеттә башлајар, мәсәлләр чәкәр, өзүнү әjәr вә «бәли, аға бәли!»—деjәr—мән елм вә билик саһибијәм. Бу тәгсир мәним үчүн кифајеттир. Ағачан, кифајеттир! Ичәк иш башында олан ганмазларын вә ишсиз галан ганаҹаглыларын сағлығына!»).

—Сизә тәклиф етмиrlәр? — деjә сорушдум.

—Нә үчүн, әvvәllәр едириләр,—деди—мәним көnүлсүзлүjуму билдиләр, инди ишләри јохдур. Атам һәмишә бу күнаh ишдәn чәкинмәji мәnә төвсijә еди, өзүнүн күнаhкаrlығындан шикајетләнир. Бу алудәчилиjинин чыхылмазлығына бәhанәләр вә дәлилләр кәтирир. Һәмишә аллаhдан ичкini төвбә етмәjә мувәффәг олмары вә тәrkитmәk гүввәsinә малик олмағы истәjәr. Мәндәn утандығыны сөjlәjәr. Атам олдуғу үчүн мәn дә елә динләjәrәm ки, куja онун үзрләрини гәбул едиrәm. Ичкini фәсад ишләри артырmasы hаггындакы мәsәllәri вә һекајеләri һәр jердәn тапсам, ja гәzetlәrdә oxусam, алкоголизмдәn төрәnәn хәстәliklәri, нахощуглары тә'cирli bir шәкиldә она охуjур вә данышыram. Бә'зәn бир мүddәt тәrkidir, jенә онун үnsiijәt шеjтанлары, jә'ni начинс ѡлдашлары чәm олуб әvvәlki вәзиijәti давам етдириләr. Буну сизә кизли демәkдәn мәgsәdim одур ки, әkәr шам jемәcәniz hаглышыныz. Amma, jox! Мәn елә bir иш көрәрәm ки, шам jеjәrik, лакин бир jерdә jox. Бу барәdә фикиrlәshәrәm.

Сүфрә башына кетдик. Бу күn он дәрд нәfәr дә эла-вә олмушдур. Сүфрә башындакыларын һамысы иjirmi дәрд нәfәrdir. Бизи һәкумәt наibi Meһrәlihan, Mirzә Mәs'ud һәkimбашы, гошун кенералы һәsәnhan, топхана полковники Rзахан вә ики-уч нәfәr башгалары иләтаныш етдириләr. Наһары jедик, сөhбәt етмәjә башладыg.

Meһrәlihan вүгарлы bir шәxсdir. Az данышан, az күләn, шәn вә истәmәli адамдыr. Наһар башындан дуаркаркәn Meһrәlihan мәnimlә birlikdә bizim чадыра kәldi. O:

—Хәrәkdәn соnra istiraһәt еdiрsinizmi? — деjә мәндәn сорушду.

Һансы зәhmetә көrә istiraһәt еdim, jемәjә вә bekар-чыlyga көrәmi? — дедим, —Истираһәt иш көrmәk нәтиjәsinde итирилмиш гүvвәni бәrpa етмәk вә tәzәlәmәk

үчүндүр. Ишләйнде јемек јејендән соңра мүәjjән гәдәр јухуламаг бәдәниң раһатлашмасына, гүввәтиң артмасына сәбәб олур. Џохса, јалныз јејиб-јатмаг һејванлара мәхсус адәтләрдәндир. Хилгәтдә, һәјат вә сағламлыгдан соңра, инсанын азачыг вахтдан гијмәтли бир сәрвәт пајына душмүр. Һәр кәс аллаһдан ону јеринә сәрф етмәјә мүвәффәг олмагдан сувай башга хәниш етсә чаһилдир. Газы, мајени вә чәмады шаһлар тачынын зијнати едән «вахт»дыр. Данәни сүнбул едән, бир тохумдан бар верән ағач јетиштирән «вахт»дыр. Торпаг илә сујун арасында һәјатын әмәлә қәлмәсинә шәраит јарадан «вахт»дыр. Вахт васитеси илә «Элијовму әкмәләтү»* сөзләринин назил олмағы шәрәфи тәмәддүн* сәрлөвһәсинин зијнатини артырыр. Чархчы оғлуну әсрин Надири едән вахтдыр. Эфсуслар олсун ки, Асија милләтләри јанында һеч бир дәјәри олмајан «вахт»дыр, эн чох гијмәтли исә ән алчаг дәрәчәдә әсир вә зәлил олсалар белә јашамагдыр! Өзләринин беш күн артыг јашамаларыны хејир вә шәрәфлә јад олунмагдан үстүн сајырлар; өмүрләрини вәһиши вә јыртычы һејвани ләззәтләрдән башга һеч бир шејә сәрф етмәзләр. Хош күзәранлыгдан гејри башга бир сәадәтә е'тигадлары јохдур. Шәрг һәкмдарларындан бири Инкилтәрә сәфириндән сорушур:

— Сизин падشاһынызын нечә арвады вардыр?

Инкилтәрәдә падшаһын анчаг бир мәләкәси олмалыдыр, — дејә сәфири чаваб верди. — Милләт депутатлары тәрәфиндән чох арвадлылыға ичазә верилмир.

Һәкмдар деди:

— Мән белә бир өлкәнин падшаһлығыны гәбул етмәрәм!

Сәфири өз күндәлијинде јазыр: «Падшаһын чохарвадлы олмасына ичазә верилмир—дедикдә һәкмдар мәним үзүмә елә баҳды ки, «гејздән сәфирилијими унудуб, мәни дара чәкәр» — дејә өз-өзүмә душундум. Һаман сәфири әлавә едәрәк: — Бу солтанын јүз алтмыш арвады вардыр. Һәр кечә алты нәфәр онун јатаг отағында һазыр оларды. Биригин иши даш-гаşлы гызыл афтафа-ләјәнин јанында дајанмаг вә тәмизлик лазым оланда гуллуг етмәк иди. Бир нәфәр шаһы јуху апарана кими онун аяғыны овурду. Галан дөрд нәфәр нөвбә илә бири онун сағында, дикәри солунда чылпаг јатырдылар: һәр вахт о, һансы тәрәфә дөңсә иди, ону јаваш-јаваш сығалајырдылар. Һәр сәһәр һамамда јујундураны, дараја-

ны, айна тутаны вә палтар кејиндириәни гадыилар идиләр...»

Меһрәлихан деди:

— Шәрг илә Гәрбин һөкмдарларынын фәрги һагында бир әһвалат нәзәримдә чанланды: Йисвекрәнин мәшһүр падشاһы Он икинчи Шарл* Полшаны фәтһ едәркән Авропада өз әсринин мисилсиз кезәли олан бир гыз ордуја кәләрәк өзүнү қәңч Шарла көстәрмәк, ону өзүнә вурғун етмәк вә беләликлә вәтәнина ишғал едилмәсинин гаршысыны алмаг истәди. Шарл она көрушмәк имканы вермәди. Ханым кәләрәк, Шарлын мүтләг кечәҗи бир јолда дајанды. Шарл узагдан ону көрүб атыны гаршылајараг онун гаршысындан сүр'әтлә елә өтдү ки, мәбада көрәр, нәфсинын өндәсингәндән кәлә билмәз, алданар вә етдији мұнарибәниң зәһмәтләри һәдәр кедәр. Ханым мә'јус олду, мәктуб васитәси илә илә Шарла јазды: «Унутма, әкәр мәним вәтәними дә алсан, јенә тарихиндә галачагдыр ки, сән бу торпағын бир гадынындан горхуб гачдын вә мәғлуб олдун». Бириңчи Пјотр Прут чајынын саһилиндә османлы гошуналары тәрәфиндән мұнасири олунаркән, өз мәләкәси Екатерина османлы гошунун башчысы вә сәркәрдәси Мәһәммәд Балтачынын чадырына көндәрди. Екатерина өзүнүн күшвараларыны тәгдим едіб хилас олдулар... Инди онларын һәр икиси өлмүштур, анчаг ишләринин тә'сири галыр вә һеч ваҳт тарих сәнифәләриндән силинмәjәчәкдир... Асија халглары бунлары көрүр, билир вә охујурларса да, бу кими изләр бурахмаға, нәтичәләр јаратмаға имканлары јохдур!

Көрдүм ки, Меһрәлихан елмли вә мә'луматлы бир шәксdir. Бизим сөһбәтимиз јаман тутмуштур. Нечә saatdan соңра қәлиб бизи чај ичмәjә дә'вәт етиләр. Дуруб әvvәлчә Мәһәммәдгүлуханын чадырына кетдик. О, јухудан тәзәчә дурмушду. Меһрәлихан деди:

— Бу чаван ханын бу күн сох јатмасына баҳмајараг, үмидварам ки Қәңчә чөлүнүн о гачгыларындан олмајачагдыр.

— Нечә бәjәm? — деjә Мәһәммәдгүлухан сорушду.

— Нахар јеjәндән индиjәдәк сөһбәтимиз Асија халгларынын јухуламасы вә кеф чәкмәләри һагда иди, — дедим.

Сәрдарын чадырына кетдик. Ыңсеjн мәним јанымда әjlәшмишиди. О, астадан деди:

—Барометр чох ашағы дүшмұшдұр. Ики saatдан соңра шиддәтлә јағыш јағмалыдыр.

— Һаны? — дедим.

Габын ичәрисиндән манометри чыхарыб көстәрди.

— Одунун јерини фикирләшмәдән мүәjjән етмишләр — дедим. — Аз һүндүрлүјү олан бу дағын әтәji о һүндүр дағлар силсиләси илә бирләшир. Экәр јағыш јағса, бизим мәскән салдығымыз јер һаман һүндүр дағдан ахан сујун мәчрасы вә јатағы олар. Мустафанды чағыр, туғәнкләри, патрондашлары вә өлчү чиһазларымызы, даһа нә варса һамысыны алтында чај ичдијимиз о һүндүр ағачдан асыб гајыдын. Экәр өзүмүз ислансаг гуруярыг, амма аләтләр исланса корланарлар.

Һүсејн вә Мустафа кетдиләр. Сәрдар сорушду.

— Нә пычылдашырдыныз? Һүсејн һараја кетди?

— Барометр јағынты көстәрир — дедим. — Қөндәрдим ки, чиһазлары апарыб ағачдан ассынлар вә үстүнү өртсүнләр.

— Архайын олунуз, јағыш јағмајағадыр, — Сәрдар деди — Мән он илдир ки, ән азы илдә үч ай бурада галырам. Һәр вахт јағынты олса әvvәлчә гиблә тәрәфдәки кичик ғүлләнин башындан бир булуд галхар, јаваш-јаваш бөјүәр, даһа да бөјүәр, икинчи күн јағар. Мәним тәчрүбәм бүтүн Мазандаранын барометридир.

— Айдындыр, дедим — биликләрин чохусунун әсасы инсанларын тәчрүбәләридир. Һәр һансы бир мүкәммәл алим өзүнүн вә башгаларынын тәчрүбәләриндән истифадә етмәлидир; тәчрүбәдән алдығы нәтичәни өз өмрүнүн фајдаларындан бири билмәлидир. Лакин тәбиэт ганунларында вә физика елминдә су зәррәләринин булуд тәшкил еди гар әмәлә кәтирмәсінин, атмосфердә һаванын мұхтәлифији нәтичәсіндә јағышын, долуңун вә гарын јағмасыны төрәдән сәбәбләри дәгиг мүәjәнләшdirмәк учун тәкчә мұшаһидә тәчрүбәси кифајет дејилдир. Фәгәт узунмұддәтли дәгиг мұшаһидәләр нәтичәсіндә бир нәгтәнин, ja бир өлкәнин тәбии ганунларыны узун мүддәт учүн мүәjән дәрәчәдә тә'јин етмәк вә тәчрүбә адландырмаг олар. Амма, термометр, манометр вә saat исә дүнjanын бүтүн нәгтәләриндә, һәр бир өлкәсіндә һаванын јүнкүллүjүнү, ағырлығыны истилијини, сојуглуғуну вә вахты мүәjjән едир. Тәчрүбә елми

мәсәләләрдә јох, мәдәни гуручулуг ишләриндә ичра едилән билијин әсасыдыр.

Сәрдар деди:

— Сиз дејирсиз ки, бу кечә јағыш јағар? Мән дә әмр еди्रәм ки, бајырда халы дәшәсинләр вә шамы чөлдә јејәрик. Экәр јағыш јағса сизн сөзүнүз сәһиңдир. Экс һалда сиз барометри сындырын.

— Разыјам, — дедим — амма, сиз дә сез верин ки, башга дөвләт башчыларымыз кими бир даһа елми инкар етмәјесиниз; иди асанлыгla хәстәликләрә әлач едән, һаванын дәјишмәсими мүәյҗәнләшдирән мүрәккәб чиссимләрин маддәләрини аյырыб анализдән кечирән мәканлары нурландыран, Шәрглә Гәрб арасындакы узаг мәсафәләрлә айдын данышыг васитәси олан е'чазкар аләтләри мә'насыз һесаб етмәјәчәксиниз.

— Бәли, — деди — әкәр јағса ону нәинки е'чазкар, бәлкә мә'чүзәнин өзү һесаб едәрәм.

Дуруб бајыра кетдик. Сәрдарын көстәриши илә чадырын габағына халы дәшәдиләр. Этрафа тәхминән әлли бөјүк фанар асыб, онлары јандырдылар. Шам һазырламаға, сүфрә дәшәмәјә мәшгүл олдулар. Шама кәләнләр әjlәшдиләр. Биз үзүрлү олдуғумуз үчүн өз чадырымыза кетдик. Бу вахт астадан, лакин сүрәкли «гулуув... лувв... лувв» сәси ешигдик. Бир аздан сонра јенә бу сәс тәкрапар олду. Саата баҳым. Саат доггуз иди. Јәгин еләдим ки, бизим үфүгүмүзүн нечә километријиндә булудлар топаланыбы плдырым чахыр; бу јердә һаванын ахыны Гәрбдән Шәргә иди. Буна көрә дә јаған јағыш тәкчә Сәрдары вә сүфрә башындакылары ислатмаз, шубһәсиз, сел кәләрәк, онларын чадырларыны, әсасијәләрини дә дәнизә төкәр.

Јарым saat кечмәдән узагдакы «гулавв... лувв...» сәси јахынлыгда «шараг... шараг... шараг...» илә әвәз олду. Гәрб тәрәфдән ардычыл галхан булудлар лап сыхлашдылар. Далбадал шимшәк чахыр, плдырым нәрилдәјирди. Партлајышын шиддәтиндән һава гајнар газан кими өзүнүн «тарта...ра...рај» сәсими «ғу...ғулл...ғу...» «а» чевирди. Һава елә гаралды ки, елә бил ишыг дашијан зәррәләр ишдән.govулдулар, нур һазырлајан хадимләр зулмәт сәлтәнәти гаршысында мәс'улийјәтә алындылар. Экәр күнәш чыхса иди өз нурунун јолуну бағлы көрәрди. Экәр көзүн бәбәји тәрпәнсә иди өз һәдәгәсдин орбитиндә иткин дүшәрди. Бу кечәнин гаранлығы

мұғабилиндә зұлмәтли јолда* кечәси күнәшли күндүзү, әчәм кечәси ај ишығыны хатырладыры. Јұз илдірымын далбадал сачан ишығы гаранлығ үфүгдә гарышганаң көзүндән дә хырда иди. Билмирәм бу вәһшәтдә Сәрдар нә фикирләширди ки, һүндүрдән күлдү вә «Имшәб берасты шәбе-ма рузе-ровшән әст»* — дејә охумаға башлады. Сәрдарын белә вәсфи-һал охумасына ихтијарсыз олараг елә күлдүм ки, бу һүндүрлүкдә күлмәјим јадыма кәлмир. Дәрһал баша дүшдүм ки, чох јерсиз құлмушәм. Һәтта, Һүсең дә құлмәдији һалда, бәс мән нә үчүн сәрхощасына қүлдүм! Бирдән елә бир илдүрим чаҳды ки, јер-көј ләрзәјә қәлди. Биздән бир аз ашағыда од парчасы јерә дүшдү. Һавада далбадал партлајыш баш верди. Бир-бириниң ардынча илдүрим чаҳды вә партлајыш тәкрап олду. Яғыш санки гәлбирдән төкүлүрмүш кими яғмаға башлады. Яғыш елә јағырды ки, учундан тут, көјә чых! Бир дәгигәдә сүффә башындақыларын һәрәси бир тәрәфә гачды. Адамлар кечмәјә ѡолу тапмыр, чадырларын ипләринә илишәрәк јыхылырдылар. Нәкәрләрини көмәјә ҹағырыр, ѡол ҝес-тәрмәләрини әмр едирдиләр.

— Aj оғлан корсан, ипләрин арасында нә едирсән? — бири дејирди.

— Абдулла, еһтијатлы ол, кејмәмин әтәји чадырын мыхына илишмишdir, — дејә башгасы мұрачиәт едирди.

Үчүнчүсү:

— Гурбанәли, әлимдән тут, һеч бир шеј көрмүрәм! — дејә гышгыран арасының әлини Гурбанәли нә гәдәр ахтарырдыса да тата билмири.

Башгасы һеј дад вурурду ки:

— Мәним папағым дүшдү, ону тапын!

Сәрдар өз чадырынын габағында олдуғу үчүн ѡол итирмәк вә папағыны палчыға булашдырмаг зәһмәтини чәкмәди. Мирзә Мәс'уд һәkimбашының сәсини ешиитдим ки, јыхылыб дура билмири. Бәдәнчә зәиф вә гоча бир кишиидир. Мустафаја дедим:

— Сәнин палтарын исланмајандыр, кет о јазығы тап. Мустафа онун сәсисин истиғамәти илә кедәрәк, ики чадырын ипләри арасындан көтүрүб кәтири. Папағы орда галмышды, үст-башындан су сүзүлүрдү. Гуру бир шеј јохумузду ки, верәк әвәз етсін. Чадырын ичәриси бајырдан да писдир. Јерин үзүашағы олmasына

бахмајараг, јенә бизим аягларымызын алты чајлаг кимиدير. Мирзэ Мәс'уду бир тәһәр өз чадырына чатдырыг.

Елә бу вахт ашағыдақы чадырлардан сәс учалды вә haј-куj гопду. Нә хәбәр олдуғуну көрмәк мүмкүн дејилди. Јаған јағышын арамсыз леһмәли дамлалары зұлмәт вә гаранлыға әлавә олараг, вәзијјәти бир даһа чәтилләшdirди. Бә'зи әламәтләрдән баша дүшдүк ки, дағдан сел ахыр. Доғрудан да белә иди. Чамаатдан гышгырыг сәсләри учалды:

— Ej мүсәлманлар, гәрг олуруг!

— Aj Сәрдар, aj Мәһәммәдгулухан, ахурлары сел апарды! Атлар буховлары гырааг гачылар!

— Aj дад, өзүмүз гәрг олуруг!..

Һеч ким онларын дадына чатмырды, јә'ни бир адамын башыны бајыра чыхармаға гүдрәти јохду. Јолдашлара дедим:

— Сабаһ елмин, мә'лумат аләтләринин мә'насыны биләрләр.

Бизим су кечирмәjәn, резин кејмәләrimiz вар иди. Буна көрә дедим:

— Һәнүз селин башланғычыдыр. Кедәк јухарыја, һәрәмиз бир ағача чыхаг, ишин агибәтини көзләjәk.

Узунбоғазлы сұвари чәкмәләрлә, електрик әл фанарлары илә, мин зәһмәтлә вә јыхыла-јыхыла јухарыја чатдыг. Дырмашыб ағачын үстүндә отурдуг. Чамаатын haј-куj бир шеј баша дүшмәjә имкан вермириди. Јағыш сәси, һаванын выјылтысы, гәрг оланларын наләси! Тәсәввүр един ки, нә гәдәр үрәксыхычы вә кәдәрли бир вәзијјәт иди!

Нәһајәт, чәнуб тәрәффән јаваш-јаваш ағ булудлар көрүндү. Јағыш сакитләшди. Һава бир аз ишигланды вә қунәш чыхды. Мә'лум олду ки, дағ селинин чох һиссәси бизим отурдуғумуз јердән кечмәли иди, сел гаршысына чыхан даши, торпағы кәтириб бу јерин ағзына тәл вурмуш, тамамилә башга тәрәфә дөнәрәк, өз мәчрасыны дәјишиш, ордунун ашағысында габағына чыханы супүрләjib бүрмәләмишди. Он чадыр учмуш, гырх ат һүркәрәк гачмыш, чамаатын палтар вә әсасијjәlәri палчығын, учурумун алтында галмыш вә ики нәфәр суда боғулмушдур. Һеч јердә вә һеч кимдә гуру бир дәсмал белә тапылмырды. Јемәли вә кејмәли шејләр бир-биринә гарышмышды. Сәрдарын мәтбәх газанлары гулл-

ларына гәдәр килә батараг галмышдыр. Сәрдар гәрибә бир вәзијјатлә бајыра чыхды вә деди:

— Мән елми инкар етмәji төвбә гылдым. Көрдүнүзү мү бизим башымыза нә бәла кәлди!

Бәյүк адам олдуғу үчүн хәчаләтлијини азалтмаг наминә дедим:

— Бунлар аллаһын гәзасыдыр. Мә'лумата дәхли јохдур, эчајиб һадисәләрдәндир.

— Мән өзүмү унутдум, сизин фикриниздә идим,—Сәрдар деди.

— Аллаһа шүкүр, — дедим — бизим либасымыз јүнкүл вә сукетүрмәздир. Нә бир шеј ислатмышыг, нә дә бир шеј тәләф етмишик.

Самавары тапыб одладылар. Бизим гәнд, чај вә гуру чөрәјимиз һамыја чатды. Чај ичдик. Шәһәрә атлы көндәрдиләр ки, тәзә чадырлар кәтирсингләр вә лазым олан шејләри алыб көндәрсингләр. Атлары тапдылар. Жахынлыгдақы Зиндәбад кәндиндән јүз нәфәр адам кәлди. Эскәрләр ордунун јерини тәмизләдиләр. Шејләри вә палтарлары ики saat әрзиндә қүнәш гурутду. Ики нәфәрин чәназәсими ашағыдақы кил вә леймәнин алтындан газыјыб чыхартдылар, Зиндәбад кәндиндә дәфн етдиләр.

Шәһәрдән јени бархана кәлди. Ичәрисиндә чохлу әсасијјә варды. Тәзә чадырлары гурдулар. Қөһнә вә чырылмыш чадырлары тә'мир етдиләр. Үчүнчү қүн орду јериндә о дәһшәтли селдән, бәйүк кил, лај вә даш յығымындан һеч бир әламәт галмады.

Мұсјо-Жорж илә көрүш

Јолдашларла мәсләһәтләшиб, сабаһ ѡюла дүшмәји тәрара алдыг. Сәрдар вә башгалары илә видалашдыг. Сәрдар галмағымыз һаггында нә гәдәр тә'кид етдисә, би-зә бәләдчи вә атлы гошмаг үчүн дөнә-дөнә сә'ј көстәрдисә дә разы олмадыг. Өз һеј'әтимизин коллектив фотшәклиндән бирини Сәрдара вә бирини дә Мәһрәлихана вердик. Йола дүшмәк истәдијимиз вахт шәһәрдән бир сұвари кәлди. О, Техрандан Сәрдара телеграм кәтирмишди. Мә'лум олду ки, франса сәфири Мұсјо-Жорж бу қүн Мәшіһәдсәрә дахил олур. Харичи ишләр назирлијиндән ону гарышыламаг һаггында көстәриш вермишләр. Сәрдар хәниш етди ки, ики қүн галаг, о кәлиб жет-

син вә Иран алимләр һеј'әти илә таныш олсун. Мұсјо-Жоржу шәхсән таныдығымыз вә онунла дост олдугум үчүн кетмәји дајандырдыг. Мәһрәлихан вә нәкәрләр гарышыламаға кетдиләр. Сабаһ о, ордуја дахил олур.

Мұсјо-Жорж франсанын мәшһүр дипломатларындан-дыр. Аличәнаб бир адамдыр (франсызлар үмумијәтлә бәшәрә, хүсусилә, иранлыја хеирхәндәрлар. Иранда тичарәт әлагәләриндән суваж башга ишләри јохдур. Нә бизимлә гоншудурлар, нә дә бизим өлкәмизә нүфуз етмәк вә саңиб олмаг хәјалилә кәрнәшмирләр. Рус вә инкилис кими Һиндистана һүчум етмәк, яхуд ораны мұдафиә етмәк бәһанәси илә Ираны дидишмә сүмүйү дә етмәмишdir. Һәр нә етсәләр вә һәр нә десәләр сәмими-дир).

Сәһәр јухудан дурдуг. Сәрдарын әмри илә сәфириң кечәчәји ѡоллары сүпүрдүләр, топлары силдиләр. Әскәрләр өз палтарларынын јахасыны тикирдиләр. Мән дедим:

—Музик лазымдыр.

—Јохумуздур — деди.

—Гошуунун бајрағыны бајыра чыхармаг лазымдыр — дедим.

— Қөһнәдир. Ики илдир ки, јазырыг, тәэсениң кән-дәрмирләр, чыхармаға лајиг дејилдир. Һазырлыг шејпуру чәкәрләр, кифајәтдир.

Көрдүм ки, олмајан мусигини әлә кәтирмәк еһтирам вә истигбалын мә'насыны баша салмагдан даһа чәтин-дир. Буна көрә сүкүт етдим.

Чадырын халчаларыны чырпдылар, чохлу ширнијјат, субтропик мејвәләр һазыр етдиләр.

Күнорта чағы дахил олмаг хәбәри кәтирән сувари кәлди. Әскәрләр сыраја дүзүлдүләр. Мұсјо-Жорж Мәһрәлихан илә бирликдә ат үстүндә варид олдулар.

Сәрдар онлары гарышлады. Орадакылары таныш етди. Жоржун Мұсјо-Бекон адлы чаван катиби вар иди. Ону тәгдим етди. Мәним адымы ешидәркән «Бунжур* Мұсјо Мәһсүнхан» сөзләрини ики дәфә тәкрагр етди вә чох севинди. Јолдашлары көрүб деди:

— Аллаһа шүкүр, Иранда франсызча биләнләрин сајы күндән-күнә артыр. Исте'дадлы Иран әналисисинн тәрәггиси илә мәшғул олмаг франсыз милләтиниң вачиб вәзиғәләриндән биридир.

Гәһвә кәтирдиләр. Ичдик. Сәрдар лутфкарлыг жес-

тәрди, сәфири гаршыламаг мәрасиминдәки чатышмамаз-лыглар нағында үзр истәди. Жорж деди:

— Мән тәшрифат үчүн кәлмәмишәм. Бу сәфириліјә тә'јин олунмағымын ифтихары үчүн мән сәмими гәлбдән вә дахили бир мәһәббәтлә چүмһурийјәт рәисимизә тәшәккүр едирәм. Өзүмү биканә өлкәдә көрмүрәм, достларымын арасында вә аләмин ичәрисинде һесаб едирәм.

Наһар назыр олду. Сәфир, сүфрә башында Иран хөрәкләрини тә'рифләди, мәһәббәт артыран сөзләр деди. Сәрдар шәраб тәклиф етдикдә сәфир деди:

— Биз адәткәрдә дејилик. Бу јарамаз әмәлә кирифтар оланлар јегин ки, онун нә гәдәр бәյүк күнаһ олдуғудан вә төрәтдири фәсадын бәйүклүйүндән хәбәри јохдур.

Онун һәрам едилмәси ислам мәзһәбинин банисинин «Әгли-кулл»* олмасы үчүн ән јахши дәлилләр.

Мәһәммәдгулухан өјүнүрдү. Сәрдар исә үзүнү туршудурду. Жорж ичкини писләјәркән хошу кәлән дә, кәлмәjән дә өз пајыны кәтүрдү.

Наһардан соңра сәфир мәним чадырыма кәлди. Сөһбәт етдик. Өзүнүн е'замијәтинин сәбәбини кизли сахламаг шәртилә мәнә данышды. Франса республикасынын истиглалийјәти нағында сорушдум. О деди:

— Бу тәрәгги әсриндә республика гурулушунун сабитлијини мөһкәмләтмәк ишиндә Франса бир сыра маниәләрә раст кәлсә дә бунлар өзлүйүндә һәлл олунар вә тезликлә арадан галхар. Бизим истиглалийјәтимиз завалсыздыр. Бизим милләтимизин чохлуғунун иттифагы ағачы ичәрисинде гурд олан алты мин руһани раһибин.govулмасы мәсәләси дәвләт хадимләринин гејрәти вә баш назирина бачарығы сајесинде чох асанлыгла јеринә јетирилди. Харичи ишләр назири Мусјо Делкассенин* көзәл бачарығы нәтичәсindә алманлара гаршы вәтәнпәрвәрләrin синәләринде аловланан интигам— «Реванш» оду тамамилә сөндү. Айдындыр ки, III Напалјонун шүүрсузлуғу үзүндән ики гоншу вә мәдәни милләт арасында баш верән, ловға тәрәфин мәғлубијәти вә җәзаланмасы илә нәтичәләнән мұһарибә ики халғы әсрләр боју бир-биринә дүшмән етмәмәли иди. Онлар өз тиҹарәт мәнафејини, сәнајенин сүр'әтли инкишафына бу јерсиз әдавәтә гурбан вермәмәли, сәлтәнәтина јаланчы иддиачыларыны тахтда отурдуб башларына таč гојмамалы, интрига базарыны гызышдырмамалы идиләр. Бу өлкәдә һамынын бәрабәр вә бир сәвијјәли олдуғуну

бильмәләри үчүн «республика» өзү кифајэтдир. Делкассे тәдбири назирдир. О, инкилисләр, италјанлар вә испанларла олан мүбәнисли сијаси мәсәләләр барәсиндә сүлһ мугавиләси бағлады; дөвләт хадимләrimизи мүһарибә вә чарышма ишләриндән асудә етди. Йәрби сурсат назырлығының фөвгәл'адә хәрчләрини јүнкүлләшdirди. Халгын вахтыны вә фикрини сәнајенин тәрәггисинә, јохсулларын рифаһ яхшылашдырылмасы ишләринә јенәлтди.

—Кечмиш харичи ишләр назири Мүсҗо Қаното вә мәрһум президент Флекс Форун бачарыларыны хатырлајын—мән дедим.—Онлар рус-Франса мугавиләсини бағлајараг, республиканын истиглалијәтини, Франсанын харичи сијасәтинин ирәлиләмәсini күчләндирдиләр. Делкассејә өз ләјагәт тохумуну әкиб-бечәрмәк үчүн бир јер шумлајыб назырладылар.

Жорж деди:

—Мән өзүм дә Русија-Франса бирлијинин тәрәфдары идим вә тәрәфдарыјам. О мугавиләнамәнин бағланмасында да чохлу сә'јим олмушшур. Лакин, бу бирлик бизим үчүн мүвәggәтидир, тәбии дејилдир. Бу бирлиji шиддәтләндирән, узун мүддәт давам етмәси үчүн сәбәб ола билән неч бир заһири вә мә'нәви амил јохдур. Франса католик, рус ортодокс, Франса республика, Русија мүтләг сәлтәнәт, Франса дөвләтли, Русија јохсул, Франса яхын вә Орта Шәргдә тичарәт базары ахтарыр, мұстәмләкәләри вардыр, Русија исә о јерләрә саһиб олмаг вә «ачыг гапылар»ы бағламаг арзусунда... Русија илә Франсаны Шәрг илә Гәрб арасындақы узун мәсафәдән башга, нечә мұстәгил вә гүдрәтли дөвләт аյырыр. Франса илә бирлиkdәn чох истифадә етдиләр, беш фаязлә өдәмәли олдуглары бир милјард өз борчларынын бешдән дөрдә вә үчә ендириләр; «Рус-Хәта» банкны тәшкил етдиләр. Манчурија јолуну чәкдиләр, Порт Артуру тутмаға башладылар. Франса исә јалныз Фашадогу бошалтмагда руслардан һимајә көзләјирди. Рус дөвләти бәнәнә дүзәлдәрәк гарышмады; Инкилтәрәнин гарышыны алмаг вә она гәләбә чалмаг үчүн Русија, Франса дәнiz гүввәләринин бачарыгсызлығыны ачыг шәкилдә ёлан етди; бирлик тәрәфдарларынын үрәкләрини бәрк сыйндырды. Бундан јенә дә кечмәк оларды. Анчаг руслар франсызларын дахили ишләринә

гарышмаға, тичарәт мәсәләләринә мудахилә едиб вә буна саһиб олмаға, онлары ләкәләмәјә вә тәһигир етмәјә башлады.

Рус гәзетләри Делкассени бајкот етди. Ону рушват-хор кими гәләмә верәрәк тагсырландырдылар ки, нә үчүн о, Лаһә бејнәлмиләл гәнд мүгавиләсини гәбул етди, нә үчүн Мисир дөвләти илә мүстәгил тичарәт мүгавиләси бағлады вә нәјә көрә рус үчүн инкилисләрдән Мисири бошалтмаг үчүн әлјери гојмады? Франса варлыларыны нә үчүн алманларын хејринә, Русијанын мәнафеи зиддинә олан Бағдад јолу ширкәтинә кирмәјә һәвәсләндирди? Нә үчүн назыркы Франса малијә назири Муссо Роје османлы дөвләтинин борчларыны «унификациса» едиб бирләшдириб, елә бир јени дона салды ки, һәр ил османлы хәзинәсинә он ики милјон артыг пул топлансын вә бунунла да османлы дөвләти Бағдад јолунун тә'миринә вә һәрби чатышмазлыгларыны тәкмилләшдирмәјә башласын? Нә үчүн вә нә үчүн?! Еләчә дә Муссо Лубенин* президент олмасы һагында һәчвләр язырдылар, Йүнкүлбејин Деруле*, «Версај» да Муссо Лубејлә әдәбсизлик етдији үчүн тә'рифләдиләр. Бүтүн бу һәрәкәтләрин үмум әналиниң инчиклијиндән башга бир сәмәрәси јох иди. Нәһајәт, Франса һекумети руслары баша салмаға мәчбур олду ки, Русија-Франса иттифагы тәрәфләрин һәрмәтини горумаг вә тәһлүкәләрин гарышыны алмаг үчүндүр. Мүстәгил вә азад Франса миллиятинин дахили ишләринә гарышмаг үчүн јох. Буна көрә руслар император икинчи Николајын Муссо Дубен илә, еләчә дә һәр ики дөвләтин хари-чи ишләр назирләри Делкассе илә Ламоздорфун Парис-дә вә Петербургда қөрүшмәләри илә гарышлыглы мұна-сибәтләри јенидән ислаһ етдиләр. Бүтүн бунлара баҳма-яраг, дедијим кими, бу бирлик узун сүрмәјәчәкдир.

— Сизин данышығыныздан белә чыхыр ки, Алмания илә Франса арасында дүшмәнчилик галмамышдыр? — дедим.

— Бәли, — деди — 1904-чү ил мајын 6-да президент Петербурга кетдији заман Алмания императору Икинчи Җелім Вилһелмин* Истиразбург шәһәриндә мубаһисәли олан ики мәмләкәтә, Елзаса вә Лотаринкија истиг-лалијәт верәрәк Алманияны мүстәгил һиссәләриндән етди. Белә олдугда, нә кими дүшмәнчилик галар? Экәр мәндән сорушсаныз, Алмания гошуунундан шикәст

тапмағымыз үчүн бизим шикајет етмәjә һағгымыз јох-
дур. Экәр о биабырчы шикәст олмасајды, Алманија мұ-
нарибәсіндә үч жүз мин гошун мејдана чыхара билмәjен
Франсанын инди үч милжон пијада гошуну вә кифајет
гәдәр һәрби дәнис гүввәси олмазды; дүнjanын бөjүк вә
кичик дәвләтләринин бу дәрәчәдә һөрмәтини газанмаз-
ды. Һәгигәтдә, Франсанын бу шикәсти онун үчүн Сури-
Исрафил иди ки, онлары чәналәт вә ловғалыг гәбирлә-
риндән аяға галдырыды.

Мән дедим:

— Алманија дәвләти «Анадолу Јол Ширкәти» ады
илә османлы дәвләтиндән Бағдад јолунун имтијазыны
алан заман Истамбулда Франса сәфири Муссо Канбун
вә Алманија сәфири Фон Маршал, бу ики милләтин
арасында душмәнчилик вә рәгабәт олмасына баҳмајараг.
бир-бирилә һәмфикир идиләр. Франса капиталистләри
сәһмләрин јүздә гырх фаиз пулуны өдәмәji өндәләринә
көтүрдүләр. Бәс нә үчүн сонрадан һәмин пулу өдәмәкдән
имтина етдиләр?

Жорж деди:

— Руслар Бағдад јолунда шәриклиjә разы олмадыг-
дан вә Алманијанын тәклифини рәdd етдикдән сонра
белә гәрар олду ки, Инкилтәрәнин гырх пајындаи иjирми
пајы Алманија верилсин. Инкилисләр Бағдад идарә
hej'әтинин тәшкилиндә Алманијанын фикрини өз мәна-
феләринин әлеjинә көрдүкдә бу ишдә иштирак етмәк-
дән әл чәкдиләр. Франсызлар да истәмәдиләр ки, идарә
hej'әтиндә әсас чохлуғу алманларда олсун. Буна көрә
иштирак етмәк фикриндән дүшдүләр. Бурада Инкилтәрә
вә Франса дәвләтләринин ики мүштәрәк мәгсәди вар
иди. Биринчи о иди ки, имтијаз јалныз алманларын
әлиндә олмасын. Чүнки узун мүддәт олан 99 ил әрзиндә
алманлар кәләчәкдә тәдричлә сәһмләри алараг, Франса
вә Инкилтәрәни сыйыштырыб чыхара биләрди. Нечә ки,
Инкилисләр Сүвеjш каналынын пајларыны алдыглары
кими вә инди каналын ики гисмәти Инкилтәрәнин әлин-
дәdir; османлы дәвләти јолун имтијазыны үч дәвләtin
Инкилтәрә, Франса вә Алманијанын өндәсінә гоjsун ки,
бу үч дәвләtin капиталистләриндән һәр һансынын сәһм-
ләри әлләриндән кетсә дә, онларын мүгавиләни тәшкili
һүгугу, шәртләри вә мәс'улиjәti бәрабәр олсун, әбәди
галсын. Алманија бу мәсәләjә разы олмады. Икинчи
мәгсәди исә башга иди. Османлы дәвләти Алманија илә

достлуг едәрәк, башгаларына е'тинасызлыг көстәрирди. Инкилтәрә вә Франса ону баша салмаг истәдиләр ки, әкәр онларын һимајәси вә зәманәти олмаса Алманијанын тәкликтә һимајәси османлы мәмләкәтинин сәрбәстлиji үчүн кафи дејилдир. Бу ики дөвләт истәдији вахт онун нараһатлығы вә бәдбәхтлиji үчүн асанлыгla шәрайт јарада биләр. Бу биркә һәрәкәтдән Алманија да өз һәддини билди. Бу ики мүштәрәк мәгсәддән әлавә, Франса вә Инкилтәрә өз шәрикләрини јубандырмагдан онларын ајры мәгсәди дә варды. Инкилтәрә дөвләти Фарс көрфәзинә, Бағдад јолу илә Һинд дәнизини бирләшdirән јерә саһиб олмаг вә бунунла да тиҷарәт әлагәләриндән башга, галан сијаси мәсәләләрдә өзкәләринин нүфузундан горумаг, бу јерләрин мұдафиәсими, ордусуну вә һәрби тә'сисатыны өз инһисарында сахламаг истәјирди. Алманија буна разы олмады. Франсызлар да бир тәрәфдән русларын хатирини нәзәрә аларағ, дикәр тәрәфдән дә Франса Инкилтәрәнин јахынлығынын бир нечә мүгәддимәси үчүн, вахты чатана гәдәр, һәләлик иштирак етмәк фикриндән дөңдүләр. Бағдад јолунун чәкилмәси бизим варлығымызын горунмасынын рәһни олдуғу үчүн бу ширкәт нә вахт олса инқилисләрин иттифагы илә баш тутачагдыр. Он беш илдән сонра Парисдән, Лондондан он күн әрзиндә Франса, Русија, Инкилтәрә, Алманија, Һиндистан вә Пекин торпагларыны һамы кәзәр, бизим Асијада малик олдуғумуз өлкәләрин нәглијјат работәсі Лионун, Парисинки кими олар.

— Бағдад јолу, шубhәсиз, дүнjanын мисилсиз јолларындан бири олачагдыр, — дедим. — Чохлу кәлир верәчәкдир. Әкәр бу јолу Франса илә Алманија дүзелдib, Инкилтәрәjә баша салсајдылар ки, онун иштиракы олмадан да чәкә биләрләр, нә кими зәрәри вар иди?

— Бу хам хәјал вә хәта бир иш оларды,—деди — Чунки Инкилтәрә дөвләтини разылығы олмадан, онун капиталистләри иштирак етмәдән Бағдад јолуну чәкмәк, горујуб сахламаг маһал вә гејри-мүмкүндүр. Белә ол-дугда Бәсрә вә Бағдад, еләчә дә Ағ дәниз, Гырмызы дәниз вә Умман дәнизи саһилләри боју илә чәкилмиш јолу әразиси илә бирликдә рус мүстәмләкәләри һесаб етмәк лазымдыр. Онда нечә дејәрләр, «Көн даббаг-лығына дәјмәз»*. Һалбуки Инкилтәрә вә Франсанын Бағдад јолунун имтијазыны алмаг мәсәләсими гүввәтләндирмәкдән әсас мәгсәдләри бу иди ки, алман гошуну

Босфорун кешикчилијини өндесинэ көтүрсүн. Беләликләдә ики Асија вә Авропа дөвләти олан Русија-Алманија арасында елә рәгабәт јарансын ки, бу ики милләтдән бириinin мәһв вә арадан кетмәсindәn башга һеч чурә дипломатик тәдбиrlәrlә барышмасы мүмкүн олмасын. Joxса, бу ики милләт бирликдә һүчума кечәр, Асија вә Авропа һөкумәтләрини көз ачмаға гојмазды. Инкилтәрәни тәбиэт башга әразиләрдән аյырдығы учун өз адамларыны јенә бир тәһәрлә горујарды. Америка-Инкилтәрә бирлиji пәрдә архасындан зәнир оларды; Инкилтәрә Мисрә, Қапа, Һиндистана, Австралија вә Қанадаја там истиглалијјәт верәрди. О заман дүнјада һеч бир бәшәри тәдбиrlәrin туфаны инкилис милләтинин истиглалијјәт кәмисини һадисәләр далғаларынын кирифтары едә билмәзди. Лакин, Франсаны әлбәттә өзләrinе табе едәрдиләр; ону ағыр јүklәrinи дашиjan аләтә, яхуд өз очагларыны гарышдыран машаја чеви-рәрдиләр. Дөвләтләrin bukунку политикасы дүнјанын һәрис милләтләrinin гаршысыны алмаг учун ән яхшы vasitәdir. Инди Авропанын бөjүк дөвләтләrinin на-зиirlәrinin әлләринде олан сијаси шаһмат ханәләри ичәрисиндә инкилисләrin пајы онларын ән яхшысы-дыр. Буна көрә дөвләтләrin гүдрәtinin мувазинәт ипи, шубhәсиз, Инкилтәrә кабинәсindәdir.

Мән дедим:

— Мәкәр мүмкүн дејилмидир ки, дүнја сијасети фәзасында дипломатик бир шимшәк чахараг, Җусија-Алманија бирлиjinе гаршы маниәләр чөр-чепүнү јандырын, бу ики милләт Асијаны вә Авропаны бәрабәр сурәтдә бөлүшдүрсүнләр, дүнја хәритәсини кекүндән дәјишиләр, Бириңи Наполјонун вә Бириңи Александрын планларыны һәјата кечирсүнләр?

— Мә'лумдур, — деди — дүнјанын идарәси сијасәтчиләrin әлиндә дејил, башга бир гүввәнин, һәрәкәтвери-чинин ихтијарындадыр. Амма, онларын бирлиjinе мане олан төр-төкүнтүләри јандыра биләчек бир шимшәjin чахмасы маһалдыр. Jox, әкәр бу чөр-чөп јанарса, Инкилтәрәnin вә Франсанын әнкәл дүзәлдәn заводу дуур, чөр-чөп әвәзинә даf-дәрәни һазырлајар, мешәләр вә чән-кәлләр дүзәлдәr, рус-алман бирлиjinin јолуна сәpәrik.

АЗАДЛЫГ НӘДИР?

Дејирләр ки, иранлыја һүрријјәт вермишләр. Тәзә зу-

хура кәлмиш бу сөзүн мә'насыны мән баша дүшмүрәм. Бу, нә демәкдир?! Мәкәр биз гызыла алымыш гул идик ки, азад етди! Бәйәм биз башгасындан асылы вә дустаг идик ки, бизи сәрбәст бурахдылар?! Бәс иранлыя нечә азадлыг вермишләр ки, бөյүкдән-кичијә кими, һамы фөвгәл'адә севинчлә бир-бирини тәбрек едир вә ону гаршыладығына кәрә көзајдынлығы верирләр.

Бу мәсәләни һәлл етмәк үчүн биз чәтиңликләрә раст қәлмәжә билмәрик. Зира, индијәдәк бу мүчәррәд сөзүн мә'насы һаггында бизим китабларымызда һеч нә јазмашылар вә мәктәбләримиздә һеч нә охумамышыг. Айдындыр ки, ешитмәдийимиз вә билмәдийимиз, бизим ағлымыза да қәлмәз. Белә олсајды, биз бу шадлығын, әлчалманын, ајагдәјмәнин, натиглијин, өзүнүөјмәнин мәнијјәтини мүәјјән дәрәчәдә анлајардыг. Мәс'улијјәтин бөյүклүјүнү, вәзиғәнин ағырлығыны, бу «бәхшеши» үчүн елм вә сәрвәт касыбышымызы баша дүшәрдик; дәстә-дәстә јығышар, мәдәни халглар чәркәсинә нечә дахил олача-ышымыз үчүн огулу өлмүш аналар кими ағлашар вә бир-биришимизә тәсәлли верәрдик. Аյыг-сајыг олардыг. Эзәмәтли азадлыг адыйны дашымаг вә онун вәзиғәләрини ичра етмәк габилијјәтинә малик олмаг үчүн мүттәфи-гән вә мүттәнидән «тикан јејәрдик, јук дашыјардыг». Бу әзәмәтли не'мәтиң шәрәфинә бајрам шәнликләри ке-чирәрдик, мә'рузәләр назырлајардыг, бир-биришимизи тәб-бик едәрдик, өзүмүзүн бу севинч вә шадлығымызы да-вам етдирмәк естафетини дашымағы хәләфләримизә тәвсијә едәрдик.

Дәрин дүшүнчәли һәр бир иранлы, әкәр бир аз фи-кирләшәрсә, мәним сөзүмүн дүэлүүйүн тәрәддүдсүз е'ти-раф едәр.

Доғрудан да, мәкәр азадлыг бундан ибарәтдир ки. һәр кәс нә фүзуллуг истәсә етсін?; јолкәсәнләр һәр кар-ванын гаршысыны кәсиб сојсунлар? Гочулар нәји истәсә таласынлар?; хулиганлар вурсун-өлдүрсүн вә чапсын-лар?; һәр савадсыз хәјалына кәлән ифтира вә бөһтаны јазсын?; бир овуч киши јығышараг һәр нәји истәсә гој-сун вә һәр нәји истәсә кәтүрсүн?;¹ сәләмчи тачирләр, елә-чә дә бөյүк руһаниләр итаети вачиб бир иш сајсын вә бојун гачыраны тутуб һәбсә салараг, тәнбәһ етсінләр?; бу ҹүр дәһшәтли өзбашыналыг, вәһшилик вә һәрч-мәрҹүчүн бир-биришимизә көзајдынлығы вериб чирағанлыг

¹ Бир овуч сарај адамлары нәзәрдә тутулмушдур.

едәк?! Жаҳуд, қәрәк нә гәдәр ки, кеч дејилдир бешымызы қөтүрүб тәһлүкәсиз бир јерә ғағаг?!

Әкәр әрәбчә «һүрийjәt», фарсча «азади», түркчә «өзденлик» һәмән тәбии азадлыгдан ибарәтдирсә, үмумбәшәр өвләды фитрәтән вә тәбиәтән ишләриндә вә сөзләриндә азад вә мухтардыр, онун әмрверәниндән (өз ирадәсиндән) гејри һеч ким сөзүнүн вә әмәлиниң гарышыны ала билмәз, ондан кәнар елә бир гүввә жарадылмаышдыrsa, онда һеч кимин гүввәси чатмаз ки, бизим бу азадлыгымызы әлимиздән алсын. Демәли, бу ҹүрә азадлығы алверә چевирмәк олмаз.

Бу сәтирләrin охучусу фикирләшмәдәn, чәтиңлик чәкмәдәn баша дүшәр ки, о ҹүр азадлыг һәмишә онда вардыр, олмуш вә олачагдыр; ону нә алмаг, нә дә бағышламаг олар. Анчаг јенә мә'lум олмады ки, бизим севинч вә шадлыгымыза сәбәб олан нәдир.

Бәли, бу азадлыг үмуми мә'нәви бир капитал иди ки, Иран сакинләринин һәр бири тәдричән ону топлајыб «милләт» дејилән хәзинәдә анбара вурмушдур. Һанмы о капитал vasitәsilә шәрикли сурәтдә тичарәт еиди. Бу капиталын пулу шәрәф вә мә'рифәт адлы тәмиз гызылдан, сиккәси исә намус вә әдәbdәn ибарәт иди. Бу, мүгәddәs капитал иди. Jә'ни һеч бир шәхс она хор бахмыр вә хәјанәт етмиrdи. Әкәр бир вәтәндәш онун бир һиссәсини, ja өз сәһмини истәjирсә, jә'ни о адам өз шәрәfini башгасына вермәk, маариф кәсб etmәmәk, алчаг тәбиәtli адамлara мәхсус ишләrlә mәşfул олмаг, жаҳуд өзүнүн намус вә әдәb сәрмәjесини, иjrәnч вә гадаған олунмуш ишләrә сәрф etmәjә чан атырдыса, онун гарышыны алырдылар. Лазым кәлдикдә шиддәtli сурәтдә ҹәзаландырырдылар. Жалныз бу үмуми сәrvәt vasitәsiliә һәр бир адам шәрәf, mә'rifәt, намус вә әдәb кәsб едә биләrди. Jә'ни һәмәn капиталы ejilә mубадилә etmәk олурdu. Бу ѡолла ким һансы саһәdә һәр нә әлдә eидисә, үмуми хәзинәjә aид олурdu.

Мәтләbin аждын олмасы учүн бир мисал чәким. Авропа 20 мүстәgiл вә 45 аjры-ajры дөвләтдәn ибарәтдирки, биз бунларын һамысына бирликдә «Firәnк» дејирик. Һамы онларын сәнаjесиндәn данышыр, тә'riflәjir, шәhәrlәrinin abadlygыны, күчә вә ѡолларынын tәmizlijiini mәdһ eидирсә, o, demir ки: filan mәmlәkәt беләdir, ja filan fabrik бу ҹүрәdir, filan профессор белә deјib, ja filan шәhәr, filan varlynyн evi беләdir.

О дејир ки, Фирәнкыстан тәмиздир, фирмәнкли алимдир. Фирәнкыстаның сәнајеси һејранедицидир, фирмәнкли әдәб-лидир. Һалбуки, сәккиз жүз күруу (400 милjon) фирмәнкли, ja авропалыдан он күруу елмидир, үч жүз мин нәфәрин фабрик-заводу вардыр. Галан һамысы јохсул, савадсыз, вә асијалыдан да бешбетәрди. Лакин, мә'нәви капитал тичарәтиндә һамысы әлбир ишләдикләри үчүн, јә'ни шәрәф, намус, әдәбин мүһафизәсиндә мүттәфиг, әлбир олараг бир-бирләrinә көмәк етдикләри үчүн бу сәрвәтин мәнфәети дә үмуммилләтә аиддир.

Бүтүн фирмәнкыстанда, фәhlәdәn тутмуш шаһзадәjә гәдәр, гәриб мұсафиrә hәр jердә елә әдәб вә меһрибанлыг көстәрирләр ки, hәmәn мұсафири өзләrinә чәзб едәрләр. Чүники әкәр мұсафиr кетсә, jенә онларын өлкәsinә кәлсін; jох, әкәр өзү кәлә билмәsə башгаларына тә'рифләjәрәk, онлары кәлмәjә сөвг etsin. Чүники вәтәn мәhәббәti мәфһумуну касыбы да, дөвләтлиси дә вайид мәсләк-дә баша дүшмүшләр: шәрәf, намус вә әдәbdәn бәрабәr шәкилдә фајдаланмаг һүгугуна маликдирләr.

Бу мә'tәризәарасы чүмләләрдәn сонра тәzәdәn өз азадлығымызын үзәrinә гајыдаг. Көrәk, бизэ вериләn о шәрәf, намус вә әдәbi нә ваҳt, kим биздәn алмышды? Нечә алмышды? Һансы тәnбаллик, һансы каһыллыг вә ловғалыг бизи гәзәбләndirди? Нечә олду ки, бу мә'nәvi сәрвәтдәn аjрылааг, мұхтәлиf тарихи гәрнләrin бу зилләt вә бәdbәxtliklәrinә мүbtәla олдуг? Бүтүн бунларын чавабыны објектив тарихчиләr бизим хошбәxt хәләфләrimiz үчүn гejd etmiшlәr. Мәn, nәgdәn чүz'i iша-рә ilә kифajәtlәnirә! Нәсрәddin шаһы чүлусундан¹ дәрд ил сонра, сарай политикасы шәhiд Эмири-Кәбирдәn, мүтләgijjәtin tam istiglalыndan сонра белә лазым кәлди ки, ағыллы вә башарыглы дөвләt адамлары мәркәzдәn узаглашдырылсын, әзазил вә чәnil базар адамлары ejshu iшrәt kезәlliklәrinә шәrik олсунлар. Зира, бунларын нә дахилдә хәta төrәtmәk исте'dadлары вардыr, нә дә xariчdә aшub төrәtmәk—jә'ni, нә дә savab iш kөrmәk kүchlәri вардыr. Buна kөrә dә mәrkәzin meh-vәri hәmiшә eлmsiz, jaltag вә xain адамларла әhatә олуңdu. Фәgәt, xariчи iшlәrin әhәmiijjәtinә kөrә, bu idarәdә nisbәtәn gabiliijjәtli шәxslәr әjlәширди. An-чаг, бүтүн iшlәrdәki һәrч-mәrчlik onu да нурсуз сәda-

¹ Чүлус—падшашлыг тахтына чыхмаг, шаһлыға чатмаг.

рәтин¹ шәхси мәнфәәти әтрафында һәрәкәтә қәтири. Мәлүмдур, «ешшәк вермәсәјди гази олмазды»². Беләликлә, аз бир вахт әрзиндә милләтин хәзинә капиталынын сон галығы да, ахырынчы зәррәсинә гәдәр барбарлар тәрәфиндән таланды. Милләтин тиҹарәт базарында, мәһәз таланмыш һәмән сәрвәт ортада мубадилә васитәси олмаг әвәзинә, әхлагызылыг хәзинәси учун лүзүм һәddиндән артыг јалтаглыг, хәјанәт, дәјанәтсизлик, алчаглыг вә рәзиллик сиккәси чапыб төкүрдүләр. Милләтин мә'нәви сәрвәтини талајыб гарәт етмәк учун артыг ламасы илә кифајәт едән бу шеji бизим милләтимиизин чismани сәрвәtingdә ичра олунасы иш вә адәт һалына салдылар. Мәмләкәtin филиз гызылыны бир јердә, јохмуш кими, апардылар, апардылар, мөвчүд күмүшүнү исә халис уғурсузлугла әвәз етдиләр. Беләликлә, Иран милләтинин мадди вә мә'нәви јохсуллуғу елә бир һәddә чатды ки, халглар тарихиндә һеч бир гәләм онун мислини јазмамышдыр.

Теһранда бөјүкләrin јанында «Маариф» сөзүнү дилә кәтиrmәк мүмкүн олмајан вахтларда Нәсрәддин шаһ «Китаби-Әһмәди» мүчтәһид һачы Мирзә һәсән ағанын һүзүрунда көстәрәрәк, «Бах, бу динсиз кафәр бүтүн Ирана құлмұшдур»—дејирди вә мүәллифи барәдә харичи ишләр назириңә әмр жазырды. (Билми्रәм вә билә билмәдим ки, мәнә нә етмәк истәјирди³). Бу⁴ ишин һәјата кечирилмәсі учун иши тә'хирә салан бә'зи харичи әнкәлләр вар иди ки, биз онларын үзәриндән сукут илә кечирик. Нәһајәт, һәмин иш учун тәбии имкан юранды. Чин

¹ Сәдри-әзәмә гаршы кинајәdir.

² Фарс дилиндә белә бир ше'р вардыр:

Зи Мазәндәран рәфәт шәхси бе Тeһran

Ки, гази шәвәд, шаһ рази нәмишод.

Бе ришвә хәри дад, бестәд гәзара,

Әкәр хәр нәмибуд, гази нәмибуд.

Тәрчумәси:

Бири Теһрана кетди Мазәндәрандан,
Ала газилик, Шаһ олмурду рази,
Бир ешшәк вериб рүшвәт о, гази олду,
Әкәр ешшәк олмазды, олмазды гази.

(Бу ше'рин мүәллифи һәләлик бизә мә'lум дејилдир. Анчаг дејә биләрик ки, М. Э. Талыбов һәмән ше'рин бир мисрасындан өзүнә-мәхсүс бир шәкилде истифадә етмишdir).

³ Бир сыра башга жазылардан да нисс олунур ки, Нәсрәддин шаһ, Талыбова Русијада гәсәд назырламаг фикриндә олмушдур.

⁴ Мәшрутәни һәјата кечирмәк һагында сөһбәт кедир.

сәдди мәһкәмликдә олан харичи маниәләр бүнөврәсингән дән дағылды; дахили маниәләр мәһв олуб јоха чыхды.

Беләликлә, милләтин гәсб олунмуш һүрријәти јенә дә милләтин һамысына гајтарылды; ајры-ајры шәхсләрә јох! Өзбашыналыг азадлығы верилмәди ки, оғру оғрулуғунда, фәсад төрәдәнләр өз фәсадлы әгидәләрини яјмагда, тачир гадаған олунмуш шејләри сатмагда, мұстәвидләр кечмишдәки кими фүтәраны асыб-кәсмәкдә вә бу арзуда олмагда азад олсунлар.

Бу азадлыг, дәфәләрлә дедијимиз кими шәрәф, на-
мус вә әдәбdir.

Иран әһалисинин һәр бири билмәлидир ки, о, инсан-
дыр. Іәни илаһи руһдан бир гисмәт дә ондадыр. Елә иш
көрмәмәлидир ки, өз үлвијәти өңүндә хәчаләт чәксин.
Билмәлидир ки, намусу вардыр... гадаған олмуш пис иш-
ләрдән узаглашмалыдыр. Һәр кәс борчлудур ки, бабала-
рынын эн'энәләрини севсин—башгаларына көмәк етмә-
жи вачиб сајсын, өз сөзүндә вә әмәлләриндә сабит олсун.
Азачыг фикирләшмәклә ајдын олар ки, бу мүстәгим мәс-
ләкдә һамы кәрәк сәһмдар вә шәрик олсун. Һәгигәтән,
бу үмуми сәрвәт олдуғу үчүн һеч ким она хәјанәт етмә-
мәлидир. Гојмамалыдырлар ки, бир нәфәр хәјанәт етсін.
Һәр кәс бу мәсләкдән кәнара чыхса, о, јолу азмыш, халг
гаршысында нифрәтләнмиш, гәзәбә кәлмиш вә мәс'улиј-
јәтсиз сајылар. Бу мәсәләдә милләтин һәр бир үзвү—о
истәр эн бейүк нүфуз саһиби олсун, ја да ади сырави
ишчи—фәрги јохдур, бәрабәр мәс'улијәт дашијыр. Һәр-
чәнд ки, бу һәдијәни бизә вердиләр вә биз дә гәбул ет-
дик, анчаг, јухарыда дедијимиз кими, инди о азадлығын
адына чатдыг. Он ил сә'ј вә چалышмалардан соңра онун
лајиһесини чызмаға гәдәм гојарыг; отуз илдән соңра би-
зим хәләфләrimiz јүкүн вә вәзиғәләрин ағырлығы, мәг-
сәдә чатмағын чәтиңликләри үзүндән чохлу аглашмалар-
дан раһат олдугдан соңра «ахан сују тәзәдәп керијә гај-
тармаг» олмаз. О ваҳт индики бош сәһралар мејвә бағ-
ларына, гәбиристанлар құлустанлара чевриләр. Ондан
соңра нәинки Иран әһалиси, бәлкә бу өлкәнин чәмад¹,
нәбат² вә һејваны да мүәjjән дәрәчәдә хошбәxt вә шөһ-
рәтләндирилмиш олар. Чәмаддан филиз маддәләр аյы-
рыб өридәрләр; ағачлардан чәпнәт мејвәси ләрәрләр;

¹ Чәмад—чансызы тәбиәт әшjasы.

² Нәбат—битки.

чөл вә дәнис һејванларының нәслинин кәсилемәсинин гарышыны аларлар; ев һејванларына инсан баласы кими гуллуг едәрләр; онларын мүалличеси үчүн һәкимләр назырлајар вә хәстәханалар дүзәлдәрләр. Экәр беләди, бунлары чәмад, ишбат вә һејваның сәадәтиндән башга нә адландырмаг олар?

МИЛЛИ ШУРА МӘЧЛИС БАРӘДӘ

Ираның бу милли сәрвәтини горумаг үчүн, Иран халглары өз араларындан јүз алтмыш ики нәфәр горујучу сечәрәк, вәтәнин мәркәзинә көндәрдиләр. Бу мұнағизәчиләри «вәкилләр», онларын жығынчағыны исә «Милли Шура Мәчлиси» адландырылар.

Бу мәчлисин яхшы чәһәтләриндән данышмаздан әввәл онун чатышмајан чәһәтләрини садалајырыг:

Биринчи. Падшаһа өләчәји әјан олдуғу үчүн, о, һәлә Низамнамә имзаланмамыш Мәчлисииң ачылмасы әмрини вермәк үчүн тәләсди. Чүнки бу кәрәкли сәнәди өзү имзасын. Бу чәһәтдән биринчи сечки мәнијјәт е'тибары илә хошакәлән олмады.

Икинчи. Ганунун әсасы олан сечки мөвһумидир. Мәлум дејилдир ки, Иран әналисийин нә гәдәри сечки һүгугуна малиkdir. Бу сәсвермә нечә сечки даирәсінә бөлүнмүшдүр. Бунларын һамысы һәдси, гијаси вә тәхмини дүзәлдилиб һазырланмышдыр. Әналини сијаһыја аландан, әјаләтләри дүрүст мүәjjәнләшdirәндән соңра, һәги-гәтән кәрәк бунларын мәhkәм әсасы вә һәдди олсун. Әсас будур ки, әдаләтлә тә'јин олунмасында онларын сәс тәсвијәләrinә дүзкүн диггәт јетирмәли вә риајет олунмалыдыр. Бунунда да милләтиң вәһдәт имарәтийин өзүлүндә бошлуг галмасын, кәләчәкдә наразылыг вә инчиклик ортаја кәлмәсін, әнкәл төрәммәсін. Экәр инди бунлара көз јумсалар, халг өз һүгугуны баша дүшәндән соңра тәләб едәр. Чохлу тәэссүф вә мәхариичин төрәнмәсінә сәбәб олар. Чүнки милләтиң ганун верәнләри ағыллы вә кичик бир ишарәни баша дүшән адамлардылар. Кәләчәкдә бу мәтләбин мәс'улийјәти өhдәләриндә олан депутатлары мәhз вәтән мәhәббәтийин тәләбинә, мәчлис ишинин мәhкәмләнмәси наминә, һәләлик сүкут едиrlәр ки, ишин әвшәлиндә сөз ихтилафына сәбәбкар олмасынлар. Лакин өз төвсияjәләрини соңранын мухалифәтийә, өз сечилмиш нұмаjәндәләрипин өhдәсінә ғојуб кечирләр.

Үчүнчү. Мәчлис Низамнамәси мисилсиз, дүнja мәчлислеринин әсәрләри тә'сириндән харич олдуғу кими, еләчә дә мәчлис вәкилләри өз вәзифәләриндән кәнар ишләр көрүрләр. Іә'ни бекар галырлар, жаҳуд мәчлис ишләринә дәхли олмајан ишләре чәлб олунурлар. Зеһнләри гычыгландыран сијаси мәсәләләр, сөһбәтләр ортаја салырлар. Элбәттә, мәсәләдән кәнар иш көрмәк фикир зиддијјәти, сөз ихтилафы төрәдәр, әсәбилијә сөвг едәр. Дүнjanын һеч бир јеринде елә бир мәчлис јохдур ки, әсас ганунсуз, бүтүн бунлары чыхармаздан әvvәл милли идарәләrin шө'бәләри тәшкил олунсун. Экәр олса, тә'чили олараг, ганун чыхармадан назирликләр тәшкил етмәк дән башга мәсәлә гојмаз вә башга тәләбләр етмәз.

Бујурун көрүм, ганун чыхартмадан, јә'ни һүгуг вә һүдуду мүәjjәnlәшdirмәдән, дүнән вәзиfәjә гондарылмыш вәзири хәјанәт үстүндә мүттәhim етмәк, ишдән говмаг, жаҳуд он иллик вәзири јохламадан вә хәјанәтини исbat етмәдән онун һаггында пис демәк, дөвләт гуллугчуларыны ишдән говмаг, башгаларыны әмлакыны тутмаг, ичарәнамәләри ләғы етмәк вә саирә вә саирә бунларын һамысы. Мәчлисдәn габагкы үсул-идарәnin зоракылыг јумруғуну көстәрмәси, һәмән истибдадын бәргәрары үчүн тәкrap вә исрап дејилми? Кечмиш мүстәбидләр бунлара әкәр ганунсуз һәрәкәтләр десәләр дүз вә һәгигәт дејилми? Жаҳуд һәрмәтли депутатларын өзләрини мудафиәдә нәзәри силаһдан башга һәrbәләри вардырымы?

Дөрдүнчү. Депутатлар өз вәзиijәtlәrinә мұнасиб олмајаны гәбул етмиirlәr. Іә'ни фирәнклини тәглиid етмәji чајиз билмирләr, амма әсас ганун истәjirләr. Индијәdәk өз данышыгларында бир гајда јаратмамышлар. Ики ајда Иранын гајдаја дүшмәсини тәләб едиrlәr. Бир адам јохдур, онлара десин ки, Депутатлар мәчлиси һансы фабрикин мәһсулуудур; әсас ганун һансы дилдәn тәржүмә олунуб, бизим гурдуғумуз бу бусатын лајиһәси мәjәр тамамилә Фирәнкистандан дејилми? Бәs нә үчүн нитгин јеринин тә'јини вә данышығын тәртиби тәглиid олур? Мин ил азрын шәкилдә чәналәти тәглиid етмишик, инди әкәр елми тәглиid етсәk, бизим чәналәtimizә нә зәрәри олаzagдыр.

Бешинчи. Җүзиijат барәsinde, мәсәlәn, үзкүчүлүk, банк ишләrinde олсун, ja олmasын—бу барәdә dәfәlәrlә қәrәk данышыg жетsin. Онда отuz мин фәsил га-

нүнларын дүзэлиши вә гәбулу үчүн кәрәк нечә ил гилү гал олсун.

Алтынчы. Низамнамәниң мәтниндә ики-үч дәфә «Мәс'ул вәзиirlәр», «вәзиirlәр мәс'улдур» дејирләр. Бу нә демәкдир? Мәкәр мәс'улийjәт будур ки, вәзиirlәр депутатлардан даһа тез мәчлисдә назыр олуб, кимин нә хәjalына кәлсә сорушачағыны көзләсиләр; вәзиr дә кәмали-тәмкиnlә верилән суала җаваб әрз еләjib мурәххәс олсун? О вахт, иijirmi дөрд saatdan jaлныз сәkkiz saat jejib-jatmag үчүn ихтиярында олан вәзиr кәrәk галан он алты saatы iшләsin. O, eзүnүn hәgиги iшләrinи вә вәзиfәlәrinи нә вахт jеринә jетирсин?! Демәli, белә mәs'улиjәti тәләb etmәk дүзкүn деjildir.

Әкәr мәs'улиjәt будур ки, вәзиr eз вәзиfәsi daiрә-sindә хәjanәt eтcә вә ja iш заманы мүejjәn hүgугда ifrat-tәfritә jол версә, o вәзиr mәs'ул, jә'ni мүгэssirdir, kәrәk aзад олунсун. башга вәзиirlәr hej'eti dә onun hәrmәtdәn дүшмәsi ilә әлагәdar олaraq iste'fa verсin-lәr,—bu, дүздүr. Ajdyndыr kи, вәзиirlәr bu kimi hалларда mәs'uldurлar. Amma, mәchlis ganun чыхарандan соnra bu mәs'уlijәti тәләb etmәjä hагgy вардыr. O da bir шәртлә kи, bir вәзиrin хәjanәti, чызырындан чыхmasы, ifratчылығы үчүn вәзиirlәr hej'eti jox, jaлныz мүgэssir шәхс aзад олунсун. Чунки bәdбәхтликdәn, Iранын вәзиirliјә lajig шәхсләri hәlәlik aздыr. Әkәr иki dөvrә вәзиirlәr hej'eti aзад eдilсә, үчүnчү dөvrә kәrәk әvvәlki вәзиirlәrin әtәjindәn tutub, onlara pәnah апарсынлар.

Иранда габилиjәtli адам чохdur. Anчag kәlәmәkдәki вәзиirlәri, ganuna әsасәn, eз саhесинә aид aлимliji. hүgуги sәnәdi оlmasы тәlәb оlундуfu үчүn, jaлныz шәхси ләjагәt вә irsi nәchabәt hәmәn вәzifәdә iшlәmәk үчүn hүgуги sәnәd оlmajaчагдыr. Өзу dә вәзиirlәrin mәs'улиjәti сөзлә dejil, әmәli tәshәbbүsдүr: буна kәrә, лазым олан hәr hanсы bir kүндә депутатлар eз arалarynдан отuz nәfәr mәs'ул вәзиr шәхs dөvlәtә niшan верә билмәlidirләr.

Авropa парламентләrinin назирләri үчүn башга bir mәs'улиjәt dә вардыr. Ona partijabazlyg mәs'улиjәti dejiliр. Onlar hәr hanсы partiyanыn әlejhiнә фраксиya jaрадыrlar. Парламентdә чохлуfu әldә etmәk, назыркы назирләri iшdәn kәtүrmәk үчүn мүхтәlif тәdbirләr iшlәdirләr. Bir ganunun чыхарылmasы, jaхud

дәјішдирилмәсі үчүн, бир бұдчәни тәләб етмәк вә ja бир ишин көрүлмәсіни әмәли сурәтдә һәјата кечирмәк үчүн парламентә назирләр лајиһә кәтирән кимни мұхтәлиф маниләр ортаја чыхар. Һәм он мәсәләни әксәрийjet гәбул етмәсә, онда назирләр өзләри исте'фаја чыхмаға мәчбур оларлар.

Аллаха шүкүр ки, бу мәс'улийjет, jә'ни партия базалыг Иран мәчлисіндә инди јохдур вә кәләчекdә дә олмаја-чагдыр. Иран вәнид өлкәдир, вәнид әналиси вар, еңтијач вә мәнафеләри вәнид вә бирдир.

Жеддинчи. Дүнjanын һәр һансы парламентиндә ики јүз нәфәр тамашачы ичласда әjlәшир. Экәр харичи динләjичиләр лазымдырса, кәрәк онлар үчүн ложа дүзәлдилсін.

Ағалар буурурлар ки, бизим гәзетимиз јохдур, кәрәк чамаат кәлиб, гулаг асыб ешитсінләр, соңра кедиб мәчлисдә мұзакирә олунан мәсәләләри шифаһи сурәтдә јајсынлар. Мәкәр; Иран јалныз Тéhran әналисіндән ибара-тедир ки, онлар билсінләр вә бунунла да иш гуртарын? Экәр хәбәрләри јајмаг лазымдырса, мәчлис ачылмамыш, мұзакирәләрә башламаzdан әввәл мәтбуат жаралылмалыдыр. Қәрәк, жолларымызы, почтларымызы јахшылашдырмагла мәтбуатын дашинымасына раһат шәрайт јарадылсын; телеграф хәбәрләри көндәрмәк учуз вә асанлашдырылсын. Ңеч олмазса, пајтахта, бөյүк шәһәрләре почтанын апарыб кәтирилмәсі құндәлик олсун.

Еңтимал ки, бир нәфәр е'тираз едиб буурсун ки, биз бунларын һамысыны сәндән јахшы билирик, амма пулумуз јохдур, бунларын һамысыны нарадан дүзәлдәк? Онда мән дә әрз едәрәм:

—Жаңшысы будур ки, пулсузлуг һагда ңеч нә данышмајаг. Экәр Иранын почта рәисләри мәс'ул олсајдылар бунларын һамысыны өзләри чох чидди шәкилдә тәләб едәрдиләр. Экәр «пул јохдур» десәјдик, онлар «әкәр мән бу ишләри еләмәсәм мәс'улам—дејәрдиләр—инди ки, пул јохдур—исте'фа верирәм. Өзүмү халгын көзүн дә геjрәtsiz вә бачарыгсыз көстәрмәк истәмирәм».

Мұсjo Нусу танымырам вә көрмәмишәм. Анчаг билирәм ки, елә бир киши дејилдир. Экәр хайн дејилсә нә үчүн дөвләт сирләрини ачыр. Бу иддиама һаглы сәнәдим вардыр. Тәбризден, Марағадан, Тéhrандан вә ja һәр һансы почта илә китаб көндәрмишәм, ja чатмаýыб, ja үч нұсхәдән бирини көтүрмушләр. Елә бу өзү бөйүк хә-

јанәтдир. Лакин кечмиш заманларда Иран дөвләтиinin бүтүн шө'бәләрдән, почта ишләри даһа артыг низамлы иди.

Әчнәби шәхсләрдән гуллугчу көтүрмәјин әлејинә дејиләм. Даҳилдә кифајэт гәдәр өзүмүзүн кадромуз јохдур. Анчаг, иши гәлб көрән харичи адамларын әлејинәјәм. Иш башында өз адамларымызы көрмәк истәјирәм. Зира, онлар әтимизи дә јесәләр, сүмүйүмүзү чөлә атмазлар. Әчнәби құнұнү сајыр, пул күдүр.

Јенә гајыдаг парламент тамашачылары үзәринә. Аждындыр ки, бунларын һамысы тәдричән дүзәләр. Әкәр дөвләт нұмајәндәләри илә милләт нұмајәндәләри арасында иттифагын олмасына мүкәммәл инамымыз олмасајды, бурада бизим гәлбимиздә шүбһә јарана биләрди ки, дөвләт шәхсијәтләринин бә'зи икиүзлүләри динләјичиләрин һај-күјүнүн чох олмасына гәсдән мејл вә рәғбәт көстәрирләр. Она көрә рәғбәт көстәрирләр ки, кедиб чәфәнкијат јајынлар, мәчлиси һөрмәтдән салсынлар. Беләликлә, көстәрирләр ки, депутатлар өз вәзиғәләрдән өңдәсиндән қәлмир вә кәлә дә билмирләр. Бу һалда, мәзлум, елмсиз, һазырлыгыз милләт јох, јенә онлар, ј'ни дүнjanын тәрәгги дөврүндә, һәтта зулусларын белә бәһрәләндіji маариф нурунун сачаглары гарышында әлли ил һүндүр вә мәһкәм бир сәdd чәкәнләр иранлынын фајдаланмасынын гарышыны алан һәмән адамлар әбәди мәл'үн вә мүгәссир оларлар.

МИЛЛИ ШУРА МӘЧЛИСИНИН ФАЙДАЛАРЫ

«Мејин ејбин ки, дедин, бәс һүнәриндән дә даныш». Һәр бир савадлы иранлы таныјыр ки, бу сәтирләрин мүәллифи иранлы вә иранлынәжаддыр. Фүгәра тәбәгәсингендәндиr. Алим дејил, амма мә'лumatлы савадсыздыр. Һәр нәјин барәсindә аз-маз еjb ахтарыrsa бу јалныз вә јалныз онун ислаһы үчүндүр. Әкәр милли мәнафејә даир ишләрдә вә сөзләрдә «Критика»—ejбләри вә көзәлликләри әтрафлы шәрнетмә олмазса, о милләтдә инкишаф да олмаз. Јер күрәсинин һеч бир мәдәни милли тәнгидсиз јашамыр. Инкишафын әсасынын, мәдәниjјетин қекүнүн мәпбәji ejбләри вә көзәлликләри мүфәссәл шәрһ етмәкдәdir.

Мән нәји баша дүшдүмсә, ону јаздым. Әкәр мәним сөзләrimi рәdd етмәк үчүн башгасынын сәнәди варса көстәрәр. Кет-кедә ишләр сөздә вә әмәлдә тәкмилләшир.

Белә олмазса, мәшһүр Бисмаркын дедији кими, әкәр шәрһ вә критика олмазса, ja өз мұваффәгијітләrimizә лов-ғалыг үзүндән јаныб күл оларыг, яхуд нөгсанларымызы тәкрагетмә сојуфундан донуб галарыг.

Билмәк лазымдыр ки, тәңгид јазан кәрәк онун елми илә таныш олсун. Joxса, мәним кими елмсиз адам тәрә-финдән тә'риф вә тәңгид јазылмасы мә'дуди физул-лугдур.

Бу мәчлисин шәхсијјәтләри һөрмәтли депутатлар-дыр. Шубһәсиз, һамысы ағыллы, сәдагәтли вә гејрәти-дирләр. Онларын ичәрисиндә бөյүк алымләрдән, маариф-пәрвәрләрдән, дикәр шәхсләрдән еләси вардыр ки, өлкәни тәкликтә идарә етмәјә онун ләјагәти вә бачарығы вардыр. Хүсусилә һүчәчүл-ислам мәлазүләнам сәлләмә-һүллаһ. Йүз илдән бәри фәсад долу, гајда-ганунсуз, әсасы олмајан дөвләтин дахилиндә бу агалар јенә өз вахтларыны сәрф едиб, нә иш көрмүшләрсә харичиләрин алғышыны вә дахилин е'тибарыны газанмышлар.

Наггында данышдығымыз низамнамәнин мисли јох-дур. Елә дәгиг вә мүкәммәл ишләнмишdir ки, дүнjanын һеч бир нөгтәсиндә, һеч бир милләтин ичәрисиндә милли вә шәр'и ганунлары бундан јахшы экс етдиရән «акт», јә'ни мәшруттijәт сәнәди, ja милләтин һүгугуну тә'јин едән сәнәд олмамышдыр. Экәр орда бә'зи өртүлү сөзләр варса, о сөзләр елә јерләширилмишdir ки, лазым кәлән вахт онлары милли һүгугун хејринә чеви. мәк вә дүзәлт-мәк олар.

Онун мүәллифи мүкәммәл елмли чаваш, һигмет, фәл-сәфә, јени фигһ елмләрини, бејнәлхалг һүгугу билән бир адамдыр. Биз онунла өјүнүб фәхр едә биләрик. Онун әгидәләринә өз әгидәләрим кими бәләдәм. Бир мүддәт-дир ки, онун сәдагәтинә инанмышам. Өзүнүн мәнә қөн-дәрдији мәктубда јаздығы кими «Бу низамнамә әсас га-нун сәвијјәсингәндәди». Елә дә вардыр. Милли идарәләрин айры-айрылыгда һүгугларыны тәсниф еләмәк үчүн бүтүн ганунлар һазыр олмадығына көрә бундан јахшы јазмаға имкан јох иди. Мән дә әрз едирәм: «Еj һөрмәтли шәхс, иранлы үчүн бу низамнамә «Әсас ганун әвәзи» јох, аси-мани кәлмәләр, ja асимани лөвһәләрдир!»

Депутатлардан һөрмәтли бир шәхс һәмән низамнамәнин јазылмасында вә редактәсингәндә чох инчәкәрәнлик вә мә'напәрдазлыг көстәрмишdir. Ахырынчы редактә-синдә исә мүәјжән бир мүшкүлү һәлл етмишdir. Аллаһ-

дан истәјирик ки, онун хошбәхт улдузу милләтин ифтихары сәмасында парлајыб ишыглансын. Аңчаг әсас ганнисуз мәчлисин иши дүзкүн дејилдир. Дөвләт гуллугчуларынын вәзиғәләри нәзәрә алынмамыш һалда галыр.

Бириңчи дәрәчәли мә'тәбәр шәхсләрдән бири мәкту-бунда мәнә «депутатлар һәгигәтән фәдакарлыг едирләр»—јазмышдыр. Буну елә бир гәрибә шөвг вә ешг илә јазмышды ки, јазылмыш сөзләрин үзүндә мүәллифин дахили ишыглары варды. Бу ағаларын икиси ишбилән, һәгиgi мә'нада алым олдуглары учун депутатларын бача-рыглы, гејрәтли вә ишбилән олмаларына инкаренилмәз дәлилләр.

Бәли, дүнja алимләри өз мә'лumatларына кәрәк јени бәһс артырыб билсилләр ки, әгл елми төрәдир, елм әгли төрәтмир. Идарә елминдә бүтүн дүнja халгларынын тә'-лимматчысы олан авропалы Иранда әсас ганун јарнамасыны гәтиjjән гәбул етмәди, гејри-мүмкүн һесаб етди. Додагалт тәбәссумлә: «Кәрәксиздир»—дејирди. Лакин ики-үч ичләсдан соңра мәчлис иштиракчыларынын лә-јагәт нурунун парылтысы мүнкүрләрин гәлбини, һәтта, ичадчыл мухалифләри елә јандырды ки, о ишыг төрәддүдән, јенә һејрәт вә тәәччүб зүлмәтинә дүшдүләр. Һәлә дә о сәһрада азмыш һалда кәэирләр. Бу азынтыда о гәдәр авара галачаглар ки, Шәргдән доған әдаләт вә е'тимад күнәши, онларын ничат јолуна ишыг салсын, иранлыларын исте'дадыны онлара нишан версин. Бизим дедијимиз «елм ағылдан доғар» мүддәсасына инанарлар.

МИЛЛӘТ ДЕПУТАТЛАРЫНЫН ВӘЗИФӘСИ

Мәтләбә кечмәздән әvvәл, әрз едирәм ки, бу мәсәләни шәрһ етмәк үчүн мәним мә'лumatым аздыр, гәләмим зәйифдир. Лакин «Ма ла јүдрику кулләһу ла јетруку кулләһу» аталар нәсиһәтидир. Һәkim нәји билсә кәрәк десин. Буна бахмајараг, бир нечә сәтир јығчам вә һәм дә билијим даирәсindә данышырам.

Депутатлар јахшы билирләр ки, онларын Милләт Мәчлисиндәки бүтүн сөз вә әмәлләринин, үмумијәтлә, бүтүн Ирана, хүсусилә онлары сечән мәмләкәтә күллү сурәтдә тә'сири вардыр. Депутатлар һеј'әтинин сөзләри вә әмәлләри Иран халгы үчүн һөччәтдир. Экәр, шубһәсиз беләдирсә, һәр бир депутат азча фикирләшмәклә өз вәзиғәсинин бөјүклюјүнүн өлчүсүнү дүрүст тә'јин едә биләр.

Халг бу депутатлары сечмишdir ки, онлар кедиб өлкәнин мәркәзиндә әjlәшәрәк, әналиниң үмуми мәнафеләри һагда шура едиб, лазыми ганунлар чыхартсынлар. Ганунлары ичра етмәк үчүн ики ајры-ајры ганунверичи вә ичраедици апаратда, јәни халгын идарә олунмасы ишиндә депутатларла һөкумәт арасында иш бөлкүсү, биринчинин әмрверичилик сабитлиji, икинчинин там ичраедицилик мүстәгиллиji олмалыдыр. Экәр мүтләг беләдирсә, онда һәр бир депутат өз хәјалынын илдымын аты илә бир нечә күн чапса вәзиfәсинин кенишлијини сејр едәр. Депутатларын һамысы мин дәфә мәндән артыг савадлы вә тәчрүбәли олдуглары үчүн онларын һүггүг вә вәзиfәләрини чүзижатына гәдәр арашдырмағым, физуллуг олмаса да, аjdын мәсәләләри тәkrардыр.

Мән истәјирәм депутатларын диггәтини онларын борч вә вәзиfәләриндән кәнар бир мәтләбә чәлб едим. Ону билмәк, гәбул етмәк борч вә вәзиfәләри ичра етмәкдән даһа вачиб, даһа зәруридир. Доғрудур, заһирән, бу мәтләбин онларын тәклиф вә вәзиfәләри илә әлагәси јохдур. Амма, һәгиги мә'нада исә, онларын тәклиф вә вәзиfәләринин әсли, әсасы, бәлкә дә ејнидир.

Шубhесиз, кәрәк Иранын ислаһы малијjә шө'бәсингән башлансын. Мәним хәбәрим јохдур ки, Иранын малијjаты нә гәдәрдир, ону нечә алышлар. Ев оғруларындан артыг галаны нечә хәрчләдикләрини билмирәм. Бу гәдәр билирәм ки, нә исә бир шеj вардыр, онун ады да «малијjат»дыр. Бу малијjатдан да һәр нә гәдәр күндәлик кәлир, јәни нәгддир. малијjаты топлајана, накимин наhарыны гадаған етмәjә, онларын гуллугчусунун әлиндән гәлјаны алыб јерә чырпмаға вә с. бу кими құлмәли ишләрә сәрф олунур. Бу да сарајын вә сараја јахын адамларын тујулудур.

Русијанын борчларыны да бу шө'бәдән верирләр. Амма, әлдә едилән малијjатын һамысы һәвалә, гәbz вә баратдан ибарәтдир. Нә верән пулу көрүр, нә алан. Пулун һесабы катибләрин кәрамәтинә галыр. Авропанын јени вәзиfәләри ичра едәn һеч бир назири, јахшы мұнасиби онлары елә бир җәдвәлә сала билмәz ки, баҳан ондан бир шеj баша дүшсүн, галыг-артығыны билсин.

Мәчлис нұмајәндәләринә кечмишдә нә олдуғуну билмәк үчүн он ил мә'насыз ваҳт итиrmәләри лүзумсуздур. Фәгәт, ганун чыхарандан соңра мәшhур хайнләри хәја-нэт сәнәдләри илә мәһкум едиб, милләтин гарәт едил-

миш малларыны тәләб едәрләр; о пулу өдәмәдиңдә һәбсә аларлар. Амма малијатын алышыбы мәсрәф олунмасында, гејри-мұстәгим һаллар вә көчүрүлмәјән маллар үчүн жени веркиләр гојмагда, тујул лајиһәси системини дәжишмәкдә халис торпаглары нағсыз олараг гәсб едәнләрдән кери алмагда мәчлис нұмајәндәләри мәрданә ишләр көрәр, хәјанәт едән әлләри бағлаја биләрләр. Бунунла белә жени ислаһат хәрчләри бизим әvvәлки бүдән чатышмазлығымыза әлавә олар: ики-үч илдән соңра борч алмаг мәчбурийжетинә мә'руз галарыг.

Дәвләтләрин инһисар ше'бәләриндән бизим үчүн анчаг тәнбәки галмышдыр. Лакин тирјек әкмәји гадаған етмәк лазыым олдуғу үчүн тәнбәкінин инһисары да там диггәт мәркәзиндә дуурур. Тирјек әкмәјин гарышыны алмаг Хәта мәмләкәтиңин ахыр вахтлардағы еңкамыны тәглид етмәк үзүндән демирәм. Отuz илдир ки, бүтүн мәчлисләрдә, јығынчагларда демишәм вә јүз нәфәр иранлыја мәктубда жазмышам. Индијәдәк чап олунмашы, назырда дәвр илә сәсләшмәдији бир нечә кечмиш жазыларымда достлар охујуб көрмүшләр. Јә'ни бизим милләтимизин сәадәти үчүн аллаһ бизә бир гызыл мә'дәни дә үзә чыхарса, һәләлик, женә борчлу галачајыг. Мәгсәдим малијат барәсиндә сөз демәк олмадығы үчүн мәтләби елә бурадача жарымчыг гојурам. Зира, һөрмәтли охучунун нағы вар десин ки, бунлар аյдын мәсәләләрдир. Бәс диггәти чәлб едән о мәтләб һаны вә һансыдыр?

Бәли, о мәтләби әрз едирәм. Амма, өзүмү дә мухатәб едиб, бундан соңра «биз депутатлар» жазачагам. Бу сөһбәтиң әvvәлиндә кәрәк дејәк ки, биз депутатлар мәсәләләрин мәсләһәтиндә азад, мүтләг вә мә'тәбәрик. Биз, фәрдләрин әксәрийјәти илә бирликдә халғын мәнафеји, халғын сәадәти, халғын шәрәфи, халғын дәјәнәти вә халғын тәрбијәси мәсәләләриндә бир нәфәр кими әлбир вә мүлтәзимик. Һәр нә етсәк бу даирәдә олмалыдыр, бу даирәдә нә етсәк—дедијимиз кими қәрәк, халг о сөзү, мүтләг ичра едиләси бир иш билиб, итаәтини вачиб сајсын. Экәр бу зәрурәт вә мәгбул дүздүрсә,, сидги-үрәк-дән инанмалыјыг ки, милләтиң мәнафеји наминә өзүмүзүн қөрдүйумуз ишләр мәсләһәти, ичрасы мүмкүндүр, чәтиң јох, асандыр, шәхси дејил, миллидир. Бу мәсәләләрә мұнасибәт елә бир һәddә чатмалыдыр ки, әнали илә

јанаши, бу өлкәнин һавасы, сују, биткиси, ағачлары вә
нејванлары да дири, жәни фајдалы вә бәхтәвәр олсун.

Бу бәјанатдан айдын олур ки, биз жүз алтымыш ики
нәфәр, отуз күрүр өлүнү—дири, жохсулу—варлы, чаһи-
ли—алим, гулу—азад етмәк үчүн депутаттыг. Һәр һансы
депутат өзүнү бу ишләр үчүн елчи билсә, кәрәк зәнири
җәһәтдән ади халг кими, мә'нәвијјәт е'тибарилә һәиги
елчи олсун. Экәр «Жәдуллаһи мәэ әлчамаәти»¹ чүмләси
дүрүстүрсә, демәли, депутатларын әли аллаһ әлидир.
Бир адамын әли аллаһ әлинә бәрабәр ола, бир адам ки,
ағзына گәдәр зүлмлә долмуш бир јердә әдаләти јајмаға
мә'мур ола, о адам кәрәк әввәлчә бүтүн чәтиликләри
өз нәфсиндә һәлл еләjә. Жә'ни белә адамлар өз јашајыш-
ларны јүнкүл вә садә етмәлидирләр. Қәрәк онлар сүф-
рәjә ики чүрәдән артыг ҳәрәк гојмасынлар, өз өлкәсінин
учуз палтарларының ҝејсингиләр. Өз әчдадының јаҳшы
адәт-ән'әнәләриндән бир аддым кәнара чыхмасынлар.
Башгаларының пахылы олмасынлар; ҹәлал-тәмтәргадан,
шөһрәтпәрәстликдән үз дөндәрсингиләр вә бу барәдә һә-
ләри варса атсынлар. Бизим вәтәнимиздә ән чох бәдку-
манлыг јарадан исрафчылыг вә дағытма һәрислиji иш-
ләриндә қөклү, әсаслы дөнүш јаратмалыдырлар. Өзүнү
гәнаэтин белә бир шәрәфинә наил қөрәндән соңра, о
вахт мүлки вә әскәри ганунларын чыхарылмасында,
шүүнатын² тә'јининдә, фирәнклиләри тәглид едән дәб-
дәбәли палтарларын дәјишмәсингилә, гуллугчуларын мааш-
ларының тә'јининдә мүстәгим бир јол әмәлә кәтири-
ләр. Һәр нә етсәләр, һәр нә десәләр һамысы һәмән са-
дәлил, һәмән гәнаэт, жә'ни јашајыш раһатлығы зәминин-
дә олар. Биз артыг бәзәк шејләри вә гызыл ишләтмәмә-
лијик, ики нәфәрин сүфрәсінә отуз ҹүрә ҳәрәк дүзмәмә-
лијик, јарым saat фәхр етмәк үчүн өз исрафчылыг вә
дағытмағымызла аллаһын не'мәтини зај етмәмәлијик.

Айдындыр ки, экәр биз гуллугчуја мааш тә'јин ет-
сәк, қәрәк өзүмүз биләк ки, бу тә'јин етдијимиз онун
доланмасы үчүн там кифајәтдир, онун рүшвәт алмаја-
ҹағына архайын олаг. Экс һалда, еһтијаҹ олдугда һеч
бир нәзарәт вә шиддәтли чәза ганунлары рүшвәтхорлу-
гун гаршысыны ала билмәз.

¹ Әрәбчәдир. «Халгын әли аллаһ әлидир» демәкдир.

² «Шә'н» сөзүнүн чәм һалыдыр, мүстәсна һүгүг, ихтијар, сәла-
хийјәт, имтијаз, үстүнлүк кими мә'налары ифадә едир.

Экәр биз дөвләт гуллугчуларынын буқунку хәрчләринә әсасән мааш тә'јин етсек, кәрәк мәс'ул назирләр он беш мин түмән алсын ки, өз тәмаһыны сахлаја билсилләр. Ираның бу чүрә јохсуллуғу илә о гәдәр пулу нечә вегә биләрик?

Бу асимани чадырлар, рисимани једәкләр чиһазлары илә, ja түркмән атлары илә сәфәрә чыхмаг мугаби-линдә әкәр хәјанәтиң көкүнү е'тидал вә садәлилк оду илә жандырмасаг онун гаршысыны нечә ала биләрик? Ваһид аллаһа анд олсун ки, иранлынын индики вә кәләчек хошбәхтлиji фәгәт онун јашајыш садәлийндә, јашајыш асанлығындадыр. Зира, капитал вә елм гәна-этдән жараныр. Ираның бу гәдәр фөвгәл'адә зұлм вә истибдады мәни һеч ваҳт иранлынын исраф вә дағынтысы гәдәр тә'сирләндирмәмишdir.

Биз депутатлар гәнаэт, гејрәт, сәдагәт вә бачарыгдан гејри һеч чүрә елм вә сәрвәтлә Авропа халглары, өз мәдәнијјәтимизи гурмаг вә Авропа мәчлис нұмајән-дәлләри кими ола билмәрик. Бунларын һамысы мәһз бу гәнаэтлә сых бағлы олан игтисад елминин ришәсидир. ки, Авропа алымләри һәлә ахтарылар, тапа билмирләр. Бу нүктәнин—гәнаэтин фајдалары, набелә, исраф, дағытма, шөһрәтбазлығын тәрк едилмәси һагда бир ил сөһбәт етмәк, он чилд китаб јазмаг истәсек јенә гуртартмаз. Депутатлардан хәниш едирәм ки, «гәнаэт» сөзүнә јени тәрәмә кими баҳмасынлар, дәрин дүшүнмәдән инкар етмәсинләр. Бу, бизим кечмишдән, бабаларымыздан галма мәһелли гајдамыздыр.

Инди бир әмири-бәһајимин¹ дәрд мин түмән иллик гәлjan хәрчи һансы чаһанкир Иран падшаһында олмушудур? Бизим әждадымыз, кәјирәни биәдәб һесаб едирдиләр ки, сох јејир... Нә исә, јенә гәләм чәртмәк истәјир.

Бу барәдә сөзүмүн ахырында әрз едирәм ки, бизим әсас ганунумуз вар, милли һүгугу тәләб етмәкдә, сабитләшdirмәкдә мүтләг азадың, милли мәс'улијәт гаршысында исә мәһдуд олуруг. Һамымыз бирликдә ваһид бир шәхс һөкмүндә олан өз һеј'әтимизин һүзүрунда јенә мәһдуд вә мәс'улуг.

¹ Ираның көркемли шәхсләриндән бири Талыбовла сөһбәт едәркән, илдә дәрд мин түмән гәлjan хәрчи олдуғу һагда данышмышлар. Мүәллиф, бурада һәмин шәхси «Әмир бәһаим» (Нејванлар әмири) адландырып.

МИЛЛӘТИН ТӘКЛИФИ БАРӘДӘ

Бүтүн Иран халғы билир ки, һүррийjэт ифтихарынын сәрвәти бизим әчдадларымыздан ирс галмышдыр. Милләтин азадлығы тәләб етмәси һәдди-булуғу о ваҳтдыр ки, ондан өтәри о, өз малындан, чанындан вә өвладындан кечсин. Буна көрә, иранлынын мәһбәјүjуб һәдди-булуға чатдығы үчүн Һүчәчүл-ислам ағалары үмумән вә һәэрәти-мұстәтаби-һачы Мирәз Мә-һәммәд аға хүсусән, ваҳтын жетишиб чатмасыны вә милләтин исте'дадыны нишан вериб азадлығы тәһивил алдылар. Дедијимиз кими, милләт хәзинәсіндә жүз алтмыш ики нәфәр милли борчумуз будур ки, өзүмүзүн алынмыш һаггымызы горујуб сахлајаг. Әкәр бир вә бир нечә шәхс ону биздән алмаг, жаҳуд она хәјанәт етмәк истәсә өз малымыз, чанымыз вә өвладымызла ону мудафиә едәк: жәгин едәк ки, әкәр ону биздән бир дә алсалар, әбәди олараг, бизим хәләфләrimiz даими әсарәт вә зилләтдә галачаглар.

Бизим бу азадлығымызы ики дүшмән изләјир. Бири дахили икиүзлүләр вә мұстәбидләрдиләр. Онлар истәјирләр ки, там өзбашыналыгларыны женә фәал сураетдә сахласынлар, халғын ганыны ичсінләр, бизим миллиjәтимизин варлығыны өзләринин беш күнлүк кефләринә сатсынлар. Онларын геjрәти јохдур, өзләриндә дә иранлы вә иранлы өвлады геjрәти јохдур. Зира бир күрүр иранлынын харичи өлкәләрдә ач вә лүт фәһләлик вә диләнчилик етдикләрини көрүрләр. Иранлы дејилдирләр, чүнки әкәр олсајдылар Иран өлкәсіни он-онбеш мин түмәнә, ja харичинин бир тә'рифинә вә мүрәссә¹ нишанына сатмаздылар. Кечмиш тәкrap олунмасын, азадлығымызы тәзәдән боғмаг тәсөввүрү ојанмасын деjә, бу хәбис тәбәгәни е'дам етмәк һәр бир иранлы үчүн вачибdir, савабдыр.

Икинчи дүшмән биринчидән мин дәфә құчлудүр. Бу, бизим елмисизлијимиз, мә'нәви јохсуллуғумуз, ja да инамымызын зәиф олмасыдыр. Жәни өзүмүзүн мәсләки вәзиfәләrimизин көзәлликләринә, мүгәddәслијинә, жаҳуд, мә'нәвијатымызын һүдудуна инамымыз јохдур; һәр иши шүүурсуз, мүәjjән бир гәрәз үзүндән кө-

¹ Мүрәссә—бурада «гиjmәtli даш-гашла бәзәдилмиш» мә'насындастырып.

рүрүк. Халғдан қизли, ja ашкар сурәтдә алдығымыз малы саһибинә гајтармырыг. Еңсан веририк, өз чәлал тәмтәрағымызы көстәрмәк учун—мөһтач јохсул кәнарда галыр, варлылары дә'вәт едирик. Бир гранлығ шеј сатмаг учун он дәфә аллаһын адына анд ичирик, жаландан шаһид чәкирик. Бир гардаш күндәлик хәрчинә мөһтачдыр, бир гардаш вар-дөвләт ичиндә үзүр. Истиснасыз оларғ, бизим бүтүн ишләrimiz мәвзу вә мә'надан харич олмушшур. Бујурун, әкәр бизим инамымыз олсауды белә едәрдик?.. Демәли, бу инам зәифлиji бизим вичдан құзқұмұзу ләкәләмишdir. Бу җәһәтдән бизим мә'нәви һиссијатымыз тамамилә мәһв олуб јохачыхмышдыр. Әсли мә'нада ja дири өлү, ja һәрәкәт едән чәмад олмушуг.

Бу гәдәр фәлакәт, әзијәт, зұлм вә истибдадын аяг-алтысына дүчар олмагда, санки бизә аллаһын гәзәби тутмушшуду. Әкәр аյрылыб һиссә кәлмәjәк, дирилмәjәк, өз азадлығымызы горујуб сахламаг гүдрәтинә габил олмајағыг. Бу чох али «бәхшәјиши» асан кәлдији кими, асанлыгla да кедәчәкдир. Әкәр бу, мүсәлләмдирсә, пинәчидән тутмуш биринчи шәхсә гәдәр һамымыз бу һәдијїни әлә кәтирмәjә әлбир олдуғумуз кими, онун ислаһында да кәрәк һамымыз—киши-арвад, јохсул-варлы, савадлы-савадсыз, бөjүк-кичик, бүтүн өлкә әналиси мүттәфиг вә әлбир олаг.

Умумин әлбир олмасы бу ҹүр олар: сәрһәдләрдәки нүфуз саһиби олан шәхсләр билирләр ки, мәркәздә бөjүк бир мәсәлә һазырланыр, һәһәнк бир аппарат јығыллыр. Бүтүн иранлылар кәрәк көмек етсингләр, гојмасынлар ки, шулуглуг төрәдилсін, фитнә оду јансын. Чүнки бизим гоншуларымызын әлинә бәһанә дүшәр. Онлар баша дүшәрләр ки, бизим әтрафымыздакылар жалныз бу бәһанәни сәбрсизликлә көзләјирләр. Тәмиз мүсәлман вә вәтәнпәрвәр иранлы кими, өз гоһумларыны, әлалтыларыны пис ишләрдән, јолқәсмәкдән, жаҳуд дахили шулуглугдан чәкиндириб, бунларын зәрәрләрини һәмән адамлара баша салсынлар.

Шәһәрләрдәки оғрулар биләрләр ки, инди бүтүн халг бир айләнин үзвүдүр, әкәр оғурлуг етсә өз гардашынын малыны оғурлајыр. Кечмишдә һамы оғру иди, амма инди бүтүн милләт дүз ѡюл да дүшмүшшур: даһа оғурлуг етмәк лазым дејилдир.

Сәнәткар баша дүшәр ки, әкәр дүз данышырса, анд

ицмәјә еһтијач јохдур, халг она инаныр. Өз ишини јахшы дүзәлдир, чүнки бәрәкәт һалал сәнәтдир.

Тачир биләр ки, әчнәбиләрин малыны өлкәјә қәтирмәк күнаһдыр. Халгы бајағы шејләрлә, гәлб гумашла алдатмаг, өлкәниң өз сәнајесини һөрмәтдән салмаг мүсәлманлыг дејилдир.

Мөһтәкирләр билирләр ки, чамаатын ганыны шүшәј тутмаг, буғданы, көмүрү анбара вуруб соңра да ону баһа гијмәтә фүгәраја сатмаг күнаһдыр. Бу ҹүр анбарлар «мәчүулул-малик»¹ кимидир халгын һагы вардыр ки, јығышыбы ону таласынлар.

Бизим руһани алимләrimiz биләрләр ки, елмисиз өлкәни горумаг олмаз. Бу күнүн инкишафы әсасында өлкәни гурмаг вә мәһкәмләндирмәк үчүн бизим мә’луматымыз кифајәт дејилдир. Қәрәк фабрик-заводлар дүзәлдәк, раhat кечилән ѡолларымыз олсун, өз мә’дәнләримиз олсун. Тәдричән халглар чәналәтин зилләтиндән, еһтијачдан гуртаралар. Халгы садә јашајыша исраф вә таландан чәкинмәјә нәинки төвсијә едәрләр, һәм дә өјүднәсиһәт верәр, мәчбур вә мәс'ул едәрләр. Әмәл етмәјәнә бир чани кими ганунла тәнбеһ едәрләр.

Бүтүн бу данышығын хұласәси будур ки, һәр бир иранлы нәфсин шәрәфини қәрәк онун тәзкијәсіндә вә әхлаг көзәллијиндә олмасында билсін... Бу шәрәф үчүн, нә тәглид лазымдыр, нә дә мүәллім. Һәр бир шүурлу адам нә ваҳт истәсә башгасы һагда пис десин, хәјанәт етсін вә ja ону алдатсын, илк анда қәрәк онда өзүнү о адамын јеринә гојсун. Хәјал етсін ки, о адама етмәк истәдијини башга бир адам онун өзүнә етди. О ваҳт дәрһал әмәлинин пислијини, һисс едәр. Баша дүшәр ки, һәр кәс қәрәк өз әмәлини өлчүб-бичсин.

Беләликлә, нәфсин даһа тәмиз етсін, әхлаг көзәллијини даһа да көзәлләшдирсін. Қөрүн, азадлығы гурандан соңра нә гәдәр нагис савадлы, дүнja сијаси вә эијјәтләриндән хәбәрсиз сәтни мә’лumatлы жазычылар тапылачагдыр. Онлар ағылларына нә кәлсә жазачаглар. Экәр милләт онлары өзбашына бурахса, мәтбуатда мәһәлли әнчүмәнләр нәзарәт етмәсә, гоншу дөвләтләре даир жазылан мәгаләләрә мәчлис нүмајәндәләриндән

¹ Сәниби мә’лум олмајан.

хүсуси нэзарэтчи тэ'јин олунмазса, бу чүр ханэзад язычыларын нэ гэдэр зэһмэгт вэ зэрэрлэрини чөкөчэйж.

Мэтлэб айдын олсун дејэ бир нүүмнэ өтирмэг истижирэм. Бунунаа һэр бир охуучу билсин ки, мэтбуата нэзарэт нэ үчүн вачибдир, мэтбуаты шэрэфдэн кэнаар бир шеј билэн өлкэдэ бунун азадлыгы нэ гэдэр чэтиндир. Эсл мэнасы маарифи јајмаг, дүзкүн хэбэрлэри тэблиг етмэг вэ вэзифэсийн миллиети тэрбијэ етмэкдэн ибарэт олан мэтбуат нечэ чох асанлыгла шајиелэр јајан, горхулу маниелэр тэрэдэн бир алэтэ чеврилээр.

Бир мүддэгт бундан өввэл, бир шэхс «Элхэдид» гэзетиндэ дэрч олунан мэггалэсиндэ Техран гэнд карханасынын бағланмасы һагда јазырды ки, кечмиш сэдр қүчлү гошуунмуузун ханиши илэ кархананы ишлэмэжэ гојмады. Доггуз ил бундан өввэл, мэн Мэkkэдэн гајдаркэн Истамбулда сэфирих хидмэтийнэ кетдим (инди елмлэр вэзиридир). О, өзлэрийн Техран карханасынын бир кэллэ гэндини көстэрэрэх, «даха демэјин ки, бизим гэнд карханамыз јохду» сөjlэди. Чавабында мэн дэ эрз елэдим:

—Чох өмүр сүрмээз. Гэнд карханасы бизэ лазым да дејилдир. Рус дөвлэтийн гырх күрүр¹ вэтэндашынын үзэраны чуфундур өкмэкдэн кечир. Илдэ ики јуз ийрими заводда элли мин күрүр пут шækэр истеһсал олунур. Бунун јарысыны харичэ сатмалыдьыр. Экэр Иран догрудан өз гэндини гијмэтийн рус гэнди учуулгуу сэвијэсийнэ чатдырса, рус дөвлэти харичэ чыхармаг үчүн бу тичарэт малына көмэжини о гэдэр артыра билэр ки, бизим карханамыз өз-өзүнэ бағланар.

Өзүнүн әһалисийнин јемэji үчүн кифајэт гэдэр тахылы олмајан бир өлкэ, Иранын бүтүн өразисиндэн артыг чуфундур саһэси олан бир дөвлэтлэ нечэ рэгабэ-тэ кирэ билэр. Амма, јазанын бу мэсэлдэн хэбэри јох иди, јазды, өбэс јерэ дэ дост дөвлэти өз фүзулгу илэ инчиди. Сабаһ узаг дејил, мүтээссиб бир hej'эт дэ та-пылар ки, чилвары, сапэжирэн вэ кағыз фабрикандэн габаг, биринчи нөвбэдэ иjnэ вэ saat e'malatханасы дүзэлдэр. Савадсызлыгдан нэ истэсэн баш верэр!

Бири јазыр ки, кэрэг бүтүн иранлы дөјүш елмини өjrэнсийн, мэшг едиг идманла мэшгул олсун. Нэ үчүн? Бундан өтэри ки, Иранын өтрафынын һамысы қүчлү

¹ Күрүр—беш јуз миндир.

дүшмәнләрдирләр, бу күн-сабаһ кәлиб Ираны тутарлар вә бөлүшдүрәрләр.

Бизим гоншуларымыз савадлы вә ағыллыдырлар. Билирләр ки, он беш күрүр кишиси олан Иран әкәр кечә-кундүз ишләсә, мә’дән сәрвәти саһәсиндә Трансувал вә Касфорон гызылына саһиб олса, элли илдән соңра, анчаг бир күрүр ордусу ола биләр. Бу да нә он алты күрүр рус гошунуна чаваб вермәк гүдрәтинә малик ола биләр, нә дә беш јүз инкилис зиреһисинә мугавимәт көстәрә биләчәк. Әкәр данышан билсәјди, бош сөзү демәэди. Һалбуки, неч ваҳт Иранын отуз мин нәфәрдән артыг ордусу олмајачагдыр. О да дахили асаишини горумаг үчүн.

Бурада мәтләбин үзәриндән пәрдәни кәтурмәјимиз лазымдыр. Чүнки, бизим милләтимиз дост-дүшмәни дүрүст баша дүшсүн, өзүнүн вә башгаларынын қүчүнү дүзкүн бөлүшдүрсүн, данышыг вә жазыларында өлчүсү олсун. Билсүн ки, мәмләкәт, милләт вә дәвләт һәр үчү бирдир. Бүнлардан һәр биринин мәдһи вә тәнгиди һәр үчүнә аид олур. Һәмчинин Инкилтәрә, Ру西ја, Франса, Алмания, Австрија, Италијадан ибәрәт олан алты бөյүк дәвләт, једдинчи бөйүк дәвләт Японија, дүнjanын сәккизинчи бөйүк дәвләти олан Шимали Америка Мүттәфиг чүмһуријәти биринчи дәрәчәли дәвләтләр несаб олунурлар. Һеч бир јығынчаг, ja рәсми, ja хүсуси мәчлис онларын адыны пислијә чәкмәз, әксинә, бөйүк һөрмәтлә адлары чәкиләр. Амма рус, инкилис вә алман дәвләтләри Иран торпағы илә гоншу олдуглары үчүн (Алмания да Бағдад јолу гурттарандан соңра гоншу олачагдыр). Иранын бу үч дәвләт илә хүсуси әлагәси олмалыдыр. Іә’ни, дүнjanын бүтүн бөйүк, кичик вә орта дәвләтләри илә мұнасибәтдә бејнәлмиләл нәзакәт гајдаларына һәр јердә риајет етмәкдән әлавә, бу үч дәвләтлә сијаси әлагәси дә олмалыдыр. Иранын бу үч дәвләтлә олачағы бу сијаси әлагәси, башга дәвләтләрлә «ачығ гапылар» адланан тиҷарәт васитәсиләдир. Бу ики әлагәнин.govушан нәгтәси Иран политикасынын әсасыдыр.

Инди көрәк, Ру西ја вә Инкилтәрә дәвләтләри бизим дүшмәнимиз, жаҳуд достларымыздырлар? Мән әрз өдирәм ки, бу ики дәвләт әvvәлләр бизим дүшмәнимиз иди, инди исә достларымыздырлар. Бу, нә демәкдир?! Дүнән Иранын дүшмәни, бу күн досту: бу нечә олду?

Бәли, бу ики инкишаф етмиш өлкә дүнән бизим елмисизлијимизин, бизим бекарчылығымызын, бизим фәрасәтсизлијимизин дүшмәни идиләр. Онлар мәэттәл галмышылар ки, биз нә үчүн бу гәдәр зұлм-фәсадын пәнчәсиндә әсир галмышыг, нә үчүн сүдури-бинур¹ өлкәнин вә халғын мәһвиңе бу гәдәр чалышыр? Мәкәр, бу, өлүм јухусудур ки, бунлар аյлымылар? Бу нечә шиддәтли өлүмпүр ки, мин Исрафил шејпуру чалынды, лакин өзінде гәбірләрдән дә жатмыш бунлар һәлә дә аяға галхмадылар?!—Һәмән ики дәвләт бизим бу өзінде әләтләримизин дүшмәнләри идиләр. Joxса, өлкәмизин дүшмәни дејилдирләр. Инди ки, иранлы бирчә әдаләт шејпурундан айылды, онлар бизә анчаг мәһәббәт, көмәклик вә инкишафымыза јардым едәчәкләр; нә инди, нә дә қәләчәкдә бизимлә һеч бир әдавәтләри олмаја-шагдыр. Чүнки аяғ вә фәрасәтли халгла достлуг, мәһәббәт вә тичарәт әлагәси гафил, ҹанил, сүст вә тәнбәл халгдан јүз дәфә яхшыдыр.

Онларын бизим өлкәмизә дүшмән олмамаларына башга бир дәлил дә бундан ибарәтдир ки, һәр бир дүшмәнчилијин сону мұһарибә вә гырғынла нәтичәләнир. Дәвләтләрин буқүнку мұһарибәләри һәгиги мә'нада ти-шарәтдир. Онлар әvvәлчә өзләринин мәшвәрәт мәчлис-ләриндә көтүр-гој едәрләр ки, әкәр филан халгла мұһарибә етсәк, јүз мин нәфәр өлүмә вериб, беш јүз күрүр пул тәләф етсәк бизим игтисади ганунумуза нә хејри олар. Әкәр мәғлуб олмуш мәмләкәт нечә ил әрзиндә бу мұһарибәнин хәсарәтини верә биләрсә, ондан соңра галиб дәвләт өз гошуна шәхсијјәт, алдығы мәлијјатдан өз гүдрәт вә сәрвәтини артыра биләрсә—бунлары өлчүб-бичәндән соңра мұһарибәјә башлајарлар. Joxса, һансы дәлилдәр ки, өз малыны, өвладыны тاما-ша вә әjlәнчә үчүн өлүмә версин вә тәләф етсін.

Демәли, белә нәтичә алышыр ки, мә'дәнләри, қәми кечән ҹайлары, он километрләрлә дүз ѡллары, галиб милләтин о јерә әнали қөчүрмәси үчүн әразиси олма-јан мәмләкәтә рус, јаҳуд инкилис нә үчүн қәлсін? Нә үчүн белә мәмләкәти тутсун? Пул төкүб јол чәксин, мәктәб вә мәдрәсә ачсын, фәрасәтли вә гејрәтли Иран халғының көзүнү ачсын, һәрби тә'лим версин, ийирми

¹ Сүдури-бинур—ишигызы сәдарәт демәкдир. Дәвләт сарајына ишарәдир.

илдән соңра бүтүн Иран әһалиси бир нәфәр кими ајаға галхараг, онлары өз өлкәсендән чыхартсын. Өз халгыны диләнчи көкүндә сахлајараг, бу мүлкү әлә кечирмәк үчүн сәрф етдиши ики милјард пулун, тәләфата уфратдығы бир милјон гошунун кәсирини һәмән дәвләт һардан долдурсун? Әкәр Трансуал мұнарибәсиси ким инкар етсә, одур, онларын сәһраларында төкулән ганлар һәлә гурумамышдыр. Әкәр беләдирсә, демәли, сөзсүз олараг, рус вә инкилисләр бизим мәмләкәтимизин дүшмәни дејилдирләр вә дејилләр. Ираны ики нүфуз хәттинә белмәк һаггындакы тәээ бағланан мұаһидәнин инди нәгдән бизим истиглалийтимизә дәхли јохдур.

Бу јени мұаһидә һагда мән данышмырам. Чүнки, һәлә сирләри ачмаг үчүн вахт мұнасиб дејилдир. Лакин, өз әгидәми бу барәдә дәфәләрлә фикир мұбадиләси етдијимиз сәфиirlәрдән бириң языбы хәниш етмишәм ки, мән өләндән соңра нәшр еләсін¹.

Бу сөзләрин һасили дили горумағын бир нәгтәсиндә гуртарыр—мин чүрә азадлығын олмасы илә јанаши бејнәлмиләл нәзакәт вә әдәб гајдаларына риајет етмәкдә өзүмүзу мәһдүг, вә мүгәjjәд билмәлијик. Әкәр бир адам истәсә өз дахили мејли илә Иранда тохунан парчадан палтар кејсин, ja рус гәнди әвәзинә өз сәбзәси илә чај ичсин, һеч кәс нә она дүшмән олар, нә дә мане олар. Амма, бүтүн бунлары чох сајыг вә ағыллы етмәк лазымдыр. Џохса—әкәр биз јығышыб ичласлар дүзәлдib харичиләrin малыны бајкот етсәк, јә'ни, алыб-сат-масаг, онда бизимлә тиҹарәт мұгавиләси бағлајан халглар бизим дүшмәнимиз оларлар. Бир нәсиһәт вардыр, дејәрләр ки, үрәjә қәләнин һамысыны дилә кәтирмәк олмаз, дилә қәләнин һамысыны гәләмә алмаг олмаз. Ким буны билирсә, чох дүзкүн өлчүдүр.

Бәшәри јарадан, һәр һансы сүфрәниң чөрәji, һәр һансы дилин натиги олса да, онларын һамысына өзүндән бир руһ пүфләjәрәк, онлары дирилтмишdir. Дири-

¹ Бу, әдибин «Сијасәти-Талиби» әсәридир. Мирзә Әбдуллахим бу китабы илләрдән бері јаздығы һагда дәфәләрлә ишарә етмишdir. Әсәрда чох чидди масәләләрдән бәйс олундуғу үчүн мүәллиф ону сағлығында чап етдirmәкдәn горхмушшур, ону иранлы достларындан бириң верәрәk, өләндән соңра чапа вермәjі вәсijéт етмишdir. Һәmin шәхs достлугуна садиг галараг, 1911-чи илдә Талыбов вәфат едәn кими «Сијасәти-Талиби» китабыны Техранда чап етдирир. Ики һиссәдән ибарәт олан бу китап «Сијаси мәгалә» вә «Мүлки мәгалә» башшылдары алтында чап олунмушшур.

лик, јалныз дуруб-отурмаг, јешиб-јатмагдан ибарәт де-јилдир. Зира, бунлар һамысы һевани руһун әсәриди. Бәшәрин илаһи руһу онун вичданында дыр. Јә'ни елә бир мәләкути¹ гүввәтдири ки, иш көрән шәхсә, о ишин амилина, һәлә ичра етмәмиш, әмәлин кунаһ, яхуд са-ваб, шәрәф вә ја зилләт олдуғуну габагчадан көстә-рири. Тәсәввүр един ки, әкәр доғрудан да бу өлчүнү ду-руст саҳласаг, өз данышыг вә әмәлимизи әввәлчә өл-чуб, сонра данышсаг, ја о иши көрсәк, биздән һеч бир хәта, ја һәddини ашмаг баш верәрми? Яхуд һәкумәт мәһкәмәсина, кешикчијә вә мұһафиәзијә мөнтач ола-рыгмы? Әкәр белә бир шәрәфә наил олсаг, дүнja вә ахирәтдә бундан јахшы ифтихар ола биләрми?

ИРАНЫН ГАРШЫДАКЫ ГАНУНЛАРЫ БАРӘДӘ

Ганун, дәвләтин идарә олунмасы һәкмләриндән иба-рәтди. Амма әсас ганун о ганунлардан ибарәтдири ки, онда падшаһ илә рәијјәтин һүгугу көстәрилмишди. Инди әлимиздә олан бу низамнамә әсас ганун дејил; фәгәт елә бир сәнәддири ки, милләт өз депутатлары ва-ситәсилен өз ишләрини идарә етмәк үчүн ганун чыхармаг вә ичрасыны тәләб етмәје һагги вардыр. Милләтин һү-гугу мүәjjән дәрәчәдә тә'јин олунмушшур, лакин дәвләт илә шәхсән падшаһын һүгугу кечмишдәки кими анла-шылмаз галмышдыр.

Нечә јердә «Мәс'ул назирләр» сөзү ишләдилүр. Назирләр кимин гаршысында мәс'улдурлар? Назирләрин идарәчилик һәдләри² мә'лум олмадыгда нәјә мәс'улдур-лар? Бир назир бир анда ики айры-айры һәкму—падшаһ илә мәчлисинг һәкмүнү нечә ичра едә биләр?! Малијә назири бир тәрәфдән мәчлис гаршысында малијјаты нечә алый вә нараја хәрчләмәк үчүн мәс'улийјәт дашыјыр, ди-кәр тәрәфдән, падшаһын әмрләринә, вердији баратлара, ја сарај хәрчләринә кәрәк пул тапыб версин.

¹ Мәләкути—бурада «үлви», «мүгәддәс», «илаһи», «чүлаллы» мә'наларыны ифадә едир.

² Һәдд—«сәрһәд», «һүдуд», «мүддәт», «әрз», «өлкә», «мәмләкәт», «јурд», «сон һәдд», «сон пиллә», «сон нәгтә», «сон» «нәнајәт», «климент» мә'наларыны ифадә едир. Бурада «һүгуг нормаларынын конкретлији» мә'насындадыр.

Дедијимиз будур ки, мәмләкәтдә ики һөкүмәт олмаз. Қоса вә енлисаггал бир адам дүнјада јохдур. Мәшрутә сәлтәнәти илә јанаши даинин¹ истиглалы дахилдә вә харичдә күлүшә сәбәб олар.

Бизим әсас ганунумуз олмалыдыр. Онда падشاһын һүгугунун үсулу, сарай хәрчләринин мигдары, торпаг һүгугу, депутатлар мәчлисинин һүгугу, сенат һүгугу, назирләрин һүгугу, әдлийә аппаратынын мүстәгиллиji ачыг-ајдын мүәjjән олунмуш шәкилдә көстәрилмәлидиr. Бу сәнәд дүзәлмәјинчә нә депутатлар бир иш көрә биләрләр, нә дә назирләр мәс'улийәт дашыјарлар.

Чағырды, вермәди јол, бу јазыг һара кетсин,
Көзүнү тутду бу дәрвишин, эмр верди: Көр!

Милләт депутатлары үчүн биринчи көрүләси ши әсас гануну јазмагдыр. Бу елә тизаби-фаругдур² ки, дәрһал хылт илә сафы әкс етдиrәр. Дүз ишлә хәјанәтии үзәриндән онун әлијлә пәрдә көтүрүлләр. Йохса, һәр қүн вахтсыз вә'дәләр, тә'сирсиз һөкмләр Шаһ Тәһмасиб фәрманлары нәdir, кимә лазымдыр? «Хош олар, кәр, мүһәки-тәчрүбә³ кәлсә араja».

Әкәр әсас ганунун јубандырылмасы үзрә «Назирликләrin» ганунлары һазыр деjildirsә, дүздүр. Амма, депутатларын вә назирләrin вәзиfәләри дә бәлли деjildir. Әсас ганун олмајынча о бириси ганунлар да јазылмыр. Бу қүн мә'lум, мүәjjәn вә сабит олмалыдыр ки, гануну чыхаран милләtdir, ичра едәни дөвләт. Соңra милләт нұмаjәндәләри мүлки ганунлары чыхармаг үчүн назирләrin өзләrinә тапшырап ки, өз идәрәләrinин ганунларынын лајиһесини ики аj мүddәtinә һазырласынлар, гуллугчуларын сајы вә вәзиfәләrin тә'јини илә бирликдә мәчлисә тәгдим етсингләр. Мәчлис тәсdiг едәндәn соңra падшаһын нәзәринә чатдырылар, ичра едилмәjә вериләр.

Назирликләrin ганунларыны истәр назирләр јазсынлар, истәrsә депутатлар һазырласынлар, веркиләр мүәjәjәn олунмамыш ичра етмәк олмаз. Чүнки назир өз назирлик ишини саһмана салар, өз һүгугуну мүәjjәn еләр,

¹ Данин истиглалы—сарай адамларынын өзбашыналыглары мә-насында ишләнмишdir.

² Тизаби-фаруг—гызылын сафлығыны көстәрән туршудур.

³ Мүһәки-тәчрүбә—«мүһәк дашы» демәkdir.

гуллугчуларыны сечиб тә'жин едәр, бу вахт мәс'ул олар. Ишраја башламаздан әvvәл, онун бир күрүр мәсрәфи-ни малијјә назирлијинә һәвалә етмәк лазымдыр. Бу налда, әлбеттә, әvvәлчә кәрәк биләк ки, бизим пулу-муз нә گәдәрдир. О вахт һәр бир назириң өз идярәси үчүн көстәрдији хәрчләри тәсдиг вә ислаһ едә биләрик. Бу мұлаһизә тәк-тәк назир үчүн айрылығда мүмкүн де-жилдир, кәрәк һамысы бир јердә олсун. Жә'ни «бүдчә» дедијимиз бүтүн дәвләт хәрчләринин һамысына кәрәк бир јердә бахылсын.

Аjdындыр женә о јерә чатдыг ки, әvvәлчә веркинин мигдарыны вә нечә алышмасыны билмәк лазымдыр. О јерә чатдыг ки, әvvәлчә әссас ганун лазымдыр ки, ма-лијјат ишләринә депутатлардан савај, шәхсән ә'ла-һәзрәтдән тутмуш ахырынчы назирә گәдәр неч ким га-рышмамалыдыр. Сарај хәрчләрини вә онун мәһәллини дә мәчлис нумајәндәләри башга дәвләт хәрчләриндән габаг мүәjjән етсінләр. Һәр кәс мәним бу сөзләrimи инкар етсө, аксиому инкар едир, ja да хәјалы фасиддир.

Тәзәдән кәләчәк ганунлар үзәринә гајыдаг. Ганун чыхармаг нәдән өтәриди? Әдли бәргәрар етмәк үчүн-дүр. Әдлин мә'насы мијанәровлугдур¹. Жә'ни, ганун мил-ләтиң һүгуг вә һүдудуну чөкән тәрәзинин шаһанысыны е'тидал вә мұвазинәтдә сахлајыр..

Кәләчәк ганунларын кејфијәти барәдә мұхтәсәр сөһ-бет ачмаздан әvvәл бир нечә кәлмә әдлин һәгиги мә'-насындан жасам, јерсиз олмаз. Әдлин луғәти мә'насы мијанәровлугдур. Амма, әдлин һәгиги мә'насы исә ми-јанәровлуг чызығындан чыхмаг истәjән шәхсин гар-шысыны алыб, ону мұвазинәт һалда сахламагдыр. Әд-лин руhy мүгәссирләрдән тәгсириң баш верәчәji имкан вә шәраити арадан галдырмагдыр. Фәрз едәк ганун дејир ки, неч кимин башгасыны вурмаға нағыз жохтур. Экәр вурса, ону үч құн һәбс етмәк лазымдыр. Буна «әдл» дејирләр. Чүнки тәрәзинин бир тајы зәrbәчинин тәгсири үзүндән е'тидалдан дүшдү, онун һәбси исә е'ти-далы тәзәдән бәрпа етди. Әдлин мә'насы будур. Һалбу-ки бир нәфәр бир нәфәрә бир силлә вурду, әлбеттә ону бу тәгсири вадар едән харичи бир сәбәб вар иди. Лә-кин онун әмәлиниң әвәзи олан һәбси зәчридир, мүгәssi-ра биләрәкдән едирләр.

¹ Мијанәровлуг—е'тидал, мұвазинәти сахламаг, орта јол, орта хәтти-һәрәкәт, мүнисифлик вә с.

Жаҳуд бир адам оғурлуг етди, шәр'эн онун әлини кәсдиләр. Экәр тәгсири төрәдәни дүрүст јохласалар, еңтимал ки, нәтичәси еһтияч, тамаһкарлыг үзүндән, ja оғурлуг малын саһибсизлијиндән вә саирдән баш вермәси үзэ чыхар. Амма шәриәт саһиби онун әлини кәсмәк һәкмүнү верир. Һалбуки мал саһибинин һәмән малы әлә кәтирмәси мүмкүндүр, оғрунун әлини тәзәдән дүзәлтмәк исә маһалдыр. Демәли, бу әдл дејил, зұлмдүр. Башга чүрә десәк, мүәjjән едилмиш тәгсир әвәзиндә едилән бүтүн тәнбеһләр вә һәдләр биләрәк-дән едилмиш тәкрап тәгсирдир. Бириңчи зұлм мүгаби-линдә едилән икинчи зұлм олдуғда, бир-бириниң тәса-дүфүндә дүшән ики инкара охшајыр вә исбат едир ки, әкәр икинчи зұлмұ етмәсәк о ваҳт хилгәтин ән бәյүк гүсүру олан «вүчуду горумаг, һөвүнү давам етдирмәк» тәһлүкәдә олур. Хәбис адамлар тәмәддүнү һәрч-мәрч едәрләр.

Демәли, һәгиги әдлә нә тәгсир зұлмұ, нә дә тәнбеһ зұлмұ. Жухарыда гејд олундуғу кими, һәгиги әдл ондан ибарәтдир ки, тәгсириң имканыны гаршысы алынын, тәгсир дә мүмкүн олмасын, тәнбеһ дә лазым кәлмәсин.

Бу барәдә сез чох кенишdir; амма ики-үч гыса нұ-мүнә әрз едирәм. Мәһсәнә¹ гадының зинасының چәзасы гәтл олдуғу үчүн гадынларын һичабы онун—чәзанын верилмәсінин гаршысыны алыр; кефләндиричи ички-нин һәрам едилмәси шиддәтли چәзасы лазым олан јүз-ләрлә тәгсириң имканыны гаршысыны алыр; гумарын гадаған едилмәси чохлу چәзаландырылмалы ишләрин төрәнмәсінә маңе олур.

Ираның бу јохсуллуғуна баҳмајараг, әкәр бир күрүр түмәнлик тиҷарәтдән әл чәксәк хаш-хаш әкмәji гадаған етсәк, һәр ил Ираның әһалисінә отуз мин нәфәр артырмыш олуруг.

Әждаһаларын нәфәсидир, ja бир филдир ки, јүз мү-геддәсләндирилмиш зәнчири бир тәканда гырыр. Нә гәдәр зәнчири давамлыдырса әһалинин сәламәтлији да-ха артығдыр. Экәр доғрудан да әсл әдл құнаһ ишлә-рин имканыны гаршысыны алмагдырса, онда Ираның кәләчәк ганунлары кәрәк дүнjanын һазырки ганунла-рынын ән шиддәтли һәдлиси олсун. Башга халгларда бир гатил үчүн чыхарылан һәдд Иранда раһат сағалан

¹ Мәһсәнә—јүксәк дәрәҗәдә әхлаглы гадын.

бир јара үчүн чыхарылмалыдыр. Бурада өзүмүн бу ба-
рәдәки отуз иллик тәчрүбәмдән данышыбы сөзү узатмаг
истәмирәм. Мәдәни өлкәләрин «нөвпәрвәрлик»¹ ады илә
чыхардыглары ади ганунлары шәрһ едиб, өлкәнин шә-
рир адамларыны да аյылтмаг, ертәси күн иранлыдан
америкалы дүзәлтмәк истәмирәм.

Бүтүн Иран ганунларынын чыхарылмасында кәрәк
бир мүһүм мәтләб нәээрә алышын. Ортада јерсиз вә
артыг јазылар олмасын. Йөкүмәт идарәләринин бир-
бирилә әлагәси, һәр идарәнин өз шә'бәләри арасында
әлагәси гыса, айдын вә ванид лајиһә шәклиндә олсун.
Мәсәләләрә конкрет чавабдан башга, артыг сөз, зир-
зибил дахил олмамалыдыр. Аллаһа шүкүр ки, фарс ди-
линин бәjүк мә'налары гыса ифадәләрлә вермәк исте-
дады вардыр.

Әкәр Ираны бәлкүдә беш мәмләкәтә—Ираги-Фарс,
Хорасан, Киласан, Мазәндәран вә Азәрбајчана, бунла-
рын да һәр бирисини үч әјаләтә тәгсим етсәләр, онда
јахши олар ки, Мәркәзин, јәни Милли Шура Мәчлиси-
нин ишләрини дә һәмән беш мәркәз илә бөлүшдүрсүн-
ләр. Јәни бүдән ишләри һагда лазымы ганунлар чы-
хармаг, ону алмаг, гошун јығмаг, борч алмаг вә бүтүн
сијаси дәвләт мәсәләләриндән башга,- галан мәһәлли
ишләр барәсиндә јерли мәчлисләр өзләри гәрар чыха-
рыб, ичра етсингләр. Онларын ихтијарындан харич иш-
ләрдә һәр бир мәчлис, депутатлар васитәсилә Милли
Шура Мәчлисиндән хәниш етсин. Онун рәдд вә ја гәбу-
луну көзләсін. Бу иш һәм мәркәзин әмәлини асанлаш-
дырыр, һәм дә адлары чәкилән мәмләкәтләrin ишлә-
ринин ичра сүр'етини јүз дәфә артырыр. Хүсусен, шә-
һәр идарә даирәләри чох кенишләндирilmәлидир.

ВЕРКИ БАРӘДӘ

Иранын веркисинин әсасы зәкатдыр. Чүнки һазыр-
да Ирандан алышан верки илк нөвбәдә зәкатдан әмәлә
кәлир. Өз-өзүнә әмәлә кәлән бу иш чох јахши јеринә
дүшмүшдүр. Әкәр онун алышмасы методу мүнтәзәм ол-
са ән јахши верки алмаг үсулуудур. Авропалылар мин
зәһмәтлә бизим бу ади үсула чатышлар. Лакин онун
гајдасыз алышмасы бүтүн фајда вә көзәлликләрини

¹ Нөвпәрвәрлик—јениликчи, јенилик тәрәфдары, јенипәрәстлик.

чамаатын нәзәриндә зәрәрә вә күнаһа чевирир. Қәрәк ону һәмән кечмиш әсасында гајдалашдырмаг, әдаләтләшдирмәк вә тәртиб етмәк лазымдыр. Іш-ни дөвләтин бүтүн қәлири вәтәндешларын сајына көрә јох, јохсул кәнд әһалисindән јох, фәгәт қәлирә көрә алышмалыдыр:

Биринчи. Ичарәjә верилән имарәтләрдән. О чүмләдән карвансара, һамам, су чешмәләри, кирајәнишин евләри.

Икинчи. Тичарәт, сәррафлыг, сәнаје, фабрик, дәјирман вә с. мәнфәэтләрдән. О чүмләдән кәрпич, әһәнк вә җәч биширәнләрдән.

Үчүнчү. Шәхси әразидә тапылан мә'дәнләрдән.

Дөрдүнчү. Әкилмиш бағлардан, илхы, гојун, шәхси мешә әмлакындан.

Бешинчи. Дөвләт гуллугчуларынын, депутатларын, дөвләт тәғаудчуләринин маашындан вә бешинчидә зикр олунмајан саирә қәлирләрдән. О чүмләдән дәфинә тапмаг, ирси маллары башгасынын адына кечирмәкдән. Дөвләтин хәзинәсинә аид олан веркиләрдән башга, бу маддәләрин һамысындан торпаг веркиси дә алышмалыдыр. Шәһәрләрдә вә кәndlәрдә бу пул мәһәлли хәрчләр үчүн лазымдыр. Веркинин мигдарыны зәкатдан бир гәдәр артыг етмәк лазымдыр. Үмумијјәтлә, онда бири ки-фајәтдир. Истисна һалларда аз вә даһа да аз алыша биләр.

Лакин јерли хәрчләр үчүн мәһәлли депутатлар веркинин мигдарыны тә'јин етмәкдә мухтардырлар. Я өз хәрчләрини азалдар, я веркинин мигдарыны артырлар. Мәсәлән, он илдән соңра Төхранын әһалиси беш јүз мин нәфәр олачагдыр. Бәләдијә идарәсисин сәһијә-сағламлыг, мәктәб-мәдрәсә ишләринин идарәси үчүн илдә азы бир милjon түмән олачагдыр. Бу хәрчләрин һамысы, қәрәк Төхран сакинләринин өз қәлирләриндән алышын. Төхран бәләдијәси һәтта шаһын, дөвләтин, Милли Мәчлисисин биналарына да гијмәт гојмалыдыр. Башга шәһәрләrin бүтүн биналарындан да бу чүр алмаг лазымдыр.

Дөвләт хәзинәсинә топланан бүтүн көмрюк вә верки қәлирләри сарајын, сәккиз вә ја он назирлигин хәрчләринә мәхсусдур. Илин ахырында әкәр мәдахили мәхәричә бәрабәр қәлди, мәхаричин јери бош галмады, милләтин вә дөвләтин ётибары мүкәммәлдир, архајынчылыг-дыр.

Бизим Иран әкәр гәнаәт јолуна дүшмәсә, гејд етди-
јимиз кими, исраф хәрчләрин, чәлал-тәмтәраг вә шөһ-
рәтбазлығын гарышысыны алмаг үчүн мәрданә сә'ј-
ләр, ағлакәлмәз фөвгәл'адә бачарыг хәрчә вермәсә һә-
мишә борчлу олачагдыры, олачагдыры, олачагдыры!

Әкәр биз алты һәрби даирәдә иири мәрданә һә-
ги мә'нада гошун сахласаг, јә'ни алты мәмләкәтин
һәр шәһәриндә дахили асаиши горумаг үчүн дәрд мин
сувари, пијада вә топчу сахласаг, набелә кадрлар
јетишдирмәк үчүн дәрд пијада вә топчу мәктәби. ики сү-
вари мәктәби ачсаг, үст-үстә һәр бир нәфәр миллиэт
үчүн мин түмәнә баша кәләр. Әкәр буңу хәрчләмәсәк
бизим гошунумуз, инди олдуғу кими, руһсуз гәлиб олмаг-
дан бир аддым да ирәли кетмәјәкдир.

Әкәр биз ики дарилфұнун, он е'даддијіә мәдрәсәси,
беш јүз ибтидаијә, рушдијә, мүлкијә, сәнаијә мәктә-
би һазырламасаг, миллиэтимиз отуз иләдәк һәдди-булу-
ға чатмаз, гәjjумсуз өзүнү горумаға гадир олмаз. Әкәр
бу иши көрмәк истәсәк, ачылмасы үчүн илк нөвбәдә
јарым милjon, соңра һәр ил ики милjon юрым маариф
назирлијинә вермәк лазымдыр.

Бизим миллиэтимиз кәрәк өзүнү бөյүк фәдакарлыг-
лара, чохлу гурбанлыглара, соңсуз гәнаәтә һазыр етсин
вә беләликлә өзүнү мәдәни миллиётләр чәркәсинә салсын.
«Бөйүк инсанлыға қопла чата билмәз һеч ким».

Әфсус ки, мин әфсус! Иран сәлтәнәт тәхтиндә әлли
ил елә бир шәхс¹ отурду ки, өзүнүн сувари һејкәлиндән
вә дөггүз ов пәләнк дәрисиндән башга иранлы үчүн һеч
бир юдикар гојмады. Амма Иран халғы һәгшүнас-
дыры, онун үчүн чоху тарихи, мәһкәм, давамлы вә һүн-
дүр юдикар дүзәлдәчәкдирләр. Бунлар «Күләкдән, ю-
ышдан да олмаз хәраб».

Мәктәб-мәдрәсәләр хүсусунда һансы харичи дил-
ләрин тә'лим олунмасынын вациблији, тәһсил планла-
рынын вәһдәт зәрурилиji, юй тә'тилләри, һәтта, мәктәб
ушагларынын дилләринин асан вә садәлии геїри вә
геїри бу кими мәсәләләрдә мүтәхәссис олмадырым үчүн
гарышмыр вә өзүмү өзүнү көстәрәнләр сырасына дахил
етмирәм. Бу мүһум вә вациб ишин кәләшәклә маарифи
јајмаг, вәтәнин кәләчәк шәхсијәтләрини тәрбијә
ет-
мәк кими мәсәләләрин мәс'улийјетини ағзы бағлы су-

¹ Нәсрәддин шаһа ишарәдир.

Рәтдә бу фәннин алимләринин өһдәсинә бурахырам. Амма демәјә һаггым олан будур ки, бизим ушагларымыз бүтүн елм вә әдәбдән әvvәl қәрәк вәтәни—Ираны севсин. Горхмаз, сағлам олсунлар. Сонга ондан нә лазым кәлсә дүзәлдәрләр. Кимнастика барәсиндә исә, адәт етдикләри бәдән тәрбијәләриндән башга, кәләчәк вәзифәләрә фикир вермәк лазымдыр.

Әvvәlән, ушаглар хүсуси һовузларда үзмәи өjrән-синләр. Икинчиси, һүндүр бир нәрдиван гојуб, ушафа илк күндән iuz мисгал архаларына бағлајапаг җухары галхсынлар. Тәдричлә һәм галхма сүр'әтләрини, һәм дә јүкләрини артырсынлар. Һәм дә нәрдиваны галдырысынлар. Үчүнчү, ушагларын тәрбијәси үчүн јазылмыш шे'рләри һәр күн уча сәслә охусунлар. Дөрдүнчү, ағач туфәнки мәшгири ки, ушаглар үчүн чох мараглы вә фајдалыдыр. Экәр тә'лим saatларындан ийрми-отуз дәгигә кәсиб, онларын тәмиз һара алма вәрдишләрини артырсалар даһа јахши олар.

Төhранда гадын мәктәби лүзуму барәсиндә кениш данышачағыг. Һәлә оғлан мәктәби олмадығы үчүн бурадә тәләсмәјин мә'насы јохдур, лазым оланы данышаг.

ЭСАС ГАНУН БАРӘДӘ

Мә'лумдур ки, Иран дәвләти мәш'рутә сәлтәнәтидир. Гачар сұлаләсиндән олан падشاһын бәjүк оғлу һазырда онун варисидир. Фәгәт сарай ганунлары чыхарылмасы заманы қәрәк нәзәрә алышын ки, әкәр вәлиәһд касыб гызы илә евләнсә, ондан оғлан өвлады әмәлә кәлсә, јәни падшаһын бәjүк оғлунун вәлиәһд олмаға һагты олсун. Һабелә, вәлиәһдин тә'јининин тачгоима мәрасими, вәлиәһдин тәрбијәси барәсиндә Милли Мәчлис вә Сәна мәчлиси гәрар гәбул едәркән, онларын һүзүру тәшприфаты бир иш сајылсын.

Сарай хәрчләринин нәзәрә алышын мәселе барәсиндә. Ислам дининә қәрә чохарвадлылыг, чохөвләдләлыг мүмкүн олдуғын үчүн, қәрәк киши вә гадынын, хүсусилә падшаһын евләнмәси он сәкиз јашындан тез олмасын. Милләтин тәрбијә етмәjә дәздүйү онун өвлады, нечә бәтнән олса да он ики нәфәндән җухары артмасын. Анчаг, биринчи бәтнә һәdd олмајачагдыр, нә гәдәр чох олса даһа јахши вә даһа севимли олачагдыр. Экәр бу һәdd нәзәрә алышын мәрһум Фәтәли шаh

кими, јуз алтмыш ики өвлады олса, эсас ганунла, кечмиш дөврдеки кими, Ираны онларын арасында бөлүшдүрмөк, онлары чамаатын чанына, малына салмаг олмаз. Онларын ики мин нэфэр өвладларыны тәрбије етмөллери үчүн шә'н вә мәгамларына мұнасиб хәрч вермәк лазымдыр. Онда айры бүдчә, тәкрар верки лазым кәләр. Айдындыр ки, Фәтәли шаһ дөврүндә он батман өзөрек бир гран иди, инди бир батманы ики грандыр. Он илдән соңра исә батманы үч гран олачагдыр.

Падشاһын һүгугуна кәлдикдә, шәхсән мән онун һүгугунун башгаларындан бир аз кениш олмасынын тәрәфдарыјам. Амма бу мә'тәбәр јерин кәләчәк ичләсчылара, еләчә дә сонракы депутатлара мә'лум олмадыры үчүн, тәбии олараг, онларын өз вәзиғеләрине нечә әмәл едәчәклөри мә'лум дејилдир. Буна кәрә дә јәгин едирәм ки,.. падшаһ өлкәнин вә милләтиң мәсләһәтини мәшрутә ганунлары үсулуңун јарадылмасында вә эсас ганунун јазылмасынын тәкмилиндә биләр. Үмидварам ки, о чәнаблары сәлтәнәтиң мұнағизәсини бу мәһкәм әдаләтиң бәргәрарында олдуғуну е'тираф едәрләр.

Буны әгидә вә инамла әрз едирәм ки, вүчуди-мубарәк өзү үчүн неч бир харигуладә имтијаз истәмәјәчәк-дир. Мәңсәб вә ләгәбләрин верилмәси падшаһын ихтијарында. Үмидварам ки, һәм бу иши мәһдуд едәчәк, һәм дә бунларын верилмәсинин депутатлар вә Сәна мәчлисләринин ихтијарында гојачагдыр. Беләликлә, зяти-әгдәс сарај мұнагищәсіндән, «протешре»дән, хайнләрин јалтаглыгларындан яхасы гуртарыбы асудә олачагдыр. Елә бир эсас гојачагдыр ки, дүнja солтанлары онун гәрарларындан һөјран галачаглар; ризәчин «сосиал» елми алимләри Иранын демократик ирадәчилијини тә'јин едәчәк, иранлынын һөкүмәтә, бу идарәчилијә мәһәббәтини көрәчәкләр.

Бир ваҳт Иран падшаһлары задәканлары тәлтиф вә онлары өз тәбәесинә һакими-мүтләг едирдиләрсә, заман бу сүн'и зоракылығын јаылмасына мусаид иди. О ваҳт дөвләт ишләринде задәканларын нүфузунун, һәгигәтән гәти һөкүмү вар иди. Амма, инди, бүтүн јер күрәсіндә чари дөвләт ишләринде гәти һөкүм фүгәра тәбәгесіндәдир. Өз зәһмәти насилиниң динарыны дөвләт хәзинәсінә, өз өвладыны вәтәниң мұнағизәсінә верән һәр бир јохсул фәhlәниң рә'ји, шәрәф мајәси фәгәт халғы таламаг, хәзинәни оғурламаг, өлкә идарәсіндә хәја-

нэт етмәкдән ибарәт олан задәканын рә'јиндән, әлбәттә, мүгәддәмдир, сәси онун сәсисидән учадыр.

Падшаш яхшы билир ки, задәканлар анчаг бир овуч адамлардырлар. Іәгин буны да билир ки, инди падшашын истиглалы онларын ичмасындан асылы дејилдир, фүгәра тәбәгәсинин ичмасындан асылыдыр. Һәрби гүдәрәт дә бу тәбәгәдән тәшкил олунмушшур.

Букунку падшаш он једди яшлы дејилдир, отуз ики яшлы, елм охумуш, сәнәт өјрәниш, ишбилән вә тәч-руబәли бир затдыр. Һеч вахт бөйүк гардашлары вә әмиләри, яхуд хайн сарай адамлары онун өзүнүн әдаләтли мәсләкіндән дәндәрә билмәзләр. Депутатларын истәмәдикләрини дә верәчәкдир ки, милләтиң мәһәббәт тачыны башына гојсун, өзүнүн севимли тәбәәсинин үрәк тахтында әjlәшсин.

Бурада, һөрмәтли депутатлардан бириնн сөзү ядымда дүшдү. Назирләр барәсіндә сеһбәт кедирди: «Назирләр тәгдим олунду. Башгалары да әкәр вар идиләр-сә назир шә'ниндә идиләр. Гошунсуз сәртибләр кими. Падшаш кимә истәсә назирлик шә'ни верир». Дејәсән сөзү бу мәзмунда иди. Мәчлисдә охујуб құлдум. Елә бәрк құлдум ки, әкәр бу сөзү дејән жанымда олсауды мүтләг әдәбсизлик оларды. Амма нә лемәк истәдијини дүрүст баша дүшмәдим. Иранда үч жүз савадсыз вә ордусуз сәртиб, ики жүз гошунсуз сәрдар, он беш адсыз назир вардыр. Ирандан башга, дүнjanын һансы јеринде бу гәдәр ағыр жүк зәһмәткешләрин чијинидәдир? Дүнjanын һансы јеринде гошундан кәнар сәртиб вардыр? Әкәр варса, ja исте'фаја чыхмышлар, ja да гошун командирлијиндән жүксәк вәзифәдә ишләјирләр. Мәсәлән, сәфирирdir, әжаләт һакимидир, ja мә'дәнләр назиридир. Нә үчүн қәрәк јерсиз, дөвләт илә гәтиjjән тәрәфи-небаб олмајан, идарәсіндәки хәрчләр бүдчесіндә вәзиfәси көстәрилмәjән назир олсун? Бу јарамаз ән'әнә нә вахта кими давам едәчәк? Нә үчүн дөләтә хәјанәт етмәк? Хәјал едирдим ки, бизим дөвләт адамлары кечмиш адәтләрин бир аз дәјишмишләр. Анчаг, көрүрәм ки, һәман әсрдир. Мирзә Маһмудун атасы «Мәсаликүл-мөһисинин»дә дәрч олунмуш мәгаләсіндә дејир: «Әкәр назирлиji мәһдуд етмәji нәзәрдә тутурсунузса, гиблеји-аләмин һәр вахт мејли олса һәр кимә истәсә назирлик ләгәби бағышлајар».

Еләчә дә башга бир аға дејир: «Нә үчүн қәрәк шаһ-

задәләр гошундан өзкә хидмәтә дахил олмасынлар? Шаһзадә илә башга вәтәндашын нә фәрги вардыр? Дүнjanын һансы ганунунда хайн шаһзадә мәс'ул дејилдир? Жаҳуд, падшәһ илә вәлиәһдән башга һансынын әлавә имтијазы вардыр?

Әкәр Иран әсас ганұну бүтүн шаһзадәләри мәс'улиј-жәтсиз таныса, о вахт ону «әсас ганун» жох, «мәрсије» несаб едәрик.

Тәәччүб бурасындадыр ки, һәр күн «Аршимид прогресси» кими депутатлар мәчлисинин «Әслиндән чох фәри» жүхары кедир. Данышыг ишдән он дәрәчә артыг олсаңды дәрд жарыјды. Амма жүз дәрәчә артығдыр. Бу вәзијәт жүз инкарнына бир исбата, жүз сыйфырын бир рәгемә олан нисбәти дејилми?

ЗЕЈНАЛАБДИН МАРАҒАЈИ

«СӘЈАΗӘТ НАМЕЈИ—ИБРАНІМ БӘЈ» ...

(III чилддән бир һиссә)

ЖУСИФ ӘМИНИН ЖУХУСУ

Кечәдән үч saat кечирди. Сәмчадәнин башында мәни жуху тутду. Жухуда көрдүм икинді чағыдыр. Құндәкі адәтим үзрә гәбристанлыға зијарәтә кедирәм. Шәһәрдән чыхым. Узагдан бир нәфәрин гәбристанлыг тәрәфдән кәлдијини көрдүм. Жаҳынлашдыгда ону таныдым. Қор Шејх Гәдир иди. Елә жуху аләминдә дүшүндүм ки, Шејх Гәдир ики ил бундан әввәл вәфат еләјибdir, бу о ола билмәз. О, ики ил бундан габаг атлара гошулан трамвајдан дүшүб јыхылды, елә орадача вәфат еләди. Чох вахт олур ки, трамвајда адам аяг үстә дурур, ja да тәләсиб, кедә-кедә өзүнү бајыра туллајыр. Бу кими вахтларда тәһлүкә еңтималы олур. Бу жазыг да трамвај дајанмамыш енмәк истәркән жерә јыхылыб, даһа аяға дура билмәмишди.

Һәмин шәхс бир гәдәр дә ирәлиләди, көрдүм шејх Гәдирин өзүдүр. Һаман әбасы вә әммамәси, бир әлиндә әсасы, о бири әлиндә тәсбеһи вар иди. Мәнә жаҳынлашан кими салам вердим, әлејкәссәлам чавабыны ешиздим. Мәндән сорушду:

—Жусиф аға, һара кедирсән?

Дедим:

—Әһли-гүбурун зијарәтинә.

Деди:

—Гајыт, нә гәбир галыб, нә дә әһли-гүбур!

Мән елә хәжал етдим ки, зарафат еләјир. Чүнки онун көһнә адәти иди, чох зарафат еләрди. Лакин һеч вахт жалан данышмазды. Дедим:

—Галса да, галмаса да мән кедәчәјәм.

Деди:

—Дејәсән мәним сөзүмә инанмадын. Мән дејирәм гәбир јохдур, сән дә кетмә.

Дедим:

—Шејхәна, мән адәт еләмишәм, һәр күн бу вахт гәбир үстә кедирәм. Дүнән дә орада идим. Нечә жә'ни дејирсән јохдур?

Деди:

—Бу күн дүнәндән башгадыр. Кечә Нил чајы дашиб-мыш, бүтүн гәбристанлығы, онун әтрафыны басыб көл еләмишdir.

Дедим:

—Аj шејх, дејесән сән ағлыны итирибсән, истәјирсән, бу корлуғунла мәним кими көзү көрән адамы алдадасан?

Көрдүм шејх өзүндән чыхды, гәзәблә деди:

—Јусиф, Јусиф, әлини вер мәнә!

Әлими она вердим, бәрк-бәрк тутуб деди:

—Јусиф, «адамын әгли чашанда һәдјан дејәр»—демишләр. Еj гафил, мәкәр охумамысан ки, «корла көзлү бир ола биләрми, буңу дүшүнмәмисинизми?» Әввәл дүшүн, сонра даныш! Мәним көзләрим көрмүр, лакин кор дәјиләм. Кор өзүнсән ки, корлуғундан вә чәһаләтиндән мәнә күлүб үрәјими инчитдин. Инди мәниммә кәл, сәнә һансымызын кор олдуғуну көстәрим.

Мәни гәбристанлыға тәрәф чәкди. Әлими бәрк-бәрк тутуб сыйырды. Аз галырды әлим чатласын. Дедим:

—Аj шејх, әлими бурах, әзијјәт вермә, мән өзүм кәләрәм.

Деди:

—Олмаз, кәрәк сәнниң корлуғуну сүбуга јетирәм, әлимдән гурттара билмәзсән.

Истәр-истәмәз кедиб гәбристанлығын олдуғу јерә чатдыг. Дағурдан да ораны су тутуб уммана чевирмиши. Көрдүм шејх јенә дә ирәли кедир. Мән дајандым.

Шејх деди:

—Нә учүн кәлмирсән?

Дедим:

—Нечә кәлим, бир аддым да көтүрсәм суја кирәчәјэм. Саһилдә дајанмышыг.

Шејх деди:

—Бәс дејирдин мән дүнән кәлмишәм, көрдүн, кор өзүнсән!

Мән һејрәтлә бахыб дүшүнүрдүм. Дејирдим көрәсән Ибраһим бәјин, Мәһбүбәнин гәбри нечә олду? Бу фикир бир гәдәр онларын гәбри олан тәрәфә бахым. Көрдүм ики сәрв ағачынын башы судан чыхыбыр. Көјрәлдим, аста-аста ағламаға башладым.

Шејх ағламағымы дујуб деди:

—Ағлама, кәл, даһа бундан сонра һеч кәсин үрәјинә тохунма!

Дедим:

—Дұздұр, ja шејх, мәни бағышла, әлими бурах.

Деди:

—Олмаз, мәнимнің кәлмәлісін!

Дедим:

—Ja шејх; бәсdir даһа, мәни һараја апарырсан?

Деди:

—Чәһеннемә!

Мәнә елә кәлди ки, һирсіндән вә гәзәбіндән белә де-
жир.

Дедим:

—Шејхена, һансы чәһеннемә?

Деди:

—Иранлыларын чәһеннемине!

Дүшүнүрдүм ки, бу кишинин әлиндән јахамы нечә
гурттарым, нә васитә илә хилас олум. Әлачсызлыг үзүн-
дән, әлим әлиндә ардынча кедирдим. Даһа данышмыр-
дыг. Кәлиб бөյүк еһрама чатдыг. Ңеч елә бил шејх кор
дејилди. Іол қедәркән әсасыны јерә сүртмүрдү. Еһра-
мын ичинә кирдик. Мән ихтијарсыз дедим:

—Шејхена, бура еһрамдыр?

Чавабымда деди:

—Бәли, мән сәни бураја кәтирмек истәјирдим. Мән
кәздән мәһрум олдуғум һалда билирәм, әмма сән о шәһ-
ла көзләрінлә һәгиги корсан.

Мәни еһрамын дахилинә چәкди.

Еһрамы көрән биләр ки, бу бина Фир'онларын аса-
рындандыр. Мисрә қәлән бу гәдәр сәjjаялар мүмкүн гә-
дәр еһрамын ичәрисинә кирирләр. Аңчаг онун соңуну
ңеч кәс көрмәјибдир. Авам әзмаат арасында белә бир
шајиә вардыр ки, ора тилсимдир, ңеч кәс кедә билмәз.
Лакин әслиндә белә дејил. Еһрамы елә тикмишләр ки,
ичинә кирдикчә һава азалыр вә нәһајәт, тамамилә ту-
кәнир. Беләликлә нәфәс чәтиnlәшир. Она көрә дә соҳ
ирәли кетмәк чәтин вә һәтта гејри-мүмкүндүр. Мүәjjән
бир фасиләjәdәk чырагла кедирләр, ондан соңра һава
олмадығына көрә чыраг да сөнүр.

Нә исә, ичәри кирдик, бир пара дәһшәтли сәсләр еши-
дилирди. Женә дә бир гәдәр ирәлиләдик. Рұтубәт, палчыг,
леһмә көрүндү. Дедим:

—Ja шејх, дедијимә пешман олдум, төвбә еләдим,
үзр истәјирәм, мәни бағышла! Мән билирәм, даһа би-

зим бундан артыг ирәлијә кетмәјимиз маһалдыр. Бу еһрамын сону тәһлүкәли, хәтәрли бир мағарадыр.

Шејх деди:

—Еһрамы кечдик. Мән сәнә дедим ки, сәни чәһәннәмә апарырам, кәл!

Дедим:

—Әлими бурах, ағрыјыр.

Деди:

—Мән сәнин әлинин бурахмағымын вахтыны билирәм.

Илаһи, нә еләјим? Сөјүд јарпағы кими әсирдим. Бу нә бәладыр ки, мәним башыма кәлди. Мән һарадан бу мисирли корун кириңә дүшдүм?!.

Горха-горха кедиб бир јерә чатдыг. Шејх деди:

—Дана гача билмәсән, инди әлинин бурахырам.

Ашағыја доғру кедән бир пилләкана чатдыг. Шејх деди:

—Мәним әсамын башындан тут, јаваш-јаваш мәним архамча кәл.

Аста-аста ашағы дүшмәјә башладыг, бир, ики, үч, дөрд, беш—нә гәдәр кетдик, гуртартмады. Миндән чох пиллә ендик, көрдүм гуртартмаг билмир. Жалварараг дедим:

—Ja шејх, даһа јорулдум, гычларымын дамарлары гырылды, тагәтим кәсили. Бу бәладан нә вахт хилас олачағам? Биз јерин једдинчи гатындан да кечдик, бәс сонунчы мәнзилимиз һарададыр?

Деди:

—Чәһәннәмдир, индичә чатарыг.

Бирдән бурнума үфүнәт иji дәјди. Санки одда леш вә ja сүмүклә түк јандырылар. Үфүнәтдән, иjrәнч гохудан аз галырды бејним партласын. Јенә дә бир нечә пиллә ашағы дүшдүк. Гохунун шиддәтиндән бејнимдән түстү галхды. Қөзләрим јашарды, даһа артыг ишкән-чәјә дүчар олдум. Бир тәрәфдән горху, вәнимә, үфүнәт иji, гәлиз түстү, башга тәрәфдән ишимин агибәти мәни дүшүндүрдү, һөнкүр-һөнкүр ағламаға башладым.

Шејх деди:

—Ағламағыны кәс, јохса сәни бурада гојуб җедәрәм.

Горхумдан нәфәсими кәксүмдә боғуб ағламағымы улдум. Сонра сорушдум:

—Нә гәдәр җедәчәјәм?

—Бир нечә пиллә галыбыр,— деди.—Пилләләрин гуртармасына о гәдәр галмајыбыр.

Дөгрудан да аз сонра пилләләр сона чатды. Одун ишығы көрүндү, кениш, зил гаранлыг бир вади гаршымыза чыхды. Аһу-налә, зарылты, әл-аман вә ах-вај сәсләри каһ учадан, каһ да астадан ешидилмәјә башлады. Сорушдум:

—Ja шејх, бура нарадыр?

Деди:

—Чәһеннәмдир, анчаг иранлыларын чәһеннәмидир.

Инди тәсәввүр етмәк олар ки, мән чәһеннәм адыйны ешитчәк нә һала дүшдүм. Бәдәним титрәмәјә башлады, сөјүд јарпағы кими әсиридим. Бә'зән фикирләшиб өз-өзүмә дејирдим: «Бу шејх сеһр-чадучу имиш, биз буңа билмәмишдик». Каһдан да дүшүнүрдүм ки, иншаллаһ јуху көрүрәм.

Бир гәдәр дә јахына кедиб көрдүм оддан күрсүләр дүзәлдіб, һәрәсинин дә үстүнә бир адам әjlәшдиришиләр. Күрсүләр бир-бириндән нечә метр аралы гојулмушду.

Шејх сорушду:

—Нә көрүрсән?

Дедим:

—Оддан гајрылмыш тахт көрүрәм. Һәрәсинин үстүн-дә бир адам отуруб.

Деди:

—Диггәтлә баҳдыны?

Дедим:

—Бәли.

Сорушду:

—Нә еләјирләр?

Дедим:

—Бириңчи тахта әjlәшдирилмиш адамын һәр чијиннән дән оддан јаранмыш бир илан чыхыб, аловлу дили илә онун ағзыны, бурун-гулағыны јалајыр. Бир нәфәр дә чәһеннәм маликләриндән мис лөвһәни дәмирчиләр кими чәһеннәмин күрәсиндә гызардыб зиндан кими онун башина гојмуш, әтрафында дајанмыш башга чәһеннәм малики әлләриндәки ағыр күрзлә о атәшин лөвһәни дәјечләјир.

Шејх деди:

—Jaхшы көрдүнму?

Дедим:

—Бәли, анчаг онун ким олдуғуны билмәдим.

Шаваб верди:

—Бу һаман адамдыр ки, илк дәфә олараг Иран әналисинә зұлмұ рәва көрдү. Мин ил падшаһлығ еләди.

Онун отурдуғу тахтын һашиjәсінә бахыб қөрдүм 829 рәгәми жазылмышды.

Бир аз да кетдик. Қөрдүм бир нәфәр фирмәни гија-фәсіндә одлу насарла әнатә олунмуш бөйүк бир салонда о тәрәф-бу тәрәфә гачыр, чыхыш жолу ахтарыр, ла-кин тапа билмир. Дили ағзындан чыхыб дәшүнә салланмышды. Ңеj гышгырыб көмәк истәjирди. Анчаг сәсінә сәс верән јох иди.

Шеjх сорушду: !

—Нә көрүрсән?

Көрдүjуму она сөjlәдим.

Деди:

—Дүзкүн көрүбсән. Бу һаман һекмдардыр ки, Ира-на од вурду, өзүндән чиркин ад јадикар гојуб кетди.

Насарының дарвазасына баҳым. Қөрдүм 335 рәгәми жазылыб.

Бир аз кетдик. Қөрдүм бир нәфәр әрәб кеjиминдә одлу күрсүнүн үстүндә әjlәшибdir. Җәһәннәм маликләри сағ-солуну кәсдириб дилинә одлу шиш басырлар. Бири шиши көтүрмәмиш, о бири басыр.

Шеjх сорушду:

—Нә көрүрсән?

Көрдүjуму сөjlәдим.

Шеjх деди:

—Бу һаман адамдыр ки, Иранда саjсыз-несабсыз зұлмләр еләди, инсанлара налаjиг сөзләр сөjlәнмәсінә баис олду. Минләрлә адамын гырылмасына сәбәб олду.

Бу әснада онун рәгәминә нәzәр салдым, қөрдүм 316 жазылыбыр.

Јенә дә бир гәдәр ирәли кетдик. Қөрдүм татар пал-тарында бирини отурдуб дәjирман дашындан ири бир гызармыш дәмири таč кими башына кечирмишләр. Қезләри һәдәгәдән чыхмышды. Дили узаныб дәшүнә салланмышды. Әзаб мәлаикләри гызармыш милләри онун бу гулағындан сохуб о бири гулағындан чыхарыр-дылар, сонра башга мил сохурдулар.

Шеjх буjурду:

—Нә көрүрсән?

Көрдүkләrimi сөjlәдим.

Деди:

—Доғру көрүбсән. Бу һаман адамдыр ки, Иран тачдарыны өлдүрүб шаһәншаһлыг тачыны гәсб еләди. Һәмин адамлар һагында дејибләр: «Һәр кәс гәсдән бир адамы өлдүрсә, онун јери дайми олараг чәһәннәмдәдир».

Адыны сорушдум. Деди:

—Рәгәмини дәшүнүн үстүнә јазмышлар. Гајыдан баш онун ким олдуғуну кашифи-әсрар сәнә билдириәчәкдир.

Диггәтлә бахыб көрдүм дәшүнүн үстүндә 98 јазымышдыр.

Шејх бујурду:

—Инди кәл бураја.

Башга бир јерә қетдик. Көрдүм бир дәстә адам сыра илә одлу дәшәмә үзәриндә әjlәшмишdir. Һәр бириңин сағында вә солунда ики нәфәр әзаб мәләки дајанмышды.

Һәрәсинин әлиндә оддан бир мәһүр вар иди. Бу мәһүр онларын алнына, сифәтиңә, дәшүнә, күрәјинә, сағына, солуна басыб дејирдиләр: «Jығдығыныз хәзинәләрdir, мејл един». Онларын дили саггалларына гәдәр ашағы салланмышды. Оду ики әлли гамарлајыб јејирдиләр.

Шејх деди:

—Нә көрүрсән?

Көрдүкләrimi дедим.

Деди:

—Бунлар малларынын веркисини вермәјән, јетим малы јејәnlәrdir. Онларын һагында дејилиб: «Јетимләrin малыны јејәnlәр бөյүк зұлмә мұртәкиб олурлар, онлар һәгигәтдә од јејирләр, тезликлә чәһәннәмә васил олачаглар».

Бунларын сајы чох иди, һәм дә рәгәмләри гарышығ иди, она көрә дә дүрүст айырд еләjә билмәдим.

Анчаг шејх сонра деди:

—Кәл баx!

Ирәли кедиб баҳым, көрдүм һәр тәрәфдән од пускүрән бир чөлдә чохлу чамаат рүку вә сәчдә едиrlәр, дилләри ағызларындан саға-сола чыхмыш, чәнәләри әjилмиш, боғазларындан ган пускүрүрду.

Шејх деди:

—Нә көрдүн?

Көрдүкләрими сөjlәдим.

Бујурду:

—Дүзүн көрүбсән, бунлар һарамхорлардыр.

Онларын да сајы чох иди. Шејх бир гәдәр дә мәни апарыб деди:

—Кезүнү ачыб бунлара да баҳ!

Көрдүм гәрибә бир бүсатдыр. Бу, әсасән құлмәли бир ојуна бәнзәјирди. Архасында атлы бир адамын кизләнә биләчәji ири бир күрә көрдүм. Бизим евдә олан сүн'i топа охшајырды, гарпзыз шәклиндә иди. Нә башы вар иди, нә дә аяғы. Лакин гызармыш оддан әлли-алтмыш мин әл-голу вар иди, дырнаглары шаһин чајнағы кими ити иди. Әлләри вә чаjnаглары илә бә'зисинн гычындан бир парасыны саггалындан, кимини исә әтәјиндән, жахасындан бәр-бәрк тутуб фырланыр, онлары да өзү илә фырладырды. Қаһ онларын үзләри ни одлу јерә сүртүр, қаһ да башларыны. Саға-сола һәрләнир вә она илишәнләри дә бир учдан һәрләдири. Геч бир театр сәһнәсингә белә бир тамаша көстәрилмәмишdir. Атәшин күрәjә илишәнләр hej фәрјад гопарыб дејирдиләр: «Аман сәнин әлиндән, фәрјад сәнин мәкрләриндән, ej вәфасыз гәddар дүнja, бәсdir даһа бурах бизи, бәsdir, бизи хилас елә, сәнин достлуғуна, вәфана лә'нәт! Ахырда бизи әзаб-әзијjәтә: өврү-чәфаја мүбтәла еләдин!»

Бунларын наләсинин һеч бир тә'сири юх иди. О, күрә бир учдан һәрләнир, әсла арам тутмурду, онларын چавабында дејирди: «Сиз мәним достларым идиниз, она көрә мән өз мәһәббәтими сиздән көтүрә билмәрәм, сизи бурахыб өзүмдән узаглашдыра билмәрәм».

Күрәjә илишәнләр тәлаш едиб жахаларыны бир тә-һәр гуртармаг истәјирдиләр. Лакин елә ѡапышмамыш-дылар ки, гопа билсингләр. Бурада мәним јадыма дүшдү ки, чамаат данышанда дејәрди: «Фиylanкәс дүнjanы јүз әлли тутубдур». Инди онун тәрсини көрүрдүм. Бурада дүнja өз достларыны мин әлли тутмушду! Көрдүм шејх дә онлара баҳыб құлумсунүр. Мәндән сорушду:

—Нә көрүрсән?

Мән көрдүкләрими сөjlәдим.

Бујурду:

—Доғрудур, онлар алчаг дүнjanын наз вә гәмзәсинә алданыб вәтәнин вә вәтәндешларын һаггыны зај елә-јәнләр, өз иикиүнлүк асајиши үчүн мәмләкәти хараб го-

јуб өз евларини абадлашдыранлар, парк вә мебел мәшигинә дүшәнләрdir. Онлар hagg јолундан уз дөндәрәнләрdir. «Јолуны азанларын ән бөյүү дүнjanы тутуб, ахирети унуданлардыр»—демишләр. «Јерләри чәһәннәмдәдир, орадан heч ваҳт гуртулуш јолу тапа билмәјәчәкләр».

Шејх бујурду:

—Неч бунларан бирини таныјырсанмы?

Әрз еләдим:

—Хејир.

Деди:

—О узун саггаллы илә бу кәдәк чүббәлијә фикир вер. Онларын дөшүндә одла сөзләр јазылмышдыр. Биринин дөшүндә бу шे'ри охудум:

Кәл һәбибим, мәнә рәһим еjlә, кәл инди барышаг,

Кечмишин сәһбәтини кәл нә дејәк, нә данышаг.

Сонра шејх деди:

—Кәл кәдәк.

Кечиб кетдик. Шејх дајаныб деди:

—Бах қөр нә көрүрсән?

Көрдүм гәссаб дүканларында олдуғу кими, адамлары шағгалајыб одлу гәнарәjә вурублар. Эзаб мәләкләри чәһәннәм одунда гызардылмыш балталары әлләриндә тутуб бир—бир зәрбә ендирикчә онларын ә'засындан бирини парчалајыб јерә туллајырдылар. О бириси исә кәсилмиш үзвү көтүрүб гајнар гәтранла јенә өз јеринә јапышдырырды. Сонра тәзәдән сәтирлә ону кәсиб атыр, башгасы јенә дә јеринә јапышдырырды.

Шејх сорушду.

—Нә көрдүн?

—Мән көрдүкләrimi дедим.

Бујурду:

—Доғру көрүбсән, бунлар дүнjеви мәгам вә рәјасәт учүн бу күнү унудуб, авам халгы алдадараг өзләриндән тәзэ мәзһәб вә дин ичад етмишләр. Бир нечә мә'насыз сөзү бир-биринин гүрүгуна дүjүnlәjiб лөвhә дүзәлтмишләр. Инсанлар арасына нифаг салмышлар. Өз вәтәнләринә вә һәмвәтәнләринә зүлм етмишләр. Бунларын зүлмү тәсәvvүрә сығышмаз. Онларын башчысы мин һијлә илә халгын пулуну јығыб өз вәрәсәсинә гојуб кетди. Вәрәсәси исә јохсулларын чијәр ганы баһасына топлан-

мыш бу вәтән сәрвәтини харичи өлкәләрин абадлаш-
масына вә биканәләрин ејшу-ишрәтинә сәрф едир.
Һалбуки өзүнүн әбәди ујдуғу вәтәндә вәтән гардашла-
ры там зилләт вә пәришан һалда јашаýрлар. Тезлиг-
лә вәтән өвлады онун вәрәсәсинин гәбрини газыб чә-
назәсини чијинләриндә дашиýаçаглар. Бу әмәлинин мү-
габилиндә өзүнү әбәди әзаба вә дайми лә'нәтә дүчар
едибdir. Онун сифәтина диггәтлә бахдым. Сонра шејх
деди:

—Инди дә 'бураја бах?

Бахыб көрдүм башдан ајаға атәшдән гајрылмыш
бир бөјүк салондур. Дөрд тәрәфдән од-алов һасарла-
ры мәһкәм бир гала кими ону әнатә етмишди. Бә'зилә-
ри ајагјалын иди, бир парасы гызармыш дәмирдән ајаг-
габы қејмишди. Палтарларынын әтәкләрини јухары
галдырыб гычлары чыллаг о тәрәф-бу тәрәфә гачыр-
дылар. Санки чыхыш јолу ахтарырдылар. Лакин һеч бир
ничат јолу тапмырдылар. Диllәри узаныб дәшләринә
дүшмүшдү. Јаýын истисиндә ләһләjән ит кими бир дә-
гигә белә раһатлыглары јох иди. Елә бир әзаба дүчар
олмушдулар ки, сөзлә ифадә етмәк мүмкүн дејилди.

Шејх сорушду:

—Нә көрүрсән?

Көрдүкләrimi сөjlәdim.

Бујурду:

—Дүзкүн көрүбсән. Бунлар тәнбәллик, арсызлыг вә
гејрәтсизлик үзүндән һалал иш далынча кетмәјиб дар-
ға шәјирди, фәрраш вә чәллад олмушлар. Элсиз-ајаг-
сызлара зұлм едib онлары инчитмишләр. Бунлар кәрәк
анлаја идиләр ки, шәһвәтиң әvvәli кејфdir, ахыры
әзаб. Бунларын һаггында дејилмишdir: «һәлләри ашан-
лар әбәди олараг ода дүчар олачаглар. Бу исә бөјүк
әзабдыр».

Мән ихтијарсыз олараг әрз еләдим:

—Ja шејх, соруш көрүм мәни дөjән Гәзвин фәррашба-
шысы, минләрлә ачиз вә гәриб адамлара әза-чәза ве-
рән Шираз фәррашбашы Һачы Ағачан вә Исфәһан дар-
ғасы Мәһәммәд Садыггулу да онларын арасындадырмы?

Шејх деди:

—Бурада суал-чаваб еләмәк һаггымыз јохдур. Бах
рәгемләrinә, онда сәнә һәр шеј мә'lум олар. Сонра
шејх бујурду:—Ирәли кәl!

Ирәли кедиб зәнәнә һамамына охшар издиhamлы

бир јер көрдүм. Гадынларын һирсләниб бир-бириңе гарышдыглары, һәр ағыздан бир аваз қәлдији кими һамысы данышырды, неч нә баша дүшмәк мүмкүн дејилди. Каһ гышгырыб дејирдиләр: «Ај мәл'үн, мәним һаггымы вер, яхандан әл чәкән дејиләм, һаггымы ала-чағам». Арасы қәсилемдән бу кими сөзләр ешидилирди. Лакин мә'лум дејилди ки, ким дејир, ким ешидир, яхуд сөһбәт нәјин үстүндәдир.

Шејх сорушду:

—Нә көрүрсән?

Дедим:

—Дејәсән гадынларын дејишмәсидир. Амма мә'лум дејил ки, ким нә истәјир, чәнчәл нә үстәдир. Жалныз гарыш вә лә'нәт ешидирәм. Нә учун, ким учун?— билмиရәм. Бәлли дејил данышан кимдир, ешидән кимдир, алан ким, вәрән ким.

Деди:

—Бу гәдәр билирәм ки, онлар чохарвадлы кишиләрин арвадларыдыр. Эрләри онларла әдаләтлә рәфтар етмәмишләр. Инди онлар әрләриндән шикајет еләјирләр. Эзаб амилләри исә онларын әрини һәбс еләјиб бир-бир көстәрирләр. Экәр әрләринин яхасы әлләринә кечсә гијамәти көзләринин габағына кәтирәрләр.

Дедим:

—Ja шејх, бәс бунларын агибәти нечә олачаг?

Деди:

—Нәр кәсин қунахи вар, һәр кәс зүлмүнә вә чөврунә көрә чәзаланачаг. Ондан соңра бә'зиси хилас вә бир парасы әбәди әзаба дучар олачаглар.

Мән сызлајыб иңз илә дедим:

—Ja шејх, бу үрәк ағрыдан һадисәләри көрмәјә тагәтим даһа галмамышдыр, әлим әтәјиндә, аманын қунүдүр, сәнә јалварырам, аллаһ ризасына, мәни хилас елә. Мән билирәм ки, хилас олмағым сәнин мејлиндән вә һиммәтингдән асылыдыр.

Шејх деди:

—Гәбул еләјирәм, бу шәртлә ки, төвбә еләјәсән, бир даһа бир адамын үрәйинә дәјмәјәсән, гәзавү-гәдәр нәтичәсингдә бири кор олдугда онун ејбини үзүнә вурмајсан, өртулу сахлајасан.

Әдәблә диз чөкүб әтәјини тутдум, ағлајыб јалвардым, соңра дедим:

—Әфв елә, әфв елә, рәһм елә, рәһм елә, ja шејх!

Төвбә, төвбә! Көрдүм бу гәдәр әзијјәтдән сонра шејхjenә дә өз дедијинин үстүндә дуруб, һирсими сојутма-јыбыр. Бир даһа ачизанә тәрзә дедим:

—Шејхәна, мән бу пилләләри чыхмаға гадир деји-ләм, дүшмәк асан олдуғу, һалда мәним тагәтими кәсди, гәрарымы әлимдән алды, јухары чыхаркән мән нә едә-чәјәм?

Бујурду:

—Өз налајиг данышығындан пешиман олуб инсанла-рын көnlүнә тохунмағы төвбә еләдијинә көрә бу пиллә-ләри чыхмагдан азад олдун.

Дедим:

—Бәс бу узун мәсафәни нечә кечиб јухары галхача-ғам?

Бујурду:

—Тәмиз үрәк, саф нијјәтлә көзләрини јум, мәним әсамын башындан тут, анчаг мәним изним олмадан көз-ләрини ачма, үч дәфә сәлават чевир.

Онун дедији кими етдим. Бир гәдәр кечидикдән сонра деди:

—Әсамы бурах, көзләрини ач!

Көзләрими ачаркән өзүмү кениш ишыглы бир сән-рада көрдүм. Раһатлыгla нәфәс чәкдим, азча динчәл-дим. Анчаг даһа мәндә бу шејхин маһир бир چадукәр вә сеһрчи олмасы һагда неч бир шубhә јери галмады, Фәгәт биз буны әсла билмирдик. Ганым әевәлиндән даһа артыг چошмаға башлады. Чүнки шејх деди:

—Мән бу кор көзләримлә сәни зулмәт дүнjasында кәэздириб ишыглы аләмә чыхартдым. Инди бу шәһла көзләринә мәним бәләдчилијим даһа лазым дејил, өзүн кедиб мәгсәдә чата биләрсән.

Дедим:

—Ja шејх, аман күнүдүр, гурбанын олум, мән бура-дан кедиб бир јана чата билмәрәм, авара-сәркәрдан галмышам, һансы тәрәфә кетмәли олдуғуму билмирәм.

Шејх әсасы илә бир тәрәфә ишарә еләјиб деди:

—Бу тәрәфә кет.

Онун көстәрдији сәмтә бахыб демәк истәдим ки, тәк кедә билмәрәм. Анчаг дөнүб она сары баҳдыгда шејхи көрмәдим. Қезүмдән итмишди. Ики әлли башыма вуруб дедим: «Вај мәним һалыма, ишим јаҳшы олмагдан даһа да пис олду». Әлачсызылыг үзүндән отурууб вайимәдән әсә-әсә ағладым, өз-өзүмә дедим: «Башыма нә ҹарә гылым.

Инсан изи олмајан бу бијабанда тәк-тәнһа нә еләјим, хансы тәрәфә кедим»?

Анчаг сәһра тамамилә ишыг иди. Һәрчәнд ки, нә күнәшдән, нә дә ајдан-улдузлардан, нә дә башга бир ишыг сачан мәнбәдән из-эсәр јох иди. Һәм дә көз ишләдикчә бу сәһраның дәрд тәрәфи ачыглыг вә бош иди. Нә үфүг җөрүнүрдү, нә дә Шәрг, Гәрб, Җәнуб, Шимал сәмтләри анлашылырды. Мән өз языг вәзијјәтимә көрә абыналә еләјир, көз яшлары ахыдырды, гәм-гүссә дәрјасында гәрг олуб һеч баш ача билмирдим ки, инди құндүздүр, ja кечә. Нә бир гәмхарым вар иди, нә дә бир үрәji җананым. Дедим:—«Лә'нәтә қәләсән, ај ҹаду-кәр шејх! Қөр бирчә доғру сөз үстә мәни нә кими мусибәтләрә дучар еләдин, қөр башыма нә ојунлар ачдыны!» Бир тәрәфдән дә өзүнү данлајыб дејирдим: «Бөյүкләр бујурмушлар: күфр илә иман арасында бирчә қәлмә, беһишил илә чәһәннәм арасында бирчә аддым фасилә вар».

Нә گәдәр башлары вермиш бада дил,
Башынын дүшмәнидир, дил, буну бил.

Дилдән гопуб, ағыздан чыхан бир кобуд сөзүн чәри-мәсини ҹаваһирлә долу хәзинә илә өдәмәк мүмкүн дејил. Сөз јарасыны мин чәрраһ белә сағалда билмәз.

Дил јарасы, һамы билир, сағалмаз,
Гылынч јарасыны һеч јери галмаз.

Мүдрик адамлар бујурмушлар: «Ағыздан чыхан сөзү кери гајтармаг олмаз». Ағыздан чыхан сөз, камандан чыхан ох кимидир, онларын һеч бирисини тәзәдән өз јеринә гајтармаг мүмкүн дејил. Сөз дејилмәјинчә онун ихтијары сәндәдир, буну қизләдә биләрсән, дејиләндән соңра ону өрт-басдыр еләмәк олмаз.

Хұласә, чох көтүр-гој еләдим. Јадыма бир рәвајәт дүшдү. О рәвајәтин мөвчибинчә һәр бир чәтин ишдә пүшк атмаг тәвсијә олуңурду. Мән дә дәрд тәрәфдән бириңә доғру кетмәк учүн пүшк атмаг гәрарына қәлдим. Дәрд шејә дәрд тәрәфин адыны гојуб атмаг вә онларын ичиндә гиблә тәрәфинә кетмәк әзминдә олдум.

Чибимдә ики сиккә, бир мөһүр, бир дә мидад вар иди. Онлары чыхарыбы атдым, һаман нијјәтлә чәнуба доғру ѡюла дүшдүм. Әvvәлдән дә үрәјим бу тәрәфә кетмәjә фитва верирди. Ёюла дүшән кими әтирли, мұлајим бир

куләк әсмәјә башлады. Онун руһу охшајан, этир сачан гохусу мәнә ләззәт верди. Аллаһа тәвәккүл еләјиб дедим: «Дост јолунда боран олар, гар олар».

Јола дүшүб әзмлә адымламага башладым. Ирәлиләдикчә этирин гохусу артырды. Мүшк-әнбәр иji мәнә тәэзә руһ бағышлајырды. Һәр адымда шөвгүм артырды. Қөнлүм ачылды, мүшк-әнбәр димағымы охшады, санки мәни көзә көрүнмәз бир гүввә өзүнә тәрәф чәкирди. Һава нәһајәт дәрәчәдә саф иди, кетникчә даһа да фәрәһли вә көнүлачан олурду. Нәсим өз хош этири илә Исаның нәфәси кими өлүјә чан бәхш едирди, чансызы бәдәнә руһ верирди. Өз-өзүнә бу рүбай дилимә қәлди:

Бади-сәба, нә фәрәһли әсирсән,
Һансы јарын дијарындан қәлирсән?
Доғру сөjlә сән һарада олубсан?
Еj тоз, сән дә көзә таныш қәлирсән.

Бир аз да кетдим. Јашыл, сәфалы бир чәмән көрүндү. Һәр тәрәфи лалә, қул-чичәклә долу иди. Қул јарпагларының үзәриндәки шең дамчылары ири дүрр данәләринә охшајырды. Бу көнүлачан јашыллығы көрән кими қөнлүмүн гушу ганад чалмаға башлады. Сүр'әтими бир гәдәр дә артырдым. Ихтијарсыз олараг гачмаға башладым. Узагдан азад сәрвә охшајан јашыл ағачлар башыны көjlәрә галдырмыш будагларында гумрулар, кәкликләр јува салмышылар. Џәгин етдим ки, абадлыға јахынлашыб јолун әзаб-әзијјәтиндән чанымы гуртартмышам. Нәһајәт, ағачларын јанына қәлиб чатдым. Лакин имарәтдән, дашдан, палчыгдан һеч бир әсәр көрүнмүрдү. Ағачларын будаглары баш-баша вериб кениш бир сәһраның әтрафыны әнатә етмишди. Бир аз да ирәли кедиб бирдән јашыл ағачлардан дүзәлмиш тағ шәклиндинә дарваза көрдүм. Онун сағында вә солунда ики үзү нурани, хош этирли гарасачлы чаван дајанмышды. Лөв-һәсиз дарвазанын башында бу сөzlәр јазылмышды:

«Ja һәgg, ja мәдәd!»

Әдәб-әрканла ирәли кедиб салам вердим, икиси дә әлејкәссәлам дедиләр.

Дедим:

—Ағалар, мән бу дијарда гәрибәм, өзү дә пәришан-наlam, билмирәм бура һарадыр, бу дарвазадан ичәри кечмәк олар, ja јох?

Мәнә чаваб өвермәдиләр, лакин ишарә илә көстәр-

диләр ки, салам вериб дахил олмаг олар. Бәлли олдуки, онлар данышмырлар, гаравулларын һеч јердә данышмаг һаггы јохдур. Бир адым да ирәли кечиб «ја һәgg, ja мәдәd!» дедим вә ичәри кирдим.

Хошавазла тутиләр, көзәл сәсли бүлбүлләр јаваш-јаваш охујурдулар. Мүшк-әнбәр гохусу адамын руһуну тәзәләјир, һәдсиз севинч бәхш едиреди. Құл-чичәк кет-дикчә артырды. Гәлбимдә һәр ан јени гүввә доғур, қу-чүм анбаан чохалырды. Фәрәhlә атдығым һәр бир адымда севинчим артыр, онун мүгабилиндә дүнjanын вә ахирәтин ләззәтини унудурдум. Ынги севки ҹазибәси мәни елә бир сүр'етлә өзүнә тәрәф чәкирди ки, әл-ајағымы бүсбүтүн итирмишдим. Өзүмү әсла сахлаја билмиридим. Шадлыг вә севинчимин шиддәтиндән ушаглар кими атылыб дүшүр, әл чалыб ојнајырдым. Қез ишләдикчә јашыл ағачлар иди. Онларын дибиндән дуру, саф су ахырды. Бә'зән истәјирдим бу сәрин, шәффаф сујун кәнарында отуруб әл-үзүмү јујам, бир гәдәр сәринләjәm, чәһеннәмин түстү вә кәсафәтини үз-көзүмдән тәмилизләjәm, лакин мөвһүм мәһбубун вүсал шөвги мане олурду. Мән гача-гача сујун кәнары илә кедир вә өз-өзүмә дејирдим: «Бу сәфәрдә, шүбһәсиз ки, бәхт мәнәјар олмушдур, игбал вә уча тале мәни бураја чәкиб кәтиришишdir».

Мин көнүл ганы илә бәхт јетирмиш јарә,
Еj көзүм, көзлә јатарсан, даһа олмаз ҹарә.

Кетдим зәфәр тағыны андыран, ағачларла бәзәдил-миш бу дарвазаја кәлиб чатдым. Сағында вә солунда јенә дә ики гаравул дајанмышды. Бунларын биринчи гаравулларла фәрги јалныз палтарларынын рәнкіндә иди. Бунлар ал-гырмызы палтар ҝејмишдиләр. Ағачларын да гол-будағы, јарпаглары тамамилә гырмызы иди, лә'л кими ал рәнкдә иди. Эvvәлки кими ирәли кедиб салам вердим. Саламымы алдылар. Дахил олмаг ичазәси алдым. Ишарә илә изн вердиләр. Тағын башында лөвһә вурулмадан гырмызы хәттлә «ја һәgg, ja мәдәd!» јазылмышды. Мән дә «ја һәgg, ja мәдәd» дејиб ичәри кирдим. Бурада һәр шеј—чәмәндә ағачлар да, сүсән дә, сәнубәр дә ал рәнкдә иди. Мәнә елә кәлди ки, Mars күрәсінә кәлиб чатмышам. Чүнки ешиңдијимә кәра Mars күрәсіндә бүтүн ағачлар, көјәртиләр, һәтта гушларын ганадлары гырмызыдыр. Архларда саф, шәффаф

сулар ахырды, анчаг онларын да рәнки јагут кими гырмызы иди. Мән өзүмү анламадан, һәр шејдән хәбәрсиз мөвһүм доста чатмаг үчүн ихтијарсыз кедирдим. Санки кәһрәбаи бир гүвә мәни өзүнә тәрәф чәкирди.

Бојнума бир ип салыбыр севкили,
Лұтфидир, назу мәһәббәт һәр тели,
Каһ чәһәннәм, каһ беништә о чәкир.
Сөвг едир һәр јанә ким о истәйир.

Јенә дә тәләсиб сүр'етими артырдым. Қимсәни көрмүрдүм ки, қејини сорушам, көрсәждим дә данышмаг маачалым јох иди.

Кәлиб башга бир тағын јанына чатым. Јенә дә әвшәлки гаравуллар кими үзү нурани чаванлар тағын сағында вә солунда дајанмышдылар. Әлләриндә нур саған гызыл чомаг тутмушдулар. Тағын башында «Ja һәгг—ja мәдәд!» жазылмышды. Онун да үстүндә һавада бир-биригинин јанында бу һәрфләр бир сыртада дајанмышды:

ВӘТӘН!

Гаравуллара јахынлашыб салам вердим. Чавабыны ешиңдим. Ичәри кирмәк үчүн изн алдым. Әвшәлкиләр кими ишарә илә изн вердиләр. Јенә дә бунларла әвшәлкиләрин арасында јалныз палтарларында фәрг вар иди. Бунларын қејими ҹамаат арасында о гәдәр дә ишләнилмәјән көjtурум рәнкәдә иди. «Ja һәгг—ja мәдәд!» «Ja Вәтән!» дејиб ичәри кирдим. Бирчә аддым ирәли атан кими гәрибә бир мәнзәрәнин шаһиди олдум.

Бәһ-бәһ, әчәб сәфалы мә'ва, нә кәзәл абу һәва! Һәр тәрәфиндән сулар шагылдајыб ахыр, хош авазлы гушлар ағачларын будагларына гонуб чәһ-чәһ вурур. Архлардакы гумлар да дүррү мәрчан кими иди. Мејвә ағачлары бир-биригинин јанында сәф чәкиб дајанмышдылар. Архларын әтрафы күл-чиçәк, лалә-сүнбүллә өртүлмүшдү. Сәрв вә шумшад башыны көjlәрә галдырымышды. Бу бағдакы ағачларын јанындан сулар ахыб кечирди.

Бир аз да ирәли кедиб бир дәстә адамы бир јерә топлашыб отуран көрдүм. Бир гисм дә билмирәм һури идиләр, ja гылман, ja да инсан чилдинә кирмиш көjlәр мә-

ләки идиләр, дәстә-дәстә доланыб сөһбәт еләјир, де-
жиб-күлүрдүләр. Бура чәмәнлик иди, јаҳуд һәгиги чән-
нэт. Һамы шән вә фәрәхли иди, һамысы чалыб ојнајыр-
дылар. Онлар башга бир аләмдә, бизим көрдүјумуз
аләмдән тамамилә фәргләнән бир аләмдә идиләр. Дүш-
мәниң көзүндән ираг, мән јазыг мат вә мәэттәл галыб
һејран олмушдум. «Фәтәбарәкаллаһу әһсәнүл халигин»
дедим. Шеих Сә'динин бу ше'ри јадыма дүшдү, јаваш-
јаваш зүмзүмә еләмәјә башладым:

Ләтафәтли, көзәл бир абу һәва,
Мүбәрәк бир мәңзил, үлви бир мә'на.
Архларын кәнары қүл илә рејhan,
Жалә дә јујунмуш, чичәкләр әлван.
Чәркәјә дүзүлмүш, ағачлар уча,
Көзәл дилбәрләртәк гәдләри рә'на,
Һәр бир будагында хош сәсли гушлар
Jүз маһны бәстәләр, мин чәһ-чәһ вурар.
Сәрви санки кәлмиш чәннәт бағындан.
Туба ағачындан верәрди нишан.

Нәјрәтиң шиддәтиндән мәндә јеримдән тәрпәнмәк та-
гәти галмады. Истәр-истәмәз отурдум. Јеримдән дур-
дум, ирәли кедиб көрдүкләрими даһа јахындан диггәт-
лә нәзәрдән кечирдим.

Аյұзлұләр, күнәшсималылар, аһу јеришлиләр, зұннар
сачлылар дәстә-дәстә кәләрәк көз јашы кими сулар
пұскүрән гызыл фәвварәләрин јанында әjlәшиб құлум-
сәјирдиләр.

Үз дејил көрдүйүм, чәннәтдириң јегин,
Бир чүт кәмәнд иди манкы телләри.
Лә'л тәк додаглар көјәрчин ганы,
Зил гара телләри гарангуш пәри.

Дилдә һаны о гүдрәт ки, о ишвәли-шивәли пәри
пејкәрләри лајигинчә тә'рифләјә билсин.

Мәһчәбинләр дәстә-дәстә дајанмыш,
Аյұзлұләр гатар-гатар дүзүлмүш,
Jүз мин бүлбүл олмаз јүз мин чәмәндә,
Һәр будагда јүз мин бүлбүл отурмуш.

Әңбәба, көрәсән чәннәт будурму? Бу дејилдирсә, бәс
бура нарадыр? Бу сулар, бу ағачлар беһиштән башга

һарада ола биләр? Белә мејвәләри һеч бир көз көрмәмиш, онларын тә'рифини һеч бир гулаг ешиitmәмишdir. Үрәјимдән кечирди ки, мејвәләрдән бир аз дәриб јеим, ja да чибимдә, гојnumда сахлајыб дүнjaја апарым. Анчаг горхурдум сәсләсингләр ки, «бу ағача яхынлашма!» соңra да бу мубарәк јердән говулум. Өзу мү сахладым. Һәва вә һәвәсин ардынча кетмәдим. Лакин јенә дә нәфси—әммарәнин мәни алдадачағындан, мәним хәчил олуб башы ашағылығыма сәбәб олачағындан горхурдум. Горхурдум ки, бунун үстүндә мәни чыхарыб бајыра атсынлар. Мән бу күлзарын вә күнәшүзлү һуриләрин тамашасындан мәһрум галым, хошавазлы гушларын сәснини бир даһа ешиitmәјим.

Белә бир вәзиijәтдә өзүмү һәр бир чәһәтдән бәхтијар несаб едиредим, һеч нәдән шикаjәtim јох иди, фәгәт бир дил билән тапмырдым ки, ондан сорушам көрәм мән һардајам.

Јенә дә бир гәдәр јол кетдим. Чох ири, кениш вә вүс'етли бир көл көрдүм. Ағ мәрмәрдән иди, олдугча көзәл фәвварәләри вар иди. Фәвварәләрин бә'зиси гуш, бир парасы балыг, бир нечәси шир башы вә мухтәлиф гәрибә һејванлар шәклиндә дүзәлдилмишди. Һамысыйнын ағзындан су пүскүрүрдү. Қөлүн әтрафына һури сималы, ај бәдәнли гызлар топланышылар. Онларын сиfәти сәманын орталығында олан күнәш кими ишыг сачыр, адамын көзләрини гамашдырырды. Бунлар әввәлки құлчөһрәләри мәним јадымдан чыхартдылар. Бунларын вүчуду санки халис нәш'әдән юғрулмуш иди, Бунларын көзәллијини, мәлаһәтини, ләтафәтини вәсф етмәк мүмкүн дејил. Шәкәр кими додагларында мәлаһәтли тәбәссүм ојнајаркән, сәдәфи андыран дишләринин парылтысындан көзләрим гамашырды. Бүтүн әзәләр, сачларындан тутмуш ајаг дырнағларына гәдәр бир парча вәчәhәт вә мәлаhәт иди. Аллаh бу ше'ри сөjләjәnә рәhмәt еләsin:

Шәнликдә Зәһрәjә санки олмуш таj,
Үз-үзә дајаныш күнәш илә аj.

Бу мисилсиз назлы дилбәрләрин севинч бәхш едән күл чәмалларыны көрәндән соңra даһа мәндә тагәт галмады, кедә билмәдим, гычларым сусталды, дедим:

Үзүндән көзүмү јајындырмарам,
Көзүмүн ичинә ох атылса да.

Ихтијарсыз олараг орадача отуруб сакит галдым.
Лакин һәр ан тәәччүб вә нејрәтим артырды. Бу күлүз-
лүләрин тамашасы, гушларын хош сәси беңишт мејвә-
ләринин қөзәллиji, аллаһын камил гүдрәтини нұмајиши
етдиrән бу не'мәтләр һүшуму башымдан чыхармыш, ча-
нымын тагәтини алмышды.

Денә дә дуруб јаваш-јаваш кетмәjә башладым.
Узагдан бир нәфәрин кәзә-кәзә қәлдијини көрдүм.
Жахынлашдыгда учабојлу, мәтин, ағсаггал, нурани бир
киши көрдүм ки, башында Иран папағы, әjnиндә ағ
пальтар, әлиндә тәсбиһ вардыр. Гочанын хош симасы,
рәфтери, вүгар вә тәмкини мәндә һуриләрин көрүшүн-
дән даһа хош тә'сир ојатды.

Архасы тавусун пәри тәк әлван,
Бојасы артыгды сајдан-несабдан,
Пакизә синәси күмүштәкин ағ,
Көзләри күнәшдән ишыглы чыраг.

Онун бүтүн адаби, рәфтери, пальтары вә көрүнүшү
мәним һәмјерлим тәрзиндә иди. Чох тәәччүбләндим,
дедим көрсән бу гочанын һуриләрлә нә мұнасибәти,
онларын исә бунунла нә әлагәси вар. Жә'гин етдим ки, бу
гоча шејтандыр. Жә'гин ки, о мәним иранлы олдуғуму қө-
рүб өзүнү иранлы гијафәсинә салмышдыр. Бунунла да
мәни ѡлдан чыхармаг истәјир. Елә һәмман јуху аләмин-
дә гәт'и гәрара қәлдим ки, һәр нә десә онун тәрсими
еләjәm. Чүнки агилләр демишләр:

Ох кими дүзкүн јол кәстәрсә сәнә,
Һазәр ет, гајыт кет онун әксинә.

Әкәр вәсвәсә еләјиб десә ки, бу рәнкарәнк мејвәләр-
дән дәр је, әсла жемәjәcәjәm.

Мәним јаныма қәлиб чатан кими мәни габаглајыб
салам верди. Мән саламыны алдым. Бујурду:

—Әзиз һәмјерли, бураја нә үчүн қәлмисән, бу кә-
лишдән мәгсәдин нәдир?

Дедим:

—Мәним әзизим, билми्रәм тәсадүф, игбалмы мәни
бураја чәкиб қәтирмишдир. Әкәр бунунла бир хиләф
иши мәндән баш вермишсә, бураја қәлмәjим чаиз дејил-
мишсә, рича едирәм әфв едәsiniz, үзрүмү гәбул едәси-

ніз, лұтфән чыхыш јолуны мәнә көстәрәсініз, мәмнүниј-
јәтлә гајыдың кедәрәм.

Күлүмсүнүб деди:

—Әкәр сәнин бураја кәлмәк ичазән олмасајды, га-
пышы мане оларды, ичәријә кирмәјә гојмаздылар. Инди
ки, кәлмисән, архаяны ол, бил ки, јад дејилсән, доғма-
сан.

Гочанын хош рәфтары, мұлајим сөзләри үрәјими са-
қитләштири. Ирәли кәлиб иранлыларын гајдасилә
әл верди. Белә мәһәббәт вә меһрибанлыг көстәрмәсінә
бахмајараг јенә дә үрәјим тәшвишдә иди. Дејирдим,
бирдән шејтан олар. Бу фикир башымдан чыхмырды.
Онун бүтүн илтифат, мәһәббәт, јумшаглыг көстәрмәсі
вә ширин дил тәкмәсіни шејтанлыға јозурдум.

Деди:

—Жаҳшы кәздинми?

Дәриндән аһ чәкиб дедим:

—Нәр шеји жаҳшы көрдүм, амма билмирәм һарада-
jam. Еј гәлби ишыглы гоча, үмидим сәнин кәрәминәдир.

Чамалын шөвгіндән еј маһи-табан,
Гаранлыг бәхт еви олду чирағбан
Мәнә жар оландан, еј көзәл пәри,
Бәхтим күлшәнинин ачды күлләри.

Кәл сән бу сәһрада мәнә дајаг ол,
Иғбалым евиндә жанан чираг ол,
Руһум ол, ишыглы сәһәрим кәл ол,
Қөnlүмү сындырма, лутф елә бир жол.

Мәнә де көрүм бура һарадыр? Бу аյұзлұләр бурада
нә еләйирләр? Бу гәср һансы шөвкәтли падшаһындыр?
Бурајачан меһрибан бир дилбилән тапмадым ки, сору-
шам. Кечдијим дарвазаларын һеч бирисиндә гапышы-
лар мәним суалыма чаваб вермәдиләр. Буна көрә дә
һеч кәсдән мәтләби соруша билмәмишәм.

Гоча деди:

—Кәл!

Ардынча кетдим. Бир имарәтә чатдыг. Хәжал гушу
белә бир имарәтин зирвәсінә галха билмәзди. Тәсеввү-
рун сүр'әтлә чапан аты онун саһәсіни өтүб вурмагдан
ачиж иди. Тәфәккүр мә'мары исә белә бир имарәтин
тәрһини чәкә билмәзди. Онун вәсфини Әрәб вә Әчәм

Фәсаһәтлиләри бәјан едәркән чәтиңлик чәкәрдиләр.
Јалныз гадир аллаһын әлилә белә бир бина әмәлә кәлә
биләрди.

Сәфалы бир мә'ва, көзәл бир мәкан,
Низам һекм сүрүр онда һәр заман.
Фәрши салынышдыр санки сәфадаи,
Үзәрлиji одда дәми-Исадан,
Һәр тәрәфи онун әми-аманлыг,
Һәр јеринә сачыр нур чирагнлыг.
Күнәшлә ај олмуш онун бәзәји,
Нәгши һејран етмиш санки фәләзи.
Гашының тағыјла етсә ишарәт,
Тәзә ај яшыныб чәкәр хәчаләт.
О мәңзили кәлиб көрсәјди Ризван,
Чәннәтдә галмазды о һеч бир заман.
Бир чаван әjlәшмиш хошбәхт јар илә,
Аյын әтраfyнда санки бир һалә.
Хәтингдән, халындан јағыр мәлаһәт.
Чәмалындан онун сачыр тәравәт.
Гара сачларыны верәндә јелә,
Мүшкүн үрәјинә салыр вәлвәлә.
Бахышлар нә гәдәр онда фүсункар,
Көрмәјә көнүлләр чәкир интизар.

Дедим:

—Амандыр, де көрүм, о салонда әjlәшмиш көзәл чаван, әзәмәтли падшаш кимдир? Бу имарәт онундуруму, ja башгасынынкыдыр? Мәндә ки, тагәт галмајыбыдыр, аллаһ ризасына, чаваб вер, даһа дәзә билмирәм.

Гоча деди:

—Неч тәвәггә лазым дејил, бурада хәниш, тә'риф гадағандыр. Экәр савадын варса оху.

О шәһадәт бармағы илә јухарыја ишарә еләди. Көрдүм мүшәшә вә нурани хәтлә: «Бура Ибраһимин мәгәмәйдүр», јазылмышдыр, «Алләһү-әкбәр»—дејиб, тәкрап еләдим: «Бура Ибраһимин мәгамыдыр». Буну охумушдум, инди о мәгамы көзүмлә көрдүм. Ихтијарсыз олараг дедим:

—Еj хејир вә еһсан мәнбәји олан гоча, мән бу мәгамын саһибинин әлини өpmәк фејзинә наил ола биләрәми?

Деди:

—Әлбәттә, өз арзуна чатачагсан. Лакин инди онларын көзләмәк вахтыдыр. Чох јубанмазлар, гајыдаркән, иншаллаң сәнин хәнишини јеринә јетирәрәм, сәни онунла көрүшдүрәрәм.

Мән сорушдум:

—Сиз нааралысыныз? Иранлыја охшајырысыныз, нә вахтдан бурада мәкан салыб јашајырысыныз?

Деди:

—Ай пак аллаң бәндәси: мән һеч бир јерли дејиләм. Бу гәсрин саһиби белә палтары хошладығына көрә мәнә бујурмушдур ки, онун гуллуғунда белә бир көркемдә һазыр олум. Бу чәннәт бағынын вә онун бүтүн нури вә гылманларынын башчылығы мәнә мәхсусдур.

Бу әснада хәбәрдарлыг шејпуру чәкилди. Бүтүн күнәш үзлүләр, пәрипејкәрләр гачыб гәсрин пилләканларынын јанында сағ тәрәфдә вә сол тәрәфдә сыраја дүзү луб һөрмәт мәрасимини јеринә јетирмәк үчүн дајандылар. Һамысы әлләрини дәшүнә гојараг, сәссиз-сәмирсиз, кәмали-әдәб вә вүгарла руһсуз һејкәлләр кими дајаныб јерә бахырдылар. Онларын чамалынын нуру јери-көјү ишигландырырды. Өз ағаларынын интизарында зәлил бәндә кими бир јердә гурујуб галмышдылар.

Гәрибәси бу иди ки, бу дәстәдән олан нуриләрин һеч бириси қејим вә көркәм е'тибарилә бир-биринә охшамырдылар. Әкәр Мани дә бурада олсајды, онларын күл чамалыны, рә'на гәддү-гамәтини көрчәк, һејран галыбы бармағыны дишләрди. Һеч кәс белә көзәл шәмајил чәкмәjә гадир дејил.

Хұласә, бир аз кечмәмиш, Иранда олан тәхти-рәванлар кими бир тәхт һазыр олду. Пилләканларын јанында јерә гојулду. Құлұзлу, пәришан зүлфләри чијинләrinә тәкүлмүш, сәрв бојлу бир назәнинлә гылман кими көзәл бир оғлан голларыны бир-бириinin бојнұна салдыглары һалда тәхтә тәрәф қәлдиләр. Чамалларынын шөвгү аja вә күнәшә ишиг сачырды. Онлары нури вә гылмана белә охшада билмирәм. Һури дә, гылман да онлардан нур алырдылар. Онлара мәләк десәм дә јанлыш олар, чүнки мәләкләр дә көзәлликдә онлара тај ола билмәздиләр. Дағ кәклиji онлардан јериш өjrәнир, Хәта аһусу исә онларын бахышындан дәрс алырды. Тавусун чәтри о рә'на пәринин этәјиндән бир нишанә иди; архадан ики аршын узанмыш олан этәји јери бәзәјири.

Хұласә, онларын һеч бир тәшбиһ вә төвсифә еһтија-

чы јох иди. Мән һәр нә десәм, ондан јахшы идиләр. Хәјал онлары тәсвир етмәкдән ачиздир, тәфәккүр исә онлары дүшүнмәjә гадир дејил. О нури башдан ајаға ишвә вә наздан јаранышды. Назәнин бәдәнини халис ипек парча илә өртмүшдү. Голлары дирсәjә гәдәр көрунүрдү. Бәдәни хам күмүш кими иди. Тахтын хадимләри мисилсиз чәвәнирләрлә бәзәнилмиш пәрдәни јухары галдырырдылар. Санки аj қүнәшин голундан тутду. О назлы дилбәр мин ишвә-наз илә тәхтә әjlәшди. Соңра севкили өз мәһбубәсинин солунда отурду. Куja ону горумаг үчүн нәзакәтлә әлини онун белинә салыб сахлады.

Гол-бојун олмушлар һәвәслә онлар,
Көнулдә мәhәббәт, башда севки вар.

Тәхт јухары галдырылды. Бунлар исә башларыны пәнчәрәдән чыхарыб, һәрмәт үчүн сыраја дүзүлмүшләрә дәсмал силкәләјиб видалашдылар.

Сырада дајанмышлар кәмали-әдәб вә тәвазө'лә тә'зим едиб онлара чаваб вердиләр. Мән бу көзләнилмәз мәнзәрәjә valeh вә hejran олуб галмышдым. Чүники һеч бир пајтахтда һеч бир султанын белә чәлал вә шөвкәти нә көрунүб, нә дә ешидилибdir. Бунлары вәсф етмәк үчүн јеканә чарә өз ичзимә е'тираф етмәкдир. Онларын һаггында мәдһ сөjlәmәk һәчв демәк кимидир. Доғрудан да тә'риф үчүн нә сөjlәsәm онлары тә'риф етмәк дејил, һәчв етмиш оларام.

Мин гәринә онун вәсфини етсәм,
Jүз миндән бирини сөjlәjә билмәм.

Билмирәм өз hejrәt вә тәэччүбүмү вәсф еләjим, ja онларын гәрибә әhвалыны вә ишләрини?

Чијиннә төкүлмүш гулач һәryкләр.
Көрән һәсрәтилә бармағын дишләр.
Салмыш сачларынын һәр бир һәлгәси
Гылман гулағына гуллуг һәлгәси.
Бәнөвшә вурулмүш күл јанағына,
Нәсрин гибтә ағ бухагына.
Мүшкитәр төкүлмүш санкы кафура,
Гаранлыг сарылмыш елә бил нура.

Дедим:

—Еј бу јолун гоча Хызыры, лүтф еләјиб бујур көрүм, онлар нә вахт гаяыдачагдыр? Онлары көрмәк шөвгү мәним табу-тәваннымы кәсди, даһа интизар тагәти мән-дә јохдур. Аманын күнүдүр, әлим этәйндәдир.

Ешгинин одуна олдум кирифтар,
Севкисин көнүлдән олдум хәридар.
Изтираб далғасы башымдан ашды,
Шөвгүнүн одујла руһум алышды.

Де көрүм, бу әэизләр кимләрдир?

Чавабымда деди:

—Бир-биринин һәгиги ашигләри, өз мөһтәрәм вә-тәнләринин әсил вәтәнпәрвәрләри. Бүтүн бу хидмәтчи-ләр, бу бағ, әзәмәтли имарәт онлара мәхсусдур. Онлар гаяыданадәк дәз, сәни онларын һүзүруна апарарам.

Дедим:

—Кечдир, гәлби ишыглы гоча, бирдән бу кечә гаяыт-масалар мән нә едәрәм. Мәндә дәэмәjә тагәт јохдур.

Сорушду:

—Кечә нә демәкдир?

Дедим:

—Кечә дә, жә'ни күнәш батандан сонра.

Деди:

—Нә күнәш, һансы күнәш?

Дедим:

—Аләми өз нуруна гәрг еләјиб ишыгландыран кү-нәш.

Деди:

—Сәнин сөзләриндән бир шеј баша дүшә билмирам.

Дедим:

—Ај чаным, бизим дилдә зүлмәтә кечә, ишыға күн-дүз дејирләр.

Гоча деди:

—Женә дә бир шеј анламадым. Зүлмәт нә демәкдир? Бурада зүлмәт јохдур. Һәр шеј нурдур. Биз ишығы хү-суси бир мәнбәдән алмырыг. Ким ки, бураја јол тап-ды, зүлмәтдән бир дәфәлик гуртулду, фикир-хәјал, гәм-гүссәдән бир дәфәлик раһат олду. Бура ејш-ишрәт, ајын-шајынлыг вә әбәдијәт мәканыдыр.

Көрдүм кечә-күндүз она баша салмаг учүн дәлил-сүбүт кәтирәрсәм, өз чәһаләт вә наданлығымы билди-миш олачағам. Дедим, елә јаҳшысы будур ки, ағзымы

јумуб, сакит дајаным. Она көрә ки, бу јерә дахил олан-дан сонра мән нә күнәш көрүрдүм, нә дә ай ишығы, исти-сојуг, булуд, тоз, думан да көрмәдим. «Һәр шеји онун зиддинә олан бир шејлә танымаг олар»—демишиләр. Мән ки, бурада нурун зиддин, јәни гаранлығы көрмүрдүм. Даһа она нечә баша сала биләјдим. Өз-өзүмә дедим: «Бурада зиддијәтләр көзә чарпмыр, белә бир ишыг ичәрисиндә һеч бир көлкәјә раст кәлмәмишәм».

Фикир, хәјал мәндән әл чәкмирди. Дүшүнүрдүм ки, бирдән бунлар гајтымазлар. Бу дүшүнчә мәним әһвәлымы тамамилә позду. Аһәстә-аһәстә бу шे'ри охудум:

Севкиси көnlүмә һаким кәсили,
Фәрјадым үрәкдән әршә чәкилди,
Кәдәр дырынағилә ышызы руһуму,
Јарам үстә сәпди о алмаз уну.
Сәбру-гәрәримла табу-тәваным,
Дәрдү дә кәсили, инчәлди чаным.
Чанымда олмады бу дәрдә дәзүм,
Јухуда да јуху көрмәди кәзүм,
Әл чәкмәз чанымдан гәм-гүссә бир ан,
Кәдәрим артырды һеј заман-заман.
Дәрдим көстәрир ачыг сифәтим,
Гәм, гүссә олубдур мәним үлфәтим.
Саман чөпү кими саралмыш сифәт
Кизли әләмимә верир шәһадет.

Гоча мәним бикеф олдуғуму, үмидсизлијә вә мә'јуслуға дүчар олдуғуму көрән кими әлимдән тутуб деди: «Жәл!»

Мән онунла кетдим. Лакин үрәјим башга јердә иди. Бир гәдәр һовузун вә архларын әтрафында кәзишдик. Һәр бир құлүн, ағачын вә мејвәләрин кејфијәтини ондан сорушурдum. О да там меһрибанлыгla чаваб верирди. Анчаг гочанын һаггымда көстәрдији бүтүн меһрибанлыглara вә мәһәббәтиңә баҳмајараг, јенә дә ону илк дәфә көрәркән үрәјимә даммыш шүбһәләр мәндән әл чәкмирди. Онун шејтан олдуғуну зәнн едирдим. Горхурдum мәнә мејвә тәклиф еләсин. Һәр налда гәти гәрара кәлмишдим ки, онун хәнишини рәдд еләјим, бир бәһанә илә мејвә јемәкдән имтина едим.

Елә бу ваҳт гоча деди:

—Әкәр бу рәнкарәңк мејвәләрдән көnlүн истәсә, һеч бир манеә јохдур, дәр, же!

Дедим:

—Еј азмышлара јол көстәрән, мәндә нә јемәк, нә ичмәк, нә динчәлмәк, нә дә асудә олмаг мејли вар.

Жаваш-жаваш кәлдијимиз јолларла гајыдырыг. Бирдән тәхтиң јерә отурдуғуну көрдүм, јенә дә хәбәр-дарлыг сәси ешидилди. Улдузлар кими пәракәндә олан бүтүн мәләксималар, құлұзлұләр әvvәлки гајда үзрә һалә кими бир јерә топлашдылар, пилләканын сағында вәсолунда сәф бағлајыб вүгар вә тәмкинлә әлләри дәшләриндә дајаныб дурдулар. Тәхт көјә галхдығы нәгтәдә јерә отурду.

Торпага отурду о тәхти-рәван,
Торпаг әршә галхды шәрәфлә ондан.

Хидмәтчиләрин бөјүкләриндән ики нәфәр ирәли ке-
чиб тәхтиң пәрдәсини галдырылар. Тәхтиң шәргин-
дән бирдән ај-қунәш доғду. Ашиг өз мә'шүгәсинин бе-
линдән тутдуғу һалда нәзакәт вә вүгарла тәхтдән аша-
ғы дүшдү.

Бирләшди ишыгдан доғулмуш чанлар,
Вәһдәт мәгамына јүксәлди онлар.

Ишвә-наз илә тәхтдән чыхыб чилвәләндиләр, пиллә-
ләрлә јухары чыхмаға башладылар. Мәним гәләмим о
ашиг-мә'шүгәниң һаләтини вә вәзијјетини тәсәввүр ет-
мәкдән ачиздыр. Қаш мәшһүр, бачарыглы әдибләр вә
شاирләр бурада олуб, һәмин мәнзәрәни көрәждиләр,
бунларын чилвәсисинин шаһиди олајдылар, онларын әһ-
валыны нәзм вә нәсрлә гәләмә алајдылар, бунунла да
«Вамиг вә Әзра», «Лејли вә Мәчнүн», «Хосров вә Ши-
рин» ешги унудулајды, Маһмудун вә Ајазын да јаха-
сындан әл чәкә идиләр. Инсаф үзүндән бу һәгигәти
е'тираф едә идиләр ки, гәм-гүссә күрәсиндә јанан, ла-
кин сәмәндәр кими даим вәтән ешги оду илә јашајан
вәтән вурғунлары һәр چүр дүнжәви нә'мәт вә ләzzәтдән
көз өртүр, вәтәнин тәрәггиси вә севкисиндән башга бир
шеј һаггында дүшүнмүр, дүнjanын һәр бир сәадәт вә
кәзәллијини вәтән өвлады үчүн истәјирләр. Белә ашиг
вә мә'шугу һәва вә һәвас ардынча кәзән, ҹәналәт вә на-

данлыгдан нәш'эт едән һејвани ешг вә шәһвәтлә јашајан ашигләрә нечә гијас етмәк олар. Вәтән ашигинин мә'шүгәсі нә гәдәр гоچалса да, онун ешгинин алову, мә'шүгәсінин чилвәси даһа да артар. Бунун әксинә олараг, күл-үзлүләрә вә гәдди рә'налара олан мәһәббәт онларын си-фәтләринин рәнки солунча, сәрв бојлары бүкүлүнчә со-јујуб җедир, ашиг мә'шүгдан узаглашыр, ондан бир нөв иjrәнир. Еләчә дә ашигин һејвани гүввәләри зәифләjән кими, өз мә'шүгәсіндән гачыр. Элбәттә, hәр налда галыб јашајан солуб мәһв оландан үстүндүр. Қәрәк мәддәнлар әбәди јашамаг һүгугу газанмышларын тә'рифинә нәfмә гошсунлар. Беләликлә, онларын сөзу дунja дурдугча јашајар. Даһа јазмасынлар ки, пәрванә ешгдән өзүнү ода вуруб јандырды. О јазыг шүурсуз бир чавандыр, еш-гин нә олдуғуну һарадан билир?

Бәли, фәгәт тиканын бүлбүллә рәгабәти вәтәнпәрвәр-ләрин вәтән дүшмәнләринин вә хайнләринин әлиндән чәкдикләри чәфалар вә әзијjәтләрә чох охшајыр, hәтта бунларын чәфасы бүлбүлүн тикандан чәкдији чәфадан артыгдыр.

Хұласә, вәтәндән башга бир шејә севки бәсләмәк шәһвәтпәрәстлик вә һејвани һиссләри сакитләшдирмәк-дән башга бир шеј дејилдир. Белә бир ешги мәдһ ет-мәк һәгигәтдә ону тәгдир етмәк демәкдир. Чүники бу-нунла јалныз онларын шәһвәтпәрәстлиji бир нөв ифша олунур.

Әлгәрәз онлар јухары чыхдылар. Мән гочанын этә-јиндән тутуб дедим:

—Амандыр, әhдә вәфа етмәк имандандыр. Аллаh ри-засына, фұрсәти әлдән вермә, мәним мүшкүлүмү һәлл елә, даһа тагәтим үзүлдү, дөзә билмирәм.

Гоча деди:

—Адыны, вилајәтини сөjlә.

Дедим:

—Адым Йусифдир, атамын ады Абдулладыр, доғулду-гум јер Ирандыр, Мисирдә јашајырам, бурада кимсә-сизәм, гәрибәм.

Гоча јухары чыхды. Мән там вәчдлә онун гајитма-сыны кәзләјирдим.

Аз сонра севкилиләрин икиси дә башларыны отағын кичик гапысындан чыхарыб мәни бир-биринә кәстәрә-рәк дедиләр: «Одур, өзүдүр». Сонра әллә, јајлыгla иша-рә едиб мәни јухарыја ҹағырдылар.

Бу әснада гоча чәлд ашағы дүшдү. Һәлә пилләканларын башында әл илә ишарә едиб деди:— јухары кәл.

—Кетдим. Гоча деди:

—Бәхтин сәнә ѡар олду, тале үзүнә күлдү, арзуна чатдын. Онлар сәни таныјырлар, сәндән даһа чох бир шөвгилә сәнинлә көрүшмәк истәјирләр.

Мән јухары чыхыб, отага дахил олдум. Икиси дә элләрини бојнума салыб мәни гучагладылар. Мән онларын бу ишинә лап тәәччуб еләдим, мәнә елә кәлдики, бир пара мәзәли бәյүк адамлар кими зарафаты хошлияйырлар, мәни әлә салырлар, өзләри үчүн мәни күлмәк васитәсинә чевирмәк истәјирләр. Бизим бир чох бәйүк адамларымыз вә әсилзәдәләримиз гоча, гәриб вә ja јохсул бир адам көрдүкдә бу кими зарафатлардан еләјир, ону бир нөв әлә салырлар. Мән дә онларын бу һәрәкәтини әлә салмаг кими зәнн етдим. Утаныб өзүмү кери чәкдим вә дедим:

—Әстәғфүруллаһ, мән сизин хәјал етдијиниз адам дејиләм. Мәндә нә габилијјет вар ки, сизин бу соңсуз лүтфүнүзә шамил олам?

Дедиләр:

—Олмаја бизи танымадын?

Дедим:

—Хејр.

Чаван бармағы илә дәшүнә ишарә едиб деди:

—Јусиф әмичан, мән Ибраһимәм!

Гыз да өз мүәллимәсіндән өјрәндији инчә вә севимли бир тәрзә сол аяғыны бир гәдәр архаја, сағ аяғыны исә азча ирәлијә гојуб тә'зим вә һөрмәт әламәти олараг башыны әјди, әлини гоша нар олан дәшүнә апарыб деди:

—Әмичан, кичиқ кәнізин Мәһбубә!

Бу сөзләри ешидән кими «оғлум», «көзүмүн ишығы» дејиб өзүмү онларын аягларына атдым. Нейсан јағышы кими көз жашлары ахытдым. Ибраһим бәј әлимдән тутуб галдырыды, соңра деди:

—Әмичан, бурада ағламаг олмаз.

Дурубы дедим:

Гаршымда сәнсәнми, ja ки, хәјалым,
Талеимдән мәним јох бу күманым.

—Сизә гурбан олум, мәним ағламағым гәм-гүссәдән дејил, әксинә, севинчдән, шадлыгдан вә фәрәһдән-дир. Бунунла белә, ағламарам.

Мәни јухары мәртәбәјә апардылар. Икиси дә гаршымда әjlәшмишди. Мән фикрә далмышдым, дүшүнүрдүм ки, көрәсән бунлар јухудур, ja айыглыг?

Көрәсән јухудур, ja ки, һәнгәт,
О әзабдан сонра белә бир не'мәт?!

Дәрин һәсрәтлә қөзләrimi овхалајыб bir даһа баҳым, сонра дедим:

—Сизә гурбан олум, билмирәм мәним гаршымда доғрудан да сизсиниз, ja сизин хәјалыныздыр.

Ибраһим бәj деди:

—Әмичан, бизик.

Дедим:

—Сизә вә сизин чәлалыныза гурбан олум, бу нә бөյүк сәадәт вә хошбәхтликдир!

Голларымы ачыб икисини дә гучагладым, өпдүм вә иjlәдим. Дедим:

—Бу гоча чаным сизә фәда олсун, бура һансы аләмдир, бу сәфалы ишрәт јери һарадыр?

Мәһбубә этирли дәсмалла қөзләrimin јашыны силир, күлә-күлә мәнә тәсәлли верирди.

Ибраһим деди:

—Әмичан, сизин мәһәббәт вә меһрибанлығыныздан чох разыјам, бизи унутмадыныз. Амма билмирәм нә учүн сифәтиң һислидир, дәмирчи олмамысанмы?

Дедим:

—Гурбанын олум, мәним башымын гәзаву-гәдәри узундур. Амма аллаһа шүкүр ки, о мусибәтдән сонра бу зәиф гочанын үзүнә ничат гапысы ачылды.

Шүкүр олсун аллаһа өлмәдик галдыг,
Әзиzlәri көрүб мәтләбә чатдыг,
Иди чан бәхш едир сәнин вұсалын,
Чанымы алмышды сәнин фәрагын.

Кор Шеjх Гәдириң мәнә раст кәлиб чәһеннәми қәздирмәсini, чәһеннәмдә көрдүкләrimi вә ешилдикләrimi әvvәлдән-ахырадәк сөjlәдим.

Деди:

—Јахшы, де көрүм, јазыг анамын кеjfi нечәдир, күзәраны нә вәзијjәтдәдир?

Дедим:

Сән кәл бизим һалымызы сорушма,
Ираг дүшдүн, дөрдә салдын, данышма.—

—Биз ики ашигин иш-пешәси ағламагдыр. Һәр күн сәһәр анан Сәкинә илә гәбристанлыға кедир, ахшамадәк ағлајырлар. Ахшам исә бу гәмли, кәдәрли, һичран бәласына кирифтар олмуш гочанын нөвбәсі чатыр. Гәбринизин үстүнә кедиб, көзүмдән һәсрәт јашы төкүрәм, о пак түрбәнин торпағыны башыма совурурам, јорулуб әлдән дүшәндән сонра үрәјим јана-јана, көзәримдән јаш аха-аха сәрсәри кими евә кәлирәм, дизләрими гучаглајыб тәнһа әjlәширәм. Нә бир мунисим вар ки, үрәјими она бошалдам, нә дә бир һәмдәрдим вар ки, мәнә тәсәлли версин. Узун кечәләр, гүссә вә кәдәр мәним һәмдәмимдир. Гоча анан, Зүлејха кими, Мисир Юсифинин, һичран дәрдиндән о гәдәр ағламышдыр ки, кәзләри тутулмушдур. Һәјатда онун аhy-налә вә дәрдли көнүлдән башга бир шеji галмамышдыр. Инди ки, сиз бу чәлал вә әзәмәтлә раһәт јашајыр, шән һәјат сүрүрсүнүз, бәс нә үчүн бизи өз јаныныза чағырмырыныз? Биз дә сизи көрмәклә тәсәлли тапардыг, һәм дә сизин шад күnlәриниздә иштирак едәрдик.

Јох, мәним сәбрим, мәни өз јанына дә'вәт елә,
Ja ки, аллаһдан мәнә, паксан, бир аз тагәт дилә.

Деди:

—Әмиchan, һәр бир ишин өз вахты вар. Элбәттә, сиз дә кәләчәксиниз, лакин сизин өһдәниздә бир нечә вәзифә вар, кәрәк онлары јеринә јетирәндән сонра җәләсизиз.

Дедим:

—Гурбанын олум, о вәзифәләр нәдир, бујур, јеринә јетирим. Деди:

—Әввәлчә кәрәк Сәкинәни әрә верәсинаиз ки, бизим нәслимиз кәсилмәсін; икинчisi, атамын ирсүндән галан һиссәндән Сәкинә һәр нә истәсә мүзайигә етмәјесиниз, һәтта һамысыны белә истәсә, она верәсинаиз. Јох әкәр өз һиссәсилә кифајәтләнсә, малын үчдә бири онундур, мәним пајым олан ики һиссәни мә'tәбәр бир банка тапшырарсыныз, орада галсын. Елә ки, Иранда ганун вә шәһәр идарәси тә'сис олунду, онда әввәлчә вәтәнимин гәриб вә адамсыз хәстәләри үчүн алтмыш ҹарпајылы

бір хәстәхана тикдирәрсініз, онун иллик хәрчини һесаб едіб қәлири илә һәмин хәрчи өдәjә биләчек мүлклер аларсыныз вә о хәстәханаја вәгф едәрсініз. Милләтин жетим балалары үчүн jүz әлли нәфәрлик бир мәктәб бинасы да тикдирәрсініз. Ушагларын палтар, јемәк, һәтта мүәллимләринин асајиши дә доланачағы үчүн лазым олан вәсапты һесаблајарсыныз вә вәсапт аյырсыныз. Бу вәсапты өдәjә билән бир мүлк алыб һәмин мәктәбә вәгф едәрсініз.

Үчүнчүсү, мәним «Сәјаһәтнамә»ми әvvәлдән ахырадәк чап един. Мәндән бир өвлад галмады ки, адым јада дүшсүн, гоj бу китаб мәним өвладымы әвәз етсін, вәтәндашларым мәним адымы унұтмасынлар.

Жахшыдыр кишидән гала јадикар,
Кетсә дә, јадикар ону јашадар.

Әvvәлчә бу сөзләри чәфәнкијат һесаб едиб мәним адымы писликлә јад етсәләр дә, бир замандан соңра өлкә әсајиш үзу көрәр, халг чәһаләтиң зұлмети вә истибдадын бојундуругундан хилас олар, онда бу китаб мәнә көзәл ад газандырар, һәр кәс ону охуса, мәни хејир-дуа илә јад едәр.

Дедим:

—Гурбанын олум, бүтүн бу бағ вә имарәтләр сизин-кидирми?

Деди:

—Бәли, һамысы бизимкидир.

Дедим:

—Бурада дост-ашна вә һәмсөһәттінiz вармы? Бир адамла кет-кәл еләјирсінізми? Joxса јалғыз јашајырыныз?

Деди:

—Вардыр.

Дедим:

—Кимләрдир, онлары мән таныјырам, ja јох?

Деди:

—Билмирәм таныјырсан, ja јох, амма онлар мәни таныјырдылар. Бизим олдуғумуз јерин јухары мәртәбәсіндә Мирзә Тәгихан Эмирнізам олур. Биз қәлән кими көрушүмүзә кәлди. О, бә'зән вәтәндән, хұсусилә Әрдә-бил галасындан сөһбәт дүшәндә ағлајыр.

Сонра Мирзэ Тәгихан мәни Фәтәли шаһын вәлиәнди Наибүссәлтәнә Аббас Мирзәнин јанына апарды. Орадан да Шаһ Аббасын, Шаһ Исмајылын һүзуруна апарды. Мән онларын әлини өпдүм. Мәнә чох илтифат бујурдулар, мәним вәтәнә олан севки вә тәэссүфүмдән чох шад олуб дедилер:

—Афәрин сәнә, бизи унутмадын!

Мирзэ Тәгихан Наибүссәлтәнәјә әрз еләди ки, Иранда бирちょхлары бизи унутмамышлар, һәмишә бизим адымызы җашылыгla јад едиrlәр. Наибүссәлтәнә бујурду:

—Әлбәттә, мә'лумдур. Мөвләви дејир:

Қайнатда һәр бир зәррә ки, вардыр,
Өз таяы илә саманла кәһрабадыр.
Нур әһли нар әһлинә чох хош кәлир.
Нур әһли нур әһлинә чәзб едилир.

Деди:

—Гурбанын олум, онларын да мәгамлары белә әзәмәтли вә шөвкәтлидир?

Деди:

—Онларын рүтбәси мәним мәгамымдан чох јүксәк-дир. Она көрә ки, мән рәијјәт оғлујам, онларын етдикләри гәдәр фајдалы ишләр көрмәмишәм. Онлар халга җашылыг етмиш, әдаләтли олмуш, халгын дадына чатмышлар. Аллаһ таала бу җашылыгларын мугабилиндә һәр бүрисиндә һеч бир гулағын ешитмәдији, һеч бир көзүн көрмәдији мәгам, шаһлара лајиг өлкәләр вә чаһү чәлал бағышламышдыр.

Деди:

—Мүмкүн гәдәр вәтән севкисини үрәјиндән чыхартма, онун мәһәббәтини қүндән-қунә даһа да дәринләshedir. Мысли тәэссүфдә мәһкәм чалыш, вәтән севкиси бадесини ич. Бу мәртәбә вә мәгама һеч кәс чата билмәз, анчаг о адамлар наил ола биләрләр ки, бу көзәл хасијәтә вә әхлага малик олсунлар.

Мән чаванам, сизин шакирдинизәм, сиз мәним гочаман мүәтлимисиниз, анчаг мәндән сизә вәсијјәт—кеч кәлмәјин ejbi јохдур, кеч кәл, амма җашы кәл. Вәтән севкисини үрәјиндә мәһкәмләндир. Қөnlүнү вәтән севкиси илә тәмизлә, көзләрини вәтән мәһәббәти илә ишыргандыр, кеч кәлмәкдән горхма!

Сән бу мурдар габы јахшыча бир ју.
Сонра о гәдәһә төк көвсәр сују.
Чохдур Лоғман кими назнг һәкимләр,
Лакин һәр хәстәјә мә'чун вермәзләр,
Мүмкүндүр мәтләбин бир аз кечикә,
Дарыхма, сәлаһын ондадыр бәлкә.
Накамлыг одунда јанмалысан сән,
Һәр ашигдән тәмиз олмалысан сән.

Бу вахт баға тәрәф бахыб о вахтадәк қөрмәдијим мејвәләрин, құлләрин, ағачларын адыны, тамыны сорушмаг истәдим. Бирдән көрдүм бағда мән кими valeh вә hejran олан үч нәфәр чијинидә әба, башында папаг кәлир вә тәәҹҹүблә әтрафа бахырлар. Онлары Ибраһим бәјә көстәриб дедим:

—Бах, јенә дә бизим һәмвилажәтләrimiz кәлирләр. Бир адам қөндәр, онлары бураја кәтирсін. Қерәсән нечә олуб ки, кәлиб бураја чатышлар.

Деди:

—Адам қөндәрмәјә һеч бир лұзум јохдур, онлар өзләри кәләчәкләр.

Дедим:

—Изин вермәмисән, онлар нечә кәлә биләрләр?

Деди:

Чаны бир, дили бир олан ики јар,
Додаг тәрпәнмәдән дејәр-данышар.

Камил инсан һәр нәјә мејл көстәрсә, онун истәји јеринә јетәр, ҹазибә гүвшәси ону өз тәрәфинә чәкәр. Мән нәзәрими онлара тәрәф јөнәлтдијимә көрә, онлара да гејбдән илһам олду ки, мән онлары истәјирәм.

Иманда һикмәтдә сән камил олсан,
Гушларын да дилин биләрсән асан.
Гушлар, гарышгалар сәнлә данышар,
Нечә ки, данышмыш бир вахт Сүлејман.

Дедим:

—Гурбанын олум, бәс нә үчүн нәзәрини мәнә тәрәф јөнәлтмәдин, мәни өз јанына чағырмадын?

Деди:

—Кәлмәјини билмирдим ки, сәнә фикир верим. Тәг-

дир мұсаидә етмәсә һеч бир кәс кизли сиррләрә вагиф ола билмәз. Сәнин кәлмәјиндән мәним хәбәрим јох иди. Инсан сөзүн әсл мә'насында камил, сөзү дөгру вә алла-һа итаэткар олса, бәниисраил пејғәмбәрләринин көстәрдији һәр бир мә'чүзәни о да көстәрә биләр.

Бу әснада һаман гоча үч нәфәр иранлыны јухарыја чыхартды. Ибраһим бәј вә Мәһбубә ханым әдәблә аяға дуруб мәһәббәт вә меһрибанлыгla онлары гаршылалылар, јер көстәриб әjlәшdirдиләр. Қеф-әһвалдан сонра Ибраһим бәј сорушду:

—Жолдашларыныз вә һәмсәфәрләриниз кимләрдир?

Деди:

—Jүз нәфәрдән артыг идик. Биз үч нәфәрдән башга һеч бир кәсин бураја дахил олмасына ичәзә вермәдиләр. Һамысыны гапыдан гајтардылар, дедиләр: сәһра жолу илә кедин.

Ибраһим бәј деди:

—Сизин исм-шәрифиниз нәдир, һарадысыныз, Ираның һансы вилајәтиндәнсиз?

Деди:

—Мән хорасанлыјам, бу һачы азәрбајҹанлыдыр, марағалыдыр, о да тәһранлыдыр, Мәсиһулмұлкүн бачысы оғлудур.

Ибраһим бәј деди:

—Һачы, һачы, төвбә елә, әстәффүрүллаһ де! Тез де «төвбә!».

Јазыг һачы он дәфәдән артыг деди:

—Әстәффүрүллаһ, төвбә.

Ибраһим бәј даһа динмәди. Хорасанлы һачы деди:

—Мәһтәрәм чәнаб, мән нә дедим ки, сизин ачығызыза кәлди, һансы күфр сөзү данышдығыма көрә төвбә демәjә мәчбур еләдиниз?

Ибраһим бәј деди:

—Күфр данышмадын, лакин јалан сөз дедин. Мұгәддәс мәканда јалан сөз данышмаг олмаз. Адамы о саат бајыра чыхараплар.

Һачы деди:

—Мән бир сөз демәдим ки, онун јалан-доғрулуғу мә'лум олсун.

Ибраһим бәј деди:

—Ачыг јалан сөjlәдин. Чүнки сән дедин: «Мәсиһулмұлкүн бачысы оғлу». Мәкәр һәэрәт Мәсиһин бачысы вар иди ки, онун оғлу да олсун? Бундан әлавә, Мәсиһин

вахтындан мин дөггүз јуз ил кечмишидир. Онун бачысы инди нечә јашаја биләр?

Һачы деди:

—Ағачан, мән о Мәсиһи демәдим, бу адамын дајысы һәкимдир, дөвләт тәрәфиндән она ләгәб верибләр.

Ибраһим бәј деди:

—Ачыг јаландыр; демәк лазымдыр филан һәкимин бачысы оғлу.

Сонра бәј деди:

—Жаҳшы, Тәһранда нә хәбәр вар?

Хорасанлы Һачы деди:

—Тәһранын тәзэ хәбәрләрини Новruz хан һәкимин бачысы оғлундан сорушун, мән һеч нә билмирәм.

Новruz хан һәкимин бачысы оғлу деди:

—Аллаһ шүкүр, сәламәтликдир.

Ибраһим бәј сорушду:

—Сарајын иши-қүчү нечәдир?

Деди:

—Бир аз шулугдур. Сарај һәкими Мирзә Маһмуд ханы ишдән чыхарыб, һаким ады илә Рәштә сүркүн еләдиләр. Кечән ил ораја варид оландан үч ај соңа гәфләтән вәфат еләди. Чамаат арасында онун өлүмү һаггында мұхтәлиф сөзләр данышылыр. Бә'зиләри дејирләр ки, ону зәһәрләјибләр, бир парасы да горхудан вә вәһимәдән бағрынын чатламасыны сөјләјирләр, һәр кәс бир сөз дејир, лакин сонунчы гәнаәтиң доғру олмасы зәнн едилүр. Аллаһу ә'lәм.

Сабиг сәдр-ә'зәм Мирзәли хан Ирандан сүркүн едилмиш, арвад-ушағы илә Фирәнкистана тәрәф ѡола дүшмүшдүр. Бу ил сәдр-ә'зәм Мирзә Әлиәскәр хан иш башындан көтүрүлдү. Қуя Мәккәјә кетмәк хәјалы вар, Фирәнкистан ѡолу илә кедәчәкдир. Нәкәрләриндән бири мәнә деди ки, Мәккәдә көрүшәчәјик.

Ибраһим бәј сорушду:

—Инди сәдр-ә'зәм кимдир?

Деди:

—Мә'лум дејил, һәләлик шаһзадә Әбдүлмәчид Мир-зә идарә едир.

Ибраһим бәј деди:

—Танымырам.

Деди:

—Сизин горхунуздан ләгәбини дејә билмәрәм, јохса

танајардыныз. Орада она Еjnүddөвлө дејирләр Тeһran һакими иди.

Ибраһим бәј сорушду:

—Халгla нечә рәфтар едир?

Деди:

—Һәлә ишин әvvәлидир, бир сөз демәк олмаз, лакин елә индиdән бир гәдәр јахшылашма вә ишләрин саһмана дүшмәси дујулур. Дејирләр бачарыглы, тәдбири адамдыр, лакин мүстәбид вә өзбашынадыр. Дејесән ишләр јахшы олачаг. Кәләфин учу елә итибир ки, бу тезликлә ону тапмаг мүмкүн олмаачаг, һәр кәс бу ишләрә бир саһман версә, чох бејүк бир вәзифәнин өhdәсindәn қәлмиш олар. Онун қөрдүjү бирчә иш бундан ибарәтдир ки, «Һәблүлмәтин» гәзетини гапанмагдан хилас едибдир. Онун бу әмәли чамаат тәрәфиндәn һүснрәfбәтлә гаршыланмышдыр. Лакин ағыллы адамларын чохунун фикринчә иш башында ким олур-олсун, фәрг еләмәз, бәрабәрлик ганунлары олмаса, һәр кәсин вәзифәси мүejjәnlәшдирилмәсә, даһа садә демиш олсаг, мәшрутijjәt вә мәс'улиjjәt орталыгда олмаса, ишләр қундәn-күnә хараблашачаг. Бундан әлавә, бу шаһзадәнин нә өлкәни идарә етмәк билиji вар, нә дә кифајәт гәдәр тәчрүбәси. Истәр-истәмәз өлкә һәрч-мәрчлиjә вә ишләр хараблыға доғру кедәчәк.

Сонра һачылар изн алыб ајаға дурдулар. Ибраһим бәј онлары ѡола салыб гајытды.

Мән фикрә далмышым. Дүшүнүрдүм ки, көрәсән Ибраһим бәј Мәһбубәни бунлардан нә үчүн јашындырмады, үзүачыг онларын јанында әjlәшdirди. Ибраһим бәј мәним нә һагда дүшүндүjуму дујуб деди:

—Әмиҹан, сән бу фикирдәсән ки, Мәһбубә нә үчүн әчинәбиләрин јанында өртүксүз әjlәшиб үз тутмады?

—Бәли, еләдир,—дедим.

Деди:

—Әмиҹан, әкәр онларын нијјәти хайн олсајды, бураја қәлә билмәздиләр. Ешитмәдинми ки, дедиләр: биз јүз нәфәрдән артыг идик, үчүмүздән башга бураја һеч кәси гојмадылар. Беләликлә, мә'lум олур ки, бунлар һәр чүр һијлә вә гәлпликтән узаг, тәмиз вә һәгиги инсанлардыр. Бундан әлавә, Мәһбубәнин рүтбәси вә мәгамы о гәдәр јүксәкдир ки, хайн, намәһрәм бахышлар онун ҹамалынын ишылтысыны дәрк едә билмәз. Сән онун әми-

си вә атасы јериндәсән, о, сәнин әлиндә бөјүмушдүр, сәнин гызын, өвладын кимидир. Сә'диши бу кәламы жаңында дејилми? О, һәмин мәтләбә ишарә еләмишdir:

Ач нигабы, сәни биканәләр әсла көрмәз,
Сән бөјүксән, кичик ајиңә сәни көстәрмәз.

Дедим:

—Гурбанын олум, һәр күн бу тәхти-рәванла кәзин-тијә чыхырсыныз?

Деди:

—Јох, бә'зи вахтлар чыхырыг. Бу күн бу тезликдә кәлмәсими көзләдијим бир мөһитәрәм шејхин мәгамына кетдим. Онун игамәткаһыны гејри-ади бир вәзијјәтдә бәзәјир вә сәлигәјә салырлар. Һамы ону гарышламаға назырлашыр. Онун үчүн кетмишдик, јохса һәр күн кетмирик.

Мән һәгигәти көрән бир көзлә бу ашиг-мә'шүгә баҳыр вә гәрибә бир аләмдә сејр едирдим. Мәһбубә доғрудан да дүнja көзәли, зәманәмизин Зүлејхасы, һүсн вә мәлаһәтдә, ишвә вә назда мисилсиз олдуғу кими, һәјанамусда да она тај-бәрабәр јох иди. Онунла данышан адам чамалына баҳсајды көрәрди. ки, бирдән-бирә гызыарыр, јанаглары гызыл құл кими ал рәнк алыр. Инди о, әvvәлкиндән дә мәлаһәтли вә гәшәнк олмушду. Мән о мәлаһәт вә көзәллик һејкәлиниң тә'рифини сөјләмәкдә ачизәм.

Инди о, Ибраһим бәјин ешг вә мәһәббәт бадасин-дән елә сәрмәст вә сәрбәст олмушду ки, нә доста, нә дә биканәјә фикир вермирди, көзү вә бүтүн фикри-һушу Ибраһим бәјин јанында иди, јалныз она баҳыр вә тәкчә она гулаг асырды. Бир аллыға белә ондан диггәтини јајындырымбырды. Санки бунун руһу онун нәфәсиндә иди. Ону көрмәк шөвгүлә киприк белә чалмырды. Елә Ибраһим бәј дә онун кими иди. Мәһбубә истәмәсәјди, о данышмазды. Биринин дедијини о бириси тәсдиг едирди. Бунлар санки бир габыгда олан ики бадам ичи идиләр. Мәһәббәт илаһәси ешги јарадан құндән зәманә бу ики ашигин арасында олан һәгиги мәһәббәт кими бир севки көрмәмишdir. Һеч нәжи нәзәрә алмадан вә һеч кәсә е'тина етмәдән бунун голу онун бојнунда, онун әли бунун белиндә судлә шәкәр кими бир-бириндә һәлл олунмушдулар. Мән исә бу ики севимли өвладымын ешг вә севкисиндән мурадымча чатмышдым.

Ибраһим бәјә дедим:

—Көзүмүн ишығы, доғрусуңу де көрүм, сән Мәһбүбәни чох истәјирсән, ja Мәһбүбә сәни?

Ибраһим бәј деди:

—Мәһбүбәдән соруш.

Дедим:

—Мәним чаным-чијәрим, Мәһбүбә, сән әминин чаны, де көрүм һансынызын мәһәббәти даһа чохдур?

Деди:

—Әмичаш, мәним әлимдә мизан-тәрәзи јохдур ки, һәр биримизин мәһәббәтини чәкиб-өлчәм. Анчаг буңу дејә биләрәм ки, мәним чаным онун нәфәсиндә... онун да чаны мәним нәфәсимиңдәдир. Мәним истәјим онун истәјидир, онун мејли мәним мејлимдир. Санки ики бәдән-дә бир рүһ вә ja ики чисимдә бир үнсүрүк.

Мән чаным тәк истәјирәм чананым һәр нә истәсә,

Бир өпүш истәсәм икисини верир.

Буңу дејиб онун додагларындан ики дәфә ләzzәтлә өпдү вә деди:

—Мәним чаным-чијәрим, белә дејилми?

Мәһбүбә бизи чох құлдүрду вә севиндириди. Сөһбәти-миз зарапата кечди, соңра о, бу бејти охуду:

Отуарыг үрәјимизчә әлбәт,
Фүрсәт олар јенә едәрик сөһбәт.

Мән Мәһбүбәјә дедим:

—Әми сәнә гурбан олсун, һәлә дә ше'р демәјин гуртармајыбыр?

Деди:

—Аллаһа щүкүр, нә бахтымдан шикајетим вар, нә дә рәгибдән инчиклијим, нә рузикар мәнә әзаб верир, нә дә јар. Шүкүр олсун, талејим мәнә јар олду, рузикар мурадымча доланды, јарым вәфалыдыр, рәгибим дә јохдур. Даһа нә үчүн кәрәк ше'р демәјим. Бир бәјим вар ки, мәним нәзәримдә көзәл, гәшәнк вә әзиздир. О мәним ајым, күнәшим, шаһым, тачым, ејшим, ишрәтим, иззәтим, шөвкәтим, Хосровум, Шириним, Шәкәрим, Лејлим, Вамигим, Эзрам, құлум, бүлбүлүм, сүнбүлүмдүр. Онун бүтүн дедикләримә охташмаг олмаз, мән камили нагислә тә'рифләдим, јохса бәјимин мәгамы бунлардан, шүбнәсиз ки, чох-choх јүксәкдир.

Ихтијарым ола кәр рузи-гијамәтдә мәним,

Истәмәм ревзәји-ризван, мәнә бәсdir сәнәмим,

Ибраһим бәјин әлини тутуб додагларына апарды, епдү, иjlәди.

Мән дедим:

—Жадында вармы ки, һичрандାн шикаjэт еләjiб уд чалдын, бу шe'rlәri охудун:

Нә вәслинә мәндә тағет, нә һичринә мәндә тәвән,
Вәслин бәла, һичрин бәла, кәлсии мәнә сәнип гадан.

Мән буны деjэн кими Мәһбубәниң симасында утамаг әlamәtlәri көрүндү, бирдән-бирә јанаглары гызарды.

Ибраһим бәj деди:

—Нә уд, нә шe'p? Бунлар нә вахт олубдур?

Дедим:

—Бәли, бу ханым сизин хәстәләндijиниз вахт өзүнү дәлилиjә вурмушду. Биз истәдик сизи мусиги һикмәти илә муаличә еләjek. Хәбәрин јохдур нәләр еләди. Дуяjазан әрәбә пул верирди. Һәкимә җевашир бағышлаjырды.

Хұласә, Мәһбубәниң көрдүjү бүтүн ишләри нағыл еләдим.

Бәj голуну Мәһбубәниң боjнуна салыб ону бәрк-бәрк гучаглады вә деди:

—Мәним көзүмүн ишығы, бәc бу әhвалаты индиjә кими нә үчүн мәнә демәмисән?

Мәһбубә деди:

Дедим һичран гәмини сеjләrәm әл версә һүзур,
Сәни көрчәк бу көnүл дәрдини jексәр унудур.

Икиси дә бир-бирини руh илә бәdәn кими гучаглагыб бир чүт көjәрчин кими додаг-додаға вердиләр. Бу вахт көрдүм һачы Мәс'үд гапыны дөjүр вә деjир:

—Jусиф әми, чырағы нә үчүн сөндүрмәмисән?

Көзләrimi ачыb:

—Aj бәdbәxt, мәни ниjә јухудан ојатдын?—дедим.

Женә дә көзләrimi јумдум, дедим ола билsin көрдүкләrimi бир даha көрә биләm. Анчаг hejhat, hejhat!.. Бу сәадәt бир даha мәнә нәсиб олмады.

Нә хошдур ол кечә ки, та гијамәт,
Она олмур һәгигәтдә нәхаjэт,

Нә хошдур ол јуху ки, бәхт олур јар,
О дәмдә үз верир дилбәрлә дидар.

Аյыландан сонра мәни әввәлкиндән даһа бәрк ағла-
маг тутду. Сәһәр истәдим јухуму Һачијә ханымы нағыл
еләјим. Дүшүндүм ки, дәрдини бир даһа тәзәләрәм, ја-
расыны гопарыб дуз сәпмиш оларам. Чүнки бу кими
сөзләр мүсибәти јада салыр, мәһнәтиң, гәмин, кәдәрин
артмасына сәбәб олур. Құн чыхандан сонра гәбрисстан-
лыға тәрәф ѡола дүшдүм. Қәзләримдән үрек ганы ахы-
дыб, мәзарын торпағыны ислатдым. Дојунча афлајан-
дан сонра Мирзә Аббасын евинә кәлиб јухуму сөјләмәк
истәдим. Қөрдүм Һачы Тәбризи, Рза хан мазәндаранлы
да орададырлар. Дүнән Фирәнкистандан кәлмишдиләр.
Истәјирдиләр Һачијә ханымы башсағлығы вермәк учун
бизэ кәлсингиләр. Рза хан мәни көрән кими голларыны
ачыб бағрына басды, үз-көзүмдән өпүб иjlәди, деди:

—Ибраһим бәјин ийини сәндән алырам.

Чохлу ағлады, нејфсләнди. Бир гәдәр сакитләшәндән
сонра мән өз јухуму әввәлиндән-ахырынадәк қөрдүјүм
кими данышдым. Һамысы долухсунду. Рза хан деди:

—Бу јухунун тә'бири аждындыр. Бир пара һадисә-
ләрдән дујулур ки, мин үмидсизлик вә мә'јуслугдан
сонра артыг инди үмид доғулур.

Кечди һичран мәһнәти, кәлди сәфаји-вәсли-јар,
Үз гојур әбадлыға виранә галмыш бу дијар.

Вәтәнпәрвәрләrin дуасынын бәрәкәтиндән, хошбәхт-
лик, шәнлик вә сәадәтимизин әсасы јарапды, дәвләти-
миз мәдәниjjәт саһесинә гәдәм гојду, гурумуш арха јени-
дән су қәлди. Сизә гонаг олачағым бу нечә қундә фүрсәт
олса вәтәнин сәадәтиндән хәбәр верән бу јухуну тә'бир
етмәjә вә шәрһини сөјләмәjә чалышағам. Эзиз вәтә-
низимин бүтүн бу мәшәggәтләрә вә виранлыға дучар
олдугдан сонра истиглалиjәтә вә парлаг истигбала
наил олачағы мүждәсини ешидib шукранәсини јеринә
јетирәрсиз. Бәли, «мумијанын гәдрини сыныг гол би-
ләр».

Та хараб олмаса азад олмаз¹.

¹ Әслиндә азәрбајҹанчадыр—h. M.

ШЕХ МӘҢӘММӘД ХИЈАБАНИ

Азәрбајҹан халгынын көркәмли алими, мүтәфәккир, публисист вә ингилабчы оғлу Шејх Мәһәммәд Хијабани 1880-чы илдә Тәбриз шәһәринин Күнеј маһалынын Хамнә гәсәбәсиндә анадан олмушшур. Илк тәһсилини Хамнәдә алмыш, Тәбриз вә Дағыстанын пајтахты Махачгалада тәһсилини тәқмилләшdirмишdir. Чохлу мұталиә нәтичәсindә ичтимай елмләр саһәсindә бөյүк мүвәффәгијәтләр газанмышды. Хијабанинин фәлсәфә, тарих, иттисадијјат, ријазијјат вә нүчум (астрономија) саһәсindә дәрин вә мұасир билиji вар иди. О, түрк, әрәб, фарс, рус вә франсыз дилләрини вә бу халгларын мәдәнијјэт тарихини дәриндән билирди. О, чохлу өлкәләр кәзмиш, көркәмли елм хадимләри илә көрүшмүш, фикир мубадиләси етмиши.

Хијабани 1918—1920-чи илләрдә Җәнуби Азәрбајҹанда милли-азадлыг һәрәкатынын рәһбәри вә Иран ингилабынын сәдагәтли фәдаиси иди. О, һәлә Сәттархан ингилабы дөврүчлә кәңч икән өзүнү аловлу ингилабчы кими көстәрмишди. Сәттарханын һәлакындан соңра да о, ишини дајандырмамышды. Хијабани доғма Азәрбајҹан халгынын хиласы наими.ә әлиндән кәләни едирди. О, өз мүбаризәсindә гоншу рус халгынын, рус зәһмәткеш тәбәгәсинин һаким даирәләрә гаршы апардыглары синфи мүбаризәјә истинад едирди. Русијада феврал буржуадемократик ингилабынын гәләбә чалмасы Иран зәһмәткешләрини дә севиндирирди. Бу дөврдән е'тибарән беш илдән бәри кизли фәалијјэтә кечмиш демократ партиясы јенидән чанланды вә ачыг ишләмәjә башлады. Ингилабы һәрәкатын рәһбәри Хијабани иди. 1917-чи ил август айында демократ партиясынын әјаләт конфрансы чафырылды. Мәгсәд Азәрбајҹан Демократ Партиясыны мүстәгил едиб, онун сијаси хәтти-һәрәкәтини мүәјјәнләшdirмәк иди.

Конфранс партиянын әјаләт комитәсini сечди. Хијабани илк нөvbәдә партиянын органы олан «Тәчәддүд» гәзетинин нәшринә башлады. Бу гәзет 1917-чи илин апрел айындан башлајараг чап едилди.

Халг күтләләринә тә'сир васитәси олараг гәзет бөјүк рол ојнады. Хијабани мәгаләләри илә бу гәзетдә тез-тез чыхыш едиrdи.

1920-чи ил ијун ајынын 24-дә Шејх Мәһәммәд Хијабанинин башчылыг етдиши милли-демократик Азәрбајҹан һәкумәти јарадылды. Лакин сентјабр ајынын 12-дә казаклар Мүхбирулләсәлтәнә Һидајәтин башчылығы илә Милли һәкумәтин јерләшдиши «Ала-тапы» бинасына һүчум едәрәк һәкумәт гәраркаһыны әлә кечирдиләр, гәтл вә гарәтә башладылар. Бу бәрабәрсиз дөјүшдә Азәрбајҹан халгынын милли-азадлыг һәрәкатынын чә-сарәтли рәһбәри вә Иран ингилабынын сәдагәтли фәла-иси Хијабани вәһишичесинә өлдүрулду.

АЗӘРБАЈЧАН (МӘГАЛӘ)

«...Азәрбајҹан; бәһанә ахтаран өзкәләр вә кин-киду-рәтли өзүнүңкүләри гаршысында вурду, вурулду, өлдүр-дү, өлдүрүлдү, һәјатын чәтиңликләр вә чәк-чевирләри ичәрисиндә ингилаб вә тәкамүл јолуну кечиб јашады.

Учадантутма гырғынлар, сојғунлар, зұлм вә ишкән-чәләр Азәрбајҹандакы истиглалийјәт һәрәкатыны вә азадлыг тәләбләрини мәһв едә билмәјәчәкдир.

Өзкәләр вә «өзүмүзүңкүләр» үрәкләрindә саҳладыглара-ры јарамаз фикирләрини һәјата кечирмәк мәгсәдилә бу торпағын јаралы синәси үзәриндә дар ағачлары гурду-лар. Зулм вә виҹдансызлығын гара көлкәсими бу гана бојанмыш торпағын үзәринә салдылар.

Лакин бу өлкәнин гејрәтли чаванлары вә гәһрәман точалары башларыны рәшадәт сәмаларында уча тутур, зұлм вә әдаләтсизлик дүнјасыны өз ајаглары алтында көрдүләр.

...Өз кәнч һәјатыны һәгигәт вә азадлыг јолунда мәрдликлә фәда едән Азәрбајҹан өвладлары ичәрисин-дә елә мә’сүм балалара тәсадүф етмәк олурду ки, дар ағачлары белә онларын зәиф вүчудлары гаршысында титрәјирди. Бунларын һәдәгәдән чыхыш көзләри, кө-јәрмиш додаглары вә сыйхымыш боғазлары чәлладла-ры горхудур вә рәнкеләрини гачырырды.

Мүһарибә әлејінә олан гүввәләр, дахили вә хари-чи дүшмәнләр сојулмуш бу варлы әјаләти өз мачәрала-ры үчүн мејдан тә’јин етдиләр. Тәэррүз вә зулмүн ган-лы пәнчәсиси бу вәтәнин назәнин вүчудуну парчалады, га-

либ вә мәғлубларын јандырдығы атәшләр абад јерләри јахыб күлә дөндәрди. Дуз-чөрәк ганмајан үнсүрләрин ганлы хәнчәри Азәрбајчанын һөрмәтдән салыныш гызларынын вүчудунда елә јарапар ачды ки, онларын ганлы додаглары бир даһа јумула билмәјәчәкдир.

Һәлә дә азәрбајчанлынын ганы ахыдымагдадыр. Бу құн Техраның көзү Азәрбајчанын парчаланмыш вүчудуна тикилмишидир. Додаглардан ешидилән кәлмәләрдә, гәләмләрин јаздығы сөзләрдә тәгdir сәсләри вә тәһисин нәвалары ешидилмәкдәдир.

Лакин еј гејрәтли Азәрбајчан, еј вәтән мәфтуналарынын истигамәтли өвладлары, еј азадлығын горху билмәjән гәһрәманы, еј тә'рифләрә еһтијачы олмајан Азәрбајчан!.. Еј Азәрбајчан! Бүтүн бу тәгdir вә тәгдисләр сәнин вердијин шәһидләрин ганы баһасыдыр.

Бунлар сәнин һәгигәтән өлмәмиш чаванларынын, чаванмәрд гочаларынын, әэмкар ушагларынын, тәсәлли тапмамыш гадынларынын вә гызларынын сәсиidir ки, тәгdir вә тәгдисләри Иран сәмаларында тәрәннүм едир.

Бу ешидијин онларын сәсиidir, динлә вә аյыл!
Еј Азәрбајчан, еј демократик Азәрбајчан!
Башыны галдыры!

Туталым ки, бу құн фәлакәт вә сәфаләт жирдабында боғаза гәдәр мүсибәтләрә батмыш, вүчудун әзијәтләрә дүчар олмуш, ән ағыр еһтијачлар ичәрисиндә қүчсүз вә гүввәтсиз әл-ајаг чалмагдасан. Туталым ки, гышын бу шахтасы лүт вүчудуна горхунч нәштәрләрини санчмададыр. Пәришан, солғун вә јурдсузысан. Туталым ки, соҳ бәдбәхтсән. Туталым ки, мүһарибәдә иштирак едән өлкәләр сәнин гәдәр хар олмамышлар. Тәгсирли милләтләр сәнин гәдәр әзаб вә ишкәнчәләрә дүчар олмамышлар.

Дүніанын ән құнаһқар асиләри һамысы хилас олду. Сән исә һәлә кирифтарсан...

Туталым ки, башдан-ајаға јарапанмыш вә парчаланмышсан. Бунунла белә о абырлы башыны јүксәк тут, вәтәнин гәлбиндән кәлән тәсәлли сәсләрини динлә, гој бу сәс сәнин үрәк вә руһунда дәрин бир интибаһын гүдрәтли туфаныны доғурсун. Чүнки сән ѡыхылмыш пәһливана, ајаға дүшмүш гәһрәмана бәнзәјирсән ки, онун ајаға галхмасы учүн гејрәт вә һәмијәт дамарларына тә'сир етмәк ән јахшы ҹарә вә тәдбиридир.

Экәр хәмирмаяндакы һәјат көвһәри вә фәалијәт атәши тамамилә сөнмүш вә мәһв олмушса, һәркәһ әв-вәлки варлыг дејилсәнсә, сәнә рәһмәт охумалыдыр. Лакин әкәр парлаг көвһәрин ишарәләри, о һәмијјәт атәшинин һәрарәти сәнин дамарларында һәлә дә варса, сәнин гаршында бир хошбәхт сәһәр дуур. Гој о камијаб сабаһ вә мәрамә наил олмаг сәһәри сәнә мүбарәк олсун. еј демократик Азәрбајҹан!

Сән тәчәддүд вә тәкамүлүн кениш мејданынын җалныз јолчусусан; чәтиңликләр көрмүшсән, имтаһандан чыхмышсан, будур гаршында јени бир дәвр ачылыр.

Фәдакарлыгларынын нә гәдәр бөյүк сәмәрә вердијини көрдүн, эзилдин, ганын ахыдылды, һәјатындан җалныз бир гуру иәфәс галды. Лакин мәгсәд мәнзилинә чатмаг үчүн шәрафәтли бир јола гәдәм гојдун.

Зұлм, ишкәнчә, әзаб, мүсибәт, дар ағачлары, зәнчир вә зинданлар нә гәдәр мәһкәм олсалар белә, сәнин истигамәт вә мәтанәтин гаршысында бир-бир эзилиб мәһв олду. Тәһидләр, һүчүм вә әзијјәтләр, мүһасирә вә гырынылар сәни парча-парча едиб алтыны-устүнә чевирди. Лакин мәғлуб едә билмәди.

Жыхылдын, јерә дәјдин, лакин һәр дәфә јени бир гүввәтлә аяға галхыб јүксәлдин, һадисә вә вагиәләр сәнин әэм вә ирадәнин үзәриндән кечди. Лакин онларын өлүм вә мәһвиндән соңра сән јенә дә јашадын вә сәламәт галдын... Сәнин о һәјат дәврүн сәндән әскәрлик, фәдакарлыг истәди, ган истәди, сән бунлары бол-бол она тәгдим етдин.

Чыхышлар, гијамлар, үсјанлар, мүһарибәләр истәди, һамысына дәздүн, сују үзүнә бағладылар, чөрәксиз вә јемәксиз галдын. Лакин өз мәгсәдинә чатдын, истибады жыхыб мәһв етдин.

Бу бир сөкмәк вә дағытмаг әмәлијјаты иди ки, сән кәрәк көһнә вә чүрүк, мин јердән чатламыш бинаны јерлә јексан едәјдин, етдин!

Бу күн бир тәрәфдә бир-бири узәриндә галамыш хараба вә виранәләр, кечмишин зәһмәтләри, тә'хири габил олмајан еһтијачлар, сәफаләт вә фәлакәтин сајсыз-несабсыз тәләбләри, заманын гәм вә гүссәләри сәслән-мәкдәдир.

О бири тәрәфдә исә мәркәз мәтбуатынын сәси, јә'ни вәтәнин ән парлаг вә бариз фикирләринин сәдасы гула-

ғына чатмагда вә сәнин нәчиб фәзиләтләринә афәрин охумагдадыр.

О вахт чатышдыр ки, сән бу ибрәтамиз мәнзәрә гаршысында бир дәгигә дајаныб, фикирләшсән...

Әкәр сән һәмин ингилаб вә мүбаризәнин вүчудуна мадди гүввә вермиш демократик Азәрбајчансанса, әкәр мәшрутәнин хәмирини ютурмуш вә бәркитмиш ган сәнин дамарларында ахырса, вәтәндә җедән ислаһ вә тәмир дөврәсинә һазыр олуб, өзүндә сә'ј вә чалышганлыг тапарсан.

Позмаг, дағытмаг асанды. Инди тә'мир вә бәрпа етмәлидир. Абадлашдырмалыдыр.

Истибдад әлејинә гијам, әчнәби истиласына гаршы мүгавимәт, позғун дахили үнсүрләрлә мүбаризәдә шү чаэт вә гејрәт, һәмијәт вә истигамәт тәләб олунур.

Бунларын һамысы пак өвладларынын вүчудунда вардыр.

Мәзкур мәгсәдләри сөздән ишә кечирмәк, нәһајет истибдадын бинасыны јыхмаг, зоракылыг, инад вә сојфунчулуглары мәһв етмәк лазым иди. Бунлар һамысы сәнин варлығында ән јүксәк дәрәҗәдә вүчудә кәлди.

Будур, артыг кечмишин зәһмәтләриндән истифа дә дөврү кәлиб чатышдыр. Кечмишин харабалары үзәриндә кәләчәјин сарајлары јүксәлмәлидир.

Бу сарајларын јүксәлмәси фикир вә дүшүнчә тәләб едир. Узағы көрән, узағы дүшүнән фикир. Ағыллы вә тәдбирли фикир. Йарадычы вә ҹанландырычы фикир. Тәтбиғ вә ичраедичи дүшүнчә. Ислаһ едиб иницијативарадан фикир. Сәбр вә сәбат, јенилик, дисциплин вә тәшкилат, аյыглыг, үмидварлыг вә фәдакарлыг тәләб едән фикирләр олмалыдыр.

Бәли, фәдакарлыг вә һәмишә фәдакарлыг!

Неч вахт јорғунлуға вә јаса гапылмамалыдыр. Неч вахт!

Хүсусилә бир халғын ағыр һәјат јуку, бир назик түкдән асылы олса белә... Ей Азәрбајчан! Ей бу әјаләтиң гејрәтли, демократик гүввәти! Сән кечмишдә вәтәнин дајағы олмушсан, кәләчәкдә дә елә олачагсан.

Бу күнүн нәчабәт вә шәрафәт мұсабигәси сәндән вәфа вә сәдагәт көзләјир.

Бу тәклифин алтындан бојун гачыра билмәјәчәксән.

Ей әзиз Азәрбајчан, сән бир ити ҝөрән ҝөзсән ки, Иран сәнинлә... мәдәнијәтә бахыр. Сән бир һәссас вә

мүтәэссир олан үрәксөн ки, бу вәтән дүнја ишығыны сәннилә һисс едир.

Еj өлмәз Азәрбајчан, бу үмидләри доғрулт, башыны јухары тут, јаша, һәмишәлик јаша!...»

ХИЈАБАНИНИН НИТГЛӘРИНДӘН

24 апрел 1920

Биз азадхәйлар халг адына, халғын һүгугуну мұдағиә адына сәсимизи јүксәлдирик. Биз һеч дә дипломатия дилини билмирик вә билмәк дә истәмирик. Өз јеканә мәгсәдимизи кизләтмәк учүн сијасәтчиләрин ишләтдикләри јаланлардан истифадә етмәк фикриндә дејилик. Биз сөзүмүзү доғру вә ачыг дејирик. Елә дүшмәнләри даһа чох горхуја салан да бизим дүзлүјүмүз вә горхмазлығымыздыр. Биз алданмајачағыг. Истибдад вә хәјанәт заманларында Гануни-әсасијә мухалиф вә азадлыға дүшмән оланлар бизи алдада билмәjәчәкләр. Биз чох имтаһанлардан кечмишик. Он беш иллик ингилабымыз һәddи-булугә чатыш вә јаша долмушдур. Артыг писи јахшыдан аյырд едә билир вә бир дәфә тәчру-бәдән чыхмыш иши, даһа тәчрубә етмәк истәмирик. Гануни-әсасинин ән садиг кешикчиләри ингилабы жараландардыр. Азадхәйлар бу мүгәддәс кешијин өзләринин ән мүһүм вәзиғәләри сајмалыдырлар. Бу елә бир ләја-гәтли вәзиғәдир ки, инсан онун јолунда көзү јумулу гурбан кедә биләр.

Мүһүм заманларда ади мәсәләләри унутмалы, әсл вәзиғәни вә ичтимай мәнафеји нәзәрдә тутмалыдыр. Өз гејдинә галмағы јаддан чыхармаг лазымдыр. Јалныз үмумин, чәмиjjәтиң гејдини вә фикрини чәкмәлидир.

Бизим јеканә мәгсәдимиз бир демократик һәкумәт тә'сис етмәkdir ки, о, бу мәмләкәтин азадлығыны тә'мин етсін вә ону мәһкәмләндирсін. Бу арзунун дүшмәнләри бизим дүшмәнләrimиздир. Бизим јеканә вәзиғәмиз дүшмәнләрин әлини азадлыг режиминә мұнасибәт вә работәси олан ишләрдән кәсмәkdir. Уча вә кур сәслә дејирик: ej мүстәбид, ej мүртәче! Һамыныз билин ки, сизин намусунуз, мал вә чаныныз амандадыр. Лакин даһа бундан соңра демократијанын мүгәддәраты сизин чирк әлләринизә верилмәjәчәkdir. Бу сөзләр бир шәх-

· син, бир ваһид фәрдин, бир мүәјжән натигин, бир нәфәр Хијабанинин дили илә дејилмир. Бу сөзләри дејән демократизмин руһудур. Еј азадхәһлар, үмидвар олун, чүнки сиз бир мүәјжән ирадә илә, биләрәкдән, анлајарагдан гијам етмишсизиз. Гәләбә вә мувәффәгијәт сизүнләдир.

5 мај 1920

Өлкәнин азадлыг вә истиглалы јолунда һәвәслә чалышмалыдыр.

Букунку чәшнимиз турттарды. Бу чәшн азадлыг јолунда шәһид олмуш гәһрәманлары хатырламаг, онларын әзиз адларыны әбәдиләштирмәк үчүн тәшкил едилмиш вә Тәбризин азадхәһлары бураја топлашмышлар. Бир мүһум мәсәләни һөрмәтли мәсләкдашларыма хатырлатмагла, онлары тәбррик етмәлијәм. Бу нечә күнүнүз шадлыг вә бәшашәтлә кечди. Азадлыг үчүн гурбан кетмиш адлы-санлы қәнчләримизин вә гәһрәман сәрдарларымызын адлары һәр saat вә һәр дәғигә дилләрдә дејилмәкдә иди. Онларын хатирәси бүтүн үрәкләри ән меңрибан һиссләрлә һәјәчана кәтирирди. Онлары јад едирдик. Лакин бу јадавәрлик мүзәффәријәтә доғру кедән бир эскәрин хатирәси кимидир.

Шәһидләримизин гәбры үзәриндә кимсә агламады, кимсә јазыгчасына налә вә фәрјад етмәди. Биз, һөрмәтли шәһидләримизин гәбирләри үзәриндә ачыг үз вә шадлыгla диз чөкдүк. Онлара баҳыт вә бу шәһидләри өзүмүз кими дири һисс етдик. Бу о демәкдир ки, биз тәрәддүд етмәдән өз һәјатымызы онларын өлмәз руһи илә әвәз етмәjә назыр идик. Һәмишә бу ирадәjә малик олмалыјыг. Өлкәнин азадлыг вә истиглалы үчүн һәмишә шад вә шәнликлә чалышмалыдыр.

Мәһзунлуг тозуна бүрунмүш гәм вә гүссә һәмишә үмидсизлик кәтирәр. Јашасын бәшшаш руһлар, јашасын һәјат сәһнәсинә ачыг баҳан, горху билмәjән вә узаг көрән көзләр! Мәһв олсун индиjә кими һәјатымызы ачизлик, jә'c вә бичарәлик тә'сирләри алтында сахламыш гәм вә гүссә кәтирән әдәбијјат, әш'ар вә мусиги.

Халгымызын бөjүк бир гүввәси бу әталәт вә ихтијарсызлыг кабусу алтында мәһв олмушшур. Бундан соңра һәјаты шән вә құләр үзлә кечирмәли, һәјат мүбаризәсүнә бәшашәт вә шадлыгla киришмәлидир. Варлыг құлшәнинә ачизлик, налә вә мискинликлә дејил, үмид вә шәрәф құлұшләри илә кирәк.

Дәфәләрлә дедијим кими, фәрд илә чәмијјәтиң әһвали-рунијјәсиндә бөյүк фәрг вардыр.

Чәмијјәтиң әһвали-рунијјәси фәрдләрин әһвали-рунијјәсинин јекунудур. Лакин бу әһвали-рунијјә һәмин чүз олан әһвали-рунијјәдән тамамилә фәрглидир. Фәрдин әһвали-рунијјәси чәмијјәтиң әһвали-рунијјәсинә табе олмалыдыр. Чох надир һалларда елә бир әһвали-рунијјә тапыла биләр ки, өзүнү бу табеликдән хилас едә биләр. Дәфәләрлә елә олмушдур ки, алым вә ja билликли бир адам чәмијјәтиң әһвали-рунијјәсинин тә'сири алтында өз һикмәт вә билијини әлдән вермишdir. Гарәткәрликлә мәшғул олан бир чәмијјәтиң сырасында таланчылыг сүфрәсинә әл узатмыш, чәмијјәтиң ән алчаг фәрдләри кими рәфтар етмишdir. Һабелә бунун әксинә олан һаллар да вардыр. Чәмијјәт һәмишә фәсад вә харабчылыға банс олмур. Фикирләри зәлаләт вә пислијә тәрәф јөнәлтмир. Биз көрүүрүк ки, бир оғру дәстәси ичтимай бир тәшкилата табе олмаг васитәсилә, дүзкүн бир һәјат тәрзинә наил олур. Фитрәтән малик олдуғу бир сыра фәзиләтли хүсусијјәтләр јенидән баш верир. Башгасына јардым етмәк, гејдшеклик, әдаләт, доғрулуг, дүзкүнлүк кими һаллар онларда вүчуда кәлир. Чәмијјәт наминә өзүнү һүгүг вә вәзифәјә малик һесаб едир. Бу, инсанлыг дүнjasында әмәлә кәтиридијимиз хејирли мүшәнидәдир. Бу мүшәнидә бизә сүбүт едир ки, әкәр бир чәмијјәтиң ичәрисинде сағлам бир эксәријјәт јараныш оларса, һәмин эксәријјәт чәмијјәтдә тәгdir вә тәһисине шајан олан бир әһвали-рунијјә јетирмәјә наил ола биләр.

Иран халгы бу күнәдәк өзбашына һәјат сүрмүш вә алаг оту кими тәбиәтиң дәшүндә бөјүмүш вә артмышдыр. Бу тәэссүфлу вәзијјәтиң инкишаф етмәси үчүн дахили нүфузларын варлығы да мүәjjән рол оjnамышдыр. Пул вә јарамаз нәзәријә вә әгидәләрә малик олан бир дәстә халгы узун мүддәт бош-бошуна вә тәклифсизлик чөлләриндә доландырмышдыр. Иран халгы мөһкәм әгидә олмадан, тәчрүбә вә имтаһанлардан саяыглыгла истигадә етмәдән, тәшкилат вә тәртибатсыз шәкилдә узун мүддәт өзбашына вә тәбии јол илә кетмишdir. О, кортәбии сурәтдә буқунку шәкилдә јашајыб қәлмишdir. Бу өзбашына көjәрмиш ағача пејвәнд вурмалыдыр. Јени, сағлам, дүзкүн вә хејирли нәзәријјәни бу чамаата тәлгин етмәклә, онун мүһитиндә тәдричлә бир тәчәддүд-тәкамүл, јаранмасына наил олмалыдыр.

Халгын ирадәси нәзәрийjәчә бүтүн бәшәр күтләлә-
ринин фөвгиндәдир. Халгын ирадәсинин истәдији шеј
мүгәddәс вә мөһтәрәмдир. Лакин бу ирадә мүстәгил
јашамаг үчүн вичдана малик олмалыдыр. О, нәзәрләр-
дә саф, сәмими вә парлаг шәкилдә айын олмалы вә өз
варлығыны сүбүт етмәлидир. Җәмијәти тәшкил едән
фәрдләрдән hәр бири бир бәшшаш рүһ илә вә мүстәгил
вичдан илә силаһланыб, бу руһијәнин гүввәсини дүнија
гаршысында нұмајиши тәдирмәлидир. Иран әналиси бу
кунәдәк дағының фикирләрин тә'сириң әсир олуб, өз
мәһкәм, мәтин вә ваһид ирадәсини көстәрә билмәмиш-
дир. Лакин инди өзүнү топлајыб вичданы имтаһана һа-
зыр олмалыдыр. О, өз һазыркы вәзијәтини нәзәрдән
кечирмәлидир, кәләчәји габагчадан көрмәлидир. Ај-
дын вә мүәjjән вәзиғә гаршысында силаһланыб шәра-
фәт мүбаризәсинә киришмәлидир. Буна көрә дә биз бү-
түн варлығымызы сәрф едирик ки, халг өз нөгсан вә
ејибләрини анласын. Баша дүшсүн. Биз тәрәгги вә тәка-
мүл јолуну она нишан веририк. Батил тәсәввүр вә хә-
јаллары онун шүүрундан чыхарыб, бунларын јеринә
hәјат бәхш едән жени фикирләри јерләшdirмәјэ чалы-
шырыг. Бу мәгсәдә чатмаг үчүн дејирик: бу җәмијәти
тәшкил едән фәрдләрдән hәр бириси халга олан бөյүк
руһ јүксәклиji илә силаһланыб, өз варлығында сахла-
дығы азадлыг вә истиглал руһуну башгаларына да тәл-
гин етсин.

Еj азадлыг шәһидләри! Еj фәдакарлыглары илә би-
зә шәрафәт газандырмыш әзизләrimiz, ej өлүмү илә
бизи дирилдән, торпағымызын намуслу өвладлары! Гә-
бирләриниздә раһат јатын. Сизин зәһмәтләриниз һәдәр
олмамышдыр, ахыдылан ганларыныз нәтичәсиз галма-
мышдыр. Бу күн бизим башымыз уча вә гәлбимиз шад-
дыр. Бу күн сизи ифтихар вә хошбәхтликлә јад едирик.
Сизин хатирәнiz үрәjимиздә мәтин ирадә вә сарсылмаз
варлыг јарадыр, сизин башладығыныз јолу биз давам
етдирик.

Ej, hәлә дә гәһрәман өвладларынын гарасыны әjnин-
дән чыхармамыш ана вә бачыларымыз! Бу кәдәр вә
әләмләри үзәриниздән рәdd един. Сизин адамларыныз
әбәс өлмәмишләр. Сизин шәһидләриниз бу халгын сы-
расындадырлар. Көрүрсүнүзү онларын руһу, бизим
үрәкләrimizdә эн јүксәк вә әзиз јер тутмагдадыр. Бу-
руһ hәмишә јашајачагдыр. Шәһидләrimizin өвладла-

рыны шадлыг вэ башыучалыг һисси илэ тэрбијэ един. Онлара мэрдлик тэрбијэси верин. Онлары да азадхан вэ гэхрэмэн кими бөјүдүн. Гој онлар да бу шерафэт мејданында намусла чан вэ баш гоjsунлар. Еј һүзүн вэ гэм кабусу, бу пак мүһитдэн узаг ол!

Еј ачиэлик вэ күчсүзлүк налэси, өз кээ јашларынын гары пэрдэсни халгын үзүндэн чэк. Гој онлар һэјаты саф, садэ, сағлам, пак вэ парлаг шэкилдэ կөрсүнлэр. Мэһв олсун бу халгы горхаг вэ чүр'эtsиз етмэjэ чалышанлар вэ ону тэнбэллик вэ өталэтэ саланлар.

Азадхан چэмиjjэт јашасын вэ вар олсун!

8 маj 1920

Индијэдэк Иранда баш вермиш гијамлар сэтии вэ зэхир и олдуундан, ичтимай вэ сијаси һэјатымызда мүхүм ислаһат јаратмаға имкан вермэшишдир. Биз истэжир ик, халг билэрэк вэ анлајараг азадлыг мубари зэсинэ игдам етсин. Буна көрэ дэ биз халгын фикрини ишыгландырмалыјыг.

Кечмишдэн дээрс алан вэ парлаг бир кэлэчэк јолуна кирмэк истэjэн халгын биринчи вэзифэси дисциплине риајэт етмэк, һэм дэ мэhэbbэт вэ мэhрибанчылыг эссланан, дисциплин олмалыдыр ик, мөhкэм вэ давамлы работэ вүчуда кэтире бүлсн. Җэмиjjэтин фэрдлэри арасында мэhрибанчылыг јаратмаг үчүн мүхтэлиф васитэлэр вардыр. Лакин мэhрибанлыгын өсас васитэси мэslэk бирлијидир.

Биз һамымыз азадлыг ашигијик. Инди бизим үрэклэримиздэки ешг вэ мэhэbbэт атэшини аловланьырмаг үчүн пэрдэлэри галдырмаг вэ бизим јеканэ севкилимизи бизэ көстэрмэк кифајэтдир. Бизи мэфтун едэн севкилимииз исэ үмид вэ азадлыгдыр.

Кечмиш нитглэримдэн бириндэ әлагэ вэ мэhэbbэт барэсindэ данышмышдым. Әлагэ вэ мэhэbbэт бир-бири илэ јанашы дуран ики кэлмэдир. Лејли илэ Мэчнун арасында олан әлагэ вэ мэhэbbэт һэјати вэ вичдани работэдэн ибарэтийдир. Азадханлардакы вичдани әгидэ онларда вичдани әлагэни тэшкүл едир вэ онлары иттифа-га, бирлијэ чафырыр. Биз азадханларын бир арзу, бир мэрэм, әгидэ вэ бир мэгсэдимиз вардыр. Биз һамымыз дејирик ик, бу мэмлэкэтдэ һэгиги мэшрутиjэт һөкм сурсун. Шэхси нүфузлар вэ имтијазлар лэгв едилсн. Һэ-

гиги милли һакимијјэт туралынан. Мүәссисәләримиз вә идарәләримиз миллиләшсін. Жәни милли һакимијјётин әсасына архалансын. Биз деирик ки: әдаләт, бәрабәрлик вә азадлыг олсун. Бу сөзләрин мұхтәсәр хұласәси беләдир:—Биз өз әсримизин өвладлары олмаг истәјирик.

Мәсләк бирлиги гардашлыг жарадыр. Бир мәсләкдә олан ики нәфәр, ики гардаш кимицир. Ики мұхтәлиф мәсләкдә олан гардашларын арасындағы тәбии гардашлыг әлагәсінин нәһајёт жоха чыхдығыны көрмүшсүнүз. Бунун әксинә олараг ейни мәсләкдән олан ики јад адам, бир анадан доғулмуш гардаш кими бир-биринә җаҳынлашыр.

Әгидә, мәһәббәт вә әлагә доғурур. Бу әгидә өситә силә бир чәмијјэт фәрдләри арасында мә'нәви вә сәми-ми дисциплин һөкмәрмә олур.

Азадлыг тәрәффары олан бир чәмијјётин руһуна истиғлал рәһбәрлик едир. Буна көрә дә тәкрап едирәм: азадхәйлар ичәрисиндә сәмими бир дисциплин, мәһәббәтдән доған бир дисциплин һаким олмалыдыр. Мәчбури, өзбек, шиддәт, тәзілгі вә зор илә вұчуда кәтирилмиш дисциплин дайими ола билмәз. Лакин руһлара һаким олан вичдани дисциплин мәһв олмаз вә арадан кетмәз.

Бу гијамын, бу милли чыхышын әлејінә олараг дүшмәнчилик едән адамлар азадхәй дејилләр. Онларын азадлыгла әлагәләри жохтур. Белә адамларда һәгигәт вә мәһәббәт ола билмәз. Белә мүштәрәк дисциплинә табе олмајан хайндир, һәм дә чәмијјётин зијанкар бир үзвүдүр.

Ей азадхәйлар! Сизин дүшмәнләриниз сизин араныза һәмишә кин вә әдәвәт тохуму сәпир вә сизи бир-бири низдән аյырмаг истәјирләр. Лакин үрәйини халғына вермиш ашигләри мәғлуб етмәк мүмкүн дејилдир. Мәһәббәт, гәрәз вә киндер күшлүдүр. Онларын азадлыға олан әдәвәтләри сизин мәһәббәтинизә галиб кәлә билмәјәкдир. Бу мүмкүн дејилдир.

Биз дүшмәнләримизи дүз жола чағырмалыјыг. Онларын ислаһ олмајачагларыны вә хәјанәтиң онларда икінчи бир тәбиәт олдуғуны көрдүкдә әлагәмизи кәсмәлийк. Сијаси мәсләк бүтүн әгидәләрә һаким вә үстүндүр. Дин, мәзһәб, тајфа вә миллијјёт сијаси әгидәләр гаршысында тә'сир вә нүфуз едә билмәз. Мәсләк вәһдәти мәһәббәт вә бирлик доғурур. Биз бу мәмләкәтдә террор үсулу жаратмыш олан вә әнали илә пис рәфтар едән чар

солдатларынын Бөјүк Русија ингилабындан соңра көзөл инсанлар, азадхан вә меһрибан шәхсләр олдугларыны көрдүк. Онлар бизим азадханларын гәбирләри үзәри-нә җедиб, кәмали-сәмимијәт вә мәһабәтлә կөз јашы төкдүләр, ағладылар. Рус солдатлары там парлаглығы илә бүтүн дүнја на ишан вердиләр ки, сијаси мәсләк һәр бир шеје һакимдир.

Америкалы қәнч алым мистер Баксервелин мәшрутә сәнкәрләриндә чаңвермәси буну сүбүт етди.

Ингилаб дөврүндә фәдаиләрлә чијин-чијинә вурушуб бизим вәтәнимиз вә азадлығымыз јолунда ганларыны ахыдан күрчү вә ермәниләрин фәдакарлығы бу фикрин һәгигәт олдуғуну тәсдиг едир. Бәшәрийјәтин сәадәти јалныз бу васитә илә тә'мин едиләчәкдир. Бу күн бүтүн дүнјада галдырылмыш азадлыг бајрағы алтында инсанлар хошбәхт һәјат сүрәчәкләр.

Јашасын бүтүн дүнја азад халглары арасында достлуг вә гардәшлыг рабитәсини јаратмаг истәјәнләр.

10 мај 1920

Һәр заманын бир тәләби вардыр. Бу тәләб бәшәр фәрдләринин елм вә мә'рифәт мизаны вә заманын тәрәггиләри илә дәјишә биләр. Бәшәрин зеһнијјәти дөврүн дәјишмәсилә инкишаф едир. Тәбиидир ки, тәсәввүрләр дә буна мұвағиг шәкилдә башгалашыр. Бизим бабаларымыз Әнуширәван әдаләтини бүтүн арзуларын фөвгүндә тутурдулар. Бу Сасани падشاһынын әдаләти онлар үчүн һәр бир тәсәввүрдән јүксәк иди. Лакин, о бабаларының өвладлары олан бизләр Әнуширәван әдаләтини истиббад адландырыр вә бир дәгигә белә олсун онун тә'сири алтында јашајыб, өзүмүзү хошбәхт зәнн едә билмәрик. Әгидәләр вә сијаси ишләр дә бу тәбии гануна табедир.

Заман һадисә вә сијаси фикирләр үчүн бир чәрчивәдир. Бунун јеканә шәрһедичиси вә доғру тәфсирчиси һадисә вә фикирләрдир. Экәр бу фикирләри һәмин чәрчи-вәдән ҹыхарырыгса, артыг өз һәгиги мә'насыны итирмиш оларыг. Һадисә вә әгидәләр мәһв олуб кетдиңдән соңра белә өз мұасирләринин үрәкләриндә бурахдыглары һиссләр галыр вә кәләчәк әсрләрдә онун тә'сирләри ни дәвам етдирирләр. Мән бир чох көһнәпәрәст кәнчләр көрмүшәм. Бунлар тәһсилләрини битирир вә дарүлфү-

нунлардан диплом да алырлар. Лакин һәлә дә мин ил бундан ирәлидәки фикир вә әгидәләри башларындан чыхармырлар. Бунун нәтичәсindә дә кечмиш һәмишә мүасирә галиб кәлир. Ону өзүнүн иртичачы вә муһа-физәкарлыг тәэзигләри алтында әзиб тапдалајыр. Мүасир инсанларын тәчәддүд нуруна тәрәф олан мејилләрини, сена мәчлиси јаратмаг арзуларыны сөндүрмәк истәјирди.

Биз бундан да пис етдик. Җәнчләrimizин ганы баһасына мәшрутә алдыг. Кедиб бир мәчлис тә'сис етдик. Сена мәчлисindә отурачаг адамлары кәтириб ораја јерләшdirдик. Бу сәһвләrin нәтичәсindә өлкәmizin җәнчләри көһнәпәрәстләrin ганунларына мәһкум олдулар. Бу күн зәһмәтләрә гатлашыб һәмин гәфләти әвәз етмәлийк.

Франсанын мәшһур мүтәчәдди迪 Vиктор Ыуго дејирки: «Парламанын гапыларыны җәнчләrin үзүнә бағла-мајын. Jохса онлар үмуми мејданлары өз үзләrinә ачарлар». Җәнчләrin үмуми мејданлара топлашмасы белә гијам вә јығынчаглар шәклиндә әмәлә кәлир. Һәмин мејданлarda башланан мүзакирә артыг парламанлara һаким олан сүкута бәнзәмәjәчәkдир. Мәчлиси бизим үзүмүзә бағладылар. Санки бир сөзүмүзү башга јердә дејә билмәjәчәjик. Бу, варлыларын, сәrvәтдарларын хејринә олан бир тәшәббүс иди. Онлар халгын сәсини Баһарыстан салонларында боғмаг истәјирдиләр. Баһарыстанын харичинdә қур сәслә сәсләнән халг һеч бир шеj итиrmәjәchәkдир. Бир мөвчуд гүvvә вардыр ки, о һәмишә халгы әбәди чәhalәt гаранлығында сахламаг истәјир. Һәтта мәдрәсәләrin гапыларыны белә миллит балаларынын үзүнә ачмаг истәмиirlәr. Ичбари тә'lim бизим эсас мәрамымызын маддәләrinдәn биридир. Биз буны бир дәрәчәjә гәдәр гануни вә рәсми шәklә салмышыг. Лакин он ики илдәn бәри бу ѡолда бир аддым белә атылмамышыр. Аңчаг хош вахт кечирмәклә мәшfул олмушлар. Бу адамлар халгын гаршысында мејдан охујур вә халгы тәһgir едиrlәr. Онлар халгы, парламан креслоларыны, мәдрәсә нимкәтләrinи, тәкамүл вә тәчәддүдүн јүksәk вә алчаг олан дикәр мәгамларыны өз һүчум вә јүрүшләри илә фәtһ etmәjә вә өз ихтијарларына алмага мәчбур едиrlәr. Биз ки, өлүмә назырыг. Нә ејби вар, инсан өләр, адамы дара чәkәrlәr, лакин өлүмдәn габаг өз кур сәsinи вәтәnin фәзalарына чатдыrap. Һагы e'lan етмәklә бәрабәr, зулмә лә'нәt jaғdyrap. Сизи индиjәdәk

алдатмышлар. Биз өзүмүз дә гафил олдуг. Көзләримизи жумуб, оғруларын азад һәрәкәтинә јол вердик. Лакин бу күнкү шүарымыз башгадыр. Биз деирик: қәләчәјимизи тә'мин едәчәйик.

Ишдә бир мәшрутәмиз вардыр, бу мәшрутәни гүввәдән феилә кәтирмәк учун биринчи адымы атмалыјыг. Илк тәләбимиз бүтүн Иранда мәшрутиjjәт режиминин мәһкәмләшмәсидир. Бу режимин мәһкәмләшмәсі исә идарәләрин һәмин режим әмрләrinә табе олмасында-дыры.

Биз бу дәфә сөзү ишлә өвэз етмишик. Мәшрутә сөзүнү дилдә демәкдәнсә, мәшрутә истәjән адамлары өлкәнин идарәләриндә отурдачајыг. Лакин идарәләрин мәшрутә идарәси олмасы учун халс мәшрутә-тәләб олмалыдыры.

Мәшрутә истәjән миллият, һеч бир ваҳт јатмаз, һакиммият вә нәзарәт вәзиғесини унутмаз. Бу гијам һәмишәлик гијамдыр. Иранда азадхан варикән, бу гијам да дурачагдыры. Чүники гијамын мәгсәди миллиятинә хидмәт едәнләrin әмәлләrinә нәзарәт вә қәләчәji тә'мин етмәк-дир.

Нәзарәт дедијимиз шеј бизим вәзиғәмиздир. Бәшәри тәкамүл карванындан ағачларла узаглашмаг јарамаз. Өз әсринин әлејинә оланы заман чәзаландырачагдыры. Биз инди гијам етмишик, һәм дә һәләлик бир шеј дејилик. Биз нә чүмһуриjәtчиик, нә мәшрутәчи вә нә дә неч бир шеј ... Гоj, биз кәнчләримизи өз арзу вә ehti-jaçларымыза мұвағиг тәрздә тәрбијә едәнә вә ораја көндәрнәдәк мәчлиси бағласынлар вә ону тәрк етсингләр. Биз ачыг фикирли нұмајәндә истәjирик. Биз елә нұмајәндә истәjирик ки, о заманын тәләбләрини дзүкүн аялајыб. тәдгиг едә билсин вә дикәр тәрәфдән халғы вәзијjәтдән хәбәрدار етсін.

Бизим заманын ганунверичиләри, демократија үсулuna инанмалыдырлар. Демократија исә өз мүгәddәратыны ә'janларын әлинә тапшыра билмәз. Биз елә мәчлис истәjирик ки, о доғрудан да халғы сәмими сурәтдә севсін. Демократијанын дәрд вә ehti-jaçлары илә таныш олсун. Жохса Техранда гурулмуш хәjанәт вә тәэзвир тору бизә лазым деjилдир. Бу төр ара-сыра халғ хадимләринән бир дәстәсими өзүнә چәлб едир вә бир нечә күндән соңра кирифтар едир.

11 мај 1920

Мүтәчәддүд бир шәхсин илк дүшмәни заманын иде-
жаларыдыр. Биз истәјирик ки, әл вә ајагларымызы чә-
наләт вә наданлыг зәнчирләриндән хилас едиб, азад һә-
рәкәт едәк, јүз иллик зүлмәт вә фәлакәтдән гуртараг.
Биз ирәли кетмәк, тәнәzzүл вә керилијимизин гарышыны
алмаг истәјирик.

Биз көрүрүк ки, заманамыз тәрәгги вә тәмәддүнүн
ән јүксәк дәрәчәсинә чатыш, биз исә о мәрһәләдән
chox узаг дүшмүшүк. Биз јалныз заманамыза мұвағиғәт
етмәк дејил, бәлкә ондан даһа chox, кәләчәji дүшүнүб,
гарышдақы кәләчәк һәјата назырлашмалыјыг. Санки
бизи бир јерә гонаг дә'вәт етмишләр. Биз бу гонаглыға
кетмәк гәрарына кәлмишик. Белә олдуғу тәгdirдә мүт-
ләг мүәjjәn назырлыг көрмәлијик. Кејимимиз гонаглығ
мәчлисинә лазым вә мұнасиб олан шәклә салмалыјыг.
Орадакы ҹәмијјәтлә һәмрәнк вә һәмаһәнк олмалыјыг.

Ичтимай ингилаб вә чыхышлар бизи бу нөв назыр-
лыглары көрмәjә мәчбуr етмәли, бизим аյлмаг вә је-
ниләшмәк vasitәmiz олмалыдыр. Jени мә'lumat алмаг
вә инкишаф етмәк үчүн heç бир шеj сәрф вә сәјаһет
гәдәр фајдалы дејилдир.

Инсан кәрәк башга өлкәләрә кедиб, орадакы ичти-
май адәт вә вәзијјәтлә таныш олсун. Бунлары тәдгиг
етсин. О өлкәләрдәки халгларын jени фикирләрини өj-
рәнсисн. Әһали илә таныш олсун, онларын елми әсәrlәри
вә нәшриjатындан истифадә етсин.

Кәнддә јашајан бир дәмирчи шәһәрә кәлмәсә, ора-
дакы jениликләри көрмәсә, бүтүн өмрү боју гаýырдығы
хышы башгалашдыра билмәjәчәkdir.

Ичтимай һәјат да беләdir. Экәр биз өз мүһитимиз-
дә мәһдуд вә дустаг олуб галарыгса, көлкәмиздән уза-
ға баҳмарыгса, башга бир јахшы ичтимай вәзијјәти тә-
севвүрә кәтире билмәjәчәjик. Вар гүввәни ишә сала
билмәjәчәjик. Чүнки: «Һәр бир тәсеввүр мүшаһидә вә
идракә истинаd едир». Демәли, адәт тәрәгги вә инкиша-
фа манедир. Авам адамын өз адәтинә сәмими әлагәси
вардыр. Qнун ағлы вә мәнтigи көзүндәdir. Қөрдүjү ишә
адәт етмиш вә өjрәнмишdir. Бу адәт иә гәдәр иjрәнч,
јанлыш вә зәрәрли олса белә, ондан әл чәkmәк истә-
мир.

Белә адамлар кечмиши унудур, кәләчәјин исә фикрини чәкмирләр. Бунлар јашадыглары замана һәјаты әлагә илә бағлыдырлар. Онлар бу күнкү палтарларыны ата-бабаларыны палтары илә мүгајисә етмир вә сабаһ нә кими палтар кејәчәкләрини вә нә шәклә дүшәчәкләрини дә тәсәввүрә кәтирә билмирләр. Лакин бу күн әјинләриндә олан палтары чанларындан әзиз тутуб, ону севирләр. Таза модалы папаг, палтар, һәтта Авропа башмағыны кејмәк белә онларын нәзәриндә мүһум проблем тәшкил едир. Ичтимай јашајыш да беләдир.

Сиз бир һәјат тәрзинә адәт етмишсиз. Елә ки, бу тәрzin пис чәһәтләрини баша дүшдүнүз, о ваҳт һәмин һәјаты дәјишмәк истәјәчәксиниз, лакин ишдә ислаһат вә тәчәддүд јаратмаг истәркән көһнә адәтләрлә олан әлагәнiz сизи сојудур вә мә'јус едир. Лакин билинiz ки, сизин дөврүнүз аталарынызын дөврүндән башгадыр. Бу күн сизин гојдуғунуз папаг, дүнән аталарынызын гојдуғу папаг дејилдир. Сабаһ да бу күнкү папағы гојмајачагсыныз. Қәләчәји нәзәрә алмалысыныз. Евладларыныз о заман үчүн тәрбијә етмәлисиз.

Билмәлисиз ки, јахын қәләчәкдә елә бир күн гаршыныза чыхачагдыры ки, о ваҳт сизә бу күнкү мәраминиз тәклиф етдикдә, сиз ону көһнәлмиш вә нөгсанлы көрәчәк, өлүму она тәрчиһ едәчәксиз.

Бу мәсәләләри билмәлисиз ки, инсанын гијмәти бу кими мә'лumatы билмәкдәдир. Қәрәк агилләр вә алимләр бу мәсәләни сизә өјрәтсизләр. Сизи кечмишин әсрлик гејдләриндән азад етсизләр. Сизин үчүн бир фәал, мүкәммәл вә мүтәчәддид қәләчәк назырласынлар. Сизи хошбәхт вә шәрафәтли бир сабаһа назырласынлар. Биз бу арзу вә әэмлә ишләјирик. Дүшмәнләримиз сизи вәһшиликтә барбарлыг дөврүнә гајтармаг истәйирләр. Онлар мұртәче вә көһнәпәрәстдирләр.

Биз бу мұртәче вә көһнәпәрәстләри там бир ај дәфәләрлә ҹағырыб, дүз ѡюла һидајет етдик. Лакин онларын гулағына батмады.

Һәтта тәһидедици сөзләр дедик. Бир сәмәр вермәди. Нәһајәт, нәэммијәнин әлинә дүшдүләр, тутулдулар, әкәр мүгавимәт көстәрсәјдиләр, өләчәкдиләр.

Инди гој башгалары ибрәт алсынлар вә билсингиләр ки, гијама мұхалиф оланлар һәбс едиләчәкләр. Мүгавимәт көстәрдикләри заман өлдүрүләчәкләр.

Мән бу күнүн идејасыны зәнчир сајыр вә дејирәм: еј бәдбәхт вә шүурсуз мұртәче! Сән бу башсыз халғы һансы һәлакәтин гаранлығына вә фәлакәт дәрәсінә гајтармаг истәјирсән? Бизим дедикләrimiz дәлилләdir. Дәрдлә дәрд—сәккиз еjlәr. Һәр ким дәрдлә дәрдүн једдијә мұсави олдуғуну иддия едәрсә о ләч вә мухалифdir. Онун тутулмасы вә һәбс едилмәси күтләниң хејри-нәdir.

—Еj тәблизиләр! Бу гијам сизин башынызы уча етмәк истәјир. Сизин әjnинизә jенилик палтары кејдирмәк вә сизи заманын әhвали-руhijjәsi илә ѡлдаш етмәк истәјир. Лакин мухалифләр сизи кәсафәтә бүрүнмүш далда-бучагда, палчыг вә чиркаб ичиндә сәркәрдар вә гәрг етмәк истәјирләр. Онлар сизи зилләт вә сәфаләтдә сахламааг фикриндәдирләр. Онлар сизә кирифтар олдуғунуз вәзијәтдән хилас олмаға имкан вермәмәк хәјалындаңырлар.

Онлар истәјирләр ки, сизин үрек ганынызы хәјанәт кәрханаларында нәгд пула чевириб, өзләrinе парк гаярсынлар, өзләри учүн шөвкәт-дәбдәбә дәскаһы дүзәлтсінләр. Лакин партијамызын игдаматы онларын бу әмәлләrinе маңе олачагдыр. Бизим полисләrimiz онларын ганлы хәјанәтләрини позачаглар.

Дүніада ики чүр полис вардыр: бириси һәмин сүн'и полисдир ки, мұтләгијjәt ганунунун әлинә бахыр вә онун мұстәбид ирадәсими вә жестәришләрини ичра едир. Бу полис һамынын таныдығы оғру вә гатилләри тутур вә чәзаландырыр. Зәнирдә исә бир нөв нөгсанлы әмниjjәt вә асашиш дүзәлdir.

Икинчи полис: халғын өз арасындан тәшкил едилмиш һәгиги полисдир: бу, халғын һәгиги әмниjjәt вә асашиши һифз едир. Бириңijә гаршы олан бу полисин вәзи-фәси жалныз умуми әмниjjәt зиддинә, чинаjетә мұртәкиб олмуш адамлары тутмаг вә тә'гib етмәк деjil, күтләниң һүгугу, азадлығы вә истиглалы әлеjинә олан суи-гәсдчи адамлары тә'гib етмәкдәn ибарәтdir.

Бу полис әмниjjәt ичәрисиндеki зәрәрли адамларын фәалиjjәt вә игдаматына имкан вермир. Бу күн Тәбридәки полис икинчи нөvdәндир. О, халғын малыны, чаныны вә намусуну горумагла бәрабәр, ичтимай вә сијаси һүгугларыны да горујур. Демократија әлеjинә данышан вә ишләjәnlәr хайндирләr. Онлар бәшәриjәtin зәрәрли фәрдләридиrlәr. Белә адамлар нәэмийjә

тәрәфиндән тутулачаглар, мұғавимәт көстөрдикләри заман гәтл едиләчәкләр.

15 maj 1920

Иран ингилабчылары индијәдәк чох данышмыш вә өз мәгсәдләрини сөз шәклиндә изһар етмишләр. Биз, аз данышмаг вә сөзә аз әһәмијәт вермәк истәјирик. Биз дедикләримизи ишә чевирмәк вә бунунла да мәгсәдимизи сөздән һәјата кечирмәк фикриндәјдик.

Бизим кәләчәјимиз фөвгәл'адә чиддијәтә малиkdir. Башладығымыз гијам ja Иран демократијасы үчүн үмуми сәадәт кәтирәчек вә ja демократија һавадарларының бәлкә дә фәлакәтинә сәбәб олачагдыр. Белә оларса, демократија өзүнүн сон үмидләрини торпаглара бас-дырачаг.

Сиз елә билмәјин ки, бу гијам илә бүтүн ишләр ислаһ едилмиш олачагдыр. Өзүнүзү алдатмајын. Һәлә гарышда бир чох чәтиналыklәр вардыр. Һәлә чох һадисәләр баш верәчәкдир. Чүнки Иран Асија сијасәтинин мәркәзидир.

Демократ партијасы бүтүн тәһлүкәләри нәзәрә алмагла, өлкәдәки јарамаз вәзијәтә сон гојмаг вә Иран демократијасыны истибад вә иртичаның тәэзигиндән хилас етмәк үчүн өз гүдрәтинә архаланараг, гијам етмишdir.

Бир пара милләтләrin гајда вә адәтләри садә вә бәситdir. Бунун әксинә олараг дикәр бә'зи милләтләрии адәтләри исә мухтәлиф вә дағыныгдыр. Мән кечмиш нитгләримдә демишдим ки, адәт, инкишаф вә тәрәггинин һәрәкәтинә манедир. Сизин дүнжалар гәдәр пис адәтләриниз вардыр ки, онлар сизин ичтимай вә сијаси чәһәтдән инкишафыныза мане олур. Бу манеәләрдән бириси одур ки, сиз һәгигәти таныдығыныз палтарда көрмәдикчә ону гәбул етмирсиз. Бир чох мүһүм вә әсаслы мәсәләләр гаршысында ләчлик едирсиз. Лакин мән истәјирәм ки, дәлил вә әсасларла бә'зи мәсәләләри шәрһ едәм. Мән елә күман етмирәм ки, сиз ағыл вә мәнтig гаршысында белә мәтләби анламагдан бојун гачырасыныз. Вәсвәсә вә шәккى кәнара атын, бир-бирилә фәргли олан ики нәзәријә арасында өз ағлынызы ишә салыб, мұнакимә един вә гә'ти гәрара кәлин.

Фәлсәфә алимләри арасында «варлыг вә јохлуг» фәлсәфәси мұбәнисәлидир. Дејирләр ки: heч бир шејин тамамилә арадан қетмәси, мәһв олмасы вә ја бир шејин өз-өзүндән вүчуда кәлмәси мүмкүн дејилдир.

Һәр бир варлыг өзүндән әvvәлки вә кечмиш бир вүчудун нәтичәсидир. Бу ганун һаллара вә шәкилләрә дә аиддир. Мөвчуд олан бир һал heч дә мүмкүн дејилдир ки; көзләнилмәдән јохласын вә арадан чыхсын вә ја јерини өзүндән фәргли олан башга бир һала версин. Елә бир һала ки, әvvәлчәдән јох иди. Бир дәмир парчасыны бөյүк зәһмәт нәтичәсиндә башга шәклә салырлар. Ондан котан вә ја дикәр бир аләт гајырылар; котандан гылыңч, топ ва ја түфәнк лүләси гајырмаг мүмкүн олур. Лакин бу һалларын һәр биригинде биз мәчбуруг ки, илк шәкилдә олан дәмири өз истәдијимиз шәклә салмаг учун, онун әvvәлки шәклини мәһв етмәк үчүн чәкич зәrbәләри сәрф едәк. Демәли һәр бир икинчи һала кечмәк бириńчи һала истинад едир вә heч бир көзләнилмәjәn тәh-нәvvүl габили-тәсәvvүr дејил.

Бир нәфәр ганмаз адам heч дә мүмкүн дејил ки, бирдән-бирә биликли алим олсун. Һабелә узун илләр боју истибдадын зүлм вә сыйхынтысы алтында јашамыш бир бир милләт бир күн ичәрисинде өзүнү кечмиш шум һәјатын тә'сирләриндән азад етсін. Ингилабларын нәтичәсидир ки, сиз бу күн јени әгидәләр һаггында мә'lумата малик олмушсунуз. Лакин камал дәрәчәсинә чатмамсыныз. Сизи өзбашына бурахмаг олмаз. Сизин шәклинизи дәјишмәк лазымдыр. Сизи дири, дүшүнчәли вә мүтәчәddуд бир милләт етмәлидир. Алимләр демишләр ки, тәмәddүнүн әсасы бундан ибәрәтдир ки, гәдим адәтләр, көһнә гајдалар тәдричлә мәһв олуб онларын јерини јени дүстурлар тутсун. Биз бу дүстурлары сизә өjrәdәchәjik. Гијамымыз бу вәзиғені јеринә јетирәчәкдир.

3 ијун 1920

Кечмиш гијамлар нечә олмушшудур?

Бу гијам тәчәddүddәn нәш'эт едир. Өзү дә јени бир шејдир. Кечмишдә ингилаб баш верән кими базар бағланыб, әнали телеграфханаја топлашыр, Техран илә да-нышыға башлајыб, бир нечә мәсәлә һаггында дөвләтә тәклиф верилирди. Дөвләт исә өз нөvbәsinde ибарә вә дәбдәбәли сөзләрлә мұнасиб чаваб вә вә'dләр вериб,

әһалинин үрәјини әлә алырды. Бундан сонра әһали дағылыб кедир, базары ачыб, гиблеји аләмин вұчуди-мұбарәкінә дуа етмәклә мәшгүл олурду. Бу арада мұстәбидләр орталыға атылыб, азадханаларын арасына айрылығ салырдылар. Лакин бу гијамда тамамилә башга бир план вә әсас нәзәрдә тутулмушдур. Бүтүн ишләр бир ваһид мәнбәдән гида алыр. Бурада һиссијата јол верилмир.

Теһран мәтбуаты тә'тил (е'тисаб) кәлмәсини Авропа сијаси вә ичтимай ингилабы әтрафында ишләдир. Бу кәлмәни Теһран мәтбуаты гондармышдыр. Мұһум вә долғун мәэмүңлу ичтимай чыхышлары әсәбилијин тәһрики вә тә'сири, ja да әсабанилик кими тәләгги етмәк јанлышдыр. Бу, елә бир нәgteji-нәзәрдир ки, о јалныз Теһранда тапыла биләр. Бир вахт ки, јүз миннәрлә фәһлә ваһид дисциплин вә үмуми мәгсәд шуары алтында чыхыш едир вә бә'зи ишләрин әнчамына әл атыр, һеч дә демәк олмаз ки, онлары тәһрик едән әсәбилиkdir.

Онлары әсәбиләшdirән мә'руз галдыглары дәрд вә фәлакәтләрин тә'сиридир. Бу маддијәт дүнjasында онларын мүәjjән фикри, мұстәгил вә мүчәррәд ағыллары вардыр ки, бунун васитәсилә вәзијәти өjrәниб, пролетариатын вә зәһмәткеш тәбәгәләрин сәфаләт сәбәләрини кәшф едир вә онун чарә ѡолларыны ахтарыб тәдбир көрүрләр.

Биз нечә аjdыр ки, назырлыг көрүб, бу гијамы јетишдирирдик. Демәли, бу гијам бир тә'тилин нәтичәси дејилдир. Гијамын тәдбирләри мәтанәт вә сакитликлә ирәлиләјир. Ишин чилову фикрин әлиндәдир. Бизим фикримиз исә дүшмәнләrimizин фикриндән јұксәк вә гүдрәтилдир. Бир бинаjә дахил олмадан габаг, орадан чыхмаг јолуну нәзәрә алмаг лазымдыр. Кечмиш гијамларда бу көстәришләрә әмәл едилмирди. Бизим дүшмәнләrimiz кечмиш хаталарын вә јанлыш һәрәкәтләrin баш вермәсini көзләјирләр.

Азадлыг, башгасынын мәдәни вә бәшәри һугугларына тәчавуз етмәк вә һej'ети ичтимаә әлеjинә хәjanәт вә чинаjәтә киришмәк дејилдир. Азадлыг, һәр кәсип өзбашына истәдијини етмәк, халғы сөјмәк вә јарамаз, чиркин ишләрә игдам етмәк демәк дејилдир. Биз нәэмийjәjә тапшырмышыг ки, фаһишәлијин гаршысыны алсын. Һекумәtin лагејдлиji вә вәзиfәsinи баша дүшмәmәsи нә-

тичесиндейдир ки, бир дәстә позғун, әхлагызын вә хәстә гадынлар ән горхулу азарлары әһали арасында јајмагдадырлар. Бунлар јени нәслин варлығыны тәһид едирләр. Бу елә бир бөյүк тәһлүкәдир ки, сизи өлүмлә горхудур. Халгын нәсли хараб олур. Лакин сизин һекумәтиниз бу ишләрә лагејд галмышдыр.

Азадхан һекумәт халгын чанына, намусуна вә һүгугуна тохунан һәр бир тәһлүкәнин гаршысыны алачагдыр. Бу җәналәт вә фәлакәт кирдабына дүчар олмуш гадынлар һамысы дөвләт идарәләринин јарамазлығына гурбан верилмиш бәдбәхтләрdir. Бунлар Йранын јазыг кәндилләриди. Онлар дайми сојғунчулуг вә гырғынлар нәтичесинде јурд вә јуваларындан авара дүшүб, шәһерләрин чиркабы ичиндә чан верирләр. Бунларын гатили өлкәнин башчылары, нүфузлу адамлары, лагејд вә фикерсиз рәисләриди. Бунларын чинајәтләри һәмишә еш вә ишрәтлә кечинән һекумәт мәснәдини ишгал етмиш адамларын үзәринә дүшмәлиди.

Биз бу фаһишили гадаған едәчәк вә бу ѡолда гәт'и тәдбири көрәчәйик.

Эн ганлы чәрраһијә әмәлийјатыны етдијимиз заман белә, әлләримиз әсмәјәчәк вә там мәтанәтлә вәзифәмизи јеринә јетирәчәйик.

Бир нәфәр мәндән сорушурду:— Сиз бу гијамла нә ис-тәјирсиз?

Мән дедим, бир нәфәр тачирин нә истәдијини тәсәв-вүрүнүзә кәтирин. Көрүн, о, һәјат вә мәишәтини тә'мин егмәк үчүн нә истәјир. Онун шәхси әмнијјәти тә'мин олундугдан сонра, аиләсинин әмнијјәтинин тә'мин олунмасны истәјәчәкдир. Аиләсинин әмнијјәти тә'мин олундугдан сонра, өз дуканынын базар, мәһәллә, шәһәр вә нәһајәт, өз әјаләтинин асашиш вә әмнијјәтини истәјәчәкдир. Бунларын гулдурулардан мә'сүн галмасыны истәјәчәкдир. Вәзијјәтин тә'мини үчүн шәһәрләри горујан полисләрдән башга әскәр лазымдыр. Јоллары горумаг үчүн жандарм лазым кәләчәк. Әдлијә тәшкилаты, игти-сади, бәләдијә идарәси, ганун вә нәһајәт, бәшәр һәјаты үчүн лазым олан һәр шеј тәләб едиләчәкдир.

Бүтүн бунлар бир нәфәр һамбал вә ja баггалын ту-тулуб ҹәзаландырылмасы демәк дејилдир. Мән вә мәним кими башгалары да мүгәссир олдуғу һалда, тутулмалы вә ҹәзаландырылмалыдыр. Іеч ким ганун фөвгинде дејилдир. Ганун һамы үчүн бирдир.

4 июн 1920

Нәлә индијә кими Иранда, әгидә, амал вә мәгсәдә тәрәф бир аддым белә атылмамышыр. Әсас мәгсәд өз заманамызын ичтимаи әдаләтинә чатмаг, сонра исә ирэлиләјиб мүһитин истәдији нәгтәјә јетишмәкдир. Нәр шејдән габаг ичтимаи фикрә вә милли тәшкилата архаланан бир сабит һәкумет тәшкил етмәли вә өлкәдәки режими мәһкәм, ајдын шәклә салмалыдыр. Бир мүәјјән режими мәһкәмләндирдикдән сонра, онун эсасында фикир вә әгидәләр үчүн шәрайт јаратмалы вә азад һәрәкәтә јол вермәлидир. Бәлкә дә бир режим гәбул едилдикдән сонра, онун тәтбиги үсулуңда нәзәријәләр мұхтәлиф олсун. Ләкин режим сабитләшмәдән мұхтәлиф дәстәләрин өз нәзәријәләри илә мејдана атылыб, мубаризәјә башламаларына јол вериләрсә, дүшмәнләр бундан истигадә едиб, иртичачыларла бирләшәр вә нәтичә е'тибарилә истибдад режими гәләбә чалар. Билидијиниз кими Иранда белә олмушдур. Ингилабын башланғышында азадхаһларын һамысы бир јердә дејирдиләр:

—Биз азадлыг истәјирик!

Елә ки, азадлығы алдылар, даһа онун мәһкәмләнмәси үчүн чалышмадылар. Санки адамлар таза чыхмыш модаја риајэт едирдиләр. Азадхаһлар Авропа тәрзиндә сијаси партија ахтарыб, һеч бир тәдгиг вә тәфәккүр олмадан, бир мәсләк вә мәрамын адыны вә үнваныны өз үзәрләринә көтүрдүләр. Аյыглыг, идрак вә фәһимдән кәнар, һәр күн бир таза рәнкә кириб, сијасәт мејданына сохулдулар.

Бир дәстә «демократ» олан кими, о бири дәстә онун әлејінә «е'тидал» вә ja «иттифаг вә тәрәгги», ja да «сосјалист» партијасы тәшкил етдиләр. Бунларын бир-бириндән нә илә фәргләндијини анламадан, мәрамнамә вә низамнамәләрини өјрәнмәдән гәбул етдиләр. Сонра бир-бириниң әлејінә галхылар. Өлкәни иртичачылардан мұдафиә етмәкдәнсә, өз чанларына дүшүб, биабырчы бир вәзијәт тәрәтдиләр. Бир нәфәр харичи тамамилә һаглы олараг истеһзалы нәзәрләрлә бу вәзијәтә тамаша едә биләрди. Нәлә арада әсаслы бир шеј јохкән, мәнбәји олмајан зиддијјәтләр азадхаһлары бир-бириниң әлејінә галдырыды.

Феодаллығын ғанлы чәнкәлиндән гуртартмамыш бу өлкәдә, истибадатын ән гаранлығ режими һаким олан бу мәмләкәтдә азадлығын мәһкәм вә сабит идарәси гурулмамыш, азадханаштар арасында нәзәри чарпышмалар башланды. Фитнәкар иртичачылар исә бу «ахмаг достарын» һәрәкәтиндән айыглыгла истифадә едә билдиләр.

Кәрәк заман бизи кедәчәјимиз јерә һидајәт кетсин, бизә јол қөстәрсүн. Биз дә мұасир халгларын кетдији јол илә кетмәлийк. Өз әсримизә ағ ола билмәрик. Әсрин тәләб етдији режим бу өлкәдә гурулмалыдыр.

Тәбии һадисәләрин гаршысыны алмаг олмаз. Қунәшин илыг зијасы алтында вә мүнбит торпағын дәшүндә көјәрән ағач күл ачар вә мејвә верәр. Биз дә әсрин тәсири алтында гол-ганад ачыб, өз мәгсәдимизә наил олмалыјыг.

Иранын режими нәдән ибарәтдир?

Бу һәлә мә'лум дејилдир. Иранда һәкумәт үсулу истибадат үсулу дејилдир. Мәшрутә дә дејилдир. Чүмхуријәт дә ки олмамышдыр. Халгын һәкумәт ишиндән хәбәри јохдур. Демәли, әvvәлчә бу өлкәнин режимини тә'јин етмәлийк. Азәрбајҹан там уча сәслә мәмләкәтин режимини тә'јин вә е'лан етмәк истәјир. Бизим тәләби-миз будур.

Индијәдәк Иранда халга әһәмијәт верилмәдији учун-дур ки, инди халг елә бир һәкумәт гурмаг истәјир ки, онун ихтијары мұстәгил олараг өз әлиндә олсун. Бу, әсрин тәләб етдији һәкумәт олачагдыр. Белә бир режим сабитләшмәјинчә азадханаштарын парчаланмасы јанлышдыр. Бүтүн өлкәдә бир вәнид сәс ешидилмәлидир. Бир вәнид рә'ј азадханаштары бир-биринә бағламалыдыр. Бу қүндән соңра ешидилән дүшмән сәсләрини мәһв едәчәјик. Гој азадлығ наминә, бизим бу қөстәришләримизә ирад етсингләр. Биз о ирады гәбул едирик.

Гој большевикләрә едилән ирад бизә дә едилсүн.

Биз демократлар һәлә индијәдәк харичиләрлә әлбир олмамышыг. Лакин бизим дүшмәнләримиз һәр јердә фурсәт дүшән кими дүшмәнләрлә бирләшиб әлејһимизә иттифаг бағламышлар.

Һәлә дә Сулејман Мирзә Инкилисләрин әлиндә дуст-тагдыр. Демократлар јалныз азадлығ тәрәфдары олмаларына вә өз сәмимијәтләrinә архаланырлар...

Биз сијаси һәјатымызда јалныз бирчә дәфә өзкәләр-

лә бирләшиб нүмајиш тәшкил етдик. Бу, о вахт иди ки, Гәнбәровлар Тәбризде идиләр.

Биз, Ираның азадлыг вә истиглалийјетини өз мәмләкәтләринин азадлыг вә истиглалийјети гәдәр мөһтәрәм сајан, 1907-чи ил мұаһидәсінің чырыб парчалајан большевик дәстәләри илә чәкинмәдән ѡлдаш олуб, онларла бирликдә мәзаристана жетдик вә ингилаб ѡлунда гурбан верилмиш шәһидләримизин гәбирләри үстүндә ајин мәрасимини јеринә жетирдик.

Бизим дүшмәнчилијимиз николајларын истибадад вә чаһанкирлиji әлејһинәдир. Joxса, һәр һансы бир милләтдән олурса-олсун, бүтүн дүнja демократларыны биз өзүмүзә гардаш сајырыг. Сәмимијјәтлә бизә тәрәф бир аддым ирәли кәләнләрә гаршы, биз он аддым ирәли кедиб, онлары севинч вә инамла пишиваз етмәjә назырыг. Женә дә дејирәм, биз Иранда бир сабит режим гурмаг истәјирик. Елә бир режим гурмаг истәјирик ки, о заман илә мұтабиг олсун вә бүтүн азадхәнлар бу әгидә этрафында бирләшсінләр. Мұхалифләрлә һеч вахт разылашмајајыг. Онларла гәти мұбаризә апарачаг вә онлары мәһв едәчәјик.

Биз һәмишә ирәлидә олмушуг. Бизи һеч вахт кери сырда кәрмәмишләр. Иран азадхәнлары нә гәдәр итије-ришли олсалар да, бизимлә бирләшдикләри тәгdirдә да-на мұтәрәгги вә да-на өләлдлијә наил олуб азадлыг режимини мәhkәмләдә биләрләр.

7 ијун 1920

Иран демократијасы: истәр шәһәрли, истәр кәндли олсун, истәр елат олсун, истәрсә тајфалардан олсун; бүнлар һамысы өзүнә һәкумәт ады вермиш бир дәстә хайниләрин зүлм вә ситәминдән ҹана кәлмишләр. Халғын ҹанында гүввә галмамышдыр. Биканәпәрәст иртичачылар халғын ахырына ҹыхмышлар. Бу күн истибадын ағыр јүкү халғын бүтүн тәбәгә вә синифләринин чијинә јүкләнмишdir. Мүсибәт вә ишкәнчәләр һәddини ашмышдыр. Гијам халғы бу әзаб вә ситәмдән гуртармаг истәјир.

Биз тәләсмәјирик. Биз өзүмүзүнкүләри вә өзкәләри ишләримизин сүр'эт вә тәләсик олмасына тәәччүблән-дирмәк вә горхуја салмаг истәмирик. Биз истәјирик ки, онлар милли һакимијјәтә тәдричлә уյушуб, дәһшәтә

. дүшмәсингиләр. Йөкүмәтин бүтүн мә'мурлары вә онларын рәиси Еңиддөвлә милли гүдрәт вә гүввәниң тә'сири алтындастырлар. Халг, дахили ишләрә мүстәгил олараг гарышачагдыр. Бу гијам елә адамларын әли илә мејдана кәлмишdir ки, онлар истибадын ән ағыр вә рәһимсиз ишкәнчәләринә мә'руз галмышлар. Бу адамлар бу күн һөкүмәти идарә етмәкдә өз ләјагәтләрини сүбуга јетирирләр. Артыг идарәләрин ислаһына башланмышдыр. Идарә рәисләри вә вилајәт һакимләри дәјишдириләчәкдир.

Шаһсевән тајфалары бизә табе олдугларыны хәбәр вердиләр. Јоллар әмин-аманлыгдыр. Нәһајәт, бүтүн Азәрбајчаны әмин-аманлыг едәчәјик.

Индиядәк һөкүмәт бу тајфаларын арасына гәсдән ајрылыг вә нифаг салырды. Шаһсевәнләри халга әзиј-јәт вермәјә мәчбур едирди.

Бизим ел вә тајфаларымыз вәтәни севирләр. Онлар да бу өлкәнин өвладларыдырлар. Азад олмаг, шәһәрләрә кәлмәк, ушаглары үчүн мәктәб ачмаг, һәјатдан, јени јашајышдан, азадлыг вә асајишдән фајдаланмаг истәјирләр. Онлар вәһши һәјатдан әл чәкмәк арзусундастырлар. Лакин һөкүмәт индијәдәк буна мане олмушшур. Бу јазыглары зәнчир алтында һәбс етмишләр. Онлары сојмуш вә таламышлар. Экәр бу тајфалар өлкәдә бир адил һөкүмәт көрсәләр, она табе оларлар. Биз һөкүмәти нә олдуғуну халга гандырмаг истәјирик.

Милли һакимијәт әфсанә дејилдир. Вәэир, һаким фланиддөвлә вә ja фланиссәлтәнә олмамалыдыр. Халг һөкүмәти идарә етмәк јолуну онлардан да јахши билир. Бу нәтичәјә чатанадәк гијам давам едәчәкдир.

15 ијун 1920

Бир ләләк гушун вүчудунда, ганадында дурдугча, о чисмин һәјат мәнбәләриндән гида алдыгча, онун әзәләләринин һәрәкәти илә ишләркән мөһкәм ирадә вә саф вичдана малик олар вә һәмин гушун хејринә хидмәт едәр. Лакин һәмин ләләji бир балача ағач башына јапышдырыб ушаглар үчүн ојунчаг да гаяира биләрләр. Жаҳуд бир дәмир парчасынын учун гондарыб, овчулар үчүн өлүм әсләһәси едә биләрләр. Бу һади-сәләрин һәр икисиндә һәмин ләләк јенә дә тәкбашына көјә галхар, јол кедәр, лакин артыг о зати ирадәсингә, вичдана вә шәхси варлығынын

һиссинә малик ола билмәз. Овчулар белә ләләкләр васитәсилә азад гушлары овлајырлар. Онлары сәмада учаркән јаралајыб өлдүрүрләр. Белә өлүмә раст кәлән гушлар «өзүмдән кәлән бәла, өзүмү мәһв етди» дейәрләр.

Еј азадхәллар, гојмајын ки, сизин гол-ганадынызы оха бағласынлар вә бу охлары сизин өзүнүзә тәрәф атсынлар, сизин үрәјинизин эң һәссас нәгтәсими һәдәф тә'јин едиб, бирлијинизи гырынлар. Халг дүшмәнләри нифаг вә ајрылыг васитәләри илә халгын гол-ганадыны гопарыб, ону азад учушлардан мәһрум едиirlәr. Халг кәрәк аյыг олсун. Онларын фитнәләринә инанмајын. Индијә кими халг ингилаб едиr вә гол-ганад ачыб өз мәгсәдинә чатмаг истәркән, бир јығын туфејли вә јарамазлар бу ганадларын үстүнә миниb өз арзуларына чатырдылар. Бу дәфә халгын шәһепәри онун өз тәрәгги вә инкишафына хидмәт етмәлидир, ј'ни халг өз һәгиги маликијәтинә чатмалы, баш назирдәn тутмуш бәләдијә рәисинәдәk һамысыны өзүнә нәкәр вә хидмәтчи етмәлидир.

Идарәләрдәn говулуб щәһәрдәn сүркүн едилән хәја-нәткарлар Төһрана чатан кими хидмәтә кириб, мә'муриј-јәt алырлар. Төһран Тәбриздәn говулмуш муртәдләрә хидмәт едиr. Белә адамлар хәјаңәтләrinә гарши чәза алмагданса, Төһранда јүксәк мәснәdә чатырлар. Бу ону көстәрир ки, Төһран фәсадын мәркәзи вә хәјаңәткарларын јардымчысыдыр. Мүкәррәмүлләр Тәбриздәn говулдугдан соңра, Төһранда рәсми дөвләт хидмәtinә кирдиләr. Буну көрәркәn биз Төһран дөвләтиңе јахши нәзәрлә баха билмәрик. Тәбриздәn говулмуш адамлара ганады алтында јер верәn бир дөвләт һеj'ети илә әлагә вә мунасибәт сахлаја билмәрик. Демократ олмаг, демократија һакимијәтини гәбул етмәк демәкдир. Бизим гол-ганадымызы гырмаг истәjәnlәrә вә арамыза нифаг салланлара мане олачајыг. Әкәр фүзуллуг етсәләr онлары мәһv едәчәјик.

15 иjүn 1920

Мәнлијини севмәк тәбии вә үмуми бир ганундур. Һәр бир адам, һәр бир чанлы бәшәр өзүнү башгасындан чох севәр. Буна көрә дә бир чәмијәt өз рифаһ һалыны јахшылашдырмачы башгасындан көзләmәmәлидир. Хү-су силә өзүнә нисбәтәn работә вә јахынлығы олмаја-

лардан јардым вә хидмәт көзләмәк јерсиздир. Өз шәхсијәтинә һөрмәт етмәк, она инанмаг да мәнилиини севмәклә бир сырда гоулмалыдыр. Бир халг, бир чәмијјәт тәкәбүрлү вә өзүнә бәдкүман олмамалыдыр. Ипсан өз шәхси е'тимадының әсасыны лахладан алчаглығы, ачилик гәдәр тәвазәкарлығы гәбул етмәмәлидир. Бәшәријәт бүтүн үзвләринин бирликдә олан фәалијәт вә јардымына мөһташдыр. Елә тәсәввүр етмәмәлидир ки, дүнјада јашајан кичик бир халг бәшәријәтә хејир верә билмәз. вә онун варлығына е'тинасыз мұнасибәт бәсләмәк олар. Чох тәәссүф олсун ки, биз өз гәдр вә гијмәтимизи чох аз билмиш, бәлкә дә өзүмүздә олан мәнликтән хәбәр тутмамышыг. Бу, фәрдләrin һәјатында тәчрүбәдән ке-чирилмишdir. Йүксәк хүсусијәтә малик олан, али фикирләрә хидмәт едән, өз дәрәчә вә һејсијәтини гијмәтләндирән вә бунун горунмасы үчүн чалышан шәхсләр һәмишә ўйкәк мәгама чатмышлар. Мәһз буна көрәдир ки, бир чох әдib вә философлар өз шәхсијәтләри наминә али дәрәчәjә чатыш вә падшаһлары белә өз зәһмәт вә гүдрәтләrin һаршы һөрмәт етмәjә мәчбүр етмишләр. Онлар сарајларда ән парлаг јер тутмушлар. Халглар дәхи бу әзәмәти, мә'нәви гүввәни, мәнили вә өз варлығына е'тимады үзә чыхармагла тәрәгги вә инкишафа наил ола биләрләр. Азад вә мүстәгил олмаг истәjән бир халг, өз һәјатына вә ичтимай мәсәләләрә ла-геjd гала билмәз. Биз дәхи мүтәрәгги халглар чәркәсинә чатмаг үчүн өз фикир вә һиссијатымызы онларын дәрәчәсинә галдырмалыјыг.

Бир халгын шәрафәти үчүн бириңчи шәрт онун мүстәгил олмасыдыр.

Мүстәгил олмајан бир халгын әзми вә һөрмәти јохдур. Халгын истиглалијәтини онун әхлаги фәзилети сахлаја биләр. Һәр бир халгын истиглалијәтини горујан онун мәрдлик вә шүчаәтидир.

17 ијун 1920

Халг мүгәddәратыны өзу мүәjjән етмәлидир. О, әvvәл-чә өз һүгугуна малик олмалы вә мүгәddәратыны әлини алмалыдыр. Соңra исә һәмин һүгугун идарә олунмасы үчүн васитә арамалыдыр. Биз дејирик ки: һаны Гануни-әсасы, һаны мәчлис, һаны әнчүмән, һаны назирликләр, һаны тәшкилат? Биз әvvәлчә өз һакимијјәтимизи

тә'сис етмәли, сонра заман вә мәканын тәләбинә мұвағиг олараг онун ганууларыны вермәлийк. Халғын ишләри елә адамларын әлиндә олмалыдыр ки, онлар демократия үсулуна ишансын вә һәмни үсулун ичрасына назыр олсун. Халғын намуслу нұмајәндәләриндән тәшкил олмуш һөкумәт хайн адамларын әлиқә тапшырыла билмәз. Гијам тәрәфиндән сизэ верилән тә'лимадан һәр бир шејин фикир вә әхлаглары ислаһ етмәк хејринә олдуғуны билирсінiz. Халг һәјат мұбаризәси илә да-ха жаҳындан таныш олмалыдыр. Биз елә бир заманда жашајырыг ки, һәр бир кичик халг белә өз һүгугуна, истиглалийәт вә азадлығына малик олмушдур. Буну қөрдүкдә биз чох шад олуруг. Бизимлә һәмсәрһәд вә гоншу олан халгларын истиглалийәтә чатдыгларыны ешидиб сөвенирик. Ләјағәтсизлик, габилийјәтсизлик вә чиддијәтсизлик нәтижесинде өз истиглалийәтини итириши халгларын вај һалына! Бу гијам, милли тәшкилаты мөһкәмләтмәк, һәјат габилийјәтини артырмаг үчүндүр. Биз демократик һөкумәт тәшкил едәчәйик. Бу мәгсәд юлунда бүтүн азадханаһлар бизимлә шәрикдирләр. Партия тәшкилатында һәр үзвүн бир вәзиғәси вә мүәјјен иши вардыр. Һәр кәс өз вәзиғәсинин ичрасы илә мәшрут олмалыдыр. Бир кәрә билмәк лазымдыр ки, халғын һеј'әти-Чамиәси һеч дә алданмајачаг вә һеч бир шеј узун мүддәт онун көзүндә кизли галмајачагдыр. Һарада, һансы бир хәjanәт вә хәта баш верәрсә, халғын ити көзү ону қөрәчәкдир. Экәр јүксәк дәрәчәjә чатмаг истәјирсизсә, өзүнүзү ислаһ един. Тәмиз нијјәт вә сәмиимијјәтлә фәалийәт көстәрин.

18 июн 1920

Ешидијимизә көрә гадынларымызын модаја ујуб, артыг хәрчләрә ѡол вермәмәләри һагында дедијимиз сөзләри ханымларымыз башга چүр баша дүшмүшләр. Онлар елә куман етмишләр ки, биз гадынларымызын јени формалы палтар keletalәринә гарышыјыг. Бу тәсөввүр тамамилә јанлыш вә эсассыздыр, Биз јенилик тәрәфдарыјыг. Бизим дилемиздән иртичачы вә ja мұнағиғәкар бир сөзүн чыхмасы мүмкүн дејилдир. Бу јанлыш тәсөввүр гадынларымызын ичтимай ишләрдә иштирак етмәмәләриндән ирәли қәлмишдир. Бу, тәессүф едилмәли бир һалдыр. Лакин сиз билмәлисінiz ки, ичтимай һәјатдан

ајры јашајан гадынлар дүнјасы, бөјүк әһәмијјәтә вә һәјаты гүввәјә малик олан бир дүнјадыр. Гадынларымызын өлкә мүгәддәратында вә демократијанын кәләчәјиндә бөјүк пајлары вардыр. Биз неч дә тәчәддүд гапысыны гадынларымызын үзүнә бағлајан бир гәрар гәбул етмәз вә фикир сөјләмирик. Биз модачылыға вә лүзумсуз хәрчләрә јол вермәјин әлејһинәјик. Бу исрафчылыг бизим гадынларымызы һәгиги азадлыгдан узаглашдырыр. Ондан әл чәкмәк лазымдыр. Гадынларымыз өз сә'ј вә гејрәтләрини, гүввәт вә гүдрәтләрини елә ишләрә сәрф етмәлидирләр ки, о иш вәтәнин вә халгын хејринә олсун. Чох јахши оларды ки, биликли гадынларымыздан бир дәстәси چәмијјәт тәшкил едәјди. Садә, көзәл, лакин исрафчылыгдан узаг олан либас илә һәмин җәмијјәтә қәлиб, өз бачыларына нүмунә қәстәрәјдиләр. Онлар кет-кедә кенишләнән вә зәрәрли нәтичәләр ве) рән ичтимай фәлакәтләрә јол аchan модачылыға гарышы фәалијјәт қәстәрә идиләр. Соң заманлар гадынлар арасында модаја, исрафа вә бәзәк шејләринә ујмаг һәвәсләри артмышдыр. Бу иш елә бир рәгабәт шәкли алмышдыр ки, нәтичәдә бөјүк зәрәрләр кәтирир. Биз өлкәмизин һәјатында баш вермиш белә бир игтисади мәсәләјә лагејд гала билмәрик.

Әнали арасында бир сыра адамлар вардыр ки, өлкәнин милли вә ичтимай мәсәләләринә лагејд галырдылар. Онлар лаүбали, өзүнү дүшүнән вә мәгрур адамлардыр. Лакин әнали вә саф гәлбли күтлә ичтимай ишләрдә ишләмәјә чан атыр. Гајда беләдир: ушаг дәңгәллик етдиңдә, она ачыгланар вә:—Jемә, јатма, сәс салма!.. дејә хитаб едәрләр. Лакин јаша долmuş адамлардан белә бир хәта баш вердиңдә, она гышырмаз вә ачыгланмазлар. Буна көрә дә өз вәзиғәсинә, рүтбәсинә вә сәрвәтинә архаланыб, бу сөзләрә е'тина етмәјән вә бунлара еһтиячи олмадығыны зәнн едән адамлара гандырмалыдыр ки, өз һакимијјәтини гурмаг вә мәһкәмләтмәк истәјән бир халг јарамаз адәт вә әгидаеләри мәһв едиб атмалыдыр.

16 ијун 1920

Ибтидаи вәзијјәтдә јашајан бир халгы әһәмијјәтсиз бир шеј илә узун мүддәт алдадыб, башыны гатмаг олар. Судәмәр ушаглары дөш әвәзинә ојунчагла алдадан кими,

он дөрд илдир ки, «азадлыг» (мәшрутә) сөзүнү авамларын ағзына салыб, онун башыны сүн'и гәза илә алдатышлар. Лакин күтлә кәрәк инкишаф етсін ки, өзүң лазым олан шеји, еһтијачыны өзү әлә кәтирсін. Бу гијам бунун учұндур. Тәфәккүр вә әгидә мәсәләләриндә интизам олмасы әсас шәртдір. Индијә кими бизим өлкәдә тәфәккүр вә әгидәләр чох мұхтәлиф вә дағыныг олмушдур. Мәсәлән, бириси Парисдән кәлиб, Парис дүшүнчәләрини бурада нәшр етмәjә башлајыр. О бириси Лондондан кәлиб, Лондон адәтләрини ирәли чәкир. Үчүнчүсү исә Берлиндән өзү илә Берлин нәзәриjәси кәтириб бурада jaýыр. Она көрә дә Иранын вәзијjәти hәрч-мәрчлик вә hәрки-hәркилиjә чеврилмишdir. Бурада чүрбәчүр үсул вә системләр баш верир. Мұхтәлиф тәрбијә үсуллары жүрудүлүр. Бунун нәтичесиндә бир-бириндән фәргли вә мұхтәлиф бир милләт, јадлашмыш бир күтлә вүчуда кәлир ки, бунлары бир үсул, ваһид бир тәрз алтында идарә етмәk чәтиң олур. Халг режим вә hәкумәт тәрзинин нә олдуғуны анламыр. Ганун нә демәк олдуғуны билмир. Мұстәбидләр кетдиләр, онларын јеринә кәләнләр исә әввәлкиләрин ишләрини вә әмәлләрини тәкrap етмәjә башладылар. Чүники халг нә истәдијини билмир. О, жалныз заһирә, ады олуб өзү олмајан мәшрутәjә гәнаэт едир. Гарышдақы тәrәf исә елм вә билиjә малик олдуғу үчүн бу вәзијjәтдәn истифадә едир. Ганун адына бәjүк чинаjәтләр тәrәdir. Халг, hәрекатдақы пис чәhәтләри анламалыдыр. Ушаглар көнүлләри севән бир шеji хәниш вә истид'a илә истәр, jүz чүр наз вә нијаз илә ону әлә кәтирәrlәr. Лакин белә hәrәkәt бәjүklәrә jaрапшаз. Бәjүklәr heç вахт jaлvarmazлар. Jаша долmuş вә hәdd-buluғa чатмыш адамлар рича вә хәниш етмәzләr. Гәhрәман вә камил бир халгын хәниш етмәsi вә jaлvarmasы аյыбыры. О кәrәk өз eһtiјaчlaрыны өзү tә'min етсіn. О кәrәk десін ки: бу режим пис-дир, бу әсас доғру деjildir. О, бәjәnmәdiyи режим вә әсасы галдырмалы, онун јеринә истәdiyi вә лазым билдиji режими gojmalыдыr. Agil бир халг телеграфханаја топлашыб, өз гуллугчу вә nәkәrlәrindeñ әдаләт вә азадлыg истәmәz. О демәz ки, mәnә ganun вә mәshрутә ve-рин. Bu диләnчиликdir, bu зилләт вә әsarәtdir. Bu гәh-rәman вә diри халга jaрапшан iш деjildir. Bиз istәji-rik ки, демократија вә милли hакимиjәt гураг. Демократик режим шаһын varлыгыны вә јохлуғуны нә-

зәрә алмаз. Шаһын олмасы өлкәнин вәзијјети үчүн әй кичик әһәмијјетә белә малик дејилдир. Һәр шеј халга табедир. Экәр халг истәрсә шаһы тахтдан салар вә рәдд едәр. Халг ушаг олмамалыдыр. О, көрдүү һәр бир шеји истәмәмәлидир ки, бунун да әвәзинде гарышына бир шеј атсынлар. Бу, он дөрд илдир ки, халгын башыны мәшғул етмишdir. Бу күн халг истәдијини өзү һазырламалыдыр. Ачизанә јалварышлар сағлам халгын симасына јара羞маз, һәр бир халгын мүгәддәраты о халгын өз әлиндәдир. О, истәдији шејә наил ола биләр... Бәлкә дә мәғлуб олду, әзилди... Буна бахмајараг, өз һүгугундан әл чәкмәмәлидир.

Бир нечә милжон гошун Ислечрә өлкәсүнин этрафында мәркәзләшмишdir. Башга дөвләтләrin тәјјарәләри белә бу өлкәнин сәмаларында уча билмәдиләр. Лакин бахыныз, јериндән галхан һәр бир дәстә там асанлыгla Ирана дахил ола билир. Чүнки онлар Иранда Иран халгынын варлығыны һисс етмирләр. Онлар көрүрләр ки, иранлыларын ирадәси јохдур. Сијаси мәсәләләрдә өз әгидә вә фикирләрини сөјләмиләр. Элагәдар дејилләр. Сиз исә кәлин, ирадәли олун. О ваҳт көрәрсиз ки, ким-сә чәсарәт едиб, сизин торпаға кирмәз. Бу гијам һәмин ирадәни сиздә јаратмаг вә тәрбийә етмәк истәјир.

21 ијун 1920

Бир пара дөвләтләр вардыр ки, онларын әсасы мәһкәм вә сарсылмаздыр. Һадисәләр бу өлкәләрә тә'сир едә билмир. Бунлар әсрләр боју мәһкәмликләрини сахлајырлар.

Иран да беләдирми? Хејр! Эксинә, бизим һөкумәтләрин шүары мәһкәм олмамагдыр. Буна көрә дә Иранда бүтүн гурулушун әсасыны јенидән тәшкил етмәлидир. Иранын сијасәти мә'лум дејилдир. Бу өлкәнин сијасәтинин әсасы вә дипломатијасынын меңвәри нәдән ибарәтдир? Буны билән јохдур... Биз билмирик: Иран инклислисләрindirми, казакларындырымы вә ја башга бир адамын? Бу мәсәлә бир дәфәлик аյдынлашдырылмалы вә һәлл едilmәлидир. Экәр башгаларынындыр, гој башгалары апарсынлар. Џох, экәр белә дејил, демәли, бизим олмалыдыр. Буна көрә дә онун бинөврәсини јенидән гурмаг лазым кәлир. Ираны јениләшдирмәк лазымдыр. Онун хәзинәси, сијасәти, харичи ишләр назирлиji,

гошуну иранлыларын әлиндә олмалыдыр. Биканә сија-сәтләр бизим идарәләрдә ичра едилмәмәлиди. Онлар бизә тә'сир вә нүфуз етмәмәлидиirlәр.

Иранда ики гошун ола билмәз. Биз јени казак дәстә-синдән изаһат истәдик. Лакин онларын рәиси бир шеј билмир. Казаклар өзләри дә билмиrlәр. Ејнудөвләдән сорушшуг, о да мә'луматсыз олдуғуну билдири. Бәс бу кимин гошунудур? Онун мәс'улийjәтини дашиjан кимдир? Бу мәс'улийjәт кимин үзәриндә олурса-олсун, о адам билмәлиди ки, әкәр бир һадисә баш верәрсә халг вә әһали казаклары јох едәчәкдир. Елә олачагдыр ки, һәтта бу казакларын һарада итиб-батдыгларының биз дә билмәjәчәjик. Онларын башына нә иш кәлди? Џахшы оларды ки, казакхана башчылары тарихи унутмајылар. Тәбризлиләри бу кими силаһлы гүввәләр дә сакит едә билмәмишdir. Казаклардан габаг нәэмийjәни бизим әлеjимиzә галдырмаг истәjирдиләр. Нәэмийjә нәфәрләри бизимлә ѡлдаш олдулар. Казакхананың да намуслу забитләри бизимлә ѡлдашдыrlар. Лазым кәлдиji тәг-дирдә онлар бизә гошулачаглар. Биз елә дүшүнүрүк ки, казаклар Иран дәвләтиinin пулу илә идарә олунурлар. Она көрә дә Иранын мәнафеинә хидмәт етмәлидиirlәр. Казак жандармдан, әскәрдән вә һәрби гуллугчудан фәргләnmәmәliidi. Бүтүн бу гүввәләр халгын вә демократијаның мәнафеинә хидмәт етмәliidi. Бүтүн Иранда демократик һакимиyjәt гурулмалы вә бу ниј-зәләрин һамысы о һакимиyjәtin әмринә табе олмалыдыр. Инди ки, Тәбриздәki ажан, жандарм вә әскәрләр бизә табе олмушлар, казаклар да табе олмалы вә фит-нәкарлыг мәркәзи олан Тéhranы јох, бизи танымалыдыrlар. Тéhran иртичачыларының әлиндә аләт олмаг истәjәnlәr, бизим әлимиздәn гуртарыб, өзләrinни Тéhrana чатдырмалыдыrlар.

26 иjун 1920

Ешиитмишсииниз ки, сәбир ачыдыр, лакин онун ши-рин меjвәси вардыр. Сијасәтдә сәбир вә мәтанәт көстә-рән һәр бир халг вә дәвләт мүвәффәгиijәt газанар. Эксинә, тәләсән вә әл-ајаға дүшәнләр өз мәгсәдләrinә чатмадан, чәтиилиjә раст кәлиб, мәғлуб оларлар. Буна көрә дә дејибләр ки, сијасәтдә һәр шејдәn габаг фи-кир вә дүшүнчә лазымдыр. Әкәр бу гијам дәврүндә дә

кечмишдэ олдуғу кими һиссијјата гапылыбы, сијасәтдә инадчыл вә принсијиал олмасајдыг, пешиманчылыг чәкәчәкдик. Верилән дүстур вә көстәришләри өз мұтәфәккирләринизә олан инам вә е'тимадла ичра един. Сизә верилән тә'лиматы диггәтлә јеринә јетириң. Истигамәт вә мәтанәт бизә мұвәффәгијәт газандырачагдыр.

Идарәләрин исланһ едилмәсі ишинә башланмышдыр. Һәр бир идарә мүәjjән бир комисјона тапшырылмышдыр. Е'тиразы олан адамлар мәзкур комисјонлара муррачиәт етмәлидиirlәр. Рәфтары нағгында шубhәләндіјимиз адамлар јохланылачаг вә шубhә тәсдиг олдуғу тәгидрә, өзәландырылачаглар. Айры-айры шәхсләр идарәләрин ишинә гарышмамалыдырлар. Идарәләр мөһтәрәм сајылмалыдыр.

Бизим казаклар нағгында нәзәрә алдығымыз тәдбиrlәр бу сәбәbdәn кәнардадыр. Онлар нағгында шубhәләндіјимиз үчүн бә'зи тәдбиrlәрә әл атмалы олдуг. Иртичачылар казаклары азадханһларын әлеjинә галдырмаг истәјирдиләр. Үмидварыг ки, онларын бу фитнәсинә, бир дамчы ган тәкүлмәдән белә јол верилмәjә-чәкдир. Казаклар нағгында әсаслы шубhәмиз јохдур. Онлара гарши дүшмәнчилик е'лан етмәмиш вә әлагәмизи дә кәсмәмишик. Бизим һәrbи ишчиләrimиз казак забитләринә еһтирам етмәлидиirlәр. Лакин бизим истәдијимиз одур ки, казаклар бир пара интригачыларын әлиндә аләт олмасынлар. Партијамызын тә'минат тәшкилаты интригачылары тә'гиб етмәк үчүн чидди ишлә мәшгулдур.

Бу құн бизә хәбәр чатды ки, Вұсугиддөвлә исте'фа веришдир.

Бәли, Вұсугиддөвлә кетди. Һәләлик Тéранда дөвләт јохдур. Вұсугиддөвлә истәјирди ки, нарада азадлыг һәрәкаты баш версә, ону јериндәчә боғсун. Белә һәкумәт јыхылмалы иди. Бу һәкумәтин дөврү лүзуминдән чох узанды, о, һәһајәт јыхылды. Онун јеринә қәләчәк адамлар әкәр вәэирләр hej'әтини бизим нәзәрләrimизә мутабиг тәшкіл етсәләр, биз ону тәсдиг едәчәјик. Joxsa бизим ишләrimиздә бир дәжишиклик олмајачагдыр.

30 июн 1920

Биз һеч дә қөзләмирик ки, халғын әхлагы вә идарәләrimизин вәзијјәти тезликлә дүзәлсін. Һәлә Иранда

рәһбәр вә нәсиһәтчинин сөзү илә динләјиchinin иши арасында ујушма көзләмәк тездир. Авамын мејлини бир тәрәфдән аյырыб о бири тәрәфә јахынлашдыран ики сәбәб вардыр. Бири одур ки, авам адам мөвһуматы севир вә ону тез гәбул едир. Икинчиси, онун севмәдији вә һеч дә гәбул етмәк истәмәдији, өз әгидәсинә көрә аյыб сајдығы шеј һәгигәтләр. Бир сыра һәгигәтләр вардыр ки, бунлар халгын шүүрундан јүксәкдәдир. Белә әгидәләрә Франсада вә үмумијәтлә Аүропада парадокс дејәрләр. Белә һәгигәтләр биринчи мәрһәләләрдә там чиддijәтлә авамын мүгавимәтинә раст кәлир. Лакин заман кечдикчә, мә'лум олур ки, авам ону гәбул етмәмәкдә һагсызмыш вә бу һагсызлыг چәһаләтдән ирәли кәлмишдир.

Бу күн бизим зәманәмиз, мүһит вә вичданымыз бизи мәчбур едир елә бир јол тапаг ки, онун васитәсилә халгымызы сәадәтә јетирәк. Белә олдуғу тәгdirдә биз ja мөвһумат вә ja һәгигәт тәрәфинә кечмәјә вә бунлардан бирини гәбул етмәјә ихтијарлыјыг. Мән бурада мұһафизәкарлығы нәзәрә алмырам. Чүнки мұһафизәкарлығ нә гәдәр мәһкәм вә принципнал олса да, тәбиәтин ҹари гувәси гаршысында дајана билмәјиб, узун мүддәт мүгавимәт көстәрә билмәз. Экәр сиз мүтәрәгги халгларын јетишdirдији мүтәфәккир сималарын нечә иллик зәһмәтләри нәтичәсindә әлә кәлмиш или коммунизм мәсләки кими бир үсул вә әساسы Африка вәһшиләrinә тәклиф етсәнiz вә онларын гаршысында музакирәјә гоjsanыz һәмин вәһшиләр һеч мә'лumat вә лазымы сәлахијәтләри олмадыры һалда иддия едәчәкләр ки, онлар чохдан коммунист имишләр. Мөвһумат вә һәгигәти изаһ етмәк мәсәләсindә дә ағыллы тәвазәкарлыгla орта хәтти интиhab етмәлиdir. Бизим гијамымыз һәкумәт гурулушунда белә бир орта хәтти гәбул етмәк хәјалындадыр. Биз Иранда милли үсули-идарә гурмаг фикриндәјик.

Милли һәкумәtin нә олдуғуну анламаг лазымдыр. Халгын арасындан сечилмиш адамлар бу һәкумәtin јүксәк һәгигәтләрини дәрк етмәли вә өз дүшүнчәләрини мөвһуматын тә'сириндән азад етмәлидирләр. Белә олдуғу тәгdirдә бу фикирләри күтләjә дә тәлгин етмәк олар.

2 июл 1920

Биз өлкәмиздә милли һәкумәт гурмаг истәјирик. Биз торпагларымызда индијәдәк һәкмранлыг етмиш јерсиз

вәзијјәт вә ишләрә сон гојмаг, онлары алт-уст етмәк; өвәзиндә әдаләтли, бәјәндијимиз бир вәзијјәт јаратмаг истәјирик. Халг, өз өлкәсindә малик олдуғу шәрафәт, ифтихар, тарих, нәсл вә мәдәнијјәтинә архаланыр. О, бунларын варлығы илә мәһкәмләшир. Бизим халгымыз исә өз вәтәниндә хар вә зәлил олмуш, истибдадын иш-кәнчәләринә дүчар олуб, тәһигир едилмишdir. Бир дәстә бојнујофун вә позғун адамлар бу халгын ихтијар вә игтидарыны гәсб едиб, тутмушлар. Халгын бүтүн һүгуг вә ҳұсусујјәтләри мәһв едилмишdir. Шәрафәтсиз вә на-муссузлуг, истибдад үсулу, халгын өзүндән олмајан јад гүввәjә архаланараг бу өлкәнин иззәт вә ифтихарыны аяглар алтына алмышдыр. Ону тапдалајыб мәһv етмишdir. Өлкәдә һәмишә халгы тәһигир едән бир вәзијјәт ја-радылмышдыр. Халг исә бүтүн бу тәһигирләрә гаршы итаёт етмиш вә башыны ашағы салмышдыр. Сојғунчу-луг вә гарәткәрлик бурада һөкм сүрмүшдүр. Сиз бунла-ры көрәркән:

—Мәһv олсун тәһигирләрә гаршы табе олуб, истибда-да пәрәстиш едән бир милләт!—дејә гышгырмазсыныз-мы?

Истибдада нифрәт етмәк өвәзинә, өз иззәт вә шәра-фәтини атыб, ону тәриф етмәк јаармы?

Бунлар һәр чүр васитә илә халгы сојуб лут етдиләр. Онун һүгугуну оғурладылар. Өзүнү гара қүнләрә салды-лар. Лакин халг бу вәзијјәтин гаранлығ вә зүлмәти ичәриسىндә гәфләт јухусунда олдуғуну көрүб бирдән-би-рә аյылды. Јериндән сыйчрады. О өз гијамы илә бу дәзүл-мәз вәзијјәтә сон гојмаг вә өз һакимијјәтини гурмаг ис-тајир. О, истәјир ки, иртичачыларын зүлмүнү дағыдыб, истибдадын гаранлығы јериндә ишыг вә азадлығ дүнja-сы јаратсын. О, бу јол илә өз иззәт, шәрафәт, һејсијјәт вә намусуну хайнләрин мурдар чәнкәлиндән гуртармаг истәјир.

Бизим нә гәдәр мал-дөвләтимизи әлимиздән алмыш-лар. Торпагларымызын алтында нә гәдәр зәнкин хәзинә-ләrimiz вардыр. Биз ләјагәт дәрәчәсинә чатмајынча бунлары кәшф едә билмәjәчәјик. Йранлыларын иши ин-дијә кими шаһ гајырмаг вә падشاһ гондармаг олмуш-дур. Артыг буна сон гојмаг дөврү қәлиб чатды. Халг мәһкумлар сәндәлиндән дуруб, һакимләр тахтында отурмалыдыр.

Милли һакимијјәт, халгын ихтијарыны өз нұмајән-

дэлэринин элинэ тапшырмагдан ибарэтдир. Халг, мэ-
мурларыны өзү тэ'јин етмэли вэ мэ'нафеини бунларын
элинэ тапшырмалыдыр. Сонра исэ онлары нэзарэт ал-
тында сахлајыб, ишлэгтмэлидир. Дөвлэлтлэри вэ сэлтэнэг-
лэри мејдана кэтирэн халгдыр. Падшаһлар халгын күчү
илэ падшаһ олублар. Индијэ кими Иранда падшаһлыг
етмиш сэлтэнэт силсилэлэри өввэлчэ нэ идилэр?

Неч нэ!

Халгын тэһэммүл вэ разылығы онлары сэлтэнэт мэ-
гамына чатдырмыш вэ јерлэриндэ мөхкэм отуртмушдур.

Нэр бир халга һөкмранлыг етмиш бир шаһ вэ ja фатеһ о халгын өз ичэрисиндэн чыхыр. Авропа тарихинин
ганлы сэхифэлэри шаһиддир ки, кэнардан кэлэн бир
падшаһ илэ јерли халг арасында сазиш ола билмэз.
Авропада игтидарлы мэмлэкэтлэр өз сэлтэнэт ханадан-
ларындан бир нэфэри зэйф бир халга падшаһ гэбул ет-
дирмэк истэмишлэр. Бунун устундэ мүһарибэлэр баш
вершишдир. Алманија илэ Франсанын мүһарибэси бу си-
јасэтэ көрэ иди. Албанијанын сон вээзийжти дэ бу сија-
сэтийн нэтичэсиндэ мејдана кэлди. Бу сијасэт эн ганлы
вэ мудниш селлэри дүнжаа ахытмышдыр. Лакин бу сел-
лэр сэлтэнэтлэрийн бүнөврэсини дағыдыб мөхв етмишдир.
Артыг падшаһлыг дөврү кечиб гуртарды

Сиз индијэдэк адэт етмишсиз ки, бир нэфэр кэнар-
дан կэлиб, сизэ һаким олсун. Лакин бунун хайн вэ ха-
дим, габил вэ ja јарамаз олдугууну билмэк истэмэмишсиз.

Демократик һакимијэт о демэkdir ки, өлкэдэ халгын
разылығы вэ хэбэри олмадан, һеч бир иш баш вермэсин.
Өлкэнийн дахили вэ харичи сијасети халгын өз әли илэ
тэ'јин вэ һэлл едилсин. Өзбашыналыг демократ һаки-
мијэт илэ тутмајаҷагдыр.

3 иjул 1920

Бэшэријэт алэмийндэ баш верэн мүһарибэлэрийн сэ-
бэби, һэр кэсин өз һагтына разы олмамасыдыр. Башга-
сынын варына һэрийн олмаг вэ тамаһ етмэк нэтичэсиндэ
чарпышмалар вэ мүһарибэлэр башлајыр.

Мүһарибэ вэ чарпышма јалныз ики дүшмэн тэрэфин
арасында топ, туфэнк вэ гылынч ишлэгтмэктэн ибарэт
дејилдир. Мүһарибэ ики дэстэни, ики чөмийжэтин ара-
сында бир тэрэфдэн сөз, нитг вэ гэлэм васитэсилэ ди-

кәр тәрәфдән исә атәш вә силаһ васитәсилә кедән мубаризәдән ибарәтдир. Мұнарибәнин сәбәб вә илләтләри мејдана кәлдикдән соңра, тәрәфләрдән бири бу сәбәбләри әлдә дәставүз едиб, өзүнү мудафиә етмәк вә дикәр тәрәфи арадан чыхармаг үчүн аяға галхыр вә өз үстүнлүйүнү сүбүтә жетирир.

Бизим дә гијамымыз бир нөв мұнарибәдир . Кимлә вурушуруг? Нә үчүн вурушуруг?

Халг анлајыр ки, дүшмәнләр ону мәһв олмаға вә јохлуға тәрәф.govурлар. Халгын истиглалийәти әлдән ке-дир. Бојнуна әсарәт зәнчири кечирилир. Зұлм вә ишкән-чә пәнчәси онун боғазындан тутуб боғмаг вә сон нәфесини үрәјиндә дустаг етмәк истәјир. Халг бу фәналыглары анлајан кими галхыр вә мубаризәјә башлајыр. Бу гијамы һәрәкәтә кәтирән, мұнарибәни гызышдыран, ону давам етдиရән тәбризиләрдәки фәзиләт вә көзәл сифәтләрдир ки, инди парламаға башламышыр. Бу јұксәк си-фәтләр варкән мубаризә давам едәчәкдир.

Мубаризә дәрәчәсинин зәифләдији һисс олунарса, демәли, әхлагын фәзиләтиндәки әсас сарсылмыш вә әһва-ли-рунијәнин позғунлуғу мејдана кәлмишидир. Халгын һәмишә зилләтдә, сәфаләтдә, фәлакәт вә алчаглыгда истәјән халг дүшмәнләри әлләринә фүрсәт вә бәһанә дүшән кими халгын әхлагыны зәифләтмәјә чалышырлар. Мачәрачы үнсүрләр һәтта биканәләрин тә'нә вә данлағыны белә өлкәнин истиглалийәтинә вә халгын азадалығына тәрчиһ едирләр. Бу вәба микроблары һәмишә далда-бучагда кәзиб, фүрсәт ахтарыр, әлверишли шәрайт олан кими дешикләрдән баш чыхарыб, халгы өз тә'сирләри алтына алмаг истәјирләр. Биз онлары таныјырыг. Халгын һүгугуну горумаг үчүн онларла амансыз рәфтәр етмәк вә халгы, өлкәни бу позғун үнсүрләрин шәррин-дән бир дәфәлик гуртартмаг ихтијарымыз да вардыр.

Іәгиги азадханаларын мигдары Иранда чох аздыр. Лакин гүввәт вә гүдрәт онларын әлиндәдир. Бу вәзијәт дүнијанын һәр јеринде беләдир. Азадхан гијам етдији заман онун гүввәси бүтүн гүввәләрә үстүн җәләчәкдир. Биз тәкrap-тәkrap азадханлара дејирик: кәлин бирлик вә иттифаг әлинизи бир-бириниңә верин. Бу лүзумсуз дәстәбазлығы бурахын. Гој азадлыг дүшмәнләри бизим арамыздакы ихтилафдан истифадә етмәсінләр. Лакин заһири азадханлар бу ѡолда әһәмијјәтсиз бир зәһмәтә

белә гатлашмаг истәмәдиләр. Онлар иттиһад вә иттифага разы олмадылар. Чүнки һәиггәтән азадлыг тәрәфдары дејилдирләр. Онлар иртичачыларын әлиндә аләт олдулар. Иртичачылар исә шум јапалаглар кими интрига вә фитнәкарлыгla мәшгулурлар. Онлар елә тәсәввур едирләр ки, казаклар халга дүшмәндирләр, ажан вә жандармдан фәрглидирләр. Онлар бу ихтилафы шиширтмәк истәјирләр. Биз рәфтәр мәсәләсиндә иртичачыларын вә мүстәбидләрин өз үсулларындан истифадә едәчәјик. Онлар чәза вә әзабы севирләр. Онлар кәрәк азадлығын чәзаверичи гамчысынын ләzzәтини кәрсүнләр.

Бу күн Төһранда әһәмијјәтли бир дәвләт јохдур. Вилајәт вә әјаләтләр нә едәчәкләрини билмирләр. Бүтүн Иран көзүнү Тәбризә тикмишdir. Өлкәнин кәләчәк режими бурада мүejjәn едилмәлиdir. Бу шәртлә ки, сиз милли һәкумәtin мә'насыны әнлајасыныз. Бүтүн гуввәләр сизин әлиниздә мәркәзләшчәкдир. Қәнардан баҳан, өлкәдә сиздән башга дикәрини кәрмәмәлиdir. Сиз кәрәк чиддијјәт, мәтанәт вә шүчаэт көстәрәсниниз, Иранда демократик бир һәкумәт тә'сис олунчајадәк милли һәкумәтдән башга дикәр бир үсул-идарәnin јүк алтына кирмәјесиниз. Сиз һәмишә өзүнүзү зәлил, әсир, алчаг вә мәһкүм билмишсиз. Мувәффәгијјәт вә гәләбәдән сонра һаким вә гүдрәтли олдуғунузу көрәчәксиниз. Һакимијјәт халгын әлиндә олмалыдыр. Бу исә сабитгәдәмлик олмадан мүмкүн дејилдир. Өзүнүзү табе вә әсир сајмайын. Сиз јалныз халга вә халгын нұмајәндәләринә табе олмалысыныз. Игтидары кимә тапшырмышсынызса, она да итаэт един.

Әкәр бу ағачын бар вермәсини истәјирсизсә, јорулмајын. Һәр күн әзм вә ирадәниси артырын. Җәмијјәтин руһи айры-айрылыгда сизин һәр бириниздә олмалыдыр.

Азәрбајҹан чох зәрәрләр чәкмиш, зәrbәlәrә дүчар олмушдур. О, өзкәләрдән вә өзүнүнкүләрдән хәсарәт көрмүшдүр. О, инди тә'мир вә бәрпаја меңтачдыр. Әкәр бир күн Төһран бизэ әл узадарағ, иттифаг тәклиф едәрсә, бу әјаләтин дирчәлмәси учүн чарә ахтармаг фикринә дүшәрсә, биз дејәчәјик: бу әјаләт кечмишдә башгаларына ничат вермәк учүн фәдакарлыг вә чанфәшанлыг етмишdir. Инди исә нөвбә онларындыр. Инди онлар кәмәк етмәли вә бу өлкәнин харабаларыны агадлашдырмалыдыр. Бу әјаләтин агадлыг вә бәрпасы учүн хүсуси

бүдчэ айрылмалыдыр. О бүдчэ елә әмин адамлара тапшырылмалыдыр ки, хайн вә оғруларын әлинә кечмәсин. Эжаләтин өз еңтијачына сәрф едилсин. Иш башына кәләчәк јени һөкумәтә тәклифимиз вә сөзүмүз бундан иба-рэттир.

5 июл 1920

Бурада дејилән сөзләр бир һәр күн өз на-хошуна вердији мәсләһәт, мушаһидә вә мүајинләрин-дән алдығы нәтичәләр кимидир. Бизим сәлтәнәт ханә-даны вә јени дөвләт һеј'ети илә олан работәмиз тамами-лә бу әсасә табедир. Кабинәнин дүшмәси бизим гијама тә'сир етмәјәчәкдир. Иш башына кәлән һәр бир дөвләт һеј'етинин вәзиғәси мәшрутә вә Гануни-әсасини гүввә-дән һәјата кечирмәкдир. Бу онун әсли мәрами олмалы-дыр. Тәбрис ингилаб вә тәчәддүдүн мәркәзидир. Э'jan вә эшрафдан бир чоху бурада вахтыны интизар илә ке-чирир. Онлар күнүн ҹәрәјанына лагејд галырлар. Онлар истәјирләр ки, гијам мүвәффәгијјәт газандығы тәгдирдә азадлығын бәһрәсindән истифадә етсиналләр. Экс тәгдир-дә гијамы галдыранлар горху вә тәһлүкәјә дучар олдуг-да, јахаларыны бир тәрәфә чәкиб, сәламәт галсынлар. Лакин билмәлидирләр ки, һеј'ети-ичтима артыг бу ки-ми туфејли үңсүрләри ағушуна алыб бәсләмәјәчәкдир. Ажан, жандарм вә әскәрләр вәтән јолунда зәһмәт ҹә-дикләри кими, бөјүкдән кицијә, варлыдан јохсуладәк һәр кәс өз ичтимаи вәзиғәсини јеринә јетирмәлидир.

Биз әлдә олан мүәjjән бир мәбләғи сахламағы ташир-ләрә тәклиф етмишдик. Таширләр һәмин пулу алмагдан бојун гачырдылар. Бу надисә бизи чох тәәҹҹүбләндир. Бизим таширләrimiz әмнијјәт вә асајиш истәјирләр. Ис-тәнилән әмнијјәти тә'мин етмәк үчүн бу гәдәр хәрҹ сәрф олунур вә фәдакарлыг көстәрилir. Лакин таширләrimiz әмнијјәти тә'мин едәчәк гүввәнин тәчнизи үчүн лазым олан хәрчин мүәjjән мигдарыны үзәрләrinә алмаг истә-мирләр. Һалбуки бу хәрчләrin һамысы онларын үзәри-нә дүшмәлидир. Бүтүн бу ишләр онларын пулу илә һә-јата кечирилмәлидир. Биз, языг халгын, јохсул синиф-ләrin, касыбы демократијанын рифаһ һалыны тә'мин етмәк үчүн әмнијјәт истәјирик. Биз варлы вә тамаһкар таширләrin сәрвәтини горујуб, ону милjonлар һесабына артырмаг үчүн чалышмырыг.

Эмнијјети өз мәнфәэтләри үчүн истәјәнләр, азачыг да олсун зәһмәт чәкмәк арзусунда дејилләр. Онлар белә дүшүнүрләр ки, бир дәстә фәдакар адам зәһмәт чәксин вә онлар үчүн мүфтә эмнијјет вә асаиш назырласын. Бу јолда азачыг да олса зәһмәтә гатлашмаг истәмәјен һәмин варлылар тәбәгәси кәрәк һеј'әти-ичтимадан чыхарылсынлар вә чул-палазларны јығышдырыб бу өлкәни тәрк етсингеләр. Лакин бу вәтәнин мәһсулу һесабына топладыглары сәрвәт вә дөвләт бурада галмалыдыр. Демократијанын бу сәрвәтә өнтијачы варды.

Бизим гәрарларымыз дәјишилмәздир. Тәбрiz шәһәриндән ялныз бир ваһид сәс ешидилмәлидир. Мухалиф сәсләрә ичазә верилмәјәчәкдир. Биз өлкә дахилиндә үзәримизэ чох мәс'ул бир вәзиғә көтүрмүшүк. Бунун үчүн дә ән чидди гәрарлар гәбул етмишик. Һәр бир шура һекумәтинин бүнөврәси ганун үзәриндә гурулмушшур. Биз Гануни-әсасимизэ һәрмәт едилмәдијини көрдүк. Бу јолда чанфишанлыг вә фәдакарлыг көстәрмиш Тәбрiz чамааты Гануни-әсасидәки нәгсанлары тәкмилләшдирмәк, ону ичрајә гојмаг вә горумаг гәрарына кәлмишdir. О бу јолда сон имкан мәрһәләсинәдәк чарпышачагдыр. Бир милләт белә ирадә көстәрдији заман, онун ирадәси һәр бир ганундан јүксәкдир. Буна көрә дә бизим ирадәмиз һәр бир милли ичтимай гәрарларын фөвгүндә дурмалы, башга рәсмијјет вә ганунијјет нәзәрә алымамалыдыр.

6 ијул 1920

Бәшәријјет аләминдә ики шеј бир-бирилә һәмишә мүбаризәдәдир—hagg вә зор. Индијә кими һәр јердә гүввә hagg галиб кәлмишdir. Экәр бә'зән hagg зора үстүн олмушдуса, бу да гүввәнин күчү илә олмушшур.

Јалныз гүввәтәми кифајәтләнмәлидир? Joxsa, haggy да нәзәрә алмаг лазымдыр? Бәлкә гүввәтдән алыб hagg әлавә етмәк лүзуму вардыр?

Әлбәттә, бәшәрин инкишафы вә дүнјанын сәадәти үчүн hagg вә һәгигәтин гәләбеси лазымдыр. Гүввә hagg хидмәт етдији заман ону тәсдиг етмәлидир. Гүввә илә hagg бир-бирилә гаршы кәлдикдә hagg үстүнлүк газандырмалы вә һәмишә зорун hagg тәрәф тәмајүл етмәсинә чалышмалыдыр. Дүнјадаки бүтүн бу чәкишмәләр вә ҳарабчылыглар hagg илә зорун душмәнчилиji нәтиҗә-

синдәдир. Зору һагга табе етмәлидир. Һагг өз һакимиј-јетини зорун мұсаидәси илә тे'сис вә тәһким етмәлидир. Бәшәрийјәт һеч ваҳт һагги ајаг алтына алмаг истемә-мишдир. Бәшәрин аличәнаблығ вә әхлагы һәгигәтлә доғ-мушдур. Һагги кери чәкәнләр һагг илә зор арасында сәһв едәнләрdir. Һијләкәр сијасәтчиләр бә'зән интрига вә фитнәкарлығ васитәсилә гүввәни һагг шәклиндә нұ-мајиш етдиrmәjә мұвәффәг олмушлар. Мәсәлән, бир го-лу зорба шәхс падشاһлығ мәгамыны әлә алмыш вә халғы өзүнә табе едә билмишдир. Халг исә бу зору һагг кими тәсөввүр едиб, она ситаиж етмишдир. Һәтта өз чаныны белә онун јолунда гојмагдан чәкинмәмишдир. Белә бир сәһвин мејдана кәлмәмәси учүн һагги зордан аյырд етмәлидир. Бунларын һүгугуну тә'јин етмәк ла-зымдыр. Соңра исә зор вә гүввәни һагг вә һәгигәтиң хид-мәтиң вермәлидир. Һагсыз олан һәр бир шеј зорун мұ-саидәсіндән мәһрум едилмәлидир. Алимләр демишләр: гүввәт һагдан ирәли кечә биләр, лакин ону әвәз едә бил-мәз. Һагга хидмәт едә билмәjән бир гүввәниң мәнһус вә шум гүввә олдуғу тезликлә мә'лум олар. Буна көрә дә белә бир гүввәниң мәһв вә набуд олмасы сәбәбләри ара-ja чыхар. Бунун әксинә, һагга хидмәт етмәк учүн олан бир гүввә даһа күчлү дүшмәнләриң мүгабилиндә мәғлуб олса белә, јенә бир күн дирчәлмәjә вә өлмәз сәсини гу-лаглара чатдырмаға мұвәффәг олачагдыр.

Жолунда чан, мал вә айләнизи гурбан вермәjә һазыр олдуғунуз вә онун учүн гијам етдијиниз һагг вә һәгигәт бәлкә дә тәһигир вә истеһзалара дүчар олду. Бәлкә дә ону мәһв етдиlәр. Лакин, ән нәһајәт, о јенә дириләчек вә һәгигәт мејдана чыхачагдыр.

Буну билмәк лазымдыр ки, мәктәб шакирди бирдән-бирә ибтидаи мәктәб мәрһәләләрини атланыб, дарүл-фүнана вә али мәдрәсәjә кирә билмәдији вә орада дәрс охуја билмәдији кими, бәшәрийјәт дә тәрәгги вә инкишаф аләминдә бирдән-бирә јүксәлә билмәз.

Сиз бу күн тәjjарә вә телеграф ихтира едә билмә-јәчәксиниз. Баşgа мұтәрәгги халглар кими идарә вә ич-тимай ишләри тәртиб вә ислаh едә билмәjәчәксиниз. Җә-һаләт пәрдәләрини бир-бириниң далынча јыртмаг, тәрәг-ги вә тәкамүл јолуна тәдричлә кетмәлијик. Гүввә һагги нұмајиш етдиrmәлидир. Лакин һагг гүввәни тәгдим етмә-мәлидир. Чүнки соh мүмкүндүр ки, гүввә һагги узун мүddәt өз әсарәti алтында сахлаja билsin. Русијада

милјонларча адам азадлыг јолунда өлүмә кетди, өз башындан кечди. Оғул вә гызларыны бу ѡолда гурбан вердиләр. Өлдүләр. Нәһајәт, рус халғы бирләшәрәк, истибад әлејінә гијам етди. Ганлы ингилаблардан сонра азадлыг ала билди.

Биз ишғал етдијимиз бу бинада елә адамлар јашамышлар ки, онлар азадханлары Истамбулдан Тәбризә кәтиртдириб, бурада бир бармаг ишарәси илә башларыны кәсмиш вә дәриләринә саман тәпмишләр.

Мәрами демәдән, нитг вә кәламә башламадан габаг гүввә һазырламаг лазымдыр. Һәмин гүввәјә истичад едиб, ирәли кетмәлидир. Бизим бирлик вә иттифагымыз сарсылмаз олмалыдыр. Ниғағ вә ихтилафдан ә.: чәкмәлийик. Сиз нә үчүн селдән горхурсунуз? Чүнки онун һүчуму гаршысында һеч бир шеј мугавимәт көстәрмәјә габил дејилдир. Демәли, һәр бир милләт вә җәмијәти гүввәтли едән бирлиkdir. Индијә кими һәр јердә мәглуб олуб, ишкәнчә вә тәчавузләрә мә'рүз галан азадханларын фәлакәтинин сәбәби бирлијин олмамасыдыр.

Бу күн бирлијимиз сајесиндә там гүдрәтлә демәк олар ки, Тәбриз Йрана ничат верәчәкдир. Экәр әсарәт јүкүнүн алтына кирмәк, тәhlükәjे кирифтар олмаг, харичиләрин пәнчәсинә дүшмәк истәмирсизисә, бирлик селинизин парчаланмасына имкан вермәјин.

Әз нағымызы әлә кәтирмәк үчүн о гүввәмиз олмалыдыр. Гүввә јалныз топ вә түфәнкән ибарәт дејилдир. О, гүдрәтли вә гәзәбли ичтимай варлыгдан ибарәтдир. Җәмијәтиң үзвләри һамысы ејни дәрәчәдә чүр'әтли вә гүввәтли дејилдир. Рәшид вә гәһрәманлар мүгабилиндә, горхаглар да вардыр. Лакин бу җәмијәтә узагдан тамаша едән бир адам, фәргинә вармадан һамыны мүдһиши вә гәзәбли көрүр. Ичтима вәзијәтиндә галмаға чалышын; чиддијәт, сәмимијәт көстәрин. Белә оларса, нақимијәтиң ихтијары сизин әлиниздә олар. XX әсрин инсанлығы нағы гүввәјә галиб вә үстүн тутмаг истәјир. Бундан сонра бүтүн бәшәријәт бу ѡол илә қедәчәкдир. Сиз дә һәмин нағг ахтаран вә нағг истәјәнләрин бир чүз'и олун. Бәшәријәт айләсинин бир үзвини дирилдин. Гојмајын ки, бу өлкәдә нағг мәғлубијәтә дүчар олуб, зорун мәһкумијәти алтына дүшсүн.

Көһнә адәтләри тәрк етмәк лазымдыр. Јени адәт јаратмалыдыр. Индијә кими сиз адәт етмишсиз ки, бир дәстә қәлиб сизә һаким олсун. Лакин биз сүбүт етмәк

вә нишан вәрмәк истәјирик ки, һакимијјәт сизин өзү-нүздән ибарәтдир. Өз ишләринизи өзүнүз юлуна гојма-лысыныз. Қерүнүз, башга милләтләр өз ишләрини нечә идарә едирләр. Сиз дә онларын юлу илә кедин. Бир дәү фә билин ки, ики нәфәр, шаһ илә вәзириң сөзүнү һаки-мимүтләг гәрар вермәјә һаггы јохдур. Һакимијјәт хал-гын һаггыдыр. Онлар кәрәк халгын ирадәси гарышында итаёт едиб, тәслим олсунлар.

Буңу да анламалысыныз ки, өз билдијинизи башга-ларына демәк дәхи сизин вәзифәниздир. Тәблиғат вә тәшвигат олмадан һеч бир фикир вә мәсләк ирәлиләјә билмәз. Милли һакимијјәт әсасыны, демократик һәку-мәт тә'сиси зәрурәтини бүтүн вәтәндәшләрыныза тәблиғ-етмәлисингиз. Халг ирадәси һәр бир шејә үстүн олмалы-дыр. О, истәдији вахт шаһы таҳтдан салмалы вә рәдд-етмәлидир. Экәр истәрсә вә лазым көрәрсә, чүмһуриј-јәт е'лан етмәлидир. Бәјәнмәдији һәр бир дөвләт һеј'ети-ни иш үстүндән кәтүрмәлидир. Һәр бир шејә өзү һаким олмалыдыр.

8 ијул 1920

Мүһафизәкар бир халг инкишаф едә билмәз. Әсри-миз тәчәддүдә доғру кедир. Мүһафизәкарлыг, һәрч-мәрч-лик керилик вә тәнәззүлә сәбәб олур. Лакиң бир үсүл вардыр ки, о, заһирдә мүһафизәкарлыға охшајыrsa да, һәгигәтдә тәрәгги вә тәчәддүд јолудур. Биз уч айдыр ки, гијам етмишик. Бу о демәк дејил ки, биз бу мәмләкәт ичәрисиндә мүһасирәје дүшүб галмышыг, дүнja халгла-рынын куја биздән хәбәри јохдур. Биз истәдијимизи һәја-та кечирә биләрик. Халгларын мүчәрәд вә ајры-ајры фәрд һалында һәјат сүрмәси мүмкүн дејилдир. Биз Ру-сијада Совет һәкумәтинин дикәр дөвләтләр вә милләтләр-лә мұнасибәт јаратмаг үчүн нә гәдәр сә'ј вә фәалијјәт көстәријини көрүрүк.

Гијаммызын ана хәтти айдындыр. Бизим варлығы-мыз гијам күнү тарихи илә башламамышдыр. Биз һәлә гијамдан габагда тәшкилата, тарихә малик идик. Биз бир тәбии кечмишин рәһбәрлиji алтында јола дүшмүшүк. Заман тәләб етдикчә јолумуз да вавам едиб кедәчәјик. Бизим рәфтарымызын үсүлу беләдир ки, јаҳшы көрдүйүмүз вә бәјәндијимиз шејин архасынча ке-дәк. Ону өјрәнәк. Әмәлијјатымызын дағылмасына ча-

лышан һәрч-мәрчлијә јол вермәјәчәјик. Азадхаһлыг мәг-сәди илә башламыш бир гијам бир мәмләкәтдә баш тұтарса, о өз ғоншу өлкәләринә тә'сирсиз галмаз. Әкәр бу гијам низам вә гајда илә давам едәрсә, бөјүк тә'сир бағышлаја биләр. Әкәр габилийјәт вә ләјагәт көстәрә бил-сәніз, һәр тәрәфдән сизин јардымыныза кәләрләр. Jox, әкәр һәрч-мәрчлик төрәтсәніз, тезликлә сиздән үз дөндәрәрләр.

Бу күн ән сол мәсләк—болшевик мәсләкидир. Қөрүнүз, большевикләр нә гәдәр интизам илә рәфтар едирләр. Лондон, Парис вә Москва шәһәрләриндә һаким олан әмнијјәтин фәргини қөрүрсүнүзмү? Онларда олан һансы асајиш бу бириндә (Москвада) јохдур? Жаҳуд бурада асајишә гаршы һансы бир һадисә баш вермишдири ки, о бириләрдә баш вермәмиш олсун? Большевикләр бу интизамы нечә жаратдылар? Онлар баша дүшдүләр ки, қәрәк ишләр низам вә интизам илә тәшкил едилсін. Бу күн бизим гијамымыз елә бир шәклә дүшмүшдүр ки, әкәр таныш, ja биканә бир адам бизим мәрам вә мәгсәдимизи сорарса, бу барәдә она изаһат верә биләрик. Биз ири аддымларла ирәлиләјирик. Лакин тәләсмәдән, әл-ајаға дүшмәдән ирәлиләјирик. Бу, бир дәвәнин јериши кими сакит вә ири аддымлардыр. Әкәр бир узунгулаг онунла аյаглашмаг истәрсә, сүр'әтлә һәрәкәт етмәјә мәчбүр олачагдыр. Сизин һәрәкәтинизи ағыр вә ләнк зәнн едәнләр, өзләри тез кетмәк истәјиrlәр. Бу сүр'әтли аддымларла јеримәк истәјәнләр, узунгулағын һәрәкәтине охшајырлар. Кечмиш ингилабларынызда бүтүн төкүлән ганлара вә фәдакарлыглара, дахили вә харичиләрлә мүбаризәјә бахмајараг, буқунку гијамда олан сијасәт үстүнлүjу јох иди. Бу, јалныз бизим габилийјәтимиздән дејилләр. Заман да буна јардым етмишдири. Йисс едирли ки, әкәр һәрәкәт етмәсәк бизи итәләjәчәкләр. Бүтүн бунлара бахмајараг, үч аj әрзиндәки рәфтарыныз бәjәнилмишдири. Мән гијам мұдирийјәти адындан сизә тәшәккүр едирәм.

Бә'зиләри бизим јахшы рәфтарымыздан истифадә едирләр. Онлар өз вәзиғәләрини баша дүшмүрләр. Өз веркиләринин галғысыны кәтириб тәһвили вермирләр. Бир дәстә хайн малиjjә идарәсінин пулларыны чибләри-нә долдурууб, бу вәзијјәти төрәтдикдән соңра, арадан чыхды. Инди әкәр сиз малиjjә идарәсіндән сорушсаныз ки, нәјиниз вардыр? Дејәчәкләр ки: әкәр версәләр һәр

шејимиз вар, вермәсәләр юх. Демәли, тәгсир һәм верән-ләрдә, һәм дә алланлардадыр. Белә јумшаг вә нәзакәг-лә рәфтара гаршы бә'зиләри кефләнир вә өзүнү итирирләр. Һәтта алдыглары шејин пулуну белә вермәк истәмиirlәр.

Бу гијам өз һәдәфинә доғру кәдәчәкдир. Ејни заманда низам вә интизама рајәт едиләчәкдир. Лакин бә'зиләри шүбһәјә дүшмәмәли вә бундан суи-истифадә етмәмәлидиirlәр. Лазым қәлдији тәгдирдә, күтләниң хошбәхтлиji наминә, биз чох шиддәтли тәдбир көрмәjә дә мәчбуr олачаыг.

ИСТИГБАЛЫМЫЗ

Женә јетди игбалымыз,
Һасил олду амалымыз.
Нә рөвшән истигбалымыз,
Jашасын истиглалымыз.
Jашасын һүрриjjәт.

Рөвшән милләтин көzlәри,
Күлсүн тамамән үзләри.
Батды сәhәр улдузлари,
Кәлди шәрәф күндүзләри,
Jашасын һүрриjjәт.

Иззү-шәрәф мәсдагимиз,
Рөвшән һаму афагимиз,-
Азад олуб торпағымыз,
Jaјлағымыз, гышлағымыз,
Jашасын һүрриjjәт.

Милләт һамы гардашымыз,
Фәтһү-зәфәр юлдашымыз,
Торпағымыз, даf-дашымыз,
Өз әлимиз, өз башымыз,
Jашасын һүрриjjәт.

Јетди зәмани имтәһан,
Нә хош заманды бу заман,
Бәхту сәадәт ту аман,
Гардашларым, геjrәt аман!
Jашасын һүрриjjәт.

Гардашларым, гејрәт един,
Тәһсил үчүн һүммәт един,
Нә вахтәдин? Ибрәт един.
Кәсби шәрәф рүф'әт един,
                  Жашасын һүрриjjәт.

Данишләдир пајәндәки,
Дүнja үзүндә зиндәки,
Вәрнә өлүңчә бәндәки,
Әгвам әра шәрмәндәки,
                  Жашасын һүрриjjәт.

Әхзи һүнәр, кәсби фүнун,
Инсана вашибидир бүтүн,
Санма фүнуни сән чүнүн,
Бу е'тигады билмә зәбүн,
                  Жашасын һүрриjjәт.

(Хијабани һәрәкаты дөврүндә халг тәрәфиндән јаралан вә азадлыг, истиглал нәғмәси кими охунан бу маһны «Тәчәддүд» гәзетинин 24-чү нәмрәсиндә чап едилмишdir).

ДОКТОР ТАҒЫ ӘРАНИ

Тағы Әрани 1902-чи ил сентябрьын 5-дә Тәбриз шәһеринде гуллугчы айләсиндә анадан олмушдур. Атасы Әбулфәт Әрани Иранын малијә назирлијиндә верки-јыған иди. О, өз вәзиғесини намус вә вичданла јеринә жетирир, јери дүшәндә зәһмәткешләрин ағыр вәзијәтини јүнкүлләшдириди.

1907-чи илдә Әранинин аиләси Техрана көчмүшдүр. Бурада аилә башчысы хидмәт ишилә әлагәдар тез-тез әжаләтләрә кетмәли олдуғундан Тағыны вә ики бачысыны зәһмәтсөвән, хејирхан анасы сахлајыб тәрбијә едирди.

Тағы мәктәбдә өзүнү чалышган, фәрасәтли бир шакирд кими танытдырышты. Онда фөвгәл'адә габилијәттөр иди.

1920-чи илдә орта мәктәби гурттардыгдан соңра о, Техран Тибб Институтуна дахил олду. Бу заман артыг Тағы Ираны бүрүмүш сијаси чыхыщларын дайми иштирекчысы иди. Бунунла әлагәдар олараг елми коммунизм нәзәријәсінә аид марксизм-ленинизм баниләринин әрәб, фарс дилләринә тәрчүмә едилмиш әсәрләrinin тапыб охујурду.

1922-чи илдә о, Алманија кедәрәк Берлин университетинин физика-кимја факультетинә дахил олду. Тәләбә Тағы охумаг имканы әлдә етмәк учүн һәм дә «Кавијани» мәтбәесиндә бир нечә ил корректорлуг етди.. 1928-чи илдә 26 јашында икән Тағы Әрани мұвәффәгијәтлә докторлуг диссертасијасы мұдафиә етди.

Кәнч алим тәһсил илләриндә алман, инкилис вә франсыз дилләрини дә өјрәнмишди. О, Алманијада икән фәлсәфәни, социологијаны, сијаси иттисады, тарихи вә саир елмләри дәриндән мәнимисәмиш, ингилаби нәзәријәјә о гәдәр дәриндән јијәләнмишди ки, достлары тәрәфиндән «марксизмин енциклопедијасы» адландырылырды.

Доктор Әрани гыса мүддәт әрзиндә «Психолокија», «Диалектик материализм», дөрд чилдлик «Физика елми-

нин әсаслары», дөрд чилдлик «Қимја елминин әсаслары», «Үмуми вә хұсуси психолокија әсаслары», «Биолокијанын әсаслары» әсәрләрини жазды. О, өзүнүң тә'сис етдији «Дүнja» журналының сәhiфәләриндә дә «Мистика вә материализм», «Инсанын материализм нөгтеји-нээзәрингән тә'рифи», «Азадлыг вә зәрурәт», «Һүгуг вә материализм», «Гадынлар вә материализм» вә башга әсәрләрини чап етдиришиди.

Бүтүн бунларла јанаши Әрани әдәбијатшүнаслыгда мәшғул олур, фарс вә әрәб поезијасы һагында мұназирәләр охујурду. Мәшһур алим Алманијада икән Хәjjамын «Рұбаиләри»ни, алим, сәjjāh Насир Хосровун «Сәфәрнамә» вә «Дин мәсәләси» әсәрләрини, һәмчинин Сә'динин вә Үбејд Заканинин јарадычылығына һәср олунмуш әсәрләри һазырламыш вә нәшр етмишиди.

Доктор Тағы Әрани гызының ингилаби фәалијәтилә әлагәдар олараг 1937-чи илин апрелиндә Рза шаһын кизли полиси тәрәфиндән һәбс едилиб гапалы шәраитдә мұнакимә едилди вә 1940-чы ил феврал айынын 4-дә зинданда өлдүрүлдү.

Ашағыда көркемли алим, әдәбијатшүнас, аловлу вәтәнпәрвәр доктор Тағы Әранинин мәһкәмәдә сөјләдији нитгиндән парчалар тәгдим едирик.

Жолдашлар, иртича гудузлашмышдыр. Иңтиман чәрәјан далғаланан бир чаја бәнзәјир, көзләјин ки, чөр-чөп кими чајын саһилинә, палчыг кими тәкинә јапышмајын, чалышын ки, чајын ортасынын ән пак вә тәмиз гәтрәләриндән оласыз.

Биз ахын әлејінә үздүjүмүзү билирик. Лакин гүввәтли голларымызла бу ахынын истиғамәтини дәјишидирәнә гәдәр үзәчәјик...

* * *

Бәшәријјәтин мүгәддәс идеаллары әлејінә, инсани әхлаг нормаларына гаршы һәрәкәт етмәк елә бир иjrәнч шәклә салынмышдыр ки, сүлһ вә азадлыгдан, ган төкмә, јохсуллуг, позғунлуг вә фәнишәлијин гаршысыны алмагдан данышсан әгидәләр он иллик һәбс чәзасы илә тә'гиб олунурлар. Зәһмәткешләрин тәрәфдары олмаг вә онларын һүгугуну горумаг үстүндә бу гәдәр шиддәтли ҹәза верилмәси ҹәмијјәт үчүн олдугча бөjүк бир рүсвај-

лыгдыр. Нә үчүн зәһмәткешдән бу гәдәр горхурсунуз? Полис мә'мурларының үстүндә зәһмәткеш сөзү јазылмыш бир вәрәгәјә көзләри саташан кими бүтүн варлыглары илә она һүчүм етмәләри нә гәдәр дә икраһкәтирицидир. Чин бисмиллаһдан, Тәһран полис идарәсинин зәһмәткешдән горхудуғу гәдәр горхмур. Мәкәр сизин һәјатынызын бүтүн еһтиячларыны зәһмәткешләр тә'мин етмир, мәкәр Иран миллиятинин онда дөггүз эксәрийјәти зәһмәткеш дејилдирми? Зәһмәткешә гаршы чыхмаг мәкәр Иран миллиятинә вә һәмин демократик мәшрутә ганунларына гаршы чыхмаг дејилдирми? Онда бәс нә үчүн полис идарәсинин бүтүн гүвәси зәһмәткешләрин тәрәфдарларыны тә'гиб етмәк ишинә сәрф өдилир? Бу ҹүрә тә'гиб вә мұнакимәләр нә тәк сизин күтлә әлејхинә олдуғунузу, ејни заманда онлардан бәрк горхудуғунузу җөстәрир. Бу шиддәтли тә'гибин горхудан, титрәмәдән башга өзкә сәбәби ола билмәз. Беләликлә, сиз өзүнүз истәмәдән күтләниң ғүдрәтини е'тираф едирсиз...

* * *

Инди артыг бир сыра јаланлар—тәдричлә һәгигәт шәклинә салынмагдадыр, полис идарәсинин әлиндә аләт олан мүддәилүмум да бу саҳтакарлыглара әсасән иттиhamnamә дүээлтмиш вә онун тәзјигләринә гаршы мугавимәт җөстәрилдијиндән гәзәбләнәрәк мәнә ән шиддәтли чәза тәтбиғ олуңмасыны тәләб етмишdir. Мүддәилүмум әл атдыры зүлм вә хәјанәтиң бөјүклюјуну баша дүшмур. О, бир тәрәфдән ојунчаг, дикәр тәрәфдән хәјанәти һәјата кечирмәк аләти олур. Экәр һакимләр дә дигәт етмәјиб полис идарәсинин әлиндә аләт олсалар, онда мән вә бир чох башгалары һәгигәтдә бу адамларын һәвәсbazлыгларының гурбаны олачағыг. Буна көрә дә полис вә әдлийјә идарәләринин досјәләринә саҳта вә гәрәзлик рапортлары нәзәрә алмадан диггәтлә јанашмаг вә һәгигәтләри ашкара чыхармаг лазымдыр...

* * *

Үмумијјәтлә, адамларын өз миллиятинин сәадәти уғрунда фәрзән бу вә ja башга бир әгидәниң далынча кетмәләрини башга бир дәвләтә мәнсуб етмәк сөзүн там мә'насында чинајәтдир. Биз мүттәһимләrin бә'зиләrinә

белә бир ифтира атан адамларын үмуми чәза ганунларының 269-чу маддәсинә әсасән чинајетә җәлб олунмаларыны чидди сурәтдә тәләб едирик...

* * *

Иран мәтбуаты аләминдә онун варлығы илә фәхр етдијимиз «Дүнja» журналы биринчи күндән дејилдији кими елми бир журналдыр вә ҹилдинин далында гејд олундуғу кими фәлсәфи фикирләр һағында материализм нәгтеји-нәзәриндән бәһс едир. Мәсәләнин мәнијјәтини анламадан онун фәнишәлијә, савадсызлыға вә саирәј гаршы мүбәризә кими көзә ҹарпан бәјүк башлыгларына көрә ону тәблиғати бир журнал фәрз етмишләр. Экәр һәгигәтән коммунизм будурса, онда бу әgidәни нә үчүн бу гәдәр шиддәтлә тә'гиб едир вә коммунист олмамаг ејбини өз үзәринизә көтүүрүсүнүз? Экәр бунун әксинәдирсә, нә үчүн «Дүнja» журналыны тәблиғати вәрәгәләр сырасына салырыныз? Сиз мәним вә Иран ичтимајјәтинин белә бир мәтбуат јохсууллуғу дөврүндә варлығы илә фәхр етдијимиз «Дүнja» журналыны диггәтлә охујун, экәр орада өз вичдан вә инсафыныз әлејинә бир мөвзу көрдүнүз, онун һәгигәтән Иран милләтийин мәнафејинә гаршы олдуғуну сүбүт едә билдиниз, онда мәни ики бәрабәр шиддәтлә ҹезаландырын, экәр инсафыныз варса, белә бир журналын нәшр едилмәси Иран ичтимајјәти үчүн хидмәт етмәкдән, она ифтихар газандырмагдан башга бир шеј ола билмәз. Она көрә дә бүтүн бош иддиалары ләғв едиб, бир кәнара гојун вә даһа бундан артыг чинајетләрә әл атмајын...

* * *

Сиз әсас гәзәји вәзиғәләр тутмаг шәрайитинә малик дејилсиниз. Гәзәји вәзиғәләрә лајиг олмаг үчүн һәр шејдән әvvәл инсаф, меһрибанлыг, ҹәсарәт, әдаләтә вә вәзиғәјә әлагә лазымдыр. Әсас ганунун тамамлајычысының 28-чи маддәсинә көрә гәзәји гүүвә өлкәнин үч мүстәгил гүүвәсиндән биридир. Бу гүүвә там истиглала малик олмалыдыр, башга ики гүүвәнин ирадәсинин тә'сири алтында олмамалыдыр. Бу тәчрүбә мәшрутәли өлкәләрдә, хүсусилә ичрачылыг гүүвәсинин һәмин ирәлидә гејд етдијим тәчавүзкарлыгларыны гаршысыны ал-

маг үчүндүр. Гэзаяи-мәгамын шәрәфи мисилсиздир. Милләти тәшкіл едән фәрдләрин мүгәддәраты вә үмумин һәгиgi тәһлүкәсизлиji онлара тапшырылышдыр. Лакин сиз! Сиз гэзаяи гүввәнин әһәмијјәтини ичрачылыг гүввәсинин назирликләриндән биринин идарәләриндән бири олан полис идарәсинин бир ше'бәси олмаг дәрәчәсинә гәдәр алчалтмышсыныз. Дүнjanын һәр јериндә гэзаяи-гүввә һәтта сијаси режимләрдән дә үстүндүр. Минләрлә сијаси дәжишикликләр даға әсән күләк кими ғэзаяи-гүввәнин гәдим вә әзәмәтли һејкәлинә из дә сала билмир. Лакин сиз! Полис идарәси сизин әмрләринизә итаёт етмәк өвәзинә, сиз онун әмрләринин ичрачысы олубсануз. Полис идарәсинин дахили вә инзибати сијасети дә сизин зәиф һејкәлинизи бир од кими күләк гаршысында титрәдир. Инди дә ојунчаг олдуғунуз елә бил ки, өзүнүз дә тәсдиг едирсиз. Мәһкәмәнин ибтидаи ичласларында иддия саһибләриндән башга һеч кәс олмамалыдыр. Лакин бурада фәгәт үч полис забити дејил, тәкчә өзу данышан вә ичласын мудири һесаб олунан ашағы рүтбәли алчаг бир забит дә отурмушду, мәһкәмә рәисинин өз нәзәрини билдирмәјә чесарәти јох иди. Бу гэзаяи-дүшкүнлүк елә бир јерә чатмышдыр ки, сијаси идарәнин өзүнү мұстәнтиг адландыран вә мәним намустәнтиг адландырыбым ән әһәмијјәтсиз мә'мурларындан бири шәнбә күнү 16. II. 25-дә (17. V—37 м.) демишdir: «Мәһкәмә кимин итидир ки, полис идарәсинин ичазәси олмадан бир адама бәраэт версин, яхуд ону мәһкүм етсін. Экәр өзүнүз үчүн бәраэт газанмаг фикриндәсизсә, онда полис идарәсийн мұвафиг нәзәрини өлбәттің...».

Өз әрини бүтүн һејванларын күчлүсү билән сәрчә кими тәҹәддүд дөврүнүн бу өлбәттің да өз идарәләрини сиздән, гэзаяи-гүввәдән, шәрәф вә вичдандан да јүксәкдә билирләр. Нә үчүн? Сизин зәиф олдуғунуза қөрә! Бизим тутулмағымыз Иран ичтимаијјәтindә топ кими сәсләнди, бүтүн дүнjanын диггәтини өзүнә өлбәттің... Рәјтер вә саир акентликләрдә бу барәдә хәбәр вердиләр. Гэзаяи-гүввә, әлбәттә, јатмамыш олсајды адәтән билмәлијди ки, бир адам тутулдугда онун тутулмасы нағгында гәрар 24 saat ичәрисинде она чатдырылмалыдыр, анчаг бизэ тәхминән он аж соңра, (орта һесабла) 1316. 1. 2 (24. XII—37) дә чатдырылды.

Мұстәнтиг вә мүддәилүмүм бу сүкут гаршысында гануни һекмләрә әсасән өзләрини тә'гибә лаиж билирләрми?

Гәзәји гүввәнин биринчи пајәси, о, тәһигат һакими олан мұстәнтиг көрәсән һеч утандырымы? Гәзәји аләмә гаршы өзүнү хайн билирми? Әлдә олан дүзкүн мә’лумата көрә бу адам кечәләр сијаси идарәдә һазыр олараг, халг нөг-теји-нәзәриндән мүгәддәс сајылмалы олан һазыркы итти-һамнамәнин әсасыны тәшкіл едән өз гәрарыны полис идарәсінин көстәришилә, төрәтдикләри фачиәләр ирәлидә изаһ олунан зұлм вә тәчавүз дәллалларының әли илә тәртиб етмишdir...

* * *

Бу күнкү мүттәһимләри Иран милләтинин ән сечил-миш нұмајәндәләри олдугларыны, бу вахта гәдәр онлардан һеч биринин хидмәтдән башга айры бир иш көрмәдијини вә Иранын һәмишә фәхри олдугларыны һазыркы мәһкәмә һеј'әти чох јаҳшы билир. Мүддәилүмүмүн иттиһамлары дүзкүн олдуғу тәғдирдә белә, јенә дә һәмин дәстә Иран милләтинин дири бир милләт олдуғуну сүбүт етмиш, о милләт үчүн фәхр газандырмыш вә сизи дири бир милләтин гәзәји гүввәси етмиш олур. Она көрә дә рәфтарының чох дәғиг олмалыдыр. Мән бурада өзүмү мудафиә етдикдә мәгсәдим өзүм дејилдир. Мәним мудафиәм үмумидир вә өз һаггымда дедикләрим аз, ja чох башгаларының һаггында да дүзкүндүр.

СЕИД ЧӘФӘР ЧАВАДЗАДӘ ПИШӘВӘРИ

Көркемли јазычы вә ингилабчы Сеид Чәфәр Чавадзадә (Халхали) Пишәвәри 1892-чи илдә Халхалын жаһынлығындакы Завијә кәндидә јохсул бир аиләдә анадан олмуш, ушаглыг дөврүнү бу кәндиндә кечирмишидир. 1905-чи илдә атасы ону Бакыја кәтирир.

Пишәвәри Бакыда «Иттиһад» мәктәбиндә тәһисилини баша чатдырдыгдан сонра һәмин мәктәбдә мүэллимлик едир. Пролетар Бакысы Пишәвәринин ичтимай көрушләринин формалашмасына дәриндән тә'сир едир. Онун әдәби-ичтимай фәалийјәти Бөјүк Октjabр социалист ингилабындан сонра башлајыр.

Пишәвәринин илк публисист әсәрләри «Һүммәт» вә «Азәрбајҹан» гәzetләrinдә нәшр олунур. Онун публисистик фәалийјәти 1918—1947-чи илләри әнатә едир. Бу публисистика өзүнүн ҹошкунлуғу вә јүксәк бәдиилији илә фәргләнир.

1918-чи илдә Пишәвәри, әсасән, нефт сәнајесиндә ишләјән Җәнуби Азәрбајҹан фәhlәlәrinдән тәшкил олунмуш Иран социал-демократ (Әдаләт) партијасына дахил олур. 1919-чу илдә «Һүррийјәт» гәzetини тә'сис едир.

Бу заман мусаватчылар вә дашнаглар әсрләр боју дост олан Азәрбајҹан вә ермәни зәһмәткешләри арасында милли әдавәт төрәдир, синфи мүбәризәни милли гырына чевирмәjә чан атырдылар. Пишәвәри Азәрбајҹан әдәбијјатындакы халглар достлуғу әn'әnәsinә садиг галараг дәрин һуманизм вә пролетар бејнәлмиләлчилиji руһунда јаздығы мәгаләләrinдә һәр ики халгын гәddар дүшмәнләрини ифша едиреди.

1919—1920-чи илләрдә Пишәвәри јалныз «Һүррийјәт» гәzetindә деил, Бакыда чыхан бир нечә фәhlә гәзети вә журналында чыхыш етмәклә дахили әксингилаб вә харичи мудахиләчиләр гаршы гызын мүбәризә апармышдыр. Бундан әlavә, о, 1920-чи илин јанварындан башлајараг Қәнҹ Ишчиләр Иттифагы тәrәfinдәn Бакыда нәшр олунан «Јолдаш» журналынын редактору олмуштур. Коммунист идејаларыны қәнҹ фәhlәләр ара-

сында жаңылар мүәјжін хидмәти вардыр. Пишевәри публистикасында социалист ингилабының тәрәннүмү, көнә үсул-идарәни бәрпа етмәjә чәнд едән-ләрә гаршы мұбариzә әсас жер тутур. Онуң «Нүррүjәt» гәзетиндә «Мұстәар», «Әчүл» вә «Нади» имзалары илә жаздыры фелжетонлары да өз идеясы е'тибары илә hәmin истиғамәтә jөnәлмишdir.

Азәрбајҹанда совет накимиjәti гурулдуғдан соңra Пишевәри «Коммунист» гәзетиндә мәгаләләрилә чыхыш еdir. «Кәндчи» гәзетинин нәздиндәki «Тикан» журналынын илк органы олан «Нәгигәt» гәзетиндә «Әhмәd Пәрларда да жахындан әмәкдашлыг еdir.

Бөjүк Октябр социалист ингилабының гәләбәси илә Чәнуби Азәrбајҹанда вә Иранын шимал әжаләтләриндә милли азадлыг hәrәкаты jенидәn күчләнән кими, вәтәнини азад етмәk ешгилә чырпынан жазычы Ирана гаýдыр, Киландакы ингилаби hәrәкатда жахындан иштирак еdir.

Инкiltәrә империализминин мудахиләси нәтичәsin-дә 1921-чи илдә Киланда ингилаби hәrәkat жатырылыр, Пишевәри Тéрана кедәrәk Иран hәmкарлар иттифагынын илк органы олан «Нәгигәt» гәзетиндә «Әhмәd Пәрвиз» вә «Әчүл» имзаларилә чыхыш еdir. Милли-ааз-длыг hәrәкатынын жатырылмасы вә Инкiltәrә империалистләри тәrәfinidәn Rza ханын накимиjәt башына ке-чирилмәсилә Иранда шиддәтli иртича дөврү башланыр. 1930-чу илдә Пишевәри Тéранда сијаси полис тәrәfinidәn hәbsә алыныр. Ингилабчы жазычы зиндана өз әдә-би-сијаси фәалиjәtinи давам етдирир. Әsәrlәrinin бир hissеси «Зиндан хатирәләri» ады алтында фарс дилиндә nәшр олунмушdur.

11 ил зиндан вә сүркүндә галдыгдан соңra 1941-чи илдә хиласкар Совет Ордусунун Ирана дахил олмасилә Пишевәри hәbsdәn азад олунур. 1943-чу илдәn Тéранда фарс дилиндә «Ажир» гәзетини чыхарыр.

1941—1945-чи илләrdә Пишевәри публистикасында вә сијаси фәалиjәtinde фашизмә гаршы мұbариzә мүhум жер тутур. О, «Ажир» гәzeti vasitәsилә Иран халгларыны рус классикләри, Совет әdәbiyjаты вә мәdәniyjәti илә таныш етмәk бөjük хидмәt кестәrmишdir.

«Ажир» гәзетиндә Крылов, Грибоедов, Пушкин, Лермонтов, Чехов, М. Горки, Илja Еренбург, Ванда Васильевскаjanын әsәrlәrinдәn тәrчүмәләr етмишdir. Пиш-

вәри Иранла Совет Иттифагы арасында мәдәни әлагә жаратдыгдан соңра «Пејами-нов» журналынын гаршысында дуран вәзиғеләри көстәрирди. О, Иран халгларыны Совет әдәбийжаты вә мәдәнијәти илә таныш етмәк, Иран зәһмәткешләрини јени һәјат гурмаг уғрунда әэмлә мубаризә апармаға сөвг етмәк истәјирди. Пишәвәринин «Бакы тәһфәси» очеркләри дә һәмин мәгсәдә хидмәт едир.

1945-чи илин август айында Пишәвәри Төрәндан Тәбризә кедир. Орада Азәрбајчан демократ фирмәсинин әсасыны гоjur. Партиянын органы сајылан «Азәрбајчан» гәзетини тә'сис едир. Пишәвәринин «Азәрбајчан» гәзетиндә чыхан мәгаләләри Җәнуби Азәрбајчан халгыны милли истиглалијәт уғрунда мубаризәјә руһландырыр, онун милли мәдәнијәт вә истиглалијәт нүгугуну дананлара гаршы ардышыл мубаризә апарырды. 1945-чи илин декабрында халгын силаһлы, үсјаны галиб кәлди. 1945—1946-чы илләр Җәнуби Азәрбајчан халгынын сијаси ҹәһәтдән мүстәгил олдуғу бир шәраитдә, сөзүн һәги-ги мә'насында онун милли мәдәнијәтинин сәрбәст инкишәфы илләри олду. Лакин һәмин илин декабрында иртичачы Иран һәкумәти АБШ империалистләrinin көмәјинә архаланараг Җәнуби Азәрбајчан әразисини әнатәјә алыб, демократик ислаһаты ләғв етди, террор режими дүзәлдиб, милли һәкумәти јыхды. Бүтүн тәэjигләрә баһмајараг, Җәнуби Азәрбајчан әналиси милли истиглалијәт, сүлһ вә демократия уғрунда залымлара гаршы мубаризәни давам етдирирди. Бу илләрдә Совет Азәрбајчанына кәлмиш јазычы 1947-чи илдә фациәли сурәтдә гәза нәтичәсindә һәлак олду.

Пишәвәри өз дөврүнүн бир сырға мүһум әдәби һади-сәләри һаггында өз муләниздәрини сөјләмишdir.

Ингилабчы јазычынын әсәрләри сонракы илләрдә дә өз вәтәнинин вә халгынын азадлығы уғрунда вурушан зәһмәткеш күтләләр тәрәфиндән севилир, бу әсәрләр онлары хошбәxt кәләчәк уғрунда мубаризәдә даһа да руһландырыр.

Л Е Н И Н
(Владимир Улjanов)

ИХТИСАРЛА

Ленин јолдашын 1917-чи ил ингилабындан вә хүсусән Октjabр ингилабындан соңракы тәрчүмеji-һалы учун бөjүк бир китаб јазмаг лазым кәлир. Биз јалныз бурада онун соңку ингилабда ојнадығы рол һаггында пәк сәтни бир мә'лumat верәчәjиз. Ленин јолдаш 1905-чи ил ингилабынын үrәji идисә, соңку ингилабын ruhы иди. Даha артыг башы иди.

Ленин јолдаш Октjabр ингилабы заманында өзүнү һәм баш сијаси рәhбәр, һәм атәшин бир мүбәллиf, һәм одлу бир ингилаб шайри, һәм дә бир ичтимаijәt алими кими танытмышдыр. Русија ингилабында көстәриләn мәһарәtin, апарылан сијасәtin там бир нисфи онун ағыл дүнасына бағлыды.

Ленин јолдаш бир чох Шәрг ингилаб гәһрәманлары илә таныш иди вә онларын васитәсилә Шәрг аләминдә ингилаб атәшини јандырырды.

Һал-һазырда Русија Шура дөвләти үмуми әксингилаб дунјасы ичәрисиндә јеканә бир ингилаб ваһәси, Ленин јолдаш о ваһәдә ше'lәләр сачан мәш'әлdir. Дүнjaы ялдызлатан бир күнәшdir.

Әски Авропанын вә Американын гара булутлары ингилаб ваһәси үзәринә һүчум чәkәрәk парлаг күнәшимизи гапламаг истәjir.

Шәрг аләми күнәшсiz јашајамаз; сөнәр, јенә мәһв олар.

Шәрг аләми дағыныг сәфләрини бирләшdirәrәk гара булутлара һүчум етмәlidir. Қирли думанлары дағытмалыдыр.

Дағытмалыдыр ки, күнәшимиз парласын, мүһитимизи шәfәglәriлә зијалыландырысын. Ленин јолдашымыз јашасын; үrәklәrimizdә чаһan ингилабына гаршы бәсләнәn үmidlәrimizi мәhkәmlәtsin. Зәиф әgidәlәrә чаһan ингилабынын мүмкүн олдуғunu сұбут етсін.

ФЕЛДЕТОНЛАР

СОН МОДА

Јолдаш! Мән фәhlәjәm, зәһmәtkeshәm, өзүм дә чох ишләјиб аз јејирәм, јәни иранлыјам. Џәр бир кәнчин сон модаја hәвәс етмәси тәбии олдуғундан мән дә зәмәнәмизин. сон модасына табе олуб, Сәнә ѡлдаш хитаб етдим. Эфв едәрсән, нә едим? мода беләдир. Ким билир нә-әгидә, нә фикир, нә мәсләк саһибисән! Бәлкә ѡлдаш сөзүндән ачығын кәләчәк? Онда әфәнди, яхуд аға ол! Неч ејби јохдур, бунлар да һәлә моддадыр.

Јухарыда силки-тәһиррә кәтириджим мүхатиб! јәни ѡлдаш! әфәнди! яхуд аға! Әкәр бизим иранлысан һәзрәт, әчәл, ҹәнабали, һәзрәт әфхәм әмчәдүила, әкәр алым-сән фәрзәнди-әср, әлламеji-дәһр! бәндәниz сизин мусайдәниzлә бир нечә кәлмә јазмаг истәрдим, зәнни-ачизанәмә кәрә, мәним јазыма (мәгаләмә), (тәһиратыма) ирад етмәssиниз. Чүнки бәндәниz, јени модаја hәвәс едәнләрдәнәм. Билирсән ки, инди натиглик, мәгалә јазмаг, сөз сөjlәjәндә дили әјмәк, он-он беш дәгигә күчәниб бир әрәби, өзү дә гәләт сөз тапыб демәк бәрк моддадыр...

Аләмдә мода нә гәдәр дәјишсә дәјишсин, бизим та-чиrlәрә неч тә'сир етмәз. Дәниz кәнарына сәфәр ет. Соnra дүкәнларда чохлу дүjү, кишиши, гејси вә Ин-кiltәrәdәn јени кәлмиш (парча) тајларынын габағына бир миз, үзәринә бир халча салыныш, үстүндә бир гәләмдан, бир дә чилдинин рәнки дәјишмиш ики дәфтәр, бу мизин архасында һәзрәт Адәмин, яхуд Идрис пеj-ғәмбәрин формасында кејинмиш гырмызы саггал бир шәхсә тәсадүf едәрсән. Онда бирдән чашыб деjесән ки, аj Җачы! бу күчәләр күнчүндә галан иранлылар да кишиидир, онлар да инсандыр, нә үчүн гырылсынлар?

Көрәчәксән, јүз ил бундан әгдәм рәһmәtлик атасы деjәn сөзү деjир: «дәhбәмән че инсан әст. Худа ура ан тор хәлг кәрде әст. Мән замин нистәм ки, мән зәһmәт кәшиде дөвләт газанмыш, ону да версин о јесин, өзүм бәс нә јесин?»¹

Хұласә, бу күн бизимки белә кәлди. Деjәchәk сөзләри кәлән нәмрәjә сахладым. Чүnki hejjәti-tәhiririjjә hәр

¹ Тәрчүмә: «Ахы мәнә нә, инсандыр. Аллаh ону белә јаратмышдыр. Мән замын деjиләм, мән зәһmәт чәкиб...»

бир мәгаләни дохсан дөггүз кәрә мұзакирайә гојур, бир аз узун оланда көрүрсөн тулладылар. Аңчаг чәсарәтән де-жирәм, бизим Кәрбәлаји Жаптумәлиниң рәвајәтиң көрә икиңчи Мәһәммәдәли (вәлиәнд) Тәбриздән 『«фәтәшәр-рәфүнә фил Тәһран лајемкүнү игамәтә фил Азәрбај-чан』¹ олмушшур. Ким билир, бәлкә Тәбризә дә сон мода сирајет... жәни о сез.

Лондонда бир балача кәрнәшмә вар—дејирләр. Бу хәбәри ешиңчәк Мә'сумов Һачы Мәһәммәдһүсейн парча тиҹарәтинин кәсилемәчәйини дујуб, һәр нөв олурса јүкүнү тутмаг истәјир.. Кәләчәкдә чохлу сөзләrim вар ки, би-нәва јолдашын тартан партаны онун јанында елә...

«Хүрријәт» гәзети. 29 ијул 1919-шу ил,
№ 10, Әчүл.

АЖЫЛЫБДЫР

Анд олсун Астара көмрүкчүләрипин вәтәнпәрәстликләринә. «Рә'д» гәзетинин азадијәт уғрунда јүрүтдүјү фикринә ки, бу вахтадәк јалан сөјләмәмишәм.

В... ә ба... сәнә нә дејирәмсә сән шүбһәсиз гәбул елә, чүнки мән башга фирмәбазлар кими шәхси гәрәзими қөзләмәрәм. Һәмишә үмумин мәнфәэтинә сез сөjlәјиб чалышарам. Истәр даңнак, истәрсә о бириси, мәним үчүн тәфавүтү јохдур. Һәр кәс ки, инсанијәтә мүзүрр әмәлијата булунду, дүшмән һесаб еди्रәм. Бу мән. Истәјирсән инаң, истәјирсән инаңма. Ачыг, ашкара дејирәм ки, Иран аյылбыдыр. Бавәр әтмирсән, дәниз кәнарына тәшриф апарыб орада пул дәллалларилә бир балача сөһбәтә кириш. Вә сагәддәвләнин башы үчүн, Иранын дарушшура милли интихабатынын сәһиһ олмасына аид олсун ки, винодан (шәрабдан) тутмуш (конјака) гәдәр сәнин үчүн сајаңаглар. Онда лоту-лотуја играр едәрсән ки: ин гафилә та бә һәшр ләнкәст².

Әчүл. «Хүрријәт» гәзети 14 август 1919-шу ил, № 14.

¹ Тәрчүмә: «Тәһрана тәшриф апармыш, Азәрбајчанда галмалары мүмкүн олмамышдыр.»

² Бу гафилә гијамәтә гәдәр ләнкдир.

Бир тэрэфдэн мүдир эфэнди, бир тэрэфдэн дэ мурэттиблэр башлаяблар ки, тез ол бир шеј јаз, гэзетин сүтунлары бош галмасын. Мэн (өзүнүзэ мэ'лумдур ки, јајда нэ олар) һэр гэдэр фикирлэшдим бир шеј тапа билмэдим .Ахыр нэ јазым, нэ јазым бирдэн хэјалыма душду ки, Эхмэд шаһ һээрэтлэринин Авропаја сэфэр етмэсиндэн бир нечэ кэлмэ јазсам, јаман олмаз. Чүнки һэм гэзетин сүтунлары аф галмаз, һэм дэ гаре' Эфэнди о бозоркуварын сэјаһётинин әһәмийжэтили олдуғуны билэр.

Доғрудан да Иран шаһлары Авропа сэфэриндэн Ирана бөјүк мэнфээтлэр јетиршишлэр. Мэсэлэн, о мэнафедэн бир зорбасы туманларын көдэлмэсидир. Онун бэрэктиндэн Иран халгы Парис халгындан зијадэ тэрэгги етшишлэр. Нэ демэк истэжирдимсэ јадымдан чыхды, эфв единиз. Э'лаһээрэт валанын тэшири вагиэн «рэ'д» демишкэн Ирана бөјүк фајдалар верэчэкдир. Чүнки о чэнаб өхз етдиши үлуми-сијасијэни тэчрүбэ едэчэкдир. Лакин Гачар нэслинин тэбии хассэлэрини унутмајаг. Һамыја мэ'лумдур ки, (онлар) ади инсанлара бэнзэмэзлэр. Бир-биринэ зидд олан мухтэлиф хассэлэрэ маликдирлэр. Мэсэлэн, тарихи, әдэби, сијаси сөһбэтлэрдэн һэzz алмајыб, бил'экс шәраб, гумар кими мэшгулијётлэрдэн мэһзуз олурлар. Эн чох севдиклэри, арвадлар илэ мусаһиб олмагдыр, һэтта бу хүсусда елэ һирсэ маликдирлэр ки, јүз нэфэр көзэл гадына саһиб олдуглары һалда рэијжетин бир нэфэр әјалына тэмэh едирлэр. Бу хассэjэ эн артыг малик оланы Мэһэммэдэли иди ки, ашура күнү күндүз баш јарыб кечэлэр шәраб... ишлэрэ мұбашир олурду. Дејэсэн мэсэлэ бир гэдэр чиддиләшди. Эфв единиз.

Ахыр ки, бөјүк ишлэр көзлэмэк олар¹... һэтта балача имтијазат. Мэһэммэдзадэ Эфэнди сөјлэjэн кими «кулли

¹ Бурада мүэллифин «бөјүк шејлэр» ифадэсиндэн мэгсэди јэгин ки, Гачар сүлалэсиндэн даһа «бөјүк хэјанэтлэр көзлэмэк» фикрини ифадэ етмэкдир.

шешін жерчи' ила әслән»¹ жаҳуд «дерәхти ке тәлхәст вејра сәрәшт»... «Һәман мејвәһа тәлхбар авәрд».²

Әчүл. «Һүрриjjәт» гәзети. 15 август 1919-ку ил № 15.
ЭЛФАЗИ-БИМӘ'НА

Јолдаш мұдир сәндән хәниш вә тәмәнна едирәм мәним бу әлфази-бимә'намы тәғжир, тәбдилсиз дәрч едәсән. Җүнән бир нәфәр мүһәррир мәнә бујурду ки, еј Әчүл дадаш, сән нә үчүн жаңанда һеч мәтләбин анлашылыб, анлашылмамасыны нәзәрә алмајырсан. Өзүн дә ҹүмләләри бир-бириңә јапышдырыб, мә'наны итирирсән. Џа чәкил, гәзетләрин сүтунуну мәэttәл етмә, ја да ки, ҹүмләләрини бир аз гысалдыбы мә'насына әһәмијјәт вер.

Еј јолдаш, сән өзүн мұдирсән. Әлһәмдүлла жазы үсулуны билмәсән дә һеч олмаса ешиитмисән.. Инсафән дә кәрәк мәним жаңыларым тез баша дүшүлүр, јохса ки, адларынын ахырына бир ләгәб дә зәмимә едиб, мүғәлләг ибарәләр үчүн иијрми беш дәфә жазыб поздугдан соңра ахырда бир инша Мирзә Меңдихан чыхарданларын.

Бир дә дејирди ки, сән иранлы, өзүн дә ки, мүһәррирсән. Нә үчүн бәс бу иранлыларын мәһәррәми дәсткаһыны ојунчаға тәбдил етмәләри хүсусунда бир шеј жазмырсан. Қөрүнүр ки, сәнин дә хошуна кәлир. Мән де-дим ај мүһәррир халағлу, әvvәла, сән өзүн лап ә'ла билирсән ки, мән фәһлә бабанын бириси. Өзүм дә сосјалистәм, [истәр] иранлы, истәрсә бакылы мәним үчүн мүсавидир. Аңчаг буңу демәjә чәсарәт едирәм ки, иранлылар өз башларына вуруб сарсаг олурларса, бакылылар да гардашларыны өлдүрүб балаларыны сәркәрдан гојурлар. Бир аз дәриндән фикир вердикдә қөрүрсән ки, тәк иранлы вә бакылы дејил, үмум аләми-ислам бу кими нахощулуглара мүbtәладыр. Сәндән хәниш едирәм ки, бу сөзләри данышмајыб кедәсән өз ишивүн далынча, жасан бир-ики saat раhat отураг. Мән жазсам, сән дә жазсан, бүтүн дүнja һамысы мүһәррир олуб жазса да, сән дејәнләрин вүчуду илә мүмкүн дејилdir. Әл чәк, чых

¹ Тәрчүмә: Һәр шеј өз әслинә гајыдыр.

² Тәрчүмә: «Тәбиәти ачы олан ағач... ачы мејвәләр кәтирәр». Бурада мүәллифин ики бејт арасында нәгтәләр гојмагдан нә мәгсәд дашымасы мә'лүм дејил.

кет ишинә, рәһмәтлијин нәвәси, рәһмәтлик, инди бир аз мән дејәрәм, бир аз сән дејәрсән, иш дүшәр һәччәтә ја кәрәк сән гарадавојлар¹ кими гара атыб дејәсән Азәрбајчаны сөјдү, көндәртдириәсән һәбсханаја, ја да мән сәнә әксингилабчы дејиб чамаат арасында рүсвај едәм.

Хұласә, мұдир ѡолдаш, нә дәрди-сәр верим, ҹарәсиз-лиқдән һәсән әмиօғлунун чајчы дүканыны тәрк етмәјә мәчбүр олдум. Даңысы... Қәрбәлаји јапдым Әли демиш-кән: Аллаһи-Ә'ләм.

«Үүрријәт» гәзети 13 октjabр 1919-чу ил, № 24. Әчүл.

ӘЛФАЗИ-БИМӘ'НА

Һәгигәтән, би'мәна ләфзләри ишләтмәкдән усаныб бу күндән е'тибарән јазмағы тобә етмәк фикриндә идим. Лакин мұдир ѡолдаш сәһәр тездән чај ичмәмиш кәсди башымын үстүнү. Әчүл ѡолдаш, дур әчәлә илә бир шеј јаз—деди. Нә гәдәр бәһанә кәтирдим, әл чәкмәди. А кишиләр, сиз өзүнүз виҹданынызла мүһакимә единиз. Қөрүнүр, мән јазы јазмағы төвбә етмәкдә һаглыјам, јохса мүгәссир.

Нә јазым, әкәр бириин фәалијәтини тәгdir едим, дејәчәкләр тәмәллуг едир. Дикәринин фәна һәрәкәтләрини мөвгей-тәнгидә гојум, дејәчәкләр ки, шәхси гәрәзи вардыр. Ҳүсүсән бизим иранлылар ки, пәнаһ бир худа! Нә иттифаги-иранијан иijirmi күнә иттифаг дүзәлтмәк үчүн интихаб олунан һejjәtin јанмасыны, нә дә ки мин, бәлкә ики мин нәфәрин гәт' етдији е'тираз мәктубунун бир-ики нәфәр тәрәфиндән тәfjiri-тәбдил едилдикдән соңра өртүлүб, басдырылдығыны, јаҳуд дәфтәр арасында хаби-гәфләтә мәшғул олдуғуну јазмаг мүмкүн дејилдир. Чүнки белә.. инсан галыр мәэttәл, нә јазсын, көтуруб жандарма вә гарадовојларын Иран фәhlәләрини өлдүрмәжә рәшадәт хәрчә вермәкләрини јазсын. Онда да парламанда гәбул едилмиш алты ил күрәк чәзасы хәјала кәлир. Түрк фүгәраји-касибәсинин инкилис әлејһинә ингилаб галдырыб вар гүввәләрилә мејдана тулланмаларыны ки, һеч јазмаг олмаз. Чүнки «дивар күш дарәд»² Иран чәмаәтинин бу қүнки Иран һекумәтини таныма-

¹ Шәһәр полиси.

² Тәрчүмә: «Диварын гулағы вардыр..»

магларыны вә Иран нұмајәндәләринин башга јени вүчудә кәлмиш дөвләт нұмајәндәләрилә бәрабәр Парисдә әлләри гојунларында галдыгларыны јазым, онда фәрмажиши едәчәкләр ки, сосјалисттир, јалаң дејир. Һәтта Вилсон сәһілдир, Луид Чорч өзү зәиф милләтләр нұмајәндәләрини пишваз едиб, кәзләриндән өпмүш вә демиш ки, валлаһ-биллаһ анд олсун Һиндистанда јашајан гулларымын [кул] башына ки, мән анчаг сизин бу алача кәзләринизә ашиг идим. Әлһемдүллаһ ки, онлардан да өпдүм. Инди кедиб раһат олун. Даһа сизә зәһмәт верилмәјәчәкдир. Анчаг ону да сизә дејим ки, базарларынызын тичарәти инкилисләрә лазымдыр. Чүнки сизин кими меһрибан әшхас илә тичарәт етмәк гәнимәтдир. Франсызлара кәлдикдә гәләм өзү јазмагдан һәја едир. Чүнки онлар елә мәдәни, инсафлы милләтдирләр ки, немесләрин јерләрини әлләриндән алмаға иктифа етмәјиб сәнәләрә миллиәти өзләринә көлә [гул] мәнзәләсіндә исте'мал етмәк истәјирләр.

Деникин даһа бә'зи сәрвәтдарларын арзусуна мұвағиғ мұвәффәгијәтләр ибраз едир. Дағыстанлыларла оғадәр меһрибанлыгla рәфтар етмишdir ки, ҹамаат ону дуз-чөрәк әвәзиндә... хәнчәрләри илә истигбал едирләр. Колчакын мәғлубијәти исә еһтимал вар ки, «доғру олмасын»...

Әңул. «Нүррийжет» гәзети, 21 октабр, 1919-шy ил, № 26.

О ЖАНДАН БУ ЖАНДАН

Доғрусу, мән бир нәфәр доғручу мәһәррирнұма ол-дуғумдан устүмә ојан бу жандан бир чох хәбәрләр кәлир. Иран һүгүгшүнасларынын тә'бириңчә бу хәбәрләрин бә'зи [...] дән олдуғу кими дә, бә'зи дә мұвәссиг мәнбәләрдән әхз олунурлар. Мән онлары саф-чүрүк едиб гәзетдә јазырам. Лакин бәдбәхтликдәнсә, нәдәнсә, мәгәләми охујан, хәбәрләrimи ешидәнләр онсуз да сајсыз-несабсыз олан дүшмәнләрим сырасына кечиб, әлејімә Мирзә Әләкбәрин¹ тәкfir чомағындан зорба тәкfir чомакларыны исте'мал едирләр.

Пәрвәрдикар өләнләринизә рәһмәт еләсин. Кәрбәла-ji жапдым Эли дејир ки: «рузи дилтәнк шоде бе мәсцид

- ¹ Мәгсәд—Әрдәбилли гаты иртичачы молла Мирзә Әләкбәрдир.

рәфте дәр айчай күрійра дидә бечан ҳод шүкір һәмүдә бемәнзил амәдәм»¹.

Мән дә бир күн новruz мәтбәесинә құзарым дүшду. Орада «Нүррийжет» вә «Бәсирәт» гәзетләринин мүдир вә мүһәррирләрилә көрүшдүкдән соңра өз һалыма шүкір құзар олуб, чүнки онлара һекумәт бир балача гулаг бурмасы вермишdir; мәнзилә қәлдим. Орада о јандан-бу јандан хәбәр топламыш мұхбири мүнтәэир көрдүм, сизин мәш'әлини интишара башламасыны сөjlәди. Она көрә өзүмә мәхсүс әчәлә илә сизә зилдәки тәбрикнамәни жазды:

«Тәбрикнамә»

«Мәш'әл әфәнди! Әvvәла, сиз гаранлыглашмаг истәjән аләми ишыглатмаг үчүн ше'lләнмәјинизи тәбрик еди-рәм вә саниjән әкәр истәjирсәнсә өмрүн сосјалист гәзет-ләрин өмрү кими гысалыб вә мүһәррирләрин «Бәсирәт» вә «Нүррийжет» гәзетләри идарәләри кими мәһкәмәjә чәлб олунмасын, онда мәним бу нечә бәнддән ибарәт олан ше'rimә әмәл едиб бир чох шејләрә кечәр кедәр деjәсән:

Тутса чаһаны Шуришү ғоға кечәр, кедәр,
Етсә рәјасәт әрләри дә'ва кечәр, кедәр.
Ахшам локантә, соңра да булвар сәјаһети,
Һәмраһин ишдә бир өзү рә'на кечәр, кедәр.
Көз дәjмәсин һејифир, мусәлман зијалысы.
Мәхмур, мәст, валеһи-шејда кечәр, кедәр.
Асудәлик қәр олмаса да фәһлә синфинә,
Еjб еjләмәз бу зәһмәти бича кечәр, кедәр,
Кәшф олмаз исә бир пара мәхфи шүарлар,
Һәр гәдр кеч дә кечсә мүәмма кечәр, кедәр.
Гарныjоғунла, инчә бојунлар савашмасы
Гуртармаз әлбәт онда вар иман кечәр, кедәр.
Кечсин, ҹәһеннәм олсун, әбәс јердә чырпыныз,
Јохсұл, фәгиру-мүфлису бипа кечәр, кедәр.
Сәһв еjләмә әфәнди, аға, гаспадин, әму!
Һәр нөв тутсан, ахыры дүнja кечәр, кедәр.

Әгул.

«Мәш'әл» журналы, 12 ноýабр 1919-чу ил, № 1.

¹ Тәрчүмә: Бир күн дарыхыб мәсцидә кетдим. Орада бир кор көрүб өз чаныма шүкір едәрәк евә гаýтдым.

О ЖАН БҮ ЖАНДАН

О жан бу жандан кәлән мәктублары арашдыраркән бир нечә мүһүм мәктуб әлимә кечди ки, онлар илә сизин өвгати-шәрифинизи бир гәдәр әлиниздән алмаг истәрдим.

Бириңчи жазыр: Биз бир өврәт мәсәләси үчүн молла Садыг Ахундуң һүзүри-бәһрүлнуриң қетдикдә, Ахунд мәсәләмизи лајигинчә һәлл етмәдији сәһлдир, өврәти әлимиздән алыб өзүмүзү кафәр адландырыб, мүридләр васитәсилә дөјдүрдү. Дәрдимизи демәк үчүн консулханаја мүрачиәт етдик. Орада да консул нөкәрләри мәни ичәријә бурахмады. Мәктуб жазан бир чох шикајәтләрдә булуңмушду. Һәлә икинчи мәктубу жазмадан әvvәл мәзкур катибә чаваб вермәji лазым билдик. Мәктуб жазан јолдаш! Молла Садыг кими ахундлар үчүн мусәлманы кафәр едиб дөјмәк вә консулхана мә'мурлары үчүн иранлылары дәрдләрини демәjә гојмамаг бөյүк бир иш, өзү дә тазә дејил. Бунлар елә мәсәләдир ки, һәр күн итфаг дүшүр вә һәр кәсин башына қәлир.

Икинчи мәктуб «Азәрбајҹан» рузнамәсini тәнгид едәрәк жазыр ки, мән билмирәм «Азәрбајҹан» нә үчүн ики-үч һәфтә бундан ирәли жаздыгларыны унудур. Һансы ки, о жазмырды ки, Иран гәзетләринин һамысы Инкүлтәрә тәрәфиндән нәшр олунан буржуа тәрәфдарларыдыр. Инди исә «Рә'д» гәзетини һәgg тәрәфиндән кәлән ајат, мүдирини ислам тәрәфдары вә түрклүк һүгугуну мұнафиэзә едән мәлик көстәрир. Буна да белә чаваб вермәк олар ки, јолдаш, бунлар сијасәтдир. Бәjlәrin белә сијасәтләри чох олар, һәлә мабәди вар. Аллаh гојса үчүнчү рәнки көрәрсизиз. О вахт аларсыныз ки, бәjlәrin сијасәти нечә олар, утаммаг-зад анчаг фәгиrlәr үчүндүр. Онлар инди бир сөз дејирләрсә, бир дәгигәдән соңра инкар едә биләрләр.

Үчүнчү мәним кими бир сәркәрдан јолдашын «Сәркәрдан» имзалы ашағыja жаздығым ше'р иди:
Будур сәркәрданын жаздығы ше'р.

Дерләр ки, кәрәк зүлмдән азад ола кәндли!
Һүрриjjәт ала, хүррәму дилшад ола кәндли!
Зәннимчә бу сөзләр һамы, биһудә жаландыр.
Һүрриjjәти кәндли нә едир? чун о чобандыр,
Сарсагдыр, авамдыр, дәлидир, кичдир, габандыр,

Нéјван кими гој өмр едә, нéјван ола кэндли!
Ким дер ки, кэрәк зүлмдән азад ола кэндли!
Нýрриjjét ала, хýррэмү дилшад ола кэндли!
Лазымды мудам кэндли эзиjjэтлә долансын,
Ахшама кими ишләjә, зéhmétlé долансын,
Пис күн кечирә зүлм илә үсрәтлә долансын,
Пул тапмаја нéч ач, сусуз, үрjan ола кэндли!
Ким дер ки, кэрәк хýррэмү дилшад ола кэндли!
Нýрриjjét ала, зүлмдән азад ола кэндли!
Бәj, ханла ревадырмы едә кэндли мусават?
Бәj, ханла ревадырмы ола кэндли тай, нéjhат?
Нéр ким ешидирсә бу сөзү валлаh галыр мат!
Бәj, ханлара нéкәр ола, дәрбан ола кэндли!
Ким дер ки, кэрәк хýррэмү дилшад ола кэндли!
Нýрриjjét ала, зүлмдән азад ола кэндли!
Бәj, ханларыг ишрәт едәрәк нéр заман, нéр ан
Нéр күн јеjерик дадлы лээзиз долма, фисинчан.
Сонjalары да оjnадарыг, сёjlәrik, аj чан?
Нéсрәтлә баха бизләрә, нéjран ола кэндли?
Ким дер ки, кэрәк хýррэмү дилшад ола кэндли?
Нýрриjjét ала, зүлмдән азад ола кэндли!

Доғрудан да, кэндли кэрәк бәjlә олсун. Валлаh би-
зим ѡлдашлар башлаjыб, кэндлиj торпаг лазымдыр.
А киши, сиз аллаh инсаf еjlәjiz, кэндли нédir? Ихтиjar
нédir? Бу нédir? Мәn ѡлдаш сәркәрданын фикрилә шé-
рикем вëссалам.

Әңүл.
«Нýрриjjét» газети, 17 декабр 1919-чу ил, № 38.

О ЯН БУ ЯНДАН

Чох мүddэтдир ки, җәнабынызы о jan бу яндан кэ-
ләn мәктублар илә ашна етмәдијим кими, о jan бу яндан
алдығым мүхтәлиф тәэссүратдан да нéзрәтләринизи мус-
тэhзэр гылмамышам.

Бу барәдә газетләрдән бириси узун-узады бир шика-
jэтнамәdә мәни тэгсиrкар етмиш, бу вахтадәk нә үчүн
мәктублары јазмадығымы сорушмушду. Она көрә бэн-
дәниz дә мәктублары јох, (чүнки белә чидди бир заман-
да хырда-мырда шеjlәrlә мәшғул олмаг олмаз) фи-

кирләри ишғал едән сијаси мәсәләләрдән бәһс өди्रәм. Эһвалиһазирә барәсиндә гәзетләр јазырлар ки, Деникин өз мугтәдир кенералы Мајмајвискини чәбһәдә көстәрдији фөвгәл'адә шучәтиңә ән'ам әвәзиндә гәтл өтдириши, көнүллү ордуны дирилдән Кубан радасына ән'ам олмаг үзә башчыларыны тогиф етмишdir. Инди дә Күрчүстан, Ермәнистан вә Азәрбајҹан ҹумһуријјәтләринә сүлһ тәклиф өдир вә онлара да сүлһдән соңра Кубан радасына вердији ән'амлардан һазырлајыр.

Франсыз истинаф мәһкәмәси вәкили вә низами комисjonун үзвү Жан Арлич сосјалистликдән исте'фа ве-риб узун-узады мәгаләсингә көстәрир ки, большевикләр Франсаја дүшмән олдуглары һалда, Франса сосјалистләри онлары өзләринә дост гәрар вериб, онлар кедән јол илә җедирләр. Большевиклик исә бир зәһмәткеш син-фин ағалығындан ибарәтdir. Мән дә зәһмәткеш синфин ағалығы дејил, бүтүн инсанијјәтин бир һүгуга малик олмасыны истәјирәм. Сиз өлмәјәсиниз, мәним дә бундан хошум қәлир. Киши қәрәк белә олсун. Инсанијјәтин мусаватыны арзу етсин дә, өзү мусаватын мә'насыны дүшүнмәсин.

Доғрудан да беләдир. Инанмырсынызса узаг дејил, бизим Азәрбајҹанымызда олан фиргәләрә баҳыныз. Онда көрәрсиз ки, бәрабәрлик нечә олар вә демократлыг нәдән ибарәтdir.

Эмирначыјан¹ кәндилләринин чәкмиш олдуғу ағыр күнләри Мирзә Эсәдулла нәзәрә алараг үч милјон манат ианә вермишdir. Аллаһ Жан Арличин валидејнини Кәрбәлаји јапдым Эли кишијә бағышласын. Joxса о, Франса сосјалистләрини мусават фирмәси гәбул едән ѡюн дә'ват етмәсәјди, Франса сосјалистләри дә Парисдә үчүнчү бејнәлмиләл коммунистләр гурултајыны вүчудә кәтирмәздиләр.

Әчүл.

«Мәш'әл» журналы, 30 декабр 1919-чу ил, № 4.

О ЖАН БУ ЖАНДАН

О жан-бу жандан алдығым хәбәрләрә қөрә, иттиһадын² ишинин пәрдәси ачылмыш, пәрдә далысында пүнһан ол-

¹ Бакынын јахынлығындағы Эмирчан кәндидир.

² Иттиһади-ислам партиясына ишарәдир.

муш гочулар, ахундлар јумуртадан чыхмыш чүчэлэр кими күчәјә төкүлмүшләр. Мәзкур фирмә лидерләринин бир нечәси симсиз телеграф мұхтәри [марконуна] мәктуб көндәриб она тәклиф етмишләр ки, улдузларда, әләлхусусың күнәшдә јашајан инсанлары иттиһадә јазылмаға дә'вәт етсін, чүнки јер күрәсіндәки түркләр вә әқинчиләр әфсунә кәлмәдиләр. Мұсават фирмәсі дә, әз гәрар мә'лүм фәһләләрдән үмидини кәсиб, құчуну вериб буржуалара. Чүнки мұсаватчылар фәһләләрдән вәфа көрә билмәдиләр. Затән фәһлә-кәндлијә бел бағламаг да олмаз. Чүнки онлар инсандырлар, башлары, ағыл вә фәрасәтләри вардыр. Бир дә көрүрсөн ки, мәтләби ганды. Онда һеч зәнчир илә дә сахламаг истәсөн галмаја-чагдыр. Нечә дә сон заманларда иттиһад илә мұсаватын башына белә бир бәла кәлди. Иттиһаддан кәндлиләр, мұсаватдан исә фәһләләр исте'фа вериб чыхмаға башладылар. Аллаһ икисинә дә рәһмәт еләјиб лидерләринә چәза хејри версин. Сиз милли фирмәләрдә әһрарә көзүнүзү тикмишсизсә сәһв етмишсиз. Чүнки әһрарын үзвү јохдур ки, исте'фа да версин. Амма еж болмасын, меншевик әфәндиләр дә бу күnlәрдә јаман ишә киришибләр. Аллаһ Рамшвилиниң пәдәринин јанындакыла-ра өмүр версин. Чхеидзе¹ илә бәрабәр онлар Күрчустанда сосјализми дирилтмәсә идиләр, Азәрбајҹан мен-шевикләринин дили ачылмазды. Күрчустан дедим, Тифлисин буқунку һалы јадыма дүшдү. Бу күн Тифлис елә азад шәһәр олмушшур ки, Воронцов-Дашков² јухусунда да көрсә иди, бағры јарылыб өләрди. Белә ки, орада јалныз күрчү дилиндән башга бир дил гәбул едилмәз. Џәтта ән сәмими гоншулары, даһа доғрусу, мұттәфигләри Азәрбајҹан түркләринин дилини, јазысыны гәбул етмәзләр. Мәһз сосјализм кәрәк елә олсун ки, Николај өзү дә һәсәд апарсын. Бејнәлмиләллијәт дејилән шеј бундан ибарәтдир. Ким дејә биләр ки, меншевикләр буржуазијанын хејринә чалышырлар?! Бу һеч вахт олмаз вә ғәтиjjән јаландыр. Меншевикләр мә'мүн, мүгәддәс, сүлһиҹу, фәгәт памбыг илә баш кәсән инсанлардыр. Дејәсөн чох узунчулуг етдим. Ејби јохдур, сосјалист ѡлдашлары јаддан чыхармаг олмаз. Онлар инди дә милләтчиликдән әл көтүрсәләр, сосјализма тез вүчуда

¹ Күрчү меншевикләриндән иди.

² Чаризм дөврүндә Гафгаз чанишини иди.

кәләр. Онлар да лајигинчә ишләјә билмәзләр. Онлар үчүн кәрәк милләтчилик вә башга адлар илә дүнja ингилабыны тә'хирә салыб, мучайидәт көстәрсингләр.

Әңул. «Нүррийжат» газети, 9 февраль 1920-чи ил, № 49.

МӘНӘРРӘМ АЙИНДА КИШИ КӘРӘК НӘ ЕТСИН?

Киши кәрәк өз пинәчилијиндән, өз дәлләклијиндән әл чәкиб бир дәстә әба, әммамә һазырлајыб гәзаларда розә сатмаға чыхсын.

Киши кәрәк евиндә тәкјә дүзәлдиб өзү дә силсилә чүнбан олмагла әвам чамаат арасында шәһрәт газансын.

Киши кәрәк зәнчир вурмаг вә баш јармагла үзү бағлы мусәлман ханымларының һүсн-рәғбәтини газансын.

Киши кәрәк он күн мәнәррәмдә арвадын мәсчиддә олмасындан истифадә едәрәк о да көзәл, көзәл ханымлар илә компанја апарсын.

Киши кәрәк өз аиләсинин мәашындан кәсиб мәрсијәханалара шарлатанлыг пулу вермәклә мәрһум атасы вә мәрһумә анасы үчүн беңиштән гәср вә һуриләр алсын.

Киши кәрәк фитнә вә фәсад салмаг үчүн коммунистләрин мөвнүмат мүбаризәсинә әлли ики мин рәнкләр версин вә дул арвадлар кими јүэләрчә шајиәләр тохусун.

Киши кәрәк али тәһсилинә бахмајараг бүтүн охудугларыны аяглары алтына алыб, силсилә чүнбанлыгда әвам чайилләрдән җери дурмасын.

Киши кәрәк юл мөвсүмүндә зираэт әкини ишини бурахыб мәсчиддә тәбил дәһл вә зурна-гавал чалмаға кәлсин.

Киши кәрәк шура гуллугчусу олдуғу һалда мәһтәкирләрдән вә баггаллардан зијадә дад фәрјад салыб мәрсијәханын чибинин долмасына чалышсын.

Киши кәрәк мәрсијәханлар кими илин он ики айны пинәчилик вә башга сәнәтләр илә кечириб мәнәррәмдә мәрсијәханлыға чыхдыглары кими илин он бир айны кәнчләр иттифагының үзвү олуб мәнәррәмдә зәнчир вурмаг, синәзән демәк, Сәкинә шәбиһәси олмаг кими ишләрдә мәһарәт көстәрсинг.

Киши кәрәк коммунист олдуғу һалда өз арвадыны баша салмајыб мәсчидә кетмәсинә мане олмасын.

Әңул. «Тикан» журналы, август, 1924-чу ил («Кәнәди» газетинин әлавәси).

III ҮИССЭ

ФОЛКЛОР

БАЈАТЫЛАР

Мән ашигәм бәләдәм,
Жетмәмишәм бәләдәм,
Шадлығынан арам јох,
Гәм јолуна бәләдәм.

Дәјирман белә ишләр,
Товланар белә ишләр,
Җәкмәмиш мәним башым,
Көр чәкир белә ишләр.

Әзизинәм галасыз,
Шәһәр олмаз галасыз,
Чүнки мән кедәркијәм,
Сиз сағлығынан галасыз.

Әзизим кимә кедим,
Кимим вар, кимә кедим,
Дәрдләрим чохдан чохтур,
Дәрмана кимә кедим?

Мән ашыг бу да мәни,
Ал хәнчәр буда мәни,
Көр нә күнә дүшмүшәм,
Бәјәнмир бу да мәни.

Гызыл құл хәндан олду,
Ачылды дән-дән олду,
Мән сәндән айрылмаздым,
Айрылыг сәндән олду.

Бу дәрә дәрин дәрә,
Қөлкәси сәрин дәрә,
Горхурам дүшәм өләм,
Јад кәлә құлум дәрә.

Мән ашыг газан ағлар,
Од јанар, газан ағлар,

Гәрибликдә өләнин,
Гәбрини газан ағлар.

Ашыг Килана кедәр,
Ашыб Килана кедәр,
Бәхтәвәр о кәсә ки,
Гәдрин биләнә кедәр.

Мән ашыг Зәндәвалы,
Һәм дәрдли, һәм давалы,
Бир јаным әчәл тутуб,
Бир јаным Зәндәвалы.

Гәриб өлдү көтүрүн,
Дар күчәдән өтүрүн.
Анасы никарандыр,
Мәңзилинә јетириң.

Дағлар гышдан килемли
Қабаб шишдән килемли,
Бу вәфасыз дүнјада,
Ашыг ашдан килемли.

Гојуну гојун кетсин,
Дәрисин сојун кетсин,
Баласы чох мәләјир,
Анасын гојун кетсин.

Бу дәрәдән хан кедәр,
Ачма јарам, ган кедәр,
Нејләсин тәбиб, чәрраң,
Әчәл кәлиб, чан кедәр.

Әэзизинәм дағдағы,
Дағда битәр дағдағы,
Овчу вуруб баласын,
Жөл-көл олуб дағ дағы.

Мән ашыг ағры кәлди,
Ағрыды, ағры кәлди,
Синәмә құллә дәјди,
Чан кетди, ағры кәлди.

Әзизим һана-һана,
Әлләри шана-шана,
Тәрк етдин бу дүнjanы,
Гојмадын бир нишана.

Әзизим бир-бир дүшәр,
Атданан бир-бир дүшәр,
Сәннән кечән күnlәrim,
Јадыма бир-бир дүшәр.

Көзләrim көзләр мәни,
Қабаба көзләр мәни.
Сиз аллаh, гојун кедим,
Јар јатмаз, көзләр мәни.

Кәдикдән чыха гардаш,
Әjниндә чуха, гардаш,
Тез көрдүм, кеч таныдым,
Көзләrim чыха, гардаш.

Әзизим дамар-дамар,
Чан олуб дамар-дамар,
Кәсәждим дүшмән дилин,
Доғраjdым дамар-дамар.

Гардашлар, ha гардашлар,
Jaғыш jaғар, гар башлар,
Фәназәм айры дүшдү,
Jaпышмады гардашлар.

Мән ашигәм јад ола,
Ja тәкүлә, ja дола,
Горхурам дүшәм өләм,
Aрлајаным јад ола.

Әзизим бу дағынан,
Ел кедәр бу дағынан,
Мән өлүм, сәнә гурбан.
Сән өлмә бу дағынан.

Көзләри ағлар гојдун,
Голлары бағлар гојдун.
Мән сәнә неjlәмишдим,
Синәми дағлар гојдун.

Гәриблик јаман олу,
Соврулуб саман олу,
Мән дүшдүм јаман дәрдә,
Сән дүшмә, јаман олу.

Араз гырағындајам,
Чешми чырағындајам,
Итирмишәм баламы,
Онун сорағындајам.

Араз, Араз, хан Араз,
Султан Араз, хан Араз,
Севдијим кәмидәдир,
Кәл еләмә ган, Араз.

Дағлара думан дүшдү,
Жел әсди, думан дүшду,
Баламы апардылар,
Евимә јаман дүшду.

Қәклијәм кол үстә,
Ики көзүм јол үстә,
Эзрајыл, алма чаным,
Нишанлыјам тој үстә.

Мән ашигәм дамчылар,
Дам исланыб дамчылар,
Үрәјимә ох дәјиб,
Ган сыйылдар, дамчылар.

Аразын ешгинә бах,
Гошунун мәшгинә бах,
Мән дәрдән охујурам,
Бахан дер ешгинә бах.

Көј үзү пәрдәлидир,
Булуд јох, пәрдәлидир,
Бу залымы диндирмә,
Һәр сөзү пәрдәлидир.

ТУФАРГАНЛЫ АШЫГ АББАС

«Туфарган» рәвајәтиндә-

Туфарганлы Аббас Хачә Нәсир адлы бир кишинин оғлудур. Хачә Нәсир вә Хачә Сабаһ, демәли, ики гардаш идиләр. Йәр икиси дә Туфарганың баш бөյүкләриндән сајылышылар. Хачә Сабаһын бир көзәл-көјчәк гызы вар иди. Онун ады Құлқәз иди. Амма құлу көзәл гызлара пәри дејәрдиләр. Құлқәзиңнән Аббас кәбәккәсмә, бешиккәсмә адахлыдылар.

Күнләр кечди, һәфтәләр совушду, он бешләр аја дөнү, ајлар ил төрәди, бу ики ушаг дирчәлдиләр, бој атдылар. Аббас бир учабој, гара гаш-кәз ијид олду вә Құлқәзпәри көзәл пәри бәсләнди. Ди бунлар бир-бирин чох аз көрүрдүләр. Ахы јашы долмуш икид, чуванәзән гызынан нечә бир јердә ола биләр.

Аббас өз-өзүнә дејирди:—Олмаја әмим гызы вермәдән пешиман ола. Оnda бәс мән нејләрәм. Әлим һара чатар. Севки дәрди Аббасын үрәкини ојурду.

Бир күн Аббас ики мәктәб ѡолдашыjnан ки, бириinin ады Әһмәд¹, о бириinin ки, дә Гара Вејс² иди. Јува дағына³ кетди. Йәр бири ики рүкәт намаз гылды. Йәр бири өз үрәк сөзүн аллаһына деди вә истәдијини истәди. Бу ишә кечән заманлар мүсәллаја кетмәк дејәрдиләр.

Әһмәд деди: «Ај аллаһ, сәннән диләдијим будур ки, мәни бир бөյүк алым елә. Еjlә бир алым ки: Туфарганда тајым олмуја». Гара Вејс деди—«Ај аллаһ сәннән истәдијим будур ки, мәни балабан чалмахда бир бөйүк уста елијесән».

Аббас Туфарганлы деди: «Ај аллаһ сәннән истәјирәм ки, Құлқәзпәрини мәнә јетирәсән. Сабиләмирә⁴ кедәм он ики күн орада оруч тутам, он ики түмән пул фағыра, јохсула верәм вә он ики гурбанлыг аллаһ ѡолунда кәсәм, соңра Туфаргана гајыдыб Құлқәзнән баш бир јастыға гојарам».

Бу ишин үстүндән бир заман кечди. Әһмәд бөйүк бир алым олду. Гара Вејс уста балабанчы олду. Амма Аббас истәдијинә јетишмәди.

Бир күн Аббас нәнәсинин јанына кетди вә үрәк сөзүнү она деди:

Нәнәси деди: «Ај оғул, әмин бизә сөз вериб. Құлқәз сәнин адахлынды».

Аббас деди: «Бәс нијә дурмусан. Тез ол елчилијә кед».

Нәнә ки, оғлунун үрәк сөзүнү билди, чадрасыны үч гулаг еләди, башына атды вә Қулкәз ханыма елчи кетди.

Хачә Сабаһ өз сөзүнүн үстүндө дуран адам иди. Иш дүзәлди. Тој олду вә Қулкәзин әлини Аббасын әлинин үстүнә гојдулар. Амма Аббас да өз аллаһына сөз вәрмишиди. Қулкәзи кәрдәк отағында гојуб, аяга дурду үз Тәбризә гојуб Сабиләмирә кедиб. Та нәэир-нијазын јеринә кәтирсисин.

Аббас Сабиләмирдә вә Қулкәзпәрини кәрдәк отағында гојах. Инди ешидәк бир дана Туфарган тачирин-нән ки, ал-вер учун Исфаһана кетмишиди.

Шаһ Аббас заманында рәсм белә иди ки, һәр тачир Исфаһана варид олсајды јаҳчи сојғу-совгатнан шаһын гуллуғуна кедәрди. Туфарган тачири дә аздан-choхдан көтүрүб Шаһ Аббасын гуллуғуна кедиб.

Шаһ мәчлисиндә гонаг чохдур вә гонаглар кәтирәнләр көзәкәлим иди. Шаһ Аббас дојунча чахыр ичиб мәчлисин јухары башында отурмушшуду. Гаракәз, ағ үз, назик бел вә узун тел құрчұ кәниzlәри шаһ мәчлисиндә доландырылар. Шаһын көзү биринә дүшүб үзүнү отуранлара тутуб белә деди:

«Бу көзәл гызларын тајы-туши бир јердә олармы?»

Һамы отуранлар «дуз бујуурсан» дејиб башларыны ашағы ендирилдиләр. Амма Туфарган тачири һеч бир сөз демәди, Шаһ Аббас үзүнү она тутуб деди: «Ај тачирбашы, бир сөз де».

Туфарган тачири деди: «Шаһ сағ олсун! Туфарганда Хачә Сабаһ адда бир бөյүк баш адамын бир Қулкәзпәри адлы гызы вар ки, сәнин һамы кәниzlәрин онун бир миндар түкү дә ола билмәз».

Шаһ Аббас јериндән тәрпәнди, дик отурду вә деди: «Тачирбашы, бу ки, дедин, дүздү?»

Туфарган тачири деди: «Олар ки, шаһ гуллуғунда жалан данышаг?» Амма бир ејби вар ки, о да будур, Қулкәзин нишанлысы вар».

Шаһ Аббас чәкилиб јериндә отурду вә өз-өзүнә деди: «Жекә киши, бу ки ејб олмады».

Мәчлис гуртарды, кедән кетди, галан галды. Амма Шаһ Аббасын сәһәрәчән фикри Қулкәз јанында иди.

Сабаһ сәһәр Шаһ Аббас Сары Хоча⁵, Гул Абдулла⁶ вә Човул Суманы бир бөјүк ләшкәринән Туфаргана ѡола салды ки, Құлқәзи Исфаһана кәтирсиналәр.

Шаһын сәркәрдәләри кечә-күндүз ѡол кетдиләр, та Туфаргана јетишдиләр. Шаһ ләшкәри Һәмишәбаһар⁷ бағында отурааг сөһбәт еләдиләр вә шаһ әмри илә Құлқәзпәрини ораја кәтирдиләр. Бу иш топ кими Туфарганды сәсләнди. Амма ким чаныннан, башыннан дојуб ки, шаһ сөзүн көтүр-гој еләсии. Човул Сума вә Гул Абдулла бир дана шаһлара лајиг кәчавә дүзәлтиләр ки, Құлқәзи онда отурдуб Исфаһана апаралар. Кечәни о бағда галдылар; та ки динчәлсиналәр вә сабаһ сәһәр тездән ѡола башласынлар.

Туфарганлы Аббасын Әһмәд адында бир јаҳчи нәкәри вар иди. Та Исфаһан ләшкәри Туфаргана јетишиб вә Құлқәзи Һәмишәбаһар бағына апардылар, Әһмәд ажшамыннан өзүнү Тәбризә јетириб Сабиләмирә кедиб Ағасы Аббасы орада тапыб, алышыннан тәри аха-аха үз тутуб белә деди:

Чаным аға, гуллуғува қәлмишәм,
Һәкм олунду, апардылар Құлқәзи.
Чәфа чәкиб мән бураја қәлмишәм,
Һәкм олунду, апардылар Құлқәзи.

Аббас ки, дајаначағы ағасы Әмирәлмөминә иди, өзүнү итириб белә деди:

Чаным оғлан, гуллуғума қәлмисәи,
Гадир аллаһ бадә вермәз Құлқәзи,
Чәфа чәкиб сән бураја қәлмисән,
Гадир аллаһ бадә вермәз Құлқәзи.

Әһмәд сөзүнүн далысыны тутуб деди:

Гадир аллаһ биличиди, билибди,
Дөрд бир јаны гәм дәрјасы алышбы.
Човул Сума, Гул Абдулла қәлибди,
Һәкм олунду, апардылар Құлқәзи.

Аббас деди:

Гызыл құлұ дәстә-дәстә дәрән вар,
Дәриб пүнһан ону јерә сәрән вар.

Ону мәнә, мәни оны верон вар,
Гадир аллаң бадә вермөз Күлкөзи.

Әһмәд ки, ағасыны бу чүрә көрүб деди:

Әбәс јердә, Әһмәд, сөзүн сојла сөн,
Дәемәл алый көзүн јашын салсаң,
Аббае, Күлкөз кетди көрө билмөсөн.
Нөхм отуанду, апардылар Күлкөзи.

Әһмәд белә билирди ки, Аббае онун сөзлөринө шашмыр. Сөзүн чөвүрүб белә деди:

Мән гуламам, кәлмәз дилимә јалан,
Елувә, өлкөвә салдылар талаң,
Гул Абдулла қолди Сары Хочајиан
Агам, апардылар јаруви сөнүн.

Мен көләндө көчавәлдер гүрүлдү,
Аг өлләре төр һөналар гојуаду,
Күлкөз ханым көчаваја гојулду,
Агам, апардылар јаруви сөнүн.

Аббае һеч сөз даышмајыб намаза башлајыб. Әһмәд өз ишиншән мәјус олуб Туфаргана гајыдый келип.

Аббае кече намәзин гылыш, пәзир-нијазин јеринә көтириб, башыны гојуб жатыб. Жухуда бир сәс гулагына көлир: «Аббае, күп чыхынча өзүү Туфаргана јетирдүү јетирмисөн. Экөр јетирмөдүн да Күлкөзи көрө билмөсөн».

Аббае јухудай дашланыб үз Туфаргана төрәф гојду. Тәбриз дарвазасында көрүб галаван гапылары бағлајыб кәсции шөмшир өлиндө доланыр.

Аббае деди:

Башына деңдүйүм, турбаш олдурум,
Ач гапынын нитизарам, галаван,
Ала көзлөринә һејран олдурум,
Ач гапынын, нитизарам, галаван.

Галаван деди: Сөн кимсөн во иочисөн, гарапылыг вахты нара көдиреән?

Аббае деди:

Алма мәним, һејва мәним, нар мәним,
Сыных салдың күл қонлұмұ ал мәним,
Гијаматда оток сәнүи әл мәним,
Ач гапыны, шитизарам, галаван.

Галаван деди: «Гонагы ево гојмурлар, ох јајын көј-
дән асыр. Мән дејиром кимсән, һара кедирсөн, һәлә бу
дејир мәним ғолбими сыйдырду».

Аббае деди:

Күп дајанды астановун дашина,
Рәһмни кәлсени, көзүн ахан јашына,
Дөңдәр мәни балаларун башына,
Ач гапыны шитизарам, галаван.

Галаван дејир: «Отмуја јол чапаисан ки, белә тәлә-
сирсөн. Ахы, бу қүиләр Тәбриздә огру-әјри чохдур».

Аббас деди:

Лалә тәкии мән синәмдән дағлыјам,
Лачын вуруб гол-ганады бағлыјам,
Туфарғанлы Хачә Нәсири оғлујам,
Ач гапыны, шитизарам, галаван.

Галаван ки, Хачә Нәсирии адыны ешиди Аббас Ту-
фарғанлыдан чох утанаң деди: «Мән о кишинин дүз-
чөрәјини чох јемишәм, мәни сән бағышла». Оидан соңра
галаванын гапысыны Аббасын үзүнс ачыб вә Аббасы ѡюла
салыр.

Аббас ѡюла дүшүр. Кәлир, иә кәлир. Он адымын бир
сјеләјир, чап басыр. Күп чыхана јахын Дағманлар⁸ ал-
тына жетнишир. Көрүр ѡюл чохдур вә күп сачыр. Йухудакы
сәс јадына дүшүр: «Күп чыханча өзүвү...» Аббасын үрә-
јини дәрд алыр вә белә дејир:

Башына дәндүйүм, мәним өз ағам,
Жетир мәни жара афитабынан
Бир дәстә күл илән чыхды беңишдән
Тутубду дәстиндә афитабынан.

Башына дәндүйүм, ај Һәсән гази⁹,
Әчәб дәхл етмисән низам тәрәзи,
Давуда вермисән сән хош авазы
Охур сәси кәләр афитабынан.

Башына дөндујүм, ај Һәсән баба¹⁰,
Кечә-күндүз зикр елисән китаба,
Жекшәнбә күнүндә јасанды каба,
Бинасын гојдулар афитабинан.

Мән Аббасам, сөзү дејәрәм башдан,
Әли нәээр салды, су чыхды дашдан,
Мәһәммәд Мустафа јенди миравшдан,
Јерә гојду гәдәм афитабинан.

Аббас ше'р охумасы гуртарандан сонра башын бир даشا вурду вә һушдан кетди. О заман һуша кәлир ки, јерин ләшкәри, әршун сүтуну Шаһмәрдан башы үстә дурмушшуду. Аббас ки өзүнә кәлир, Шаһмәрдан әлиниң бир чам Аббаса дејир, бујур ич вә сәлават көндәр вә мәним рикабымнән тут. Аббас чамда олан бадәдән ичиб вә бир учалы сәлават көндәриб вә қөзләрин јумуб вә Әлиниң рикабиннән тутуб. Бир аздан сонра қөзүнү ачыб өзүнү Пирләр дарвазасында¹¹ көрүб деди:

Интизар елејиб јар кечәр олдум,
Онуңчүн бусмушәм јолусән бары,
Әчәл пијаләсин мин ичәр олдум,
Долдур пијаләнин долусун бари.

Бағында ачыбыды күлү лаләләр,
Мејилән долуду гәм пијаләләр,
Чәкмә дырнагуви, етмә наләләр,
Инчитмә, үзүндә хали сән бари.

Дејилләр Аббас бу ше'рләри охујанда бир дәнә чарадар ордан кечирди. Ешшәйин бизләјиб јан-јөрдүн ганатмышды. Белә билди ки, Аббас о шејләри она көрә охујур. Деди: «Бизләмишәм, өз ешшәјими бизләмишәм бә сәнә нә вар?».

Аббас өз аләминдә ше'рләринин далысыны охујур:

Дилим тутмаз Құлқәз дејим адұва,
Салејдим, ја салмијејдим јадува,
Әлбәттә, јетәрсән Аббас дадына
Ағам шаһлар шаһы Әли сән бари.

Инди ешидәк Құлқәзпәридән ки, башына җәлән иш-дән үрәжи одлујду, сәһәр тездән башын бағдан ешијә

узатды та кәлән-кедәннән Аббасын хәбәрин тутсун. Ам-
ма әли бир јерә чатмады вә деди:

Еj ағалар, ej гардашлар,
Бағрым ган олду, жар кәлмәз,
Дәриб құлу дәстә бағлар
Санчыб бухаға жар кәлмәз.

Құлкәз дәриб құлу дәстә,
Бир чапар салмышам доста,
Чыхыб дурмушам ѡол үстә
Бағрым ган олду, жар кәлмәз.

Аббас орадан үз гојуб Құлкәзин кәрдәк отағына ке-
диб. Көрүб ләлә вар, јурду јох. Үрәйинә кенә дәрд қәлиб
белә деди:

Кенә кәлдим виран отаг,
Көрүнмәз, Құлкәз көрүнмәз.
Үрәйимә вурдун бир дағ,
Көрүнмәз, Құлкәз көрүнмәз.

Aj нијә қејибди гара,
Бағрым башы олуб жара.
Жар кедиб һансы дијара,
Көрүнмәз, Құлкәз көрүнмәз.

Мән Аббасам, жана-жана,
Жанды бағрым дәндү гана,
Жарым кедиб Исфаһана.
Көрүнмәз, Құлкәз көрүнмәз.

Аббасын нәнәси оғлунун кәлмәсиндән хәбәри олуб.
Тез өзүнү она јетириб вә деди: «Оғул, бағырдалаг ол-
ма, өзүү јемә. Индијәчәк Құлкәзи апармајыблар. Құл-
кәз Һәмишәбаһар бағыннады».

Аббас нәнәсини көрүб үрәкләнди вә деди:

Башына дәндүјүм ана,
Үрәйим допдолу ганды.
Хәбәр алдын тәбибләрдән
Деди дәрдүн бедәрманды.

Доланды пејманам долду,

Саралды күл рәнким солду,
Бир јар ки, дилбилмәз олду,
О дәрд өлүмнән јаманды.

Аббасам, гәһрә долмушам,
Саралыб неј тәк солмушам,
Бу күн һәмдәмсиз галмышам,
Дүнja башыма туфанды.

Аббас сөзләри дејәндән сонра да орада дура билмә-
жыб јар отағындан чыхыб јол башлајыб. О гәдәр кәлиб
ки, һәмишәбаһар бағына јетишиб. Өзүн бир чүрүнән
баға салыб. Құлқәзи бир ағаш көлкәсіндә тапыб долу-
долу үрекдән бир налә чәкиб вә белә дејиб:

Сәһәри қәлмишәм қүлшән сејринә,
Кенә қүлрүхсарын јадыма дүшдү.
Һәр јанә бахырам, гөнчә көрәндә,
Ләби-шәкәр барын јадыма дүшдү...

Құлқәз Аббасдан чох јаралы иди. Олур ки, бир киши
арвадын кәрдәк отағында гојуб сәфәрә кетсин? Құлқәз
көзүнүн јашыны силиб деди:

Чаным оғлан, дурма көзүм товуңда,
Гајыт кет мәчитдү о јерун сәнүн.
Гәлбими инчидун бу бир сөзүндә
Һәзрәти-сабаһду о јерун сәнүн.

Аббас јарынын ачыгланмасына бахмајыб дәрдли-
нискилли сөзүнүн далысыны охујуб:

Јарым дајаныбыды күли-рејһана
Чамалын көрмәсәм оллам диванә,
Бир күзарым дүшдү нәркизистана,
Чешми-чадуларын јадыма дүшдү.

Ашыг нә гәдәр өзүн јар габағында сындырса да, ја-
рын да гајдасыдыр ки, назын чох етсин. Она көрә Құл-
кәз белә дејиб:

Бүлбүл олса гојмарам гона қүлә,
Бир сөзүмү салдун дилләрдән дилә.

Бир саңатдық иши гојдун бир илә,
Гајыт кет, минбәрду о јерун сәнүн.

Бурада дәхи Аббасын һөвсәләси гуртарыр, истәјир ки, бир дәфәjә јар дашын ата вә баш чөлү-бијабана гоја. Вә елә кедә ки, гурд-гуш да хәбәрини қәтиrmәjә. Ахы гајда бундады дәрдли дәрдлинин дәрдин билә кәрәк. О заман Аббасын көзү бир бүлбүлә саташыр. Бүлбүл күл будағында синәсин елә тикана вурур ки, күлүн тиканы бүлбүлүн синәсинә батыр вә башынын далысындан чыхыр. Бүлбүл орада гурујуб күл будағына јапышыр, амма Аббасы хәчаләт тәри басыр вә өзү-өзүнә дејир: «Еj ашиг, торпаг сәндән уча, бир кәлмә сөзүнән јардан инчиidун?». Сонра сөзүнү бу шे'рлә баша апарыб:

Өлүнчә кәлмәрәм јолунда дилә,
Һаг көмәјин олсун пејfәмбәр белә,
Бүлбүл чанын гурбан еjlәјиб күлә,
Аббас, чанисарун јадыма дүшдү.

Аббас дејир: «Күлкәз, чанымдан да кечмәли олсам далунча Исфаһана кәлиб сәни Шаһ Аббасын әлиндән гуртарачагам».

Сонра Күлкәздән айрылыр, дәдә-нәнәсинин јанына кәлир. Онлардан һалаллыг истәјир ки, Исфаһана кетсін. Хачә Сабаһ, Аббасын әмиси дејир: «Оғул, бу ѡолдан гајыт. Гәдимнән дејибләр шаһын бир ағзы одду, бир ағзы су. Деди өлдүрүн, ким сәнин дадува чатачаг. Мүфтә өлүм гапыдады, әлләшкинән сағ јаша. Кәл бу ѡолдан үз дөндәр». Аббас бу сөзләрин габағында әмисинә белә деди:

Чаным әми, мәнә ситәм еләмә,
Бир әрзә јазарам хана јетиши.
Додах ки, лә'л олду јохду гијмәти...
О да мән тәк бәзиirkанә јетиши.

Јар мәни көрчәјин нигабын атды,
Ајы бәндә вурду, күнү јубатды,
Ііәр кәс назлы јарын чәнкинә чатды,
Сәккиз чәннәт бир ризвана јетиши.

Бир бүлбүләм бел бағларам күлүмә,
Күлкәз ады вирд олубду дилимә.

Һәр кәс јарын әлин версә әлимә,
Меһди диванында сона јетиши.

Аббас ондан сонра үз јолдашларына тутуб вә белә деди:

Назлы јар кедәли инди әлимдән,
Мән дә бу дүнјадә нә галым инди.
Синәм олду дәрди-һичран баркеши,
Јарсыз бу дүнјада нә галым инди.

Бәсләмишдим ширин чаны шаһ ала,
Шаһ бујура гуллух, ләшкәр шаһ ала,
Горхум будур назлы јары шаһ ала,
Јарсыз бу дүнјада нә галым инди.

Мә'минләр мә'мини чүмадә кедәр,
Мәләкләр сәмаје чүмадә кедәр,
Аббас аглар јарым чүмадә кедәр,
Јарсыз бу дүнјада нә галым инди.

Аббас ше'рләрини гуртараandan сонра һамы јар-јолдаш, гоһум-гардаш, ел-тајфадан худафислик еләјиб өзүн Исфаһан сәфәринә амадә еләјиб. Јар далысынча һәмишәбаһар бағына тәрәф кедиб. Амма Құлкәз карваны һәлә ѡюла дүшмәмишди. Баһар чағыјды. Селләр, сулар Туфарган чајында шаггылдајыб ахырды. Іекә-јекә дашлары бир-биринә вуруб булатту һавада бир гәһимәнли тутғунлуг јаратмышды. Аббас чаја тәрәф бахыб дәрдли үрәкдән бир аһ чәкиб белә дејиб:

Ај чаным Туфарган чајы,
Әчәб сәрхөшҗанә кәлдүн,
Тәкүлүб Инәк тәхтиндән¹²
Гоча күнбәр¹³ сона кәлдүн.

Далисин бағлајыб гардан,
Тәкүлүр гајадан, чардан,
Инди кечәр кордувардан¹⁴,
Алмишарашина¹⁵ кәлдүн.

Мән икид јығар тајасын,
Гатара чәкәр мајасын,

Жыхар Чарағил¹⁶ галасын,
Алсиғајиш¹⁷ сана кәлдун.
Гыз-кәлиnlәр сујун ичәр,
Ағынан гараны сечәр,
Гырмызы күл¹⁸ отдан кечәр,
Гоча газикәд¹⁹ сана кәлдун.

Аббас дејәр балхы-балхы,
Долансын фәләкин чархы
Кәвәһириң²⁰ гашга архы²¹
Күлли мүсәлманә кәлдун.

Аббас ше'р охумагдан өзүнә кәлмишди ки, «Чәкилун, узахдан дурун» сәси гулағына кәлиб. Бир вах көрүб карван оду һа кетди. Аббас әл-аяғ еjlәјиб карванын далысынча јолланыбы. Дағманлар әтәкиндә өзүн карвана јетириб, карванын габағыны кәсиб. Гул Абдулла һекмијнән чомағчиләр башына тәкүлүб вә дојунча Аббасы әзишдирибләр. Сонра карван јолуна башлајыб. Аббасын чан инчијиб үрәк јаrasы нәштәрләниб белә дејиб:

Аj ағалар, кедәнә бах, кедәнә,
Мәни гојуб көзү јашлы јар кедир.
Јүкләнибиң гәфлә-гатыр бархана,
Елә билләм һәр нә аләм вар кедир.

Бу дүнјадә јохсул олу, вар олу.
Аh чәкмәкдән әлиф гәддим јај олу,
Әл вурмарам тәр шамаман зај олу,
Јар гојнунда бир ҹут гоша нар кедәр.

Мән кәэмшишәм алчаг илә учаны
Јар јолунда гурбан дедим бу чаны
Шаһлар виран гојду Азәрбајчаны
Аббас ағлар, Құлкәз кими јар кедәр.

Дејирләр ки, јүз данышан өләр, амма Аббас мин данышыбы өлмүүжүб. Нә сөз ону јоруб, нә јол. Құлкәз далынча кедиб та Сәрдәријә²² јетишир. Орада дејилләр: «Бу кечә шаһ карваны бурда дүшүүб! Ахы о заманкы ѡоллары гысалдан, од кими гызан, құллә кими кедән јүкүрәкләр јох иди. Јолчулар Туфаргандан Тәбризә ке-

дәндә Сәрдәридә дүшәркә еләјиб о күнүн сабаһы Тәбризә кедәрдиләр. Аббас Құлқоз галан јери сорушур. Бир отағ она нишан верирләр. Аббас Құлқоз галан отаға кәлиб долу үрәкдән бир ше'р охујуб:

Көзәл, мүчәррәдәм сәнәи јолунда,
Дүнja чәфасындан халисән бары.
Бир дәрдә дүшмишәм Әjjуб дәрдиши,
Кәл елә дәрдимә чарә сән бары

Чанымы салыбсан ода кедәрсән,
Пәрванә тәк шама, ода кедәрсән.
Сәһәр јар далыча ода кедәрсән,
Од будур синәмдә халисән бары.

Гул олан ким кедәр гул аяғыша,
Јохсул олан кедәр вар аяғына,
Туфарғанлы Аббас јар аяғына,
Чәкилиб синәмә дағи сән бары.

Аббас көрүб дурмах јери дејил. Отагдан чыхыб Сәрдәри базарына кәлиб. Бир аз Қәһнәме²³ алмасы алыб, јар изин тутуб ѡюла дүшүб. Сүлејман хан адлы бир Сәрдәри ханларындан Аббаса туш кәлиб. Аббасын һалыны сорушуб. Аббас севки дәрдини онуннан араја гојуб. Сүлејман хан дејиб Аббас, бу сәфәрдән ган ијиси кәлир. Чохлар белә ѡјллардан кедиб мүфтә мүсәлләм өлүб вә гарға-гуш да хәбәрин кәтирмәјиб. Аббас дејир:—Сүлејман хан, мән Құлқәздән кечәнми्रәм». Сүлејман хан дејир:—«Чох көзәлди?» Аббас дејир:

Ај ағалар, нәјин тә'риф еләјим,
Гәләмнән артыхды гашы Құлқәзин,
Гашлары чәлладды, кирпији охду,
Ашиг өлдүрмәкди иши Құлқәзин.

Бүлбул кими аյырдыблар құлұндән,
Айры дүшдүм вәтәнимдән, елимдән
Кедәркидир, гала билмәз јолундан,
Дүшду галмагала башы Құлқәзин.

Әрзими еjlәрәм султана, хана

Мәһәббәти јохдур, кар еләр чана,
Дogguz алма вердим Сүлејман хана,
Дөрдү онун олсун, беши Құлқәзин.

Лалә тәкин мән синәмдән дағлыјам,
Лачын вуруб гол-ганады бағлыјам,
Инді белә Аббас дејиб ағлајам,
Ахар дидәсиндән јашы Құлқәзин.

Аббас ѡола дүшүр. Тәбризә јахын бир јердә карвана
јетишир. Құлқәзә көзү саташыр. Қулкәз демә, ај парасы
де. Аббасын дәрди дешилир вә белә дејир:

Саллана-саллана кәлән салатын
Кәл белә салланма көз дәјәр сәнә.
Ал-јашыл қејиниб дурма гаршыда.
Јаын бәднәзәрдән көз дәјәр сәнә.

Кетмә-кетмә көрүм кимин јарысан,
Һансы бәхтәвәрин ۋەfadарысан,
Қәлкәдә бәсләнмиш гузей гарысан,
Сәһәрин јелләри тез дәјәр сәнә.

Аббас дејәр һеч кәс јарын өјмәсин,
Дүймәлә јахавун чарпаз дүймәсин,
Дәстәлә, зүлфләрин јерә дәјмәсин,
Јоллар гурбарланар тоз дәјәр сәнә*.

Аббас карваны Тәбриздә итирир. Амма јар јарын
ијини итирә билмәз. Өзүн Техран дарвазасына јетирир.
Бир гәдәр ѡол қедәндән соңра беш ѡол айрымына јетишир.
Билмир һансы тәрәфә кетсін ки, јар қедән ѡол
олсун. Өзүн данлаја-данлаја белә дејиб:

Тәкәббүр елејиб лаф етмә көnlүм,
Бу бир чөлдү чох карванлар итиби.
Халғы бәjәнмәjәn мәнзилә чатмаз,
Бу бир чөлдү әһrimанлар итиби.

Бир шүшә парчасы тәрһ етди аja,
Гызыл күл гөнчәси бағланды маja,

* Бизә бәлли олан мә'хәзләрдә бу ше'р Гурбаниниңдир.

Огуллар атаја, гызлар анаја,
Ағ олубан дин-иманлар итиби.

Өлүнчэ кәлмәрәм јолунда дилә,
Һаг көмәјин олсун пејфәмбәр белә,
Хорузлар аслана, гарышга филә,
Дов дејибән јол әрканлар итиби.

Ала гарға лачын дону keletalди,
Сары көрдүм түләк тәрлан јејиби,
Һәр јериндән галхан мәнәм дејиби,
Аббас кими сүхәндәнлар итиби.

Аббас Эли адын чағырыб бир јол габағына тутуб кедиби. Ашиг һәр јолу да әјри кетсә, јар јолун дүз кедәр. Аббас чох кедәндән соңра Ахјоггушун Һачиагасына²⁴ јетишир. Карван тозу көзүнә саташыр. Бу һалда бир ов сүрүсү дағдан енир. Белә билинир ки, онларын далынча шикарчы дүшүб. Шаһ адамлары ов сүрүсүнү көрән кими әл шәмширә, оха, камана апарыб овларын далысынча дүшүрләр. Орада бир Күлкәз галыр, бир дә сарван ки, Күлкәзин дәвәсүнин овсары онун әлиндә иди. Аббас сөзүн сарвана јетириб белә дејир:

Башына дөндүјүм, гурбан олдугум,
Ендири кәчавәни, јары көрмүшәм.
Ала көзләринә һејран олдугум,
Ендири кәчавәни, јары көрмүшәм.

Бир ачајдым архалығун арасын,
Бир әмәјдим ләбләривүн парасын,
Сән билисән кәчавәнин чарәсин,
Ендири кәчавәни јары көрмүшәм.

Кәчавә дәвәси аби-әлванә,
Мән гурбанам ону чәкән сәрванә,
Билмәм нијә кедир јар Исфаһанә,
Ендири кәчавәни јары көрмүшәм.

Сарван Аббасын сөзләринә гулаг асмыр. Аббас она һәрбә-зорба кәлир. Ачыглы ше'рин белә баша верир:

Мән Аббасам јоллар үстә дурарам,
Каһ кедәрәм, каһ бојнуму бурагам,
Күлә сарван, сәнә бир ох вурагам,
Ендири кәчавәни јары көрмүшәм.

Амма Аббас гәрә-горху кәлмәкдән бәһрә апармајыб.
Билиб ки, мајасыз хәмир фәтир олу. Она көрә әлин чи-
бинә узадыб, бир аз гәрәдән, ағдан, сарыдан сарванын
овчуна басыб. Сарван пула товланыб дәвәни хыхлајыб.
Аббас өзүн Күлкәзә јетириб. Елә бил ки, јаз малына
дуз дағытысан. Јаламах, сортухламаг, өпмәк сәси чөлү
бүрүјүб. Амма олар ки, јар-јарына јетишсин, заманынын
көнлү буланмасын? Шаһ адамлары шикардан гајыдыб
Аббасы орада көрүбләр. Күлкәз из итирмәк үчүн бир
даш көтүрүб Аббаса тәрәф атды. Бу даш ја доғрудан
ола, ја јаландан Аббасы инчиidiб. Ахы гәдимдән дејибләр
дост дашы јаман олу. Аббасын үрәјинә дәрд отурууб
белә дејиб:

Барилаһа гисмәт елә,
Жахынынан мәни.
Бир јар ки, чан-чикәр олса,
О севсин башыннан мәни.

Ағлар исән, күлдүрүрсән.
Көзүм јашын силдирирсән,
Бивәфасан өлдүрүрсән.
О көзү-гашыннан мәни.

Ағлајубан құләр олсам,
Көзүм јашын силәр олсам,
Мән ки, јардан дәнәр олсам,
Јандыр бу савашнан мәни.

Аббасам артыбыды аһым,
Билмирәм нәдир құнаһым,
Диван еjlә көзәл шаһым,
Јар атан дашынан мәни.

Шаһ адамлары Аббасы кенә дөјүбләр. Ону карван-
дан аралајыблар вә ѡола дүшүбләр. Аббас јорғун-арғын
кенә карванын далынча дүшүб. Жедилләр-кедилләр та

Бәркүшад²⁵ гујусун башына јетиширләр. Караван гујушун дөврәсиндә отураг еjlәjir. Човул Сума Аббасы жаңына чағырыр вә она дејир: «Ај Аббас, әкәр гујунун тәкинә кедиб бизә су јетирсән Күлкәз сәнунду, мәним сөзүм јох». «Ашыг Эфлатун да олса мәһәббәтә товланы. Ашиг үрәји саф олур. Аббас Човул Суманын сөзүнә инаныб или белинә бағлајыб. Онда ки, һамы сүдан дојуб Аббасы јухары чәкилләр. Амма Аббас гујунун ағзына јетмәмиш бир құчлұ шәмшир илә Човул Сума вурур. Ип гырылыр вә Аббас кәллә-минар гујунун тәкинә дүшүр. Човул Сума она да разы олмур. Шаһ адамлары онүн дедикинә кәрә бир бөјүк даш гујунун ағзына ғојуллар вә ѡолларын чәкирләр вә җедирләр.

Аббас гујунун дибиндә ағасы Элини чағырыб вә белә дејиб:

Мүшкүлдә галмышам чағыррам сәни,
Јетиш бир дадымы, ај аға һарај.
Пәрванә тәк јандым шәми одуна,
Пилтәтәк говрулдум о јаға, һарај.

Ипәки тохуллар әлә јапышы,
Пәришан зұлфләрин әлә јапышы,
Мәрдин гајдасыдыр әлә јапышы,
Намәрддәр јапышар әјағә, һарај.

Қәбәдән қәлирдим де мүшкүлү нә,
Бүлбүл әрзиһалин демиши құлунә,
Бичарә Аббасын де мүшкүлү нә
Өзүн дадә јетиш, ај аға һарај.

Ондан сонра Аббас сөзләрин Күлкәз сары белә дејиб:

Аһұзар еjlәмә, гәм чәкмә қонул,
Өзүмү јетиррәм јарә бу кечә.
Синәми сүртәрәм јар синәсипә
Чәкәләр дилимиән дарә бу кечә.

Аббас ше'рләринин далысыны демәкдәјди ки, бирдән көрдү гујунун ағзындақы даш кәнар кетди вә ишыглыг гујушу бүрүлү. Аббас билди ки, бу иш ағасы Эмирәлмөминин ишидип. Аббас сөјүнчәк олуб деди:

Агалар ағасы сәлли әла Мұғәммәд,
Әрәйләр сәрвәри кәлди, һа кәлди.
Дүлдүлүң саһиби Гәнбәр ағасы,
Чансыза чан верәи кәлди, һа кәлди.

Гураппі охурам аје үзиүдән
Төкүлүр сөз инәмбәрин сөзүпдән,
Бинамазлар дүшүб һагтың көзүндән,
Һаг ашыгын көрән кәлди, һа кәлди.

Аббас дејәр чағырарам јасағы,
Бизә гисмәт еjlә беңишти, бағы,
Аллаһун рәсули минмиш бурағы,
Чансыза чан верәи кәлди, һа кәлди.

Бу һалда бир нәфәр нурани адам гујунун ба-
шында һазыр олуб вә Аббасы сәсләјиб вә дејиб: «Аббас,
әлүү узат, элими тут». Аббас элинни узадыр. Мөвлә Әли-
нин әли она јетишир вә Аббасы гујудан чыхарыр. Соңра
бујурур: «Аббас, мәни таныјырсан?» Аббас дејир: «Кор
олсун о көз ки, сәни танымай. Гулаг ас көр, таныјырам
ja хејир». Вә дејир:

Мәзһәрул әчајиб тиббүл әләтјаб,
Беңиштә маликсән сагија кәсәр.
Натиги-гурансан елмүн бәјани,
Сәпин әлундәду һесаби дәфтәр.

Сәнүн варлығында јер тутду гәрар
Сәнүн һөкмүндәдур күлли һәр иә вар,
Сәнә бәхш еләди бир пәрвәрдикар
Фатимә, Зүлфүгар, Дүлдүл вә Гәнбәр.

Жүз икирми дәрд мин нәбидән ола,
Һаг дејиб шанувә лөвлакәлөвла²⁶,
Бир адун гыл кәфа, бир адун таха²⁷,
Бир адун јасинди, бир адун һејдәр.

Жәдуллаһ әлиjnән хејбәри алдун,
Өзүүгү гул етдүн бәрабәрә²⁸ сатдун,
Тифл иқән ағ девүн²⁹ бәндини чатдун.
Вәсији Мустәфа газији мәһшәр.

Аббас, сөзләрүви бир билир аллаһ,
Күнбәди хәзрадә зикри иләллаһ,
Бејтүлмүгәддәсдә валлаһи биллаһ,
Јохдур сәнүн кими зати пүрһүнәр.

Әли әлејсәлам бујурур: «Аббас, сәләват чөвир вә атымын рикабындан тут». Аббас көзләрини јумуб бир сәлават чевириб вә Әлинин рикабындан тутуб. Бир көзүм ачым саһат Исфаһан дарвазасына јетиши. Әли Әлејсәлам бујуруб: «Еј Аббас, једди күнәчән флан абиң гонағсан. Ондан сонра нара истәдүн кет».

Аббас абидин сорағыны тутур вә ону тапыр вә она гонағ олур. Абиң өз ибадәтиң мәшғул иди. Вә Аббас карванын Исфаһана јетишмәйини фикир еjlәјирди. Бир саһат Құлкәз фикри башындан чыхмырды. Бир күн Аббас дәрдли-гүссәли отурмушду. Абиң онун һалыны биліб вә ону чөл-чәмәндә кәэмәјә дә'вәт еләјиб. Аббас чөл-чәмән тамашасындан Құлкәзин көзәллиji յадына дүшүб вә белә дејиб:

Чәрх алтында сән тәк көзәл тапылмаз,
Мисри, Истамбулу, Шами көрмүшәм.
Һардаки, бир ады бәлли көзәл вар,
Кәэмишәм намбәнам һами көрмүшәм.

Хәјали вәһічәтдә севмишәм сәни,
Дишуң инчи, додагларын Јәмәни,
Чәннәт чамалундан аյырма мәни,
Сәндән ајрылалы дами көрмүшәм.

Ајна алубсан, чамалын көрсәнә,
Дәстә тутуб сијаһ зүлфләр һөрсәнә,
Көзәлликдә кимсә тај јохдур сәнә,
Мән баһарам құләндамы көрмүшәм³⁰.

Аббас бир гүбарды, сәнсән афитаб,
Шаһ чамалын көрән етмәз ентичаб,
Зәһид, сәнүн олсун мәсчүдү-меһраб,
Мәп өзүм өз мүсәллами көрмүшәм.

Абиң Аббасы Мә'зә дағына³¹ дә'вәт еләјир, та бу сева да башындан чыха. Амма Аббас онда ки, Мәзә дағына јетишир дәрдii артыр вә дејир:

Баһар фәсли ачар күлүн,
Әчәб яјлағ Мәзә дағы,
Сүсәни, сүнбүлү, күлү,
Бәнөвшәси тәзә дағы.

Кедиң дејин о ханыма,
Гадасы дүшсүн чаныма,
Ja дурсун кәлсин јаныма,
Ja кәтирсун көзә дағы,

Мәзә дағы чичәк олу,
Jaғыш яғар көјчәк олу,
Ағ үздә тел бирчәк олу,
Текүлүбдү үзә дағы.

Бир күл бир күлүн әлиндә,
Сүсән сүнбүлүн әлиндә,
Аббас гара гул әлиндә,
Јана-јана көзә дағы.

Аббас дағдан шәһәрә гајыдаркән ешидир ки, караван шәһәрә варид олур. Сары Хочаның көзү Аббаса сатышыр. Гафилә бөյүк мејдана варид олур вә үч сәрдар Сары Хоча, Гул Абдулла вә Човул Сума Күлкәзи чекүлүн, узагда дурун, дејә-дејә шаһын гәсринә варид еjlәйирләр.

Човул Сума вә Гул Абдулла Аббасын барәсиндә неч бир сөз шаһ Аббаса демирләр. Амма Сары Хоча дејир: «Гурбан, бу гызы ки, сөнүн һөкмүнән бир аja кәтирдүк Аббас адлы бир чаванын шә'ри арвадыјды. О чаван гызын далыјчан Исфаһана кәлиб вә мән ону Исфаһан дарвазасында көрдүм».

Шаһ өз-өзүнә дејир: «О чәваны бура кәтирмәк вә они разы салмак». Сонра нечә нәфәр онун далынча ѡоллујуб та они шаһ гәсринә кәтирсилләр.

Амма Аббас һамыдан габаг өзүнү шаһ гәсринә јетириб вә әрзә дашинын үстүндә отурмушду.

Шаһ адамлары Аббасы көрүб вә сорушдулар: «Сән кимсән вә бураја нә үчүн кәлмисән?» Аббас динмир. Сонра бириси дејир «Олмаја сән Туфарганлы Ашыг Аббассан ки, шаһа әрзә вермәјә кәлмисән». Аббас дәрдли үрәкдән aһ чәкиб вә дејиб:

Хәбәр алсалар Аббасы,
Дејнә кетди Туфарғана,
Алдылар јарын әлиндән,
Кетди гарғана-гарғана.

Аббасын әмиси гызы,
Бирди кечәси-күндүзү,
Көзләди шәһри Тәбризи,
Кетди о саңиб-замана.

Аббасын варды ағасы,
Мүшкүлдә гојмаз Аббасы,
Әлиндә әрзә намәси,
Кетди шаһә Хорасана.

Шаһ адамлары Аббасы таныбылар вә ону шаһ гул-
лугуна кәтирибләр. Құлқәз Аббасын қәлмәкиндән хәбәр
олуб өзүн шаһбалаханаларының бирисинә јетириб өзүн
Аббас әнишан вериб. Соңра шаһнан Аббас данышыны
баҳмаға башлајыб.

Шаһ сорушуб: «Ај Туфарганлы Аббас, севкин чох
көзәлди ки, сәни Туфаргандан бураја кәтириб?»

Аббас көзүн доландырыб шаһын башы үстә балаха-
нада Құлқәзин күл чәмалын көрүб вә белә дејиб:

Ңеч китабдан дәрс алмадын охудум,
Мөһтәч декил ңеч устаја гашларун,
Бахмаз идим құнаһкарлар үзүнә,
Салды мәни мин бәлаја гашларун.

Шаһ Аббас үзүнү Аллаһверди хан вәзири тутуб со-
рушду: «Аллаһверди хан, бу оғлан нә дејир?».

Вәзир деди: «Гурбан, демәк нә лазым, ашыг сәнүп
газларун тә’риф еjlәјир».

Шаһ Аббас әл бүрларына чәкиб дејир: «Һә! Ашыг,
далысыны јетир көрәк».

Вәзир ашыг Аббаса диш гысыб, көз басыб: «Өјүн јы-
хылсын ашыг! Өлүм ајәси вар, сөзүн бир тәһәр даныш.
Шаһ рази дүшсүн». Аббас дејиб:

Мән јарын гулујам бојнумда туғи,
Јар, мәни јандырды чәмалын шөвги,

Кечәнин өртүкү, беңиштин тағи,
Салыбдүр үстүмә сајә гашларун.

Әмән өлмәз јарун ширин дилиндән,
Гучан өлмәз јарун үнчә белиндән,
Јенки чыхыб устадынын әлиндән,
Бәнзәр үч кечәлик аја гашларун.

Овчу олан дураптар јар даманында,
Дәрдли олан дурап дәрдли јанында,
Нә дурубсан сирафинин далында,
Верибдүр өмрүмү зајә гашларун.

Бир һалун яхшыдыр, бир һалун јаман,
Бир һалун салыбдур көnlүмә құман.
Бир һалун булуттур дағларда думан.
Мәни чәкиб тамаша гашларун.

Бир һалун бәэиркан, бир һалун гоча,
Іүснүн зәкатын вер мәним тәк ача,
Мән Аббасам, шаһа етмәм илтича,
Қәтди мәни илтичај гашларун.

Шаһ Аббас дүшүнүр ки. Ашыг Аббас ону тә'риф еј-ләмир. Учадан гышгырыб дејир: «Ај چәллад!» Ашыг Аббас өлүмү көзүнүн габағына қәтириб, амма өзүнү сындырмајыб вә дејиб: «Гурбан, ашығы әлибағлы өлдүрәрләр, гулаг ас, өлдүрмәк узаг јердә ки, дәкил» вә деди:

Күн кими нәч вериб гәсрдән бахан,
Чамалун шө'lәси ајә дүшүбдүр.
Баһар олчаг ачар гөнчәси, құлұ,
Гызыл құл қөрмүшәм јајә дүшүбдүр.

Өз әлундән долдур вер ичим бадә,
Іејифди ләбләрун вермә сән јадә,
Сүр дөвранын белә фани дүнјадә,
Әбләһ оду бир говғаја дүшүбдү.

Моллалар молласы, алимләр хасы,
Будур сәнә мө'мүнләрин дуасы,
Җүт мәмөн алтында бир кан арасы,
Елә билләм гар гузейә дүшүбдү.

Аббас дејәр дурдум, дурдум говлумда,
Чәлладлар дөвр едәр сағұ-солумда,
Чох чәфалар чәкдим јарын ѡолунда,
Дејәсән әмәким зајә дүшүбдүр.

Аллаһверди хан үзү шаһ Аббаса тутуб вә дејиб:
«Гибли-аләм! Ашыг өлдүрмәкин дүшәр-дүшмәзи олу.
Жаҳчиси будур ки, Ашыг Аббасы дәрин-дәрин дустага
сал, та орада чүрүсүн кетсин. Сәнин дә әлин наһаг гана
батмасын».

Шаһ вәзирун сөзүндән хош кәлип, бир буғун ојнадыб. Чәлладлар Аббасы чәкә-чәкә Сијаһчаллара апарыблар. Сијаһчал бир дәрин гаранлығ гују иди ки, һәр кәс үч күн орада галајды, чүрүjуб кедәрди. Ашыг Аббас гырх күн-гырх кечә орада галыб, оғ демәјиб, Құлкәз ешгиндән күнбәкүн һали саз олуб. Амма бир күн Құлкәз шаһ дәрханәсинин кәниздәри илә Сијаһчал гүјусунун башына кәлиб. Аббасдан сәс-сораг билмәјиб. Бир чилтик даши Сијаһчала атыб та билсун ки, Аббас өлүб, ja дириди. Гәдим замандан дејибләр: «Дост даши јаман олу, баш јармаса да үрәк јарап».

Даш Аббасын башыны јарыб. Исти, гырмызы, тәзә ган гаранлығ гујуда Аббасын алнына ахыб. Аббасын үрәки јар әлиндән дәрдә кәлиб вә белә дејиб:

Кенә кәлди баһар фәсли,
Гој јарым әфјар еjlәsin,
Нә кәз кәрсүн белә јары,
Нә көнүл губар еjlәsin.

Һаша, севдицијим һаша,
Јазыланлар кәлди баша.
Бир јандан өзүн бас даша,
Бир јандан ел ҹар еjlәsin.

Құлкәз Аббасын сәсини ешидиб, үрәки ишыгланыб. Амма билиб ки, атдығы даш Аббасын башын јарыб. Әл-аяға дүшүб вә дејиб: «Ај әмиоғлу, гој кедим сәнин үчүн тәбиб кәтиirim». Аббас Құлкәз сөзүнүн ҹавабында белә дејиб:

Гој Аббас зинданда галсын,
Ағасындан дәрсін алсын,

Нә Күлкәз башыны јарсын,
Нә тәбиб тимар еjlәsin.

Шаһ адамлары Күлкәзи Аббасдан аралајыблар вә апарыблар.

Бир күн османлы дәрханәсіндән шаһ дәрханәсінә бир көркемли елчи кәлир. Мәчлис гурулур. Бу-бусат дәшәнир. Демәли, отуранларын кечәси чох хош кечир. Османлы елчисинин кефи күл еләјир вә үз Шаһ Аббаса тутуб вә дејир: «Олар ки, бир ел ашығы бураја кәти-рәсән, бир аз ашыг нағылларындан сазынын дилијчә би-зә сөјләjә?».

Шаһ Аббас фикрә кедир. Елә бир адам кечәнин о заманы јадына дүшмүр. Үзүн Аллаһвердихан вәэзирे тутур. Вәэзир дејир: «Гурбан, әмр ејlә Туфарганлы Аббас мәчлисә кәлсун».

Шаһ Аббас дејир: «Jахчи дедун. Вәэзир, тез Аббасы бураја кәтир».

Вәэзирин ишарәсінә көрә шаһ адамлары Аббасын сорағына кедибләр. Көрүбләр Аббас сағ-саламат, дири-баш, ешги саз Қүлкәз үчүн шे'р охујур:

Мән кәлирдим Туфарганын елиндән,
Жолум дүшдү обасына Пәrimун.
Салам вердим, әлеjk алды саламым,
Гонаг олдум бабасына Пәrimун.

Пәrim тәклиф етди чашта дүшмәға,
Су истәдим шәраб верди ичмаға,
Көnlүм гушу пәрвазланыбы учмаға,
Учду гонду чығасына Пәrimун.

Дал кәрдәндә тәкүлүбдү hөrmәләр,
Минә кәмәр инчә белi бүрмәләр,
Атлас гофта ўстә гызыл дүjмәләр,
Дүзүлүбдү jaхасына Пәrimун.

Аббас идим кәлдим бура галмаға,
Саралыбан hеjва кими солмаға,
Щәфа чәкиб белә кәзәл алмаға,
Әчәб дүшдүм сәдасына Пәrimун.

Аббасы Сијаһчалдан чыхардыблар. Кечәкөзү һамама апарыблар. Тәмиз палтар кејдирибләр вә шаһ мәчлиси-нә қәтирибләр.

Шаһ Аббас көзү ашыг Аббасын полад бәдәниңә дүшүб. Аббас аллы-гырмызылы вә дуру сифәт көрүб вә дејир: «Ај Туфарганлы Аббас, үч күн о Сијаһчалда галан әријәр, чүрүјәр. Сән нечә гырх күн орада галдун, неч рәнкүн дә позулмады?».

Аббас Шаһ Аббаса тә’нә вура-вура белә деди:

Назлы јарын үзүн көрән чүрүмәз,
Нәбаки вар гала гәмләр ичиндә.
Ағам шаһын өзүн көрән әrimәз,
Jүз ил гала шеһ вә гәмләр ичиндә.

Көзәл олан һеч ваҳт үзүн бүрүмәз,
Вәфалы јар јарын гојуб јеримәз,
Назлы јары, јар еjlәjәn чүрүмәз,
Jүз ил гала шеһ вә нәмләр ичиндә.

Кәл-кәл сәнә дејим еј шаһе-хубан,
Кечә-күндүз еjlәrәm aһy-фәған,
Јар ешгилән белә галмышам чаван.
Сызлашмарам зәр-зәмиләр ичиндә.

Шаһ Аббас дејир: «Ај Туфарганлы, кенә дә јар-јар дедүн, ешгундан данушдун».

Мәчлисдә әкләшәнләрүн бири деди: «Гурбан, ашыглар өз агаларына јар дејирләр». Шаһ Аббасын бу сөз гулағына кетми. Кенә дә чәллад чаярмаг фикринә дүшүр. Ашыг Аббас буны шаһын гаш-габағыны төкмәсиндән сечир. Өз-өзүнә дејир: «Нә ејби вар, сөзүмүн галаныны шаһа дејим вә ону дипли, иманлы адам сајым. Бәлкә дә мусәлманчылыг бојнуна дүшсә вә Құлқәзи мәнә гајтара». Она көрә деди:

Аббас дејэр сән дә саһиби-динсән,
Сүлејман мүлкүнә саһиб һәкәнсән,
Һансы мәчлис олса сәндәл нишинсән,
Мәлакәсән мүәззәмләр ичиндә.

Пыч-пыч дүшдү. Башлар гулаглар дибинә әкилди. Шаһ мәчлисиндә отурانлар, елчиләр дүшүндүләр ки,

Аббасын адахлысын Шаһ Аббасын эмрилә Шаһ дәрханәснә кәтирибләр. Османлы елчisi деди: «Еј шаһ Аббас, мүсәлмаң шаһы кәрәкмәз елә бир иш көрә ки, айры шаһларын да ирзин-абрын апара»...

Шаһ Аббас бојнуна чәкир ки, Аббасын адахлысын зорујнаш ораја кәтириб, амма она әл вермәјиб. Шаһ Аббас үзүн Аббаса тутур вә дејир: «Ај Аббас, нечә олду ки, сәп бу севдајә дүшдүн?» Ашыг Аббас дејир:

Дамәди пејфәмбәр, зејнәби мәнбәр,
Мөһшәрдә шиәјә имdad едәнди,
Кәрәмин канидүр саһиби-гәнбәр,
Имамәт вәчhиндә иршад едәнди.

Зитаха гәбаси, зијасин кәмәр,
Инна вә мәнајә hүvvәт тачисәр,
О күн ки, Җәбраил галмышды бисәр,
Она тә'лим вериф ифад едәнди.

Маһи һидаятди, нури-мүнәввәр,
Бармагла шәтт етди сәмадә гәмәр,
Адәм сифәтиндә хатимә сәрвәр,
Гур'ани-мәсчиди ирад едәнди,

Һәг-та'ла јарадыб бир белә сәрвәр,
Әмирәлмә'минин имами әкбәр,
Гәбр евиндә кәлир нәкиру мүнкәр,
Онда да Аббасы бир јад едәнди.

Јорулмаз Ашыг Аббас кенә дә долу үрәкдән ше'р охумаға башлајыб:

Ики солтан чыхыб нәркис тәхтинә,
Бир-биринә ох атыллар гыжһагыж.
Сәмәк ағзын ачыб дәрја үстүнә.
Аби нејсан ондан јағар гыжһагыж.

Нәкәр олан гуллуг еjlәр ханына,
Мә'шүглар сусујуб ашиг ганына,
Җәбраил вәh кетди рәсул јанына,
Шәһпәринин сәси кәлир гыжһагыж.

Бујурун, намәси кәлди јадыма,
Әлбәттә јетәрәм мән мурадыма,

Аббас дејир ағам дүшдү јадымә,
Көзүм јашы селә дөнәр гыжһагыж.

Дејирләр јағыш јағмаға башлајыб. Елә бир јағыш ки, Исфаһаны сел көтүрүр. Елчиләрин бири дејир: «Бу һаг ашығыдур. Даһа ону чох инчитмә. Құлқәзи вер әли-нә вә һөрмәтилән ѡола сал».

Шаһ Аббас дејир: «Ашыг Аббас јалаң дејир. Ашыг јүз данышса бири дә дүз олмаз.» Сонра Шаһ Аббас дәстүр верир, гырх нәфәр әчәм-овбаш јығыб шаһ мәчлисінә қатирсингләр. Габагдан онлара дејирләр ки, шаһ мәчлисінә нә үчүн онлары апарырлар. Әчәм овбашлары о вахти шаһ мәчлисінә варид олурлар вә шәһадәт верир ки, Туфарғанлы Аббас јалаң дејир.

Ашыг Аббасын гәриблик дәрди үрәкинин башын дәлир вә дејир:

Еj ағалар һеч кәс гәриб олмасын,
Гәрибликдә јери-јурду дар олур.
Јапалахлар өз јериндә лачынды,
Түләк тәрлан гәрибликдә сар олу.

Сонра Ашыг Аббас сөзүнүн далысын белә тутуб вә дејир:

Еj ағалар бу дүнjanын күнчүндә,
Көл-көл гара бағрым кәзә туталлар.
Јохсул әкәр илман диши охуса,
Варлынын сөзүнү дүзә туталлар.

Алим олан һаг кәламын охуја,
Бармахларым килим, кәбә тохуја,
Гәриб адам гуран диши охуја,
Адамлынын сөзүн сөзә туталлар.

Еj ағалар, бу дүнјада неjlәјим,
Хәнчәр алым бағрым башым тејләјим,
Бу дүнјада јүз мин газанч еjlәјим,
Ахырда беш аршын безә туталлар.

Аббасын үрәкин јалаң сөз, јалаң шәһадәт вермәк чох жандырыб. Сөзүн бир айры чүр башлајыб вә белә дејиб:

Өзүндән кичики ишә бујурма,
Сөзүн јерә дүшәр һеч мигдар олмаз.
Һәр нә ки иш көрсән өз әлиnlә қөр,
Инсан өз ишиндә чәфакар олмаз.

Өзүндән бөյүкүн сахла јолуну,
Дүшән јердә соруш әрзи-һалыны,
Әманәт, әманәт гоншу малыны,
Гоншу јох истәjәn өзү вар олмаз.

Сорушун, гул Аббас, һалун нечәдур,
Күндүзләрим ај гаранлыг кечәдур,
Сәрв ағачы һәр ағачдан учадур,
Әсли јохдур, будағында бар олмаз.

Бу сөзләр вә ше'рләр Исфаһан овбашыларынын елә һалин дөндәриб ки, һамысы аяға дуруб, шаһ бағышлајан палтарлары әкинләриндән чыхарыб, шаһ верән пуллары мәчлисингә арасына сәпиб вә дејибләр: «Ај әкләшәнләр, бизә шаһ адамлары сөзү бир айры чүр һали еләмишдиләр. Биз Ашыг Аббасын башына кәлән гәзагәдәрдән хәбәримиз јохдур. Она қөрә дедикләримиздән чох үзр истәjәn өзүн сонра деирик ки, шәһадәт вермәкимиз јаланды». Сонра һамысы мәчлисдән дуруб вә јола дүшдүләр.

Шаһ Аббас ки, һазыр дејилди, Құлқәзпәрини әлиндән верә деди: «Ај Аббас Туфарганлы, бурачағ нә дедүн һамиси дүз. Амма инди сәндән истәjирәм ки, бөйүк алым Мирһүсејни³² адлы молла илә дә дин бабәтиндә ағыз кәпи еjlәjәсән».

Аббасын бојну гылдан назик иди. Қенә дә шаһ деjән сөзә дурду. Шаһ әмрилә Мирһүсејни мәчлисдә һазыр олду. Үзүн Аббаса тутду вә деди: «Ај Аббас Туфарганлы, көзүви ач адам таны. Мәни һанда-манда адамлардан декиләм. Әкәр мәним сөзләримә дүз чәваб вермәсүн башун бәдәнүндән габах мәчлисдән ешикә чыхачаг».

Аббас деди: «Мирһүсејни, ешитмисән адам өлдүрүрләр, амма чәнк мејданында. Мәчлисдә сөз данышшарлар. Қөзүн јум, сөзүн де. Ушаг горхутмаға ки, кәлмәмисән».

Мирһүсејни Аббасын тәһнәли сөзүнүн габағында деди:

Жығылыб бир јерә ариф оланлар,
Рәсул нә күнүндә тачисәр олду?
Нә једи, нә ичди, нәрдән о ушду,
Нә үстүндә дурду дин илгар олду?

Аббас деди гулаг ас, Мирһүсејни:

Кәл-кәл сәнә дејим, ej Мирһүсејни,
Јекшәнбәдә рәсул тачисәр олду.
Нур једи, нур ичди, нурдан о ушду.
Ислам үстә дурду дин илгар олду.

Мирһүсејни деди:

О кимдур кәтирди үлкүчү, даши,
Кимсәнин сөзиңдө гырхылды башы,
Нечә тарихидә јохланды јашы,
Нечә ил дүнјада өмрү вар олду?

Аббас деди, Мирһүсејни, онун чәваби дә раһатды:

Чәбрајил кәтирди үлкичү, даши,
Сәлманын әлиjlән гырхылды башы;
Гырх илиндә онун јохланды јашы,
Алтмыш ил дүнјада өмрү вар олду.

Мирһүсејни деди:

Мирһүсејни дијә күнләр нечәдур,
Нечә ләлди, нечә көһәр, нечә дур,
Рәсулун башында мусәр нечәдур,
Һараја јохланды мұхтәсәр олду?

Аббас деди:

Аббас дијәр дүнјада күн икидүр,
Ики ләлдүр, ики көһәр, ики дүр,
Башында түк мин жүз алтмыш ики дүр,
Гүдрәти Лејлада мұхтәсәр олду.

Аббас ше'рин ки, баша вурду деди: «Мирһүсејни, мән дәмирчи зинданы дәкиләм ки, белә күпсәјәсән. Ыэр нә сорушдун, дедим. Дајан бириң дә мән сорушум». Вә сорушду:

Хатэмүл-энбија ејни-затиндан,
Битирән құлләрин нөврағы нәдир?
Һарада салыңды мәсчиди-әгса,
Ичи дашды, онун гырағы нәдир?

Мирһүсејни деди: «Сән һәр нә истәјирсән соруш, мән
дә онларын һамысынын китабы вар. Кедиб қәтириб бир
іердә чаваб верәчәјем».

Аббас ше'ринин далысын тутду:

Көйүн ғәндилләри асылыб дардан,
Нечәси һејвадан, нечәси нардан,
Јерин, көйүн варды гапысы һардан,
Ким ачар, ким өртәр, ојнағы нәдир?

Гәндилләр асылыб әршин үзүндән,
Нечә кимсәнәје онун сөзүндән,
Нечә зад вар һәгигәтин өзүндән,
Рәсули худанын будағы нәдир?

Аббас дејәр мән гурбанам гамәтә,
Нечә задлар сән кәтурдүн сифәтә,
О ким иди апардылар зұлмәтә,
Онлар нә јандырды, чырағы нәдир?

Мирһүсејни аяға дурду. Аббас Туфарғанлы сорушшұ: «Һара кедирсән?» Мирһүсејн деди: «Кедирәм һәмин ки-
таби сәнүн үчүн қәтирәм вә сөзләрувун һамысинун ча-
вабин верәм». Мирһүсејни буну дејиб мәчлисдән чыхыб
елә кедиб ки, гарғалар да хәбәрини қәтирә билмәјиб.

Мәчлисинг һәр жаңындан «Јаша, Ашығ Туфарғанлы
Аббас» сәси учалыб.

Аббасын ше'р дәрјасы ҹушә қәлиб вә айры бир ше'р
охујуб:

Аллаһдан әмр олду қәлдим дүнјајә,
Қөзүм ачым мајил олдум о бүрчә,
Қамил идим һәг қәламин охудум,
Әлиф гәддим дал јазылыб о бүрчә.

Неч билмәдим Җәбраилди, Хачады,
Құндузум құндузды, кечәм кечәди,
О бир бошду, һамы бошдан учады,
Әрш үзүндән бир јол салыб о бүрчә.

Аббас дејәр ахтардыым тапмышам,
Гырхлар мәчлисиндән бир пај алмышам,
Сыных көнүл јыхмамышам, јапмышам,
Нәр көнүлдән бир јол кедәр о бүрчә...

Сонра Ашыг Аббас сөзүн дәкишиб белә дејиб...

Нечә падшаһды көсәр ағасы,
Әлиндә тутубду бир чам о әэзиз.
Искәндәр ахтарды тапды, ичмәди,
Хызыр ичди олду ҹаван ол әэзиз.

О нәдир доланан олду дүнјани,
Нә әчәб хәлг едиб кәрәмин кани,
Беш пејфәмбәр севди дини, ислами,
Онлар бујурублар «иман» ол әэзиз.

Дүлдүлүн саһиби, гәнбәр ағасы,
Һарада ҝејинди шаһлыг ағасы,
Мүшкүлдә ғојмајыб һеч вах Аббасы,
Јетишсин дадымга күман ол әэзиз.

Аббас ше'р охумагдан јорулмурду. Ше'рилән зиндан-да долан үрәкин бошалдыры. Кенә бир ајры ше'р охумаға башлајыб:

Эввәл ибтидадан нурдан јаранмыш,
Чәкилијди нури ајә шешашеш,
Абу атәш, хакү баддән јаранмыш
Ајда ондан гылар сајә шешашеш.

Әзәл күндән сәнә демишәм Эли,
Пејфәмбәр јериндә вәсисән вәли,
Чәкдин зүлфүгари бөлдүн әнтәри,
Шаһлыг кәлди сән мөвлаја шешашеш.

Аббасын шәстиндә чохдур һүнәри,
Өвлијалар, энбијалар мұрсәли,
Јәдулла әлијлән јыхдун хејбәри,
Өһснәт кәлиб бу сәнајә шешашеш.

Шаһ Аббас дејир: «Ај Туфарғанлы Аббас, инди бир ајры ҹүрә дә сәни имтәһан еjlәмәк кәрәк. Экәр јаҳчи

судан чыхдун ондан сонра даңа мәним сөзүм јох. Құлкәз сәнинди».

Ашыг Аббас дејир: «Мәни нә гәдәр јорсан да, Құлкәз ешгиндә јорғунлуг билмәрәм. Сөзүй соруш».

Шаһ Аббас дејир: «Инди ајры, бир отагда мәчлис дүзәлдирәм. Сәндән истәјирәм ки, орада кечәнләри шे'рилән отуранлара дејәсән». Соңра Шаһ Аббас һәрәмсараја кедиб мәчлис дүзәлдиб вә һәрәмсара арвадларын, кәниزلәрин Құлқәзин башына յығыб вә Құлқәздән истијиб ки, онлара сагилик еләсин. Аббас ишин әзважишиндән сечир ки, орада нә кечир. Құлқәз ешги үрәјин долдурууб вә белә дејиб:

Мәчлис араста олуб мұтрутуб хошхан,
Әлиндә бадәси вар сагини көр.

Сән нејлисән шаһын арвад-ушағын,
Елләр гајдасинан вар сагини көр.

Әлиндә тутубду чаным алмасын,
Нечә габил етсін чаным алмасын,
Доғран-доғран еjlә чаным алмасын,
Доғран-доғран илә вар, сагини көр.

Хакили әлиндә чани бу сәрдә,
Чан гуши едәндә чани бу сәрдә,
Мән Аббасам версән чани бу сәрдә,
Тәбибсән, үстүмә вар, сагини көр.

Шаһ Аббас деди: «Ha! Туфарғанлы Аббас, бурајчағ жаҳчи кәлмисән, амма гызын өз истәдикі дә шәртдир. Инди һәр биримиз бир дана гызыл үзүк ѡоллујағ, гыз һәр һансымызын үзүкүн көтүрсә, биз дә она дурах».

Аббас ки, көрүрдү Шаһ Аббас ојун чыхартмаг нәзәри вар, мәсәләдә нечә дејирләр: «Ајынын мин бир ики ојуну вар, һамысы да бир әмруд үстәдур». Шаһ Аббас бу ишләринә истәјир Құлқәзин вермәсин. Шаһын бу ишиндә гәбул еләди. Һәр икиси бир үзүк Құлқәз ханыма ѡолладылар.

Құлқәз ки, о мүддәтдә шаһын зати-сүтүнә бәләд ол-мушдур вә билирди ки, шаһын бир ағзы отду, бир ағзы су, горхудан Шаһ Аббасын үзүкүн гәбул еләјир.

Ашыг үрәки назик олар. Бу иш Ашыг Аббаса чох-choх ағыр кәлир. Белә билир ки, Құлқәз даңа онун да-

шын атыб вә Аббас Туфарганлы адлы бир адам танымыр. Үз тутуб отураплара вә белө дејиб:

Ај агалар, бир замана көлибдур,
Ала гарға шух тәрланы бәкәнмәз,
Оғуллар атани, гызылар анаты,
Көлниләр дә гајнананы бәкәнмәз.

Адам вар долапар сәһраны, дүзү,
Адам вар дәшүрәр күли, иәркизи,
Адам вар кејмәкә тапанмаз бези,
Адам вар ал кејэр, шали бәкәнмәз.

Адам вар чох иш дә еjlәр арада,
Адам вар ки, јетә билмәз мурада,
Адам вар ки, чөрәк тапмаз дүнјада,
Адам варjax, јејэр, бали бәкәнмәз.

Адам вар әкниңә кејибди дәри,
Адам вар дилиндән олубду бәри,
Адам вар мәрфәтдән јохдур хәбәри,
Кејмәкә тирмәни, шалы бәкәнмәз.

Адам вар бырнина тутасан күлләр,
Адам вар көзүнә чәкәсәи миllәр,
Туфарганлы Аббас башува күлләр,
Jар да көр нә күнә гали бәкәнмәз.

Күлкәз үрәк сөзүн бир ҹүрүнәп Аббаса јетирир. Аббасын кенә дә ешг дәрјасы чушә кәлир. Мәһәббәти Қүлкәзә мин олур, сөзүн чевүрүб белә дејиб:

Көнлүм әкләнчәси, көзүмүн нури,
Бир һесаба мәләкзәдә дејәрләр.
Чәниәти-ризванда, бағи-бәништә,
Гәddи әлиф, сәрвзадә дијәрләр.

Көзләрун дәрјады, кирпикун чисир,
Гәрг олуб дәрјая зоврәги-нәсир,
Көзәлликдә тәксән Юсифи-Мисир,
Jари ондан чох зијадә дијәрләр.

Аббас јар јолунда буланды вајә,
Әмәк вер бир кәсә, кетмәсүн зајә,

Лејлидән Мәчинуна, шаһдан кәдајә,
Жарын мәнәнамезадә дијәрләр.

Шаһ Аббас деди: «Дүздү, Құлқәзи Аббаса намезадә
десирләр, амма сөн Аббасы јох, мән Аббаса намзадә...»

Шаһ Аббас ки, дилдә, сөздә Ашыг Аббаса һәриф ола
былмир. Бир жандан да елчиләрдән утапыр, гонаглардан
гамашыр, үздән кедир. Құлқәзи Аббаса верир.

Ашыг Аббас кесә дә дил ачыб. Үзүн тутуб Сары Хо-
чаја вә белә дејиб:

Барилаһа дәркаһува шүкр ола,
Нә әчәб јарадыб јарадан сәни.
Мәним көnlүм бир сәнинлә шад олду,
Көрүм һаг сахласын бәладан сәни.

Сонра үзүн Човул Сумаја тутуб вә белә дејиб:

Бир камил молладан дәрсун аласан,
Сәни көрүм мөһатч қүнә галасан,
Ики доступ арасыны вурасан.
Көрүм һаг көтүрсүн арадан сәни.

Белә рәвајәт елејибләр ки, Ашыг Аббасын сөзу ағ-
зындан гуртартамамыш Човул Суманы бир нагафил сан-
чы тутуб, елә орада дүшүб вә жәбәриб.

Аббас ахырда үзүн Гул Абдуллаја тутуб вә белә де-
јиб:

Шејтан өвладинин ејни затисән,
Јери билмәм, көјүн әлли гатысан.
Шикәстә Аббасын хәрабатысан.
Көнүл һеч көрмәдим авадан сәни.

Ашыг Аббас сөзләриң дејәндән соңра, сәһәрбаши
күн сачаң ваҳт Құлқәзин әлийидән тутуб ѡюла дүшүр.
Бир мүддәт ики јорулмаз ашиг, дәрдли үрәкдән даныша-
даныша ѡюл кедирләр. Бир замандан соңра Аббас дин-
мир, данышмыр. Өз-өзүнә фикрә кедир. Үрәкинә вәс-
вәсә қолири. Олар ки, Құлқәз кими қөзәл-көјчәк гыз шаһ
дәрханасында гала, шаһын әли она дәкмәмиш ола?

Бу сөз туфан кими Аббасын үрәкин гарыштырыр вә
белә дејир:

Кәздим Исфәһаны, күлли чаһаны,
Ңеч көрмәдим сән тәк чаны, әзизим!
Додагларын гәнду-шәкәрун кани,
Ағзунду көһәрин каны, әзизим.

Бајгулар мәскәни, виранә қәнчи,
Сән мәни еjlәдүн елләр құлұнчи,
Ағзын пустә, додаг бадам, диш инчи,
Кирпикләрин вирағ сәнә, әзизим.

Шејда бүлбүл дост құлләрин дәрдими?
Мән хәстәнин дәрманими, дәрдими?
Құлқәз, шаһын әли сәнә дәқдими?
Тәрк еjlәрәм ханумани, әзизим.

Құлқәз Аббасын бу сөзүн ешидәркән елә Аббасдан
гәлби сыныр, үрәки инчијир ки, баш чөл-бијабанә гојур.
Құлқәзин баһар булуту кими қөзләри долур, нисан ја-
ышы тәк қөзләри јаш тәкүр.

Ашыг Аббас көрүр бара гојуб, јара јерсиз төһмәт
вериб. Өз ишиндән пешман олуб вә бу шे'рлән истијиб
Құлқәзин үрәкин әлә кәтирсін вә белә дејиб:

Мән јари севмишәм, гаши қөзүнән,
Ишвәсијнән, гәмзәсијнән, назијнән,
Еjlәмә гапундан әfјар сөзүнән,
Аббас кими натәваны, әзизим.

Құлқәз қөзүнүн јашы дуран дәкил. Үрәки сөзүнән
јарапанды. Қәрәк ки, сөзүнән вә ше'ринән, дилинән са-
рафа.

Аббас сөзүнүн Құлқәз үрәкин әлә кәтириб вә белә
дејиб:

Көjүл Мәчнүн кими јајыл дағлара,
Әкил бу лаләниң будағындан өп.
Пәрванә тәк долан јарын башына,
Арала телләрин габағындан өп*.

* Икинчи рәвајәт бу ҹүрдүр:

Диндирикінән јарын гәлбин ал әлә,
Зәнәхдан алтындан бухағындан өп.

Көзэл адам мә'лум еjlәр үзүндән,
Данышанда дүр төкүләр сезүндән,
О үзүндән, бу үзүндән, көзүндән,
Дилиндән, дишиндән, додағындан өп.

Гурани охудун сина јахшидыр,
Сәрjaғувун бојну сына, јахшыдыр,
Мән дејим өpmәkә синә јахшыдур,
Көнүл һа јалварыр бухагындан өп.

Гул олубан кедәр гул аяғына,
Јохсул олан кедәр вар аяғына,
Туфарганлы Аббас јар аяғына,
Дур, шаһы мәрданын аяғындан өп*

Ашыг Аббаса Күлкәз ханымын ағламағы чох чәтин кәлир. Ыэр нә гәдәр ше'р охујуб Күлкәз гәлбин әлә кәтириб өзүн рази сала билмәјиб ше'ри ше'рә дајаг вериб вә белә дејиб:

Бир бағвандан бе мәсләһәт,
Мән өзүмү баға салдым,
Кәзиридим шаду хураман,
Көnlүмә дағдаға салдым.

Овчулар ов вурап дағда,
Бүлбүлләр зөвг еjlәр бағда,
Пилтә нечә janар јағда,
Мән өзүмү баға салдым.

Аббас дејәр бү күнүмү,
Фәләк унутмаз үнүмү,
Элимдәки дүйнүмү,
Дишинән дырнаға салдым.

Күлкәз көзләринин јашыны силиб, күләркән Аббасын үзүнә бахыб. Елә бахыш ки, Аббасын олуб-галан ағлыны да әлиндән алый.

---

* Икинчи рәвајәт бу чурдүр:

Бағчалар титрәшир бардан өтәри,
Алмадан, heјвадан, нардан өтәри,
Аббас, аглајырдын јардан өтәри,
Дур, шаһы мәрданын аяғындан өп.

Аббас әл жара тәрәф узадыб вә белә дејиб:

Гадасын алдығым, нәдән мә'лүлсан,
Әкәр лал истәрсән дил сәнә гурбан.
Күмүш нештәрилән тәкдүн ганымы,
Назик әлләрилән сил, сәнә гурбан.

Мал кедәр отлајар дағын ичиндә,
Пилтә шө'lә верәр јағын ичиндә,
Бағбани диндирилән бағын ичиндә,
Деди: «Сүсән сүнбүл, күл сәнә гурбан».

Башына дәңдүкүм көзләри хәндан,
Лимулар баш вериб чыхыб јахандан,
Дедим: «Көзәл, бир бусә вер о халдан».
Ачыгланды деди: «Ал, сәнә гурбан».

Сөзүн ахыры Ашыг Аббас Құлқәзин әлиндән тутуб
ше'р охуја-охуја Туфаргана башлајыб вә Құлқәзә Ту-
фарган јолуну нишан вериб вә дејиб:

Кәзәрикән меһри-маһа јетишдим,
Дәрjalар галхашар кәл бу јандады,
Көзләр еjlәр нигаб алтдан чәфа хош,
Чыға пәрваз едәр тел бу јандады.

Шаһ дәвләтханасы мүлк Исфаһандан,
Қенүл арзусундан, чан арзумандан.
Хали зәнәхдандан, бир бусә ондан,
Сағ јандан алырам, сол бу јандады.

Нигаби пәрдәни чәкмисән үзә,
Һүммәт еjlә кенә кәл һаман сөзә,
Мә'лүл көnlүм галхды мүлки Тәбризә,
Гоһум-гардаш десун, ел бу јандады.

Һөкмүн куhi гафә бир чүмлә аләм,
Үзүн лалә, ләбләринди дәмһадәм,
Гашун меһрабиди гиблиеji аләм.
Аббаса лүтф етсүн јол бу јандады.

Ашыг Аббас Құлқәзилән једди қун- једди кечә јол
кәлир та Туфаргана јетишир. Ел, гоһум-гардаш Аббасын

сағ-саламат кәлмәкиндән чох-чох севинирләр. Амма Ашыг Аббас бир әкри баҳышлара да көзү дүшүб ки, Аббаса айры қөзүнән баҳырдылар.

Ашыг ариф олу. Сөзү, баҳышы тез сечәр. Аббас онларын өзөвабында белә дејиб:

Нә баҳисән көзү ганлы һәрами,
Сән дејән құнаһкар һа мән декиләм.
Нәр шәһәрин бир ады, бир саны вар,
Мән Мисир шәһријәм, Іәмән декиләм.

Јарын гапысында јүз ган еjlәдим,
Әл-үз етдим чәкдим үз, ган еjlәдим,
Бир көнүлә дәкдим, јүз ган еjlәдим,
Дана бир кәс илән јаман декиләм.

Аббас ағлар, палтарларын сојдулар,
Ситәм едиб гәнчә құлұн дәрдиләр,
Нәрчајиләр гаш ојнадыб құлдұләр,
Еjlә декил јарым, һәман декиләм.

ӘТӘК ІАЗЫСЫ

1. Әһмәд, Молла Әһмәд—гәдим Туфарганлы моллаларындан бириسىдир. Инди Туфарганда чох бағ, булаг вә көл онун адына чағрылып.

2. Гара Вејс—ады дилләрдә галан Туфарганын уста балабанчыларындандыр. Шаһсевән елиндә бир мәсәл вар, дејәр: «Дәвәси олмајанын Гара Вејс јадына дүшмәз»; бу мәсәл нишан верир ки, Гара Вејс өз заманында чох дилдә-дишдә олан бир адам имиш.

Бу кишинин јашамағындан бир шеј билмирик. Амма бу гәдәр вар ки, инди онун адына Туфарганын Пазики мәһәлләсіндә бир булаг сајылдыр. Белә билинир ки, булағы Гара Вејс өзү газыбы вә сува јетириб. О чүрә дә олмаса буну гәбул еләмәк ки, Гара Вејс Пазики мәһәлләсіндә јашајармыш.

3. Јувадағы—гәбрестан мә'насыннадыр. О дағ ки, өлүб-кедәнләрә жүрд-јувады. Јувадағы бир тәпәди ки, Туфарганла Селчајынын арасында күңчыхандан күнбатана тәрәф узаныбы. Анчаг ки, бу гәбрестанда ермәни, мүсәлман вә зәрдүшти гәбри чохдур. Бу тәпәнин дүз белинин тириндә бир көркәмли мәчит јери вардыр. Дејилләр: «Аббас Туфарганлы о заман ораны мәчит гајытдырмаг фикри вар имиш ки, соралығ өмрү вәфа еләмәјиб».

Инди о мәчит јеринин гиблә тәрәфиндә мәһраби-мүсәлла вардыр. Нәр чүмә ахшамы дәрдилләр ораја долур. Нәзири-нијаз дејәнләр ораја кедиб шам јандырыб вә һачәт истәлләр.

Туфарганын гарымыш гочалары дејилләр ки: «Аббасын гәбри

орададыр». Амма мән чох илләр о гәбрин далисича долашмышам тапа билмәмишәм.

4. Сабиләмир—Сабиләмир Тәбризин Саһибабад мејданының гырағында бир бөյүк зијарәтқаңдыр. Бир күнбәз, ики минарәси вардыр. Дејирләр: «Бу зијарәнкан Тәһмасиб шаһын заманында мәчит имиш. 1265-чи илдә бу мәчиттә бир мә'чүзә верди ки, ондан сонра хәлг она иман кәтириләр вә ораны начәт верән имамзадә билдиләр» (бунлары «Асарбастани Азәрбајҹан» китабындан көтүрдүм.)

5. Сары Хоча—Сару, Сары Хоча Шаһ Аббасын бөյүк, сәркәрдәләриндән иди. Ады Мәһәммәдрза, ләгәби Сары Хоча иди. Амма Сару да она дејирдиләр. Шаһ Аббас һәр ишиндә она мәсләһәт еләрмиш. Бир күн Шаһ Аббас оғлу Сәфи Мирзәниң нағында она мәсләһәт еләди. Сары Хоча деди: «Мән белә билирәм ки, ону айры шәһәрә јолласан яхшыдыр». Амма Исләмдија бәк ки, Энис адыйна адланышын деди: «Сәфи Мирзәни елдүр өзүнү раһәт елә».

Шаһ Аббас да онун сөзүнә баҳх да өзүнү өлдүрдү (Бу сөzlәri «Зиндәканы Шаһ Аббас», ч. 1—2 китабындан көтүрдүм).

6. Гул Абдулла—һәмән гулам вә меһтәр адына мә'руф олан Шаһ Аббасын сәркәрдәләриндән иди ки, үстә она көрә данышын диди.

7. Һәмишәбаһар бағы—Туфарганын Селчаына тәрәф күрдләр күчәсінә кедән ѡлда бир сәфалы бағ имиш. Белә дејилләр ки, Һәмишәбаһар бағы индикى Туфарганын нәф ше'бәсинин јеринде иди.

8. Дағманлар—бир енли вә кениш тәпәдир ки, Мамаған юлунда гәрар тутуб Тәбрiz Туфарган чадәси онун јанындан кечир. Мамаған Туфарганын бөйүк аваданлыгларындан сајылышы.

9. Һәсән гази—о заман Туфаргандың һекумәт еләрмиш. Белә дејирләр ки, Һәсән гази Туфарганын Ашағы күч мәһәлләсіндә отурармыш. Она көрә инди дә Ашағы күчәјә Гази мәһәлләсі дејилләр. Һәсән газинин гәбры Газиәләф мәһәлләсінин мәчитинде иди. Мән о гәбрин сорағына чох кетдим, амма тапа билмәдим. Чох сорушандан сонра дедиләр: «Елә бир бөйүк адам гәбры дејилди. Она көрә гәбры сөкүб арадан апарыблар». Демәли, Аббас бу ағыла кәлмәјән баша кәлән гәзабу-гәдәрдән Һәсән газијә шикајэт еләјир.

10. Һәсән баба—Һәсән јетмиш өвлија бабасыдыр ки, Җафиз Һүсеји Кәрбәлаји «Розат әл ҹәнан вә ҹәнаәт әл ҹәнан» китабында она ишарә елејибdir.

Баба Һәсән, ja Һәсән баба Сәфәвијә заманында Тәбризин Сәрхаб мәһәлләсіндә Ханчани вар имиш. Бу ариф јетмиш овлыјаны дәврасинә јығыб вә онлара мәрифәт дәрсү верирмиш. О, јетмиш овлија да Туфарганның сајыланлар: Хочиран (Хачә Ҥејран), Хачә Әли (Хачәлибад Минари), Баба-фәрәч (Баба-фәрәч Вајгани), Пирәли (Баба Пирәли вә Тачәләддин), (Бабатачәләддин) танынмышдыр.

11. Пирләр дәрвазасы—һаман Тәбрiz дарвазасыдыр ки, инди орада булвар дүзәлдиләр.

12. Инәк тәхти—күнбәр үстә гајады ки, Туфарган чајы онун үстүндән тәкүлүб кәлир.

13. Күнбәр—Туфарганың јухары кәтләриндән биридир. Туфарган чајы орадан ајах тутуб вә јола дүшәр. Күнбәрин ајысы чох дилдәшишдәдир. Туфаргандан һансы адам ки, малбасан олса, фыс-фыс

фысылдаса она дејэллэр «Елә бил күнбәр аյысыдыр». Бир ајры чур дә бу мәсәли дејэлләр: «Филанкәс елә бил канбаһан айысыдыр»:

Сөзү узатмаjax: Инди Күнбәр Туфарган маһалында сајылмаз.

14. Кордувар—Кордувар Күнбәр маһалында бир јердир. Кенә Туфаргандың бир мәсәл вардың ки: «Кордувар лај диваарды». Бу мә-еел ени боју иле-сапа көлмәјән адамларының барәсиндә дејилләр.

15, 16, 17, 18—Миңарашина, Җарагил (Чөрәғил), Сиғаиш, Гырмызықұл, Туфарган кәндләриндәндириң ки, Туфарган чајы онлардан кечәр.

19. Газикәд—Туфаргана жаҳын бир балача кәнддир. Сәнин бир күн ѡолун ораја дүшсә heч инанмазсан ки, орада адам жашајыр. Евешик нә көкдә, адамлар нечә јазыг.

20. Қәвәнир—Қәвәнир кәнді дә Газикәндін үзбәүзүндә, чајын о тајындады. Дәрәнин тәкиндән он-он беш пиллә енир, та кәндә јетишир. Амма бирдән көрүрсөн ки, дам-даш үстә ѡол кедејсән. Демәли, Қәвәнир кәнді һәр јерә охшаса да бир кәндә охшамыр. Мән бир шеји дејирәм, сән ешидирсән. Қедиб көрмәмиш мән дејәнләр сәнә жүху кәләр.

21. Гашга архи—Гашга архынын узун нағылы вар ки, ону рәһимәтлик Қәбләсәфәрәли әмимдән кәрәк сорушејдим. Инди бу гәдәр дејә биләрлік ки, Гашга архи Туфарганның сулу архларындан бири сајыларды. Гашга архынын сујунун үстүндә аллаһ билир нә гәдәр икід-икід чаванлар өлүб.

22. Сәрдәри—Сәрдәри Тәбриздә жаҳын бир балашәһәрдир. Сәһәр тездән ат-ешшәкинән Туфаргандан чыхан күнбатан чағы Сәрдәријә јетишиштерди.

23. Кәһнәме—Туфарган маһалынын узах кәндләриндәнди. Онун алмасы о заман чох дилдә-дишдәјмиш.

24. Һачиага—Ағжохушдан үстә бир јер ады имиш.

25. Бәркүшад—Бәркүшад гујусуну танымырам.

Амма гочалар дејирләр ки: Ағжохушдан үстә о заман бир сулу гују вар имиш. Қарваллар, юлчулар онун дәврәсиндә дүшәрмишләр. Гујунун ады Бәркүша гујусу иди. Нијә Бәркүшад дејирдиләр билмәрмәр.

26. Левлакәловла—ишарәди Әмрин о сөзүнә ки, Әмирин һагында дејиб: «Левла Әли Левлак әмр». Мә'насы будур: «Әли олмаја Әмир өләр». Бир дә левлак о ајәдир ки, аллаһ пеңгәмбәринә дејир: «Левләк ләма хәлгәт әләфлак». Мә'насы будур: «Әкәр сән олмасајын јери-кејү жаратмаздым.

27. Таһа—Гуранын ијирминчи сурәсинин адыдыр. Бир дә рәвајәт еләјирләр ки, «Таһа пејгәмбәрин ләгәбләриндән бириسىдир».

28. Бәрбәр—демәли, бәрбәр Нил чајынын гырағында Нуబә шәһәринин јанында бир шәһәрди. Бир дә Бәрбәр Афәричада бир тајфанын ады имиш. Бу тајфа соралығ ислям дининин гәбул еләдиләр.

29. Ағ дев—Туфарган маһалында дејирләр: «Бир күп Сулејман пејгәмбәр мәнбәрдә данышырымый. Рустәм Шаһнамә пәһлаваны да отурууб гулаг асырымый. Бу налда ағ девүн оғлунун көзү Рустәм да дүшүр. Рустәмин јанына кәлиб дејир. «Иә... Инди де көрүм мәним дәдәми нечә өлдүрдүн? Рустәм әл ачыр. Ағ девнән Рустәм сүпүрләшилләр. Мәчлис дағылыр, адамлар гачыр. Сулејман пејгәмбәр кор-пешман мәнбәрдән енир. Белә дејирләр ки, ағ дев Рустәмин чијәрини чыхардыб көзүнүн габағында тутур. Рустәм өз чијә-

ринэ баха-баха өлүр. Ағ дөв юлун чәкир кедир. Йолда һәэрәт Әли ки, о заман дүніңде қалмамышди, Сүлејман шәклиндә Ағ дөвін юлун тутур вә деир: «Нијә мәним мәчлисими поздун?»

Ағ дөв та истәйир нәмнүм еләсін һәэрәти Әли онун әл-ајағыны Хурмалиғи илә бағлајыр вә онун белиндән тутуб көжә атыр. Ағ дөв о гәдәр көжә кедир ки, көждә әршин хорузларының сәсіни ешидир. Іерә гајыданда һәэрәти Әли ону тутур јерә гојур вә өзү көздән итири. «Дејирләр ки, о күндән соңра Сүлејман Ағ дөвдән әкинмишди вә Ағ дөв дә Сүлејман пейғамбәрдән горхурду».

Бу некәзти тәрс дә дејирләр. Іәни Рүстәм Ағ дөви өлдүрүр вә һәэрәт Сүлејман Рүстәми тутур көжә атыр.

30. Бәһрам вә Құләндам—Бәһрамқүрүн истәкли севкисидир. Бурада деир ки, ашығ-мә'шүглүт мачәраларын керүб кечмишәм.

31. Мәзә дағы—куман Исфәнанда дағ адыдыры: Амма гәдим адлардан кәрәк ола. Мән һеч јөрдә бу ады тапа билмәдим.

32. Мирһүсејни—Һачы Мәһәммәд Һүсејн, Мәһәммәд Усулинин оғли. Кәрәк ола ки, Һүсејни Ширази адына мә'руфдур. Һүсејни, я Мирһүсејни 1184-чу илдә доғулуб 1249-чу илдә вәфат еләјибдир¹. Онун әсли Гәзвинлиди. Амма доғулмағы Қәрбәлада иттиғаг дүшүб. «Әштәрнамә» китабы онун жаздығындар. Бу нөв лазымды билмәк ки, Мирһүсејниң жашадығы заман Шаһ Аббас заманы илә дүз кәлмир.

АТАЛАР СӨЗҮ ВӘ МӘСӘЛЛӘР

A

Абад евләр бүлбүлүjәм, хараба евләр бајгушу.

Ағ итин памбыгчыја зәрәри вар.

Ағ күн адамы ағардар, гара күн гаралдар.

Ағаң ачы, чан шириң.

Ағаң кәтирәнин әvvәл өзүн дөjәрләр.

Ағачын гурду өз ичиндән төрәр.

Ағзы аша јетишәндә башы даша јетишәр,

Ағыздан чыхан баша дәjәр.

Ағыллысы һансыдыры, габагда кедән зәнчирили.

Ағын ады олар, гаранын дады,

Ағладан јанына кет, күлдүрән јанына кетмә.

Адам адама кәрәкдир.

Адам вар ки, галилән гул тапар, адам вар ки,

аұча илә пул тапар.

Адам кәрәк ја мәктәбханадан чыха, ја диванханадан.

Адам мин ачыны удар бир ширинин хатиринә.

Адамын сәфәни шатыр олар, итин сәфәни тазы.

Адамлыг пулунан дејил ки, базардан аласан.

Адамлығы адамдан истә, хош иji гызыл құлдән

Аз вар иди ач адам, бири дә дүшдү бачадан.

Аз ишдән чох иш төрәр.

¹ Һичри тарихлә—ред.

Аз олур күсүр, чох олур гусур.
 Азарлыг олсун, безарлыг олмасын.
 Азачыг ашым, говғасыз башым.
 Аj һәмишә булуд алтында галмаз.
 Ајаға дүшмәйән баша чыхмаз.
 Ајағы илә кәлиб башы илә кедәчәк.
 Ајын он беши гаранлыг олса, он беши ајдыныгдыр.
 Ајнаја нешә бахсан, өзүнү елә көрәрсән.
 Ал гапыда, сат гапыда.
 Ал-вер гардашдылар.
 Ала гарға олмағы бәс дејил, һәkimлик дә еләјир.
 Ала гарға суја чумса да газ олмаз.
 Аллаһ гарға дејил ки, көз оја.
 Аллаһ дәрди чәкәнә верәр.
 Аллаһ ики көзү вериб ки, ики көзә бахасан.
 Аллаһ мәнә без версин, тез версин.
 Алышы гушун димдији ити олар.
 Алманы ат көјә, јерә кәлинчә ја гисмәт.
 Анлајана бир сөз бир китабдыр.
 Арасынан, кор фаты.
 Аранда хырмандан олдум, јайлağда буғадан.
 Арвад бинадыр, киши фәһлә.
 Арвад вар ки, арпа унун аш ејләр, арвад вар ки,
 кәклиг башын јаш ејләр.
 Арвады көзәл, аты јорға илә јолдаш олма.
 Ары ширә башына јығышар.
 Ары гәһрин чәкмәјән бал гәдрин билмәз.
 Арпа әкән буғда бичмәз.
 Арпа чөрәји турш ајран, адын нәдир ханлар хан.
 Аста елә, уста елә.
 Ат атынан савашар, арада ешшәјин гычы сынар.
 Ат гачды, палан дүшду.
 Ат минәнин таныјар.
 Ат мәнимдир, дон кејәнин.
 Ата-ана кичик тарыдыр.
 Ата гырх јашында тә'лим верән гијамәт
   мејданында чапар.
 Ата доғрајыб оғул јејибдир.
 Ата јетирән гыз әрләнәр, ана јетирән оғул гызланар.
 Атын дајды, ишин зајды.
 Атына ешшәк демишәм, дәвәнә көшәк.
 Атәш јанмаса күл олмаз.

Ахтармагынан дејил, раст қәлмәјинәндир.
Ачыг ағыз ач галмаз.
Ачылмамыш сүффрәниң бир ејби вар, ачылмышын миң.
Ач гатыг истәмәз, јухулу јастыг.
Ач гудурған олар, чылпаг ојнаған.
Ач доғрагар, тох јејәр.
Ачыдын чобана, јорулдун сарбана.
Ачын анды анд олмаз.
Ачын гуршағында чөрәк дајанмаз.
Ачымыш еишәк атдан јүjүрәк олар.
Ашпаздан күсән евинә ач кедәр.
Аш бишди, һава дүшдү.
Аш дашанда чөмчәнин бири бир гызыл олар.

Б

Баба дејәр боллу кәрәк, ja дәрманы ja дәрди.
Бағ вахты бағбанын гулағы ағыр ешидәр.
Базар шејтан евидир.
Бал бәласыз олмаз.
Баладан гачан бәлаја тутулар.
Бахтын јарын јар дејил, тәркин гылмаг ар дејил.
Бахмаг кирајә истәмәз.
Банағыда чөрәјини әсиркәјән учузлугда јалғыз
галар.
Баш јолдашы јохдур, аш јолдашы чохдур.
Баш сынар берк ичиндә, гол сынар күрк ичиндә.
Баш сынар берк ичиндә, гол сынар күрк ичиндә.
Башымы сындыр, мәзәндәни сындырма.
Башымы сындырыбы әтәјимә гоз долдурма.
Башмаг палчыгсыз олмаз.
Башына күл дә әләсән уча күллүкдән әлә.
Бәдәсил әvvәл вәфа кәстәрәр, соңра ҹәфа.
Бәj дон кејди һамы деди, мүбарәк олсун, јохсул
кејди һамы деди һардан кәтирдин?
Бәjlә һача кедән чөлләрдә сәркәрдан галар.
Бәхт дөнәндә бурун сују көзә дамар.
Бәхтимин бәдбәхтлийндән шәкәр әксәм.
дуз олу, һамама кетсәм буз олу.
Бәхтини гозда сына, оғлуну гызда сына.
Бивахт банлајан хоруз башын бада верәр.
Биз јалвардыг даза, даз да өзүн гојду наза.
Билдирчинин шаһлығы дары хырманы

совушана гэдэрдир.

Бир јердэ отур ки, дурмајасан.

Бир кечәнин оғрусу он иллик молладан чох биләр.

Бир күнүн дә шаһлығы шаһлыгдыр.

Бундан сонра әлини өз чибиндә гызындыр.

В

Вај ондадыр чарвадар бачадар ола.

Вај ондадыр шаһ гапсын күрд ала.

Вардан зијан кәлмәз.

Вар еви кәрәм еви, јох еви вәрәм еви.

Вердијин бир јумурта, ону да јырта-јырта.

Верән ашы ичәрләр.

Вермисән дөггүзу, јемисән топпузу.

Вуран оғул атасына кәәшмәз.

Вуручу гуш димдијиндән бәллидир.

Г

Газ вур газан долсун, тојугдан нә фајда.

Газан дејәр дибим гызылдыр, чөмчә дејәр

буланмышам чыхмышам.

Гази евиндә кирдәкан болдур, амма сајы вар.

Галар Хәдичә кедәр нәвә-нәтичә.

Ган еләмә ганун елә.

Гар сусузлуг галдырмаз, говурға гарын дојурмаз.

Гара баҳт дағларә чыханда дағлары думан алар.

Гараја сабун, дәлијә өјүд неjlәр.

Гарачы гарачыја өпүш вермәз.

Гары гыз кәлин олду, үрәји сәрин олду.

Гарын дојуран ашы көз таныр.

Гарышганын ил јығынтысыны баггал бир дәфәјә тәрәзијә гојар.

Гарным халга сандыгхана дејил.

Гарнымдаң чыхан гада, кимә кедим дада.

Гарнымдајкән ганымы јејәр, чөлә чыхар чанымы јејәр, өләндән сонра малымы јејәр.

Гатыр нә билир хатыр.

Гејрәтлилек кишинин кәркәмидир.

Гәлл пул саһибинә гајыдар.

Гәмиш ола, комуш ола.

Гәриб ит һүрәндә өзүнә һүрәр.

Гәриб гушун јувасыны танры өз әлилә тикәр.

Гыз алан алана кими, гыз верән өләнә кимин.

Гыз гарыјанда дајысынын бојнуна дүшәр.

Гызы салдын бешијә, чөнисин чәк ешијә.

Гылынч гыныны кәсмәз.

Гылынч һәм гылынчдыр, гул һәмин гул дејил.

Гысыла-гысыла ҹәннәтә кетмәкдәнсә, ојнаја-ојнаја
чәһәннәмә кедәсән.

Гыфыл оғру үчүн дејил, дүз үчүндүр.

Говғасыз баш кирдә олар.

Говурғанын јананы чатдар.

Гој мән гашову көтүрүм сән шыллаг ат.

Гојун гузу аяғы басмаз.

Голун сыйныбы бојуна бир јүкдүр.

Гонаға үз версән тахчалары кәзәр.

Гоншу ашы дадлыш олар.

Гоншу чомағы гоншуја борчдур.

Гоншу тојуғу нәзәрә газ кәләр.

Гоншу мынчығын оғурлајан корда тахар.

Гоншу гоншуја бахар, корун ода јахар.

Гоншуја үмид олан шамсыз галар, ојнаша үмид
олан әрсиз.

Горх горхмаздан, утан утамаздан.

Горху олмајан јердә низам олмаз.

Гоч бујнузундан кирајә истәмәз.

Гул гуллугда кәрәк.

Гулаг асан өз сөзүн ешидәр.

Гулаглы гојун бир јол һүркәр, кәрә ики јол.

Гумар нашыны севәр.

Гурбан олум о дуваја ки, үстүндән бир saat кечә.

Гурбан олум тәсбеһ сәнә, һеч кәс күман етмәз мәнә.

Гурд гурда дал чевирмәз.

Гурд гарыјанда көпәйин көnlүнчә олар.

Гурд дедин гулағы көрүкдү.

Гурд думанлыг ахтарар.

Гурд јувасы сүмүксүз олмаз.

Гурда сән тикмәк өјрәт, јыртмаг дәдәси пешәсидир.

Гурду көрмәк мүбарәк, көрмәмәк даһа мүбарәк.

Гурдун абаданлыға кәлмәси итин һизлијиндәндир.

Гурдун үзү ағ олса абаданлыға құндүз кәләр.

Гуру одуна јашлар јанар, алышар дашлар јанар.

Гуру-гуру гурбанын олум.

Гуш јувасындан учар.

Д

Давада һалва пајламазлар.
Дағ көрәк јыхыла дәрә дола.
Дағарчыг чөрәйинән доланан дөвләт башына ип салмаз.
Дағлар нә гәдәр уча олса, үстүндән јоллар ашар.
Дадананла гудураны сахламаг олмаз.
Дама-дама көл олар, дада-дада неч.
Дамара баҳарлар ган аларлар.
Данышыглы сөз дағлары ашар.
Дарваза гапсыны бағламаг олар, халғын ағзыны јох.
Даш даша сөјкәнәр дивар олар.
Даш үстә әкин олмаз.
Деди хачәјәм, деди нечә оғлун вар.
Дәвә бир хәјал еjlәр, сәрван ики.
Дәвәгушуна дедиләр гач, деди гушам, дедиләр уч, деди дәвәјәм.
Дәвәниң дә ојнамағына аз галыр.
Дәвәсини сатан көшәк ала билмәз.
Дәдәләрдән будур өjүд, дәјирманы өзүн үjүд.
Дәдәм өлдү ja тавандан, ja зәлзәләдән.
Дәдәнә eһсан вериб әличомаглылары гапына дадандырма.
Дәјирмана кетсә Исфаһан хәбәри кәтирәр.
Дәјирманын хөрәјин јетирмәсән даш даши сүртәр.
Дәјирманчыдан ачыг еjlәjән чувалын бош апарар.
Дәјәнәк дәлиниң, сүпүркә кәлиниң.
Дәли дәлини көрәндә чомағын кизләр.
Дәли дејил долудур.
Дәли елсиз, ел дәлисиз олмасын.
Дәлиниң нә тоју олсун, нә јасы.
Дәлик мынчыг јердә галмаз.
Дәмирчиң бычаг тапылмаз.
Дәмири күрәдән дәмир чыхардар.
Дәмжәнин бир аллаһы вар, сулунун ики.
Дәрд бир олса чәкмәjә нә вар.
Дәрјадакы балыг сатылмаз.
Дәрјаја бир даши сал, ja бир гая.
Дәркаһын гапсы ачыг оланда итин јухусу кәләр.
Диварын далысы гүrbәтdir.
Дил гылынчдан чох өлдүрәр.

Дилдән қәлән әлдән қәлсә, һәр фәгиր падшаһ олар.
Дилини сахлајан башыны сахлар.
Дирини өлдүрмәк олар, өлүнү дирилтмәк олмаз.
Дојмачы хатын јејәр, јумруғу јетим.
Долу гууја ит дүшмәз.
Долу чувалдан кимсә горхмаз.
Дост даши бәрк инчиидәр.
Дәвләтлинин әлин бычаг кәсәр, касыб
    кејнәјини чырар.
Дузу јејиб дузлағы батырма.
Дул арвад кечә јарысы пешман олар.
Дул арвадын дивары алчаг олар.
Дул арвадын дилләри гарача јазын күнләри.
Дүз ағачы ода гојмазлар.
Дүз әјрини кәсәр.
Дүз қәлмишсән дүз кет, гыз қәлмисән гыз кет.
Дүз сөз, бир сөз.
Дүкандарын саггалы үзүнә әнкәлдир.

Е

Ев бөјүксүз мәмләкәт саһибсиз олмаз.
Ев сүпүррәм, јер саллам, кимин гызындан
    далы галлам.
Ејби ким дејәр—ејбәчәр, соғаны ким јејәр—дәрдәчәр.
Ејибли ејбини билсә башына палаз өртәр.
Ејибсиз дост арајан достсуз галар.
Ел ағзы фалдыр.
Ел атан даش узаға дүшәр.
Ел габағы, јел габағы.
Ел дәлисин чөлә атмаз.
Ел үчүн ағлајан көzsүз галар.
Елинән қәлән гаракүн бајрамдыр.
Елләр көчәр, дағлар галар.
Ешшәк ангыранда итиң башы ағрыјар.
Ешшәjә гызыл чатмагла гијмәти артмаз.

Ә

Әбләh илә јүjүрән ѡолда галар.
Әбләh одур дүнja үчүн гәм јејә.
Әvvәl ајаг сонра дајаг.
Әvvәl удан гоз удар.

Эјин қејдијини истәмәсә, гарын једијини истәр.
Эјирин верин әлимә, нишан верим әримә.
Экмијэн башшаг дәрәр.
Әл мәрд олар, көз намәрд.
Элини гатдын һарама, кәшкүлү додур галама.
Элли јашында дана, инди дүшүб мејдана.
Элинә қәлмәјәни бабасына еңсан верәр.
Әми вај дејил, зәми вајдыр.
Әр атаны ел атар, әр тутаны ел тутар.
Әр башындан дәвләт, дағ башындан думан
әксик олмаз.
Әр сви әдәб еви.
Әр ипәк сапдыр, дүйүн дүшсә ачылмаз.
Әрдәбил бир шәһәрдир, һәр кәс өз вәкили.
Әрдәбил пишији күфтә көрмәмиш.
Әрә кедәндә бөјүк гыздыр, ев сүпүрәндә кичик.
Әр чөрәји әр јанында борч олар.
Әсли олмасајды Қәрәм дағлара дүшмәзди.
Әт илә дырнаг арасына кирән чүрүјүб чыхар.
Әти этдән кәсәрләр.
Әһмәдин бәлалы башы, күлү гоју торпағы даши:
Әчинәдән гошун, рәијјәтдән шаһ олмаз.

3

Зәввар гапыдан кирәндә, дад бачадан чыхар.
Зәхирәсин фикир еләјән пешиманлыг чәкмәз.
Зәһмәти мәшшатә чәкәр, ләззәти дамәд апары.
Зинданда сәбр еjlәjәn ахыр тахта чыхар.
Зұлмәт дашидыр, көтүрән дә пешмандыр, гојан да.
Зұлмун ахыры олмаз.

И

Иjnә ишинчувалдуз көрмәз.
Ики арвадлы кишинин ағзынын дады олмаз.
Ики арвадлы кечә шамсыз галар.
Ики ешшәк бир ахурдан арпа јемәз.
Ики ријаллыг ешшәјин он шаһлыг годуғу олар.
Ики жана бахан чәп галар.
Ики чијәбаз бир ипдә ојнамаз.
Илан илан јемәјинчә әждаһа олмаз.
Илан чыхдығы бачаны јахшы таныјар.

Иланы сән тут, мән көзүнә дары салым.

Иланын гәними баласыдыр.

Инәк көз еләмәсә буға сырчрамаз.

Инанмакилән достува, саман тәпәр пустува.

Ип нә гәдәр узун олса да, доланар доғанагдан кечәр.

Истәдиини унут, көрдүйнү демә.

Ит ағзы дәјмәклә дoggаз мурдар олмаз.

Ит горхан јерә hүрәр.

Ит гулағыны кәсәндән горхар.

Ит гурсағы сары јағ көтүрмәз.

Ит дәмирчиңдән нә апарар.

Ит итлә савашанда бир аяғын далда тутар.

Ит итлијиндән әл чәксә сүмсүнмәјиндән әл чәкмәз.

Ит улаја-улаја јувасына гурд кәтирәр.

Ит чөрәкдән, адам мәһәббәтдән гачмаз.

Итә чөрәк атарлар јијәси хатириң.

Ити итә боғдуарлар.

Иш әлдән, сөз дилдән, оғул белдән кәлмәсә
нә фајдасты.

Иш кедәр саһибин тапар.

Иш-күчүмүз бучагда, шәнкүлүмүз гучагда.

Ишдән артмаз, дишдән артар.

Ишдир дүшәр, ашдыр бишәр.

Ишләјән дәмири пас басмаз.

J

Јабыја тимар еләсән шыллаг атар.

Јағанда ич, кәсәндә јат.

Јағ јағ үстә кедәр, јарма јаван галар.

Јазан сән, позан сән, ким дејәр јалансан.

Јаз экинчиң, гыш диләнчи.

Јајда hәр диварын диби бир евдир.

Јаланын хорузу јохтур ки, балласын.

Јаланчы олмасајды доғру даныша билмәэди.

Јалваранын танрысы олмаз.

Јаман јејичин олсун, јаман дејичин олмасын.

Јанан јердә от битмәз.

Јандығындан јарма дартыр.

Јаралы ешшәк чох ангырап.

Јары hәнәк, јары дәјәнәк.

Јас јијәси овунуб, јаса кәлән овунмајыб.

Јатан өлмәз, јетән өләр.

Жатан ардынча ојаг олмасын.
Жахшы бичинчи хәрчин јердән чыхардар.
Жахшы гызы ешијә вермә һајыфды, јаман гызы
өзкәјә вермә ајыбы.
Једди молла бир сәрик, једди түлкү бир дәлик.
Јекә кәзүн ишығы олмаз.
Јел кәтириб күн гуруудуб.
Јелинән кәлән јелинән кедәр.
Јер бәрк оланда өкүз өкүздән көрәр.
Јетимә вај-вај дејән чох олар, чөрәк верән аз.
Јетими вурма, дәјмә чөрәјини әлиндән ал.
Јол һарамиси ол, јолдаш һарамиси олма.
Јолсузу јола тапшыр.
Јолунан кедән азмаз.
Јолчулуға кедән чөлмәјин далысында тутмаз.
Јорғун ешшәк һошу аллаһдан истәр.
Јорулмуш ата гамчы вурсан шыллаг атар.
Јоха гәләм ишләмәз.
Јухары бахыб гәм еләјинчә ашағы бахыб дәм елә.
Јухары кәнд су ичәр, ашағы кәнд анд.
Јүз иjnә јығсан бир чувалдуз олмаз.
Јүз ил от отласан јенә ағзын дәвә ағзына охшамаз.
Јүз мама յығыла күч доғана дүшәр.

К

Қасыб дән тапды, габ тапмады.
Қасыбы дәвә үстә бөв санчар.
Қасыбын данасы дәвләтлинин тајасына бахар.
Кечәлин адыны гојарлар Зүлфәли.
Кечәлин бәркү дүшәнә гәдәрдир.
Кечәлин кечәллиji илә нә ишин вар, ишин
кечәрлиji илә ол.
Кечәлин түкдән ачығы кәләр.
Кечини кечи ајағындан асарлар, гојуну гојун.
Кәклик башын гујлар, гујруундан хәбәри олмаз.
Кәнд нәди, гәнд нәди,
Кәндли өлүсү неjlәр сидр кафири.
Кәндхудалыға һесаба кедән евинә борчлу кәләр.
Кими көрпү тапмыр кечмәјә, кими су тапмыр ичмәјә.
Кичик даш да баш јарап.
Кичикдән хәта, бөjүкдән әта.

Киши гызы олунча киши арвады оласаи.
Кор дедијин Мәккәјә јетишир, ja јары ѡолдан
гајыдыр.
Кор көзүндән горхар, кечөл башындан.
Кор көздән јаш уммаг олмаз.
Кор өләр ады галар бадамкөз.
Көч кечәр ит јүйүрәр, икиси бир мәнзилә чатар.
Күзәкәр сыйыг габдан су ичәр.
Күл башына күллүккләр, гарғалар сәни димдикләр.

К

Кечә дәмир узанар.
Кечә кәл, вечә кәл.
Кечәнин иши сәһәрә тапылмыш олур.
Кәзди араны, тураны, чәннәт көрдү бураны.
Кәлди әчәл, вермәз мачал,
Кәлдик Хоja, јетишдик тоја.
Кәлин кәлин дејил, дүшдүјү јер кәлиндир.
Кәлин ојнаја билмәди деди отаг әјриди.
Кәлинлијим, гызлығым, бир дараји дизлијим.
Кәмиәт отурууб кәмиичи көзү чыхартма.
Кизлин кәлә кәлән ашкар доғар.
Көзә кәлмәјән кәлинин саламы савашдыр.
Көзүн јашына баҳаг, ja әлин дашина.
Күңдүз кедәр дардар ејләр, кечә кәләр јер дар ејләр.

Л

Лајлајы билирсән, нијә јатмырсан?
Лари хорузлар јағ бағлар, гарышгалар бағ бағлар.
Лотулар гојдулар ки, јатам сәни јухуда көрәм.
Лотулуг тәрк көтүрмәз
Лүлејин чох су тутар.

М

Мал кедәр бир јана, иман кедәр мин јана.
Малы чох, көзү тох.
Малы мал јанында таныјарлар.
Малын әэзиз тутан чанын зәлил тутар.
Малыны итләр јејәр, чаныны битләр.
Мама ики олса ушаг тәрс кәләр
Мама кәтирәни мәрдәшүр апарар.

Меңханәчинин шаһиди үзүмајаглајан олар.
Мешәјә кедән өз ағачын кәсәр.
Мәрд өзүндән биләр, намәрд өзкәдән.
Мәсчид гапысыдыр нә сөјмәк олур, нә јандырмаг.
Мәсчид ешшәк бағламалы јер дејил.
Минарәјә хәрчи чыхмајан дејәр бәс јердән
кәбәләк чыхыб.
Мұсәлман тојуғунун ләләји көрүнәр.
Мүфтә сиркә балдан шириң олар.

Н

Нахыр көкүндән кедиб, ала дана ахтарыр.
Нахырчы гызынын гејрәти нахыр кәләндә тутар.
Нашыја зурнаны версән қүн башындан пүфләр.
Неjlәјирәм гызыл тешти, ичиндә ган гусам,
Нә балын јејирәм, нә бәласын чәкирәм.
Нә гајырырам дәрјада, чағырам ja Хыэр, ja Илјас.
Нә гәдәр узаг олса, јол жаҳшыдыр, нә гәдәр јаман
олса ел.
Нә диндән кечир, нә диндардан.
Нә жатдыг, нә узандыг, һазыр оғлан газандыг.
Нә умурсан бачындан бачын өлүр ачындан.
Нәрдиваны пиллә-пиллә чыхарлар.
Нәфс нәфсdir бәднәфисин ады бәднамдыр.
Нисјә кирмәз кисәјә.
Нисјә чахыр ики јол кефләндирир.

О

Овчуја дағы нишан вердиләр, ову нишан вермәзләр.
Оғру анасы қаһ дәш јејәр, қаһ дәшүнә вураг.
Оғрудан саланы рәммал апарар.
Оғру пишик ағач көтүрмәмишдән бәлли олур.
Оғул атадан көрәр, сүфрә ачар.
Од һәр жана дүшсә өзүнә јер ачар.
Олар ашым сују, олмаз башым сују.
Орталыг газаны гајнамаз.
Охудуғуну демә, анладығыны де.
Очагдан күл әскик олмаз.

Ө

Өз чөрәјини өзкә сүфрәсиндә јемә.
Өзкә диварындан баханын диварындан бахарлар.
Өзкә евиндә түлкүдүр, өз евиндә аслан.

Өзкә өзкәнин намазыны дәстәмазсыз гылар.
Өзүн етдин өзүнә, күлү сәпдин көзүнә.
Өзүнә бахма, сөзүнә бах.
Өзүнә бир иjnә, јолдашына чувалдуз.
Өзүнү јорулмуш билсән, јолдашыны өлмүш бил.
Өкүзлүjә көн борч верәрләр.
Өлмәз Хәдичә, көрәр нәвә-нәтичә.
Өлүjә вәсиijәт галар.
Өлүнү бир јол јујарлар.

П

Пајыны јалгыз јејән, тајыны јалгыз галдырап.
Памбыгчының ағ итдән зәһләси кедәр.
Пәзәвәнкинин ахыры дәрвиш олар.
Пул версән мәсчиidән молла чыхар.
Пул вериб сөз алан пешиман олмаз.
Пул чан јонгарыдыр.
Пулдан гоншу пајы олмаз.
Пулун олду әлли, адын олду бәлли.

Р

Рамазандан чох разыjыг, пешәгин дә сахлајаг.
Рәшидли чүчә јумуртадан бәлли олар.
Рәшид оғул вурмаға атасындан изин истәмәз.
Ришхәндидин беш мин алтун хәрчи вар.

С

Сабун гара палазы ағартмаз.
Сағ әлин бизим башымыза.
Сағ көз сол көзә мөһтатч олмасын.
Сајдығыны гој кәнара көр фәләк нәләр саныр.
Саман түстүсү көз чыхардар.
Сар да чалағанын дајысыдыр.
Сач өлү үстә ачылар.
Сачым олуб далымда дүшсүн, бирчәјим олуб
узүмә дүшмәсин.
Сәбр еjlәjән мурада јетәр.
Сәбр-сәбр ахыр бир сыныг гәбр.
Сәксән дохсан бир күн јохсан.
Сән аға, мән аға, инәкләри ким сафа.

Сән вер кефләнмәји өз аяғыма.
Сән једиини билмәсән, мән доғрадығымы билирәм.
Сән көрдүйүн ағачлар күрәклијә кәсилиди.
Сән күндүз кедән јоллары мән кечә илә кәлмишәм.
Сән охујаңлары мән тохумушам.
Сәнә бир аш биширик ки, өзүндән бир гарыш
јағы дүшсүн.
Сәнэтә кәч бахан ач галар.
Сәни истәрәм чох истәрәм, бир көзүнү јох истәрәм.
Сәрбаз нә билир ки, һејва калдыры.
Сәрчәдән горхан дары әкмәз.
Сәһәр күнүнә гызмајан, ахшам күнүнә гызмаз.
Сидг илә гара дашдан мәтләб алмаг олар.
Сынанмыш атын дал-габағына кечмәэләр.
Соғаны ким яејәр дәрдәчәр, ејби ким дејәр ејбәчәр.
Севданы пул ашырар, даваны гылынч.
Сөз ешитмәк әдәбдәндир.
Сөз сөзу кәтирәр.
Сөз сандыға кирмәз.
Сөзү ағызыда бишир де.
Сөзү ат јерә кедәр јерин тапар.
Су ајдынлыгдыр өз гапына чала.
Су башдан ашанда ја бир гарыш, ја јұз гарыш.
Су башдан буланыгдыр.
Су бир јердә галса иjlәнәр.
Су кичијиндир, сүфре бөјүүйүн.
Су кузәси су јолунда сынар.
Су кузәсиз, ағач көлкәсиз.
Су кузәсин су тапыр,
Су өзүнә јол еjlәр.
Сују вер сусајана ичин гана-гана.
Сујун лал аханы, адамын јерә баханы.
Сујунан гурдун ағзы бағлы олар.
Суфи соған јемәз, көрсә габығын да гоjmаз.
Сүдүн гәдрини гысырәмән дана билир.
Сүрү гојун сиздә, сатдығ jaғ биздә.

Т

Тапан тапанын олса, чөлдә чобан бәj олар.
Тари ач истәjәни бәндә доjдура билмәз.
Тари вериб Зеjниjә, диши јохду чеjниjә.
Тари гарғыјаны pejfәmбәр әсасы илә дәjәр.

Тағым дамдан дүшүб чинкилтисини аләм ешидиб.
Тат ата минди танрысын танымады.
Тәбризин jaы гышдыр, гышы гәмишдир.
Тәзә көлди базардан, көһнә дүшдү нәзәрдән.
Тәнбәл адам фикирли олар.
Тәнбәлә дедиләр гапыны өрт, деди јел әсәр өртәр.
Тәрә јејәндә јаза чыхар, кәрә јејәндә.
Тәрлан сар јери вермәз.
Тикә гарын дојурмаз, мәһәббәт артырап.
Тикә досту дост олмаз.
Тикан әкән құл көтүрмәз.
Тој кечәси кәлин евдә галмаз, јас кечәси өлү јердә..
Тојуг јумуртасына көрә гаггылдар.
Тора дүшән сәбр еләмәсә, өзүн өлүмә верәр.
Төвбә тохлугдан чыхар, дуа јохлугдан.
Төвлә дибиндән јохдур, дејир ат јәһәрлә.
Турш алчадыр, көрәнин ағзы суланыр.
Түлкү түлкүјә бујуар, түлкү дә гујруғуна.
Түлкүнү дәриси хатиринә говарлар.
Түлкүнүн шаһиди гујруғудур.
Түркү ат јыхар, таты әт.

У—Ү

Улу сөзүнә бахмајан улаја-улаја галар.
Ушаг јыхыла-јыхыла бејүјәр.
Ушаг олан евдә гејбәт олмаз.
Ушаға иш де, далынча кет.
Ушаглы евдә кәрәк һәвәнкәдәстәни көjdән асасан.

Ф

Фајда сиррин гардашыдыр.
Фалчыја кетсән дуа верәр, һәкимә кетсән дәва.
Фәләјин бир чувал гызылы вар, һәр құн биригин
чијинндәдир.
Фәнд фәнди кәсәр.
Филип бир фикри вар, филбанын мин.

Х

Хайн хофлу олар.
Хала евинә даданан әр евинә хејир вермәз.
Халам доғуб халачығым һов чәкиб,

Ханым сындыран габын сәси чыхмаз.
Хејри олсајды адын гојардылар Хејрәли.
Хәта инсандан баш верәр.
Хорузун ләләји көрүкүр.
Хорузун саггалы ағарса да, баһасы он дөрд
шашыдыр.

h

Һагг башы ағыр олар.
Һагг илә батилин арасы дөрд бармагдыр.
Һагг жандыран чырағы сөндүрмәк олмаз.
Һагг жијәсинә јад олмаз.
Һагг сөз ачы олар.
Һагг сөздән күл иji кәлир.
Назыр оғлан бабасы, бишмиш ашын шорбасы.
Најынан қәлән һујунан кедәр.
Налалзада барышдырды, һарамзада гарышдырды.
Намама кирән тәрли чыхар.
Намамда охумаг, ғүрбәтдә өјүнмәк.
Нарам һарама кедәр.
Нача кедән қәлди, сача кедән қәлмәди.
Начы һачыны Мәккәдә көрәр, күрд күрдү
дәјирманда.
Неч кимин чырағы сәһәрәчән јанмаз.
Нәдд вә сәдди өкүз биләр.
Нәэрәт Хызыры көрдүк, ики ријал چәрмәсин чәкдик.
Нәмишә ај булуд алтында галмаз.
Нәмишә сел көтүк кәтирмәз.
Нәр ангыраны ахура бағласан, бурадан Исфаһаначан
төвлә олар.
Нәр апаран су Араз дејил.
Нәр гаранлығын бир ајдынлығы вар.
Нәр гарпиз габығы аяглајанын гычы сынмаз.
Нәр гурулдајан гәлjan дејил.
Нәр жана жахын, паша гыпсындан узаг
Нәр жарағым дүзәлмишиди, галмышды саггал
дарагым.
Нәр кимин бағы вар, үрәјинде дағы вар.
Нәр кедән қәлсә, гәбристанлығдакы өлүләр дә қәләр.
Нәр кирдәкан кирдәдир, нәр кирдә кирдәкан дејил.
Нәр көзәлдә бир ејб олар.
Нәрә оду өз габағына ешәр.

Ч

Чағрылан јерә әринмә, чағрылмајан јердә көрүнмә.
Чајын даши, чөлүн гушу.
Чай ки, олду дишләмә, бекар отур ишләмә.
Чалаған көjdә фырланы, чүчәнин үрәji буланы.
Чарығында итирән патавасында тапар.
Чахыр ичән малын јејәр, бәнк чәкән ағлын,
тирjек атан өмрүн.
Чах-чахи башын јерә дөjәр, дәjирман билдијин еjlәр.
Чәкилмәсә бәркимәз.
Чәрчи кисәсингәкин сатар.
Чиј әтдән нәнә дә безардыр, бала да.
Чиркин бәзәнәнчә тоj кечәр.
Чыраг чырағдан јанаr.
Чох адам дәдәсин кор еләди ки, Короғлу десинләр.
Чох будаглар көтүкләр үстә доғраныб.
Чох доғру вар ки, јалан ондан јахшыдыр.
Чох јемәк адамы аз јемәкдән гојар.
Чөлмәjә верә-верә чыхар газан баһасына.
Чөлмәкдә әт гурттарды чуғундур баш галдырды.
Чөмчә ашдан исти олду.
Чөмчә тутан сәнә сарыдыр.
Чөрәji at дәрjая балыг билмәсә халыг биләр.
Чөрәji вер чөрәкчиjә, бир чөрәк дә үстә.
Чөрәк ачаны гылынч ачмаз.
Чуваллар долду, дағарчылар долмаз...

Җ

Чаваһиr чында арасында олар.
Чан сәнин, чәһәннәм тарынын.
Чаһилдә сөz эjlәnмәz, күнбәздә гоз.
Чәһd елә дост газан, дүшмәn очаг башында.
Чәһd чарыг jыртар.
Чәһәннәm кедәn өзүнә ѡолдаш ахтарар.
Чида чувала сыйынмаз.
Чинә бөрк тикәr, шеjтана папыш.
Чинә дәмиr көстәрдиләr.
Чинс мадjan баланы лөшүндә сахлар.
Чулфа кәфәnsiz өләr.
Чутә кедәn өкүz көзүндәn танынаr.

Җүчэ һәмишә сәбәт алтда галмаз.
Җүчәнин тојда да башын кәсәрләр, јасда да.

Ш

Шадлығына шивәнлик еләмә.
Шаһ биләр, шаһсевән биләр.
Шаһ чичәк чыхардыб.
Шаһын да дәвәләри ајагјалын кәзәр.
Шаһын да гарачыја иши дүшәр.
Шәри кәсән бармаг афрымаз.
Шәрик яхшы олсајды, танры өзү үчүн тутарды.
Шәрикли газан гајнамаз.
Шәфа пијаләнин тәкиндә олар..
Шәфа верән ағудан да верә биләр.
Ширин јемәјин ачы-ачы гусмағы вар.
Шор јејән суја кәләр.

ТАПМАЧАЛАР (БИЛМӘЧӘЛӘР)

Ағач дејил јарпаглары вар,
Көjnәк дејил тикилиб,
Адам дејил данышар. (Китаб)

Ағдыр пендир дејил,
Гүрүгу вар, сичан дејил, (Ағ түрп)

Ағзы вар дили олмаз,
Jүз ағач вур чығырмаз. (Балыг)

Ағыр-ағыр һалланыр,
Көjdән јерә салланыр. (Jaғыш)

Ағрысыз, гәмсиз ағладар. (Соған)

Адам удур, чаны јох. (Гәбир)

Азан охур, намаз гылмаз,
Арвад алар кәбин гурмаз. (Хоруз)

Ајағы јох, амма јеријир. (Илан)

Алдым газан, салдым гујруг,
Эриди газан, галды гујруг. (Ајаггабы)

Алты дәрја, үстү од. (Гәлjan)

Алтындан ичәр,
Үстүндән доғар. (Әкин)

Ахшам баҳым чох иди,
Сәһәр баҳым јох иди. (Улдузлар)

Ачарам јатар,
Бағларам гачар. (Дәйирман)

Бабада вар, балыгда вар,
Мејвәдә јохдур, бағда вар. («Б» һәрфи)

Базарда гапгара, евдә гыпгырмызы (Көмүр)

Базарда олмаз, тәрәзиңә галмаз,
Ондан шириң шеј олмаз. (Juxy)

Балаларын јығар башына ҹыз-ҹыз ағлар.
(Самовар)

Балача күнбәз гапысы јох. (Jумурта)

Башына шәлмә бағлады,
Ушагларын јығды ағлады. (Самовар)

Бәдәни вар, ганы јох (Ары).

Бизидик һа биз идик,
Јүз минләрчә гыз идик.
Кечә олду дүзүлдүк,
Күндүз олду әзилдик. (Улдузлар)

Биздә бир дәрин гују вар,
Ичиндә сәрин сују вар,
Гарныңда илан баласы,
Ағзында көвһәр дәнәси. (Чыраг нефт,
пилтә, шө'лә)

Бир атым вар, дәриндә,
Арпа јејәр сәриндә,
Кечә-күндүз јол қедәр,
Јериндәдир, јериндә. (Дәйирман)

Бир ағачым вар отуз јарпағы,
Бир үзү гара, бир үзү ағ. (Кечә-күндүз)

Арпа саман истәмәз. (Гајыг, кәми)

Бир балача боју вар,
Гырмызыдан дону вар. (Ијдә)

Бир гушум вар ганы јох,
Ағача гонар јарпағы јох,
Ағзы олмајан бир гыз,
Ганадсыз гушлары јејәр. (Гар, гышда,
ағаң, күн)

Бир ипим вар, бир гујум,
Тәк гаты гутуја чатмаз,
Ики гат оланда чатар. (Ағыз-әл)

Бир нәфәр гара чадралы,
Гучагында ағ ушаг,
Ушагы дөјәрләр,
Гара чадралы динмәз. (Газан, плов)

Бир сары инәјим вар јатар дурмаз,
Бир көј инәјим вар кедәр кәлмәз. (Од, түстү)

Бир һејван көрдүм бир башы вар, алты голу,
Ики аяғы, һејрәтдә галдым һаны бәдәни.
(Тәрәзи)

Галанын дөрд тәрәфи бүрчбәдәндир,
Јашыл әкәрәм гырмызы битәр, бәс бу нәдәндир?
(Хына)

Ганад вуурур бир анда,
Кәзәр چүмлә чаһанда. (Фикир)

Ганады вар учмаз,
Гуруда да гачмаз. (Балыг)

Гапы далында килкәли гыз. (Сүпүркә)

Гара тојуг гырмызы јумурта үстә отурмуш.
(Газан, од)

Гашыгда отуруб ајагларыны саллајыр.

(Әриштә)

Гырмызы дивар үстә,
Ағчұчәләр дүзүлүб. (Дииш)

Дағдан кәлир дағ кими,
Голлары будағ кими,
Әјилир су ичмәјә,
Ангырыр улағ кими. (Сел, маншанаг)

Дағдан кәлир хумур, хумур,
Ајағында көһнә дәмир. (Араба)

Дағдан кәлир рәнкбәрәнк,
Башмаглары гырмызы,
Палтарлары, једди рәнк (Көj гуршагы)

Дағы-дәрәни ашар,
Дүңжалары долашар,
Анасына чатанда,
Сәссиз она.govушар. (Чай)

Дам үстә дајлағ ојнар. (Долу)

Дејә билмәз сөзүнү,
Тез јандырар езүнү. (Говурға)

Дәвәдабаны, кәзәр обаны,
Алты гычы, ики дабаны. (Тәрәзи)

Дәвәдән уча,
Күрсү бојунча. (Дәвә паланы)

Дәдә чөлдә јатар,
Ајагларын узаға атар. (Тағ)

Дәрдә дәвасы вар, бунун,
Сәрдә сәфасы вар бунун,
Хәнчәр илә дәлик-дәлик,
Көр нә ҹәфасы вар бунун. (Шан бал)

Дилсиз, ағызызыз езүнү билди्रәр. (Ағры)

Дәри дејил, нәфәс чәкир. (Көрүк)

Дөјүрсән сәс салыр,
Доланыр горхмајыр,
Илләри, аjlары сајыр. (Саат)

Дөрд гардаш вар,
Һәр чүр гачар,
Бир-биrlәrinә chatmaz. (Чархлар)

Дөрд гардаш бир папаглы. (Евин бұңғалары)

Дөрд көзлү бир булаг,
Онун сују ағ. (Инәк әмшәкләри)

Элсиз-ајагсыз шәкил чәкир. (Шахта)

Иjnә көзүндән бахарам,
Чүмлә-чаһаны јыхарам. (Түфәнк)

Ичи гырмызы, ширин,
Палтары јашыл, галын. (Гарпыз)

Јахшы чејнәр, уда билмәз, (Әррә)

Јер алтында ганлы құпә. (Чуғундур)

Јер алтында евләри,
Әjәр билдин нә ағачыды?
Нә инчәдир белләри. (Гарышга)

Јолдан кәлән һачы иди,
Башмағы нарынчы иди,
Голу вар јарпағы јох,
Әjәр билдин нә ағачыды. (Марал бујнуэу)

Јол үстә газан гајнар. (Гарышга)

Јол үстә јорғун гатыр,
Неч дурмаз, һәр күн јатыр. (Көрпү)

Jүк үстә пара фәтир. (Aj)

Каһ-каһ баласы вар бунун,
Ган пијаләси вар бунун,
Нә јумуртлар, нә гырт дүшәр,
Сәрбаз баласы вар бунун.   (*Ары*)

Кедән ләкләк, кәлән ләкләк,
Бир гыч үстә дуран ләкләк.   (*Гапы*)

Кедәр-кедәр јериндә,
Алтун кәмәр белиндә,
Кечә-күндүз јол кедәр,
Јенә дуруб јериндә.   (*Дәјирман*)

Кедәр, кәләр евә кирмәз.   (*Гапы*)

Кечә сәпдим нохуду,
Сәһәр көрдүм јох иди.   (*Улдуз*)

Кәлирдим кәннәдән,
Һај верди бәннәдән,
Әсли поладдан,
Асламасы әтдән.   (*Түфәнк*)

Көзү јох, гулағы јох,
Корлары апарыр.   (*Чәлик, әса*)

Көрүшү аслан кими,
Дурушу гаплан кими,
Jaýлыр һәсир кими,
Сүрүнүр әсир кими.   (*Пишик*)

Күндүзләр доланаr,
Кечәләр ағзы ачыг јатар.   (*Башмаг*)

Мешәләрдә, чөлләрдә кәзәр,
Јетишиш, јетишмәшиш мејвәләри үзәр.   (*Өлүм*)

Мән ашыг будаг атар,
Бу дағы о дағ атар,
Торпагсыз јердә битәр,
Јарпагсыз будаг атар.   (*Марал бујнузы*)

Мән кедирәм о галыр.   (*Ajaq јери*)

Мәни јемәсләр,
Мәнсиз һеч нә јемәсләр. (Дүз)

Мәним дөрд кәлиним вар,
Дөрдү дә бир бојда. (Евин бу чаелары)

Мәчнунда јохдур, Лејлидә вар,
Јусифдә јохдур, Зүлејхада вар. («Л» һәрфи)

Нә нәггашам рәнким вар,
Нә нәччарам, тахтым вар,
Нә дәјирманчыјам, унум вар. (Ијдә)

Нә һејвандыр о су ичәр дәшүндән,
Кечә кәзәр, күндүз горхар о күндән. (Кечәгушү)

Нәнәјә дәјмәз, бабаја дәјәр,
Халаја дәјмәз, бибијә дәјәр,
Дәјәрә дәјмәз, дәјмәзә дәјәр,
Аллаһа дәјмәз, биллаһа дәјәр. (Додаг)

Одсуз јанар, ганадсыз учар, ајагсыз гачар.
(Күн, јел, су)

О јан пәрчин, бу јан пәрчин,
Ичиндә вар ҝөјәрчин. (Көз)

О јаны мәрмәр, бу јаны мәрмәр,
Ичиндә бүлбүл ојнар. (Диш, дил)

Саламмәлејк гәссаб ńашы,
Мәни қөндәрди јүзбашы,
Бир эт вер, нә еркәк олсун, нә диши,
Нә jaјы көрсүн, нә гышы. (Дил)

Тап бу нәдир тапмача,
Ајаглары јапмача,
Көзләри вар балача. (Дәвә)

Тап нәдир, таныш нәдир,
Күлбаһара күмүш нәдир,
Нәнәм тохујар кәтан,
Кәлин көрәк бу иш нәдир. (Нөрүмчәк)

Тез-тез кәзәр, ағ тоз төкәр. (Дәјирман)

Тојуг дејил јумуртлајыр,
Гојун дејил, отлајыр. (Тысбаға)

Түклүчә өзүнү ачар,
Лұт ораја гачар. (Чораб)

Узун-узун узанмыш,
Узанмышда беш гамыш,
Гамышлара гар яғыб,
Гар үстүнә ган дамыб. (Гол, бармаг,
дырынаг, рәнк)

Усталар, һа усталар,
Шәфа тапсын хәстәләр,
О нечә гушдур ки,
Өз бағырсағын дәстәләр. (Чәһрә)

Үстә кедәндә јүкү вар,
Ашағы кәләндә иши, (Гашығ)

Хәрчләмәсән азалар,
Хәрчләсән чохалар. (Елм)

Һај кедәр, һуј кедәр,
Бир чәрәк јол кедәр. (Нәнни)

Һамыја једирдәр, өзү јемәз. (Дәјирман)

Һансы анадыр өз ушагларыны әмәр. (Дәниәз)

Һачылар һача кедәр,
Җәһд еjlәјиб кечә кедәр,
Бир јумурта ичиндә
Јүз әлли ҹүчә кедәр. (Нар)

Чөлдә јохдур, дағда вар,
Јердә јохдур, дәрәдә вар. («Д» һәрфи)

Чам сынды, ханым гана бојанды. (Нар)

Чаны гырмызы, башы көј. (Жеркөкү)

Чаны јохдур фырланыр,
Кечә-күндүзү ганыр.

(Caat)

Чансыз кәләр көзүнә,
Өзүнү көстәрмәз өзүнә. (Сәсин гајытмасы)

Щыггылы гују,
Ики рәнк сују. (Jumurta)

МАНЫЛАР
ЈАНАСАН ТОЈУГ ТУТАН

Бир гарынын ҹүт тојуғу вар иди,
Һәр күн она гоша јумуртлар иди.
Бир күн гары тојуглары көрмәди,
Чох ахтарыбы јерләрини билмәди.

Јәгин етди тојуглары тутублар,
Апарыблар базарларда сатыблар.
Аһлар чәкиб бу сөзләри сөjlәди,
Кәлиб-кедән ону көрүб динләди,

Јанасан тојуг тутан,
Одланасан тојуг тутан.
Нечә ки, мән јанырам,
Сән дә јанасан тојуг тутан.

Мәним тојуғум ағ иди балам,
Дәриси долу яғ иди балам,
Дүнән бу ваҳт сағ иди балам,
Јандым јанасан тојуг тутан,
Одланасан тојуг тутан.

Мәним тојуғум чил-чил иди,
Ганадлары мил-мил иди,
Тојуг дејилди, бүлбүл иди,
Ај јанасан тојуг тутан,
Одланасан тојуг тутан.

Мәним тојуғум саз иди балам,
Она бәнәэjән аз иди балам,
Тојуг дејилди газ иди балам,
Одланасан тојуг тутан.

Жумуртласы дадлы иди,
Гуш кими ганадлы иди,
Һәр түкү бир сазлы иди,
Јандым јанасан тојуг тутан,
Одланасан тојуг тутан.

Мәним тојуғум ағ баш иди,
Ону тутан фәрраш иди,
Оғруларла ѡлдаш иди,
Сәни јанасан тојуг тутан,
Одланасан тојуг тутан.

Мәним тојуғум һавада балам,
Икиси кәлир тавада балам,
Хәбәр верин Җавада балам,

Ај јанасан тојуг тутан,
Одланасан тојуг тутан,
Нечә ки, мән јанырам,
Сән дә јанасан тојуг тутан.

МҮӘЛЛИМ

Әлдә гәләм тутмағы,
Бизә сән өјрәтмисән.
Мәһкәм аддым атмағы,
Бизә сән өјрәтмисән.

Ңеч заман унұтмарығ,
Бөյүк әмәјини биз,
Еj меһрибан достумуз,
Әзиз мүәллимимиз.

Қәлиб доғма мәктәбә,
Биз сәндән дәрс алрығ.
Алышырығ зәһмәтә,
Boj атыб учалырығ.

Ңеч заман унұтмарығ,
Бөйүк әмәјини биз.
Еj меһрибан достумуз,
Әзиз мүәллимимиз.*

* Бу, Ҙәнуби Азәрбајҹанда халг маһнысы кими охунур—ред.

ГАР

Ағыр-ағыр,
Ағ гар јағыр.
Көждә учуб,
Јерә дүшүр.
Палто кејек,
Үшүмәјек.

КЕДӘК БАҒА

Ојнамаға-ојнамаға
Кэл галмајаг, биз отагда,
Гар күлләси атаг бағда,
Палто кејек, үшүмәјек,
Кедәк баға, ојнамаға, ојнамаға.

О ЙУ НЛАР ИЈНЭ-ИЈНЭ ОЈУНУ

Бир нечә нәфәр ушаг чәм олуб бир нәфәрин өзләриңә уста, ја молла сечирләр.

Ушаглар әлләрини ачыг үзүстә ѡерә гојурлар. Сонра моллабашлар ашағыдақы сөзләри дејир вә һәр барматын үстүнә бир кәлмә илә ишарә едир:

Бәр бәр инчи,
Бәр кешинчи,
Шам ағачы
Шатыр кечи.
Гоз ағачы,
Готур кечи.
Һаппан,
Һоппан,
Јарыл,
Жыртыл.
Су ич.
Гуртул.

Һәр бармаға гуртул кәлмәси дүшсә, о бармаг җәркәдән чыхыр. Бу иш бүтүп бармагларын арадан чыхмағына гәдәр давам едир.

Молла ахыра галмыш ушағын гулағындан тутуб дејир:

Разы һа балам рази,
Тикиб донуну дэрзи,
Аббаси верим хэрчлэ,
Тојун тэзэдэн башла,
Гарға ғур,
Гарға истэйирсэн гуш?

Ушаг гарға, ја гушдан бирисини истэр.

Ушағын истэдији көjdэн учана гэдэр молла ушағын гулағыны чекэр вэ бунуна топланмыш ушаглар тэгрих едэрлэр.

Бэ'зи јерлэрдэ әллэри јерэ гојандан сонра молла ашағыдакы сөзлэри дејир:

Эл-әл-әл-пэнэ,
Сэн чалкинэн чэпэнэ,
Элдэн чыхды кэпэнэ,
Шаһ шух шаһа бачи,
Молла деди чек элин.

ҚӨШКИ БАЛАБАН ОЛУНУ

Бир мүддэт бундан өввэл Азэрбајчанын чох јерлэриндэ, хүсусэн Араз чајы гырағларында јашлы ушаглар вэ чаванлар дэстэ-дэстэ топланыб қөшки балабан оյннуу ојнардылар. Онлардан гүүвэтиллэри 5-7 нэфэр бириинчи чөркэнүү дүзэлдли әллэрини бир-бирилэрийн чијинлэрийнэ гојуб дурагылар. Икинчи чөркэ 3-5 нэфэр олуб биричиллэрийн чијини чыхыб дурагылар. Үчүнчүү чөркэ исэ 2-3 нэфэрдэн ибарэт олуб икинчи чөркэний чијни үстэ чыхырдылар. Сонра бир јердэ қөшки балабан маңысыны охујуб доланаардылар.

Қөшки балабан Араза бахар,
Аразын сују көзлэрдэн ахар,
Ај Араз, гуру, ахма бир заман,
Ај бизи ода-јандырыб јахан.
Қөшки балабан Араза бахар.
Аразын сују көзлэриндэн ахар.
Ај чаным Араз, ај көзүм Араз,
Сэн дајнмасан мэн одланарам.
Жүн батан заман гэлбим дараалыр,
Бағрым олур ган, рэнким саралыр.
Бахырам сэнэ һава гаралыр,

Көшкі балабан Араза бахар
Ај чаным Араз, ај көзүм Араз,
Сән даңынмасан, мән одланарам.

БАРМАГ ОЈУНУ

Әл бармагларыны дүз тутуб кичик бармагдан башла,
јараг дејирләр:

Кәлин кедәк оғурлуға
Икинчи бармаг дејир:

Һаны нәрдиван,
Үчүнчү бармаг дејир:

Мәндән уча нәрдиван.
Дөрдүнчү бармаг дејир:

Жаҳшы иш дејил: Инсаф вар, мұрвәт вар.
Бешинчи бармаг дөрдүнчү бармағын ағзыны әjәрек
дејир:

Жи-жи-жи.

ТУРП БЕЛӘ БИТӘР ОЈУНУ

Жашлары бир-биринә жаҳын ушаглар, ја чаванлар бу
ојуну ојпарлар.

Бир нечә нәфәрин арасындан бир нәфәр молла, ја
уста сечәрләр. Молла ојуна башлар.

Елләрдә битән шејләрин адыны дејиб шәклини дүз-
кун көстәрир:

Молла дејәр: Турп белә битәр, јеркөкү белә, хијар
белә. 2-3 биткинин адыны дүз дејәндән соңра бә'зи бит-
киләрин адыны дејиб шәклини гәләт көстәрәр. Мәсә-
лән, хијары дејиб јеркөкү кими битмәсини нишан ве-
рәр. Диггәт едәнләр молланың гәләт көстәрдијини көс-
тәрмәјиб биткинин дүз битдијини көстәрәрләр. Диггәт-
сизләр исә молланың билә-билә гәләт көстәрдијини тә'-
гиб едиб ојуну удузарлар.

Удузмаг нәтичәсindә габагчадан гәрар гојулмуш
чәримәни вермәли, ја етмәлидир.

Чәримәләр: Жемәли шејләрдән алмаг, ја охумаг би-
лән охумалы, ојнамаг билән ојнамалы вә буна охшар
ишләр.

ГҮШҮМ ПЕР ОЈУНУ

Јашлары бир-бирләринә јахын үшаглар бир јерә чәм олуб дејәрләр: Кәлин «Перпер» ојуну ојнајаг. Арала-рындан бир нәфәр уста сечәрләр.

Уста үшаглара дејәр һамыныз мәнә бахын. Үшаглар көзләрини устанын һәрәкәтләrinә тикәрләр. Уста дејәр:

—Гарға пер. Һамы үшаглар демәлидиirlәr:—Гарға пер. Сәрчә пер. Онлар демәлидиirlәr:—Сәрчә пер. Бирдән уста үшаглары чашдырмаг учүн дејәр: — Пишик пер, ја дивар пер вә бу кими. Диггәт етмәjән үшаглар дејәрләr:—Пишик пер. Диггәт едәnlәr исә дејәрләr:—Пишик пер, јох.

Пишик пер дејән үшаглар ојуну удузарлар. Онлар нөвбә илә көзләрини јуммалыдыrlар. Үшаглар әлләри-ни көзүнү јуманын далына бир-бириниң үстүндән го-јуб уста дејәр: әл үстдән кимин әли? Үшаг әкәр дүз десә, о вахт ојун гуртарар, әкәр үшаг дүз демәсә, үшаглар бир јердә дејәрләr: вурун-вурун јалаң дејир, вурун-вурун јалаң дејир.

Бу јол илә зикр олунан ојун јазылдығы кими тәкрап олар.

БӨРК ГАПДЫ ГАЧДЫ

Һазыр олан үшаглар 20-25 нәфәрдән артыг олма-маг шәртилә ики дәстәjә бөлүнүрләr. Онларын јашлы-ларындан ики нәфәрини бәj тә'јин едиirlәr.

О бири үшаглар чүт-чүт олуб кизлин сурәтдә өзлә-ринә ад гојарлар. Мәсәлән, тојуг, хоруз, инәк, өкүз, алма, армуд вә бу кими.

Сонра бәjlәrә өзләрини танытдыrarлар. Өзкә сөзлә һамысы қедәрләr вә дејәрләr: Тојуг истәjирсәn, хоруз? Инәк истәjирсәn, өкүз вә һабелә. Бәjlәr нөвбә илә бири хоруз, о бири өкүз истәr. Ады чағрылан адам о бәjин јанына қедәr. О бириси дә икинчи бәjин дәстәsinә го-шулар. Бу јол илә үшаглар ики дәстәjә бөлүнүрләr.

Үшагларын сајы тәк оланда јердә галан бир үшаг һеj гышгыrap бәs мәn кимдәnәm? Бир мүддәt мәэttәл-чиликдәn сонра ону да бир дәстәjә реjhanmәrzә ады илә гәбул едиirlәr.

Сонра мәмүл олан маһнылардан бирини охујарлар. Та бириичи дәстә мүәjijәn олсун. Бә'зи јерләrdә ашыg

атыб алчы-тоохандан истифадә едәрләр. Бә'зи јерләрдә шир-хәтт атарлар вә бә'зисиндә исә «ја бунда»* илә тәклифтәри мүәjjән олунар.

Бөрк гапды гачды ојунда бир кирдә чызыг чәкирләр. Икинчи дәстә чызығын ичинә кирир. Һәр кәс башына бөрк гојмалылдыр.

Бириńчи дәстә чызығын дөврәсиндә доланыр. Онлар чалышмалылдырлар ки, ичәридә оланларын бириńин бөркүнү гачыртсынлар вә тә'јин олунмуш јерә јетирсингеләр. Чызыгда олан ушаглар бөрк көтүрәниң далынча гачырлар, та бөркү алсынлар. Чызыгдан гыраг олан ушаглар гачарлар гојмасынлар ки, икинчи дәстә бөркү алсын. Мәгсәдә чатан гәдәр мүмкүндүр бөрк бириńчи дәстә ушагларын 2-3 нәфәринин әлини дүшсүн, та мәгсәдә чатдырыслар.

Әкәр бириńчи дәстә ушаглары бөркү мәгсәдә јетирсәләр о ваҳт онлар икинчи дәстә ушагларынын далына миниб чызыға гәдәр апараллар. Әкәр мүвәффәг олмасалар, о ваҳт бириńчи дәстә чызыг ичәрисинә кирмәлидир. Икинчи дәстә гырағда галыб чызыг ичиндәкиләрин бөркүнү көтүрмәjә чалышыр вә бу тәртиб илә ојун тәкрапар олар.

БӘНӨВШӘ ОЈУНУ

Ики дәстә һалаj кедәндән соңра һәр бир дәстә өз јолдашларынын әлләриндән мөһкәм јапышарлар. Бириńчи дәстә башчысы онларын гарышысында дуран икинчи дәстә башчысына деjәр:—Бәнөвшә. Икинчи дәстә башчысы деjәр:—Бәндә дүшә. Бириńчи дәстә сорушар:—Биздән сизә ким дүшә? Икинчи дәстә чаваб верәр:—Бабәк, ja өзкә бир ад.

О ваҳт Бабәк бир печә гәдәм кери чәкилиб өзүнү икинчи дәстәjә вүрәр. Та әлләрини ачсын. Әкәр бачар-

* Дәстә башчыларындан бири һамыдан кизлии бир кичик шеji әлиниң кизләдиб иккى әли јумулу олдугу һалда, о бири дәстә башчысына деjәр һансы ашмайтын. Оның бири дәстә башчысы бу ашамдакы әзләри деjәрек әлиниң олан шеji мүәjjән етмәjә чалышар. Әкәр тапса бириńчи дәстә несаб олунар, тапмаса икинчи дәстә. Сөзлөр:

Ja бундалыр, ja онда,
Һалва чөрәк дүканды
Аллаh деди ач буну,
Ахыр кәлмә дүшән әлә ишарә едир.

са бир нэфэри өзү илэ өз дэстэлэринэ кэтирэр. Экэр бачара билмэсэ өзү дэ орада галмалыдыр. Бу юл илэ оюн давам едэр вэ нэтичэдэ бир дэстэ тэшкил тапар.

ГЭЛЭНДАР ОЮУН

Гэлэндар оюунунда һазыр олан ушаглар бир нэфэри молла (уста-ана) оюн башчысы сечирлэр. Оюн башчысы сечилэндэн сонра ушаглары сыраја дүзүр вэ бир турна башда дурана верирлэр.

Өзү нисбэтэн бир уча јерэ чыхыб нэээрдэ тутмуш бир гушу, ѿ һејваны һэрэктлэри илэ ушаглара нишан вериб сөjlэjэр. Мэсэлэн:

Бир гушум вар бу хартана,
Гэлэндар, ај гэлэндар.
Димдији вар бу хартана,
Гэлэндар, ај гэлэндар.
Су ичэр бу хартана.
Гэлэндар, ај гэлэндар
Көзлэри вар бу хартана,
Гэлэндар, ај гэлэндар.
Көзлэри вар бу хартана,
Гэлэндар, ај гэлэндар.
Ганадлары бу хартана,
Гэлэндар, ај гэлэндар.

Башы мэним, ајағы сизин тапын көрэк. Ушаглар нөвбэ илэ чаваб вермэлидирлэр. Һэр кэс өз ағлына кэлэн бир шејэ охшадар вэ дејэр. Дүз демэјэн шэхс турнаны јанындакына вермэлидир. Һэр кэс дүз десэ оյун башчысы дејэр: «Палан».

О вахт тапан турна илэ о бири ушаглары дөјэр. Һэр вахт молла десэ иди «јалан» ушаглар чалышарлар турнаны тапандан алсынлар вэ ону тутсунлар. О да чалышыр ки, молланын јанына өзүнү чатдырсын. О, молланын јанына чатандан сонра оюунун дөврү гуртарыр, тэзэдэн оюна башларлар.

ЈАНЫЛТМАЧЛАР

Ај көј-ала гарга гардаш, мэнимлэ гардаш олсан да гардаш олачагам, олмасан да, сэнилэ өвлийн гарга гардаш олачагам.

Бачадан дамчы дүшду шып нәнәмин бармағына.

Бу мис нечә пис мис имиш,

Бу мис кашан миси имиш.

Дилим дилим оласан, ај дилим, дедим динмә. Деди: динмәз идим, диндириләр диндим мән.

Кәклик, кәпәнәк, кәлин кедәк көлкәлијә, көрәк кәлин кәлибидир?

Кетдим көрдүм бир ағаңдан шишәк эти, о бири ағаңдан ешшәк эти асыблар. Шишәк этини уттум, ешшәк этини атдым, ешшәк этини атдым, шишәк этини уттум.

Кетдим көрдүм ики кар, кор кирпи јатыбыр. Іеч билмәдим еркәк кар кор кирпи диши кар кор кирпинин күркүнү јамајыр, ја диши кар кор кирпи еркәк кар кор кирпинин күркүнү.

Кирдим тәндирә силдим, сүпүрдүм, силкиндим чыхдым.

Чаты кәтири чај ичиндә чал гатыра чајы чатаг.

Чүмә ахшамы чүмә мәсчициндә чүрә Җаббарын чүвэллағлар чүббәсини чыбытдылар.

ПИШРОВЛАР

Шаһ Аббас Җәннәтмәкан, тәрәзијә вурду тәкан, ики гоз бир кирдәкан, һамам-һамам ичиндә, хәлбир саман ичиндә, дәвә дәлләклик едәр көһнә һамам ичиндә, еј көзүм көз ахтарыр сән кими јар әлә дүшмәз, ағзында дишин, башда кәкилин кими күлзар әлә дүшмәз.

Равијан әхбар, нағылан әсар, белә рәвајәт едиirlәр: Елләр бизим елләр, орада сөjlәнилән дилләр бизим дилләр, лакин Иран өзкә Иран, дуран өзкә дуран.

Еј әһли сәфа вә јарән вәфа.

Бизим нә шаһлар кими фәрманымыз вар, нә һәкимләр кими дәрманымыз. Вардан-јохдан, аздан-чохдан беш кәлмә сөзүмүз вар. Инди олмајанлар һүзурунә сөјләjәрик.

Сизә һардан дејим аз данышанлардан, гарадинмәзләрдән, јерәбаханлардан, су кими лал аханлардан, һүрмәjән итләрдән, уламајан чаггаллардан, дәјмәдүшәрләрдән, күсәnlәрдән, оғрулардан, јаланчылардан, вәфасызлардан, бөйтаничылардан, угурсузлардан, илгарындан дәнәнләрдән, бүзмәниб чај кечәндән, хоруз белиндә бостан әкәндән, лә'нәт гујруглу јалана, рәһмәт гујругсуз

дүшә! Алғыш јазана, гарғыш позана, сөз галсын инсан
кетсин, дост вар олсун, дүшмән хар олсун, инди јетдик
мәтләбә.

ДҮЗКҮЛӘР

Үшүдүм һај үшүдүм,
Дағдан алма дашидым.
Алмачығымы алдылар,
Мәни зұлмә салдылар.
Мән зұлмдән безарам,
Дәрин гују газарам.
Дәрин гују беш кечи,
Һаны бунун әркәчи?
Еркәк газанда гајнар,
Гәнбәр ѡанында ојнар.
Гәнбәр кетди одуна,
Гарғу батды будуна
Гарғы дејил ғамышмыш,
Беш бармағы күмүшмиш
Күмүшү вердим тата,
Тат мәнә дары верди.
Дарыны сәпдим гуша,
Гуш мәнә ганад верди.
Ганадландым учмаға,
Һагг ғапысын ачмаға,
Һагг ғапысы килидли,
Килиди дәвә бојнунда,
Дәвә Килан юлунда.
Килан юлу сулуду.
Суда балыг долуду.
Килан юлу сәрбәсәр,
Ичиндә мејмун кәзәр.
Мејмунуп балалары,
Мәни көрчәк ағлады
Үрәјими дағлады.

Һа дәшти, дәшти, дәшти
Вурдум Қилани кешди,
Ики хоруз әлләшди,
Бири гана булашды,
Ган кетди чајда дүшду,
Чајдан көірчин ушду.

Көіжерчинин филфили,
Кәл оху бизим дили,
Бизим дил урми дили,
Урмидән кәлән атлар,
Нејван аччәйин чатлар.
Нејваны көтүрәнләр,
Шаһыма јетирәнләр,
Шаһым шаһлар ичиндә,
Гылынчы ган ичиндә.

А вәлли-вәлли-вәлли,
Нахыр кәлир дәрд әлли.
Нәнәм сағар кәтирәр,
Пишик башын батырар.
Пишик кимин пишиji,
Хан евинин пишиji
Хан евинин нәji вар
Чала-чухур чаji вар,
Даға чыхан аты вар,
Көj мынчыглы ити вар
Гојунларда суду вар.
Алты батман эти вар,
Хан гызы килим тохур,
Ичиндә бүлбүл охур.
Ондан бөjүк гардашы,
Аллаh кәламын охур.

Ахунд мәни охутду,
Гара сачымы тохутду.
Гара сачымын шеjвәси,
Гызылдандыр дүjмәси,
Гызыллары итирдим,
Вар-жохуму битирдим.
Кечәләр сүбhә кими афламышам,
Атымы чөл дәрәдә бағламышам,
Атыма арпа кәрәк кишинәмәсин,
Гатыра јонча кәрәк эснәмәсин.
Итимә сүмүк кәрәк дишләмәсин.
Алтына кечә салмаг су кечмәсин,
Үстүнә чадыр кәрәк күн дүшмәсин.
Дөврәсинә чәпәр кәрәк јел дәjмәсин,
Чул олду палан өтдү,
Дүшмәмиз бурда битди.

ШӘРІЛӘР

Сәh. 35

ДҮР, ВӘГТИ-СӘНӘРДИР — Сәррағын бу ше'ри мәшрутә һәрәкәттөн көнбайланып, ишкүлгес консулханасы гарышында Тәбриз әһалинин нұмајиши заманы охунмушшудур.

Сәh. 36

«ШӘРГИ-РУС» — Сијаси, әдәби, ичтимаи, елми гәзет. Бакыда 1905-чи илин әввәлләриндә «Шәрги-Рус»ун телеграмлары» адлы «Ахшам хәберләри»нин бир нечә нөмрәси чыхмышды. Гәзет өзү исә Тифлисдә 1903—1905-чи илләрдә чыхмышдыр.

Сәh. 36

Ет кәсби-елмұ сән'ату фәнни-зирағты,
Бәсdir һәдиси-Рұстему Сөһрабу Әшкәбус.

Бу бейтдә дејилир ки:

Елм, сәнәт вә агрономијаны өјрән,
Рұстем, Сөһраб вә Әшкәбус дастанына гулаг асмаг
вахты дејил.

РҰСТӘМ — «Шаһнамә»нин баш гәһрәманы, Зал оғлу Рұстем пәзәрдә тутулур. Сөһраб исә онун оғлудур.

«Шаһнамә»дә тәсвир олунур ки, Сөһрабы Туран һөкмдары Эфрасијаб ушаглыгдан әлә кечириб сахлајыр вә соңра ону атасына гарышы мүһәрибәјә көндәрір. Рұстем вуруш вахты оғлу Сөһрабы тапымајараг өлдүрүр. Эсәрдә Әшкәбус исә әфсанәви Туран сәркәрдәсидир. Дастанда гәһрәманының тилсімләндіжи көстәрилір. Она ох, гылыш, низә батмазмыш. Рұстем буны билдири үчүн ону охла көзүндән вуруб өлдүрүр.

Сәh. 36

СИМУРГ — Гәдим әсатирдә Елбрус дағында јашајан бөјүк бир гуш. Опа әнга, Зұмруд дә дејилир.

Сәh. 36

КҮНІИ-ГАФ — Шимали Гафгаз дағларына дејилир. Бу дағын гүлләсі түлсім адланыр вә бу нағда чохлу рәвајэт вардыр.

Сәh. 38

ГАЧАР ШАҢЛАРЫНДАН БИРИНӘ — 1794—1925-чи илләрдә һөкмранлыг етмиш Гачар сұлаләсі шаңларындан биригин тәнгидинә һәср олунмушшудур. Гачар сұлаләсі Ағамәһәммәд ханла башланыб Әһмәд шаңла сона јетмишdir.

Сәh. 41

«БИР ГУШ «ҺӘГ-ҺӘГ ДЕЈИБ, ОДУР ОХУЈАР» — Әфсанәјә көрә, бир гуш вар ки, кечә сәнәрә кими башыашағы салланарағ ө

гэдэр «һәг, һәг» дејиб охујур ки, нәһајет, ағзындан бир гэтрэ ган дүшүр вә о сакит олур.

Сәh. 46

КАВӘ—Дәмирчи Кавә Иран һакими Зөһәкын әлејине үсјан галдыран бир шәхсин адыйыр. Эдәбијатымызда һәмишә Зөһәк залымлыг символу, Кавә исә үсјанкарлыг символу кими ишләдилер. Рәвајтләрә көрә Зөһәкын зұлмұ бүтүн халғы чана јығдыры заман, Кавә дәмир күрәсинин башындан чәкичини әлә алараг, үсјан едир, һамыны мүбаризәјә галдырыр вә Зөһәкын тахт-тачынын күлүнү қөјә совурур.

Сәh. 46

Гылмышлар Эндәлисдә чәмаәт намазы ки,
Гап Гадиссүйә дәстәмазы үчүн ифтихар ола — Бу ше'рин фарсчасы беләдир:

Дәр Эндәлис нәмази—чәмаәт шәвәд бепа.

Дәр Гадиссүйә чүнки бехүнһа визу конәнд.

Тәрчумәси:

Эндәлисдә она көрә чәмаәт намазы гылыныр ки,

Гадиссүйәдә дәстәмазлар ган илә алышыр.

Бурада динниң анчаг гылынч күчүнә һәјата кечирпilmәсінә ишарә олунур вә һәр бир азадлыг мүбаризәсінин дә гурбанлыг тәләб етмәси көстәрилир.

Сәh. 47

Бир башга Нуһ ола, јени туфан гопа кәрәк—Әфсанәјә көрә Нуһ пејfәмбәр бөյүк туфан баш верәчәјини вә һәр јері су басачағыны билдири учун бир кәми гајырмыш, өз адамларыны она миндира-рәк туфандан ничат вермишdir.

Сәh. 53

Әһли-һәсәд рәғминә ол әрчүмәнд,

Еjlәди иранлылары сәрбуләнд—Сәттарханын рәшадәтинә ишарәдип. Садә диллә десәк, бу бејт белә мә'на верир: Һәсәд адамларының (халгымызын башыны ашағы едән адамларын) эксинә олараг о бөйүк шәхс, иранлыларын башыны учалтды вә шеһрәтләндирди.

Сәh. 54

Олду Сипәһдар бизә пасибан.

Бәли, о да јару һавадарыныз—Иранын ири феодалларындан бири олан Сипәһдар ингилабын илк мәрһәләсіндә Мәһәммәдәли шаһа дүшмән кими чыхыш едиб, ингилабчы фәдаиләр тәрәфиндә дајаныр, лакин соңра иртича җәбәсінә кечмишиди. Бурада онун ики-үзлүлүгүнә ишарә олунур.

Сәh. 54

Рәшт беңишт олду о Салар илә—«Салар» (јаҳуд «Салари-милли») Сәттарханла бирликдә Иран ингилабына рәhbәрлик етмиш Бағырхана верилән ләгәбdir. 1909-чу илин әvvәлиндә онун билаваситә башчылығы илә Рәштдә ингилаби чөврилиш баш вермишди.

Сәh. 55

Нарда галды «Ан сәрте миң әл Бәсрә иләл Қуфә»—Де, Бәсрәдән Қуфәjә гәдәр алышан верки нарда галды?

Исламијјетин әvvелләриндә бу икى шәһерин арасындакы әразидә гојулан верки һаггында һәкмә ишарәдир.

Сәh. 58

Нечә јазмаг дүздүр сөјлә:

«Гыjmә»ни «гаф»ла, «гајин»лә—«Гаф» вә «гајин» әрәб әлифбасында һәрфләриң адыйыр. Биздә исә, «г» вә «ғ» һәрфләридир.

Сәh. 60

«Элифим» «нун» олуб мәним — Эрәб әлифбасында «әлиф» һәрфи шагули дүз хәтт кими јазылыр. Нун һәрфи исә данрәвн шәкилдә. Бурада гамәтинин әjилдијинә ишарәдир.

Сәh. 62

МӘШРУТӘ — Иранда баш верән мәшрутә ингилабы нәээрдә тутулуб (1905—11-чи илләр). Бу ингилаб нәтичәсindә Иранда Мәчлис чагырылыб вә конститусија гәбул едилиб. Өз гәddарлығы, сатғынылығы вә мүстәбидлиji илә мәшһур олан Мәһәммәдәли шаһ 1907-чи илдә Милли Мәчлиси топа бағлајыр, Русија чаризминич көмәји илә ингилабчылар диван тутмаға башлајыр. Белә олдугда, Азәрбајҹан, хүсусилә Тәбрiz ингилабчылар ајага галхылар. Тәбрiz шәһәри бүтүн Иран ингилабынын мөркәзи гәраркаһына чеврилир. Сәttархан вә онун ән јахын силаһдашы Бағырханын гәh-рәманлығы, һәрәката дүзүн рәhbәрлекләри сајәсindә ингилаб галиб кәлир, Мәһәммәдәли шаһ арадан галдырылыр, Иранда конститусијалы монархија дөвләт гурулушу јараныр.

Сәh. 63

ҺИЧАЗ — Эрәбистанда шәһәр адыйыр. (Һичаз шәһеринин адындан әмәлә қалән Азәрбајҹан классик муғамларындан биринин ады).

Сәh. 64

НАДИР ЭФШАР — (1688—1747) — 1736—1747-чи илләрдә Иранда эфганлара гаршы мубаризәjә башчылыг етмишdir.

Сәh. 67

Һардадыр гәhрәман Тәhәмтәнләри. **ТӘHӘМТӘН** — 1. ири чүссәли, бојлу-бухунлу, 2. гошун башчысы. 3. пәhlәwan.

Иран әсатириндә Рүстәм Зал вә Бәhрамын ләгәбидир.

Сәh. 67

Зал оғлу Рүстәмин дастаны һаны? — «Шаһнамә» нәээрдә тутулур.

ЗАЛ — Рәвајәтә көрә ағсачлы дөгулмушшур. Атасы буну бәдбәхтлик әlamәti һесаб етмиш, ушағы бир даf дәшүнә атмышдыр. Куја Симург гушу ону өз јувасында бәslәмишди. Зал һәм дә ағыллылыг вә сијасәтчи символу кими дә ишләнир. Рүстәм һәмин Залын оғлу, «Шаһнәмә»нин јенилмәз баш гәhрәманыйыр.

Сәh. 78

МУСА (МОЛИСЕЈ) — тәхминән 5000 ил бундан әvvәl јашамыш илк јеһуди пејfәмбәри сајылыр.

Сәh. 78

Етди әһја Јенки Дүнja мурдәнанын биттәмам.

Јенки Дүнja — Америка. Өлкәнин бүтүн адамларыны дирилтди — Ж'ни бүтүн халғы савадландыры.

Сәh. 79

АЛИ-ГАЧАРЫ — Гачар өвлады.

Гачар сұлалеси 1794-чү илдә Аға Мәһәммәд ханла башлајыб, 1925-чи илә гәдәр Иранда һөкмранлыг етмиш мұстәбид шаһлар накимијјәти.

Сәh. 79

Де көрүм, мәни-әчәм, Әһмәди-бигүссөвү гәм—Султан Әһмәд шаһа ишарәдир (Гачар сұлаләсінин ахырынчы шаһы).

Сәh. 83

Торки нәмиданәм, мәра то беччә пендари—Түркичә (азәрбајчанча) билмәдіјимә көрә мәни ушаг санырсан.

Сәh. 87

САҒРЫБАШМАГ—Молла нәзәрдә тутулур. Иранда, бир гајда олараг, моллалар сағры дәридән, дабансыз башмаг (нә'лејн) кејәрләр.

Сәh. 90

ИНШААЛЛАН—Мө'чүз бу ше'ри күрд Исмаыл хан Смитко-нун 1922-чи илдә Урмија вә Азәрбајчанын айры-айры шәһәрләри-нә һүчүм стдији күнләрдә јазмышдыр.

Сәh. 91

Јатрыт дабанларыны — ајаггабынын далыны әзиб, аяға кејмәк, демәк.

Сәh. 92

Һәр ан ке дәндан даде, наң һәм бедәһәд — О адам ки, диш вериб, чөрәк дә верәр.

Әслиндә бу ифадә фарс аталар сөзүндә белә ишләнир: «Һәр ан кәс ки, дәндан дәһәд, наң дәһәд». Шаир бурада јаздығы ше'рин вәэнинә ујунаштырмаг учун бир гәдәр дәјишишди.

Сәh. 97

Нәэрәти-Јусифдә галмазды Зүлејханын көзү—Јусиф вә Зүлејха әфсанәси әvvәлчә «Төврат»да, соңра исә «Гурان»ын 12-чи сурәсindә (Јусиф сурәси) өз әксини тапмыштыр.

Зүлејха Јусифи дәличәсинә севириши, Јусиф исә онун севки-сини рәдд едирмиш. Бизим шаирләrimizdәn дә бир нечәси бу сев-ки мачәрасыны нәзмә чәкмишләр.

Сәh. 99

Исрафил ону Сурда' да чалды:— «Сур» шејпур демәкдир, Исра-фил исә бир мәләйин адыйыр. Мүсәлман дининә көрә, куја гија-мәт күнү Исрафил адлы мәләк шејпур чалачаг вә бүтүн өлүләр аяға галхачагдыр.

Әдәбијатда бу ифадә, адәтән, мәчази мә'на дашијараг хәбәр-дарлыг, халгы гәфләт јухусундан аյылтмаг мә'насыны ифадә едир.

Сәh. 100

МҰЧӘЛЧӘЛ ЭССОЛТАН—мәшрутә дөврүндә ингилабчылара гарышы фәэл мубаризә апаран Иран шаһзадәсі.

Сәh. 100

ШАПШАЛ—чар ордусунун полковники олмушшур. Бу шәхс әв-вәлләр Иранда Мәммәдәли шаһын тәрбиәчиси, мәшрутә һәрәкаты дөврүндә исә онун мәсләһәтчиси олмуш вә азадхәнлара диван тутулмасында башлыча рол оjnамышдыр.

Сәh. 100

Фәзлуллаһымыз өлдүрүлуб иш бетәр олду—Фәзлуллаһ о заман Иранда мәшрутә һәрәкатына гарши мұбаризә едән мұртәче руһани Шејх Фәзлуллаһ Нуриниң ингилабчылар тәрәфиндән өлдүрүлмәсінә кинајәли шәкилдә ишарә олунур.

Сәh. 100

Пәсәри-мадәри хаган—хагапын анасының оғлу, атасындан хәбәрсиз (Мәммәдәли шаһа верилән кинајәли аддыр).

Сәh. 101

Дүйнәни атыб Һәллағы-Мәндүр олачагсан—Мәңсүр-Һәллач Х асрдә танынмыш суғиләрдән бири олмушшудур. Ираның Бејза шәһәриндәндири. Шәриәт әлејінә чыхышлары үстүндә Мұғтәдир Биллаһын әмри илә Бағдадда е'дам едилмишdir. Онун өз мәсләкү ургунда мәрдликклә өлүмә кетмәси һәмишә классик әдәбијатда әгидесіндән дөнмәз бир мұбариzin рәмзи кими нұмунә көстәрилир.

Сәh. 102

Шаһсевәнлә ејләјир дә'ва, Сәмәдхан, неjlәjim.—Шаһсевән—Иранда гәбилә аддыры.

Сәh. 103

Иранлы олмасајды, олмазды һеч Сәмәд хан—Сәмәд хан Шү чауддевлә Мәшрутә ингилабы заманы Иранда вә Җәнуби Азәрбајчанда азадлыг һәрәкатының ән гәddар дүшмәнләриндән олмушшудур. О, азадхәллара ән вәһши җезалар верирди вә нәһајәт ингилабчылар тәрәфиндән өлдүрүлмушшудур.

Сәh. 103

ЕДИССОН (1847—1931)—Мәшһүр Америка алими, електротехник.

Сәh. 103

ЕРЛИХ-ПАУЛ (1854—1915)—Көркәмли алман алими, һәkim вә биокимјачы.

Сәh. 103

ДАРВИН ЧАРЛЗ РОБЕРТ (1809—1882) Инкiltәrәnin көркәмли алими, биологу вә «Тәкамүл» нәзәријәсінин —дарвинизмин әсасыны гојан шәкседир.

Сәh. 104

ШИРУ ХҮРШИД (Күнәш вә Шир)—Ираның кечмиш кербидир.

Сәh. 105

. **ШАҢСЕВӘН ЈУРДЧУ ВӘ ПОЛАДЛЫ** —Җәнуби Азәрбајчанда олан гәбилә адларыдыр.

Сәh. 105

Гахгадылар сөнки-әдәм әнкимә—Мәһиведичи даши вурдулар әнкимә. Бурада мәчәзи мә'нада ишләнир. Іә'ни мәни јаман күнә гојдулар.

Сәh. 109

Әссәбру мифтаһұл-фәрәч—Сәбр чыхыш јолунун, мұвәффәгијәтип ачарыдыр.

Сәh. 109

Аду-Сәмуд.—Сәмуд—Һичаз илә Шам арасында јашајан гәдим әрәб тајфасыдыр. Бу гәбилә бутпәрәст олмуш вә ислам дининә гарши күчтү мұғавиимәт көстәрмишди. Гуранда бунлар «кафир» адландырылыр. Онларын әразисиндән кечмәк вә сујундан ичмек һарам едилир.

Сәh. 112

ШЕЙХ ХӘЗӘР—Иранда јашајан бир әрәб феодалынын аддыры. Бу шәхс инкилис империализми тәрәфиндән силаһландырылмыш, 1906-чы илдән е'тибарән Гачар сулаләси әлејінә мұбариәжә чыхмышды. 1922-чи илдә Хузистанда јарадылмыш Җәнууб тајфалары штифагының башчысы иди.

Сәh. 112

Чүн шикар етди биши гәфләтән ол меһтәри-пир—Рза шаһ Пәһлевијә ишарә олуунур. О, әввәлчә меһтәр олмуштур, харичи дөвләтләрин, хүсусилә инкилисләрин көмәжи илә шаһлыға чатышдыр. Бурада шаир һәмән мәсәләјә тохунур.

Сәh. 115

«Зәрбә, јәзрибу, һүвәззәрбә»—Әрәб дили грамматика гајдаларындан бириди. «Зәрбә» («вурду») фе'линин һалландырылmasына мисалдыр.

Сәh. 116

«Иjjакә-нәстәнн» и затсан, кечәр кедәр—«Гуран»ын «Фәтиһә» сүрәсіндән бир чүмләди. Мә'насы— Сәндән көмәк истәјирик.

Сәh. 118

ШҮМРҮ-СӘН'АН—Имам Һүсејни өлдүрән мәшһур сәркәрдәнин аддыры. Бу ад мүсәлман аләминдә гәddарлыг, залимлик вә рәһим-сизлик рәмзи кими соҳи ишләнир.

Сәh. 119

«ЈЕНИ ЈОЛ»—1925-чи илдән Бакыда латын әлифбасы илә нәшр олунан күтләви гәзет.

Сәh. 121

«Зәрбә-зејд»дә асары-зәлаләт көрүнүр. «Зәрбә-зејд»—Әрәбчә «Зәрбә»—«Вурду», «Зејд» «филанкәс» демәкди. Әрәб грамматикасында үчнәрфли фе'ли һалландырмаг гајдасыны өјрәтмәк үчүн кәтирилән мисалдыр. Бу мисрада көнә әрәб сәрф-нәһіппин мұасир дөвр үчүн јарапсызыны ишарә едилир.

Сәh. 126

До кәштије-мұтәсави әсас әндәр бәһр,
Жеки рәсид бе саһил, дикәр бе туфан рәфт
Мә'насы:

Әсас е'тибарилә бәрабәр олан ики кәми дәниздә,
Бири саһилә чатды, икинчиси туфанда батды.

Ейни мәгсәд дашијан ики шәхсин, ja ики группун тәсадуфләр иетичесинде биринин мұвәффәг дикәрин мәһв олмасы мә'насында ишләнән бир бейтди.

Сәh. 128

НӘЖЖИР—шаир Мирзә Мәһәммәд Тәги (1248—1312 h. г.).

Сәh. 128

Җәннәти тәчри тәһт әһәл-әнһар—«Гуран»ын «Әлбејнә» адланан 98-чи сурәсінин ајәсіндән бир парчадыр. Мә'насы — Җәннәт ағачларының алтындан нәһрләр ахыр.

Сәh. 128

ӘЛ-ГӘФФАР—Әрәбчә «құнаһлары өзі бағышлајан» демәкдир, мәчәзи мә'нада Аллаһын адларындан бири кими дә ишләнир.

Сәh. 128

ЧЕЈНІУН—Абу-дәрја чајының көһнә ады.

Сәh. 144

КӘ'БӘ—Мәккә шәһәриндә мұсәлманларын ибадәткаһы олан бинаның адыдыр.

Сәh. 145

САРӘНК—Классик мұғамлардан биринин адыдыр.

Сәh. 146

Тири-тәкфириң әбәс санма каман үстүндәдир. **ТӘКФИР**—«Дини ичмадан кафир кими ғовулмасына фитва вермәк», «кафириңдә тәгисрләндирмәк» фикрини ифадә едир. Мисраның мә'насы: Кафириләрә гаршы охумун кәман үстүндә олмасыны јерсиз санма.

Сәh. 163

НЕЈНӘВА—Гәдим Асури чарлығының пајтахты. Бу шәһәр 2600 ил бундан әvvәл (ерамыз. әв. 612-чи илдә) Мидија гошуналары тәрәфиндән тутулмушду вә дармадағын едилмишиди.

Сәh. 166

ШИМРАН—Теһраның шималында курорт жері.

Сәh. 166

РЕЈ—Теһраның юнындакы тарихи гәдим шәһәрин адыдыр.

Сәh. 168

ГӘСӘМ ХУДАЈА—Аллаһа анд олсун демәкдир.

Сәh. 169

ДӘРБӘНД—Теһраның шималында јашыл вә сәрин јердир.

Сәh. 170

ТОЧАЛ—Теһраның јахынлығында жер ады.

Сәh. 173

ШӘНРИНОВ—Теһранда үмуми евләрдә мәшһүр олан, халг арасында нифрәтләнән мәһәлләнин адыдыр.

Сәh. 178

Ләкум диникүм вәлијә дини—«Гуран»ын «Әл-Қафирун» сурәсіндән бир چүмләдир. Мә'насы: Сизин үчүн өз дининиз, мәним үчүн өз диним.

Бири дикәринин е'тигадына, ja мәсләкинә тохунмамаг фикрини ирәли сүрүр.

Сәh. 178

Верәндә сәрхәти-мәшрутә шаһ Мүзәффәрәддин—Мүзәффәрәддин шаһ 1896-чы илдән 1906-чы илә гәдәр шаһлыг едибди. О, 1906-чы

иілә гәдәр шаһлыг едибидир. О, 1906-чы ил 5 август тарихдә Иранын, мәшрутә (монархијалы парламент) үсулу илә идарә олунмасы әмрини имзалаышдыр. Бу мисрада һәмин мәсәләјә ишарә олунур.

Сәh. 178

Мұзәффәр оғлу бир аз сонра һөкмәт олду,
Јағин билирсән өзүн, налымыз јаман олду,
Шаһын рәнијітә хәсм олдуғу әжан олду,
Топ илә мәчлис-милли дағылды, ған олду,
Мурада чатды жено мұртәче рәэзил, хан.

1908-чи илни 23 ијулунда Мәһәммәдәли шаһын әмри илә ча-
ризмин казак бригадасы Мәчлисін вә мәшрутә башчыларының чәм-
ләпидији Сепәлесалар мәсчидини топа бағлајыр. Беләлеклә, Мәчлис
бағланып, мұтәрәгги ғәзетләриң چыхмасы гадаған олур вә иртича
түвшөләри Төһранда мұвәггәти гәләбә чалырлар.

Сәh. 179

СӘТТАР, БАҒЫР—«Сәттар» дедикдә Җәнуби Азәрбајҹанда 1908—1910-чу илләрдә баш верәп ингилаби мубаризәләрин башчысы Сәттарханын, «Бағыр» исә онун ән յаҳын силаһдаши Бағырханын адлары һөрмәтлә чәкилир. Халг Сәттарханы Сәрдари-милли (халғын рәһбәри), Бағырханы исә Салари-милли (халғын сәркәрдәси) ад-
ландашырыды.

Сәh. 180

БАБИ-ҢЕЈ'ӘТИ-ВҮЗӘРА—«Вәзиirlәр һеј'әтиниң ғапсысы» де-
мәкдидир. Иш үчүн назирләриң гәбулунда көзләмәләрә вә сүрундур-
мәләрә ишарә олунур.

Сәh. 182

КӘЛИМ—Һәэрәт Мусаның ләгәби (Бузовдан аллаһ ѡараңы).

Сәh. 187

ФИРОУН—1. Гәдим Мисир һөкмдарларының ады. 2. Залым, гәд-
дар, гудурған вә с. мәчази мә'налар дашыјыр.

Сәh. 190

КАПИТАЛ—Қапитализм нәзәрдә тутулмушшур.

Сәh. 190

ХУБУС ТИНӘТИ—Хасијјәт хәбислији вә характер пислији мә'-
насыны верир.

Сәh. 192

СӘПӘНД—Чобанларын јун ипдән тохудуглары даш атмаг алә-
тидир.

Сәh. 193

СӘБӘБИ-ИЗЗ—Әзиз олмағын сәбәби.

Сәh. 195

Нечә бавәр олур бинаја набина ола рәһбәр—Нечә инанылар
ки, көзлүjे кор јол бәләдчиси олсун.

Бу мисрада ағылсызын ағыллыја рәһбәрлик етмәси тәнгид олу-
нур.

Сәh. 195

Вәтәнә ашиги-шејда чәмилүлгәр олан молла—Бурада Молла Нәсрәддинин адына һөрмәтлә ишарә олунур.

Сәh. 206

ДАРИЈУШ I—Ерадан әvvәл 522—486-чы илләрдә јашамыш Ирандақы Әһмәниләр сұлаләсіндән олан бир падшаһын адыдыр.

Сәh. 206

ЧӘМ—Гәдим Иранда падшаһлар сұлаләсінин IV шаһы Чәмшилип илк адыдыр. Рәвајәтләрә көрә јазын илк күнүндә о, чәвәнирлә бәзәнмиш тач башына гојараг, гызыл тахта чыхыр вә hәмии күнү бајрам е'лан едип. Куя Чәмин палтарлары, тахты гызыл вә тачы чәвәнир олдуғундан күнәшин ишығындан шәфәг сачыр. Күнәш шұасының алтында парлајан тахт-тач јердә икпичи күнәш жарадыр. Һәмин күндән е'тибарән халг арасында Чәм «күнәшин телләри» мә'насында олан «шид» сөзү әлавә олунуб. «Чәмшид» адландырылыр. Баһарын илк күнү бајрам е'лан едилмишdir.

М. Э. Талыбовун «Әһмәдин китабы» әсәриндә көстәрилir ки, баһарын илк күнүн рәсми сурәтдә милли бајрам е'лан едән Чәмшид, 3500 ил бундан әvvәл Азәрбајчанын падшаһы олмушдур.

Сәh. 207

ХИЗР—јашыллыг пејғәмбәри.

Сәh. 208

ФИРИДУН—Гәдим Иран падшаһларындан бири.

Сәh. 208

ГУБАД—Иранын гәдим падшаһларындан бири.

Сәh. 208

КӘЈАН—Гәдим Иранда һакимијәт сүрмүш бир сұлаләнин адыдыр.

Сәh. 208

Кеј—Гәдим Иранда Кејләр сұлаләсінин ады. Кејгубад вә Кејкавус бу сұлаләнин башчыларыдыр.

Сәh. 208

ЗӨННАК—Иран әсатириндә дәмирчи Қавәнин мәғлуб етдији залым вә ганичән падшаһ, Фирдовсинин «Шаһнамә»сіндә мәнфи сурағләрдән биринин ады.

Сәh. 209

1330-да нә олуб Тәбриздә—1330 h.г. или 1911-чи милади илә тәсадүф едир. 1911-чи илин јанвар айында бир груп азадихаһлар чар мә'мурлары тәрәфиндән дар ағачына чәкилибләр. Бу вәһшилик бир бәднам һадисә кими Тәбриз чәмаәтинин, еләчә дә Чәнуби азәрбајчанлыгарын гәлбиндә јашајыр вә дайм нифрәт докуур.

Сәh. 209

ШӘФӘГ—Чәнуби Азәрбајчанын мәшһур алими вә көркемли әдәбијатшүнас Шәфәг Рзазадәдир.

Сәh. 210

СҮЛЕЙМАН—Дини рәвајәтә көрә, јөнудиләрин гәдим пејғәмбәрләриндән бири, ejni заманда онларын падшаһы олмушдур. О,

куя һејванларын, гушларын, балыгларын дилини билирмиш. Жел дә онун ихтијарында имиш.

Сәh. 212

МӘДАИН — Бағдадын чәнуби-шәргинде, Дәчлә ҹајы үзәринде вахты илә салыгымыш, инди исә јери галан көһнә бир шәһәрdir. Бура Сасанилерин гыш сарајы иди. Хаганинин «Мәданн хәрабәләри» ше'ри бу ишхөрә һәср олумушшур.

Сәh. 212

БИСҮТҮН — Лүгәти мә'насы «сүтүнсүз» демәкдир. Ҳүсуси исм һалында ишләнәркән Иранын һәмәдан шәһәри илә һүлваш арасында јерләшән гәдим бир абындыр. Һекајәләри, јазылары вә с. илә мәшһүр олан бир абында чох дик вә сылдырым бир дағдан ибәрәтдир. Фәрһад вә Ширин һаггында јазан һәр бир шаир бу јердән дә бәйс ачмалы олур.

Сәh. 217

Јох сөйләјә бир кимсә—һаны нәгди гранын?

ГРАН — Иранда пул вәнидидир. Бурада сорушулур ки, һаны нәгд пулун?

Сәh. 217

ГАРА ДАМДАШ — Тәбриздә мәһәллә адыйдыр. Бир заман әхлагызы гадынлар мәскәни кими шәһрәт тапмышды.

Сәh. 219

Һеч кәс вар олан бир зады вермәкдә утанмаз — Азәрбајчанын мәшһүр мәсәлләриндәндир. Вардан верән утанмаз, јохдан верән дәлидидир.

Сәh. 219

«ЧӘШМИ-НӘСҮД» — «Пахыл адамын көзү», «пис көз» мә'насында ишләнир.

Сәh. 229

КӨЙ АСМА — Сәхир Түркијәдә бир мүддәт јашадығы учүн шә'рләринде бә'зән түрк сөзләрindән дә ишләнир. Көй асма түрк-чә үзүм тағы, тәнәк будағы демәкдир.

Сәh. 230

РҮФ'ӘТ ТАҒЫ — Чәнуби Азәрбајчан әдәбијатында исте'дадлы шаир, көркемли әдәбијатшунас вә журналист кими таныныш бир шәхседир. О, 1890—1921-чи илләр арасында јашамыш вә Шејх Мәһәммәд Хијабанинин яхын силаһашларындан олумушшур. Мүфәс-сәл мә'лумат үчүн ба x: сәh. 215.

Сәh. 234

СҮРХАБ — Тәбриздә мәшһүр бир мәһәлләнин адыйдыр. Бу мәһәллә Мәшрутә һәрәкәтү заманы мүбариэ мәркәзинә чөврилмиш, буранын бүтүн сакинләри ингилабын тәрәфинде дурмушлар. Мәшһүр Миңзә Әбдүррәһим Талыбов вә Сәттархан да һәмән мәһәлләнин сакинләри олумушлар.

Сәh. 237

ГУМЛУ ДӘРӘ — Чәнуби Азәрбајчандың кәнд ады.

Сәh. 237

ГАРАГУ — Сәһәннәдән ахыб Мијана чајына төкүлән чај.

Сәh. 252

Кәтирди оғлуну Қән'ана налә илә Іә'губ
Фәгәт мәзарда көрүшдү огул атасы илә.

ІӘ'ГУБ — гәдим пејғембәрләрдән бири олуб, мәшһур Йусиф пејғембәрин атасыдыр. Оғлу Йусиф итәндән соңра чох ағламагдан кәзләри кор олмушдур. Рәвајәтә көрә Йусиф тапыланын соңра онун көjnәjиниң үстүнә саланда кәзләри ачылмышдыр. Классик әдәбијатда «Іә'губ» ады һәмишә кәзләри ѡлда галаны, һәсрәт чәкән шәхси символик ишарәси кимни ишләдилүр.

Сәh. 253

ӘФСАНӘ ШАИРИ — Бу ше'ри Шәһријар Иранын мәшһур шаири, «Ше'ри-ноу» нәзәријәсинин баниси олан Нима Йушичә (1895—1961) һәср етмешдир.

Сәh. 257

ҮСТА СӘБА — ӘБҮЛНӘСӘНХАН СӘБА — XX әср Азәрбајҹанын ән мәшһур мусиги хадимләринин бири олмушдур. Тәбриздә анадан олуб, кәңч яшларындан азадхা঳лара гошуулан бу шәхс узун илләр тәһидләрә, тә'гибләрә мә'руз галмыш вә вәтәниндән сүркүн едилмишдир.

Сәh. 289

«Вон дикәр похт һәмчинин һәвәси
Вон имарәт бесәр нә борд кәси.»

Сә'ди Ширазидән бир бејтдир. Тәрчүмәси:

Башгасы о чүрә ки, һәвәс бәсләди.
Бу имарәт бир пәфәри дә ахыра гәдәр јашатмады.

Сәh. 289

ХАЈИНҰЗЗӘРБ — Хайн вә зәрб сөзләринин бирләшмәсіндән әмәлә көлиб, онун лүгәти мә'насы «сиккә хайн», «сахта пулкәсән» демекдир. Мүәллиф бу сөзү ләгәб әвәзинә ишләтмәкдә зәррабла-рын хәјанәтләrinin ифша етмәк истәмишдир.

Сәh. 289

ФЕЛИКС ФОР — 1841—1899-чу илләрдә јашамыш Франсуа Феликс Фор, Франса буржуазиясынын сијаси хадимләриндән бири олмушдур. О, 1881-чи илдән депутатлар палатасынын үзвү, 1895—1899-чу илләрдә исә республика президенти вәзиғесинде ишләмишдир. 1897-чи илдә Румынья илә иттифагы мәlikәмләндирмәк мәгәсәдилә Петербурга кәлмишдир.

Сәh. 291

МӘГАЛӘ — Јазы, әсәр, китаб мә'насында да.

Сәh. 292

ШӘЧӘРӘ — Сеидләрниң һансы нәслә вә һансы имамын өвләды олмаларына даныр сәнәддир. Мәчази мә'нада, өзүнә сахта олараг јаҳши кечмиш дүзәлдиб сәнәдләшdirмәје дә дејилир.

Сәh. 293

«ЗӨНК» ХӘСТӘЛИЈИ — Күлмәк хәстәлији. «Зөнк» сөзү айрылыгда «әлә салмаг», «мәсхәрәје гојмаг» мә'насында ишләнир.

Сәh. 294

ФӨВГӘ ҚҰЛЛИ ЗИ ЕЛМУН ӘЛИМ—Әрәбчәдир. Тәрчүмәси: Інәр бир алымдән үстүн башга бир алым дә вардыр.

Сәh. 295

ӘЛЛИ ИЛ ТӘГЛИД ДӘВРҮ—Нәсрәддин шаһын әлли иллик һакимијїети дөврүнә кинаjеви ишарәдир.

Сәh. 296

ИСМИ-БИМУССӘМА—Лұғети мә'насы «адландырылмыш исим» демәкдир. Бу ифадә адәттән мәчәзи мә'нада ишләдиләрәк, бизим дилимиздәки «ады вар, езү јох» фикрини ифадә едир.

Сәh. 298

БАЛӘНК—Чох ширин вә ләтиф ситрус биткисидир. Ондан назырланан мұраббә ләззәтли олур.

Сәh. 298.

ГЫРМЫЗЫ БАДЫМЧАН—Әввәлләр Азәрбајчанда помидора гырмыйзы бадымчан, жаҳуд «ермәни бадымчаны» дејирдиләр. Җәну-би Азәрбајчанда бу истилаһ јенә дә ишләнир.

Сәh. 300

БАЛИҒӘН МА БЕЛӘГӘ—Әрәбчәдир. Тәрчүмәси: Қифајэт гәдәр, лап хиртдәjедәк.

Сәh. 306

ПИШХАНА—Бинаja жапышыг сүтунлу ејван. Шүшәбәнд. Бурада исә илк көч мә'насындаадыр.

Сәh. 307

ӘСӘД (әрәбчә) — Шир демәкдир. Бурчу илинин аjlарындан биригин әрәбчә адыдыр (бешинчи aj). 12 сәjjәrәдән-улдузлардан биридир.

Сәh. 309

НАИБУЛ-ӘЈАЛӘ — Әјаләт һакиминин мұавини, көмәкчиси.

Сәh. 310

САНДЫГХАНА—Әрзаг шејләри јығылан ичәри ев; кичик амбар, палтар јығылан јердир.

Сәh. 310

ТӘ'ЛИМ ЧУБУFY—Тохумадан, жаҳуд башга маддәдән дүзәлдилмиш балача әл ағачыдыр. Бә'зи дөвләт гуллугчулары вә беjүк шәхсләр белә бир чубуғу тәсбиһ кими әлләриндә кәздирirlәр.

Сәh. 311

Ағача күшт верәрләр, гајда-гануна күш вермәзләр. Фарсча «кушт»—эт, «куш» гулаг демәкдир. Мүэллиф бу ифадәләри аhенк-дарлыг үчүн чох көзәл вә јеринде ишләтмишdir. Демәк истәмишdir ки, көтәк алтында эт төкәрләр, гајда-гануна гулаг асмазлар.

Сәh. 311

«Пејроване-хәр, ja пејроване-хор»—Пејро—ардынча кедән, пәрәстиш едән, тәглидчи, хәр—улаг, хор исә јемәк демәкдир. Демәли, һәмmin ифадә «ешшәjин далынча кедәnlәr», ja «гарынгуулар» фикрини ифадә едир.

Сәh. 311

КАРХАНА — Фабрик, завод демәкдир. Анчаг мәчази мә'нада ишләдилмиш мәтбәх фикрини ифадә едир.

Сәh. 312

Он кәһ бекујәмәт ке до пејманә дәр кәшәм. Фарс гәзәлиндән бир мисрадыр. Тәрчүмәси: Анчаг икни бадә ашырандан сонра сәнә дејәрәм.

Сәh. 312

БАГИДАР — «Баги» галыг демәкдир. Бу сөз, адәтән, несабдарлыгда ишләнилгәр. Кечмишдә вә инди дә Иран тичарәтиндә кәлирчыхары, алмагы вә вермәји несаблајандан сонра, әкәр гарши төрәф борчлу галырса, хүсуси формада әрәбчә бөүк бир «әлбаги» сөзү јазыр, онун даирәвін һәрфи ичәрисинде јекуналыштырылмыш јекунун, яәни галығыны јазырлар, буна «әлбаги», яхуд «баги» дејирләр. Багидар бу мә'нада ишләдилгәр.

Сәh. 313

НӘЗРӘТИ-ВАЛА — Шаһзадәләрә мәхсус ләгәбдир.

Сәh. 314

ӘЛЧҮНУНӘ-ФҮНУНУН — Эрәбчәдир. Тәрчүмәси: Дәлилик дә елмдир.

Сәh. 315

ӘЛЛОВМУ-ӘКМӘЛӘТҮ — Эрәбчәдир. Тәрчүмәси: Бу күн тәкмил етдим.

Сәh. 316

ТӘМӘДДҮН СӘРЛӨВНӘСИ — Мәдәнијјәт вә тәрәггинин әсас мәсәләси, башлыча аимили мә'насында ишләнмешdir.

Сәh. 317

ШАРЛ XII — Извеч кралы Карлдыр (1682—1718). О, 1697-чи илдә 15 јашында икән атасының јеринә кечмиш вә 1718-чи илдә вәфат етмишdir. XII Шарл Авропаның бир сыра өлкәләринә һәрби јүрүш тәшкил етмишdir.

Сәh. 320

ЈЕЛДА КЕЧӘСИ — Пајзызын ахырынчы, гыш фәслинин ilk кәчәсидir. Эн узун кечәдир. Өзү дә шәр, шум вә нәһс несаб олунур.

Сәh. 320

Имшәб бераети шәбе-ма рүзә-ровшән эст — Фарс гәзәлиндән бир мисрадыр. Тәрчүмәси: Бизим бу кечәмиз һәгигәтән ишиглы күн-дүздүр.

Сәh. 323

БОНЖУР — Франсызча «салам» мә'насында ишләнир.

Сәh. 324

ӘГЛИ-КҮЛЛ — Идеалист Шәрг философларының фикринчә, һәр бир шеј өзү јаранмаздан әvvәл онун әгли јараныр. Қуја чәмијјәттин әгли Мәһәммәд Пејғәмбәрdir, кайнатын әгли күнәшdir. Гуранда бела бир мәэмүнда ајә дә вардыр: «Аллаһ бүтүн јаранмышлардан әvvәл әгли јаратмышдыр».

Сәh. 324

ДЕЛКАССЕ — 1855—1923-чу и.ләрдә јашамыш Теофил Делкас-

се Франса дөвләт хадимләриндән вә дөвләт дипломатларындан бири олмушшур.

Сәh. 326

ЕМИЛ ФРАНСУА ЛУБЕ — 1838—1929-чу илләр әрзиндә јашајараг, Франса мүртәче сијаси хадими вә мө'тәдил республикачы иди. Лубе 1899—1906-чы илләрдә Франсаның президенти олмушшур. 1902-чи илдә Петрограда кәләрәк, рус-франсыз әлагәләрни мөһкәмләндирмәк учун сә'ј көстәрмишdir.

Сәh. 326

ДЕРУЛЕД — 1846—1914-чу илләрдә јашамыш Франсаның сијаси хадимләриндән бирни иди. О, һәм дә әдәбијатчы иди. Парис коммунасыны әзмәкдә фәал иштирак етмишdir.

Сәh. 326

ИКИНЧИ КЕЛJОМ ВИЛHELM — 1859—1941-чи илләрдә јашамыш, 1888—1918-чи илләрдә Алманијанын императору вә Пруссијанын кралы олмушшур.

Сәh. 328

Көн дэббалығына дәјмәз—фарс дилиндә ишләдилән зәрбү-мәсәлдир. Бир ишин фајдасты онун әзијјәтинә дәјмәјән һаллarda ишләнир.

ЧОГРАФИ АДЛАР

Азәриабадәкан	— Азәрбајчаның гәдим ады.
Гум	— Иранда гәдим шәһәр.
Дәмавәнд	— 1) Төхрәнның шималында шәһәр; 2) Дағ.
Дәрбәнд	— Төхрәнның јахынлығында шәһәр.
Исфаһан	— Иранда Төхрәндан соңра әп бөյүк шәһәрин ады. Шаһ Аббас заманы Ираның пајтахты олуб.
Јәзд	— Иранда шәһәр ады.
Кашан	— Иранда шәһәр ады.
Кирман	— Иранда шәһәр ады.
Килан	— Хәзәр дәнисинин чәнуб саһилинде јерләшән вилајетин адыдыр.
Мәдани	— Дағылмыш көһнә шәһәр ады. Сасани шаһларынын гыш сарајы иди. Авропада Қтезифон шәһәри кими мәшһур иди. Инди онун јахынлығында Бағдад шәһәри јерләшир.
Найн	— Иранда Исфаһаның јахынлығында јерләшән шәһәр ады.
Рәшт	— Чәнуби Азәрбајчанда шәһәр ады.
Реј	— Төхрәнның јахынлығында гәдим Реј шәһәринин галыгларынын гоншуулугунда салынмыш јени шәһәр ады.
Урмијә	— Чәнуби Азәрбајчанда шәһәр ады.
Шираз	— Иранда шәһәр ады.

А

Аб—1) су; 2) әринмиш, маје налина дүшмүш; 3) јаш, көз јашы; 4) араг; 5) ләтиф, јүнкүл.

Аби-көвсәр—дини әфсанәjә көрә куя беништә олан бир чајын сују; 2) ички.

Ајет—әламет, ишиш, гуран сурәләриндәки чүмләләрин нәр бири.

Амадә—һазыр.

Амм—1) күтлә, халг; 2) үмумхалг, күтләви; 3) авам, гара чамаат; 4) сојид олмајып, Мәһәммәдин нәслиндән олмажан (дини).

Ариф—1) билән, биллик саһиби; 2) таныјан; 3) классик Шәрг ше'риндә мистик софија ишарапе олараг ишләдилир.

Асар—әсәрләр.

Аситан—кандар, астана, ешик; 2) бәркаһ, дәркаһ, сараја кириш гапысы.

Атифәт—1) мејл, маниллик; 2) дүјғу 3) симпатија.

Б

Баб¹—1) гапы; 2) китаб вә ja әсәрин белүнмүш олдуғу һиссәләр; 3) падшаш вә һакимләрин гапысы.

Баб²—лајиг, јарашан.

Бади-мұхалиф—мұхалиф күләк, гарышыдан әсәи күләк.

Бади-сәба—мұлајим күләк.

Базији-шәтрәнч—шаһмат ојуну.

Бак—горху, чәкишмә, еһтијат, гајғы.

Бам—дам.

Бәнк—сәс.

Бејтүлһәзәч—1) һузн еви;

2) эсатирә көрә Іагуб пејғәмбәрин өз оғлу Йусифин һәсрәти илә гапаныбы җашадығы ев.

Бәдбид'ә—пис әмәл.

Бәдтәр—даһа пис, даһа јаман.

Бәдһән чәрә—ағзы пис олан адам.

Бәзми ишрәт—кеф мәчлиси.

Бәргарар—мөһікәм, дайми, дәјишишмәйен, сабит.

Бәрзикар—әкинчи.

Бәрмәла—ашкар.

Бәрраг—1) чох парлаг, парылдајан; 2) бәрг вуран, парылдајан.

Бәстәр—1) јатаг, јорған-дөшәк; 2) ләк.

Бәһаји—һејван, дөрдајаглы.

Бәчче—ушаг, оғлан.

Бәшарәт—муштулуг.

Бәшашаш—кулүзлү, фәрәһли, шад, севинчли.

Бе'гә—јер, өлкә, мә'бәд, гәбир.

Бидар—1) ојаг, 2) ајыг, сајыг; 3) хәбәрдар, һүшјар (адам).

Бидәр—дәрдсиз.

Бидин—динсиз.

Бид'ә—бид'әт—көһинә фикирли адамларын бәjәнмәдији јенилик, күфр.

Билад—өлкә, шәһәр.

Бимар—хәстә, нахощ.

Бисәмәр—бар вермәјен, мејвә вермәјен, сәмәрасиз, фајдасыз, бош.

Би сәрү па—1) башсыз вә ајағсыз; 2) әvvәли вә сону олмажан, 3) сәфиј вә сәркәрдан, авара, сәрсәри.

Бих—кек (ағач, битки вә с.).

Бихи—нәһал—тингәнин кекү.

Бичан—чансыз, рүхсуз, өлү.
Бишишмар—сајсыз-несабсыз.
Бүс—өпүш.
Бүзгала—чәпиш, кечи баласы.
Бүлінвас—еңш ишрәтлә мәшгул
олан.
Бүнкән—1) амбар; 2) мүессисе.
Бүрран—кәсичи, кәсоп, ити.

В

Вәдиә—әманәт.
Вәз'и новин —тәзә визијәт.
Вәкәрнә—жохса.
Вәчд—1) чуша кәлмә; 2) шад-
лыг, севинч; 3) суфиләрдә
өзүү үнүтмаг дәрәчесинде
иляхи ешгә далма.
Вирд—1) дуа; 2) дайма тәкрап
едиб сөйләмә.

Г

Габаг—балгабаг.
Галә—әрәбчә кечмиши заман
фе'ли олуб, «деди» мә'насын-
дадыр.
Гәвитәр—1) ән гүввәтли, ән
күчлү; 2) ән саглам; 3) ән
варлы, ән дөвләтли.
Гәдид—1) күндә гурудулмуш
әт, гахач; 2) ода басдырыла-
раг биширилмиш бүтүн гојуи,
басдырма; 3) чох зәниф вә
арыг адам.
Гәләмрөви—бир һөкүмәтин ида-
рәси алтында олан јер, өлкә
Гәмэр—ая.
Гәни—1) варлы, дөвләтли; 2)
малик, зәнкин.
Гәрин—1) яхын; 2) гоһум;
3) тај, охшар; 4) јолдаш,
яхын дост; 5) әр, һәјат јол-
даши.
Гәсәм—анд, анд ичмә.
Гәһһар—гүдрәтли, күчлү, мәч-
бур сәэн.
Гәвм—бир нәсилдән олан, тај-
фа, гоһум, гоһум-әрграба.
Гумари-еш—ешг гумары.
Гүсүр—гәсрләр.

Ғ

Ғина—дөвләтли.
Ғијаб—гаиб олмаг.

Ғаја—нәһәјәт, ахырынчы мәр-
һелә.

Д

Дад—Әдаләт, инсаф, әдаләт
мәһкәмәси; әвәз, чәза, аман,
һарај, жардым ачырыма.

Дадрас—форјада жетишән, дада
чатаң; 2) мұстәнгиг.

Дад-стад—алыш-вериш.

Дамад—бәј, күрәкән.

Денәти—кәндилләр.

Денгән—әкинчи, кәндти, бағ-
бап.

Дәб-дәбә—1) парылты, курул-
ту, 2) тәнтәнә, чәлал.

Дәндан—диш.

Дәрајат—билик, бачарыг.

Дәһан—ағыз.

Дәһр—заман, дөвр, дүнија, аләм,
тәбиәт.

Дәччал—1) исламијәтдә: гија-
мәт күнү ешшәјә тәрсүнә
минәрәк зүһүр едәчәк әффа-
нәви шәхс; 2) 12-чи имам
Мөһәдинин зүһүру әрәфәсүндә
зүһүр едәчәк жаланчы Мөх-
ди; 3) Христианларда: Иса-
нын дүшмәни; 4) жалапчы,
фырылдагчы; 5) дәчәл
(ушаг).

Дидар—көрүш.

Дидеји-хүнәвшан—ган төкән
бахыш.

Дидәси әшкбар—көзүјашлы.

Дирәхт—ағач.

Дидә—көз.

Дирәхшан—парлаг, ишылдајан,
парылдајан.

Дөврә—дәрин нимчә.

Дөвреји-шәбаб—кәнчлик
дөврү.

Дүнбал едир—давам едир.

Дүббә—ая, дүбби-әкбәр, Бөյүк
ая бүрчү.

Дүзәх—чәһеннәм.

Е

Е'тисаф—мәчбур етмә; тәчавүз
етмә.

Еһрам—Мәккәдә һачыларын
мүгәддәс торнаға дахил ол-
масы вә тәләб олунан қејимә

бүрүнмәси мәрасими; 2) Минсирдә фиронларын сәрдабасы; 3) пирамида.

Еңрап—зијалылар вә јазычылар.

Еңтичаб—өртүнмә, көрүнмәмә, кизләнмә, пәрдә вә с. архасында кизләнмә.

Е'тидали—либерал.

Ә

Әбваб—дәрс китабы.

Әбр—булуд.

Әбсәр—даһа көзүачыг.

Әбус—чиңди, сәрт.

Әгд күнү—көбин кәспилән күн.

Әғјар—јадлар, өзкәләр, таныш олмајан.

Әдл—әдаләт; 2) бәрабәрлик, сквишатент; 3) јук, тај.

Әдүүви-бәшәр—бәшәрийјәтин дүшмәни.

Ә'за—үзвләр.

Әлгәффар—1) чох бағышлајан, күнаһкары бағышлајан; 2) мәч. аллаһ.

Әләррәүс—баш, зирвә, башланғыч.

Әл'ан—бу saat, инди, индиче, индикки заманда.

Әлсинә—дилләр.

Әши—әминаманлыг.

Әмнијјә—полис мә'мур.

Әнар—нар.

Әнвар—вүрүрлар, ишыглар.

Әндәлиб—бүлбүл.

Әнкүр—үзүм.

Әнһар—чајлар, архлар.

Әнчүмән—мәчлис, чәмијјәт, топланыш.

Әрбаб—јијә, саһиб 2) мүлкәдар.

Әрғәван—1) көзәл гырмызы бир күл ады; 2) гырмызы.

Әрзан—учуз.

Әркән—свәләнмәк вахты чатмыш адама.

Әрус—кәлин.

Әрш—гүббә; тахт, тахт-тач; көһине hej'öt елминдә 9-чу вә эп уча көј, көј, сәма.

Әсб—ат.

Әсбәванлар—сұвари.

Әссәбру-Миртаһул-фәрәч—сәбр

кенишлијин ачарыдыр (сәбр чыхыш ѡолунун ачарыдыр).

Әсәл—бал.

Әсәф—тәэссүф етмә, hejfsi-ләнмә.

Әтбалә—јетим, чүчә.

Әтибба—тәбибләр, hәkimләр.

Әфал—ишкарән.

Әфган—faғan, фәрјад, нало.

Әфхәм—даһа бәјүк, ән бәјүк (шәхс).

Әһвән—choх az; 2) лап јумшаг,

Әнибба—«hәбиб»ин чәми, достлар, севимли, истәкли.

Әнрап—азад адамлар, азадлыг сөвән.

Әшк—көз јашы.

Әшкбар—көз јашы ахыдан.

Әшрар—пис шејләр, јаман адамлар.

З

Зәғ—гарга, зәј мәһлүлү.

Загу зәған—гарга, сағсаған.

Зәһид—ибадәтлә мәшгүл олан, пәһіриз едән.

Зәғен—гара гарға, долаша.

Зәкат—ислам динине көрә пул вә ја малын онда бирине бәрабәр олуб касыблара зерчлән дини верки.

Зәрд—сары, эти јејилән бир гүш.

Зәфәрјаб—мүвәффәгүйјәтә чатан, гәләбә чалан.

Зәхирә—аузугә, дөјүш сурсаты.

Зилли-Јәздан—аллаһын көлкәси.

Зиллүллаһ—аллаһын көлкәси (падшаһлара верилән ад).

Зиндә—дири, јашајан, дирибаш сағлам.

Зурәк—зинкилти, улама.

Зур-зор, 2) рија, јалан.

Зүлфи-мүәнбәр—этирили сағ, тел.

Зүннар—христианларын рија-этәләмәти олараг, алтдан бәдәнләрә сарыдыглары сәрт гуршаг.

Зүһәл—Сатурн (планет)

И

Изз—иззэт, әзәмәт, шан, ләја-
гәт.
Итираб—сыхынты, әзаб-әзиј-
јәт.
Изһар—иfadә етмә, мејдана
чыхарма, ашкар етмә.
Илтиаб—1) аловланма, арг-
ма, дујфу, истәк; 2) алыш-
ма, ишылдама; 3) бәдәнни
бир үзвүндә әмәлә кәлән
шиш.
Ина—(әна)—јорғунлуг, ағыр
иш.
Инәб—үзүм (әрәбчә).
Инзы—чәмијјәтдән узаглаш-
маг, тәк гатмаг.
Интисаб—1) нөсб етмә; 2) тә-
јин етмә; 3) галдырма; 4)
мәнсуб олма.
Инфиал—уганыма, хәчаләт чәк-
мә, ачыры тутма, һәјәчана
кәлмә, чошма.
Иса—1) бәхшиш, бағышла-
маг; 2) бәјәнмә, сечмә.
Исламијан—мүсәлманлар.
Ислан—1) јахши бир нала сал-
маг, јахшилашдырма; 2) ног-
сан вә ејибләрини дүзәлтмә.
Истиарә—кәтүрмә, алма, ки-
најә.
Икван—гардашлар.
Ичзүлһал—ачиизчәсинә.
Иттиаб—сагынма, чәкинмә.
Иштибаһ—сөһв, јанлыш, шуб-
хәләнмә, шәкк етмә.

Ј

Јабис—гуру, гурумуш.
Јад-буд—јад етмә, јада салма.

К

Канун—сүрҗани тәгвиминдә
аж ады.
Кар—иш.
Каркәр—1) уста көмәкчисі;
2) ишчи, фәһлә.
Карханә—иш јери, е'малатхана,
фабрик, даш чыхарылан јер.
Кејфәр—1) чәза; 2) чинајет;
3) чинајет мәчәлласи.
Кәбк—1) кәклик ;2) севкили;
чанан, көзәл.

Кәлим—мұсаһиб, сөһбәт едән.
Кәнкан—гују газан, ев да-
ғыдан.
Кәркәс—гузғун.
Кәсамәт—кефсизлик, јорғун-
луг, сүстлүк.
Кәфил—1) мәс'ул олан; замин;
2) мүавин.
Кәчмәдар—бүрисинни истәк вә
арзусунуу әксинә һәрәкәт
едән.
Кибр—1) бөјүклү, бөյүк олма;
2) ловгалашма, гүрүрлапшма.
Кишвәр—әлкә, мәмләкәт.
Көвнү мәкан—алым, кайнат.
Күс—бөйүк тәбил, пагара.
Күһ—дағ.
Күлән—папах.
Күлбә—1) налы—чырпыдан
дүзәлдилиши, сығыначаг,
дахма; 2) һава чәкмәк үчүн
төңдириш алт һиссәсендә го-
јулан дәллик.
Күштә—1) өлмүш; 2) өлдүрүл-
мүш.

К

Кејсу—сач.
Кәрдүн—1) доланан, дөнән;
2) фәләк, тале; 3) көј.
Киран-бана—бана гијмәтли.
Көвсалә—бириллик дана; 2)
Төвраты көрә Муса пејғом-
бэр заманында Самирә адлы
бир пәфәрин куја гызылдан
гајырдығы вә бунула бир
нечә күпүн ичинде Мусаның
тәрәфдарларыны ѡлдан чы-
харыб бүтпәрәст етдиши адам.
3) садәләві, садә адам.
Көвтар—сөһбәт, сөз; 2) мөвзү.
Кусифәнд—гојун.
Күшејн-чешм—1) көз бучасы;
2) көзалты бахмаг.
Күлустан—күллүк, чичәклик.
Күһәр—көвхәр.

Л

Лағәр—арыг, әтсиз-чансыз,
зәиф.
Ласејр—бундан башга һеч нә
дејил.
Лаф—сөз, данышыг, сөһбәт;

2) биш лаггырты, биш дашышыг, чөрөнчилик, бошбогазлыг.

Лаһүт—плаһијјёт.

Лејк—лакин.

Ләб—1) додаг; 2) кәнар, саһил, гыраг.

Ләмјәэрә'—әкилмәмиш јер.

Ләһзә—бир бахыш, бир нәзәр, бир көрә көз гырпма; ан.

Лисан—дил.

M

Мадәр—ана.

Малик—јијә, саһиб, мүлкәдар, чәһәниәми горујан мәләк.

Манәнд—бәнзәр, охшар, мисил, тај.

Маһ—aj.

Маһи-Сијам—оручлуг ајы.

Мәддаһ—тә'рифләјән, мәдән едән.

Мәһријјә—кәбин.

Метрес—мә'шүгэ (франсызыча.)

Меһтәри-пир—гоча меһтәр.

Мәгтул—өлү, гәтлә әдилемиш.

Мәдар—мәркәз, орбита, ох, истинаң нәгтәси, чыхыш нәгтәси, даирә, чевра, өзүл, сәбәб.

Мәјал—инчилек, әдалетсизлик.

Мәкр—һијло, алдатма, бичлик.

Мәлал—усанма, сыйхымла, тәнкә кәлмә; һүзүн, кәдәр, гәм,

Мәллак—мүлкәдар.

Мәланн—мәл'үнлар.

Мәрәммәт—тә'мир.

Мәрк—өлүм; әчәл.

Мәриз—хәстә, нахощ.

Мәсиһ—1) сүртүлмүш, чәкилмүш; 2) јағланмыш.

Мәсмүм—зәһәрләнмиш, ағыланмыш.

Мәстур—өртүлү.

Мәсхәрә—әлә салма; араја гојма; лага гојма.

Мәтлә—куңешин вә ја башга улдузун чыхмасы, гәзеллиң илк бејти.

Мәтфун—дәғи олуумаг.

Мәтһәр—пакиәз, тәмиз.

Мәһвәш—ај кими, аја бәнзәр.

Мәһлүч—тәмизләнмиш, атылмыш.

Мәһтаб—ајын аждынылығы, аждынылыг кечә.

Мәһфил—јығынчаг јери; 2) топланмыш hej'әт, мәчлис, дәрнәк.

Мәһчәбин—ај алыны, алны ај кими парлаг, көзәл, көјчәк. **Мәһшәр**—чахнашма, мә'рәкә, вәлвәлә, дини ётигада көре өлүләрин дирилиб јыгылачагы јер.

Мәчүе—1) зәрдүшти, атәшпәрест; 2) зәрдүш дини канини, мүф.

Мәччани—пулсуз, мүфтә, хавајы.

Мәчус—зәрдүшти, атәшпәрест.

Мә'бүд—аллаһ ибадәт олунан, бүтпәрәстләрин ибадәт етдикләрү бүт, улдуз, күнәш, ај.

Мә'буси-Чиловхоре—пловјеҗән нұмајәнде, депутат.

Мә'ва—мәскән, мәнзил, јурд.

Мә'зур—үзүрлү, сәбәбли.

Медад—карандаш.

Мизан—өлчү, мә'јар, тәрәзи вәзи, дини еһкама көрә гијамәтдә һәр бир адамын саваб вә қунаңыны јохламаг үчүн өлчү васитеси олан тәрәзи.

Мизнишин—стол башында отураплар, мұдирләр.

Мизраб—сүмли мусиги аләтләрины чалмаг үчүн кичик сүмүк меднатор.

Мисли Бәрки-хәзан—сарапмыш жарпаг кими.

Мисли пәрдеји-зәррин—зәрри пәрдә кими.

Мә'тәгид—1) ётигад едән, инаан; 2) ётигады олан, әгидәлин; 3) диндар.

Мә'тәмәд—е'тимад едилән, вәкил едилемиш, тапшырылмыш нұмајәнде.

Мә'тәмән—е'тибарлы адам.

Му—түк, сач, сач тели.

Музи—әзијјёт верән, инчиidән, раһатлыг вермәјән, гашгабаглы, һијләкәр.

Мунис—һәр кәслә иснишән, үнсијјёт едән, истиғанлы, әлә өјрәнмиш һејван.

Н

Нан—чөрәк.

Нану-нәмәк—дүз-чөрәк.

Наизус—әзбәрдәп (русча: наизуст сөзүндән)

Наим—јатан, јухуда.

Налә—ипилти, фәғап.

Нашад—шад олмајан, гәмли, кәдәрли.

Неввадә—пәвә.

Нәдамәт—пешиманчылыг.

Нәйжир—пурлу, парлаг, ишыглы, күнәш, ај.

Нәэм—бәли, һә—әрәбчә тәсдинг үчүн сөjlәнән сөздүр.

Нәэми-нөвин—1) тәзә иизам; 2) тәзә ше'р.

Нәмәк—дүз.

Нәр—еркәк, икнид, чәсур, гәһроман.

Нәф—мәнфәэт, фајда, газанч.

Нәһзәт—һәрәкәт, ојаныш, јола дүшмә.

Нәһс—үгүрсуз.

Нә'шт—чәназә

Нижад—нәсиљ, нәсәб, сој.

Низами тәрбијәси—һәрби тәлим.

Никр—һөкумәт тәрәфиндән тә'јин едилен сатыш вә ja хидмәт гијмәти.

Нирхи-дүнбә—гојуң гүјруғунун гијмәти.

Нисар—сачма, сәпмә, дағытма, тојда шабаш верилән пул, гурбан.

Нисф—јарым, јары.

Нинан—кизли сахланмыш, кизли.

Нинал—чаван ағач, фидан.

Новзад—јени доғулмуш.

Новин—јени шеј, тәзә шеј.

Нүктәсәнч—һазырчаваб.

Нүфүс—әнали.

О

Ови—көмәк, јардым, көмәкчи.

Орус—ајаггабы нөвү.

Ө

Өңлијаји-мәшрутә — мәшрутә-
ниң башчылары, рәhbәрләри.
Өвч — ән һүндүр нөгтә.

П

Пабәстә — аяғы бағлы, әсир,
дустаг, өләгәдар.
Пабус — аягәпмә, јалтаг.
Паймал — аяг алтында галан,
аягалты, мөлів олан.
Пасибан — көзөтчи, гаравулчу.
Пәдәр — ата.
Пәрәстар — хидмәтчи, гул, пә-
ростиш едән.
Пәркар — даирә чәкмәк үчүн
ишләди.ән аләт, јығынчаг,
чәмијәт, кайнат, дүнja,
Пәртөв — ишыг, нур, шұа, пар-
лаглыг.
Пәртөви-руксар — үз ишығы.
Пәрчәм — бајраг, бајраг вә миз-
рагларын башында олан го-
таз. Қекил ат вә ја асланыны
бојнундакы галын, топлу
түк, јал.
Пәсәр — оғул, оғлан.
Пәнлу — јап, бөйр.
Пәшшә — ағчаганад, мығмыға.
Пијалеји симин — күмүш пија-
ләэр.
Пир — гоча.
Пираһән — көjnәк.
Пиша — пешә, сәнәт, иш, вәзи-
дә, адәт.
Поштибан — (пүштүбән) — кө-
мәкчи, арха.
Пүршәр — шәрли, шәр илә долу,
фитнә-фәсадлы.
Пүсәр — оғул, оғлан.

Р

Рави — рәвајәт едән, һекајә
едән, нагыл сојләjөн.
Разү-нијаз — сирр.
Раһ — јол, мәсләк, үсул, һава,
маһны, шәраб, севинч, кеф.
Раһи-аһән — дәмир јолу.
Рәз — мејнә, тәnәк.
Рәзил — 1) алчаг; 2) налајиг.
Рәммал — фалачан, фалчы.
Рәнч — зәһимәт, әзијәт, нараһат-
лыг.

Рәгб-1) јаш, ислаг; 2) сулу;

3) јерли-јерсиз.

Рәхш — гошгу ләвазиматы, ев
аваданлығы, сәфәр ләвазима-
ты, палтар («Шаһнамә» гәh-
рәманы Рүстәмин атыны
ады); үмумијәтлә ат.

Рәһзән — јолқасән, гулдур.

Рәһм — ана бәтни.

Рәһнүма — јол көстәрән, бә-
ләдчи.

Рә'шә — титрәмә, титрәјми.

Ри'чал — кишиләр, әрләр.

Рөјәт — көрмәк.

Ру-үз, өһөрә, сәтһ, абыр-һәја.

Руз-күн, күндүз.

Руј-сијај- — гара үэлү.

Руји-зәмін — јер үзү.

Рұксар — үз, өһөрә.

Рұбб — мейвә ширәсі.

Рүнк — бир шејин ән сағлам вә
мөһкәм тәрәфи, өзүл диရә-
ји, сутун, бир чәмијәтин ән
е'тибарлы дајағы олан көр-
кәмли шәхс.

С

Сал — ил.

Салхүрдә — азјашлы.

Сане — дүзәлдән, гајыран, сә-
нәткар, уста (мәч. аллаһ).

Сәғф — тәван.

Сәдмәләр — зәрбә.

Сәлән-1) жахшылыг; 2) сүлһ
вә асајиш.

Сәлат-1) намаз; 2) дуа; 3)
дәфи күнү вәфат едәнин
евинин үстүндә уча сәсло
охунан миначаг.

Сәлх — сојма, үзмә, дәрисини
чыхартма.

Сәмави — сәмаја мәхсус, көjdән-
дүшмүш.

Сәмти-пәнән-и — сыйыначаг јер.

Сәндәрүс — ба'зи иjnәјарпаглы
агачларын ширәсіндән һа-
зырыланарағ, каманча кири-
шине сүртүлмәк вә с. үчүн
ишләдилән сары рәнкли
маддә.

Сәнчидә — чәкилмиш, вәэнли,
жахшы дүшүнүлмүш.

Сәрдари-әчәл—ән бөјүк, ән йүк-сәк сәрдар.
Сөрнөшишт—алын жазысы, мүгәддәрәт, тале.
Сәччадә—чанамаз, үзәриндә на-
маз гылынан кичик халча вә
яа гумашдан тикилмиш дө-
шәнәк.
Сијаһ—гара (рәнк) пис, хоша
кәлмәжән.
Сијә—батманың сәккиздә бири.
Сипап—гошун, орду.
Сипәр—галхан, далдаланачаг,
сығнаг, күнәш вә яғышдан
горунмаг үчүн пәрдә, мұна-
рибәдә күлләдән горунчаг
үчүн сәдд.
Сипәндар—гошун бөјүйү.
Сириш—көз јашы, дамла,
зэрре.
Ситәм—зүлм, әзијјәт, чәфа.
Стареји-бәхтим—бахтымын ул-
дузу.
Ситр—1) ертүк, пәрдә; 2) тәва-
зе, утанағалыг.
Сорхәнк—гырмызы рәнкли.
Сөвм—оруч.
Сөйт—сәс (соут).
Субат—сәбр.
Сұпа—ешшәк баласы.
Сұчүд—сәчдә етмә, торпага,
думшә.

Т

Табан—парлаг, парылдајан,
ишиглы.
Табәкеј—нә вахта гәдәр, һача-
нанан.
Табин—сырави әскәр.
Тар—гаранлыг.
Тары-сәри-зүлф—сачын тели,
зүлфүндән бир тел.
Тәби—бөյүк нағара.
Тәгәржүд—1) бағланма, әлагә-
дар олма; 2) чалыб-чапала-
ма, чәнд етмә.
Тәбаһ—мәіів олмуш, позғун,
пуч олмуш.
Тәглид—1) тахмз, асма, бојуна
кечирмә; 2) бәнзәтмә; 3)
сахта.
Тәдвин—1) дағыныг ше'вләри
диван шәклини салма; 2) гүв-

вәдә олан ганунлары системә
салма; 3) мәчмүз шәклини
салма.
Тәкfir—динни ичмадан кафири
кими ғовулмасына фитва
вермә, кафирилкәд тәгсирлән-
дирмә.
Талиб—1) тәләб едон, истәјән,
арзулајан, һәвәскар; 2) елм
тәһисил едән, тәһисил илә мәш-
гүл олан; тәләбә, шакирд.
Тәэммүл—фикир етмә.
Тән—бәдән, әндам; чисим.
Тәгәржүд—бағланмаг.
Тәнзил—1) ендирмә, ашағы
салма; 2) күзәшт.
Тәнк—дар, дарысгал, дарых-
мыш, төвшүмә, җетин вәзиј-
јәт.
Тәнназ—1) зарапатчи; 2) мәс-
хәрәчи, истеңзали.
Тәхриб—хараб етмә, дағытма.
Тәһид—тә'јин етмә.
Тәһәммүл—дәзүм, сәбр.
Тәһиң—үјүтмә, үјүдүлмә.
Тәһисили-Елми Әлсәнә—дил ел-
минин тәһисили.
Тәчәддүд—јениләнмә, тәзә-
ленмә.
Тәчрид—чылпаглашдырмаг,
чылпаг етмә; 2) аյырма, јал-
гыз бурахма, 3) абстракт-
лашдырмая.
Тәшдиid—сөзү бәркәдән демәк,
һәрәрәтлә данышшамаг.
Тәшшибиң—бәнзәтмә, тутушдур-
ма; охшатма.
Тәшәддүд—шиддәтләнмә, бәр-
кимә.
Тиф—гылынч, хәнчәр, үлкүң.
Тинәт—маја, әсил, зат, тәбиәт,
хасијјәт.
Тифл—ушаг.
Тоғулийјәт—ушаглыг.
Түлү'и-сүбһ—сәһәрин ачыл-
масы.
Тәб'ид—узаглашдырмая, узага
сүркүн етмә.

У

Үр—1) пуч, батил, 2) ејиб, ар;
3) лут.
Уруч—көjә галхмаг.

Y

Үдван—дүшмәнчиллик, јағылыг, зұлм, һағсызлыг.
Үйуб—ејибләр.

Үмман—халг, милләт; ичма; бир пејғәмбәрин дининә мән-суб олан адамлардан ибәрәт ичма.

Үрфән—өлкәнин адәтинә, дәбиң, вахта көро.

Үнсүр—мүрәккәб чисимләри тәшкүл едән бәсит үзвләрин һәр бири.

Үфтадә—дүшкүн.

Үфүл—батма, гүруб.

F

Фанус—фанар.

Фе'л ғөвл—иш вә сөз.

Фәлаһәт—әкинчиллик.

Фәраг—ајрылыг, һичран.

Фәрзанә—1) алым, һәким, биличи.

Фәрзәндән—өвләллар.

Фәриб—алдатма.

Фәрр—1) парлаглыг, ишиг, нур; 2) бәзәк, зинәт; 3) тән-тәнә; 4) көзәллик; 5) гачма.

Фәрш—халча.

Фәтһ—1) ачма; 2) башлама, шүүр етмә; 3) зәйт етмәк; 4) габилијәт.

Филфөвр—дәрһәл, һәмин saat, o saat, тез.

Фиргәт—ајрылыг.

Фирәнкистан—Авропа.

Фитрә—eһсан.

Фитрәт—јарадылмыш, хилгәт, тәбиәт, зат.

Фокулл—галстук.

Форән—o saat, тез.

Фүгәра—joхсуллар.

Фүлүс—hүллар.

X

Хаб—јуху, рө'ja, јухукөрмә.

Хак—1) торпаг, тоз; 2) јер күрәси; 3) елкә, дијар; 4) чүрүмүш, јох олмуш, торпаг олмуш.

Хамә—1) гәләм; 2) үслуб.

Ханәбәрдушам—евсиз, сәфиլ; 2) joхсул, касыб.

Хар—1) тикан; 2) көjәм ағачы.

Хаһ—истәр, истәрсә.

Хаһ-нахаш—истәр-истәмәз.

Хашак—зир-зибил.

Хаһәндәм—истәjәнәм.

Хејмә—чадыр.

Хәвас—хассәләр.

Хәндәнк—ағчаговаг, ох.

Хәләл—аçыглыг, бошлуг; 2) позуғут, тумурчуг; әскиклик, нөгсан.

Хәр—ешишәк.

Хәркән—дашчы.

Хәс—чөр-чөл, чырпы.

Хәси—1) дүшмән; 2) ријазиј-јатда чыхма; 3) күзәшт.

Хәстә—јорғун.

Хәффаш—јараса.

Хизаб—түнд гырмызы рәнкли олан бојаг.

Хиргә—1) без вә ja гулам пар-часы; 2) дәрвишләrin кеј-диқкләri үст палтар; 3) чүбәнин алтындан вә кечә кеј-нәјинин үстүндән кејилән памбыглы палтар.

Хирә—1) буланыг; 2) чашгын; 3) биһүдә, әбәс; 4) тәрс, кобуд.

Хошнуд—разы, мәмнүн.

Хубсурат—көзәлүзү, көзәл, көјчәк.

Хунхар—ганичән, залым, гәддар.

Хурд—кичик, балача, хырда; нарын.

Хұмс—1) бешдә бир; 2) беш; 3) кәлирин бешдә бири мигдарында олуб сејидләрә верилән дини верки, сејид-малы.

Хүрүс—хоруз.

h

Һезар-мин һәчамәт—кечмиш-дә ганаlма әмәлијаты вә аләтинин ады.

Һәважаһ—1) һавадар, тәрәфдар; 2) хеирхаш; 3) ашиг, вурғун.

Һәмвар—дүз.

Һәмијјэт—1) руһ јүксәклиji;
2) шәрәф һисси, геrәт.

Һәлавәт—1) шириллик; 2) дад,
ләzzәт, зөвг.

Һәмпај—јол ѡолдаши.

Һәмсајә—гоншу.

Һәчлә—зифаf отағы, кәрдәк.
Һизб—тајфа, зүмрә, һиссә, пар-
тия.

Һиндизанә—гарпзыз.

Һирсу аз—тамаңкаrlыг.

Һичаб—пәрдә, ертүк; 2) утаи-
ма, утанчаглыг.

Һичр—ајрылыг, ајрылма.

Һекмфәрман—һәкм сүрән

Һүкәма—һәкимләр, философ-
лар, алымлор.

Һүрријјэт—азадлыг.

Ч

Чарсу—дәрд ѡолун ајрычы.

Чапилус—јалтаг.

Чиммәл—аýрг.

Чөлмәк—хәрәк биширән бар-
дағ.

Ч

Чамә—палтар.

Чам—1) шүшә; 2) гәдәһ, пија-
лә, каса.

Чәлаји-вәтән—вәтән аварасы.

Чәнк—вуруш, дөjүш, дава.

Чәнкпәрвәр—мүһәрибә тәрәф-
дарлары.

Чәрәс—зәник, зынгыров.

Чәридә—1) гәдимдә верки си-
яйысы, верки дәфтәри, дәф-
тәр; 2) мүһум надисә.

Чиһад—деjүш, мүһәрибә, дин
үгрүнда мүһәрибә, дини јај-
маг, ѡолунда чалышма.

Чыбылдыз—зирәк, шулуг.

Чүлүс—отурма.

Чүнһәл—чаһилләр.

Ш

Шадиман—шад, арзусуна чат-
мыш адам.

Шаму сәба—сәһәр-ахшам.

Шаһраh—есас ѡол.

Шәб—кечә.

Шәбаб—кәнчлик, ҹаванлыг.

Шәбаһәт—охшарлыг, бәнзәр-
лик.

Шәбхун—кечә басгыны.

Шәги—1) бәдбәхт; 2) хәбис,
јарамаз; 3) гулдур.

Шәддад—1) әсатирә көрә Јә-
мән өлкәсүндә (Әрәбистаңда)
јашамыш чох залым бир
һәкмдәр; 2) залым, сәрт.

Шәмадәт—бириини башына кә-
лән бәлә во мүснәтән баш-
гасының севиниб кам алма-
сы, бәдхәлилыг.

Шәмим—көзәл иjли, јахыш го-
ху верән.

Шәмс—күнәш, күп.

Шәмси-мәһафил—мәчлисләрин
күнәши.

Шәмшир—гылынч.

Шәм'и-нијаз—арзу шамлары.

Шәнк—көзәл әдалы, көзәл-
көjчәк, оғру, гулдур; мүба-
лиғә етмә.

Шәрмәсар — утанаң, угандыч,
хәчалатли.

Шәһр—аj, гәмәри аj, өлкә, мәм-
ләкәт, шәһәр.

Шә'шәэ—парлаглыг, парылда-
ма, дәбдәбә, тәмтәраг.

Шин—шапалаг.

Шитаб—1) тәләсмә, сүр'ет; 2)
тәләс, тез ол.

Шораглыг—шоран торпаг

Шөвһәр—эр.

Шәһрә—шәһрәт.

Шүмүс—шәмсләр, күнәшләр.

Шүтүр—дәвә.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Институтдан	5
Мирзә Ибраһимов. Дур, вәгти-сәһәрдир (ХХ әсрин биринчи тырых илиндә Җәнуби Азәрбајҹан әдәбијаты)	8
Биринчи һиссә—Ше'рләр	
Сејид Рза Сәрраф	36
Мирзә Элихан Лә'ли	37
Маһмуд Гәнизадә (тәрчүмә едәни Балаш Азәроглу)	40
Мирзә Мәһмәммәд Нағы Мәраги	44
Нимтач ханым Сәлмаси (тәрчүмә едәни Әбүлфәзл Һүсејни)	46
Шурпı Бөхшайиши (тәрчүмә едәни Гасым Җаһани)	48
Сејид Әшрәфәддин Килани (тәрчүмә едәни Гасым Гасымзадә)	52
Песјан Тәбризи	66
Беһишитији-Тәбризи (тәрчүмә едәни Ариф Абдуллазадә)	67
Милләтчи Чешимәкәнани (тәрчүмә едәни Ариф Абдуллазадә)	68
Җәфәр Хамиңи (тәрчүмә едәни Ариф Абдуллазадә)	69
Шәмс Қәсман (тәрчүмә едәни Ариф Абдуллазадә)	72
Азәр Тәбризи (тәрчүмә едәни Ариф Абдуллазадә)	74
Мирзә Эли Мө'чүз Шәбүстәри	75
Мир Әбдүлһүсән Хазин Тәбризи	96
Бајрамәли Аббасзадә Һаммал	98
Мирзәли Сиггәтүл-ислам	123
Сүһејли Тәбризи	130
Җаббар Әскәрзадә Бағчабан	131
Сәид Сәлмаси	160
Тәги Рүф'эт Тәбризи	162
Мирзадә Ешги (тәрчүмә едәни Мүбариզ Әлизадә)	165
Мәммәделли Сәфвәт	189
Мәммәделли Солтан Һерисли	196
Ирәч Мирзә (тәрчүмә едәни Әбүлфәзл Һүсејни)	197
Ариф Гәзвини (тәрчүмә едәни Әбүлфәзл Һүсејни)	205
Мир Меһди Е'тимад (Натиги)	214
Һәбиб Саһир	225
Әләкбәр Деһхуда	245
Шәһријар Тәбризи	249
Пәрвиш Е'тисами (тәрчүмә едәни Атиф Зејналлы)	270
Дилкир	280

Мәшһәди Әкбәр Җавади	281
Молла Аббас Зүнүзү	282
Икинчи һиссә—Нәср	
Мирзә Әбдүрәһим Талыбов (тәрчүмә едәни Мирзали Монафи)	287
Зејналабдин Марагаји (тәрчүмә едәни Һәмид Мөммәдзадә)	36
Шејх Мәһәммәд Хијабани	40
Доктор Тағы Әрани	450
Сејид Җәфәр Җавадзадә Пишәвәри	456
Үчүнчү һиссә—Фолклор	
Фолклор	47
Шәрһләр, чографи адлар, лүгәт	55

**АКАДЕМИЯ НАУК
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

**АНТОЛОГИЯ
ЛИТЕРАТУРЫ
ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА**

в трех томах

том второй

(На азербайджанском языке)

Издательство «Элм», 370143 Баку,
 проспект Нариманова, 31
 Новая книжная типография, 370111
 Баку, ул. Али Таги-заде, 4.

Нәшријат редактору *Е. Әхмәдов*
 Бәдии редактору *Ф. Сәфәров*
 Техники редактору *В. Оснијенко*
 Корректору *С. Мәммәдова*
 ИБ № 776

Йыгылмаға верилмиш 29.07.83. Чапа имзаланмыш 02.02.84.
 Кағыз форматы 84×108 $\frac{1}{2}$. Мәтбәэ кағызы № 1. Шрифти
 әдәби гарнитур. Йүкsek чап үсулу. Чап вәрәги 30,45. Һес-
 нәшријат вәрәги 28,25. Тиражы 25000. Сифариш 1197. Гиј-
 мәти 3 ман. 30 гәп.

«Елм» нәшријаты
 370143, Бакы-143, Нәrimanov проспекти, 31. Академија
 шәһәрчији, Эсас бина
 Азәрбајҹан ССР Дәвләт Нәшријат, Полиграфија вә Ки-
 таб Тичарәти Ишләри Комитетинин Јени китаб мәтбәеси.
 Бакы, Эли Тағы-задә күч., 4.

